T.C

İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANA BİLİM DALI

SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER BİLİM DALI

"TÜRK SİYASAL HAYATINDA MERKEZ SAĞIN ELİT DÖNGÜSÜ: 'SEÇİLMİŞ' LİDERLER ÜZERİNE BİR İNCELEME"

DOKTORA TEZİ

DANIŞMAN	**HAZIRLAYAN**
Prof. Dr. Hakan ÖZDEMİR	Musa ÖZDEMİR

MALATYA, 2025

T.C

İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANA BİLİM DALI

SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER BİLİM DALI

"TÜRK SİYASAL HAYATINDA MERKEZ SAĞIN ELİT DÖNGÜSÜ: 'SEÇİLMİŞ' LİDERLER ÜZERİNE BİR İNCELEME"

DOKTORA TEZİ

HAZIRLAYAN
Musa ÖZDEMİR

DANIŞMAN
Prof. Dr. Hakan ÖZDEMİR

MALATYA, 2025

ONUR SÖZÜ

Prof. Dr. Hakan ÖZDEMİR'in danışmanlığında doktora tezi olarak hazırladığım **"Türk Siyasal Hayatında Merkez Sağın Elit Döngüsü: 'Seçilmiş' Liderler Üzerine Bir İnceleme"** başlıklı bu çalışmanın bilimsel etik ve akademik kurallara uygun biçimde tarafımdan hazırlandığını; tezde yer alan tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçların bana ait olduğunu; yararlandığım kaynaklara bilimsel etik kurallar çerçevesinde atıf yaptığımı ve herhangi bir şekilde intihal veya sahtecilik eyleminde bulunmadığımı onurumla beyan ederim.

Musa ÖZDEMİR

Malatya, 2025

İmza:

TEŞEKKÜR

Doktora tez çalışmamın her aşamasında bilgi, tecrübe ve yönlendirmeleriyle bana rehberlik eden değerli danışmanım Prof. Dr. Hakan ÖZDEMİR'e en içten teşekkürlerimi sunarım.

Çalışmanın bilimsel gelişim sürecinde yapıcı eleştirileri ve yol gösterici katkılarıyla ufkumu genişleten değerli Tez İzleme Komitesi üyelerim Prof. Dr. Ahmet Karadağ ve Prof. Dr. Selahaddin Bakan'a ve tüm doktora sürecinde üzerimde emekleri olan Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı'ndaki tüm hocalarıma minnettarlığımı ifade ederim.

Araştırmam süresince her zaman yanımda olan, sabırları, sevgileri ve anlayışlarıyla beni güçlendiren eşim Yasemin Hanım ve çocuklarıma en derin teşekkürlerimi sunarım.

Bu süreçte, çalışmanın her safhasında beni motive eden, teşvik eden; hem uzun yıllara dayanan dostum hem de çalışma arkadaşım olan Dr. Öğr. Üyesi Fatih ÖZTÜRK'e ayrıca teşekkür ederim. Bu vesileyle akademik yolculuğum boyunca manevi desteklerini esirgemeyen tüm dostlarıma gönülden teşekkür ederim.

Musa ÖZDEMİR

Malatya, 2025

ÖZET

ÖZDEMİR, Musa, "Türk Siyasal Hayatında Merkez Sağın Elit Döngüsü: 'Seçilmiş' Liderler Üzerine Bir İnceleme", Doktora Tezi, Malatya, 2025

Bu çalışma, Türk siyasal hayatında merkez sağ geleneğin tarihsel sürekliliğini ve bu geleneği temsil eden "seçilmiş" liderlerin siyasal yükseliş süreçlerini elit teorileri çerçevesinde incelemektedir. Araştırmanın temel amacı, Cumhuriyet'in kuruluşundan itibaren Türkiye'de yönetici elit yapılarının dönüşümünü, çok partili siyasal yaşama geçişten günümüze uzanan süreçte merkez sağ siyaset üzerinden analiz etmektir. Bu doğrultuda çalışma, özellikle Vilfredo Pareto'nun "elitlerin dolaşımı" kavramından hareketle oluşturulan "elit döngüsü" yaklaşımıyla, Adnan Menderes, Süleyman Demirel, Turgut Özal ve Recep Tayyip Erdoğan gibi liderlerin siyasal kariyerlerini karşılaştırmalı bir biçimde değerlendirmektedir.

Araştırma, merkez sağın bir ideoloji olmanın ötesinde, halkla kurduğu bağ, benimsediği siyasal kültür ve dayandığı toplumsal meşruiyet anlayışıyla yerleşik bir siyasal gelenek haline geldiğini göstermektedir. Bu gelenek, farklı dönemlerde farklı biçimlerde varlığını sürdürmüştür. Menderes'in halk merkezli kalkınmacı yaklaşımı, Demirel'in teknik uzmanlıkla harmanlanmış halkçı liderliği, Özal'ın neoliberal dönüşüm vizyonu ve Erdoğan'ın karizmatik, tabandan yükselen siyasal örgütlenme biçimi bu sürekliliğin farklı tezahürlerini ortaya koymaktadır. Her biri, kendi döneminin toplumsal koşullarıyla uyum içinde, Türkiye'deki elit yapısının yeniden şekillenmesine katkıda bulunmuştur. Bu bütünlük içinde değerlendirildiğinde, çalışma merkez sağ siyaset içinde süreklilik ile değişimin dengelendiği bir elit dönüşüm sürecini, tarihsel veriler ve analitik gözlemlerle açıklamayı amaçlamaktadır.

Araştırma nitel bir yöntemle yürütülmüş; tarihsel-sosyolojik analiz, doküman incelemesi ve literatür taraması teknikleri birlikte kullanılmıştır. Çalışmanın kapsamını, çok partili siyasal yaşama geçişten günümüze kadar olan dönemde siyasal iktidarda belirleyici rol oynamış dört merkez sağ parti (Demokrat Parti, Adalet Partisi, Anavatan Partisi ve Adalet ve Kalkınma Partisi) ve bu partilerin liderleri oluşturmaktadır. Çalışma, merkez sağın ideolojik sınırlarını, temsil anlayışını ve toplumsal tabanla kurduğu ilişkiyi, klasik ve modern elit teorileri perspektifinde değerlendirmiştir.

Elde edilen bulgular, Türkiye'de merkez sağın kurumsal ve kültürel sürekliliğinin, seçilmiş liderlerin kişisel nitelikleriyle ve toplumsal meşruiyet inşasıyla yakından ilişkili olduğunu dolayısıyla merkez sağın tarihsel seyrinin Türk siyasetinde elit yapısının halkla kurulan temsiliyet ilişkisi üzerinden sürekli yeniden üretildiğini ortaya koymaktadır. Menderes'le başlayan halk temelli siyaset tarzı, Demirel'le kurumsallaşmış; Özal döneminde

ekonomik modernleşme ve neoliberal politikalarla yeniden tanımlanmış; Erdoğan döneminde ise muhafazakâr popülizmle birleşerek merkez sağın yeni biçimini oluşturmuştur. Bu dönüşüm süreci, Pareto'nun öne sürdüğü biçimiyle, Türk siyasal hayatında "elitlerin dolaşımı"nın sürekliliğini gösteren özgün bir örnek olarak değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türk Merkez Sağı, Elit Teorileri, Elit Dolaşımı, Elit Döngüsü, Pareto, Adnan Menderes, Süleyman Demirel, Turgut Özal, Recep Tayyip Erdoğan.

ABSTRACT

ÖZDEMİR, Musa, "The Elite Cycle of the Center-Right in Turkish Political Life: An Analysis on 'Elected' Leaders," Ph. D. Dissertation, Malatya, 2025

This study examines the historical continuity of the center-right tradition in Turkish political life and analyzes the political rise of its representative "elected" leaders within the framework of elite theories. The main objective of the research is to explore the transformation of ruling elite structures in Turkey from the establishment of the Republic to the present day, focusing on the evolution of center-right politics from the transition to multi-party democracy onward. Accordingly, the study evaluates the political careers of leaders such as Adnan Menderes, Süleyman Demirel, Turgut Özal, and Recep Tayyip Erdoğan through a comparative analysis based on the "elite cycle" approach derived from the "elite circulation" concept developed by Vilfredo Pareto.

The research demonstrates that the center-right in Turkey has evolved beyond a mere ideology into an entrenched political tradition shaped by its connection with the people, its political culture, and its understanding of social legitimacy. This tradition has persisted in various forms across different periods. Menderes's populist, development-oriented approach, Demirel's blend of technical expertise and popular leadership, Özal's neoliberal vision of transformation, and Erdoğan's charismatic, grassroots-based political organization all represent different manifestations of this continuity. Each of these leaders, operating within the specific social and political dynamics of their time, contributed to reshaping Turkey's elite structure. Within this broader framework, the study aims to explain the balance between continuity and change within center-right politics through historical data and analytical insights.

Employing a qualitative methodology, the study combines historical-sociological analysis, document review, and literature research. Its scope encompasses the period from the transition to multi-party politics to the present, focusing on four major center-right parties - Democrat Party (DP), Justice Party (AP), Motherland Party (ANAP), and Justice and Development Party (AK Parti) - and their respective leaders. The analysis assesses the ideological boundaries, representational patterns, and societal relations of the center-right tradition within the perspectives of classical and modern elite theories.

The findings reveal that the institutional and cultural continuity of the Turkish center-right is closely linked to the personal characteristics of its elected leaders and their capacity to construct social legitimacy. Accordingly, the historical trajectory of the center-right reflects a continuous reconfiguration of elite structures through the dynamics of representation and

popular connection. The populist political style initiated by Menderes became institutionalized under Demirel, redefined through economic modernization and neoliberal policies during Özal's era, and merged with conservative populism in Erdoğan's period to form the contemporary shape of the center-right. This process represents a distinct example of what Pareto termed the "circulation of elites," illustrating its persistence within the context of Turkish political life.

Keywords: Turkish Center-Right Politics, Elite Theories, Elite Circulation, Elite Cycle, Pareto, Adnan Menderes, Süleyman Demirel, Turgut Özal, Recep Tayyip Erdoğan.

İÇİNDEKİLER

ONUR SÖZÜ ..... **ii**
TEŞEKKÜR ..... **iii**
ÖZET ..... **iv**
ABSTRACT ..... **vi**
TABLOLAR LİSTESİ ..... **x**
KISALTMALAR DİZELGESİ ..... **xi**
GİRİŞ 1
BİRİNCİ BÖLÜM: ARAŞTIRMA HAKKINDA **15**
1.1. Araştırmanın Amacı ve Önemi 15
1.2. Araştırmanın Problem Cümlesi ve Sayıltıları 17
1.3. Araştırmanın Kapsam ve Sınırlılıkları 19
1.4. Kavram Tanımları 20
1.5. Araştırmanın Bilgi Derleme ve İşleme Araçları 21
İKİNCİ BÖLÜM: ELİT KAVRAMI VE ELİT TEORİLERİ ÜZERİNE **23**
2.1. Elit ve Elitizm Kavramları 23
2.1.1. 'Elit' ve 'Elitizm' Kavramlarının Etimolojik ve Tarihsel Arka Planı 24
2.1.2. Elitizm ve Liderlik İlişkisi Üzerine 30
2.1.3. Yöneten-Yönetilen Bağlamında Elit-Kitle İlişkisi Üzerine 36
2.2. Elit Tipolojisi: Toplumsal Hiyerarşideki Farklı Elit Grupları 46
2.2.1. Siyasi Elitler 47
2.2.2. Ekonomik Elitler 52
2.2.3. Askeri Elitler 57
2.2.4. Bürokratik Elitler 63
2.3. Elit Teorileri 67
2.3.1. Normatif Elit Teorisi 71
2.3.2. Klasik Elit Teorisi 80
2.3.3. Demokratik (Modern) Elit Teorisi 85
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: TÜRK SİYASAL HAYATINDA MERKEZ SAĞDAKİ 'ELİT DÖNGÜSÜ' **91**
3.1. Merkez Sağ Öncesi Türk Siyasal Hayatına Kısa Bir Bakış 91
3.2. Merkez Sağ Siyasetin Kavramsal Temelleri 97
3.2.1. Sol-Sağ Ayrımının Tarihsel ve Kavramsal Gelişimi 97
3.2.2. Siyasal Düşüncede "Merkez" Kavramının Kuramsal ve Bağlamsal Açılımları 99

3.2.3. Türkiye'de Sağ-Sol Ayrımının Tarihçesi 102
3.2.4. Türk Merkez Sağının Oluşumu ve Genel Özellikleri 107
3.3. Türkiye'de Merkez Sağ Partiler 115
3.3.1. Demokrat Parti (1946-1960) 115
3.3.2. Adalet Partisi (1961-1980) 145
3.3.3. Anavatan Partisi (1983-2009/2024) 165
3.3.4. Adalet ve Kalkınma Partisi (2001- …) 180
3.4. Elit Döngüsü Yaklaşımının Merkez Sağa Uyarlanması 199
3.4.1. Merkez Sağda Elit Döngüsünü Yeniden Üreten Temel Dinamikler 209
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM: TÜRK SİYASAL HAYATINDA MERKEZ SAĞIN 'SEÇİLMİŞ' LİDERLERİ 219
4.1. Merkez Sağın Kurucu Aktörleri: Temsiliyet Krizine Yanıt Olarak Siyasallaşma Biçimleri 219
4.2. "Doğuştan" Bir Elit Olarak Adnan Menderes 233
4.3. "Halktan" Bir Elit Olarak Süleyman Demirel 248
4.4. "Yenilikçi" Bir Elit Olarak Turgut Özal 274
4.5. "Muhafazakâr" Bir Elit Olarak Recep Tayyip Erdoğan 291
BEŞİNCİ BÖLÜM: ELİT TEORİLERİ PERSPEKTİFİNDEN 'SEÇİLMİŞ' MERKEZ SAĞ LİDERLERİN İNCELENMESİ 315
5.1. Geleneksel Elitten Popülist Liderliğe: Menderes'in Siyasal Mirası 320
5.2. Merkez Sağda Süreklilik ve Denge: Demirel'in Siyasal Mirası 326
5.3. Liberal Dönüşüm ve Merkez Sağın Elit Döngüsünde Özal'ın Rolü 338
5.4. Sosyo-kültürel Dönüşüm ve Elit Döngüsünde Erdoğan'ın Rolü 351
SONUÇ VE DEĞERLENDİRME 363
MERKEZ SAĞIN SEÇİLMİŞ LİDERLERİNİN YAŞAM ÖYKÜLERİNDEKİ OLAYLAR DİZİNİ 373
KAYNAKÇA 377

TABLOLAR LİSTESİ

Tablo 1. Elit Teorisyenleri - Karşılaştırmalı Özet Tablosu.....90
Tablo 2. Siyasal 'Merkez' Kavramının Kuramsal Açılımları: Karşılaştırmalı Tablo 102
Tablo 3. Merkez Sağ Liderlerinin Karşılaştırmalı Profilleri.....320
Tablo 4. Adnan Menderes'in Yaşam Öyküsündeki Olaylar Dizini.....373
Tablo 5. Süleyman Demirel'in Yaşam Öyküsündeki Olaylar Dizini 374
Tablo 6. Turgut Özal'ın Yaşam Öyküsündeki Olaylar Dizini 375
Tablo 7. Recep Tayyip Erdoğan'ın Yaşam Öyküsündeki Olaylar Dizini.....376

KISALTMALAR DİZELGESİ

AB : Avrupa Birliği

ABD : Amerika Birleşik Devletleri

AET : Avrupa Ekonomik Topluluğu

AK Parti : Adalet ve Kalkınma Partisi

ANAP : Anavatan Partisi

AP : Adalet Partisi

BBC : British Broadcasting Corporation

BDDK : Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu

BMGK : Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi

BTP : Bağımsız Türkiye Partisi

CGP : Cumhuriyetçi Güven Partisi

CHP : Cumhuriyet Halk Partisi

CKMP : Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi

ÇKP : Çin Komünist Partisi

DGM : Devlet Güvenlik Mahkemesi

DP : Demokrat Parti

DP-2 : Demokratik Parti

DPT : Devlet Planlama Teşkilatı

DSP : Demokratik Sol Parti

DSİ : Devlet Su İşleri

DİSK : Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu

DYP : Doğru Yol Partisi

DW : Deutsche Welle

ECO : Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (Economic Cooperation Organization)

ENKA : Enka İnşaat ve Sanayi A.Ş.

FETÖ : Fethullahçı Terör Örgütü

FP : Fazilet Partisi

GAP : Güneydoğu Anadolu Projesi

GİK : Genel İdare Kurulu

HEP : Halkın Emek Partisi

HP : Hürriyet Partisi

IMF : Uluslararası Para Fonu (International Monetary Fund)

IŞİD : Irak Şam İslam Devleti

İBB : İstanbul Büyükşehir Belediyesi

İETT : İstanbul Elektrik Tramvay ve Tünel İşletmeleri

İKÖ : İslam Konferansı Örgütü

İTC : İttihat ve Terakki Cemiyeti

İTÜ : İstanbul Teknik Üniversitesi

KEİB : Karadeniz Ekonomik İşbirliği

MB : Merkez Bankası

MBK : Milli Birlik Komitesi

MC : Milliyetçi Cephe

MDP : Milliyetçi Demokrasi Partisi

MGK : Milli Güvenlik Kurulu

MHP : Milliyetçi Hareket Partisi

MİT : Millî İstihbarat Teşkilâtı

MKP : Milli Kalkınma Partisi

MNP : Milli Nizam Partisi

MP : Millet Partisi

MSP : Milli Selamet Partisi

MTTB : Milli Türk Talebe Birliği

MÜSİAD : Müstakil Sanayici ve İşadamları Derneği

NATO : Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü (North Atlantic Treaty Organization)

OECD : Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü (The Organisation for Economic Cooperation and Development)

ODTÜ : Orta Doğu Teknik Üniversitesi

ÖİB : Özelleştirme İdaresi Başkanlığı

PKK : Kürdistan İşçi Partisi

RP : Refah Partisi

RTÜK : Radyo ve Televizyon Üst Kurulu

SCF : Serbest Cumhuriyet Fırkası

SHP : Sosyaldemokrat Halkçı Parti

SPK : Sermaye Piyasası Kurulu

TCCB : Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı

TCF : Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası

TDK : Türk Dil Kurumu

TİKA : Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı

TİP : Türkiye İşçi Partisi

TKP : Türkiye Komünist Partisi

TOBB : Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği

TSK : Türk Silahlı Kuvvetleri

TÜSİAD : Türk Sanayicileri ve İş İnsanları Derneği

YPG : Halk Koruma Birlikleri

YTP : Yeni Türkiye Partisi

YSK : Yüksek Seçim Kurulu

GİRİŞ

Siyaset, farklı disiplinlerde çeşitli biçimlerde tanımlansa da özünde, insanlık tarihinin en eski ilişki biçimlerinden biri olan *yöneten-yönetilen* ayrımını merkeze alır ve genel anlamıyla bir "yönetme sanatı" olarak kabul edilir. Bu yönüyle siyaset, insanlık tarihi boyunca varlığını sürdüren "yöneten ve yönetilen" arasındaki ilişkiyi anlamlandırma çabası olarak ifade edilebilir. Kavramın Batı dillerindeki karşılığı olan *politika*, kökenini Antik Yunan'da şehir devleti anlamına gelen *polis* sözcüğünden alır. Antik Yunan'da her biri kendi yönetsel sistemine sahip kent devletlerinden oluşan siyasal yapı içerisinde, *politika* terimi esasen *Polis*'in yönetimine dair iş ve işlemleri ifade etmekteydi. Bu da siyasetin ilk anlam dünyasında, kamusal alanla doğrudan ilişkili bir faaliyet alanı olarak biçimlendiğini göstermektedir.

Zamanla modern ulus-devletlerin ortaya çıkmasıyla birlikte siyaset, yalnızca şehir devletlerine özgü bir pratik olmaktan çıkarak, merkezîleşmiş bürokratik yapılarda karar alma, kaynak dağıtımı ve otorite kullanımına dair daha kapsayıcı bir içeriğe kavuşmuştur. Bu noktada Andrew Heywood'un (2014: 22) yaptığı tanım dikkate değerdir: Ona göre siyaset, "kaynakların dağılımı ve karar alma süreçlerinde otoritenin kim tarafından, nasıl ve hangi meşruiyetle kullanıldığını belirleyen bir etkinliktir". Heywood'un bu tanımı, siyasetin devletle sınırlı bir işleyiş olmadığını; çıkarların çatıştığı, uzlaşmanın arandığı ve kararların meşruiyet temelleriyle şekillendiği çok katmanlı bir sürece karşılık geldiğini göstermektedir.

Bu çerçevede siyaset, kurumlar kadar bu kurumları şekillendiren ve işleten aktörler üzerinden de değerlendirilebilir. Zira siyaset, bireyin kendi başına yürütebileceği bir faaliyet değil, insanlar arasında yürütülen toplumsal bir etkileşim biçimidir. Diğer bir deyişle, Aristoteles'in de altını çizdiği gibi, siyaset bir monolog değil, daima bir diyalogdur; yani başkalarının varlığını zorunlu kılar. Robinson Crusoe örneğinde olduğu gibi, tek başına kalan bir birey iktisadî bir düzen kurabilir ya da estetik ürünler ortaya koyabilir; fakat siyasal olan, ancak bir başkasının varlığıyla mümkün hale gelir (Heywood, 2014: 21). Bu nedenle siyasal bir organizma olarak devletin kim ya da kimler tarafından yönetilmesi gerektiği sorusu, siyaset düşüncesinin en temel tartışma alanlarından birini oluşturmaktadır. Bu bağlamda tarihsel süreçte sıklıkla, toplumun çoğunluğunun yönetiminin belirli bir elit azınlık tarafından gerçekleştirilmesi gerektiği yönündeki görüşün ön plana çıktığı görülmektedir. Bu düşüncenin felsefi kökenleri, Platon'un ideal devlet tasarımında dile getirdiği "ya filozoflar kral olmalı ya da krallar filozof" ilkesine kadar uzanmaktadır. Söz konusu yaklaşım, farklı tarihsel dönemlerde ve entelektüel bağlamlarda Farabi'den İbn Haldun'a, Nietzsche'den Ortega y Gasset'e ve nihayetinde Gaetano Mosca ile Vilfredo Pareto'ya kadar çeşitli düşünürler

tarafından yeniden ele alınmış ve farklı biçimlerde yorumlanmıştır.

Klasik elit teorisi, siyasal iktidarın doğasını ve toplumsal güç ilişkilerini anlamaya yönelik en etkili kuramsal yaklaşımlardan biri olarak 19. yüzyılın sonlarında şekillenmeye başlamıştır. Bu kuramın temelleri, Mosca ve Pareto gibi düşünürler tarafından atılmış; daha sonraki dönemde C. Wright Mills ve Tom Bottomore tarafından geliştirilmiştir. Söz konusu teori, "yöneten-yönetilen" ayrımı üzerinden iktidarın işleyişini açıklamaya çalışır. Bu yaklaşıma göre, siyasal yapılar ve yönetim biçimleri ne kadar farklı görünürse görünsün, toplumlar gerçekte daha örgütlü, donanımlı ve az sayıdaki bir elit kesim tarafından yönetilmektedir. Geniş toplumsal çoğunluk ise örgütsüz bir yığın olarak tanımlanır ve iktidar ilişkileri üzerinde doğrudan etki kurma kapasitesinden yoksundur. Bu yönüyle klasik elit teorisi, toplumsal ve siyasal eşitlik kavramlarını merkeze alan liberal-demokratik yaklaşımlara eleştirel bir mesafeden bakar.

20. yüzyıla gelindiğinde, elit teorisi farklı düşünürlerin katkılarıyla daha esnek ve çoğulcu bir çerçevede yeniden yorumlanmıştır. Harold Lasswell, Robert Dahl, Raymond Aron ve Robert Michels gibi isimler, klasik teorinin katı hiyerarşik yapısını yumuşatarak "modern" ya da "demokratik elit teorisi" olarak adlandırılan yeni bir yaklaşım geliştirmişlerdir. Bu yaklaşım, siyasal karar alma süreçlerinin hâlâ belirli bir elit kesimin kontrolünde olduğunu kabul etmekle birlikte, geniş halk kitlelerinin seçimler, kamuoyu baskısı ve sivil toplum mekanizmaları aracılığıyla bu elitlerin kimlerden oluşacağı üzerinde etkili olabileceğini savunur. Böylece modern elit teorisi, klasik kuramın statik ve kapalı yapısını aşarak siyasal katılımın ve temsilin dinamik doğasına daha fazla vurgu yapan bir yönelim kazanmıştır.

Siyasal elit kavramı, ideolojileri veya sosyal yapıları ne olursa olsun tüm toplumların aslında "yönetici sınıf" veya "iktidar eliti" olarak çeşitli şekillerde belirlenmiş küçük bir grup tarafından yönetildiği savını desteklemek için en yaygın olarak elit teorisyenleri arasında kullanılagelmiştir. Toplumdaki eşitsizliğin sebep ve sonuçlarını başlangıç noktası olarak alan bu teorisyenlere göre toplumların temel karakteristikleri bu baskın azınlığın düşünce ve eylemleriyle şekillenir. Diğer bir ifadeyle tüm devletlerin tarihsel dönüşümleri aslında siyasal elitlerin yönlendirmeleriyle oluşur. Bu bağlamda, elit teorisyenlerin çoğunluğu için, sosyalizmin öngördüğü siyasi eşitliğe sahip sınıfsız bir toplum fikri, ütopik bir hayalden ibarettir.

Bu çerçevede, siyasal elitlerin varlığına ve bu elitlerin iktidar mekanizmaları içerisindeki işleyiş biçimlerine ilişkin teorik yaklaşımların somutlaştığı en dikkat çekici örneklerden biri, Mosca ve Mills'in düşünsel katkılarıyla şekillenen kuramsal çerçevede görülmektedir. İtalyan

siyaset bilimci Mosca'nın (1939: 12) "yönetici sınıf teorisi", toplumsal yapının esas itibarıyla iki ana gruptan oluştuğunu savunmaktadır: "Yöneten azınlık" ve "yönetilen çoğunluk". Mosca'ya göre, iktidarı elinde tutan bu seçkin azınlık, örgütlenme kapasitesi yüksek ve ortak maddi çıkarlar etrafında birleşen bir yapıya sahiptir. Söz konusu elitler, yalnızca siyasal karar alma süreçlerini belirlemekle kalmayıp, aynı zamanda meşruiyet üretme araçları üzerinde de denetim kurabilmektedir.

Mosca'nın kuramsal çerçevesini daha da ileri taşıyan Amerikalı sosyolog Mills ise, elit yapının temellerini maddi çıkarların ötesine taşıyarak yönetsel kapasiteye ve kurumsal bağlantılara dayandırmaktadır. Mills'e göre, siyasal, ekonomik ve askerî alanlarda etkili pozisyonlarda bulunan bireylerin oluşturduğu ve "iktidar üçgeni" (power elite triangle) olarak adlandırılan yapı, modern toplumlarda iktidarın merkezî odağını teşkil etmektedir. Bu üçgenin dışında kalan sendikalar ve çıkar grupları gibi yapılar, orta düzeyde bir etkiye sahip olmakla birlikte, siyasal karar süreçlerinde belirleyici konumda değildir. Buna karşın, nüfusun büyük kısmını oluşturan örgütsüz kitleler, güç hiyerarşisinin en alt basamağında yer almakta ve sistemin yeniden üretiminde edilgen bir konumda kalmaktadır (Mills, 1956: 55). Her iki düşünür de iktidarın dar bir elit grubun elinde yoğunlaştığı konusunda ortak bir görüşe sahip olmakla birlikte, Mills'in siyasal elit tanımı Mosca'ya kıyasla daha esnek ve çok katmanlı bir perspektif sunmaktadır.

Buna paralel olarak, klasik elit teorisinin bir diğer kurucu figürü olan İtalyan sosyolog Pareto, "elitlerin dolaşımı" (circulation of elites) kavramı aracılığıyla, elitlerin toplumsal yapı içerisindeki konumlarının durağan değil, döngüsel bir nitelik arz ettiğini ileri sürmektedir. Ona göre, her toplumda elitlerin varlığı kaçınılmaz olup, bu elitler zamanla yerlerini başka elit gruplara bırakmakta ve böylece siyasal sistem içerisinde sürekli bir dolaşım meydana gelmektedir. Pareto (1935: 137), siyasal nüfuzun en yoğun biçimde hissedildiği kurumlar olarak hükümet organlarına odaklanmakta ve güç piramidinin zirvesinde, yasama süreçlerine yön veren ve siyasal iktidarın icrasına doğrudan etki eden parlamento üyelerinin bulunduğunu ifade etmektedir. Bu yaklaşım, siyasal elitlerin iktidarı elinde tutan dar bir grup olmaktan ziyade, toplumsal değişimi yönlendiren başlıca aktörler olduğunu göstermektedir.

Siyasal elitlerin tarihsel sürekliliğini ve toplumsal yapı içindeki yerleşikliğini daha iyi kavrayabilmek adına, "elit-kitle" ayrımının tarihsel kökenlerine ve kadim toplumlarda nasıl biçimlendiğine bakmak gerekmektedir. Zira elit gruplar ile sıradan halk arasındaki ayrım, tarihsel kökenleri oldukça eskiye uzanan derin bir toplumsal olguyu temsil etmektedir. Antik Yunan toplumundan Roma İmparatorluğu'nun erken dönemlerine kadar uzanan süreçte,

toplumsal statü olgusu, siyasal ve toplumsal hayatın belirleyici unsurlarından biri olarak ön plana çıkmaktadır. Antik Yunan toplum yapısı esas itibarıyla özgür yurttaşlar ve köleler şeklinde iki temel sınıfa ayrılmışken; Roma toplumunda sosyal hiyerarşi daha karmaşık bir yapıya sahip olup, soy bağı ve kalıtım temel belirleyici faktörler arasında yer almıştır. Roma'da toplumsal statü, doğuştan gelen ayrıcalıkların yanı sıra mülkiyet, ekonomik güç, vatandaşlık ve bireysel özgürlük gibi somut ve kurumsal ölçütler üzerinden belirlenmiştir (Grant, 1978: 169). Bu durum, Roma'daki sosyal tabakalaşmanın Antik Yunan'daki dikotomik yapıdan daha kurumsallaşmış ve normatif biçimde sürdürüldüğünü göstermektedir. Zamanla bu ayrım, hem Orta Çağ boyunca feodal yapıların içinde hem de Modern Dönem'de burjuva sınıfının yükselişiyle birlikte yeni biçimlere bürünerek varlığını sürdürmüş; böylelikle sosyal statü temelli sınıfsal ayrışma, günümüz toplumlarında da toplumsal yapının temel belirleyici ilkelerinden biri olmaya devam etmiştir.

Elit kavramının tarihsel kökenlerine ve toplumsal tabakalaşmanın evrimine dair genel çerçevenin ardından, bu yapının Osmanlı-Türk modernleşme sürecindeki somut yansımalarına odaklanmak, yerel siyasal elit formasyonunun gelişimini anlamak açısından önemli bir adım teşkil etmektedir. Siyasal elitlerin Türk siyasi hayatındaki konumunun tarihsel gelişimini analiz etmek, bu oluşumun yalnızca Cumhuriyet dönemine özgü bir olgu olmadığını; aksine, köklerinin Osmanlı İmparatorluğu'nun 18. yüzyılın sonlarından itibaren başlattığı modernleşme ve reform süreçlerine kadar uzandığını ortaya koymaktadır. Özellikle askerî, idarî ve hukukî alanlarda başlatılan reform hamleleri, klasik Osmanlı yönetim anlayışının dönüşümünü zorunlu kılmış ve bu durum yeni bir elit tabakanın ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Tanzimat (1839) ve Islahat (1856) Fermanları ile kurumsallaşmaya başlayan bu süreç, Meşrutiyet'in ilanı (1876) ve özellikle II. Meşrutiyet döneminde (1908) siyasal yapıda köklü değişimlerin yaşanmasına neden olmuştur (Karpat, 1959: 10-12). Bu dönem, yeni siyasal kurumların ortaya çıktığı kadar, modern anlamda siyasal elitlerin de görünür hale geldiği bir geçiş evresi olarak değerlendirilmektedir.

Bu bağlamda II. Meşrutiyet, yeni siyasal kurumların oluştuğu bir dönem olmanın ötesinde, modern anlamda siyasal elitlerin sahneye çıktığı tarihsel bir eşik olarak da yorumlanabilir. Arslan'a (2016: 17) göre bu dönemin en dikkat çekici yönlerinden biri, Jön Türk kadrolarının pozitivist ve seküler düşünce birikimini siyasal alana taşımalarıdır. Avrupa'daki III. Cumhuriyet Fransası'nın solidarist-toplumcu yapısından etkilenen bu çevreler, toplumun yeniden inşasını merkezî bir devlet yapısı etrafında örgütlemeye çalışan bir yönetim modeli geliştirmiştir. Bu yönelim, klasik Osmanlı bürokrasisinden farklılaşan yeni bir siyasal

elit kuşağının oluşmasına ortam hazırlamıştır. Tarık Zafer Tunaya'nın (1948) "Cumhuriyet'in siyasî laboratuvarı" olarak tanımladığı II. Meşrutiyet dönemi, bu yeni elit formasyonunun hem ideolojik hem de örgütsel düzeyde belirginleştiği bir geçiş alanı niteliğindedir. Bu dönemde ortaya çıkan iki ana siyasal yönelim, Cumhuriyet döneminin siyasal karakterini şekillendiren temel hatları da belirlemiştir. İttihat ve Terakki Cemiyeti çevresinde toplanan, radikal ve merkeziyetçi bir modernleşme çizgisi izleyen kadrolar bir yanda; âdem-i merkeziyetçi yaklaşımları ve geleneksel değerlerle kurdukları daha esnek ilişkiyle öne çıkan liberal-muhafazakâr aktörler diğer yanda konumlanmıştır.

Öte yandan, Anglo-Sakson siyasal geleneğiyle daha yakınlık kuran, Saltanat ve Hilafet gibi geleneksel kurumlara karşı daha müsamahakâr yaklaşan ve evrimsel bir modernleşme modelini savunan liberal-muhafazakâr eğilim ise, Cumhuriyet'in tek parti döneminde siyasal temsil alanı bulamamış ve siyasal elitin dışında tutulmuştur. Bu kesim, çok partili siyasal yaşama geçilene dek açık muhalefet imkânlarından yoksun kalmış; dolayısıyla fikirsel etkisini ancak sınırlı ölçüde sürdürebilmiştir (Karpat, 1959: 16-17). Bu kesimin fikirleri, Prens Sabahattin'in "âdem-i merkeziyetçilik" ve "teşebbüs-i şahsi"ye dayalı toplum modeliyle yakından bağlantılıdır. Arslan'a (2016: 141) göre Sabahattin'in liberal düşüncesi, İTC kadroları tarafından marjinalleştirilmiş ve bu düşünsel damar, Cumhuriyet'e geçiş sürecinde siyasal yapıdan tamamen dışlanmıştır. Ancak bu grup, toplumun kültürel değerleriyle daha derin bir bağ kurmuş olması nedeniyle, ilerleyen yıllarda siyasal sistemin yeniden şekillenmesinde alternatif bir elit formasyonunu temsil etme potansiyelini korumuştur.

Türk siyasal hayatında derin izler bırakan bu iki ana siyasal damarın, Pareto'nun (1935: 169) elit kuramında öne sürdüğü "yönetici" ve "yönetici olmayan" elit ayrımı çerçevesinde analiz edilmesi mümkündür. Pareto'nun yaklaşımına göre, her toplumda iktidarı fiilen elinde bulunduran elitler kadar, potansiyel olarak iktidara talip olan fakat mevcut siyasal sistemin dışında konumlanan elit gruplar da bulunmaktadır. Bu perspektiften bakıldığında, Osmanlı İmparatorluğu'nun fiilen sona ermesinin ardından kurulan Cumhuriyet rejiminin ilk yıllarında bu iki elit fraksiyonun kısa süreli bir iş birliği içerisinde bulunduğu gözlemlenmektedir. Ancak zamanla, yönetim erkini elinde tutan ve radikal bir modernleşme çizgisini benimseyen "yönetici elitler" ile, halkın tarihsel ve kültürel değerleriyle daha uyumlu, daha tedrici bir dönüşüm anlayışı savunan "yönetici olmayan elitler" arasındaki yapısal gerilim derinleşmiş; bu ikili yapı, Türkiye'nin siyasal gelişimi boyunca farklı biçimlerde varlığını sürdürmüştür.

Cumhuriyet'in erken döneminde yönetici elit kadroları oluşturan ve devletin merkezî otoritesini tahkim etmeye çalışan seküler, devletçi ve bürokratik nitelikli elitler, Tek Parti

Dönemi boyunca modernleşme politikalarını Osmanlı mirasının reddi, geleneksel değerlerin tasfiyesi ve halktan kültürel kopuş ekseninde yürütmüşlerdir. Arslan'ın (2016: 200-203) da vurguladığı üzere, bu süreçte Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e uzanan modernleşme çizgisi, düşünsel olarak sekülerleşmeyi esas almış; halkçılık, pozitivizm ve solidarizm gibi kavramlar aracılığıyla yeni bir siyasal bilinç inşa edilmeye çalışılmıştır. Bu modernleşmeci paradigma, İkinci Dünya Savaşı sonrası oluşan uluslararası konjonktürün etkisiyle gözden geçirilmiş; Batı ittifakıyla kurulan ilişkiler ve liberal demokratik değerlerin küresel ölçekte yükselişe geçmesi neticesinde Türkiye, çok partili siyasal sisteme geçiş sürecine girmiştir (Tuncel ve Gündoğmuş, 2012). 1946 sonrasında oluşan siyasal ortam, kurumsal çoğulculuğun yanı sıra "sağ", "sol" ve "merkez" gibi kavramsal ayrımların Türkiye siyasetinde yerleşmesine zemin hazırlamıştır. Bu dönemde siyasal elitlerde gözlenen yapısal dönüşüm, ideolojik ayrışmanın ötesine geçerek, temsil ettikleri toplumsal kesimlerin, değer anlayışlarının ve siyasal taleplerinin de değişimini yansıtmaktadır (Osmanbaşoğlu, 2014: 43-45).

Tek parti döneminde devletle özdeşleşen ve bürokratik-militer kökenli bir elit sınıfın egemenliği altında şekillenen siyasal alan, Demokrat Parti'nin (DP) yükselişiyle birlikte halk tabanlı, daha muhafazakâr ve yerel değerlerle uyumlu bir elit profilinin siyasal rekabet ortamına dahil olmasına imkân tanımıştır (Çimen ve Bakan, 2019). Bu süreç, iktidarın el değiştirmesinin yanı sıra siyasal elitin kompozisyonunda da dikkate değer bir yeniden yapılanmayı beraberinde getirmiştir. Michels'in (1915: 105-106) "Oligarşinin Tunç (Demir) Kanunu" çerçevesinde ifade ettiği üzere, her ne kadar demokrasi ve çoğulculuk ilkeleri kurumsallaşmaya başlasa da siyasal partiler zamanla kendi içlerinde profesyonel lider kadroların hâkimiyetine girmekte ve bu durum, yeni bir elit yapının oluşumunu kaçınılmaz kılmaktadır. Türkiye örneğinde bu durum gerek DP döneminde gerekse takip eden yıllarda, farklı sosyolojik zeminlere dayanan yeni elit grupların ortaya çıkmasına rağmen, iktidarın merkezinde sürekli olarak seçkin ve örgütlü aktörlerin yer aldığı bir yapının sürekliliği ile kendisini göstermektedir.

Mosca'nın (1939: 299-300) "siyasal/yönetici sınıf" kavramı çerçevesinden bakıldığında, Türkiye'de iktidar elitlerinin gücünü siyasal partilerle birlikte bürokrasi, ordu, medya ve ekonomik çevrelerle kurdukları çok katmanlı ilişkiler üzerinden pekiştirdikleri görülmektedir. Bu bağlamda, 1946 sonrasındaki dönem, siyasal elitlerin ideolojik farkların ötesinde, temsil ettikleri toplumsal kesimler, değer anlayışları ve iktidar kaynakları açısından da ayrıştığı bir süreç olarak değerlendirilebilir. Söz konusu dönemde, geleneksel merkezî elit yapısına karşı alternatif bir elit formasyonunun gelişmesi, Türk siyasal hayatında elitler arası rekabetin ve iktidar mücadelesinin demokratik çerçevede yeniden tanımlanmasına zemin hazırlamıştır. Bu

gelişmeler, elit teorilerinin Türkiye bağlamında yalnızca yukarıdan aşağıya kurulan bir iktidar ilişkisinden ibaret olmadığını; aynı zamanda toplumsal tabanla kurulan temsil ilişkilerinin de elit yapının yeniden üretiminde belirleyici bir rol oynadığını göstermektedir.

Bu çok katmanlı elit ilişkilerinin, yalnızca kurumlar ve güç odakları düzeyinde değil, aynı zamanda değerler sistemi ve toplumsal temsil mekanizmaları bağlamında da nasıl yapılandığını anlamak için, merkez ve çevre arasındaki tarihsel gerilim hattını analiz eden teorik yaklaşımlara başvurmak gerekmektedir. Bu noktada, siyasal elitlerin farklı toplumsal alanlarla kurduğu çok katmanlı ilişkiler ağına ve bu yapıların temsil düzeyine dair tartışmaları daha da derinleştirmek amacıyla, Edward Shils (1991) tarafından geliştirilen "merkez–çevre" kuramı, analitik bir çerçeve sunmakta ve Türkiye'deki siyasal-toplumsal ayrışmaların kavramsallaştırılmasında önemli bir referans noktası olarak öne çıkmaktadır. Shils'in yaklaşımına göre her toplum, *merkez* ve *çevre* olmak üzere iki ana yapısal düzeye ayrılmaktadır. Merkez, siyasal karar alma süreçlerini yönlendiren elitleri ve onların temsil ettiği normatif değerler sistemini ifade ederken; çevre, bu merkezin dışında kalan ve kendi tarihsel, kültürel, dinsel veya sosyoekonomik pratiklerine göre şekillenen grupları kapsamaktadır. Merkezin çevre üzerindeki etkisi, siyasal araçların yanı sıra ekonomik kalkınma, kentleşme ve eğitim gibi toplumsal dönüşüm dinamikleriyle de güçlenmektedir.

Bu bağlamda, merkez ile çevre arasındaki yapısal ve kültürel ayrışmayı açıklamada işlevsel bir çerçeve sunan Shils'in kuramsal yaklaşımı, Türkiye özelinde Şerif Mardin tarafından yeniden yorumlanmıştır. Mardin (1973), Shils'in merkez-çevre yaklaşımını Türkiye bağlamında tarihsel-toplumsal bir yorumla yeniden ele alarak, bu dikotominin Türkiye'nin siyasal gelişiminde belirleyici bir rol oynadığını ileri sürmüştür. Mardin'e göre, Batı'daki gibi "din-devlet" ayrımı tecrübesi yaşamamış olan Osmanlı-Türk modernleşmesi, merkezi bürokrasinin çevreye kendi değerlerini benimsetme çabasıyla şekillenmiş; ancak bu süreç ikna ve katılım mekanizmalarına dayalı olmaktan ziyade, yukarıdan aşağıya bir dayatma şeklinde gerçekleştirilmiştir. Mardin'in analizinde, CHP, merkezî bürokratik yapıyı ve devletin seküler değer sistemini temsil ederken; DP, köylü, esnaf ve tüccar gibi geleneksel orta sınıfların temsilcisi olarak, merkezin dışında konumlanan çevrenin siyasal ifadesi haline gelmiştir. Bu bağlamda, çok partili hayata geçiş, Türkiye'deki siyasal yapıda köklü bir dönüşümün yanı sıra, uzun süredir biriken merkez-çevre geriliminin siyasal kurumlar aracılığıyla görünür hale geldiği bir dönemi ifade etmektedir.

Elit teorileri çerçevesinde yapılan tarihsel ve kuramsal değerlendirmeler, siyasal iktidarın sadece belli bir azınlığın elinde yoğunlaştığına işaret ederken; Türkiye bağlamında bu durum,

merkez sağ siyasal gelenek içinde şekillenen lider profilleri üzerinden somut biçimde gözlemlenebilmektedir. Özellikle çok partili siyasal hayata geçişle birlikte, geleneksel merkezî elit yapıya karşı çevreden yükselen siyasal aktörlerin etkisi artmış ve bu yeni aktörler, halk tabanıyla kurdukları güçlü ilişki sayesinde siyasal iktidarın yeniden dağılımında belirleyici roller üstlenmişlerdir. Bu bağlamda, Türk siyasal hayatında "seçilmiş liderler" olarak öne çıkan Adnan Menderes, Süleyman Demirel, Turgut Özal ve Recep Tayyip Erdoğan gibi figürler, birer parti lideri olmanın ötesinde, hem klasik elit teorilerinin kuramsal önermeleriyle hem de Pareto'nun "elit dolaşımı" anlayışıyla açıklanabilecek siyasal kariyer örüntüleri sunmaktadır.

Bu çalışmada, elit teorisyenleri tarafından her tarihsel dönemde ve her toplumsal yapıda kaçınılmaz bir olgu olarak kabul edilen; siyasal, ekonomik, askerî ve bürokratik alanlara egemen olan elit bir azınlığın varlığına ilişkin kuramsal yaklaşımın, Türk siyasal hayatında yarım asrı aşkın bir süredir belirleyici rol oynayan merkez sağ partiler ile bu partilerin temsilcileri konumundaki seçilmiş siyasal liderler üzerindeki yansımaları incelenecektir. Bu kuramsal çerçeve doğrultusunda, elit olgusunun Türkiye'deki somut yansımalarını anlamak amacıyla, merkez sağ siyasal geleneğin tarihsel gelişim seyrine ve bu geleneğin şekillenmesinde belirleyici rol oynayan lider figürlerine odaklanmak gerekmektedir.

Türk siyasal hayatında merkez sağın alternatif bir güç bloku olarak şekillenmesi, literatürde çoğunlukla DP'nin kuruluş süreciyle ilişkilendirilmektedir. Cumhuriyet'in kurucu elit kadrosundan ayrılan bir grup tarafından kurulan DP, Türkiye'de daha önceki başarısız girişimlerin ardından geçilen çok partili siyasal düzene söylem ve pratikleriyle damgasını vurmuş; özellikle halkla kurduğu güçlü ilişki sayesinde dönemin siyasal yapısında kalıcı bir dönüşüm yaratmıştır. Heper'in (2012: 175) ifadesiyle, DP, merkeziyetçi ve bürokratik CHP elitlerine karşı, çevrede konumlanmış sessiz yığınların siyasal bir tepkisi olarak doğmuş ve hızla kitlesel desteğe ulaşmıştır. Cumhuriyet'in ilanıyla birlikte hayata geçirilen ve radikal biçimde uygulanan Batılılaşma/modernleşme projelerinin halk nezdinde yarattığı memnuniyetsizlik, DP lideri Menderes tarafından siyasal söyleme taşınarak geniş bir seçmen tabanının mobilize edilmesini mümkün kılmıştır. Ancak, 27 Mayıs 1960'ta gerçekleştirilen askeri müdahaleyle iktidardan uzaklaştırılan ve idam edilen Menderes, bu sürecin toplumda bıraktığı derin izler nedeniyle, merkez sağın kolektif hafızasında bir siyasal şehit ve karizmatik lider olarak yer etmiştir. Bu nedenle, sonraki dönemlerde kurulan tüm merkez sağ partiler, kendilerini DP'nin ve Menderes'in siyasal mirasının doğal temsilcileri olarak konumlandırmış ve bu miras üzerinden meşruiyet üretmeye çalışmışlardır.

Menderes, varlıklı bir aileden gelmesi sebebiyle ekonomik anlamda zaten elit bir

konumda yer alırken, siyasal kariyerine dönemin modernleşmeci devlet elitlerinin hâkim olduğu CHP saflarında başlamıştır. Özellikle halktan kopuk bir anlayışı temsil ettiği eleştirilerine maruz kalan "halka rağmen halkçılık" (Ahmad, 1993:63) anlayışının egemen olduğu bu dönemde, DP'nin kuruluşuna öncülük etmesi ve halktan yoğun destek görmesi, Türk merkez sağının toplumsal tabanla kurduğu ilişkinin özgünlüğünü anlamada önemli bir göstergedir. Menderes'in liderliği, merkez sağın siyasal stratejilerinin, halkla iletişim biçimlerinin ve siyasal söylem repertuarının oluşumunda kurucu bir rol oynamış; bu yönüyle merkez sağ geleneğin siyasal kültürünü şekillendiren tarihsel bir eşik işlevi görmüştür.

27 Mayıs Darbesi, DP'nin kapatılması ve Menderes'in idam edilmesiyle birlikte Türk siyasal hayatında bir dönüm noktasını temsil etmiştir. Ancak darbenin merkez sağın siyasal etkisini bütünüyle ortadan kaldırdığı söylenemez. Aksine, darbenin ardından kurulan AP, özellikle Demirel'in liderliğinde, DP'nin temsil ettiği siyasal mirası yeniden canlandırma misyonunu üstlenmiş ve merkez sağ seçmen tabanını birleştirmeyi başarmıştır. Demirel, siyasal deneyimi ve pragmatik yaklaşımıyla Menderes sonrasında merkez sağın ideolojik çizgisini sürdürürken, halkla kurulan duygusal ve kültürel bağı da güçlendirmiştir. Bu çerçevede, 1960'lar ve 1970'lerde AP'nin Türk siyasetinde üstlendiği rol, kurumsal sürekliliğin ötesine geçerek halkın siyasal tercihlerini kalıcı biçimde etkileyen bir yönelim haline gelmiştir.

Demirel, siyasal liderliğinin ötesinde, merkez sağın toplumsal taleplerle uyumlu politikalarını geliştiren, hayata geçiren ve bu politikaları geniş halk kesimlerine benimseten bir figür olarak Türk siyasal tarihinde kalıcı bir yer edinmiştir. Taşralı bir geçmişe sahip olan Demirel, Menderes'in aksine ekonomik olarak alt-orta sınıfa mensup bir aileden gelmiş; elit konumunu doğuştan değil, bireysel çaba, teknik uzmanlık ve siyasal zekâ yoluyla inşa etmiştir. Bu yönüyle Demirel'in siyasal yükselişi, Pareto'nun (1935: 185-187) "elit dolaşımı" tezini somutlayan örneklerden biri olarak değerlendirilebilir. Halkçı söylemi, taşralı kökenini siyasal bir avantaja dönüştürme becerisi ve "Çoban Sülü" (Akar, 2015) ifadesini sahiplenip olumlu bir kimliğe dönüştürmesi, onun geleneksel elit tanımına uymasa da toplumun geniş kesimlerinde karşılık bulan özgün bir lider profili sergilediğini göstermektedir.

Demirel'in siyasal kariyeri, seçim başarılarının yanı sıra Türkiye'nin farklı dönemlerinde ortaya çıkan sistemsel krizlerde üstlendiği roller ve sergilediği esnek siyasal tutumlarla biçimlenmiştir. CHP ile kurduğu koalisyonlar ve 12 Mart, 12 Eylül ile 28 Şubat müdahaleleri sırasında izlediği dengeli tutum, Demirel'in merkezi elitlerle çatışmadan uzlaşma yolları arayan pragmatik bir siyaset anlayışına sahip olduğunu göstermektedir. Kendi ifadesiyle "altı kez şapkasını alarak gittiği başbakanlığa yedi kez dönmesi" (Milliyet, 2015), onun hem siyasal

sistemin güç merkezleriyle kurduğu dengeyi hem de halk desteğini koruma becerisini simgelemektedir. Bu yönüyle Demirel'in liderliği, merkez sağın yalnızca bir siyasal gelenek değil, aynı zamanda halkı harekete geçirebilen bir toplumsal dinamik olarak anlaşılması gerektiğini ortaya koymaktadır.

Türk merkez sağının siyasal tarihinde önemli bir dönüm noktası olarak öne çıkan bir diğer lider, 12 Eylül sonrasında kurduğu ANAP ile dikkat çekici bir başarı elde eden Turgut Özal'dır. Orta sınıf, muhafazakâr bir memur ailesinden gelen Özal, siyasal elitler arasında ne Menderes gibi ekonomik sermaye avantajına sahip bir figür, ne de Demirel gibi taşralı kökenini siyasal güce dönüştürmüş bir liderdi. Onun yükselişi, büyük ölçüde teknik uzmanlığı, bürokratik deneyimi ve pragmatik siyaset anlayışıyla şekillenmiştir. Yükseköğreniminin ardından devlet bürokrasisinde gösterdiği başarı ve 12 Eylül sonrası dönemin yönetici kadrolarıyla kurduğu dengeli ilişkiler, Özal'ın önce Başbakanlığa, ardından Cumhurbaşkanlığına uzanan siyasal kariyerinin önünü açmıştır.

Özal'ın siyasal yükselişinin arka planında, özellikle ekonomik karar alma mekanizmalarında oynadığı rol belirleyici olmuştur. 1967-1971 yılları arasında DPT Müsteşarlığı görevinde bulunan ve 1979'da Demirel'in kurduğu azınlık hükümetinde Başbakanlık Müsteşarı olarak görev yapan Özal, Türkiye'nin liberal ekonomiye geçişinde bir dönüm noktası olarak kabul edilen 24 Ocak 1980 tarihli ekonomik istikrar programının başlıca mimarlarından biri olmuştur. Bu programla birlikte Türkiye, dışa açık, ihracat odaklı ve serbest piyasa esaslarına dayalı bir ekonomi modeline geçiş sürecini başlatmıştır. Bürokratik alanda elde ettiği bu başarıyı siyasal alana taşıyan Özal, ülkenin ideolojik olarak farklı dört eğilimini (milliyetçi, muhafazakâr, liberal ve sosyal demokrat) bir araya getirdiğini iddia ettiği ANAP aracılığıyla, uzun bir aradan sonra Türkiye'de tek parti iktidarını tesis ederek siyasal istikrarı yeniden sağlamıştır. Soğuk Savaş'ın son evresinde, özellikle ABD ve Avrupa'da muhafazakâr eğilimli "yeni sağ" iktidarların yükselişiyle küresel ölçekte etkili olan neoliberal dönüşüm dalgasını arkasına alan Özal, Türkiye'yi siyasal, ekonomik ve toplumsal düzeylerde dünya sistemine entegre etmeye yönelik adımlar atmıştır.

Özal, uyguladığı serbest piyasa politikaları, özelleştirme uygulamaları ve özel girişimi teşvik eden ekonomi anlayışıyla, Türkiye siyasal tarihinde uzun süredir etkili olan devlet merkezli ekonomik modelin ağırlığını azaltmayı hedeflemiştir. Yönetici elit yapılar içerisinde bürokratik bir figür olarak başladığı kariyerini, siyasal düzlemde bürokratik oligarşiyle mücadele eden bir lidere dönüştürmesi, onun hem elit teorileri hem de Türk merkez sağı bağlamında özgün bir konumda değerlendirilmesini gerekli kılmaktadır. Toplumun kültürel ve

manevi değerleri üzerindeki devletçi baskıları azaltmaya dönük politikaları, onun merkez sağın geleneksel değer dünyasıyla da uyumlu bir lider profili geliştirmesine olanak tanımıştır. Özal'ın siyasi ajandasında, dönemin yükselen kavramları olan "sivil toplum", "özgürlükler" ve "insan hakları" gibi bireyi öne çıkaran inisiyatifler önemli yer tutmuş ve bu unsurlar aracılığıyla bireyin kamusal alandaki görünürlüğü artırılmaya çalışılmıştır.

Her ne kadar Özal, ANAP'ı dört eğilimi kapsayan bir siyasal hareket olarak inşa ettiğini vurgulamışsa da esas itibarıyla Menderes'le başlayıp Demirel'le kurumsallaşan merkez sağ çizginin yeni lideri olmayı hedeflediği açıktır. Bununla birlikte, Özal'ın siyasal yaklaşımı ve hedeflediği seçmen profili, önceki merkez sağ liderlerden anlamlı ölçüde farklılık göstermektedir. ANAP'ın temsil ettiği sosyolojik taban, kırsaldan kente göçün hızlandığı bir dönemde ortaya çıkan; muhafazakâr değerlere sahip, kentli, eğitimli ve ekonomik refah arayışında olan yeni bir orta sınıfı kapsamaktadır. Bu yönüyle Özal, Demirel'in geleneksel merkez sağ çizgisinden ayrılarak daha kentli ve dinamik bir seçmen kitlesine yönelmiştir. Demirel'in "şehirde ne varsa köyde ve kasabada da o olacak" (Demirel, 1987) şeklindeki söylemi, onun kırsal seçmeni merkez sağ siyasetin asli muhatabı olarak gördüğünü açıkça ortaya koyarken; Özal'ın siyasal stratejisi, kentleşmenin ve küreselleşmenin etkisiyle dönüşen yeni seçmen profiline hitap etmeyi esas almıştır. Bir başka deyişle, Demirel'in öncelikle kırsal toplumsal kesimlerin sorunlarını merkeze alan popülist yaklaşımı, Özal ile kentli, girişimci ve daha bireyci bir muhafazakâr siyasete evrilmiştir (Başkan, 2011).

1990'lı yıllar, Türkiye siyasetinde siyasal istikrarsızlıkların, ekonomik krizlerin ve özellikle 28 Şubat süreciyle birlikte kamusal alanda uygulanan kısıtlamaların belirleyici olduğu, dönüşümcü bir dönem olarak öne çıkmaktadır. Bu dönemde, merkez sağ partilerin giderek artan iç bölünmeler ve zayıflayan liderlik profilleriyle toplumsal talepleri karşılamada yetersiz kalması, siyasal temsil düzeyinde ciddi boşluklar doğurmuş ve bu durum genel anlamda sistemin meşruiyetini zedeleyen yapısal krizleri beraberinde getirmiştir. Söz konusu siyasal tıkanma, mevcut siyasal düzende hem temsil krizine hem de yönetim kapasitesinde zafiyete yol açarak seçmen davranışlarında yeni siyasal yönelimlere kapı aralamıştır. Bu bağlamda, 2002 genel seçimleri Türkiye'nin siyasal yelpazesinde önemli bir kırılma noktası olmuş; uzun süredir devam eden temsil boşluğu, yeni bir siyasal aktör aracılığıyla doldurulmuştur.

Bu dönüşüm süreci, 28 Şubat sürecinin ardından kapatılan RP'nin devamı olarak kurulan FP'den ayrılan bir grup siyasetçinin, AK Parti'yi kurmasıyla somutlaşmıştır. Kuruluşundan yalnızca bir yıl sonra gerçekleşen 3 Kasım 2002 seçimlerinde AK Parti'nin %34 oy oranıyla tek başına iktidara gelmesi, Türk siyasal tarihinde istisnai bir başarı örneği teşkil etmiştir. Aynı

seçimlerde yalnızca AK Parti ve CHP parlamentoya girebilmiş; merkez sağın geleneksel temsilcileri olan ANAP ve DYP ise %10'luk seçim barajını aşamayarak parlamento dışı kalmıştır. Bu gelişme, siyasal alandaki dağınıklığın sona erdiğini ve merkez sağ seçmenin temsilini üstlenme iddiasındaki AK Parti'nin bu boşluğu kısa sürede güçlü biçimde doldurduğunu göstermesi açısından dikkat çekici bulunmuştur.

2002 seçimleri aynı zamanda lidere dayalı siyaset anlayışının belirginleştiği bir dönemin başlangıcını simgelemektedir. Bu çerçevede, AK Parti'nin kurucu lideri Erdoğan, Türk siyasal hayatına yeni bir liderlik profili olarak dâhil olmuştur. Rize'den İstanbul'a göç eden orta sınıf bir ailede dünyaya gelen Erdoğan, Demirel ve Özal gibi "elit olmayan" sınıflardan gelen liderler arasında konumlandırılabilir. Ancak bu durum, onun siyasal başarıya ulaşmasını engelleyen bir engel oluşturmamış; aksine, Pareto'nun (1935: 184-185) "elit dolaşımı" kuramına uygun şekilde, zekâ, kararlılık, stratejik düşünme kapasitesi ve halkla kurduğu güçlü bağlar sayesinde yönetsel elit konumuna yükselmiştir. Nitekim, siyasi yasaklı olduğu dönemde medyada hakkında atılan "Artık muhtar bile olamaz" (Besli ve Özbay, 2010: 203) manşetlerine rağmen, Erdoğan, siyasi mücadele gücü ve karizmatik liderlik vasfıyla önce Başbakanlık, ardından Cumhurbaşkanlığı gibi devletin en üst düzey makamlarına ulaşarak Türk siyasal hayatının en etkili yönetici elitlerinden biri hâline gelmiştir.

Erdoğan'ın siyasal kimliği, büyük ölçüde Millî Görüş hareketi içinde şekillenmiştir. MNP, MSP, RP ve FP gibi siyasal geleneklerin çeşitli kademelerinde aktif görevlerde bulunmuş; bu süreçte edindiği örgütsel deneyim ve tabanla kurduğu bağ, onun yerel ve ulusal düzeyde tanınırlığını artırmıştır. 1994 yılında RP'den İBB Başkanı seçilmesi, onun siyasal kariyerinde bir dönüm noktası oluşturmuş; özellikle belediyecilik anlayışıyla toplumun sosyal ve ekonomik açıdan geri planda kalan kesimlerine yönelik hizmet odaklı yaklaşımı, halk nezdinde geniş bir takdir kazanmıştır. Ancak 28 Şubat sürecinin baskıcı atmosferinde, Siirt'te düzenlenen bir miting sırasında okuduğu bir şiir gerekçe gösterilerek hapis cezasına çarptırılmış ve siyasi yasaklı konuma düşmüştür. Erdoğan, bu süreci bir siyasal mağduriyet zemini oluşturarak avantaja çevirmiş ve siyasal liderliğini daha da pekiştirmiştir.

28 Şubat'ın yarattığı siyasal baskı ortamının toplumsal düzeyde oluşturduğu huzursuzluk, 2001 ekonomik kriziyle birleştiğinde, mevcut siyasal yapının sürdürülemez olduğu kanaati geniş halk kitlelerinde karşılık bulmuştur. Bu bağlamda, Erdoğan, FP içindeki "yenilikçiler" olarak adlandırılan grupla birlikte hareket ederek AK Parti'nin kuruluşunu gerçekleştirmiş ve insan hakları, özgürlükler ile ekonomik istikrarı odağına alan reformcu bir siyasal inisiyatifi hayata geçirmiştir. Siyasi yasağı nedeniyle partinin kuruluş sürecinde resmî bir görev

üstlenememiş olsa da hem kamuoyunda hem de uluslararası çevrelerde partinin doğal ve fiilî lideri olarak kabul görmüştür. Kasım 2002 seçimlerinde AK Parti'nin tek başına iktidara gelmesi sonrası, TBMM'de ana muhalefet partisi olan CHP'nin desteğiyle Erdoğan'ın siyasi yasağı kaldırılmış ve böylece partisinin genel başkanı ve ülkenin başbakanı olarak resmî görevine başlamıştır.

Yukarıda genel çerçevesi ana hatlarıyla ortaya konulan bu araştırmanın birinci bölümünde, çok partili siyasal hayata geçişten günümüze kadar Türk siyasal yaşamında belirleyici bir rol oynayan merkez sağ partilerin tarihsel dönüşümleri ile bu dönüşümlerde etkili olan lider figürlerinin, elit teorileri perspektifinden nasıl değerlendirilebileceği açıklanacaktır. Bu bağlamda çalışmanın amacı, önemi, araştırma soruları, temel varsayımları ile kapsam ve yöntemsel çerçevesi ayrıntılı biçimde sunulacak; izlenen yöntemsel yaklaşımlar, nitel araştırma ilkeleri doğrultusunda temellendirilecektir. Bölüm, çalışmaya kuramsal dayanak oluşturan ilgili literatürün sistematik bir taramasıyla sonlandırılacaktır.

İkinci bölümde, araştırmanın kuramsal çerçevesini oluşturan elit teorisinin kavramsal zemini, tarihsel evrimi ve siyaset bilimi literatüründe öne çıkan klasik ve modern türleri derinlemesine ele alınacaktır. Bu bağlamda Pareto, Mosca, Michels, Dahl ve Mills gibi teorisyenlerin yaklaşımlarından yararlanılarak, elit teorisinin çok boyutlu doğası ortaya konulacaktır.

Üçüncü bölümde ise, araştırmanın tarihsel bağlamını oluşturan merkez sağın Türkiye siyasal hayatındaki gelişim seyri, kurumsal ve ideolojik süreklilikleri ile dönüşüm noktaları üzerinden incelenecektir. Bu kapsamda DP, AP, ANAP ve AK Parti olmak üzere dört merkez sağ parti ele alınacak; bu partilerin hem kendi dönemlerindeki siyasal/toplumsal bağlamlar içindeki işlevleri hem de birbirleriyle benzeşen ya da ayrışan yönleri analitik bir çerçevede değerlendirilecektir.

Araştırmanın dördüncü bölümünde, merkez sağ geleneğin taşıyıcı aktörleri konumundaki Menderes, Demirel, Özal ve Erdoğan gibi liderlerin siyasal yükseliş süreçleri derinlemesine incelenecektir. Bu bölümde, söz konusu liderlerin sosyo-ekonomik kökenlerinden başlayarak siyasal kariyer basamakları, liderlik tarzları ve toplumla kurdukları etkileşim biçimleri değerlendirilecektir. Böylece, her bir liderin merkez sağ içindeki konumunu belirleyen kişisel, kurumsal ve tarihsel dinamiklerin bir arada okunabileceği bütüncül bir analiz ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Beşinci bölümde, çalışmanın odağında yer alan dört seçilmiş lider - Menderes, Demirel, Özal ve Erdoğan - elit teorilerinin temel kavramları çerçevesinde karşılaştırmalı bir bakışla ele

alınacaktır. Bu bölümde, söz konusu liderlerin siyasal yükseliş biçimleri, toplumsal tabanla kurdukları ilişkiler, kurumsal yapılarla etkileşimleri ve iktidarı elde etme, sürdürme ve devretme stratejileri; özellikle Pareto'nun "elit dolaşımı" ve Mosca'nın "yönetici sınıf" kavramları temelinde değerlendirilecektir. Böylelikle, merkez sağın tarihsel süreklilikleri ve kırılma anları, liderlik pratikleri üzerinden okunarak Türkiye'de siyasal elitin dönüşüm dinamikleri çözümlenecektir. Ayrıca, her bir liderin dönemin siyasal atmosferine verdiği tepkiler, kurdukları iktidar bloklarının toplumsal meşruiyet dayanakları ve elit statüsüne geçiş süreçleri arasındaki benzerlikler ile farklılıklar, karşılaştırmalı bir perspektif içinde analiz edilecektir. Bu değerlendirmelerin sonucunda, Türkiye'de merkez sağın seçilmiş siyasal elitleri arasındaki yapısal sürekliliklerin ve yeniden üretim mekanizmalarının nasıl biçimlendiği daha belirgin biçimde ortaya konulacak; araştırma, ulaşılan bulguların sentezlenerek yorumlandığı sonuç ve değerlendirme bölümüyle sonlandırılacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM: ARAŞTIRMA HAKKINDA

Çalışmanın bu bölümünde, araştırmanın kuramsal altyapısını ve yöntemsel yaklaşımını oluşturan temel unsurlar bir bütün olarak ele alınacaktır. İlk olarak, araştırmanın neden önemli görüldüğü ve hangi amaçlar doğrultusunda şekilleneceği açıklığa kavuşturulacaktır. Bunu takiben, çalışmanın çıkış noktasını oluşturan temel problem cümlesi ile bu probleme bağlı olarak geliştirilecek alt sorulara yer verilecektir. Ardından, araştırmanın kapsamını belirleyen tarihsel ve siyasal sınırlılıklar ortaya konacak; sıkça başvurulacak temel kavramların tanımlanmasıyla kuramsal çerçevenin netliği sağlanacaktır. Son bölümde ise, araştırmada izlenecek yöntem, kullanılacak kaynaklar ve bilgi toplama sürecine ilişkin tercihlerin nitel araştırma perspektifiyle nasıl temellendirileceği açıklanacaktır. Bu bölüm genel olarak, çalışmanın dayandığı kuramsal mantığı ve izleyeceği analitik yolu okuyucuya açık ve tutarlı bir biçimde sunmayı hedeflemektedir.

1.1. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Bu çalışmanın temel amacı, Türk siyasal hayatında uzun süredir etkili olan merkez sağ siyasal gelenek ile bu geleneğin temsilcisi konumundaki seçilmiş liderleri, elit teorileri ve özellikle Pareto'nun "elitlerin dolaşımı" yaklaşımından esinlenilerek kurgulanan "elit döngüsü" kavramı bağlamında karşılaştırmalı bir perspektifle incelemektir. Ortaya çıktığı andan itibaren Türkiye'nin siyasal yelpazesinde önemli bir ekseni temsil eden merkez sağ çizgi, yalnızca bir ideolojik yönelimi değil, aynı zamanda belirli siyasal pratikleri, halkla kurulan özgün temsil biçimlerini ve kurumsal devamlılığı ifade etmektedir. Bu bağlamda, çalışmada merkez sağın tarihsel sürekliliğini ve dönüşümünü mümkün kılan lider figürlerinin yetiştikleri sosyo-kültürel ortamlar, izledikleri siyaset tarzları, toplumsal talepleri yönlendirme kapasiteleri ve iktidar blokları içindeki pozisyonları, elit teorilerinin temel yaklaşımları çerçevesinde analiz edilmektedir.

Siyaset biliminin kurucu tartışmalarından biri olan "yöneten-yönetilen" ikiliği, özellikle elit teorileri çerçevesinde, siyasal iktidarın toplumun küçük ve örgütlü bir kesiminin tekelinde olduğu varsayımıyla açıklanmaktadır. Pareto, Mosca, Michels gibi düşünürlerin geliştirdiği klasik elit teorileri, karar alma süreçlerinde belirleyici olan aktörlerin, çoğu zaman demokratik sistemin kurumsal yapılarının ötesinde, maddi ya da sembolik sermaye birikimi üzerinden iktidara eriştiklerini ortaya koymaktadır (Friedman, 2020). Bu bakış açısıyla değerlendirildiğinde, Türkiye'de özellikle Cumhuriyet'in kurucu yıllarında şekillenen devletçi, seküler ve bürokratik elit yapının karşısında; halkın dini, kültürel ve toplumsal değerlerini temsil iddiasıyla ortaya çıkan merkez sağ partiler, yeni bir elit formasyonunun oluşumuna

zemin hazırlamıştır. Bu siyasal çizgi, geniş toplum kesimlerinin taleplerini siyasal sisteme dâhil etme konusunda kurucu bir işlev üstlenmiş ve bu bağlamda elit teorileri açısından incelenmeye değer bir örnek teşkil etmiştir.

Merkez sağ geleneğin şekillendirdiği bu yeni elit kadrolar, sistem karşısında halkın değerlerini koruma iddiasını sürdürürken, aynı zamanda temsil ettikleri toplumsal kesimlerin dönemsel olarak değişen beklenti ve ihtiyaçlarına uyum sağlayabilecek ölçüde esnek siyasal stratejiler üretmişlerdir. Örneğin; merkez sağın kurucu figürü Menderes, "Her mahallede bir milyoner yaratacağız" (Çavuşoğlu, 2009) söylemiyle ekonomik büyümeyi merkeze alan bir burjuvazi inşasını hedeflerken; onu takip eden Demirel, "Devleti köylülük ve dinle barıştıracağız" (Kahraman, 2007: 63) ifadesiyle taşralı muhafazakâr seçmeni siyasal merkeze taşıma hedefini açıkça ortaya koymuştur. Özal ise, teknik bilgiye dayalı bürokratik birikimini serbest piyasa ekonomisi ve toplumsal özgürlükler lehine kullanarak devlet-toplum ilişkilerinde yeni bir açılım yaratmış; muhafazakâr değerlerle Batılılaşma arasında özgün bir denge kurma çabası içinde olmuştur (Demirtepe, 1991). Erdoğan ise önceki merkez sağ liderlerden farklı olarak siyasal kariyerine genç yaşlardan itibaren tabanın en alt kademelerinden başlamış, karizmatik liderliği, hitabet gücü, örgütsel yetkinliği ve kararlılığı sayesinde yönetsel elit yapılar içinde en üst seviyeye, yani Cumhurbaşkanlığı makamına kadar yükselmiştir (Yanık, 2014).

Bu bağlamda, farklı dönemlerde merkez sağ siyasetin taşıyıcı sütunlarını oluşturan bu lider figürlerinin karşılaştırmalı olarak değerlendirilmesi, yalnızca bireysel liderlik özelliklerinin analiz edilmesi değil; aynı zamanda bu liderlerin içinde yer aldıkları siyasal ve sosyo-ekonomik bağlamların, elit teorileri ışığında nasıl şekillendiğinin de ortaya konulması açısından önem arz etmektedir. Her bir liderin elit konumuna yükselişinde etkili olan sosyal sermaye, siyasal beceri, toplumsal meşruiyet kaynakları ve kurumsal çevreyle kurduğu ilişkilerin Türkiye'de elit yapılarının dönüşümünü anlamada önemli ipuçları sunacağı düşünülmektedir.

Bu doğrultuda, merkez sağın dört önemli liderini elit teorileri ve özellikle elit dolaşımı kuramı bağlamında karşılaştırmalı olarak analiz etmeyi amaçlayan bu çalışma, Türkiye'de siyasal liderlik ve elit yapıları üzerine yapılmış literatüre özgün bir katkı sunmayı hedeflemektedir. Alandaki benzer çalışmalardan farklı olarak, bu araştırma hem tarihsel süreklilik hem de yapısal dönüşüm ekseninde merkez sağın elit üretim mekanizmalarını çözümlemeyi ve bu doğrultuda siyaset sosyolojisi literatürüne kuramsal ve ampirik düzeyde yeni açılımlar getirmeyi amaçlamaktadır.

1.2. Araştırmanın Problem Cümlesi ve Sayıltıları

Sosyal bilimlerde gerçekleştirilen nitel araştırmaların epistemolojik ve metodolojik sağlamlığı, büyük ölçüde araştırma probleminin açık, tutarlı ve analitik biçimde tanımlanmasına bağlıdır. Araştırma problemi, çalışmanın temel amacını ve motivasyonunu belirlemenin yanı sıra araştırmanın teorik zeminiyle metodolojik tasarımını bütünleştirici bir işlev de üstlenir. Bu nedenle, araştırma probleminin açık ve doğru biçimde tanımlanması, çalışmanın içsel tutarlılığını sağlamanın ötesinde, bilimsel açıklık, yöntemsel doğruluk ve kuramsal derinlik açısından araştırmanın güvenirliğini pekiştiren temel bir koşuldur. Çünkü iyi tanımlanmış bir problem, incelenen olgunun sınırlarını belirleyerek araştırmanın odak noktasını netleştirir; böylece çalışmanın disipliner bağlam içindeki yerini görünür kılar ve ortaya koyduğu bilimsel katkının niteliğini somutlaştırır (Creswell, 2004: 110-111; Simon ve Francis, 2004: 77-79; Sproull, 1995: 26). Bu çerçevede araştırma problemi, çalışmanın yönünü belirleyen, kuramsal zemini oluşturan ve araştırma sürecine epistemolojik bir derinlik kazandıran temel bir bileşen olarak değerlendirilebilir.

Kimberly ve Amy'e (2011) göre, akademik araştırmalarda problem cümlesi oluşturma süreci, profesyonel bir yarış pilotunun keskin bir viraja girmeden önce kontrollü biçimde yavaşlamasına benzetilebilir. Bu benzetmede, sürücünün hızını düşürmesi hem kontrolünü artırır hem de yarışta stratejik bir üstünlük elde etmesini sağlar. Aynı şekilde, akademik bir çalışmada problem cümlesinin özenli ve planlı biçimde oluşturulması, araştırmanın genel yönüne hâkim olmayı ve daha bilinçli bir ilerleyiş sağlamayı mümkün kılar. Bu bağlamda, araştırma probleminin belirlenmesi, metodolojik bir gerekliliğin ötesinde, çalışmanın bilimsel değerini şekillendiren kritik bir aşama niteliği taşır. Bu süreç, literatürün derinlemesine ve sistematik biçimde incelenmesini zorunlu kılarak, konunun kapsamlı biçimde anlaşılmasını, mevcut bilgi alanındaki boşlukların belirlenmesini ve araştırılmaya değer soruların açıkça ortaya konmasını sağlar.

Bu bağlamda Sproull (1995: 42), yürütülen araştırmanın niteliği açısından problem cümlesinin açık, net ve anlam bakımından güçlü olması gerektiğini özellikle vurgular. Ona göre, özenle hazırlanmış bir problem ifadesi, araştırma sürecinin yönünü belirlemenin yanı sıra, çalışmanın temel sorularının ve geliştirilecek hipotezlerin şekillenmesine de epistemolojik bir zemin oluşturur. Dolayısıyla bilimsel bir araştırmada problem cümlesinin tanımlanması, çalışmanın sistematik yapısını ve kuramsal derinliğini güvence altına alan temel unsurlardan biridir. Bu yönüyle problem tanımı, araştırmanın yalnızca başlangıç adımı değil, aynı zamanda ilerleyişini yönlendiren stratejik bir pusula olarak değerlendirilebilir.

Yukarıda sunulan alanyazın bilgileri ve kuramsal çerçeve doğrultusunda, akademik araştırmalarda problem cümlesinin açık, anlamlı ve yönlendirici bir biçimde kurgulanmasının gerekliliği netleşmiştir. Bu bağlamda, çalışmanın temel çıkış noktasını oluşturan ana problem cümlesi şu şekilde belirlenmiştir: *"Türk siyasal hayatında seçilmiş liderler üzerinden merkez sağın elit döngüsünden bahsedilebilir mi?"* Bu temel sorudan hareketle, araştırmanın kuramsal ve ampirik yönünü derinleştirmek amacıyla aşağıdaki alt problem soruları geliştirilmiştir:

a. Türkiye'de merkez sağın tarihsel gelişim süreci hangi evrelerden geçerek şekillenmiştir?
b. Türkiye'de merkez sağ geleneğinin karakteristik özellikleri nelerdir?
c. Merkez sağın seçilmiş liderleri (Menderes, Demirel, Özal ve Erdoğan) hangi elit tipolojileriyle açıklanabilir?
d. Seçilmiş merkez sağ liderlerinin merkez sağın değişim ve dönüşümüne katkıları nelerdir?
e. Merkez sağ geleneğinde ve liderlerinde bir halef-seleflik ilişkisi ve politik süreklilikten bahsedilebilir mi?
f. Seçilmiş merkez sağ liderlerinin birbiriyle benzeşen ve farklılaşan yönleri bağlamında Türk merkez sağında bir 'elit döngüsü' var mıdır?

Bu sorular aracılığıyla, çalışmanın kuramsal temeli olan elit teorileri çerçevesinde, Türkiye'de merkez sağ siyasal geleneğin yapısal sürekliliği, liderlik ilişkileri ve toplumsal temsil biçimleri çok boyutlu bir analizle ele alınacaktır.

Araştırmanın bir diğer temel bileşeni, çalışmanın yönünü belirleyen varsayımların (sayıltıların) açık biçimde ortaya konmasıdır. Bilimsel araştırmalarda sayıltılar; doğrudan sınanmasa da araştırmanın ilerleyişine zemin hazırlayan, geçerliliği önceki çalışmalarla desteklenmiş bilgi ve kabuller olarak tanımlanır (Türkdoğan, 1995: 161). Bu kabuller, araştırmanın sınırlarını çizerek kapsamını belirlemeye, analiz alanını yapılandırmaya ve yöntemin tutarlılığını sağlamaya katkıda bulunur. Dolayısıyla, sayıltıların açık biçimde tanımlanması, araştırmanın teorik çerçevesiyle bütünleşmesini kolaylaştıran ve bilimsel güvenilirliğini artıran önemli bir aşamadır.

Bu doğrultuda, Türk siyasal tarihinin büyük bölümünde uzun süreli iktidar deneyimleri yaşamış dört merkez sağ partisinin (DP, AP, ANAP ve AK Parti) ve bu partilerin kamuoyunda en çok bilinen ve siyasal hafızada yer etmiş seçilmiş liderlerinin elit teorileri ışığında karşılaştırmalı biçimde incelendiği bu çalışmanın temel sayıltıları aşağıdaki şekilde belirlenmiştir:

a. Türkiye siyasal hayatında köklü ve süreklilik arz eden bir merkez sağ geleneği mevcuttur.
b. Türk merkez sağının tarihsel ve siyasal gelişiminde DP, AP, ANAP ve AK Parti belirleyici aktörler olarak öne çıkmaktadır.
c. Türkiye'de merkez sağın temel değer ve ilkeleri, bu partilerin seçilmiş liderleri aracılığıyla siyasal alanda temsil edilmektedir.
d. Merkez sağın seçilmiş liderleri, Cumhuriyet döneminin klasik bürokratik elit yapılanmasına karşılık, halkla daha bütünleşik ve meşruiyetini toplumsal temsilden alan yeni bir elit formasyonu geliştirmiştir.

Bu sayıltılar çerçevesinde sürdürülen araştırma, merkez sağda liderlik, temsil, ideoloji ve kurumsal süreklilik gibi kavramları, elit teorisinin özellikle elit dolaşımı yaklaşımıyla ilişkilendirerek disipliner düzlemde özgün bir analiz sunmayı hedeflemektedir.

1.3. Araştırmanın Kapsam ve Sınırlılıkları

Bu araştırmanın kapsamı, Türkiye'nin çok partili siyasal yaşama geçişinden günümüze kadar uzanan süreçte, merkez sağ siyasal gelenek içerisinde uzun süreli iktidar deneyimine sahip dört ana partiyi ve bu partilerle özdeşleşmiş, kamuoyunda yüksek derecede tanınırlığa sahip dört siyasal lideri, elit teorileri perspektifinden karşılaştırmalı olarak analiz etmekle sınırlıdır. Merkez sağ çizgide tarihsel olarak pek çok siyasal parti kurulmuş olsa da bunların önemli bir kısmı sınırlı bir etki alanı yaratabilmiş, uzun ömürlü olamamış ya da siyasal sistemde kalıcı bir iz bırakacak toplumsal meşruiyeti elde edememiştir. Bu nedenle araştırma, gerek seçmen nezdinde geniş karşılık bulmuş olmaları gerekse merkez sağ siyasetle kurdukları güçlü bağ nedeniyle DP, AP, ANAP ve AK Parti ile sınırlandırılmıştır.

Benzer şekilde, bu dört partinin liderliğini üstlenmiş siyasal aktörler arasında da yalnızca partilerinin siyasal kimliğiyle bütünleşmiş, uzun süreli ve etkili liderlik sergilemiş isimler inceleme kapsamına alınmıştır. Partileriyle tarihsel olarak özdeşleşmiş ve liderlik figürleri aracılığıyla merkez sağın dönüşümünü belirgin şekilde etkilemiş bu dört isim, sırasıyla Menderes (DP), Demirel (AP), Özal (ANAP) ve Erdoğan (AK Parti) olarak belirlenmiştir. Araştırmanın sınırları, bu seçilmiş liderlerin Türkiye'deki merkez sağ siyasetin ideolojik, sosyolojik ve liderlik temelli dönüşümüne yaptıkları katkılarla tanımlanmıştır.

Araştırmanın veri toplama sürecine ilişkin başlıca sınırlılık, çalışmanın odağında yer alan siyasal liderlerin bir kısmının vefat etmiş olması nedeniyle doğrudan görüşme yapma imkânının bulunmamasıdır. Hâlen aktif siyasal yaşamını Cumhurbaşkanı olarak sürdüren Erdoğan ile birebir görüşme gerçekleştirmek de yoğun çalışma programı ve üst düzey güvenlik protokolleri

nedeniyle mümkün olmamıştır. Bu koşullar altında, araştırmanın temel veri kaynaklarını liderlere ilişkin biyografik eserler, söyleşiler, akademik çalışmalar, yazılı-sesli-görsel medya içerikleri ve arşiv belgeleri oluşturmuştur. Belirtilen yöntemsel sınırlılığa rağmen, kullanılan kaynakların çeşitliliği ve güvenilirliği aracılığıyla çalışmanın bilimsel tutarlılığının korunmasına özen gösterilmiştir.

Bu kapsam ve sınırlılıklar dâhilinde araştırma, elit teorilerinin sunduğu kuramsal perspektif doğrultusunda, merkez sağ liderlerin siyasal kariyerlerini ve bu liderliklerin Türkiye'deki elit dönüşümü üzerindeki yansımalarını bütüncül bir biçimde analiz etmeyi hedeflemektedir.

1.4. Kavram Tanımları

Araştırma boyunca en sık kullanılacak kavramlar ve bunlara ilişkin tanımlar aşağıda sunulmuştur:

Elit: Toplumda yüksek statüye, güce ve özel avantajlara sahip kişi ya da bir grup insan (Collin, 2004: 84).

Elitizm: Toplumda sadece yüksek bir statüye, iyi bir eğitime veya diğer sosyoekonomik avantajlara sahip kişilerin ya da azınlık bir grubun siyasi ve idari anlamda karar verici olması gerektiği inancı (Collin, 2004: 84).

Elit Teorisi: En geniş anlamıyla elit teorisi, toplumda sosyal, siyasal, ekonomik ya da askeri güce sahip elit bir azınlığın çoğunluğu yönetmesi gerektiği veya yönettiği fikridir (Edwards, 2014).

Türk Merkez Sağı: Cumhuriyet'in kurucu elitlerinin CHP eliyle yürüttüğü radikal modernleşme projesine tepki olarak ortaya çıkan; geniş halk kitlelerinin inanç, değer ve yaşam tarzlarını siyasal alanda temsil etmeyi hedefleyen ve liberal ekonomik politikaları benimseyen bir siyasal eğilimdir (Mert, 2007: 18-20).

Parti: Ortak düşünce ve görüşteki kişilerin oluşturdukları siyasal iktidarı elde etmeyi veya ona ortak olmayı amaçlayan ve faaliyetlerini sürekli örgütler aracılığıyla yürüten örgütlerdir (Okutan, 2022).

Lider: Türk Dil Kurumu'na (2022) göre bir partinin ya da kuruluşun en üst düzeyde yönetiminden sorumlu kişidir. Bunun yanında, örgütün amaç ve hedeflerini belirleyip üyelerini bu doğrultuda harekete geçiren kişi olarak da tanımlanmaktadır (Sabuncuoğlu ve Tüz, 2005: 204).

1.5. Araştırmanın Bilgi Derleme ve İşleme Araçları

Sosyal bilimlerde yaygın biçimde kullanılan nitel araştırma yöntemi, olay ve olguların deney dışı, yorumsamacı yaklaşımlarla incelenmesine dayanmakta ve araştırma problemini eklektik, öznel ve bağlamsal bir çerçevede değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Yirminci yüzyılın başlarına kadar bilimsel düşünce alanında hâkim olan pozitivist paradigma, nesnel, determinist ve genellenebilir ilkeler doğrultusunda inşa edilmiştir. Ancak bu yaklaşım, tarihsel ve toplumsal dinamiklerin karmaşıklığını yeterince açıklamada yetersiz kalmış; bu da sosyal bilimlerde öznel yorumlamaya dayalı nitel araştırma yöntemlerinin öne çıkmasına neden olmuştur (Baltacı, 2019).

Bu bağlamda, elit çalışmaları literatüründe öne çıkan Lenczowski'nin de vurguladığı üzere, elitlere dair yürütülen araştırmaların temel amaçları iki yönlüdür: Birincisi, kavramsal ve kuramsal bir çerçeve oluşturarak siyasal süreçleri açıklayabilecek bir teorik zemin geliştirmek; ikincisi ise, toplumsal yapının siyasal karar alma süreçlerinde etkin olan yönetici elit gruplarını tanımlayıp çözümleyerek, siyasal olgulara dair daha derinlikli bir anlayış geliştirmektir (Turhan, 2000: 260). Bu araştırma da bu amaca uygun olarak, elit teorilerini kuramsal bir zemin olarak benimsemekte; Türk siyasal hayatına yön vermiş merkez sağ liderlerin farklı siyasal pratik ve temsil biçimlerini, "elit döngüsü" kavramı çerçevesinde kuramsallaştırmayı hedeflemektedir.

Siyaset bilimi alanında yaygın biçimde kullanılan nitel araştırma yöntemlerinde veriler; doğrudan gözlem, yapılandırılmış ya da yapılandırılmamış görüşmeler ve belge veya metin analizi aracılığıyla toplanmaktadır (Guba ve Lincoln, 1994: 106). Ancak doğrudan gözlem ya da görüşmenin mümkün olmadığı durumlarda, araştırmacının yazılı, görsel ve işitsel belgeleri inceleyerek bu verileri eleştirel bir bakışla değerlendirmesi ve bütüncül biçimde yorumlaması gerekmektedir. Bu yaklaşım, nitel araştırmalarda önemli bir yöntem olarak öne çıkan "belge analizini" temel araçlardan biri haline getirmektedir (Şimşek ve Yıldırım, 2008: 221). Söz konusu belgeler, yalnızca bilgi aktaran nesnel veriler değil, aynı zamanda araştırmacının yorumuyla yeniden anlam kazanabilen dinamik kaynaklardır (Akturan, 2008: 119). Bu nedenle belge analizi, doğrudan veri toplamanın güç olduğu siyasal tarih araştırmalarında güvenilir ve derinlikli bilgiye ulaşmak için başvurulan temel yöntemlerden biri olarak değerlendirilmektedir (Karataş, 2017: 77).

Bu çalışmanın temel inceleme alanını, çok partili siyasal yaşama geçişten itibaren uzun süreli iktidarlar yoluyla Türk siyasetinde etkili olmuş dört merkez sağ partinin (DP, AP, ANAP,

AK Parti) ve bu partilerle özdeşleşmiş dört liderin (Menderes, Demirel, Özal, Erdoğan) elit teorileri bağlamında karşılaştırmalı olarak analizi oluşturmaktadır. Araştırmanın kuramsal çerçevesini inşa eden elit teorilerine dair bilgiler, öncelikle Pareto, Mosca, Michels ve Mills gibi teorisyenlerin özgün eserleri ile bu kuramsal çerçeveyi tartışan ikincil kaynaklar aracılığıyla derlenecektir. Merkez sağ partilere dair veriler ise TBMM arşivleri, parti programları, tüzükler, seçim beyannameleri, basın haberleri, siyasi analizler, raporlar ve akademik yayınlar aracılığıyla elde edilecektir.

Liderlere ilişkin veri toplama süreci ise özellikle biyografi kitapları, söyleşiler, basın demeçleri, TBMM konuşmaları, akademik tezler, gazetecilik çalışmaları, televizyon programları ve arşiv belgeleri üzerinden yürütülecektir. Çalışmanın öznesi olan Menderes, Demirel ve Özal'ın vefat etmiş olmaları ve Erdoğan'ın hâlen Cumhurbaşkanlığı görevini yürütmesi nedeniyle, doğrudan görüşme ve gözlem gibi nitel veri toplama yöntemleri bu araştırma için uygulanabilir değildir. Bu nedenle, söz konusu liderlere ilişkin veriler, belge ve metin analizi yoluyla sistematik bir biçimde sınıflandırılacak ve araştırmacı yorumuyla zenginleştirilerek okuyucuya aktarılacaktır.

Sonuç olarak, bu araştırma hem kuramsal hem de tarihsel-siyasal verilerin belge analizine dayalı olarak işlendiği bir nitel yöntem çerçevesinde yapılandırılmış; liderlerin elit formasyonları, siyasal stratejileri ve merkez sağ içindeki konumları, karşılaştırmalı bir analizle değerlendirilmiştir. Böylece çalışmanın bilimsel geçerliliği artırılırken, Türk siyasal hayatındaki elit dönüşümünü anlamaya yönelik özgün bir kuramsal ve yöntemsel katkı sunulması hedeflenmiştir.

İKİNCİ BÖLÜM: ELİT KAVRAMI VE ELİT TEORİLERİ ÜZERİNE

Çalışmanın bu bölümünde "elit" kavramı, tarihsel kökenleri ve siyaset bilimi içindeki kuramsal konumu doğrultusunda kapsamlı biçimde ele alınacaktır. İlk olarak "Elit ve Elitizm Kavramları" başlığı altında kavramın etimolojik temelleri ve düşünsel arka planı incelenecek; ardından Platon'dan Saint-Simon'a uzanan erken dönem yaklaşımlar çerçevesinde, "Elitizm ve Liderlik İlişkisi" üzerinden yöneten-yönetilen ayrımının siyasal izdüşümleri değerlendirilecektir. Devamında, "Yöneten-Yönetilen Bağlamında Elit-Kitle İlişkisi" başlığı altında Pareto, Mosca, Le Bon, Ortega y Gasset ve Marx gibi düşünürlerin katkıları doğrultusunda elit–kitle etkileşimi analiz edilecektir. Bu kuramsal arka planın ardından, "Elit Teorileri" başlığı altında "normatif, klasik ve demokratik elit teorileri" karşılaştırmalı biçimde tartışılacak; her bir teorinin temel varsayımları ve eleştirel yönleri ayrıntılı biçimde irdelenecektir. Son olarak, "Elit Tipolojileri" başlığı altında siyasal, askerî, ekonomik ve bürokratik elit türleri ayrı ayrı ele alınacak ve her birinin toplumsal yapı içindeki konumu yerel ve küresel örneklerle değerlendirilecektir. Bu bölüm, ilerleyen kısımlarda Türk merkez sağı ve seçilmiş liderlere ilişkin yapılacak çözümlemelere kuramsal bir temel oluşturmayı amaçlamaktadır.

2.1. Elit ve Elitizm Kavramları

'Elit' ve 'elitizm' kavramları, tarihsel ve etimolojik açıdan oldukça karmaşık ve çok katmanlı bir arka plana sahiptir. 'Elit' terimi, bir toplumda orantısız biçimde güç, etki ve ayrıcalıklara sahip olan seçkin bir grubu tanımlarken; 'elitizm' ise bu grubun yönetimsel ve toplumsal üstünlüğünü meşrulaştıran veya savunan bir anlayışı ifade etmek için kullanılmaktadır. Bu kavramların kökeni, siyasal ve toplumsal düzenin belirli bir seçkin zümre tarafından idare edildiği Antik Yunan ve Roma gibi klasik uygarlıklara kadar uzanmaktadır. Ancak, özellikle 19. yüzyılda sanayileşme sürecinin hız kazanması ve kapitalist üretim ilişkilerinin yaygınlaşmasıyla birlikte toplumsal tabakalaşma daha belirgin hale gelmiş, bu durum da modern anlamda elitlerin oluşumuna zemin hazırlamıştır (Krauz-Lahav ve Kemp: 2019). Bu bağlamda 'elit' kavramı, yalnızca sosyoekonomik ayrıcalıkları değil, aynı zamanda siyasi iktidar üzerindeki etkisini ve kültürel hegemonya kurma kapasitesini de içeren çok boyutlu bir yapıyı temsil etmektedir.

Son dönem araştırmaları, çağdaş toplumlarda elitlerin hâkimiyetinin büyük ölçüde sürdüğünü ve servet ile siyasi otoritenin, nüfusun yalnızca çok küçük bir kesimi tarafından denetlendiğini ortaya koymaktadır. Bu durum, elitlerin toplumsal yapılar üzerindeki belirleyici etkisinin günümüzde de varlığını koruduğunu göstermektedir. Bununla birlikte, Fransız ve

Amerikan Devrimleri gibi tarihsel kırılma anları, yerleşik elit yapılarına yönelik ciddi meydan okumalar teşkil etmiş ve bu yapıların ulusların siyasal, toplumsal ve ekonomik kaderlerini belirlemedeki rollerini yeniden tanımlamıştır (Adams, 1967). Bu bağlamda, 'elit' ve 'elitizm' kavramlarının sistematik olarak incelenmesi, güç ilişkilerinin analizinde ve kaynakların toplumsal düzeydeki dağılımının anlaşılmasında temel bir kuramsal çerçeve sunmaktadır. Elit yapılar, yalnızca ekonomik ayrıcalıklarla sınırlı kalmamakta; aynı zamanda ideolojik yönlendirme gücü, politik karar alma süreçlerine etki ve kültürel normların şekillendirilmesi gibi çok katmanlı etki alanlarına da sahiptir tanımlamıştır. Dolayısıyla bu kavramlar, toplumsal eşitsizliklerin sürekliliğini ve dönüşümünü anlamlandırma açısından da merkezi bir öneme sahiptir.

2.1.1. 'Elit' ve 'Elitizm' Kavramlarının Etimolojik ve Tarihsel Arka Planı

Sosyal bilimlerde kullanılan kavramların temel işlevlerinden biri, araştırılan olgu ya da olayların daha anlaşılır ve sistematik biçimde ele alınmasına olanak sağlamaktır. Ancak bu çalışmanın merkezinde yer alan ve siyaset biliminin kurucu tartışmalarından biri olan *Elit Teorileri* bağlamında sıkça başvurulan 'elit' kavramı için literatürde ortak ve üzerinde uzlaşılmış bir tanımın varlığından söz etmek oldukça güçtür (Putnam, 1976: 5). Bu kavram genellikle "yönetici sınıf", "aristokrasi", "oligarşi" ve "siyasal sınıf" gibi terimlerle birlikte ya da onların yerine kullanılır; ancak bu terimler ilk bakışta eşanlamlı görünse de içerik bakımından önemli farklılıklar taşır. Bu noktada vurgulanması gereken temel husus, söz konusu kavramların her birinin tarihsel, sosyolojik ve ideolojik bağlamlarda farklı anlam katmanlarına sahip olduğudur. Dolayısıyla 'elit' kavramının, bu terimlerin herhangi biriyle doğrudan eşleştirilmesi, kavramsal düzeyde indirgemeci bir yaklaşım olacaktır. Öte yandan, 'elit' kavramına ilişkin literatürdeki kafa karışıklığı yalnızca bu eşanlamlılık sorunu ile sınırlı değildir. Aynı terimin farklı bağlamlarda farklı anlamlarda kullanılması da alanyazında sıkça karşılaşılan bir diğer önemli sorunsaldır (Zannoni, 1978: 6).

Bu çoklu anlam yapısı, hem teorik açıklamaların netliğini zorlaştırmakta hem de kavramın ampirik uygulamalardaki sınırlarını belirsizleştirmektedir. Bununla birlikte, tüm bu terminolojik çeşitliliğe ve kavramsal muğlaklığa rağmen, literatürde 'elit' kavramının tanımlanmasında öne çıkan iki temel ortak unsurdan söz etmek mümkündür. Bunlardan ilki, elit olarak tanımlanan grubun sayısal olarak toplumun genelinden çok daha küçük bir azınlığı temsil etmesidir. İkincisi ise bu azınlık grubun, sahip olduğu bilgi, yetkinlik, statü, sermaye ya da otorite gibi nitelikler bakımından çoğunluğa göre belirgin bir üstünlük taşımasıdır (Bottomore, 1993: 6). Bu çerçevede değerlendirildiğinde, 'elit' kavramı sadece siyasal ya da

yönetsel gücü elinde bulunduran bir sınıfa değil, aynı zamanda toplumsal hiyerarşide ayrıcalıklı konumlara sahip olan, belirli kaynaklara erişimi olan ve bu konumlarını sürdürme yeteneğine sahip birey ya da gruplara işaret etmektedir. Dolayısıyla kavramın etimolojik kökeni ve tarihsel evrimi kadar, toplumsal bağlam içerisindeki işlevi ve anlamı da analizlerde belirleyici bir öneme sahiptir.

Siyaset bilimi literatüründe azınlığın çoğunluk üzerindeki egemenliğini tanımlamak amacıyla yaygın biçimde kullanılan 'elit' kavramı, kökenini Latincedeki 'seçilmiş' ve 'seçme' anlamlarına gelen *electa* ve *eligere* sözcüklerinden almaktadır. 16. yüzyıl Fransızcasında hem nesneleri hem de bireyleri nitelendirmek için kullanılan *electa* kavramı, dönemin dilinde yüksek kaliteye sahip ürünlerin yanı sıra üstün savaş becerileriyle öne çıkan askerî birlikleri tanımlamak amacıyla da kullanılmıştır (Sereno, 1938: 514). Kavramın bu erken dönem kullanımlarında, "seçkinlik" düşüncesi çoğunlukla üstünlük ve ayrıcalık fikriyle iç içe geçmiş; nitelikli olana atfedilen değer, kimi zaman ilahi bir meşruiyetle, kimi zaman da doğuştan gelen bir ayrıcalıkla temellendirilmiştir. Fransızca aracılığıyla modern İngilizceye geçen bu kavram, sosyal bilimler literatüründe kavramsal derinliğini 19. yüzyılda İtalyan sosyolog ve iktisatçı Pareto'nun çalışmalarıyla kazanmıştır. Pareto'nun katkılarıyla elit kavramı, bireysel üstünlük fikrinin ötesine geçerek toplumsal hiyerarşileri ve iktidar ilişkilerini açıklamaya olanak tanıyan temel bir kuramsal çerçeve haline gelmiştir (Bottomore, 1993: 1-2).

Elit kavramı, modern sosyal bilimler literatüründe kuramsal bir kavram olarak yerini almadan önce de çeşitli düşünürler tarafından kavramsal düzeyde ele alınmıştır. Bu bağlamda en dikkat çekici örneklerden biri, Antik Yunan düşünürü Platon'dur. *Devlet* adlı eserinde, yönetimin bilgeliğe dayalı olması gerektiğini savunan Platon (2012: 183), ideal toplum düzeninin yalnızca 'filozof krallar' tarafından sağlanabileceğini ileri sürmüştür. Bu önerme, yalnızca filozofların adaletin ve iyinin ne olduğu konusunda gerçek bilgiye ulaşabileceği inancına dayanmaktadır.

Platon'un 'devlet' kuramı, öncelikle siyasal organizasyonun varlık nedenine ilişkin felsefi bir sorgulamayla başlamaktadır. Ona göre, insanın temel ihtiyaçlarını tek başına karşılaması mümkün değildir; bu nedenle bireylerin iş birliği içinde yaşaması zorunludur. Bu çerçevede Platon, bireyleri doğal eğilimleri ve yetkinlikleri doğrultusunda üç ana sınıfa ayırmaktadır: üreticiler (zanaatkârlar, çiftçiler, tüccarlar vb.), koruyucular (askerî sınıf) ve yöneticiler (filozoflar). Her sınıfın toplumsal bütünlük içinde kendi görevini en iyi şekilde yerine getirmesi, adil bir düzenin kurulmasının ön koşuludur. Platon, bu bağlamda yöneticiliği bilgeliği temsil eden filozoflara, askerliği cesaretin sembolü olan savaşçılara, üretimi ise çalışkanlık ve itaat

özelliklerine sahip halk kesimine bırakmayı önermiştir (Plato, 2012: 175-180). Bu yaklaşım, yöneten-yönetilen ayrımının erdemlere dayalı biçimde temellendirildiği erken bir "elit yönetici sınıf" modelini yansıtarak, elitizm düşüncesinin tarihsel izleklerinden birini oluşturmaktadır.

Klasik elit teorilerinin entelektüel öncüllerinden biri olarak değerlendirilen İtalyan düşünür ve diplomat Niccolò Machiavelli (2008: 191) ise toplumun elit kesimlerini tanımlarken genellikle 'soylular', 'aristokratlar' ve 'büyükler' gibi terimlere başvurmuştur. Siyasal istikrarın ve iktidarın doğası üzerine geliştirdiği görüşler, özellikle *Prens* adlı eserinde belirginlik kazanmıştır. Machiavelli, 16. yüzyıl İtalya'sında, özellikle kendi kenti Floransa başta olmak üzere birçok şehir devletinin yaşadığı siyasal istikrarsızlık ve iç çatışmalar bağlamında, güçlü bir merkezi otoritenin gerekliliğini vurgulamış ve bu doğrultuda bir hükümdarın (prensin) iktidarı elde etme, sürdürme ve meşrulaştırma yollarına dair pragmatik öneriler sunmuştur.

Bu bağlamda Machiavelli (2008: 173), bir hükümdarın hem halkının sevgisini kazanması hem de onlarda belli ölçüde korku uyandırması gerektiğini vurgularken, yönetimin en sağlam dayanağının halkın sadakati olduğunu belirtir. Ona göre bir prensin başarısı, çevresindeki danışmanların yetkinliği kadar, gerektiğinde baskı ve güç kullanarak devletin güvenliğini koruma kararlılığına da bağlıdır. Machiavelli'nin bu yaklaşımı, yöneticilik yetisinin salt ahlaki erdemlere dayanmadığını, aynı zamanda siyasal gerçekçilik ve stratejik düşünme becerisiyle desteklenmesi gerektiğini ileri sürer. Bu yönüyle Machiavelli, iktidarın sürekliliğini belirleyen güç, strateji ve irade unsurlarına dikkat çekerek, modern elit kuramlarında tartışılan meşruiyet, liderlik ve yönetsel seçkinlik kavramlarına düşünsel bir temel sağlamıştır.

Machiavelli, *Prens* adlı eserinde siyasal iktidarın doğasına ilişkin yalnızca güç ve strateji temelli önerilerde bulunmakla kalmayıp aynı zamanda yöneticilere, iktidarlarını sürdürebilmeleri için çok yönlü bir karaktere sahip olmaları gerektiğini de salık vermektedir. Eserin bir bölümünde, prense hem aslanın cesaretini hem de tilkinin kurnazlığını taklit etmesini öğütleyen Machiavelli (2008: 281), bir yöneticinin kendisine karşı kurulan tuzakları öngörebilmesi ve düşmanlarını zekice alt edebilmesi gerektiğini savunmaktadır. Aynı zamanda bu düşmanlara karşı, gerektiğinde bir aslan gibi korku salarak kararlılıkla durabilmenin de zorunlu olduğunu belirten Machiavelli, bu metaforla siyasal realizmini simgelerken, yöneticilik sanatının hem güç hem de zekâ temelli bir dengeye dayanması gerektiğine işaret etmektedir.

Avrupa'da laik yönetim anlayışını merkeze alan ilk siyasal metinlerden biri kabul edilen *Prens*, iktidarın elde tutulmasına ilişkin stratejik çıkarımların yanı sıra elit sınıfın siyasal ve toplumsal etkisine dair erken eleştirilerle de dikkat çekmektedir. Machiavelli'ye göre, varlıklı elitler yasaların içeriğini kendi çıkarlarına uygun biçimde şekillendirme potansiyeline sahip

oldukları için, demokrasinin işleyişi açısından ciddi bir tehdit oluştururlar. Bu nedenle, hükümdarın meşruiyetini ve iktidar dayanağını elit azınlık yerine halkın geniş kesiminden alması gerektiğini vurgulamaktadır (Mac Cormick, 2011: 286). Machiavelli'nin bu yaklaşımı, elitlerin sınırlandırılması gerektiğini vurgulayan bir uyarının ötesinde, modern demokratik teorilerin düşünsel temellerinden biri olarak değerlendirilebilir. Özellikle güç denetimi ve iktidarın sınırlandırılmasına dair öngörüleri, elit sınıfların siyasal etkisini denetlenebilir kılmaya yönelik çağdaş yaklaşımlara erken bir katkı niteliği taşır. Bu bakımdan Machiavelli, elit yönetimini yalnızca meşrulaştırmakla kalmayıp aynı zamanda sorgulayan ilk düşünürlerden biri olarak, klasik elit teorisinin sınırlarını eleştirel biçimde genişletmiştir.

Fransız ütopyacı sosyalist düşünür Henri de Saint-Simon da fikir dünyasını derinden şekillendiren Fransız Devrimi'nin ardından toplumsal hiyerarşiye ve egemen sınıf yapısına yönelik radikal bir dönüşüm çağrısında bulunmuştur. Klasik aristokrasinin, yani toprak sahibi soyluluğun artık tarihsel işlevini yitirdiğini savunan Saint-Simon (1964: 72), bu boşluğun yeni bir elit kesim tarafından doldurulduğunu ileri sürmüştür. Ona göre, toplumsal yapının üst katmanında artık statüye değil, üretkenliğe ve işlevselliğe dayalı bir seçkinler grubu yer almaktadır. Bu grup; girişimciler, finansörler, mühendisler, bilim insanları ve sanatçılar gibi toplumun ilerlemesine katkı sunan bilgi ve üretim odaklı bireylerden oluşmaktadır. Saint-Simon'un toplumsal işlev üzerinden kurguladığı bu yeni elit anlayışı, yalnızca siyasal iktidarın değil, aynı zamanda ekonomik ve entelektüel gücün de yeniden tanımlandığı bir dönüşüm vizyonu sunmuştur. Bu vizyon çerçevesinde, toplumun en nitelikli bireylerinin yokluğunun yaratacağı tahribata dikkat çeken Saint-Simon, şu çarpıcı ifadesiyle görüşünü somutlaştırmıştır: "Fransa'nın en iyi üç bin bilim adamı, sanatçısı ve zanaatkârı ülkeden çıkarılsa, Fransız ulusu cansız bir cesede dönüşür." Her ne kadar bu sözlerde doğrudan bir 'elit' ifadesi geçmese de Saint-Simon burada açıkça yükselen üretici-bilimsel elitlerle çökmekte olan aristokratik elitler arasındaki tarihsel yer değişimini vurgulamaktadır.

Bu çerçevede Saint-Simon'un düşüncesi, modern elit kuramlarının erken habercilerinden biri olarak değerlendirilebilir. Onun yaklaşımı, toplumsal liderliğin kalıtsal ayrıcalıklardan ziyade bilgi, üretkenlik ve işlevsellik gibi rasyonel temellere dayanması gerektiği yönünde güçlü bir argüman sunmakta; böylece 'yeni elit' anlayışının teorik zeminini inşa etmektedir.

Saint-Simon'un ardından, kitle hareketlerine eleştirel yaklaşan diğer aristokrat düşünürler de toplumun yönetimi ve kültürel sürdürülebilirliği bağlamında 'elit' kavramına doğrudan atıfta bulunmaksızın benzer bir seçkinci perspektif geliştirmişlerdir. Bu düşünürler, toplumsal yapının çözümlemesini 'soylu insan' ile 'kitle insanı' arasında kurdukları dikotomik karşıtlık

üzerinden gerçekleştirmiştir. Özellikle Fransız sosyal psikolog Le Bon ile İspanyol filozof Ortega y Gasset, modern dönemde kitlesel siyasallaşmanın ve demokratik genişlemenin kültürel yozlaşmaya neden olacağı görüşünü savunmuşlardır. Her iki düşünür de 'kalabalıklar çağı' olarak niteledikleri dönemde, siyasal karar alma mekanizmalarının vasat ve kolay yönlendirilebilen kitleler tarafından etkilenmesinin toplumsal çöküşü hızlandıracağını öne sürmüşlerdir.

Le Bon ve Ortega y Gasset'ye göre, insani mükemmeliyet ve yaratıcı entelektüel potansiyel, geniş halk yığınlarında değil; yalnızca belirli bir niteliksel düzeye ulaşmış, az sayıdaki bireyde ya da seçkin gruplarda tezahür etmektedir. Tarihsel sürece bakıldığında, bir uygarlığın yapısal bütünlüğü zayıflamaya başladığında bu çöküşün sorumlusu her zaman çoğunlukla temsil edilen kitleler olmuştur. Le Bon bu durumu şu şekilde açıklamaktadır:

> Medeniyetler, nicel olarak çoğunluğu oluşturan halk yığınlarından değil; daha çok sayıca az, ancak yüksek nitelik ve entelektüel kapasiteye sahip bireyler tarafından inşa edilmiş ve yönetilmiştir. Kalabalıklar ise, tarihsel olarak yalnızca bu uygarlıkların yıkım sürecinde etkin bir rol üstlenmişlerdir. (Le Bon, 2001: 10-12)

Bu çerçevede Le Bon ve Ortega y Gasset'nin kullandığı 'kitle' kavramı, sosyoekonomik bir sınıfı tanımlamanın ötesinde, bireylerin zihinsel yetkinlikleri, entelektüel birikimleri ve ahlaki özellikleriyle ilişkili bir anlam taşımaktadır. 'Kitle insanı', yönlendirilmeye açık, eleştirel düşünme yetisinden yoksun ve günübirlik çıkarlarla hareket eden birey tipolojisini temsil ederken; 'soylu insan' ise entelektüel sorumluluk taşıyan, kültürel sürekliliğin teminatı olan ve yüksek erdemleri içselleştirmiş bir azınlığı simgelemektedir (Gasset, 2010: 50-52). Bu düşünce zemininde şekillenen elit anlayışına göre, elitler yalnızca iktidar sahipleri değil; aynı zamanda toplumsal değerlerin, kültürel mirasın ve ahlaki normların taşıyıcısı olan yüksek nitelikli bireylerdir. Ortega y Gasset (2010: 50-52) de bu durumu şu şekilde ifade etmektedir: "Elitler, kitlelere kıyasla daha gelişmiş bir psikolojik ve ahlaki temele sahiptir ve bu yönüyle toplumların yönlendirici ve taşıyıcı gücünü oluştururlar." Dolayısıyla, bu perspektiften bakıldığında toplumların doğası gereği aristokratik bir yapıya sahip olduğu ve sayısal çoğunluğun asla yönetici konumuna gelecek nitelikte olamayacağı düşüncesi, modern elit teorilerinin hem kültürel hem de siyasal boyutlarına teorik zemin sunmaktadır. Bu anlayışta elitizm, yalnızca bir iktidar kuramı değil; aynı zamanda bir uygarlık koruma mekanizması olarak da işlev kazanmaktadır.

'Elit' kavramının terimsel olarak ilk kez kullanımı, 1751-1772 yılları arasında Denis Diderot ve Jean le Rond d'Alembert editörlüğünde Fransa'da yayımlanan *Encyclopédie ou Dictionnaire Raisonné des Sciences, des Arts et des Métiers* adlı ansiklopedide gerçekleşmiştir.

Bu ansiklopedik tanıma göre, 'elit' ifadesi başlangıçta daha çok "zarafet, kalite ve üstünlükle" ilişkilendirilmiş; özellikle "birinci sınıf" ve "seçkin" ürünleri tanımlamak için kullanılmıştır. Ancak zamanla bu terim, yalnızca nesnelere değil, aynı zamanda toplumsal yapı içinde ayrıcalıklı bir konuma sahip birey ve gruplara da atfedilmeye başlanmıştır. Bu bağlamda "hommes d'élite" ifadesiyle daha yüksek niteliklere sahip sosyal gruplar, örneğin; prestijli askerî birlikler ya da üst düzey soylular kastedilmiş ve kavram giderek toplumsal bir anlam kazanmıştır. 19. yüzyılın sonlarına kadar sosyal bilimler terminolojisinde yaygın biçimde kullanılmayan bu terim, ancak 1930'lu yıllardan itibaren İngiltere ve ABD'de geliştirilen elit teorileri aracılığıyla akademik düzeyde önemli bir kuramsal kategori haline gelmiştir (Bottomore, 1993: 1).

Sosyal bilimler literatüründe 'elit' kavramına ilişkin ilk kapsamlı tanım, İtalyan ekonomist ve sosyolog Pareto tarafından yapılmıştır. Pareto, *Trattato di Sociologia Generale* adlı eserinde, insan faaliyetlerinin her alanında bireylerin yeteneklerine göre değerlendirilebileceği varsayımından yola çıkarak şu metaforik açıklamayı sunmuştur:

> İnsan faaliyetlerinin her alanında, her bireye, okul sınavlarında çeşitli derslere not verilmesine benzer şekilde, yeteneğinin bir ölçüsü olarak işlev gören bir ölçek oluşturulduğunu varsayalım. Örneğin, bu ölçeğe göre, en iyi avukata on puan verilsin. Müvekkil bulamayan avukata ise bir puan verilsin; hiçbir avukatlık vasfı taşımayana ise sıfır verilsin. O halde kendi alanlarında en yüksek puanlara sahip kişilerden oluşan bir sınıf oluşturalım ve bu sınıfa 'elit' diyelim. (Pareto, 1935: 1422-23)

Pareto'nun bu tanımı, elitin yalnızca doğuştan gelen bir ayrıcalık ya da kalıtsal üstünlükle değil; bireylerin toplumsal işlevlerindeki başarıları ve mesleki becerileriyle tanımlanabileceğini ima etmektedir. Bu çerçevede onun yaklaşımı, bireysel yeteneklerin toplumsal farklılaşma üzerindeki belirleyici rolüne vurgu yaparak, daha sonra özellikle "işlevselci" (fonksiyonalist) kuramlar tarafından benimsenmiştir. Her ne kadar Pareto bu kavramsallaştırmayı sistematik biçimde sürdürmemiş olsa da bireylerin sosyal statülerini belirleyen temel ölçütün performansa dayalı olması gerektiği düşüncesi, onu işlevselci elit kuramlarının öncülerinden biri konumuna taşımıştır (Korom, 2015). Bu bağlamda, elitin tanımı yalnızca statüye değil; aynı zamanda işlevsel yetkinliğe, başarıya ve toplumsal katkıya dayalı olarak yeniden kurgulanmıştır.

Günümüzde 'elit' kavramı, genellikle toplumların en üst katmanında yer alan ve ekonomik, siyasal ya da kültürel gücü ellerinde tutan kişi ya da grupları ifade etmek için kullanılmaktadır. Bu çağdaş elit tanımı, özellikle küresel düzlemde ekonomi-politik süreçlere yön veren bireyler ve kurumlar etrafında şekillenmektedir. Daloz'a (2007) göre, bu seçkin bireyler ve yapılar, kendilerini toplumun geri kalanından ayıran sosyal, kültürel ve ekonomik farklılıkları bilinçli bir biçimde pekiştirme eğilimindedir. Elitler, sahip oldukları kaynaklar,

eğitim düzeyi, yaşam tarzları ve küresel ağlara erişim imkânlarıyla, geniş halk kitlelerinden belirgin biçimde ayrışmaktadır. Bu bağlamda günümüz elit grupları, ulusal düzeyde güç sahibi aktörlerle sınırlı kalmayıp, küresel etkileşim ağları içinde hareket eden ve sınırları aşan bir etki alanına sahip toplumsal bir sınıf olarak ortaya çıkmaktadır.

Geleneksel aristokrat elitlerden farklı olarak, günümüzün küresel elitleri ne kalıtsal soylulukla ne de muhafazakâr yaşam biçimleriyle tanımlanmaktadır. Freeland'a (2011) göre, bu yeni elitler, yüksek eğitimli, yenilikçi, çalışkan ve büyük ölçüde meritokratik başarıya dayalı olarak yükselmiş bireylerden oluşmaktadır. Kendilerini küresel rekabetin meşru galipleri olarak gören bu kişiler, başarısız veya daha alt konumda olan bireylere karşı çoğu zaman mesafeli ve ikircikli bir tutum sergilemektedir. Bu yeni elitlerin dikkat çeken bir diğer yönü ise, millî aidiyetlerden ziyade benzer yaşam biçimlerine ve küresel değer sistemlerine sahip olmalarıdır. New York, Hong Kong, Moskova ya da İstanbul gibi şehirlerde yaşasalar dahi, bu kişiler kendi aralarında ulus ötesi bir kimlik ve yaşam pratiği geliştirmişlerdir. Dolayısıyla, günümüzün bu 'süper elitleri', giderek kendi içinde bütünleşen, sınır-aşan ve ulus-devlet kavramlarının ötesinde hareket eden yeni bir elitler topluluğu hâline gelmektedir.

2.1.2. Elitizm ve Liderlik İlişkisi Üzerine

'Elitizm' ve 'liderlik' kavramları, özellikle siyasal sistemlerin işleyişinde karar alma süreçlerine yön veren aktörleri tanımlamak açısından temel kavramsal araçlar olarak öne çıkmaktadır. Sıklıkla birbirinin yerine kullanılsa da bu iki kavram hem etimolojik kökenleri hem de içeriksel nitelikleri bakımından önemli farklılıklar taşımaktadır. 'Elit' kavramı, toplumun ya da kurumların üst düzeylerinde yer alan, ayrıcalıklı statü, güç ve nüfuz sahibi kişi ya da grupları tanımlamak için kullanılmaktadır. Buna karşın 'liderlik', belirli bir amaç doğrultusunda insanları etkileyebilme, yönlendirme ve harekete geçirme becerisini ifade etmektedir (Michaud, 2019). Fukai ve Haruhiro'ya (1992) göre liderlik, bir makamı ya da unvanı aşan, dinamik bir etki ve yönlendirme sürecini ifade ederken; elit olgusu daha çok yapısal ve kurumsal konumla bağlantılı bir statüyü temsil eder. Bu nedenle "elit" ve "lider" kavramları kimi durumlarda kesişse de her elitin liderlik niteliğine sahip olmadığı, aynı şekilde her liderin de mutlaka elit bir konumda bulunmadığı gözden kaçırılmamalıdır.

Oxford Sözlüğü'nde 'lider', "yöneten veya idare eden kişi; önemli bir mevkide bulunan, davranışları ve başarılarıyla başkalarına ilham veren, onları teşvik edip yönlendiren kişi" olarak tanımlanmaktadır. Bu tanım, liderliğin sadece hiyerarşik bir üstünlüğü değil, aynı zamanda etkileme, yönlendirme ve ilham verme gücünü de içerdiğine işaret etmektedir. Buna karşın 'elit' kavramı, toplumsal ya da kurumsal yapının tepesinde yer alan bireyleri tanımlamak için

kullanılmakta ve bu bireylerin liderlik kapasitesi göstermesi her zaman beklenmemektedir. Diğer bir ifadeyle, elit olmak, statüsel bir ayrıcalığı; lider olmak ise bu ayrıcalığı kolektif eylemi yönlendirme gücüyle bütünleştirmeyi gerektirmektedir (Yetkin, 2008: 2). Dolayısıyla, her ne kadar bu iki kavram zaman zaman iç içe geçmiş gibi görünse de kavramsal düzeyde liderlik daha çok işlevsel bir etki sürecini, elitizm ise yapısal bir güç ilişkisini tanımlamaktadır.

Bu kavramsal ayrım, doğal olarak 'elitizm' ile 'liderlik' arasındaki ilişkinin kuramsal düzlemde nasıl ele alınması gerektiği sorusunu gündeme getirmektedir. Kavramların anlam bakımından farklılık göstermesi, bu iki olgunun pratikte hangi noktalarda örtüştüğü ya da birbirinden ayrıldığına dair tartışmaları da derinleştirmiştir. Bu nedenle, elitizm ve liderlik arasındaki ilişki, sosyal bilimlerde uzun süredir tartışılan, çok katmanlı ve disiplinler arası bir mesele olarak önemini korumaktadır. Bu ilişki, güç ve otorite dinamiklerinin ötesinde, toplumsal istikrar ve demokratik temsil gibi daha kapsamlı siyasal ve kurumsal meseleler bağlamında da tartışılmaktadır. Özellikle elitlerin sahip olduğu uzmanlık, deneyim ve örgütsel becerilerin toplumun ilerlemesi açısından vazgeçilmez olduğunu savunan görüşler, elit liderliğini meşrulaştıran önemli argümanlar sunmaktadır. Bu bağlamda Michels'in (1915: 23) geliştirdiği "Oligarşinin Tunç Kanunu", tüm örgütsel yapıların - demokratik olanlar da dâhil - zamanla karar alma yetkisini sınırlı sayıdaki elitin elinde toplama eğilimi taşıdığını ileri sürmektedir. Michels'e göre, bu kaçınılmaz süreç, demokratik ideallerle elit yönetimi arasındaki gerilimi sürekli kılmakta ve temsiliyet krizlerini beraberinde getirmektedir.

Bu eleştiriyi farklı bir perspektiften geliştiren Dahl (1958: 465) ise, elit egemenliğine dayalı modellerin demokratik değerlerle ne ölçüde örtüştüğü sorusunu gündeme getirmiş; karar alma süreçlerinin yalnızca elit bir grup tarafından yürütülmesinin, geniş toplumsal katılımı sınırlandırabileceğine dikkat çekmiştir. Günümüz literatüründe ise Acemoğlu ve Robinson (2012: 67), elitlerin yönettiği toplumlarda başarı ya da başarısızlığın temel belirleyicisinin siyasal ve ekonomik kurumların niteliği olduğunu savunmaktadır. Onlara göre, gücün tek elde yoğunlaşmasını engelleyen ve daha geniş toplumsal kesimlerin karar alma süreçlerine katılımını teşvik eden kapsayıcı kurumlar, sürdürülebilir kalkınma ve sosyal eşitlik açısından daha olumlu sonuçlar doğurabilmektedir. Bununla birlikte, Pareto (1968: 102) gibi klasik elit teorisyenleri, elit yönetiminin tarihsel ve toplumsal örgütlenmenin doğal bir sonucu olduğunu ileri sürerek, elitizmin kaçınılmazlığını vurgulamaktadır. Bu çerçevede, elitizm ile liderlik arasındaki ilişki, bir yandan yönetimsel etkinlik ve rasyonaliteyi temel alırken, öte yandan demokratik katılım ve temsil sorunlarını da gündeme getiren karmaşık bir denge alanı sunmaktadır.

Bu değerlendirmeler, elitizmin yönetimsel rasyonalite ve kurumsal etkinlik bağlamında savunulabilir yönlerine işaret ederken, diğer yandan demokratik temsil ve katılım ilkeleriyle ne ölçüde çeliştiği sorusunu da beraberinde getirmektedir. Bu çelişki, özellikle demokratik rejimlerde liderlik pratiklerinin elit etkisiyle nasıl biçimlendiğine dair daha derinlemesine analizleri gerekli kılmaktadır. Bu noktada, elitizmin demokrasiyle olan gerilimli ilişkisi daha somut bir biçimde günümüz siyasal uygulamaları üzerinden değerlendirildiğinde, liderlik olgusunun yalnızca bireysel yetkinliklerle değil, aynı zamanda elit yapıların yönlendirici etkisiyle nasıl biçimlendiği sorusu öne çıkmaktadır.

Bu çerçevede Michaud'un (2019) ortaya koyduğu idealist ve realist liderlik ayrımı, bu ilişkinin kavramsal katmanlarını daha da belirginleştirmektedir. İdealist lider figürü, liderliği doğuştan gelen bir ayrıcalık ve yönetsel vizyon olarak kurgularken; realist liderlik, liderliğin toplumsal sorumluluklar ve pratik yeterlilikler üzerinden inşa edilmesi gerektiğini savunur. Michaud'a göre, idealist liderin taşıdığı ahlaki üstünlük iddiası, zaman zaman demokratik çoğulculukla çatışabilen bir otoriter elitizme zemin hazırlayabilir. Bu bağlamda liderlik, teknik yetkinlik ya da yönetsel etki alanının ötesinde, etik sorumluluk ve toplumsal meşruiyet temelleri üzerinden de değerlendirilmektedir. Nitekim liderlik olgusu, bireyin takipçilerini yönlendirme becerisi kadar, bu yönlendirmeyi hangi değerler, amaçlar ve ilkeler doğrultusunda gerçekleştirdiğiyle anlam kazanmaktadır. Michaud'un tarihsel figürler üzerinden sunduğu analizler - özellikle Platon'un "filozof kralı" ile Lao Tzu'nun "alçakgönüllü lideri" arasında kurduğu karşıtlıklar - liderliğin yalnızca yapısal değil, felsefi boyutlarıyla da değerlendirilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır. Bu yönüyle, liderliğin idealist-elitist biçimleri ile realist-katılımcı biçimleri arasında net ayrımlar bulunduğu ve bu ayrımların toplumsal sonuçları belirlemede önemli rol oynadığı vurgulanmaktadır.

'Liderlik' kavramının normatif yönleriyle siyasal pratikteki işleyiş biçimleri arasındaki etkileşimi irdelemek, kavramsal ayrımların toplumsal ve kurumsal düzeyde nasıl somutlaştığını ortaya koymak açısından kritik bir önem taşımaktadır. Zira 'Elitizm' ve 'liderlik' arasındaki ilişki, yalnızca kuramsal düzeyde değil, aynı zamanda liderliğin işlevselliğini belirleyen siyasal ve toplumsal koşullar bağlamında da karmaşık bir görünüm arz etmektedir. Özellikle demokratik rejimlerde, liderlik pratikleri ile elitlerin etkisi arasındaki sınırlar, çoğu zaman belirsizleşmekte; seçim süreçleri, medya araçları ve kamuoyu gibi aracı mekanizmalar üzerinden bu etki dolaylı biçimde şekillenmektedir. Bu çerçevede Gilens'in (2012: 134) kamuoyu ile siyasal karar alma süreçleri arasındaki ilişkiyi irdeleyen kapsamlı araştırması dikkat çekicidir. Gilens'in bulguları, ekonomik elitlerin politik tercihlerinin, genel kamuoyunun

tercihleriyle kıyaslandığında çok daha etkili olduğunu göstermektedir. Bu durum, demokratik temsilin ne ölçüde halkın iradesine dayandığı sorusunu gündeme getirmekte ve liderlik mekanizmalarının elit çıkarlarla nasıl örtüşebileceğine dair önemli bir tartışma alanı yaratmaktadır.

Çağdaş siyaset felsefesinde öne çıkan alternatif yaklaşımlardan biri de Brennan'ın (2016: 78) ortaya koyduğu 'epistokrasi' kavramıdır. Brennan, karar alma yetkisinin, sıradan yurttaşların genellikle yeterli bilgiye sahip olmamalarından ötürü, yalnızca belirli bir entelektüel yeterliliği ve uzmanlığı haiz bireylerde toplanması gerektiğini savunmaktadır. Böylece, epistokrasi düşüncesi, halk egemenliğine dayalı demokratik katılım fikrine karşı, bilgi temelli elit bir yönetim anlayışını ön plana çıkarmaktadır. Bu yaklaşım, liderliğin yalnızca seçilme biçimiyle değil, aynı zamanda yönetme kapasitesinin niteliğiyle de ilişkilendirilmesi gerektiğini vurgulamakta; bu bağlamda liderliği bir meşruiyet meselesinden ziyade liyakat ve entelektüel yeterlilik sorunu olarak yeniden tanımlamaktadır. Böylelikle elitizm ile liderlik arasındaki ilişki, yapısal bir güç olgusunun ötesine geçerek bilgi, uzmanlık ve siyasal etkililik temelli bir yönetişim anlayışı çerçevesinde değerlendirilmektedir. Michaud'un eleştirel perspektifinden bakıldığında ise, epistokrasinin teknokratik bir elitizme kapı aralayabileceği ve halkın karar alma süreçlerinden dışlanması riskini beraberinde getirebileceği görülmektedir.

Bu noktada, bilgi temelli yönetişim anlayışlarının elitlerin karar alma süreçlerindeki rolünü nasıl meşrulaştırdığı sorusu gündeme gelmektedir. Özellikle entelektüel sermayeye dayalı elit konumların, siyasal gücün dağılımında nasıl bir ayrıcalık yarattığı ve bu ayrıcalığın liderlik kavramıyla nasıl örtüştüğü, daha yakından incelenmesi gereken bir mesele olarak karşımıza çıkmaktadır. Toplumsal hiyerarşide üst sıralarda konumlanan elitlerin, siyasal, askerî ve ekonomik kaynaklara doğrudan ya da dolaylı yollarla erişim sağlama kapasiteleri ile bu kaynaklar üzerindeki etkileri, çağdaş siyaset bilimi literatüründe üzerinde fikir birliği sağlanmış temel kabullerden biridir. Bu grupların kaynaklara orantısız biçimde ulaşabilmeleri, onların siyasal karar alma süreçlerini yönlendirme gücünü önemli ölçüde artırmaktadır (Higley, 2009: 56). Nitekim Kahn (2012) elitleri, siyasal sonuçlar üzerinde belirleyici etki yaratabilen bireyler olarak tanımlarken; bu etkinin yalnızca sahip olunan pozisyonlardan değil, aynı zamanda siyasal, ekonomik, kültürel, sosyal ya da bilişsel sermaye gibi çok boyutlu kaynaklardan türediğini vurgulamaktadır.

Elitlerin kurumsal karar mekanizmalarında bu denli belirleyici roller üstlenmelerine rağmen, siyasal literatürde genellikle 'elit' kavramından ziyade 'liderlik' kavramının tercih edilmesi dikkat çekicidir. Bu tercih, liderlik kavramının içerdiği doğrudan güç ilişkileri ve

kolektif etkileşim dinamikleriyle yakından ilişkilidir. Zira 'lider' kavramı çoğu zaman gerçek bir iktidar oyununu ve bu oyunun aktörleri arasındaki karşılıklı güç dayatmasını ima etmektedir. Bu yönüyle, liderlik ilişkisi, yalnızca otoritenin yukarıdan aşağıya aktarımıyla değil, aynı zamanda lider ile takipçileri arasında kurulan dinamik ve karşılıklı bir etkileşim süreciyle tanımlanmaktadır. Bu bağlamda liderlik, kolektif eylemin örgütlenmesini mümkün kılan bir motivasyon ve yönlendirme mekanizmasıdır. Buna karşın, "elitler" ile "elit olmayanlar" arasındaki ilişki çoğu zaman daha zayıf ve tek yönlüdür; etkileşimden çok mesafeye dayalıdır. Her elitin liderlik pozisyonuna yükselememesi doğaldır; ancak bir elit grubun mensubu olan birey, liderlik rolünü üstlendiğinde, diğer elit olmayan lider figürlerine göre siyasal avantajlar elde edebilmektedir. Bu noktada, Fukai ve Haruhiro'nun (1992: 102) da vurguladığı üzere, özellikle siyasal sistemlerin sarsıldığı ya da devrimci dönüşümlerin yaşandığı dönemlerde, liderlerin aynı zamanda elit konumda olmaları gerektiği yönünde yaygın bir kanaat oluşmaktadır.

Bu aşamada, elitlerin liderlik kapasitesine geçiş yapabilmelerinde belirleyici olan niteliklerin neler olduğu sorusu önem kazanmaktadır; zira klasik elitizm literatürü, bu geçişi sağlayan zihinsel, ahlaki ve eğitsel donanımları ayrıntılı biçimde tartışmaktadır. Klasik elitizm literatüründe elitler, çoğunlukla sahip oldukları zihinsel kapasite, kişilik özellikleri ve toplumsal beceriler üzerinden tanımlanmakta; bu nitelikler, onları toplumun geri kalanından ayıran temel unsurlar olarak değerlendirilmektedir. Örneğin; Pareto (1935: 45), Machiavelli'nin siyaset felsefesinden esinlenerek elitleri "aslana benzeyenler" (zor kullanarak iktidar kuranlar) ve "tilkiye benzeyenler" (ikna ve strateji yoluyla yönetenler) olmak üzere iki farklı gruba ayırmıştır. Benzer şekilde Mosca (1939: 67) da elitlerin yalnızca maddi avantajlara değil, aynı zamanda entelektüel kapasite ve ahlaki üstünlüklere sahip olduklarını vurgulamıştır. Bu çerçevede, yüksek eğitim seviyesi, elitlerin ayırt edici karakteristiklerinden biri olarak öne çıkmakta; aynı zamanda onların sosyal kimliklerinin yapı taşlarından biri haline gelmektedir.

Bu bağlamda, Pierre Bourdieu'nün teorik katkısı, elitlerin kuşaklar arası sürekliliğini sağlama aracı olarak eğitimin taşıdığı stratejik önemi ortaya koymaktadır. Bourdieu'ye göre, elit aileler çocuklarını yalnızca bilgiyle donatmakla kalmaz; onları belirli sosyal çevrelerin içine yerleştirerek kültürel sermaye aktarımını da kurumsallaştırırlar. Nitekim elit okullar, sadece akademik başarı sağlamakla kalmayıp, kimlik oluşumu ve sınıfsal aidiyetin yeniden üretilmesinde de kritik bir işlev üstlenmektedir (Mangset, 2017: 89). Öte yandan, liderlik olgusu bu yapıdan ayrışan bir yön taşımaktadır. Michaud'un (2019: 123) da belirttiği gibi, liderlik her ne kadar uygun eğitim ve öğretim süreçleriyle geliştirilebilir ve şekillendirilebilir bir yetkinlik

olsa da lider olmak doğuştan elit bir statüye sahip olmayı gerektirmez. Elit sınıfa doğrudan mensup olmayan bireyler de edindikleri bilgi, tecrübe ve liderlik becerileri aracılığıyla otorite kazanabilir; böylece takipçilerini ve içinde bulundukları kurumları ortak hedeflere yönlendirme gücüne erişebilirler. Bu durum, liderliğin yalnızca statüye değil, aynı zamanda etik sorumlulukla uygulanan öğrenilmiş yetkinliklere dayandığını ortaya koymaktadır.

Her ne kadar 'elit' kavramı gündelik söylemde zaman zaman sosyoekonomik açıdan varlıklı ve ayrıcalıklı kesimleri tanımlamak amacıyla pejoratif bir anlamda kullanılsa da siyaset bilimi literatüründe bu kavram çok daha geniş ve kurumsallaşmış bir anlam çerçevesinde ele alınmaktadır. Akademik bağlamda elitler; hükümet, siyasal partiler, ordu, bürokrasi, iş dünyası, akademi, medya ve sivil toplum kuruluşları gibi alanlarda resmi ya da gayri resmi biçimlerde otorite sahibi olan kişi ya da grupları ifade etmektedir (Hossain ve Moore, 2002: 45). Bu birey ve gruplar, karar alma süreçlerinde etkinlik göstermeleri ve politik gündemleri şekillendirme kapasiteleriyle sistemin yönlendirici unsurları arasında yer almaktadırlar.

Bu tanımsal çerçeve doğrultusunda, elitler ile liderler arasındaki ilişki rejim tipinden bağımsız olarak süreklilik arz eden bir yapısal özellik göstermektedir. Siyasal sistemin demokratik ya da otoriter olması fark etmeksizin sosyal, ekonomik, idari ve kültürel politikaların belirlenmesinde etkin olan bu seçkin azınlık, niteliksel olarak toplumun geri kalanından ayrışan ancak sayısal olarak sınırlı bir grubu temsil etmektedir. Bu nedenle elitler, sahip oldukları statü ve kaynakların ötesinde, toplumsal yapıyı yönlendirme ve şekillendirme güçleriyle dikkat çekerler. Bu doğrultuda elitlik, sadece ekonomik varlıkla tanımlanabilecek bir konum değil; siyasal etkililik, karar alma kapasitesi ve kurumsal nüfuz gibi çok boyutlu güç alanlarını kapsayan bütüncül bir olgu olarak görülmelidir.

'Elitizm' ve 'liderlik' kavramları arasındaki çok katmanlı ilişki, siyasal kuram ve pratik bağlamında sadece terminolojik bir ayrımı değil, aynı zamanda toplumsal güç dinamiklerinin nasıl şekillendiğine dair yapısal bir çözümlemeyi de zorunlu kılmaktadır. Liderlik, bireyin takipçileri üzerinde yarattığı etki, meşruiyet kaynağı ve kolektif eylemdeki yönlendirici rolüyle ön plana çıkarken; elitizm, bu yönetsel yetkinliğin kurumsal, tarihsel ve çoğu zaman ayrıcalıklı statüsel temellerle nasıl iç içe geçtiğini gösteren bir güç mimarisi olarak değerlendirilmelidir. Michaud'un idealist ve realist liderlik ayrımı, bu ilişkiyi etik, normatif ve pratik açılardan yeniden düşünmeyi sağlayan değerli bir çerçeve sunarken; Brennan'ın epistokrasi önerisi gibi güncel kuramsal katkılar, bilgiye dayalı elit yönetim modellerinin demokratik değerlerle sınavını tartışmaya açmaktadır. Tüm bu değerlendirmeler ışığında, elitizm ve liderlik olgularının birbirinden bütünüyle ayrıştırılamayacağı; ancak aralarındaki ayrımın, siyasal

temsilin meşruiyeti, katılımın derinliği ve toplumsal adaletin sürdürülebilirliği açısından titizlikle analiz edilmesi gerektiği söylenebilir. Bu çerçevede, siyaset biliminde elit-lider ayrımı, yalnızca kavramsal bir mesele değil; aynı zamanda çağdaş demokrasilerin içsel gerilimlerini ve potansiyel kırılganlıklarını açığa çıkaran temel bir analitik imkân olarak görülmelidir.

2.1.3. Yöneten-Yönetilen Bağlamında Elit-Kitle İlişkisi Üzerine

'Elit' ve 'elitizm' kavramları, tarihsel olarak toplumların hiyerarşik yapısında ayrıcalıklı ve etkili bir konuma sahip birey ya da grupları tanımlamak amacıyla kullanılmaktadır. Bu kavramların kökeni, genellikle siyasal ve toplumsal yapının seçkin bir sınıf tarafından belirlendiği Antik Yunan ve Roma gibi eski uygarlıklara dayandırılmaktadır. Antik Yunan'da özgür yurttaşlar ile köleler arasında belirgin bir ayrım bulunurken, Roma toplumunda ise vatandaşlık, mülkiyet, soyluluk ve özgürlük gibi daha karmaşık ve nesnel ölçütlere dayalı bir sosyal sınıflandırma söz konusuydu. Her iki toplumda da siyasal erk ve toplumsal yönlendirme gücü, sınırlı bir azınlığın elinde toplanmaktaydı (Grant, 1978: 446-447). Bu tarihsel örnekler, elit olgusunun güç ve zenginliğin yanı sıra soy, ayrıcalıklar ve kültürel sermaye gibi unsurlar üzerinden biçimlendiğini ortaya koymaktadır. Bu nedenle, "elit" ve "elitizm" kavramlarına dair kuramsal tartışmalar, siyasal üstünlüğün tarih boyunca hangi temeller üzerinde meşrulaştırıldığını anlamak açısından önemli veriler sunmaktadır.

Toplumsal eşitsizlik, insanlık tarihi boyunca farklı biçimlerde tezahür etmiş ve kimi zaman sosyoekonomik, kimi zaman siyasal ya da kültürel temellere dayandırılmıştır. Kast sistemi, mülkiyet ilişkileri, kölelik ve sınıf ayrımı gibi yapılar, çeşitli medeniyetlerde toplumsal düzenin başlıca belirleyicileri olmuştur. Örneğin Batı uygarlığının temelini oluşturan Antik dönemlerde sosyal statü, bireyin siyasal haklarını olduğu kadar toplumsal konumunu da belirleyen bir ölçüt işlevi görmüştür. Roma İmparatorluğu'nda ise bireylerin hiyerarşideki yeri, kalıtsal ayrıcalıkların yanı sıra ekonomik güç ve vatandaşlık gibi somut ölçütler doğrultusunda şekillenmiştir (Kurtbaş, 2017). Bu tarihsel tabakalaşma biçimlerinin etkisi yalnızca geçmişle sınırlı kalmamış, günümüz toplumlarında da farklı biçimlerde varlığını sürdürmüştür. Modern dönemde dahi toplumsal yapının önemli ölçüde elit gruplar tarafından yönlendirildiği; kapsayıcı kurumsal mekanizmaların yeterince gelişmediği toplumlarda ise bu etkinin siyasal ve ekonomik düzeyde daha da belirginleştiği gözlemlenmektedir (Querubin, 2012). Bu durum, elit olgusunun zamana ve bağlama göre biçimlenen; ancak yapısal sürekliliğini koruyan bir toplumsal gerçeklik olduğunu ortaya koymaktadır.

Tarih boyunca siyaset düşüncesinin merkezinde yer alan "yönetenler" ve "yönetilenler" ayrımı, iktidar, egemenlik, güç ve yönetim gibi siyaset biliminin temel kavramlarıyla yakından

bağlantılıdır. Bununla birlikte bu ayrım, uzun bir süre boyunca bu kavramların gölgesinde kalmış ve çoğu zaman iktidarın meşruiyetine ilişkin tartışmaların dışında değerlendirilmiştir. Avrupa'da Orta Çağ boyunca egemenlik anlayışı büyük ölçüde dinî dogmalara dayanmış; yönetenler, tanrısal bir buyrukla yetkilendirilmiş seçkin bir zümre olarak görülmüştür. Buna karşılık yönetilenler, ilahi kökenli otoriteye koşulsuz biçimde itaat etmekle yükümlü halk kitleleri olarak konumlandırılmıştır. Siyasal iktidarın kaynağının dünyevi olabileceği düşüncesi ise ancak Rönesans ve Reform hareketleriyle birlikte tartışılmaya başlanmıştır.

Bu dönüşüm sürecinde Machiavelli, Bodin ve Hobbes gibi düşünürler, iktidarın kaynağını tanrısal değil toplumsal bir temelde açıklamaya yönelmişlerdir. 15. ve 16. yüzyıllarda ortaya çıkan bu düşünsel paradigma kayması, modern devlet anlayışının felsefi temelini oluşturarak siyasal otoritenin meşruiyetinin seküler bir zemine oturtulmasına katkı sağlamıştır. Böylece yönetim yetkisinin ilahi buyruklardan ziyade toplumun rızasına ve dünyevi meşruiyet kaynaklarına dayanması gerektiği fikri yaygınlık kazanmıştır. Bu gelişme, yalnızca yöneten-yönetilen ilişkisini yeniden tanımlamakla kalmamış; aynı zamanda modern siyasal kurumların doğuşuna, yurttaşlık haklarının gelişimine ve birey-devlet ilişkilerinin yeniden şekillenmesine olanak tanımıştır (Arslanel ve Eryücel, 2011: 3).

Yöneten-yönetilen ayrımına ilişkin sistematik analizler, 19. yüzyılın sonlarına doğru, Pareto, Mosca ve Michels gibi düşünürlerin öncülüğünde geliştirilen "elit teorisi" ekseninde somut bir kuramsal çerçeveye kavuşmuştur. Bu teorisyenler, toplumsal yapının doğasında var olan hiyerarşik ilişkileri açıklamaya yönelik yaklaşımlarında benzer kavramsal araçlar kullanarak, siyasal gücün azınlık bir grup tarafından nasıl ve neden elde tutulduğuna dair evrensel nitelikte tezler ileri sürmüşlerdir (Arslan, 2015). Ancak, elit teorisi'nin doğuşunu yalnızca kavramsal gelişmeler üzerinden değerlendirmek yeterli değildir; zira her kuramsal çabanın belirli bir tarihsel ve sosyo-politik bağlam içinde şekillendiği göz önünde bulundurulmalıdır.

Bu çerçevede elit teorisinin tarihsel kökenlerinin, özellikle Sanayi Devrimi sonrasında Avrupa toplumlarında meydana gelen derin toplumsal ve ekonomik dönüşümlerle yakından bağlantılı olduğu söylenebilir. Bu dönem, üretim araçları ve ekonomik yapıdaki değişimlerin ötesinde, hızlı nüfus artışı, yoğun kentleşme ve toplumsal sınıf yapılarında belirgin kırılmalara sahne olmuştur. Kent merkezlerinde giderek genişleyen işçi sınıfı, yalnızca ekonomik alanda değil, aynı zamanda yönetsel ve siyasal haklar bakımından da yeni talepler dile getirmeye başlamıştır. Elit teorisyenlerinin düşünceleri tam da bu tarihsel koşullar içinde biçimlenmiş; yönetici sınıfın iktidarını hangi mekanizmalarla koruduğu ve yeniden ürettiği sorusu, kuramın

temel odağı haline gelmiştir (Hartman, 2006: 5-6). Dolayısıyla elit teorisinin ortaya çıkışı, bireysel düşünsel çabaların bir ürünü olmanın ötesinde, Avrupa'nın geçirdiği sosyoekonomik dönüşümlerin siyasal yapılar üzerindeki etkilerini yansıtan bir kuramsal sonuç olarak da değerlendirilmelidir. 19. yüzyılda dünya, sanayileşme ve kapitalist üretim ilişkilerinin derinleştirici etkisiyle toplumsal yapıda köklü dönüşümlere sahne olmuştur. Bu süreç, toplumsal tabakalaşmanın daha belirgin hâle gelmesine neden olmuş; geleneksel, kalıtsal statülerin ötesinde, servet birikimi, ekonomik güç ve girişimci yetkinlik gibi modern başarı ölçütleriyle tanımlanan yeni bir elit sınıfın ortaya çıkışına zemin hazırlamıştır. Kapitalizmin yükselişiyle birlikte, bireylerin girişimsel başarıları veya karmaşık güç ilişkileri içerisindeki etki kapasiteleri, onların toplumsal hiyerarşide yükselerek "elit" statüsüne ulaşmalarına olanak tanımıştır (Kahn, 2012).

Bu dönüşüm, bireylerin toplumsal yükselme olanaklarının çeşitlenmesinin ötesinde, sanayileşmenin ortaya çıkardığı geniş işçi kitlelerinin siyasal ve toplumsal etkisini de güçlendirmiştir. İşçi sınıfının tarih sahnesine etkin bir aktör olarak çıkışı, özellikle Avrupa'da mevcut siyasal düzenler açısından hem yapısal bir meydan okuma hem de olası bir istikrarsızlık unsuru olarak görülmüştür. Proletaryanın etkisinin giderek artmasıyla birlikte, kıta Avrupa'sında işçi partileri ve sendikalar aracılığıyla yürütülen kolektif mücadeleler, burjuva devlet aygıtları nezdinde toplumsal devrim olasılığına yönelik kaygıları derinleştirmiştir (Hartman, 2006: 7).

Bu bağlamda, 'kitle' kavramı giderek daha çok "proleter kitle" ile özdeşleşmiş; böylece 'kitle' ile 'sınıf' arasındaki kavramsal ayrım bulanıklaşmıştır. Özellikle Fransa gibi devrimci geleneği güçlü ülkelerde yükselen kitle hareketleri, mevcut siyasal düzen için ciddi bir tehdit olarak görülmüştür. Almanya ve İtalya gibi sanayileşme süreciyle birlikte ulus-devlet inşasını tamamlayan ülkelerde ise bu hareketler, orta sınıflar, entelijansiya ve egemen bürokratik elitler tarafından da aynı şekilde tehdit olarak algılanmıştır (Arslan, 2015). Dolayısıyla bu dönem, elit teorilerinin doğuşuna zemin hazırlayan yapısal gerilimlerin yoğunlaştığı bir tarihsel bağlamı temsil etmektedir.

Avrupa'da orta sınıfın egemen olduğu bir parlamenter sistem yaratma girişimleri, giderek güçlenen bir işçi sınıfının ortaya çıkışıyla aynı zamana denk gelmiştir. Bu durum kentli üst ve orta sınıfların kitlelerden olumlu bir şey beklenemeyeceğine dair kaygılarını arttırmıştır. Nitekim, Fransız sosyolog Le Bon'un aynı dönemlerde yazdığı *Psychologie des Foules* (Kitlelerin Psikolojisi) adlı kitabının başarısı işte bu orta sınıfın kitlesel hareketlere karşı tavrından kaynaklanmıştır (Hartman, 2006: 7). Le Bon, 18. yüzyılın sonuna kadar olayların

arkasındaki itici gücün 'egemenlerin rekabeti' olduğunu ve bu süreçte kitlelerin düşüncelerinin yönetimler tarafından dikkate alınmadığını; ancak sadece bir yüzyıl içinde tablonun kitleler lehine tamamen değiştiğini iddia etmiştir. Kitlelerin tarihteki misyonunun eski uygarlıkların yaratılmasından ziyade bu uygarlıkların yok edilmesinde yattığını ve şimdiye kadar uygarlıkların yalnızca 'küçük bir entelektüel aristokrasi' tarafından yaratıldığını ve yönetildiğini iddia eden Le Bon'a göre, 'halkın sesi' artık Avrupa'da iktidarların hareket alanlarına ve sosyo-politik kararlarına yön veren belirleyici bir faktör haline gelmiştir (Le Bon, 2001: 8-9).

Le Bon'un kitle psikolojisine ilişkin geliştirdiği kuramsal yaklaşımlar, her ne kadar doğrudan "elit", "yönetici sınıf" ya da "siyasal elit" gibi kavramları kullanmasa da onun kitle ve lider ilişkisinde yaptığı çözümlemeler, Mosca, Pareto ve Michels'in "elit-kitle" ayrımı çerçevesindeki değerlendirmeleriyle dikkat çekici biçimde örtüşmektedir. Özellikle Le Bon'un "üstün vasıflara sahip küçük bir azınlık" ile entelektüel ve ahlaki açıdan yetersiz gördüğü büyük çoğunluk arasındaki karşılaştırmaları, klasik elit teorisyenlerinin kitlelere atfettiği edilgenlik ve yönlendirilmeye açıklık niteliklerine benzer şekilde kurgulanmıştır. Le Bon'un bu doğrultudaki görüşleri, özellikle "lider-kitle" ilişkisinin doğasına dair yaptığı değerlendirmelerde belirginleşmektedir (Arslan, 2015).

Le Bon, kitlelerin doğası gereği içgüdüsel biçimde bir önder arayışı içinde olduklarını ve akıl, dürtü kontrolü, eleştirel düşünce ve yüksek kültür gibi bireysel gelişim göstergelerinden yoksun olduklarını ifade eder. Ona göre kitle, "efendisiz yapamayan köle bir sürü" olarak nitelendirilebilecek edilgin bir yapı arz eder ve güçlü irade sahibi bir liderin peşinden gitmeye meyillidir (Le Bon, 2001: 81). Le Bon'un liderliğe dair vurguladığı bu otoriter yönelim, lider figürünü despotik eğilimlerle tanımlaması bakımından Machiavelli'nin *Prens* adlı eserinde ifade ettiği, gerektiğinde şiddet kullanarak iktidarı koruma anlayışıyla örtüşmektedir (Machiavelli, 2008: 279). Bu yönüyle Le Bon'un yaklaşımı, aynı zamanda Pareto'nun Machiavelli'den esinle geliştirdiği ve elitlerin yönetimde kalabilmek için gerektiğinde "aslan" gibi kuvvet kullanması gerektiği yönündeki metaforik açıklamalarını da hatırlatmaktadır (Pareto, 1935: 228).

Le Bon'un çağdaşı olan ve benzer şekilde kitle davranışlarını sosyolojik ve felsefi bir düzlemde değerlendiren İspanyol düşünür Ortega y Gasset (2010: 173-175) ise, "kitle" ve "elit" ayrımını entelektüel ve ahlaki gelişim düzeyleri üzerinden kavramsallaştırmaktadır. Ortega y Gasset'e göre "elit insan", kendi potansiyelini gerçekleştirme çabasında olan, yüksek ahlaki ve entelektüel düzeye ulaşmış bireyken; "kitle insanı" ise bu çabadan uzak, sıradanlığın

konforunda yaşayan ve bireysel gelişimi hedeflemeyen bir figürdür. Yazarın en bilinen eserlerinden biri olan *La Ribellione della Masse* (Kitlelerin Ayaklanması), bu bağlamda kitlelerin tarihsel süreçte kazandığı toplumsal ve siyasal güç karşısında, elitlerin ahlaki ve entelektüel farklılaşma yoluyla meşruiyetlerini nasıl yeniden üretmeye çalıştıklarını gözler önüne sermektedir. Ortega y Gasset'e (2010: 86) göre elitler, kitlelerin ahlaki vasatlığına karşı "ahlaki mükemmeliyet" ile tanımlanmakta ve bu nitelikleriyle yalnızca yöneten sınıfı değil, aynı zamanda kültürel ve etik öncülüğü de temsil etmektedirler.

Elitlerin entelektüel ve ahlaki nitelikleriyle kitlelerden ayrıştığını öne süren Ortega y Gasset, bu yaklaşımıyla toplumsal yapıyı yalnızca sosyo-kültürel farklılıklar üzerinden değil, aynı zamanda siyasal rehberlik ve yönlendirme gereksinimi temelinde de hiyerarşik bir biçimde kurgulamaktadır. Bu noktada, elit liderliğin toplumsal dönüşümdeki vazgeçilmez rolünü vurgulayan diğer teorik yaklaşımlarla kurulan benzerlikler dikkat çekicidir. Özellikle Joseph Schumpeter'in ekonomik düzlemde ortaya koyduğu "yaratıcı yıkım" [1] kavramı, bu bağlamda siyasal ve sosyolojik bir çerçevede yeniden düşünülerek, elitlerin kitleleri ilerleme yönünde sevk etmedeki yapısal işlevine dair önemli ipuçları sunmaktadır.

Avusturyalı iktisatçı ve sosyolog Schumpeter'in kapitalist sistemin dinamik doğasına işaretle geliştirdiği "yaratıcı yıkım" kavramı hem ekonomik hem de sosyo-politik düzlemde dikkate değer açılımlar sunmaktadır. Bu kavram, mevcut yapıları yıkarak yerine daha işlevsel ve yenilikçi sistemlerin kurulmasını ifade ederken, toplumsal dönüşüm süreçlerinde liderliğin vazgeçilmez rolünü de dolaylı biçimde teyit etmektedir (Schumpeter, 2010: 149). Bu bağlamda değerlendirildiğinde, Le Bon'un "efendisiz yapamayan bir sürü" olarak tanımladığı kitlelerin, ancak yüksek entelektüel donanıma, erdeme ve kültürel sermayeye sahip elit liderler tarafından yönlendirildiklerinde toplumsal ilerlemeye katkı sunabilecekleri savı daha anlamlı hale gelmektedir.

Söz konusu liderler, yönetimsel rollerinin yanı sıra ahlaki ve kültürel bir rehberlik sorumluluğu da taşımakta; bu sayede kitlelerin içgüdüsel davranışlara kapılmasını engelleyerek

---

[1] 'Yaratıcı yıkım' kavramı ilk kez 1942 yılında Avusturyalı sosyolog ve ekonomist Joseph Schumpeter tarafından ortaya atılmıştır. Schumpeter yaratıcı yıkımı, üretim sürecinde verimliliği artıran yenilikler olarak nitelendirmiş ve "ekonomik yapıyı durmaksızın içeriden devrimleştiren, eskiyi sürekli yok eden ve yenisini yaratan endüstriyel mutasyon süreci" olarak tanımlamıştır. Gelişmiş üretim yöntemlerinin önünü açmak için geleneksel süreçlerin kasıtlı olarak ortadan kaldırılmasını savunan Schumpeter, Henry Ford'un 1940'larda ABD'de kurduğu otomobil montaj hattını ve demiryollarının gelişimini yaratıcı yıkım örnekleri olarak tarif etmiştir. Günümüzde ise internet yaratıcı yıkımın en kapsamlı örneği sayılabilir (McCraw, 2007: 3-9).

toplumsal düzenin korunmasına katkıda bulunmaktadırlar. Bu çerçevede "yaratıcı yıkım" olgusu, tarihsel olarak toplumların ilerleyebilmesi için entelektüel liderliğe dayalı bir hiyerarşik yapılanmanın zaruri olduğunu savunan elit teorilerle örtüşmektedir. Nitekim Marx'ın toplumsal eşitsizliklere karşı geliştirdiği "sınıfsız toplum" ideali üzerine inşa edilen sosyalist düşünceyi Sovyetler Birliği'nde pratiğe dönüştüren Lenin bile, kitlesel hareketlerin güçlü bir liderlik olmadan dağınık ve etkisiz kalacağını savunmuş; bu yönüyle özünde elitist bir tutum benimsemiştir. Bolşevik Devrimi'nin ardından iktidarı devralan Komünist Parti'ye ise, 1936 ve 1977 Sovyet Anayasaları'nda yurttaşları bilinçlendirme ve onlara rehberlik etme görevi verilmiş; böylece parti, yalnızca siyasal değil, aynı zamanda ahlaki ve ideolojik bir öncülük misyonu üstlenmiştir (Kapani, 1988: 126).

Elit liderliğin toplumsal düzenin sürdürülebilirliği açısından taşıdığı işlevsel rol bu şekilde vurgulanırken, tarihsel süreçte bu liderliğe yönelik meşruiyet sorgulamalarının ve alternatif yönetim biçimlerinin de gündeme geldiği görülmektedir. Özellikle devrimsel dönüşümler bağlamında, mevcut elit yapılarının sorgulanması ve halk egemenliğine dayalı yeni siyasal modellerin inşası, elit-kitle ilişkisini farklı teorik zeminlerde yeniden tartışmaya açmıştır. Bu bağlamda, Fransız ve Amerikan Devrimleri gibi tarihsel kırılma anları, elit teorisinin sınırlarını ve olanaklarını yeniden düşünmeyi gerektirmiştir.

Bu devrimler, siyasal rejimlerde köklü dönüşümlere yol açmanın ötesinde, dönemin yerleşik elit yapılarının meşruiyetini sorgulayan radikal müdahaleler olarak tarihe geçmiştir. Bu süreçler, iktidarın kaynağına, elitlerin toplumsal temsiline ve hesap verebilirliğine ilişkin yeni tartışmaları gündeme taşımıştır. Monarşik düzenlerin yerine halk egemenliğine dayalı yönetim anlayışlarının güç kazanması, geleneksel elit statüsünün yeniden tanımlanmasını ve yönetişim pratiklerinin daha kapsayıcı biçimlerde kurgulanmasını zorunlu hale getirmiştir. Dolayısıyla bu devrimler, yalnızca yönetim biçimlerinde bir değişim yaratmamış; aynı zamanda güç ve meşruiyetin toplumsal dayanaklarını dönüştürerek modern siyasal düşüncenin yönünü derinden etkilemiştir. Özellikle Fransız Devrimi ve Sanayi Devrimi sonrasında Avrupa'da yaşanan siyasal ve toplumsal dönüşümler, sosyal teorisyenlerin dikkatini kitle hareketleri ve liderlik ilişkileri üzerine yoğunlaştırmıştır. Bu süreci kitle psikolojisi bağlamında analiz eden Le Bon ve Gasset gibi düşünürler, modern dönemde giderek görünürlük kazanan kitle davranışlarını sosyolojik ve psikolojik düzlemde ele alırken, Pareto, Mosca ve Michels gibi elit kuramcıları ise toplumsal değişimi iktidar yapıları ve elit formasyonları üzerinden açıklamayı tercih etmişlerdir (Vergin, 2007: 111-112).

Her ne kadar Le Bon ve Gasset doğrudan "elit" kavramını kullanmamış olsalar da kitlelerin yönlendirilme gereksinimi üzerinden geliştirdikleri kuramsal çerçeve elitist yaklaşımlarla örtüşmektedir. Buna karşılık, elit kuramının sistematik biçimde inşa edilmesi süreci, özellikle Mosca'nın katkılarıyla somut bir akademik temele oturmuştur. Mosca, *The Ruling Class* (Yönetici Sınıf) adlı eserinde toplumsal düzenin doğasına ilişkin iki temel tez ortaya koymuştur: İlki, her toplumda iyi örgütlenmiş, bütüncül bir azınlığın dağınık, koordinasyondan uzak çoğunluk üzerinde siyasal bir tahakküm kurmasının kaçınılmaz olduğudur. İkincisi ise, bu yönetici sınıfların farklı zaman ve coğrafyalarda kendi egemenliklerini meşrulaştırmak amacıyla çeşitli mitler, ideolojiler ve normatif söylemleri içeren bir "siyasal formül" geliştirdikleridir (Turhan, 1984: 70-71). Bu iki tez, yalnızca Mosca'nın elit kuramının temel taşlarını oluşturmakla kalmamış; aynı zamanda modern siyasal yapıların iktidar ilişkilerini anlamada başvurulan kurucu referanslardan biri hâline gelmiştir.

Bu çerçevede, liderliğin gerekliliğini ahlaki ve entelektüel yeterlilik üzerinden temellendiren Le Bon ve Gasset'in yaklaşımı ile siyasal tahakkümün örgütsel üstünlükle açıklanmasına odaklanan elit kuramları arasında önemli bir kuramsal süreklilik göze çarpmaktadır. Ancak bu düşünsel çizgiyi sistematik bir teori hâline getiren ve "elit" kavramına açıklık kazandıran ilk isimler, siyasal sosyolojinin öncüsü sayılan Mosca, Pareto ve Michels olmuştur. Arslan'a göre (2015: 77), bu üç düşünürün benzer kavramsal çerçevelerle geliştirdiği elit teorisi, esasen 19. yüzyılda Avrupa'da sanayi işçileri ve yeni kentli gruplar üzerinden yükselen kitlesel hareketlerin yarattığı endişe ortamında şekillenmiştir. Kitlelerin siyasal taleplerini ve toplumsal dinamizmini konu alan bu dönemde, Marksist düşünce ve elit teorisi, aynı sorunsala iki farklı perspektiften yanıt üretmiştir.

Bu noktada, elit teorisi, siyasal iktidarın tek başına ekonomik kaynaklara bağlı olmadığını, bunun ötesinde örgütsel yetkinlik, yönetsel beceri ve kurumsal devamlılık gibi faktörlerin de etkili olduğunu ileri sürmektedir. Bu bakış açısı, iktidar ilişkilerinin çok boyutlu bir yapıya sahip olduğunu vurgulamaktadır. Diğer yandan Marksist kuram, eşitsizliğin kaynağını doğrudan üretim ilişkilerinde görerek toplumsal yapıyı ekonomik altyapı üzerinden okumaktadır. İki yaklaşım arasındaki temel fark, iktidarın dağılım biçiminden çok, toplumsal dönüşümün gerçekleşip gerçekleşemeyeceğine ilişkin varsayımlarında ortaya çıkmaktadır.

Etzioni-Halevy'nin (1997: 25) belirttiği üzere, toplumsal eşitsizlik hem ekonomik kaynaklara erişim hem de siyasal ve kültürel iktidarın paylaşımı üzerinden şekillenmektedir. Marksist kuram bu eşitsizliğin sınıflar arasındaki yapısal mücadeleden kaynaklandığını savunurken üretim araçlarına sahip olan burjuvazi ile yalnızca emeğini sunan proletarya

arasındaki karşıtlığın, toplumsal düzenin temel çatışma eksenini oluşturduğunu ileri sürmektedir. Marx'a göre bu çatışma, ekonomik düzlemle sınırlı kalmayarak maddi üretim araçlarına sahip olan sınıf, aynı zamanda bilgi, ideoloji ve kültür üzerindeki denetimiyle ideolojik bir üstünlük kurmaktadır. Böylece yönetici sınıf, kendi çıkarlarını evrensel değerler olarak göstererek mevcut düzeni meşrulaştırır ve bu yolla sahip olduğu hegemonik konumu daha da güçlendirir (Arslan, 1999: 82-85). Bu çerçevede Marksist teori, eşitsizliğin tarihsel ve ideolojik temellerini sorgularken çözüm olarak sınıfsız bir toplum hedefini öne çıkarır. Proletaryanın bilinçlenip örgütlü bir devrim gerçekleştirmesiyle üretim araçlarının kolektif mülkiyete geçeceği ve sınıf ayrımlarının ortadan kalkacağı bir düzenin kurulabileceğini savunur. Böylece Marx, eşitsizliği yapısal bir sorun olarak tanımlarken, onun devrimle dönüştürülebileceğini öne sürer.

Öte yandan elit teorisi, bu çatışmacı yoruma karşı, iktidarın sadece ekonomik temelli değil, aynı zamanda entelektüel donanım, yönetsel tecrübe ve örgütsel kabiliyet gibi farklı sermaye biçimlerine dayandığını ileri sürmektedir. Diğer bir ifadeyle, Marksist kuramda merkezi bir yer işgal eden sınıf temelli iktidar anlayışına karşılık elit teorisi, yönetenlerin niteliğine ve işlevine odaklanmaktadır (Saes, 1994). Bu teorik çerçevede, modern toplumların karmaşıklığı içinde iktidarın dağılımı, ekonomik mülkiyetin ötesinde bilgi, teknik uzmanlık, kültürel sermaye ve stratejik konumun da belirleyici rol oynadığı bir denklemle açıklanabilmektedir. Elit kuramına göre, toplumda siyasal karar alma süreçlerine doğrudan katılım genellikle sınırlıdır. Bu süreçlerde etkili olanlar, sayıca azınlıkta olsalar da örgütlü yapıları ve bilişsel donanımları sayesinde karar mekanizmalarını yönlendiren gruplardır. Edwards'ın (2015) tanımıyla bu bireyler "elit" olarak adlandırılır ve iktidar ilişkilerinin sürekliliği bu elit grubun varlığı üzerinden açıklanmaktadır.

Bu yaklaşım çerçevesinde toplum temel olarak iki ana gruba ayrılmaktadır: İlki, siyasal, ekonomik ve bürokratik alanlarda karar alma gücüne sahip olan yetkin yönetici elitler; ikincisi ise örgütsüz, vasıfsız ve karar alma süreçlerinde etkisiz bırakılan geniş halk yığınlarıdır. Bu hiyerarşik yapı, elit konumdaki azınlığı ayrıcalıklı ve belirleyici pozisyonlara taşırken, çoğunluğu oluşturan kitlenin rolünü ise daha çok edilgen ve yönlendirilen bir düzeyde tanımlamaktadır (Arslan, 2015). Bu doğrultuda elit teorisi, siyasal gücün dağılımını ekonomik çıkarların ötesinde, bilişsel ve örgütsel kapasite temelli bir bakışla açıklayan; yönetimsel yeterliliği meşruiyetin ana unsuru olarak kabul eden bir kuramsal yaklaşım niteliği taşımaktadır.

Bununla birlikte, elit teorisinin geniş kitleleri örgütsüz ve vasıfsız bir topluluk olarak görmesi ve bu nedenle azınlık bir grubun yönetsel tahakkümünü kaçınılmaz bir toplumsal gerçeklik gibi sunması ciddi eleştirilere yol açmıştır. Teorinin bu yönü, Birinci Dünya Savaşı öncesi Avrupa'sında yükselen otoriter ve faşist rejimlerle ilişkilendirilmiş; bu durum hem toplumsal meşruiyetini zayıflatmış hem de entelektüel çevrelerde itibar kaybetmesine neden olmuştur (Higley ve Pakulski, 2012: 325-326). Özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrasında, Marksist sınıf teorisinin artan etkisi ve anti-faşist söylemin akademide güç kazanması, elit teorisinin kuramsal cazibesini önemli ölçüde gölgede bırakmıştır. Bu tarihsel bağlamda, sosyal bilimcilerin "elit" kavramını doğrudan kullanmaktan kaçınarak onun yerine "liderlik grupları", "üst düzey karar alıcılar" veya "siyasal sınıf" gibi daha nötr ve ideolojik çağrışımı zayıf kavramlara yönelmeleri, teorinin tartışmalı tarihsel arka planına duyulan mesafeli yaklaşımın bir yansıması olarak değerlendirilmektedir (Bakir, 2013: 4).

Elit teorisi, 20. yüzyılın ilk yarısında Avrupa'daki otoriter rejimlerle ilişkilendirilmesi nedeniyle İkinci Dünya Savaşı sonrasında akademik çevrelerde itibar kaybetmiş olsa da, elitlerin demokratik rejimlerin kurumsallaşması ve sürdürülebilirliğindeki rolü üzerine yürütülen tartışmalar güncelliğini korumuştur. Higley ve Burton (1989: 24-25), siyasal elitlerin ulusal düzeyde uzun vadeli ve istikrarlı etkiler yaratabildiklerini vurgulayarak, demokrasinin istikrarlı biçimde gelişebilmesi için farklı elit grupları arasında uzlaşıya dayalı bir iş birliğinin zorunlu olduğunu savunur. Onlara göre rejim geçişleri ve toplumsal dönüşümler, halkın kitlesel gücünden çok, bu gücü yönlendirecek ve kurumsallaştıracak elit liderliğin varlığıyla mümkündür. Bu nedenle elitler, yalnızca mevcut siyasal düzenin taşıyıcısı değil, aynı zamanda yeni siyasal yapıların oluşumunda da kurucu aktörlerdir.

Elitlerin siyasal karar alma süreçlerindeki bu belirleyici etkisi, özellikle gündem belirleme gücü üzerinden görünür hâle gelmektedir. Bu bağlamda, Schattschneider (1960: 89), elitlerin siyasal gündemin şekillenmesinde önemli bir rol oynadığını ve kamu politikalarının belirli konulara odaklanmasını sağlarken diğer meseleleri sistematik biçimde dışarıda bırakabildiklerini belirtir. Onun "önyargıların mobilizasyonu" olarak adlandırdığı bu süreç, demokratik sistemlerde bile elitlerin siyasal sonuçları yönlendirme kapasitesine sahip olduklarını gösterir. Bu nedenle, siyasal süreçlerin meşruiyeti yalnızca hukuki çerçevelerle değil, aynı zamanda temsilin kapsayıcılığı ve karar alma mekanizmalarının şeffaflığıyla doğrudan ilişkilidir. Dahl da (1971: 112) demokratik sistemlerde karar alma süreçlerinin kapsayıcı olmasının ve yönetenlerle yönetilenler arasında şeffaf iletişim kanallarının kurulmasının demokrasinin sağlıklı işleyişi açısından hayati olduğunu vurgulamaktadır. Benzer

biçimde, Skocpol'un (1979: 56) sosyal devrimler üzerine yürüttüğü tarihsel karşılaştırmalı analizler, yönetici elitlerle geniş halk kesimleri arasındaki temsiliyet kopukluğunun, yerleşik otorite yapılarına karşı radikal tepkilere zemin hazırladığını göstermektedir. Bu perspektiften bakıldığında, elitlerin siyasal sistemlerde yalnızca yönetsel kapasiteye sahip olmaları yeterli değildir; aynı zamanda kamuoyunun beklenti ve talepleriyle kurdukları temsil ilişkisi de siyasal meşruiyetin temel koşullarından biri olarak öne çıkmaktadır.

Elit-kitle ilişkilerini analiz etmek, her siyasal sistemde güç ve otorite dinamiklerini derinlemesine anlamak açısından kritik öneme sahiptir. Michels'in (1915: 333) geliştirdiği "Oligarşinin Tunç Kanunu", en demokratik görünen sistemlerde dahi karar alma süreçlerinin zamanla dar bir elit grubun elinde yoğunlaşma eğilimi gösterdiğini ortaya koyar. Bu sav, demokratik rejimlerde bile yönetici-yönetilen ayrımının yapısal biçimde yeniden üretildiğini ve elitlerin kurumsal üstünlüklerini koruduğunu göstermektedir. Böylece yönetenlerle yönetilenler arasındaki güç asimetrisi, doğallaştırılan ve meşrulaştırılan bir düzene dönüşür. Ancak çağdaş yaklaşımlar, bu dikotomik yapının sabit olmadığını ve toplumsal bağlama göre değişebileceğini vurgulamaktadır. Putnam (2000: 112), elitlerle kitleler arasındaki ilişkinin tek yönlü bir tahakküm ilişkisi olmadığını; sosyal sermayenin artması, sivil toplumun güçlenmesi ve yurttaş katılımının yaygınlaşmasıyla bu dengenin dönüşebileceğini öne sürer. Ona göre, toplumsal katılım biçimleri yalnızca siyasal meşruiyeti artırmakla kalmaz, aynı zamanda yönetsel elitler üzerinde hesap verebilirlik baskısı yaratarak sistemi daha katılımcı hâle getirir. Benzer biçimde Tarrow (2011: 76), halkın mobilizasyon kapasitesi ve kolektif eylem biçimlerinin, yönetici elitlerin otoritesine karşı etkin bir denge unsuru oluşturabileceğini savunur. Özellikle siyasal temsilin zayıfladığı ya da krizlerin derinleştiği dönemlerde toplumsal hareketler, elit hegemonyasını sarsabilecek alternatif bir güç odağına dönüşebilir.

Bu çerçevede elit-kitle ilişkilerinin hiyerarşik bir otorite yapısına indirgenemeyecek kadar dinamik bir süreç olduğunu belirtmek gerekir. Söz konusu ilişki, toplumsal katılım, temsil ve meşruiyet düzlemlerinde sürekli yeniden şekillenir. Kuramsal tartışmalar, bu ilişki üzerinden siyasal iktidarın doğasına ve meşruiyetine dair daha derinlikli bir anlayış geliştirmeyi mümkün kılar. Klasik elit kuramları, siyasal, ekonomik ve kültürel kaynakları elinde tutan azınlık grupların yönetsel gücünü yapısal bir gerçeklik olarak tanımlarken, temsilin zayıf olduğu rejimlerde bunun meşruiyet krizlerini beraberinde getirdiğini ileri sürer. Buna karşın çağdaş yaklaşımlar, bu yapının durağan olmadığını; sosyal sermaye, yurttaş katılımı ve kolektif hareketler aracılığıyla dönüştürülebileceğini savunur. Dolayısıyla elit-kitle ilişkisi yalnızca "kimin yönettiği" sorusunu değil, iktidarın hangi yollarla meşrulaştırıldığı, nasıl denetlendiği

ve halkın iradesiyle ne ölçüde örtüştüğü sorularını da gündeme taşır. Modern siyasal sistemlerin demokratik derinliği ve meşruiyeti ise, bu ilişkinin niteliğiyle doğrudan bağlantılıdır. Elitlerin yönetsel kapasitesiyle yurttaşların siyasal katılımı arasında kurulacak dengeli bir etkileşim, hem siyasal istikrarın hem de toplumsal uyumun temel dayanağını oluşturmaktadır.

2.2. Elit Tipolojisi: Toplumsal Hiyerarşideki Farklı Elit Grupları

Toplumlarda karar alma süreçlerini doğrudan ya da dolaylı biçimde etkileyen elitler, belirli alanlarda sahip oldukları ayrıcalıklı konumlarıyla gücü temsil eden azınlık gruplardır. Elit kuramları çerçevesinde yapılan araştırmalar, iktidarın farklı biçimlerde yoğunlaştığı alanları ve bu alanlardaki temsilcileri anlamaya yönelik önemli kuramsal ve ampirik katkılar sunmaktadır (Sociology Institute, 2022). Bu bağlamda, siyasal, ekonomik, askeri ve bürokratik elitler gibi çeşitli elit türleri, toplumdaki güç ilişkilerinin çok katmanlı doğasına ışık tutmaktadır (Parry, 1969: 64-65). Siyasi elitler, toplumsal yönetişimin temelini oluşturan karar alma mekanizmalarında belirleyici konumlarıyla öne çıkarken; ekonomik elitler, sermaye birikimi ve kaynak tahsisi üzerindeki etkileri sayesinde ekonomik politikaları yönlendirme gücüne sahiptir. Askeri elitler, güvenlik ve savunma politikalarının şekillendirilmesinde merkezi rol oynarken; bürokratik elitler, kamu politikalarının uygulanmasında idari yetkilerini kullanarak devlet aygıtının işleyişini belirlemektedir (Keller, 2017: 13).

Bu temel çerçeve, elitlerin farklı alanlarda nasıl sınıflandığını ortaya koymanın yanı sıra, bu gruplar arasındaki etkileşim biçimlerinin siyasal ve toplumsal yapı üzerindeki etkilerini de açıklamayı gerektirmektedir. Bu noktada, elit tipolojisinin teorik zeminine katkı sunan düşünürlerin yaklaşımları, farklı güç alanlarının iç içe geçmiş yapısını kavramamıza imkân tanıyacaktır. Bu noktada, Aron'un (1950) da belirttiği üzere, elitlerin varlığı hem siyasi hem de toplumsal hiyerarşiyi anlamada kilit bir noktadadır. Aron, Pareto ve Marx'ın yaklaşımlarını birleştirerek, modern toplumlarda yöneten azınlıkların değişebilirliğine rağmen, elitlerin toplumsal karar alma süreçlerinde daima baskın konumda olduklarını ifade etmektedir. Ona göre, elitler beş ana grupta toplanabilir: Siyasi liderler, kamu yöneticileri, ekonomik karar vericiler, askeri yetkililer ve kitle yönlendiricileri.

Bu çerçevede, farklı elit tiplerinin tanımlanması ve işlevlerinin analizinin, yalnızca güç yapılarının dağılımını kavramaya değil, aynı zamanda toplumsal eşitsizliklerin, siyasal istikrarın ve kurumsal sürekliliğin nasıl inşa edildiğini anlamaya da katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Nitekim Mills, bu güç merkezlerinin sadece resmi otorite ile sınırlı kalmadığını, aynı zamanda medya, akademi ve düşünsel üretim gibi alanlarda da şekillendiğini vurgulamaktadır. Ona göre, ekonomik, siyasi ve askeri elitler birbirine sıkı biçimde bağlı, karar

verici dar bir grubu oluşturmakta ve bu grup toplumun genel yönelimini tayin etmektedir (Arslan, 2005). Bu nedenle, çalışmanın bu bölümünde, literatürdeki çeşitli metodolojik yaklaşımlar ve teorik çerçeveler doğrultusunda elit tipolojilerine genel bir bakış sunulacak; bu bakış, farklı toplumlardaki örnekleriyle birlikte ele alınarak elit grupların oluşum koşulları, güç edinme pratikleri ve toplum üzerindeki etkileri bağlamında değerlendirilecektir. Siyasi, ekonomik, askeri ve bürokratik elitlerden oluşan dört ana kategorinin, farklı toplumsal örüntüler içerisindeki görünümleri ele alınarak, elit yapıların tarihsel ve kültürel bağlamlardaki çeşitliliği de tartışmaya açılacaktır.

2.2.1. Siyasi Elitler

Siyasi elitler, siyaset kurumlarında güçlü pozisyonlarda bulunan ve siyasetle ilgili kararların alınmasında ciddi etkiye sahip olan kişilerdir. Bu kişiler genellikle siyasi erkin kullanılması, yönetişim ve politika oluşturma süreçlerine müdahil olurlar. Parry'e göre (1969: 34-35) devlet başkanları, kabine üyeleri, parlamento liderleri ve parti yöneticileri gibi karar alma gücünü elinde tutan aktörler, toplumsal yapıdaki ayrıcalıklı konumları sayesinde siyasal elitler arasında yer alırlar. Bu kişiler, yalnızca kurumsal yetkiyle değil, aynı zamanda siyasal karar süreçlerini yönlendirme kapasiteleriyle de öne çıkarlar.

Siyasi elitlerin ortaya çıkışı ise bireysel niteliklerinin yanı sıra tarihsel bağlam, sosyal yapılar ve kurumsal çerçeveler gibi çok boyutlu değişkenlere bağlıdır. Dolayısıyla siyasi elitlerin belirlenmesinde hem resmi hem de gayri resmî prosedürler birlikte işlemekte; bu durum, siyasi sistem içerisinde hangi aktörlerin güç ve karar alma konumlarına yükseleceğini doğrudan belirlemektedir. Bu noktada, Acemoglu ve arkadaşları (2005: 448-464), siyasal elitlerin belirlenme sürecinin resmi kurumsal mekanizmalarla sınırlı kalmadığını; aynı zamanda gayriresmî çıkar ağları, tarihsel kurumlar ve yerleşik normatif kalıplar tarafından şekillendirildiğini belirtmektedir. Bu çok katmanlı yapı, kimlerin karar alma yetkisine sahip olacağı ve siyasal iktidara hangi yollarla erişileceği konusunda önemli bir yönelim ortaya koymaktadır.

Tarihsel olarak değerlendirildiğinde, bazı ülkelerde siyasi elitlerin belirlenmesinde kalıtsal mekanizmaların etkili olduğu görülmektedir. "Kalıtsal veraset" adı verilen bu sistemde, siyasi nüfuz ve otorite aile silsileleri içerisinde aktarılmakta; bireyler, aristokratik veya kraliyet soylarına dayanarak yönetim kademelerine ulaşmaktadırlar. Pareto (1935: 124), siyasal elitlerin bir kuşaktan diğerine geçmesinde kalıtsal mekanizmaların tarih boyunca yaygın biçimde kullanıldığını ve bu tür yapılar sayesinde elitlerin toplumsal yeniden üretiminin sağlandığını vurgulamaktadır. Ona göre bu süreç, aristokratik ve monarşik sistemlerde iktidarın meşruiyetini

kalıtımsal bağlar üzerinden kurmaktadır. Bu çerçevede, Ertman (1997: 56) da monarşiler ve aristokrasilerde siyasi liderliğin oluşumunda aile temelli aktarımın merkezî bir rol oynadığını ve bu yöntemin, iktidarın el değiştirmesini toplumsal kökene dayalı ayrıcalıklarla meşrulaştırdığını belirtmektedir. Aile bağlarının siyasette belirleyici unsur olarak işlev görmesi, söz konusu sistemlerde siyasi gücün meşruiyetini büyük ölçüde soy temelli bir aktarım mekanizmasına dayandırmıştır.

Kalıtsal verasete dayalı siyasal liderlik mekanizmaları belirli tarihsel dönemlerle sınırlı kalmayıp, birçok coğrafi bölgede çeşitli biçimlerde varlık göstermiştir. Özellikle monarşiler, uzun zamandır iktidarın bir nesilden diğerine, genellikle de kraliyet ailesinin sınırları içinde aktarılmasıyla karakterize edilmektedir. Bu çerçevede, Avrupa monarşileri önemli bir örnek teşkil etmektedir. Burada hanedan üyeleri birbirini takip ederek iktidarı paylaşmış, siyasi pozisyonlara erişim büyük ölçüde kan bağlarıyla tanımlanmıştır (Tilly, 1992: 78). Aynı şekilde, aristokratik sistemlerde de soyluluk kavramı, siyasal ayrıcalıkların nesiller boyunca aktarılmasına imkân vermiştir. Mosca (1939: 210), bu aristokratik yapıların, siyasal elitlerin sürekliliğini sağlamak adına soyluluk temelli hiyerarşileri kurumsallaştırdığını öne sürmektedir. Ona göre bu model, yönetici sınıfın belirli bir toplumsal zümre içinde sabitlenerek, siyasal gücün el değiştirmesini engelleyici bir işlev görmektedir.

Modern dönemlerde bu kalıtsal uygulamaların etkisi büyük ölçüde azalmış olmakla birlikte, bazı anayasal monarşilerde sembolik düzeyde varlığını sürdürmektedir. Söz konusu ülkelerde, kraliyet aileleri doğrudan siyasi kararlar almasa da sembolik kanaat önderliği rolünü üstlenerek kamuoyu üzerinde dolaylı bir etki yaratmaktadır. Öte yandan, demokratik rejimlerde de "siyasi hanedanlık" tartışmaları devam etmekte; aile bağlarının günümüzde dahi siyasi liderlik üzerinde belirleyici bir etkiye sahip olduğu yönünde görüşler ortaya konulmaktadır (Mainwaring ve Shugart, 1997: 112). Bu nedenle, siyasi elitlerin kalıtsal yollarla belirlenmesinin tarihsel bir olgu olmanın ötesinde çağdaş sistemlerde de etkilerini sürdüren bir unsur olduğu gözlemlenmektedir.

Bununla birlikte, çağdaş siyasal sistemlerde siyasi elitlerin belirlenmesinde liyakat ilkesi ön plana çıkmaktadır. Modern demokrasi anlayışı çerçevesinde, bireylerin nitelikleri, başarıları ve uzmanlıkları doğrultusunda yönetici pozisyonlara ulaşması, yönetişim açısından ideal kabul edilmektedir. Bu tür sistemlerde, seçimler, parti adaylıkları ve atama süreçleri gibi kurumsal mekanizmalar, adayların liyakatlerini ölçme ve değerlendirme amacı taşımaktadır (Mosca, 1939: 210). Bu yaklaşım, idari verimliliği artırmanın ötesinde, siyasal liderlikte yetkinlik ve profesyonellik temelli bir meşruiyet anlayışının oluşmasına da katkı sağlamaktadır

(Mainwaring ve Shugart, 1997: 112). Bununla birlikte, siyasal elitlerin belirlenme süreci çoğu zaman resmî mekanizmalarla sınırlı kalmaz; gayriresmî ilişkiler ve kişisel bağlantılarla iç içe geçer. Özellikle gelişmekte olan ülkelerde bu ilişkiler, karar alma süreçlerini etkileyen örtük güç ağları şeklinde ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda, Eisenstadt (2017: 152), resmi yönetişim yapılarına paralel olarak işleyen gayri resmi ilişkilerin, siyasal elitlerin yükselmesinde belirleyici olduğunu vurgulamaktadır. Bu yapılar genellikle akrabalık, sadakat, çıkar ortaklığı gibi ağlar aracılığıyla biçimlenmekte ve resmi sistemin dışında; fakat onunla iç içe geçmiş şekilde çalışmaktadır.

"Nepotizm" ya da diğer adıyla "kayırmacılık", gayriresmî güç ağlarının en belirgin örneklerinden biridir. Akraba veya yakın çevrenin kayırılması, siyasal pozisyonların dağıtımında nesnel ölçütlerin yerini alabilmektedir. Peters (2018: 87), nepotizmi siyasi sistemlerde liyakat ilkesinin ihlali olarak değerlendirir ve bu durumun belirli soylar ya da sosyal ağlara sistematik avantajlar sağladığını belirtir. Böyle bir yapı, demokratik rejimlerde şeffaflık ve eşitlik ilkeleriyle çeliştiği için ciddi bir sorun alanı oluşturur. Nepotizmin yaygınlaşması, aile bağlarının siyasi atamalarda belirleyici hâle gelmesiyle birlikte kamu yönetiminin işleyişinde çeşitli aksaklıklara neden olur. Her ne kadar "meritokrasi" siyasi atamalarda ideal bir ilke olarak benimsenmeye devam etse de gayriresmî ağların etkisi ve kayırmacı eğilimlerin varlığı, siyasi elitlerin ortaya çıkış süreçlerinin karmaşık doğasını açıkça göstermektedir (Ertman, 1997: 78). Sonuç olarak, siyasi elitlerin belirlenme biçimi her toplumda tarihsel deneyimler, toplumsal yapı ve kurumsal dinamiklere bağlı olarak farklılık göstermekte; kimi ülkelerde meritokratik yöntemler öne çıkarken, bazılarında geleneksel ilişkiler, kişisel bağlar veya merkeziyetçi eğilimler belirleyici rol oynamaktadır.

Bu bağlamda, siyasi elitlerin nasıl belirlendiğini anlamak için konuyu yalnızca kuramsal açıdan değil, farklı siyasal rejimlerdeki somut örnekleriyle birlikte incelemek gerekmektedir. Zira ülkeler arasında siyasi elitleri biçimlendiren kurumlar, tarihsel deneyimler ve toplumsal koşullar önemli ölçüde farklılık göstermektedir. Örneğin; ABD'de siyasi elitlerin oluşumu resmi ve gayri resmî süreçlerin iç içe geçtiği karmaşık bir yapı arz etmektedir. Siyasi mevkiler için adaylar genellikle ön seçimler ya da parti adaylıkları gibi formel süreçler aracılığıyla belirlenmekte; bu yönüyle seçmenlere, siyasi elitlerin tayininde önemli bir etki alanı tanınmaktadır. Ancak bu süreç, yüzeyde demokratik ve eşitlikçi bir görünüm arz etse de gerçekte elit olma şansını belirleyen unsurlar arasında finansal kaynaklara erişim, lobi bağlantıları ve kurumsal destek ağları da belirleyici bir rol oynamaktadır. Hacker ve Pierson (2018), bu durumu açıklarken, Amerikan siyasal sisteminin görünürde rekabetçi bir temsil

modeli sunduğunu; ancak ekonomik kaynaklara ve kurumsal sermayeye sahip adayların bu süreçte sistematik avantaj elde ettiklerini ifade etmektedirler.

Birleşik Krallık'ta siyasal elitlerin belirlenme süreci, köklü bir tarihsel sürekliliğe ve toplumsal sınıf yapısına dayanan özgün bir nitelik taşımaktadır. Parti adaylıkları ve genel seçimler, formel belirleme mekanizmaları olarak önemli rol oynasa da siyasal elitlerin yetiştiği sosyo-kültürel zemin esasen eğitim ve sınıf temelli bir hiyerarşi tarafından şekillendirilmektedir. Roskin'e göre İngiltere'de siyasal elitlerin büyük bölümü, "Oxbridge" olarak bilinen Oxford ve Cambridge üniversiteleri çevresinde yoğunlaşmıştır. Bu kurumlar, yüzyıllardır ülkenin yöneticilerini, üst düzey bürokratlarını ve diplomatik kadrolarını yetiştiren merkezler konumundadır. Nitekim Muhafazakâr Parti milletvekillerinin yaklaşık yarısı, İşçi Partisi üyelerininse dörtte biri bu iki üniversiteden mezundur; Thatcher, Blair ve Cameron gibi başbakanların da Oxford geçmişi bu yapısal sürekliliği açık biçimde yansıtmaktadır (Roskin, 2016: 49-50).

Bu tablo, Giddens'in (1972) işaret ettiği üzere, İngiliz siyasal elitlerinin sosyal sermaye, kültürel kodlar ve eğitimsel ayrıcalıklar yoluyla kendilerini yeniden ürettiklerini göstermektedir. Özellikle Eton, Harrow ve Rugby gibi seçkin devlet okullarından mezun olan öğrencilerin Oxford ve Cambridge'e yönelmesi, bu elit ağın kuşaklar arası aktarımını pekiştirmektedir. Söz konusu okullar yalnızca akademik başarı sağlamakla kalmamakta; siyaset, kamu yönetimi ve diplomasi alanlarında güçlü bir "old boy network"ün (eski okul arkadaşları ağı) sürekliliğini de garanti altına almaktadır. İkinci Dünya Savaşı sonrasında eşitlikçi reformlar yapılmış olsa da toplumsal tabakalaşmanın eğitim üzerindeki yansımaları varlığını sürdürmüştür. Bugün dahi Oxford ve Cambridge, elitlerin siyasal karar alma süreçlerindeki belirleyici konumunu korumakta; bu durum, Birleşik Krallık'ta siyasal elit üretiminin demokratik temsil ilkeleriyle sınırlı olmayan, tarihsel ve kültürel temelleri güçlü bir sosyal miras üzerinde yükseldiğini göstermektedir.

Çin örneği ise siyasal elitlerin belirlenme süreçlerinin kurumsal mantık bakımından liberal demokrasilerden tamamen farklı bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir. ÇKP'nin hâkim olduğu parti-devlet sistemi, elitlerin seçimini ideolojik bağlılık, örgütsel disiplin ve yönetsel performans ölçütleri çerçevesinde gerçekleştirmektedir. Roskin'e (2015: 284-288) göre Çin'de siyasal iktidar, hem parti hem de devlet kademelerinde iç içe geçmiş hiyerarşik bir yapı üzerinden işlemektedir. Ulusal düzeydeki Parti Kongresi ve Merkezi Komite, görünürde temsil mekanizmaları gibi işlese de gerçek karar alma yetkisi Politbüro ve onun içinde yer alan Yürütme Komitesi'ndedir. Bu yapı, Çin'in "kadrolar" (gànbù) sistemi olarak adlandırılan

özgün elit seçilme modeline dayanır. Yaklaşık otuz milyon parti üyesinden oluşan kadro ağı, devletin ve toplumun her alanına nüfuz eden bir yönetim mekanizması oluşturur. Parti'nin Merkezi Örgütlenme Dairesi, üst düzey atamaları ve terfileri belirleyen kilit organdır; böylece siyasal elitin yenilenmesi hem merkezi denetim hem de ideolojik tutarlılık temelinde yürütülmektedir.

Bu bağlamda, Çin'de meritokrasi kavramı Batı tipi liyakat sistemlerinden farklı bir içerik kazanmıştır. Lieberthal ve Oksenberg'in (1988: 287) belirttiği gibi, bu sistem yalnızca yöneticilerin seçimini değil, aynı zamanda partinin ideolojik çizgisine uygun bir elit tabakanın sürekli yeniden üretimini de sağlar. Deng Xiaoping döneminde başlatılan reformlarla birlikte, eski devrimci kadroların yerine daha eğitimli ve pragmatik yöneticilerin getirilmesi, sistemin sürekliliğini sağlamakla birlikte elit rotasyonunun da parti kontrolü altında gerçekleşmesine olanak tanımıştır. Dolayısıyla Çin'de siyasal elit üretimi, meritokrasi ile ideolojik kontrolün iç içe geçtiği, hiyerarşik ve disiplin odaklı bir kurumsal mantık üzerine kuruludur; bu durum, Çin'in otoriter istikrarını sürdürmesinde belirleyici bir faktör olarak öne çıkmaktadır.

Türkiye örneğinde ise siyasi elitlerin belirlenmesi, resmi parti mekanizmaları ile gayri resmi ilişki ağlarının etkileşimi içinde şekillenmektedir. Siyasi partiler, adayların belirlenmesinde temel rolü oynarken; parti içi seçimler, kongreler ve aday belirleme komisyonları gibi yapılar, siyasi pozisyonlara ulaşma sürecinin ana belirleyicileri arasındadır. Bu mekanizmalar, bireylerin liyakate dayalı niteliklerinin yanı sıra, partiye bağlılıkları ve ideolojik uyumları doğrultusunda değerlendirilmesine olanak tanımaktadır (Rustow, 2016 :11-13). Bununla birlikte, Türkiye'de siyasi elitlerin yükselişinde gayri resmi ilişkilerin etkisi de göz ardı edilemez düzeydedir. Bu noktada, Müftüler-Baç (2016), Türkiye'de siyasal kadroların belirlenmesinde kişisel bağlantılar, bölgesel ittifaklar ve parti içi kliklerin önemli işlevler üstlendiğini belirtmektedir. Bu ilişkiler, bazı durumlarda liyakat temelli süreçlerin önüne geçerek, siyasi pozisyonlara erişimi gayrıresmi ilişkilere dayandırmaktadır.

Ayrıca, Türkiye'de siyasi elitlerin eğitimsel geçmişleri ve mesleki uzmanlıkları da önemli belirleyiciler arasındadır. Hukuk, siyaset bilimi, ekonomi gibi prestijli disiplinlerde eğitim almış bireylerin siyaset sahnesinde daha avantajlı konumlandıkları görülmektedir. Bu kişilerin, düşünce kuruluşları, sivil toplum örgütleri ve akademik çevrelerle kurdukları ilişkiler sayesinde siyasal arenada daha görünür oldukları dikkat çekmektedir (Müftüler-Baç, 2016). Sayarı (2013) ise Türkiye'deki siyasal temsilde bölgesel ve etnik kimliklerin etkisini vurgulayarak, yerel dinamiklerin ve toplumsal aidiyetlerin siyasi elitlerin seçilmesinde belirleyici olduğunu ileri sürmektedir. Bu bağlamda, özellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde aşiret yapıları,

hem seçmen davranışlarını hem de siyasi aktörlerin adaylaşma süreçlerini önemli ölçüde etkilemektedir. Günümüzde ise Türkiye'de siyasal elitlerin belirlenmesinde medya görünürlüğü, toplumsal etkileşim kapasitesi ve kamuoyu önünde oluşturulan imajın etkisi giderek artmaktadır. Bu bağlamda, Yüksel (2013), karizma, iletişim becerileri ve halkla doğrudan temas kurabilme yetisinin, lider adaylarının siyasal sahnede öne çıkmasında etkili olduğunu belirtmektedir. Medya üzerinden görünürlük kazanan siyasetçiler, böylelikle, yalnızca partileri nezdinde değil, kamuoyu nezdinde de liderliğe dair olumlu algılar oluşturabilmektedirler.

Tüm bu veriler doğrultusunda, dünya örnekleriyle karşılaştırmalı bir perspektiften bakıldığında, Türkiye'de siyasi elitlerin belirlenme süreçlerinin oldukça çok katmanlı ve dinamik bir yapıya sahip olduğu görülmektedir. Meritokratik ilkeler, parti içi dengeler, bölgesel/toplumsal aidiyetler ve gayriresmî ilişkiler, bu sürecin iç içe geçmiş bileşenlerini oluşturmaktadır. Arslan'ın (1999: 300) ampirik bulguları da TBMM'de temsil edilen siyasi elitlerin büyük ölçüde benzer eğitim, yaş ve toplumsal köken özelliklerine sahip olduğunu göstererek bu çok katmanlı yapının belirli kalıplar dâhilinde yeniden üretildiğini ortaya koymaktadır. Özellikle sivil bürokrasi, hukuk ve ekonomi gibi alanlardan gelen orta yaşlı erkek siyasetçilerin ağırlığı, temsilin sosyolojik homojenliğiyle dikkat çekmektedir. Kadınlar, gençler ve teknik meslek grupları ise siyasal elit yapısında ciddi biçimde marjinalleşmekte; bu durum siyasi elit üretiminin yalnızca rasyonel-bürokratik kriterlere değil, aynı zamanda kültürel ve sembolik sermaye kalıplarına da bağlı olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda Türkiye'de siyasi elitlerin yükselişi; bireylerin yalnızca eğitim düzeyleri ya da uzmanlık alanlarıyla değil, aynı zamanda sınıfsal geçmişleri, sosyal ağlara erişimleri ve bölgesel temsiliyet potansiyelleriyle de şekillenmektedir. Dolayısıyla, siyasi elit üretimi yalnızca normatif-demokratik mekanizmalarla değil; kültürel habitus, toplumsal sermaye ve kurumsal dışlayıcılık gibi yapısal etkenlerle biçimlenen bir sürece işaret etmektedir.

2.2.2. Ekonomik Elitler

Domhoff'a (2014: 27) göre ekonomik elitler, bir toplumda dikkate değer düzeyde servete ve ekonomik güce sahip bireylerden oluşan seçkin bir grubu temsil etmektedir. Bu bireyler, ekonomik kaynaklar üzerindeki hâkimiyetlerini, büyük şirketlerin mülkiyeti, finansal kurumlarda sahip oldukları paylar ve kilit ekonomik girişimlerdeki etkin konumları aracılığıyla pekiştirirler. Söz konusu ekonomik güç, onlara ekonomi politikalarını etkileme, piyasa dinamiklerini yönlendirme ve servet dağılımı ile sosyoekonomik sonuçlar üzerinde belirleyici olma kapasitesi kazandırmaktadır. Ekonomik elitlerin bu güç pozisyonlarına erişiminde,

girişimcilik faaliyetleri, aileden devralınan sermaye, stratejik yatırım tercihleri ve büyük ölçekli şirketlerin yönetim kademelerinde yer alma gibi çeşitli dinamikler etkili olabilmektedir (Mills, 1956: 278).

Ekonomik elitlerin yükselişi yalnızca mülkiyet sahipliğine dayalı değildir. Çağdaş ekonomik düzende, klasik kapitalist sınıfın yerini giderek daha fazla "yönetici elitin" aldığı görülmektedir. Bu yönetici elit, mülkiyetin kontrolünden ayrıldığı modern şirket yapılarında, hissedarların dağınıklığı ve etkisizliği karşısında karar alma gücünü fiilen üstlenmiştir. Ayrıca, ekonomik elitlerin homojen bir yapıdan ziyade, kendi içinde farklı çıkar ve yönelimlere sahip alt gruplardan oluştuğu da gözlemlenmektedir. Örneğin; büyük şirket yöneticileri ile orta ölçekli işletme sahipleri ya da finansörler arasındaki çıkar ayrılıkları, bu grubun kendi içinde bile yekpare olmadığını göstermektedir (Parry, 1969: 78-80). Bu yönüyle ekonomik elitlerin yalnızca sahiplik ilişkilerine değil, aynı zamanda yönetsel pratiklere ve ideolojik tutumlara göre de çeşitlendiği anlaşılmaktadır.

Söz konusu elit grubu, sahip oldukları bu ekonomik güç sayesinde vergi düzenlemeleri, ticaret politikaları, iş gücü piyasaları ve ekonomik mevzuat gibi temel karar alanlarında önemli ölçüde nüfuz sahibidir. Bu yapı, ekonomik gündemin yönlendirilmesinde ve kamu politikalarının şekillendirilmesinde bu grubun oynadığı rolü daha da görünür kılmaktadır. Dolayısıyla ekonomik elitlerin etkinliği yalnızca ekonomik sistem üzerinde değil, aynı zamanda servet eşitsizliği, sınıfsal ayrışma ve yapısal güç yoğunlaşması gibi meselelerde de yoğun biçimde hissedilmektedir. Aynı zamanda bu elitler, aldıkları kararlar ve yön verdikleri politikalar aracılığıyla toplumdaki genel refahın artışında ya da azalmasında da rol oynamakta; kalkınma süreçlerinin rotasını belirleyen başlıca aktörler hâline gelmektedirler (Domhoff, 2014: 42).

Ekonomik elitlerin aynı zamanda siyasal süreçler üzerindeki etkisi, Mills'in (1956: 15) ortaya koyduğu ve ekonomik, siyasi ve askeri elitlerin birbirine sıkı biçimde bağlı olduğunu öne süren "iktidar eliti" kuramıyla açıklanabilir. Mills'e göre, bu iç içe geçmiş elit gruplar, yalnızca ayrı alanların temsilcileri değil, aynı zamanda ulusal ve küresel düzeyde politika üretiminin asli belirleyicileridir. Bu bağlamda, Stiglitz (2015), ekonomik elitlerin yön verdiği politika tercihlerinin servet eşitsizliğini nasıl artırabileceğini ve toplumsal ilerleme önünde nasıl yapısal engeller oluşturabileceğini gözler önüne sermektedir. Benzer şekilde Piketty (2014: 210), 21. yüzyılda sermayenin tarihsel birikim desenlerini ve ekonomik elitlerin bu eşitsizliklerin sürekliliğindeki işlevini vurgulamakta; kapital birikimi ile demokratik kurumlar arasındaki gerilimi analitik düzeyde ele almaktadır. Bu perspektife paralel olarak, Acemoğlu

ve Robinson (2012: 112), siyasi ve ekonomik kurumlar ile ekonomik elitlerin etkileşimini inceleyerek, uzun vadeli ve kapsayıcı kalkınma için yalnızca ekonomik değil, aynı zamanda siyasal kurumların da eşitlikçi ve katılımcı olması gerektiğini ileri sürmektedirler.

Alanyazındaki bu bulgular ışığında değerlendirildiğinde, ekonomik elitlerin ekonomi politikalarının belirlenmesindeki, servet dağılımının şekillendirilmesindeki ve buna bağlı sosyoekonomik sonuçların ortaya çıkmasındaki belirleyici etkisi günümüz dünyasında inkâr edilemez bir gerçekliktir. Bu bireylerin sahip oldukları yüksek sermaye birikimi ve kaynak yoğunluğu, ulusal düzeyde ekonomik kararların kimler tarafından ve nasıl alındığına dair süreçlerde onlara ayrıcalıklı bir konum sağlamaktadır. Üstelik farklı ülkelerdeki örnekler de ekonomik elit gücünün yalnızca evrensel değil, aynı zamanda bağlamsal olarak da farklı biçimlerde ortaya çıktığını göstermektedir. Örneğin; Domhoff'un (2014: 112) belirttiği gibi, ABD'de büyük şirketlerin CEO'ları ve Wall Street'teki finans kuruluşlarında görev alan üst düzey yöneticiler, ekonomik elitlerin önde gelen temsilcileri arasında yer almaktadır. Bu aktörler, sermaye birikimi, yatırım kararları ve finansal piyasaların yönü gibi konularda hayati roller üstlenmekte; ayrıca kamu politikalarını şekillendirme, yasa yapım süreçlerini etkileme ve ekonomik konular hakkında kamu söylemini yönlendirme gücüne de sahiptirler.

Brezilya örneği, ekonomik ve siyasal elitlerin birbirine sıkı biçimde bağlı olduğu klasik bir elit hâkimiyet modelini temsil etmektedir. Roskin'e (2016: 411) göre Brezilya siyaseti tarihsel olarak "elitlerin oyunu" şeklinde işleyen bir yapı üzerine kurulmuştur. Bu oyunun aktörleri büyük toprak sahipleri, sanayiciler, bankacılar, üst düzey bürokratlar ve askerî yetkililerdir. Siyasal iktidar, patronaj ilişkileri ve kamu kaynaklarının kontrolü üzerinden bu elit çevreler arasında paylaşılmakta; sistemin kırılgan dengesini koruyabilmek için halkın geniş katılımı çoğu zaman sınırlı tutulmaktadır. Vargas, Kubitschek ve Goulart gibi liderler, kitle mobilizasyonunu artırdıklarında elit çıkarlarına tehdit oluşturmuş ve bu nedenle siyasal sistem dışına itilmişlerdir. Bu durum, Brezilya siyasetinde halkın siyasal sürece dâhil edilmesinin ancak elit dengeleriyle uyumlu olduğu ölçüde tolere edildiğini göstermektedir.

Ferraz ve arkadaşlarının (2020) ampirik çalışması da Roskin'in bu tespitini günümüz bağlamında desteklemektedir. Araştırmacılar, Brezilya'daki ekonomik elitlerin, özellikle medya, finans ve sanayi sektörlerinde yoğunlaşarak siyasal karar alma süreçleri üzerinde belirleyici bir etki kurduklarını ortaya koymaktadır. Globo Medya Holding'i yöneten Marinho ailesi ya da bankacılık sektöründe etkili Safra ailesi, yalnızca büyük servet birikimleriyle değil, aynı zamanda devlet politikalarının ve yatırım yönelimlerinin şekillenmesinde oynadıkları rollerle de dikkat çekmektedir. Bu ailelerin etkisi, piyasa düzenlemelerinin ötesine geçerek

toplumsal kalkınma ve gelir dağılımı politikalarının belirlenmesinde de hissedilmektedir. Dolayısıyla Brezilya'da ekonomik elitlerin siyasal sistem üzerindeki hâkimiyeti, Roskin'in tanımladığı tarihsel elit ağlarının modern biçimlerde yeniden üretildiğini ve ülkedeki demokratik katılımın hâlâ bu güç dengeleri tarafından sınırlandırıldığını göstermektedir.

Çin örneği, ekonomik elitlerin yükselişinin devlet denetimindeki parti yapısıyla sıkı biçimde iç içe geçtiği özgün bir model sunmaktadır. Dickson'ın (2003: 89) da belirttiği üzere, Çin'de girişimci sınıfın bir kısmı büyük ölçekli işletmeler aracılığıyla hem ekonomik hem de siyasal güce ulaşmıştır. Ancak bu durum, Batı tipi serbest piyasa kapitalizmi içinde gelişen bağımsız bir sermaye sınıfını değil; devletle organik bağlarını koruyan, ÇKP'nin gözetimi altındaki bir "devlet kapitalizmi" elitini işaret etmektedir. Roskin (2016: 282-284), Çin'in ekonomik büyümesinin bu özgün model üzerine inşa edildiğini; küçük ve orta ölçekli özel girişimlerin teşvik edilmesine karşın, bankacılık, enerji ve ağır sanayi gibi stratejik sektörlerin hâlâ Komünist Parti kontrolünde bulunduğunu vurgulamaktadır. Bu durum, ekonomik elitlerin parti mekanizmalarıyla simbiyotik bir ilişki geliştirmesine yol açmıştır; zira devlet desteği olmadan geniş ölçekli ekonomik faaliyetlerin yürütülmesi neredeyse imkânsızdır.

Bu çerçevede, Çin'de ekonomik elitler, geleneksel girişimcilerden çok "partiyle uyumlu teknokratlar" olarak tanımlanabilir. Roskin'e (2016: 283-284) göre, Parti'nin üst kadroları, reform dönemlerinden itibaren eğitimli teknokrat ve iş insanlarını bünyesine katarak hem ideolojik uyumu hem de ekonomik verimliliği güvence altına almıştır. Böylece Çin modeli, ekonomik dinamizmi sürdürürken siyasal denetimi gevşetmeden koruyabilmiştir. Bu bağlamda Dickson'ın (2003: 89) işaret ettiği gibi, girişimci elitlerin kamu ihalelerine erişim, yatırım önceliklerinin belirlenmesi ve dış ticaret stratejilerinin şekillenmesinde oynadıkları rol, onları yalnızca piyasa aktörleri değil, devlet politikasının fiilî ortakları haline getirmiştir. Dolayısıyla Çin'in hızlı ekonomik dönüşümü, serbest rekabetin değil, devletle bütünleşmiş bir ekonomik elit tabakasının yönlendirdiği, ideolojik ve kurumsal denetimle iç içe geçmiş bir "parti-merkezli kapitalizm" modeli olarak şekillenmiştir.

Güney Afrika örneğinde ise, Moraka ve Jansen (2015), özellikle madencilik sektöründe faaliyet gösteren ekonomik elitlerin etkisine dikkat çekmektedir. Ülkenin zengin doğal kaynakları üzerinde önemli paylara sahip olan Patrice Motsepe ve Nicky Oppenheimer gibi figürler, sadece yatırım alanlarını değil, aynı zamanda ülkenin ekonomik kalkınma stratejilerini yönlendirme gücüne de sahiptir. Bu bireyler, mineral zenginliklerin kontrolü sayesinde ülkenin ekonomik büyümesinin yönünü ve kapsamını doğrudan etkilemektedirler.

Türkiye özelinde bakıldığında ise ekonomik elitlerin büyük sermaye birikiminin ötesinde, siyasal ve kurumsal etki alanlarıyla tanımlanan bir yapıyı temsil ettikleri gözlemlenmektedir. Bu yapı, tarihsel olarak sanayileşme süreciyle birlikte şekillenmiş; Sabancı, Koç ve Eczacıbaşı gibi aileler, üretim ve finans sektörlerindeki etkinlikleriyle ekonomi-politik düzenin temel taşıyıcıları arasında yer almıştır (Arslan, 1999: 181-184). Zamanla bu aktörler, sadece ekonomik faaliyetleriyle değil, medya ve siyasetle kurdukları ilişkiler aracılığıyla da geniş bir nüfuz alanı edinmiştir (Arslan, 1999: 279). Buna karşın, 1980'li yıllarda Türkiye'deki ekonomik elit yapısı önemli bir dönüşüm sürecine girmiştir. Liberal politikaların etkisiyle yeni sermaye çevreleri ortaya çıkarken, geleneksel İstanbul merkezli ailelere ek olarak Anadolu'da yükselen aktörler dikkat çekmeye başlamıştır. Bakan ve Çimen'e (2018) göre, bu yeni sermaye grupları, devlet korumasından çok girişimcilik kabiliyetleri, ihracat temelli stratejileri ve yerel sermaye ağlarıyla güç kazanmış; küresel pazarlara daha hızlı entegre olmuşlardır. Böylece Anadolu sermayesi, ekonomik sahnedeki yükselişini siyasal alanda etkinliğe dönüştüren yeni bir elit formasyonuna evrilmiştir.

Türkiye'de ekonomik güç, uzun süredir siyasetle iç içe bir şekilde örgütlenmektedir. Bu noktada Arslan (1999: 194) büyük sermaye gruplarının ekonominin kurumsal yapısının ötesinde elit kulüpler, sektör temsil yapıları ve bürokratik kanallar üzerinden siyasal süreçlerde etkinlik sağladığını ileri sürmektedir. Bu kurumsal ağlar, yasama süreçlerine müdahale imkânı yaratarak kamu kaynaklarının dağıtımı ve yatırım kararlarında belirleyici bir rol oynamaktadır. Bu etkinin en açık biçimde hissedildiği alanlardan biri özelleştirme politikalarıdır. 1980 sonrası hız kazanan kamu varlıklarının özel sektöre devri sürecinde, siyasal iktidarla yakın ilişkiler geliştiren sermaye grupları kayda değer avantajlar elde etmiştir. Buğra ve Savaşkan (2015), söz konusu sürecin çoğu zaman şeffaflıktan uzak ilerlediğini ve piyasa rekabetinin zedelendiğini belirtmektedir. Bakan ve Çimen'e (2018) göre ise, bu gelişme ekonomik elitlerin siyasal karar alma süreçlerinde doğrudan pozisyon kazandığını ortaya koymaktadır.

Sermaye gruplarının siyasal partiler üzerindeki etkisi, yalnızca lobi faaliyetleriyle sınırlı kalmamaktadır. Karadağ'ın (2010) değerlendirmeleri, seçim kampanyalarına sağlanan finansal destekler, medya araçlarının yönlendirilmesi ve sivil toplum görünümlü yapılar aracılığıyla politik gündemin şekillendirildiğini ortaya koymaktadır. Bu etkileşim biçimi, siyasal partilerin kamu politikalarını belirleme süreçlerinde sermaye odaklarının taleplerini merkeze almasına neden olmaktadır. Bununla birlikte Türkiye'de ekonomik elitler yekpare ve sabit bir yapı arz etmemektedir. Zamanla bazı aktörler gerilerken, yenileri yükselmekte; belirli sektörlerde yoğunlaşan gruplar dönemsel olarak değişen etki alanları yaratmaktadır. Arslan (1999: 2-3), bu

yapının rekabet hâlindeki gruplardan oluştuğunu ve çıkarların kesiştiği durumlarda geçici uzlaşılar etrafında örgütlendiğini vurgulamaktadır. Başka bir ifadeyle, elit içi denge, çoğu zaman stratejik ittifaklarla sağlanmakta ve bu durum güç geçişlerinin daha az görünür olmasına neden olmaktadır.

Genel tablo, ekonomik elitlerin Türkiye'de siyasal karar alma süreçlerini doğrudan etkileyen, kurumsal kapasitesi yüksek ve ideolojik esnekliğe sahip bir yapı sergilediğini göstermektedir. Bu etki alanı, siyasal temsilin sınırlarını daraltmakta ve toplumsal eşitliğe dair kırılganlıkları artırmaktadır. Arslan'ın (1999: 174-175) ulaştığı sonuçlar da benzer biçimde, ekonomik elitlerin sosyal dayanışmadan çok, çıkar temelli bir bütünlük içinde hareket ettiğini ve mevcut iktidar yapılarının sürekliliğini sağlayan bir düzenek işlevi gördüğünü ortaya koymaktadır.

Sonuç olarak, ekonomik elitler gerek küresel düzeyde gerekse Türkiye özelinde siyasal karar alma süreçlerinde belirleyici bir konuma sahip aktörler olarak varlıklarını sürdürmektedir. Bu aktörlerin gücü, yalnızca sermaye birikimiyle değil, aynı zamanda siyasal bağlantılar, kurumsal ağlar ve kültürel sermaye aracılığıyla pekişmektedir. Brezilya ve Çin örneklerinde olduğu gibi, Türkiye'de de ekonomik elitler devletle simbiyotik bir ilişki geliştirmiş; bu durum, ekonomi politikalarının belirlenmesinde rekabet yerine uyum ve çıkar temelli ittifakların öne çıkmasına yol açmıştır. Dolayısıyla ekonomik elitlerin etkisi, demokratik temsil mekanizmalarının sınırlarını daraltmakta, toplumsal eşitsizlikleri yeniden üretmekte ve ekonomik gücün siyasal nüfuzla iç içe geçtiği bir güç yoğunlaşmasına zemin hazırlamaktadır. Bu tablo, çağdaş demokrasilerde ekonomik adalet ve siyasal katılım arasındaki dengenin, her zamankinden daha kırılgan bir biçimde yeniden tanımlanması gerektiğini göstermektedir.

2.2.3. Askeri Elitler

"Askerî elit" kavramı, genel olarak silahlı kuvvetler içerisinde yüksek rütbelerde yer alan, stratejik karar alma yetkisine, uzmanlaşmış bilgiye ve kurumsal otoriteye sahip bireyleri tanımlamak amacıyla kullanılmaktadır. Bu grup, yalnızca savaş stratejileri ve güvenlik politikaları üzerinde değil; aynı zamanda siyasal sistemin genel işleyişi üzerinde de etkili olabilmektedir. Askerî elitler, sahip oldukları ileri düzeydeki teknik eğitim, operasyonel deneyim ve profesyonel disiplin aracılığıyla hem kurum içi karar mekanizmalarında hem de sivil yönetimle kurulan ilişkilerde belirleyici bir rol üstlenmektedir (Janowitz, 1957). Bu bağlamda, askerî elitler yalnızca komuta zinciri içerisindeki statüleriyle değil, aynı zamanda modern devlet yapılarında şekillenen güvenlik-siyaset eksenindeki kurumsal pozisyonlarıyla da dikkat çekmektedir.

Askerî elitler, ulusal güvenlik stratejilerinin oluşturulması, savunma bütçelerinin dağılımı, ordu modernizasyon programlarının hazırlanması gibi süreçlerde aktif bir biçimde yer almaktadır. Bu işlevsellikleri, yalnızca teknik kararları değil, aynı zamanda siyasi iktidar ile güvenlik bürokrasisi arasındaki ilişkileri de doğrudan etkilemektedir. Nitekim bu kişiler, sivil otoriteye askerî danışmanlık sunarak, ulusal güvenlik ve savunma politikalarının şekillendirilmesinde yön verici bir konumda bulunmaktadır (Huntington, 1957: 8-10; King, 2011). King'e (2011) göre, bu yetkinlikler, askerî elitleri savaş zamanında olduğu kadar barış döneminde de etkili kılmaktadır. Bu kapsamda, askerî elitlerin teknik uzmanlıkları ve liderlik nitelikleri, yalnızca askerî başarı için değil, aynı zamanda yönetimsel rasyonalite ve kurumsal verimlilik açısından da önem arz etmektedir.

Öte yandan, bu elit grubun mesleki değerler sistemi, kurumsal bağlılık ve disiplin anlayışı, onları hem alt kademe askerî personelden hem de sivil karar alıcılardan ayırmakta ve ayırt edici bir yapının parçası hâline getirmektedir. Sorumluluk, sadakat, özveri ve itaat gibi temel ilkeler etrafında şekillenmekte olan bu kolektif kültür, teknik donanımın ötesinde davranışsal normlar üzerinden tanımlanmakta; böylece askerî elitler, yalnızca uzmanlık alanlarıyla değil, aynı zamanda normatif çerçevede de değerlendirilmektedir. Janowitz (1957), bu elit grubun askerî kararları yönlendirmekle kalmayıp toplumsal ve siyasal dönüşüm süreçlerine müdahil olan yönetsel aktörler olarak işlev görmekte olduğunu belirtmektedir. Modern savaş teknolojilerindeki ilerlemeler ve karmaşık güvenlik tehditlerinin artmakta oluşu, askerî uzmanlığı stratejik karar alma süreçlerinde vazgeçilmez kılmakta; bu durum, söz konusu elitlerin silahlı kuvvetlerin yönetimi dışında siyasal danışmanlık pozisyonlarında da etkinlik kazanmasına yol açmaktadır.

Özellikle kriz dönemlerinde askerî elitlerin üstlendiği roller, ulusal güvenliğin sağlanmasında belirleyici bir işlev taşımaktadır. Feaver (1999), bu durumun demokratik rejimlerde siyasal sorumluluğun özenle dağıtılmasını zorunlu kıldığını vurgulamaktadır. Ancak bu etkinliğin aşırı yoğunlaşması hâlinde, sivil otoritenin zayıfladığı ve demokratik denetim mekanizmalarının devre dışı kaldığı gözlemlenebilmektedir. Bu noktada, Parry (1969: 75-76), askerî elitlerin sivil yönetimle ilişkilerinde örtük bir güç mücadelesine girerek siyasal kararlar üzerinde doğrudan ya da dolaylı etkiler kurabileceğini belirtmektedir. Özellikle sivil-asker rollerinin açık biçimde tanımlanmadığı toplumlarda, bu etkinin daha görünür biçimde tezahür edebileceği değerlendirilmektedir.

Huntington (1957: 8-10), askerî elitlerin bu ikili rolünün güvenlik ihtiyaçları ile demokratik yönetişim arasında hassas bir denge kurulmasını zorunlu kıldığını ifade etmektedir.

Bu bağlamda, güçlü demokratik kurumlar ile şeffaf karar alma süreçleri hem ordunun kurumsal meşruiyeti hem de demokratik temsil açısından kritik önem taşımaktadır. Echevarria (2004 :7), bazı durumlarda askerî elitlerin sivil yönetim pozisyonlarına geçerek siyasal istikrarı sağlamaya çalıştıklarını, ancak bunun uzun vadede demokratik işleyişe zarar verebildiğini ifade etmektedir. Dolayısıyla, siyasal karar alma süreçlerinde askerî etkinliğin artması, temsil alanını daraltmakta ve halkın taleplerini arka plana itmekte; böylece demokratik yönetişimin niteliği zayıfladığı için karar süreçlerinde toplumsal denge bozulmaktadır (Çelik, 2018). Askerî elitlerin savunma konularındaki uzmanlıklarına karşın, ekonomi, eğitim ve sosyal politika gibi sivil alanlara dair yeterli bilgi birikimine sahip olmaması, bu dengesizliği daha da derinleştirmektedir. Feaver (1999), bu eğilimin güvenlik önceliklerinin diğer toplumsal sorunların önüne geçmesine neden olduğunu ve sivil halkın ihtiyaçlarının yeterince karşılanamamasına yol açtığını vurgulamaktadır.

Türkiye örneğinde ise askerî elitlerin rolü, tarihsel olarak oldukça belirgin ve süreklilik arz eden bir nitelik taşımaktadır. Cumhuriyet'in kurucu iradesiyle özdeşleşen askerî elit, sadece güvenlik aygıtının temsilcisi değil; aynı zamanda modernleşmenin taşıyıcısı ve laikliğin teminatı olarak konumlandırılmıştır. Bu konumlanma, Arslan'ın (1999: 277-278) da vurguladığı üzere, askerî elitin siyasal alandaki meşruiyetini yalnızca askerî güce değil, "ideolojik kuruculuk" rolüne de dayandırmasına olanak tanımıştır. Asker, yalnızca rejimi koruyan değil, onu tanımlayan ve yönlendiren bir aktör olarak siyasal sistemin asli kurucu unsurlarından biri hâline gelmiştir. Bu durum, askerî elitin kurucu meşruiyet çerçevesi içerisinde siyasal sistemin yeniden biçimlendirilmesinde aktif bir rol üstlenmesine neden olmuştur. Nitekim 1960, 1971, 1980 ve 1997 yıllarında gerçekleşen askerî müdahaleler, bu etkinin açık göstergeleri olarak değerlendirilmelidir (Tachau ve Heper, 1983; Ahmad, 1993: 126; Demirel, 2004).

Bu müdahaleler, düzeni yeniden tesis etmek, devletin laik karakterini korumak ve modern Türkiye'nin üzerine kurulduğu Kemalist ilkelere yönelik algılanan tehditlerle mücadele etmek için alınan önlemler olarak gerekçelendirilmiştir. Çelik'e (2007: 203-205) göre bu müdahaleler yalnızca siyasal sistemde geçici düzenlemeler olarak değil, "meşruiyet sınırlarını yeniden çizen ideolojik girişimler" olarak da değerlendirilmelidir. 27 Mayıs 1960 Darbesinden itibaren askerî elit, siyasal alanın kurucu bir parçası olarak kendini yeniden üretmiş ve toplumsal hafızada yerleşik bir otorite biçimi hâline gelmiştir. Bu bağlamda, 27 Mayıs 1960 Darbesi, Türk siyasi tarihinde önemli bir dönüm noktası olarak değerlendirilir. MBK adıyla örgütlenen askerî elitler, "düzeni yeniden tesis etme" ve "Cumhuriyet'in temel ilkelerini koruma" gerekçesiyle

hükümetin kontrolünü ele geçirmiştir (Ahmad, 1993: 126-127). Burak (2011), Türkiye'deki askerî elitin meşruiyetini "devletin bekçiliği" ideolojisi üzerine inşa ettiğini belirtmektedir. Bu ideolojik konumlanma, Arslan'ın (1999: 199) tanımladığı biçimiyle "cumhuriyetçi meşruiyet söylemi"yle örtüşmekte; özellikle siyasal İslam, Kürt meselesi ve sol ideolojiler gibi unsurların "iç tehdit" olarak tanımlanması yoluyla askerî müdahalelere zemin hazırlamaktadır. Bu çerçevede 27 Mayıs, yalnızca bir iktidar değişimini değil, aynı zamanda Türkiye'de askerî elitlerin siyasal alan üzerindeki vesayetçi etkisinin kurumsallaşmasını da simgelemektedir.

Janowitz'in (1957) "garnizon devleti" kavramsallaştırmasına paralel olarak, Türkiye'de askerî elitin politik etkisi, sivil idareye alternatif bir düzenleyici güç olarak kurgulanmış ve bu güç sıklıkla anayasal düzenin savunulması ekseninde kullanılmıştır. Çelik'in (2007: 3-4) de ifade ettiği gibi, askeri güvenlik bürokrasisinin sistem içindeki gücü, yalnızca anayasal çerçeveyle değil, aynı zamanda tarihsel olarak oluşmuş olağanüstü koşullara bağlı olarak şekillenmiş ve bu bağlamda "özerk bir yapı" olarak sivilleşmeden büyük oranda ayrışmıştır. Arslan (1999: 218) ise bu özerklik durumunun sadece görev süresiyle sınırlı olmadığını, emeklilik sonrası dönemde de devam ettiğini belirtmektedir. Emekli generallerin bürokratik kadrolarda, kamu bankalarında ve büyük holdinglerde istihdam edilmesi, Türkiye'de askerî elitin "elit dolaşımı" sürecinde merkezi bir konuma sahip olduğunu göstermektedir. Askerî elitin siyasal ve ekonomik elitlerle olan bu yakın ilişkisi, Türkiye'nin güç yapısını belirleyen stratejik ittifakların oluşmasında etkili olmaktadır. Çelik (2007: 213) de benzer şekilde, bu ittifakların askerî bürokrasinin sistem içerisindeki etkinliğini tahkim eden önemli bir unsur olduğuna dikkat çekmektedir.

1971'de askeri elitler Türk siyasetine tekrar müdahale ederek hükümeti istifaya zorlayan yeni bir muhtıranın aktörleri olmuşlardır. Bu darbenin hedefi ise ülkede artan siyasi istikrarsızlığı ve ideolojik kutuplaşmayı gidermek olmuştur. Darbeyi gerçekleştiren ordunun motivasyonu, politik gruplar arasında artan şiddet ve laik düzene yönelik algılanan tehditle ilgili endişeler olmuştur (Ahmad, 1993: 148-150). Bu dönem, askeri güvenlik bürokrasisinin siyasal karar alma süreçlerinde etkinliğini artırdığı ve sivil yapılar üzerindeki denetimini genişlettiği bir geçiş evresi olarak da değerlendirilebilir (Çelik, 2007: 5). Demirel'e (2023: 21-22) göre ise, 12 Mart müdahalesi esasen askerin siyasal sisteme "dışarıdan ama yön verici" biçimde müdahalesinin kurumsallaştığı bir modelin başlangıcıdır. Bu müdahale biçimi, ordunun hükümetlerin siyasi rotasını belirleme kapasitesini artırmış, böylece seçimle gelen iktidarların hareket alanı fiilen sınırlandırılmıştır.

12 Mart muhtırasıyla kurumsallaşan bu vesayetçi müdahale biçimi, sonraki on yıl içerisinde giderek sertleşmiş ve nihayetinde 1980 askeri darbesiyle zirve noktasına ulaşmıştır. Özellikle 1980'deki askeri darbe Türkiye tarihinde belirleyici bir dönüm noktası olmuştur. General Kenan Evren liderliğindeki askeri elitler, düzeni yeniden tesis etme, siyasi şiddeti sona erdirme ve ekonomik istikrarsızlığı giderme ihtiyacını gerekçe göstererek ülkenin kontrolünü ele geçirmiştir. Darbe, anayasanın askıya alınması, siyasi partilerin kapatılması ve 1983'e kadar süren bir askeri yönetim dönemiyle sonuçlanmıştır (Tachau ve Heper, 1983). Böylece ordu, siyasi ortamın yeniden şekillendirilmesinde, yeni bir anayasanın yürürlüğe konulmasında ve toplumun depolitize edilmesi ve radikal ideolojilerin bastırılmasına yönelik politikaların uygulanmasında aktif bir rol oynamıştır. Bu dönemde askeri bürokrasi, anayasal sistem içerisinde kendine özel konumlar edinmiş ve sivil-asker hiyerarşisinde asimetrik bir yapı oluşmuştur (Çelik, 2007: 197-207). Demirel'e (2023: 24-25) göre, bu asimetrik müdahale yalnızca siyasal düzeni dönüştürmekle kalmamış, rejimin normatif temelini de yeniden şekillendirmiştir. Bu süreçte askerî elitler, Kemalizmin laiklik ve halkçılık vurgusundan uzaklaşarak "düzen, otorite ve istikrar" kavramları etrafında tanımlanan yeni bir "12 Eylül Atatürkçülüğü" inşa etmişlerdir. Darbenin meşruiyeti ise, siyasal şiddet karşısında liberal demokrasinin yetersiz kaldığını öne süren bir anlatı üzerinden kurulmuş; ordu, bu anlatı içinde kendi rolünü geri planda tutarak siyasal şiddetin çözümleyicisi ve düzenin garantörü konumuna yerleşmiştir.

Genellikle "post-modern darbe" olarak anılan 28 Şubat süreci, Türk siyasal tarihinde doğrudan askerî müdahale yerine dolaylı baskı araçlarının kullanıldığı bir dönemi temsil etmektedir. Bu süreçte askerî elitler, dini yönelimi belirgin olan Necmettin Erbakan liderliğindeki RP ile DYP'nin oluşturduğu Refah-Yol Hükûmeti'ni düşürmek amacıyla dolaylı müdahale mekanizmalarını devreye sokmuştur. Demirel'in (2004) vurguladığı üzere, bu müdahale fiilî bir darbeden çok, bildiriler, kamuoyu yönlendirmeleri ve hükûmete belirli politikaları uygulama konusunda yapılan sistematik baskılar aracılığıyla gerçekleştirilmiştir. Ordunun bu süreçteki tutumu, siyasal İslam'ın yükselişi ve laik düzenin zayıfladığı yönündeki algılara dayanmakta; laikliğin korunması söylemi, askerin meşruiyet zeminini güçlendiren başlıca gerekçe olarak öne çıkmıştır.

Nitekim MGK'nın toplantı gündemleri incelendiğinde, laiklik vurgusunun belirgin biçimde ön plana çıktığı ve sivil hükûmete yön gösterici, hatta yönlendirici nitelikte kararların arttığı görülmektedir (Çelik, 2007: 294-296). Bu durum, ordunun siyasal alan üzerindeki etkisinin yalnızca 1960 ve 1980 darbeleriyle sınırlı kalmadığını; gerektiğinde kurumsal baskı,

medya yönlendirmesi ve bürokratik denetim gibi araçlarla demokratik sürece müdahale edebildiğini göstermektedir. 28 Şubat süreci, bu yönüyle Türkiye'de askerî vesayetin biçim değiştirerek sürdüğünü ve demokratik yönetimlerin kırılgan doğasını bir kez daha görünür kıldığını ortaya koymuştur.

Bununla birlikte, 2000'li yıllardan itibaren Türkiye'de sivil-asker ilişkilerinde önemli bir dönüşüm süreci başlamıştır. Özellikle 15 Temmuz darbe girişiminin ardından hayata geçirilen reformlar, TSK'nın siyasetteki etkisini azaltmaya ve orduyu demokratik denetim altında yeniden yapılandırmaya yönelik önemli bir paradigma değişimini beraberinde getirmiştir. Erdağ (2019), bu sürecin Türkiye'de demokratik konsolidasyon açısından önemli bir eşiği temsil ettiğini ve askerî elitin geleneksel müdahale kapasitesinin ciddi biçimde sınırlandırıldığını ifade etmektedir. Aknur (2013) ise bu dönüşümün, sivil iktidarın askerî kurumlar üzerindeki kontrolünü kurumsallaştırarak Türkiye'nin demokratikleşme sürecine katkı sağladığını belirtmektedir.

Çelik'e (2007: 197-199) göre, Türkiye'de askerî güvenlik bürokrasisinin 1920'lerden itibaren giderek artan bir şekilde özerkleşmesi, Genelkurmay Başkanlığı'nın sivil yapıdan kurumsal olarak ayrışmasına neden olmuş ve bu durum, sivil otoritelerin askeri yapı üzerinde etkili denetim kurmasını uzun yıllar boyunca engellemiştir. Bu özerk yapı, askerî bürokrasinin siyasal karar alma süreçlerine doğrudan ya da dolaylı biçimde müdahil olmasına olanak tanımış; özellikle MGK gibi kurumlar aracılığıyla sivil hükümetler üzerinde yönlendirici bir rol üstlenmiştir. Dolayısıyla 2000 sonrası dönemde gerçekleştirilen reformlar hem bir demokratikleşme çabası olarak hem de tarihsel olarak kurumsallaşmış bu özerkliğin kırılmasına yönelik stratejik bir müdahale olarak da değerlendirilebilir.

Tüm bu değerlendirmeler ışığında, askerî elitlerin savaş stratejilerinin yanı sıra siyasal karar alma süreçlerinin biçimlenmesinde de çok yönlü etkiler oluşturduğu görülmektedir. Çünkü Janowitz'in (1957) vurguladığı gibi, teknolojik gelişmeler ve güvenlik tehditlerinin çeşitlenmesi, askerî elitin kurumsal sınırları içerisinde kalmayan çok aktörlü bir rol üstlenmesine neden olmaktadır. Türkiye özelinde bu etki, tarihsel olarak yüksek düzeyde seyretmiş; ancak son yıllarda sivil denetimi artırmaya yönelik reformlarla bu etkinin sınırlanması amaçlanmıştır. Yine de askerî elitin siyasal sistemdeki etkisi, sadece Türkiye'ye özgü tarihsel bir olgu olmanın ötesinde demokratik yönetişim biçimleri ile elitler arası iktidar rekabetinin yapısal dinamiklerini çözümlemede uluslararası siyaset literatürü açısından da kuramsal bir referans noktası olarak değerlendirilmeye devam etmektedir.

2.2.4. Bürokratik Elitler

Max Weber, sosyolojik düşünce içinde bürokrasi kavramını en kapsamlı ve etkili biçimde sistemleştiren düşünürlerin başında gelir. Ona göre bürokrasi, belirli görev tanımlarına, rasyonel kurallara ve hiyerarşik bir örgütlenmeye dayanan modern bir yönetim biçimidir. Bu yapı salt teknik rasyonaliteye indirgenebilecek bir düzenleme sisteminden ziyade modern toplumların öngörülebilirlik, süreklilik ve meşruiyet arayışına kurumsal bir yanıt sunan bir mekanizma olarak işlev görmektedir. Weber'in analizinde bürokrasi, modernliğin örgütsel mantığını temsil eden temel yapı taşlarından biridir; çünkü hem idari etkinliği artırmakta hem de yönetim süreçlerine meşruiyet kazandırmaktadır (Serpa ve Ferreira, 2019; Jain, 2004).

Bürokrasiyi yalnızca örgütsel verimlilikle sınırlı görmeyen Weber, bu yapının siyasal işleyiş üzerindeki etkilerine de dikkat çekmektedir. Zira bürokratik kurumlar, sahip oldukları teknik kapasite ve kurumsal birikim sayesinde siyasal karar alma süreçlerine yön veren aktörlere dönüşmektedir. Dolayısıyla, bürokratların, politik aktörlerin kararlarını şekillendirecek düzeyde bilgi ve uzmanlık sunmaları, onları uygulama düzeyinin ötesine taşıyan bir konuma yerleştirmiştir (Egeberg, 1999; Jain, 2004). Bu yönüyle bürokrasi, salt yönetimsel bir araç olmaktan çıkarak, karar alma sürecinde söz sahibi olan kurumsal bir güç odağı hâline gelmiştir. Özellikle teknik bilgiye dayalı uzmanlık, hiyerarşik örgütlenme ve kurumsal hafıza gibi faktörler, bürokrasinin siyasal sistem içerisinde özerk bir etki alanı kurmasına olanak tanımaktadır (Serpa ve Ferreira, 2019). Diğer bir ifadeyle, Weberyen kuramsal çerçevede bürokratik elit, rasyonel-yasal otoritenin taşıyıcısı olarak tanımlanır ve sahip olduğu teknik yetkinlik sayesinde hem yönetsel hem de siyasal düzlemde belirleyici bir rol üstlenir.

Weberci yaklaşıma göre bürokratik elitler, yönetim süreçlerinde teknik uzmanlığa dayanan bir egemenlik biçimi aracılığıyla, yönetilenler üzerinde maddi, entelektüel ve ahlaki bir üstünlük kuran dar bir yönetici zümre olarak tanımlanabilir (Heper, 1985). Öte yandan, Farazmand'ın önerdiği daha geniş perspektif, bürokratik elitleri askerî aktörleri de kapsayacak biçimde, bürokratik düzen içinde güç temerküzü yoluyla siyasal ve ekonomik hâkimiyet kuran bir yapı olarak ele almaktadır (Farazmand, 2010). Yönetim, iktidar ve elit ayrımlarını dikkate alan bu yapılar, bürokratik elitlerin karar alma süreçlerindeki etkisini sadece teknik değil, aynı zamanda ideolojik ve yönetsel bir güç olarak da yeniden tanımlamaktadır. Pareto'nun elit kuramı bu bağlamda işlevsel bir çerçeve sunarak, bürokratik elitlerin toplumsal düzeni şekillendirme ve kendi politikalarını topluma benimsetme yeteneğine sahip olduğunu ileri sürmektedir. Ancak bu dönüşüm kapasitesi, çoğulculuk ilkesini tehdit edebilecek bir

potansiyeli de beraberinde getirebilmektedir. Çünkü oligarşik eğilimlerin bürokratik yapı içinde güçlenmesi, özellikle kamu yönetiminde hesap verebilirlik ilkesini zayıflatmakta; bu da bürokratik yetkinin sınırlandırılmasını ve kamu hizmeti odaklı bir yönetsel anlayışın güçlendirilmesini zorunlu kılmaktadır (Dunleavy ve O'Leary, 1987; Aucoin ve Heintzman, 2000).

Tazegül'e (2005:32) göre, bu elitler, geleneksel toplumdan modern topluma geçiş sürecinde Batı ile yerel toplumlar arasında aracı konumunda yer alarak, modernleşmenin kurumsal taşıyıcıları hâline gelmişlerdir. Türk modernleşme süreci de bu tarihsel çizgide gelişmiş; Osmanlı'dan Cumhuriyet'e uzanan bürokratik devlet geleneği, bürokratik elitlerin dönüşümdeki belirleyici etkisini ortaya koymuştur. Nitekim Osmanlı İmparatorluğu'nda olduğu gibi Cumhuriyet döneminde de bürokratik elitler, devlet ile toplum arasındaki ilişkiyi dönüştürme sorumluluğunu üstlenmiş; modernleşme politikalarının uygulanmasında öncü aktörler hâline gelmişlerdir. Bu bağlamda, Tanzimat Fermanı'nın ilanıyla 1839'da başlayan reform süreci, merkeziyetçi devlet anlayışını güçlendirirken, bireycilik ve keyfilik gibi unsurları sınırlandıran yeni bir bürokratik düzeni beraberinde getirmiştir. Bu bağlamda, Tanzimat dönemi, yönetici sınıf ile bürokratik elitlerin kesiştiği ve iç içe geçtiği bir dönem olarak, Türk modernleşmesinde özgün bir kırılma noktası olarak değerlendirilmektedir (Mardinli, 2020).

Tanzimat'tan itibaren şekillenen bu bürokratik modernleşme süreci, merkeziyetçi devlet anlayışını kurumsallaştırırken, yönetici elitlerin oluşumunu Batı modeli doğrultusunda yeniden yapılandırmıştır (Pustu, 2007). Bu bağlamda, "halka rağmen halk için" anlayışı, bürokratik elitlerin toplumsal dönüşümde yön verici bir konuma yerleşmesine yol açmıştır (Mardinli, 2020). Zamanla bürokrasi, bir yandan muhafazakâr eğilimleri sürdürürken, diğer yandan reformist girişimleri de içinde barındıran çift yönlü bir yapıya evrilmiştir. Heper'in (1985) ifadesiyle, Osmanlı-Türk modernleşmesi, bürokrasinin idari vesayet ile toplumsal yönlendirme arasında salındığı özgün bir model sunmaktadır. Tazegül (2005: 32) ise bu elitlerin, Batı ile yerel değerler arasında bir köprü işlevi üstlenerek, kültürel ve siyasal dönüşümde aracı bir sınıf olarak etkinlik kazandığını belirtmektedir.

Cumhuriyetin ilanıyla birlikte bu bürokratik miras büyük ölçüde devam ettirilmiş; ancak çok partili hayata geçişle birlikte bürokratik elitlerin toplumdaki meşruiyeti sorgulanmaya başlanmıştır. 1950 yılında DP'nin iktidara gelişiyle, ekonomik aktörlerin siyasetteki etkisi artarken, bürokratik kesim toplumsal değişim taleplerine karşı direnç sergilemiştir (Ahmad, 1993: 148-150). Bu direncin ardındaki temel nedenlerden biri, Cumhuriyet elitlerinin halkı,

siyasal temsile ancak belirli bir modernleşme eşiğini geçtikten sonra layık gören anlayışıdır. Söğütlü'nün (2010) de vurguladığı gibi, bu yaklaşım, demokrasiyi elitlerin denetiminde gerçekleşmesi gereken bir süreç olarak kurgulayan bürokratik vesayet anlayışını beslemiş; modernleşmenin halktan ziyade elit kadrolar eliyle gerçekleştirilmesi gerektiği yönündeki inancı meşrulaştırmıştır.

Türkiye'de çok partili hayata geçiş, yalnızca siyasal yapıyı değil, elitlerin meşruiyet kaynaklarını da dönüştürmüştür. Karpat'a (1959: 442-445) göre, bürokratik elitlerin modernleştirici rolü bu süreçte yeniden tanımlanmak zorunda kalmıştır. Toplumun daha geniş kesimleriyle ilişki kurma zorunluluğu, bürokrasinin siyasal etkisini sınırlandırmış; seçilmiş elitlerin yükselişiyle birlikte bürokratik kadroların politika üretimindeki ağırlığı giderek azalmıştır. Ancak, vesayetçi anlayışa sahip elitler, halkın geleneksel düşünce kalıplarını koruduğu sürece doğrudan demokrasiye geçmenin istikrarsızlık yaratacağını savunmuş; bu nedenle bürokrasinin denetim gücünü anayasal düzenlemelerle güvence altına almışlardır. 27 Mayıs Darbesi de bu bağlamda halktan gelen bir talep değil, devlet içindeki bürokratik aktörlerin sistemi yeniden yapılandırma girişimi olarak görülmüştür (Ahmad, 1993: 387-390).

Bu dönemde bürokratik elitler, demokratikleşmeyi sınırlandırılmış bir çerçevede kabul ederek, devletin ve toplumsal düzenin yeniden şekillendirilmesinde etkili olmuşlardır. Söğütlü (2010), bu gelişmeleri Cumhuriyet'in başından itibaren süregelen otoriter modernleşme anlayışının devamı olarak değerlendirmekte ve 1960 sonrasında bu yapının "yarı vesayet rejimi"ne dönüştüğünü ifade etmektedir. Bozoklar (2005) ise bu anlayışı Osmanlı'dan devralınan bürokratik mirasın bir devamı olarak yorumlamaktadır. Ona göre, halktan kopuk; fakat toplum adına hareket eden bu elitler, aşağıdan yukarıya bir değişimi değil; yukarıdan aşağıya yürütülen bir modernleşme modelini benimsemişlerdir. Bu çerçevede, Türkiye'deki bürokratik elitlerin temsil ilişkisine dayalı bir siyaset anlayışından ziyade, kendi modernleşme vizyonlarını esas alan teknokratik bir rol üstlendikleri söylenebilir.

27 Mayıs Darbesiyle güç kazanan bürokratik yapı, 1980 sonrasında askerî vesayetin yeniden tahkim edilmesiyle farklı bir düzleme taşınmıştır. Bu dönemde, Dunleavy ve O'Leary'nin (1987) dikkat çektiği üzere, devlet içindeki elit bloklar arasında yeni bir güç paylaşımı ve iş bölümü ortaya çıkmıştır. Belet (2008), bu güç paylaşımı ve iş bölümünün hem siyasal düzeni hem de bürokratik yapıyı köklü biçimde dönüştürdüğünü belirtmektedir. Yeni oluşturulan askerî-bürokratik model, modernleşme söylemi etrafında hem devleti hem de toplumu yeniden şekillendirme iddiasıyla yapılandırılmıştır. Bu bağlamda, 1982 Anayasası

yürütme organına geniş yetkiler tanımış; böylece siyasal iktidarın bürokrasi üzerindeki denetim kapasitesi belirgin biçimde artmıştır.

Ancak 1983'te ANAP'ın iktidara gelişiyle birlikte, bürokrasi siyasal merkezle daha uyumlu hâle getirilmiş ve yönetim süreçlerinde hükümetin öncelikleriyle eşgüdümlü hareket etmeye yönelmiştir. Bu süreçte, bizzat bürokrasi kökenli bir figür olan Özal, kamu yönetimindeki yapısal tıkanıklıkların farkında olarak, devleti küçültmeyi ve yönetimi daha dinamik bir yapıya kavuşturmayı amaçlayan neoliberal reformlara öncülük etmiştir. Bu reformlar, bürokrasinin sistem üzerindeki geleneksel ağırlığını kırmada önemli bir işlev üstlenmiştir. Devletin işleyişinde "mekanik" yaklaşımdan uzaklaşılarak, daha esnek ve piyasa odaklı bir yönetişim modeli benimsenmiş; böylece Weberyen anlamda hiyerarşik ve katı bürokratik düzenin yerini, ağ temelli ve performansa dayalı yönetim anlayışları almaya başlamıştır (İnel, 2016). Bu doğrultuda ÖİB'in kurulması, KİT'lerin yeniden yapılandırılması ve bazı kamu hizmetlerinin özel sektöre devri gibi uygulamalar öne çıkmıştır (Öniş, 2004). Söz konusu reformlarla birlikte ekonomik sistem yeniden kurgulanırken aynı zamanda bürokrasinin siyasal karar alma süreçlerindeki geleneksel belirleyiciliği de gerilemeye başlamıştır.

Öte yandan, aynı dönemde kurulan bağımsız düzenleyici ve denetleyici üst kurullar – örneğin; SPK, Rekabet Kurumu, RTÜK, BDDK - bürokratik yapılarda yeni bir yönelimi temsil etmiştir. Bu kurumlar, doğrudan siyasal iktidardan bağımsız çalışacak şekilde yapılandırılmış; teknik uzmanlık ve liyakat ilkesine dayalı yeni bir bürokratik form oluşturmuşlardır (Arslan, 2010). Bu gelişme, klasik merkeziyetçi ve hiyerarşik bürokrasi anlayışının çözülmesine paralel olarak, neoliberal yönetişim ilkeleri doğrultusunda şekillenen teknokratik bir elitin yükselişine zemin hazırlamıştır. Böylece bürokratik etkinin biçimi değişmiş; vesayetçi yapının zayıflamasıyla birlikte daha özerk ama farklı türde bir düzenleyici bürokrasi ortaya çıkmıştır (Öniş, 2004).

Ancak 2000'li yıllarda AK Parti iktidarıyla birlikte bu teknokratik yapılar da dönüşüm geçirmiştir. Bürokratik elitlerin siyasal sistem üzerindeki belirleyici etkisi giderek azalmış; bu kesim daha çok uygulayıcı, teknik danışman ya da bürokratik arka plan sağlayıcı rollerle sınırlı kalmıştır. Mardinli'nin (2020) ifadesiyle, bu değişim, bürokratik elitlerin kendilerini toplumun öncüsü olarak konumlandırdığı modernist anlayışın çözülmesiyle hız kazanmıştır. Özellikle "halka rağmen halk için" söylemi terk edilmiş; yerini, halkın taleplerine daha açık, katılımcılığa dayalı bir yönetişim anlayışı almıştır. Cumhuriyet'in ideolojik taşıyıcısı olarak kendilerini konumlandıran elitler, bu dönemde hem etkilerini hem de karar süreçlerindeki nüfuzlarını

büyük ölçüde yitirmiştir. Bu durum, yalnızca bürokratik gücün gerilemesi değil, aynı zamanda temsil meşruiyetinin yeniden tanımlanması anlamına gelmektedir.

Sonuç olarak, Türkiye'de bürokratik elitler, modernleşme sürecinin tarihsel taşıyıcıları olarak siyasal ve kurumsal düzenin inşasında uzun süre belirleyici bir rol üstlenmişlerdir. Weberyen çerçevede teknik uzmanlık, hiyerarşik örgütlenme ve kurumsal rasyonalite temelinde meşruiyet kazanan bu elit yapı, zamanla ideolojik öncülük misyonunu da yüklenerek hem yönetimsel hem de toplumsal dönüşümlerde etkin bir aktöre dönüşmüştür. Ancak bu etkinlik, toplumsal taleplerin genişlemesi, demokratikleşme yönelimleri ve neoliberal reformların etkisiyle farklı bir yöne evrilmiştir. Özellikle 1980 sonrası dönemde teknokratik bürokrasi ve düzenleyici üst kurullar aracılığıyla yeniden şekillenen bürokratik yapı, klasik vesayet ilişkilerinin çözülmesine zemin hazırlarken, 2000'li yıllarda siyasal merkezin güç kazanmasıyla birlikte büyük ölçüde uygulayıcı bir düzleme çekilmiştir. Bu dönüşüm, bürokratik elitlerin yalnızca yapısal konumlarını değil, temsil ettikleri ideolojik ve kurumsal işlevleri de yeniden tanımlamıştır. Günümüz kamu yönetiminde ise bürokratik elitin meşruiyeti, teknik bilgi kadar toplumsal temsiliyet, demokratik denetim ve hesap verebilirlik ilkeleriyle sınanmaktadır. Artık karar süreçlerinde belirleyici olmak yerine, kararların uygulanabilirliğini sağlayan uzmanlar olarak konumlanan bürokratik aktörler, modern devletin çoğulcu yapısına uyumlu, sınırları çizilmiş ve denetlenen bir rol üstlenmektedir.

2.3. Elit Teorileri

Toplumun siyasal ve toplumsal yapısını anlamlandırmak, bu yapıların kendi içindeki ilişkilerini analiz etmek ve kavramsallaştırmak, toplumbilimciler ve siyaset sosyologları için temel araştırma alanlarından biridir. Bu çerçevede, bireylerle toplumsal yapılar ve kurumlar arasındaki güç ilişkilerini açıklamaya yönelik iki ana kuramsal yaklaşım öne çıkmaktadır. Bunlardan ilki olan "sınıf teorisi", büyük ölçüde Karl Marx'ın düşüncelerinden beslenmiş ve toplumsal eşitsizlikleri üretim araçlarının sahipliği ile ekonomik kaynakların dağılımı çerçevesinde açıklamayı hedeflemiştir. Diğeri ise, sınıf temelli açıklamalara eleştirel bir yaklaşım geliştiren ve modern toplumlarda iktidarın nasıl yoğunlaştığını inceleyen "elit teorisi"dir.

Elit teorisi, kökenlerini klasik sosyolojik düşünceye dayandırmakla birlikte, özellikle 'otorite', 'iktidar' ve 'karar alma' mekanizmaları üzerinde yoğunlaşarak siyasal yapının farklı bir boyutunu analiz etmeye çalışmaktadır. Bu teoriye göre, her toplumda ister demokratik ister otoriter bir yapı söz konusu olsun, karar alma süreçlerinde belirli bir azınlık - yani elit - daima baskın bir rol üstlenmektedir. Bu bağlamda, elit teorisi, toplumsal gücün belirli bir kesimde

yoğunlaştığını ve bu gücün kamusal katılımdan bağımsız olarak sürdürülebileceğini ileri sürmektedir. Elit kuramcılar, özellikle Mosca, Pareto ve Michels gibi düşünürler aracılığıyla, modern demokrasilerde dahi iktidarın dar bir kesimin elinde yoğunlaştığını göstermeye çalışmışlardır. Bu yönüyle elit teorisi, sınıf teorisinden ayrılarak, toplumsal eşitsizlikleri yalnızca ekonomik sermaye üzerinden değil; siyasal, kültürel ve kurumsal iktidar ilişkileri bağlamında da ele almaktadır. Nitekim Arslan (2005: 3), elit teorisinin temsilcilerinin analizlerini, çoğunlukla toplumdaki güç dengesizlikleri ve bu dengesizliklerin yapısal sürekliliği üzerinden kurduklarını ve bu nedenle sınıf temelli açıklamalardan ayrıştıklarını belirtmektedir.

Bu kuramsal çerçeveden hareketle, mevcut çalışma siyasal ve yönetsel yapıların işleyişini anlamada merkezî bir açıklama modeli sunan elit teorisini temel inceleme alanı olarak benimsemektedir. Sınıf teorisine ise doğrudan bir karşıtlık kurma amacıyla değil; daha ziyade karşılaştırmalı bir arka plan sağlayarak, elit kuramının özgün konumunu ve sunduğu kavramsal katkıları daha açık biçimde ortaya koymak için başvurulacaktır.

Sosyal bilimler literatüründe "elit" kavramı, toplumsal yapı içerisinde yönetme, karar alma ve yön verme ayrıcalıklarına sahip olan; bu bağlamda siyasal, ekonomik veya kültürel anlamda belirleyici roller üstlenen azınlık bir grubu tanımlamak için kullanılmaktadır. Bu ayrıcalıklı konum, genellikle yüksek toplumsal statü, stratejik pozisyonlar ve karar alma yetkileri ile ilişkilendirilir. Elit kavramına yakın anlamlar taşıyan "üst sınıf", "aristokrasi" ve "yönetici sınıf" gibi terimler, çoğunlukla sınıfsal veya siyasal ayrıcalıkların vurgulandığı durumlarda kullanılmakta ve elit yapının farklı boyutlarını betimlemektedir (Bottomore, 1993: 25-26). Dolayısıyla mevcut çalışmada, bu terimler arasındaki kavramsal örtüşmeler göz önünde bulundurulmakla birlikte, analizlerde temel referans noktası olarak "elit" kavramı kullanılacaktır.

Toplumsal hiyerarşide üst pozisyonlarda yer alan bireylerin, özellikle devlet kurumlarında ya da özel sektörün stratejik yönetim düzeylerinde görev almaları, onları bu ayrıcalıklı gruba dâhil eden önemli bir belirleyici olarak görülmektedir. Elitler, yalnızca kendi kurumlarında değil, aynı zamanda toplum genelinde etkili olan karar süreçlerinde de belirleyici bir role sahiptirler. Bu bağlamda, toplumsal ve siyasal kararların alındığı alanlarda görünürlükleri yüksek olan bu gruplar, çoğu zaman aralarında karşılıklı ilişkiler ağı kurarak "elitler ağı" (elite network) oluşturmaktadırlar (Hoffmann-Lange, 2008: 53-54). Bu ağlar, bireysel etkiden ziyade, kolektif bir gücün ve etki kapasitesinin yapılandığı mekanizmalar olarak değerlendirilebilir.

Elitlerin oluşum süreci, içinde bulundukları siyasal rejimin niteliğine göre farklılık göstermektedir. Örneğin; demokratik sistemlerde siyasal ve yönetsel elitlerin seçilme ve yükselme süreçleri, görece daha açık ve rekabetçi mekanizmalar üzerinden işlerken; otoriter veya kapalı rejimlerde bu süreçler çoğunlukla kapalı çevreler ve dar seçkin gruplar arasında şekillenmektedir. Bu nedenle, demokratik toplumlarda elit tabakanın toplumsal çeşitliliği yansıtma potansiyeli daha yüksekken, demokratik olmayan rejimlerde elitlerin kaynağı genellikle daha homojen ve dar bir çevreyle sınırlı kalmaktadır (Bottomore, 1993: 58-60). Dolayısıyla, elitlerin hem oluşum hem de işleyiş biçimlerinin bireysel niteliklerinin haricinde siyasal sistemin yapısal özellikleri tarafından da belirlendiğini not etmek gerekir.

Elit teorisi, en yalın haliyle, toplumsal yapılar içerisinde belirli kişi ya da grupların - genellikle ayrıcalıklı sosyal sınıflardan gelen ya da belirli niteliklerle donanmış bireylerin - toplumun yönetiminde belirleyici bir rol oynadığını savunan kuramsal bir yaklaşımdır. Bu çerçevede elit teorisi, her toplumda iktidarın ve karar alma süreçlerinin, nüfusun yalnızca küçük bir kesimini oluşturan bir elit zümrenin tekelinde olduğunu öne sürmektedir. Bu zümre, siyasal karar mekanizmalarında belirleyici konumda bulunurken, toplumun geri kalanı - yani çoğunluk - büyük oranda bu süreçlerin dışında kalmaktadır. Nitekim Pareto, Michels ve Mosca gibi klasik elit kuramcılarının temel varsayımları da "her yerde ve her zaman ufak bir azınlığın çoğunluğu yönettiği" ve "siyasal karar alma yetkisinin daima bu azınlığın elinde yoğunlaştığı" gerçeği üzerinden temellendirilmiştir (Vergin, 2007 :122-123). Yani, elit teorisinin temel önermesi, modern toplumların yüzeyde demokratik ya da katılımcı mekanizmalarla işliyor gibi görünse de siyasal ve toplumsal gücün gerçekte sınırlı bir yönetici azınlığın ellerinde yoğunlaştığı iddiasına dayanmaktadır.

Bu elit grup, mevcut iktidarı sürdürmenin yanı sıra, kendi içyapısını yeniden üretme kapasitesine de sahiptir. Bu bağlamda Pareto'nun "elit dolaşımı teorisi", elitlerin sabit ve kapalı yapılar olmadığını; yeni üyelerin, toplumun alt tabakalarından belirli yetenek ve fırsatlar aracılığıyla bu yapıya katılabileceğini öne sürmektedir (Vergin, 2007 :126-127). Ancak bu devşirme süreci, her zaman eşit koşullarda gerçekleşmeyebilmektedir. Çünkü elit olma imkânı, çoğunlukla erken yaşlardan itibaren edinilen kültürel sermaye, sosyal çevreler ve sınıfsal ayrıcalıklarla doğrudan ilişkilidir. Bu noktada, elitlerin bireysel başarılarının yanı sıra toplumsal yapıdaki stratejik konumlarıyla da tanımlandığını vurgulayan Bottomore (1993: 1), elitlerin "toplumun yönetimsel yapısı içinde komuta konumlarında yer alan azınlıklar" olduğunu ve bu konumların büyük ölçüde kurumsal güç dağılımına göre şekillendiğini belirtmektedir.

Bu bağlamda, elit teorisinin merkezinde yatan temel amaç, elitlerin davranış kalıplarını, karşılıklı etkileşim biçimlerini, içsel dönüşüm süreçlerini ve özellikle de bu grupların devletin yönetsel mekanizmalarıyla kurdukları karmaşık ilişkileri çözümleyebilmektir. Elit teorisi, bu yönüyle, iktidar yapılarının ardında yatan görünmez işleyiş mantığını ortaya çıkarmayı hedeflerken, aynı zamanda siyasal meşruiyet, toplumsal rıza ve iktidarın kurumsallaşma süreçlerini de analitik bir bakışla değerlendirme olanağı sunmaktadır (López, 2013: 1). Bu noktada, elit teorisinin sadece siyasal gücün eşitsiz dağılımını açıklamakla kalmayıp, aynı zamanda devlet-toplum ilişkilerinin dinamiklerini anlamada da işlevsel bir kuramsal perspektif sunduğu belirtilmelidir. Elit kuramcıların büyük bir kısmı, siyasal iktidarın tek bir "yönetici sınıf" tarafından kontrol edildiği görüşünü - özellikle Marksist yaklaşımın önerdiği biçimiyle - ya da çoğulcu yaklaşımlarda olduğu gibi siyasal gücün eşit dağıldığı, rekabetçi çıkar gruplarınca dengelendiği savını eleştirel bir mesafeyle değerlendirmektedir (Edwards, 2015: 1). Bu bağlamda elit teorisi hem ekonomik indirgemeciliğe hem de liberal çoğulculuğun varsayımsal denge modeline alternatif bir açıklama modeli sunmaktadır.

Bununla birlikte elit teorisi, tarihsel gelişimi boyunca özellikle 20. yüzyılın ortalarından itibaren, devlet kuramları başta olmak üzere çeşitli Marksist ve çoğulcu yaklaşımlardan kavramsal düzeyde etkilenmiş; zaman zaman bu kuramlarla kesişen ortak tartışma alanları geliştirmiştir (Bottomore, 1993: 58-60). Örneğin; Mills ve Domhoff gibi kimi eleştirel toplum kuramcıları, Marksist gelenek içinden gelseler de elit teorisini siyasal ve ekonomik gücün analizinde kullanışlı bir araç olarak değerlendirmişlerdir. Mills'in "iktidar elitleri" (power elite) kavramı da elit teorisinin modern versiyonlarını sınıf merkezli analizlerle ilişkilendirme çabasının somut örneklerinden biridir (Parry, 1969: 28-29). Bu örnekler, elit teorisinin dogmatik bir yapıdan ziyade esnek ve dönüştürülebilir bir teorik alan olduğunu göstermektedir.

Klasik ve çağdaş elit teorisyenleri, devletin işleyişini ve siyasal karar alma süreçlerini, bireylerden ziyade elit grupların davranış kalıpları üzerinden açıklamayı amaçlamaktadır. Bu anlayışa göre, eğer siyaset sosyolojisi esasen devlet ile toplum arasındaki karşılıklı ilişkiyi analiz ediyorsa, elit teorisi de bu ilişkinin merkezine elit aktörlerin etkisini yerleştirmektedir. Bu doğrultuda, López'in (2013: 1) belirttiği gibi, elit teorisi, siyasal yapıların hem biçimsel yönlerini hem de bu yapıların ardındaki karar alma mekanizmalarını yönlendiren elit eylemlerini dikkate alan nedensel bir çerçeve sunmaktadır. Dolayısıyla rejim tipleri, rejim değişiklikleri, siyasal liberalleşme, devletleşme, sekülerleşme, teknokratikleşme ve hatta bürokratik merkezileşme gibi birçok siyasal olgu, elit teorisinin analitik kapsamına dâhildir. Dolayısıyla, elit teorisi güç ilişkilerini açıklayan statik bir teori olmanın ötesinde, siyasal

dönüşüm süreçlerini de açıklamakta kullanılabilecek dinamik ve açıklayıcı bir paradigma olarak değerlendirilebilir.

Elit teorisi, tarihsel gelişimi ve kuramsal çeşitlenmesi itibarıyla statik bir yapıdan ziyade, farklı siyasal, toplumsal ve ideolojik bağlamlara uyum sağlayabilen dinamik bir yaklaşım olarak değerlendirilmelidir. Bu esnek yapı, teorinin farklı dönemlerde ve amaçlarla yeniden yorumlanmasına olanak tanımıştır. Her ne kadar düşünürler arasında yöntemsel ve kavramsal farklılıklar bulunsa da, elit teorilerinin ortaklaştığı temel varsayım, her toplumda karar alma süreçlerinin yetkinlik, bilgi ya da güç bakımından öne çıkan sınırlı bir azınlık tarafından yönlendirildiği düşüncesidir. Bu azınlığın kimlerden oluştuğu ve meşruiyetini hangi temelden aldığı ise teoriler arasındaki temel ayrımı belirler. Normatif yaklaşımlar elitleri bilgelik, erdem ve liyakat ölçütleriyle tanımlarken; klasik elit teorileri iktidarın doğasında var olan hiyerarşik yapıya vurgu yapar. Demokratik elit teorileri ise modern toplumlarda elitlerin kurumsal biçimde örgütlenmiş, ancak meşruiyetlerini halkın rızasından alan yönetsel aktörler olduğunu savunur. Dolayısıyla elit teorisi, hem siyasal iktidarın doğasına hem de yönetim biçimlerinin işleyişine dair kapsamlı bir çözümleme alanı sunarken, bu çalışmada söz konusu teorik çeşitlilik Heywood'un (2014: 94) sınıflandırmasına paralel biçimde üç temel yaklaşım altında incelenecektir: Normatif, klasik ve demokratik elit teorileri.

2.3.1. Normatif Elit Teorisi

Normatif elit teorisi, toplumsal ve siyasal yapıların ideal biçimlerine ilişkin değer yüklü bir bakış açısıyla şekillenen ve elitlerin yönetme meşruiyetini normatif gerekçelere dayandıran kuramsal yaklaşımları kapsamaktadır. Bu bağlamda, normatif elit teorisi, *"kim yönetmelidir?"* sorusuna felsefi ve ahlaki yanıtlar üretmeyi hedeflemektedir. Bu yönüyle, daha çok siyaset felsefesinin alanına giren normatif elit kuramları, genellikle elitlerin üstün nitelikleri ya da 'erdem'le kurdukları ilişki üzerinden bir yönetim meşruiyeti inşa etmeye çalışmaktadırlar.

Bu teorik yönelimin en erken izleri Antik Yunan siyaset düşüncesinde görülmektedir. Nitekim 'elitizm' kavramının tarihsel kökeni, yönetimin erdem ve bilgi sahibi filozoflar tarafından yürütülmesi gerektiğini savunan ve bu nedenle sıklıkla elitizmin kurucu düşünürü olarak kabul edilen Platon'a dayanmaktadır (Özdemir ve Coşkun, 2021). Platon, *Devlet* adlı eserinde yöneticilerin 'kim olması' gerektiğinin dışında bu yöneticilerin 'hangi eğitim süreçlerinden geçmeleri' gerektiğini, nasıl bir yaşam sürmeleri gerektiğini ve ideal bir devletin yapısal işleyişinin nasıl tasarlanması gerektiğini de tartışmıştır. Söz konusu eserde, Platon'un amacı mevcut siyasal düzenleri betimlemek değil; tersine, adaletin ve bilginin temel alındığı "ideal devlet" modelini kuramsal olarak inşa etmektir. Bu modelde, yönetici sınıfın toplumun

genelinden ayrıcalıklı bir eğitimden geçmesi, bireysel mülkiyetten arındırılmış bir yaşam sürmesi ve kamusal görevleri için hazırlanmış olması gerektiği ileri sürülmektedir (Carlton, 2017: 19-21).

Dolayısıyla Platon'un siyaset felsefesi, sadece yönetimin kimin ya da kimlerin elinde olmasına değil, aynı zamanda yönetici elitin nasıl biçimlenmesi gerektiğine de odaklanan, açık biçimde normatif nitelikli bir elit teorisi ortaya koymaktadır. Bu yaklaşım, devletin toplumun yalnızca küçük bir kesimini oluşturan ve halkın genelinden üstün niteliklere sahip olduğu varsayılan elitler tarafından yönetilmesi gerektiğini ileri süren düşünsel çizginin başlangıç noktası olarak değerlendirilir. Bu yönüyle, Platoncu devlet anlayışı, günümüz literatüründe 'normatif elit teorisi' başlığı altında değerlendirilen yaklaşımın tarihsel temelini oluşturmaktadır. Bu çerçevede, normatif elit teorisinin belirli ilkelere ve varsayımlara dayandığı söylenebilir. Her şeyden önce, bu kuramsal yaklaşım, tüm bireylerin siyasal liderlik için gerekli olan bilgi, beceri ve muhakeme yeteneklerine eşit derecede sahip olmadığını kabul etmektedir. Toplumda yalnızca belirli bireylerin doğuştan ya da sonradan edinilmiş istisnai niteliklere sahip olduğu varsayımına dayanan bu anlayış, siyasal karar alma sorumluluğunun da bu seçkin bireyler tarafından üstlenilmesi gerektiğini ileri sürmektedir. Böylece normatif elit teorisi, yöneticilik yetkinliğini rasyonel, ahlaki ve entelektüel üstünlükle ilişkilendirerek, karar almanın 'liyakat' temelli bir zümreye bırakılmasını savunmaktadır (Wintrop, 1992).

Bu yaklaşımın temelinde, toplumun etkili ve adil bir biçimde yönetilmesinin, ancak yüksek düzeyde uzmanlık ve yetkinliğe sahip bireyler eliyle mümkün olabileceği düşüncesi yatmaktadır. Bu noktada 'meritokrasi' kavramı, teorinin dayanaklarından biri olarak öne çıkmaktadır. Meritokratik anlayış, iktidar pozisyonlarına ulaşmada gelir, soyluluk ya da sosyal prestij gibi dışsal faktörlerden ziyade; bireyin sahip olduğu bilgi birikimi, başarı geçmişi ve yetkinliğinin belirleyici olması gerektiğini savunmaktadır (Ertman, 1997: 76-78). Bu bakış açısı, siyasal liderlerin yalnızca görev almakla kalmayıp, aynı zamanda toplumun genel refahını gözeten, karmaşık sorunlara çözüm üretme kapasitesi yüksek bireyler olmalarını gerekli kılmaktadır.

Bu teori çerçevesinde, siyasal iktidarın toplumun geniş kesimlerinden ziyade, entelektüel kapasite, ahlaki muhakeme ve yönetsel yeterlik bakımından üstün niteliklere sahip dar bir elit grup tarafından yürütülmesi, işlevsel bir tercihten öte normatif bir gereklilik olarak düşünülmektedir. Bu düşünce geleneğinin kökenleri, siyasal felsefenin kurucu metinlerinden biri olan *Devlet*'te, Platon'un "filozof krallar" idealiyle somutlaşmıştır. Platon'a göre, bilgelik ve erdemle donanmış filozofların devlet yönetimini üstlenmesi hem adaletin tesisi hem de

toplumun uyumlu bir şekilde idaresi için zorunludur (Platon, 2015: 241-242). Bu epistemik temelli elitizm, İslam düşüncesinde Farabi'nin "erdemli şehir" anlayışıyla ve İbn Haldun'un "yönetici sınıfın entelektüel ve ahlaki kapasitesine" yaptığı vurguyla devam etmiş; modern dönemde ise Nietzsche'nin "üst insan" (Übermensch) kavramı ve Ortega y Gasset'in "kitlelerin isyanı" eleştirileriyle yeniden teorik zemin kazanmıştır (Özdemir ve Coşkun, 2021).

Söz konusu düşünürlerin ortak paydası, kitlelerin çoğunlukla duygusal, kısa vadeli ve irrasyonel tercihlerle hareket ettikleri; bu nedenle siyasal kararların halkın doğrudan katılımına bırakılmasının toplumsal bütünlüğü tehdit edebileceği yönündeki kanaatleridir. Bu bağlamda, elitlerin temsiliyetlerinin dışında topluma yön vermeleri gerektiği fikri, normatif bir çerçeveye oturtulmaktadır (Kurtbaş, 2017). Elitlerin bilgiye, sağduyuya ve uzun vadeli düşünme becerisine sahip oldukları varsayımı, onları etik sorumluluk bakımından da yönetmeye ehil kılmaktadır. Bu anlayış, meritokratik yönetim ilkesinin kuramsal dayanaklarını da beslemektedir. Meritokrasi, bireylerin sosyal ya da ekonomik statülerinden bağımsız olarak, yalnızca bilgi, beceri ve yetenek temelli bir seçilimle yönetici pozisyonlara ulaşmalarını öngörmektedir (He ve Warren, 2020). Dolayısıyla, normatif elit teorisi'nin savunduğu seçkinci yönetişim modeli hem siyasal istikrarı hem de yönetişim kalitesini artırmayı amaçlayan bir ideal olarak değerlendirilebilir.

Elit yönetimi anlayışının felsefi temellerini derinleştiren Platon, siyaset felsefesinin kurucu figürlerinden biri olarak ideal devletin inşasını yalnızca normatif ilkelere değil, aynı zamanda insan doğası ve toplumsal işleyişe dair kapsamlı bir antropolojik varsayıma dayandırmıştır. *Devlet* adlı eserinde, bireylerin kendi başlarına tüm ihtiyaçlarını karşılayamayacaklarını ve bu nedenle toplumsal bir örgütlenmeye, yani devlete ihtiyaç duyduklarını savunan Platon, devletin varlık nedenini karşılıklı bağımlılık ilişkisi üzerinden temellendirmiştir. Bu bağlamda, bireylerin farklı beceri ve eğilimlere sahip oldukları, bu farklılıkların ise toplumsal iş bölümü yoluyla uyumlu bir sistem içinde organize edilmesi gerektiği fikri öne çıkmaktadır (Arruzza, 2011). Platon'un önerdiği bu sistem hem doğal eğilimlerin hem de işlevsel zorunlulukların dikkate alındığı bir meritokratik düzenin ipuçlarını taşımaktadır. Böylece, her bireyin kendi doğasına en uygun işe yönlendirilmesiyle hem bireysel tatminin hem de toplumsal verimliliğin en üst düzeye çıkarılabileceği öngörülmüştür.

Platon'un siyasal yapı tasarımında tarım, zanaatkârlık, askerlik ve yöneticilik gibi mesleklerin bireylerin doğuştan gelen niteliklerine uygun şekilde belirlenmesi, devletin uyumlu bir bütün olarak işlemesini sağlayacak kurucu bir ilke olarak öne çıkmaktadır. Bu bağlamda özellikle muhafızlar ve yöneticiler, Platon'un devlet modelinde merkezi ve stratejik roller

üstlenmektedir. Onlara yüklenen bu önemli görev, devleti fiziksel anlamda korumanın yanı sıra ahlaki ve siyasal düzenin korunmasını da kapsamaktadır. Bu nedenle Platon, bu sınıfın bireylerinin küçük yaşlardan itibaren özel olarak seçilmelerini, uzun ve çok yönlü bir eğitim sürecine tabi tutulmalarını zorunlu görmüştür (Platon, 2015: 63-64). Platon'un bu eğitim anlayışıyla devleti yönetmeye talip olanlar için entelektüel donanınımın yanı sıra kamu yararını kişisel çıkarlardan üstün tutmalarını sağlayacak ahlaki bir bilinç kazandırmayı da hedeflediği anlaşılmaktadır.

Platon'un bu normatif ve erdem temelli yönetici idealine en yakın yaklaşımlardan biri de Farabi'nin siyaset felsefesinde karşımıza çıkmaktadır. Nitekim Farabi (872-950), Platon ve Aristoteles'in fikirlerinden ilham alarak, siyasal düzenin temelini ahlaki ve entelektüel erdemlere dayandırmaya çalışmıştır (Kerimoğlu, 2020). Onun "erdemli yönetici" anlayışı, Platoncu siyasal modeli İslamî ve etik bir zeminle yeniden yorumlama girişimi olarak okunabilir. Farabi'ye göre ideal devletin nihai amacı, yurttaşlarının mutluluğunu ve refahını güvence altına almaktır. Bu da ancak yüksek erdemlerle donatılmış bir yöneticinin rehberliğinde mümkün olabilir. Bu yaklaşımın en belirgin yansıması ise *El-Medinetü'l-Fazıla* adlı eserinde gözlemlenmektedir. Söz konusu eserde Farabi, erdemli şehrin yöneticisini adaletin, bilgeliğin ve faziletin timsali olarak tasvir ederek, yönetsel liyakatin etik bir temele dayanması gerektiğini vurgulamaktadır (Senemoğlu, 2016).

Platon'un "filozof-krallar" anlayışını İslam felsefesi bağlamında yeniden yorumlayan Farabi, siyasal düzenin ideal biçimi olarak elitlerin yönetimini savunmuş ve bu yaklaşımı özgün bir düşünsel çerçeveye oturtmuştur. Onun siyaset felsefesindeki en dikkat çekici katkılardan biri, yönetim yetkisinin entelektüel ve ahlaki üstünlükleriyle temayüz etmiş bireylere verilmesini önermesidir. Ona göre, toplumun nihai amacı olan "mutluluk" ancak bilgiye, hikmete ve erdeme sahip bir yönetici sınıf eliyle gerçekleştirilebilir. Bu yönüyle Farabi, yönetimi yalnızca bir organizasyon meselesi değil, aynı zamanda ahlaki ve epistemolojik bir sorumluluk olarak ele almaktadır (Manteghi, 2019).

Farabi, filozofları üç ana kategoriye ayırarak bu yaklaşımını sistematikleştirmiştir: 'teorik filozoflar', 'pratik filozoflar' ve 'şair filozoflar'. "Felsefenin üçlü taksimi" şeklinde literatüre giren bu tanımlama, yöneticilerin toplumun tüm yönlerini - bilgi, eylem ve temsil - kapsamlı biçimde kavrayarak kamusal görevlerini hakkıyla yerine getirmelerini mümkün kılmaktadır (L'Arrivee, 2019). Bu filozof-elitlerin temel görevi, yalnızca siyasal kararlar almakla sınırlı değildir; aynı zamanda toplumun entelektüel ve ahlaki potansiyelini açığa çıkaracak koşulları oluşturmak, kamu düzenini adalet ilkesine dayalı biçimde tesis etmek ve bireylerin eşit

fırsatlara erişebileceği dengeli bir toplumsal yapı kurmaktır. Ona göre bu nitelikleri haiz olan elitler, hem yönetsel ehliyete hem de toplumsal meşruiyete sahiptirler; zira onlar, bireysel çıkarları aşan bir vizyonla hareket eder, halkın haklarını gözetir ve erdem temelli bir kamu düzeni tesis ederler (Senemoğlu, 2016). Dolayısıyla, bu nitelikli elit, bireysel çıkarların ötesine geçebildikleri için toplumu ortak değerler etrafında birleştirme kapasitesine sahip olan ideal yönetici sınıfı teşkil etmektedir (Siddiqi, 2014: 9-11).

Platon ve Farabi'nin düşüncelerinden beslenen normatif elit kuramının elitlere entelektüel ve ahlaki yeterliliklerine paralel olarak toplumun bütünlüğünü sağlayacak bir liderlik sorumluluğu yüklemektedir. Bu bağlamda 14. yüzyılın önemli İslam filozoflarından ve tarihçilerinden biri olan İbn-i Haldun da *Mukaddime* adlı eserinde tarih, toplum ve siyaset arasındaki dinamik ilişkiyi açıklarken, özellikle "asabiyet" kavramı etrafında şekillenen elit yönetimi anlayışıyla, normatif elit teorisine özgün katkılar sunmuştur. Siyasal liderliğin meşruiyetini ve sürekliliğini "toplumsal bağlılık" ve "grup dayanışması" üzerinden temellendiren bu anlayışa göre, "asabiyet" sadece sosyal bir bağ olmanın ötesinde siyasal iktidarın doğuşunu, inşasını ve sürdürülebilirliğini mümkün kılan kurucu bir ilke olarak ele alınmaktadır. Ancak göçebe ya da bedevi topluluklarda ortaya çıkan güçlü grup dayanışması, zamanla yerleşik düzenin temellerini atarken, karmaşıklaşan toplumsal yapılar içinde asabiyetin zayıfladığı ve bu noktada toplumun sürekliliği, liderlik vasıflarına sahip elitlerin yönlendirici rolüne ihtiyaç duyduğu fikri ön plana çıkmaktadır (Khaldun, 2015: 16-18).

Normatif elit teorisi perspektifinden bakıldığında, İbn-i Haldun'un analizleri, toplumsal düzenin ve siyasal otoritenin tesisinde elitlerin merkezi bir rol oynadığını göstermektedir. Ona göre, bazı bireyler doğuştan gelen soylulukları, maddi imkânları ya da zihinsel kapasiteleri sayesinde toplumda ön plana çıkar ve iktidar yapılarında belirleyici konumlara ulaşırlar (White, 1959). Yöneten sınıfı temsil eden bu bireyler, devletin kuruluş aşamasında normatif değerlerin taşıyıcısı, toplumsal bütünlüğün kurucusu ve politik istikrarın teminatı olarak işlev görürler. İbn-i Haldun'un bu yaklaşımı, elitlerin siyasal ve ahlaki bir misyon üstlendiklerini ve bu misyonun ancak güçlü bir toplumsal bağlılıkla yerine getirilebileceğini savunmaktadır (Khaldun, 2015: 436-439). Bu nedenle, kriz dönemlerinde bu elitlerin, halkı ortak bir hedef etrafında birleştirerek dışsal tehditlere karşı savunma mekanizmaları geliştirmeleri, İbn-i Haldun'un düşüncesinde elit liderliğin sosyal istikrar açısından vazgeçilmezliğini ortaya koymaktadır (Sümer, 2012).

Ancak İbn-i Haldun'un siyasal teorisi, elit yönetimini romantize etmekten ziyade, bu yönetim biçiminin sürdürülebilirliği için gerekli olan toplumsal ve ahlaki koşulları da detaylı

biçimde ortaya koymaktadır. Ona göre, asabiyet, sadece kabilevi dayanışmanın değil, aynı zamanda siyasal iktidarın ve toplumsal bütünlüğün kurumsal zeminidir. Bu bağlamda, yönetici elitlerin halkla olan bağlarını diri tutmaları, toplumsal birlikteliği sürekli kılmaları ve meşruiyetlerini etik bir zemin üzerine inşa etmeleri zorunludur (Arslan, 2015; Önder ve Ulaşan, 2018). Aksi takdirde, asabiyet zayıflayacak, toplumsal çözülme hızlanacak ve siyasal otorite istikrarını yitirecektir. Bu nedenle, İbn-i Haldun'a göre, etkin elit yönetimi, teknik anlamda yönetimin yanı sıra toplumsal bağların ve kültürel değerlerin korunmasını da esas alan bütüncül bir yaklaşımı gerektirmektedir.

Bu yaklaşım, normatif elit teorisinin temel kaygılarıyla da örtüşmektedir. Wintrop'un (1992) belirttiği gibi, elitlerin yönetimde hangi ilkelere bağlı kaldığı, iktidarın niteliği açısından belirleyicidir. İbn-i Haldun da iktidarın devamlılığını, yöneticilerin ahlaki duyarlılıklarını koruyabilmesine bağlamaktadır. Zira ona göre, asabiyetin zayıflaması çoğu zaman yöneticilerin görev bilincinden uzaklaşması, kendi çıkarlarını öncelemesi ve toplumla olan bağlarını yitirmesiyle gerçekleşmektedir. Bu durum, çöküşün dış tehditlerden çok, içsel yozlaşmadan kaynaklanabileceğini göstermektedir (Sümer, 2012). Bu yönüyle İbn-i Haldun'un düşüncesi, etik sorumluluklarını ihmal eden elitlerin hem meşruiyetlerini hem de toplumun bütünlüğünü riske attığı uyarısını içeren eleştirel bir perspektif sunmaktadır.

İbn-i Haldun'un "asabiyet" temelli elit kuramı, toplumsal bütünlük, tarihsel döngüsellik ve liderliğin meşruiyeti ekseninde normatif elit teorisine derinlik kazandırırken, modern çağda bu kurama radikal ve çoğu zaman çelişkili katkılar sunan bir diğer önemli düşünür Friedrich Nietzsche olmuştur. 19. yüzyıl Avrupa düşüncesinin aykırı figürlerinden biri olan Nietzsche, özellikle *Böyle Buyurdu Zerdüşt* ve *Güç İstenci* adlı eserlerinde dile getirdiği görüşleriyle felsefi ve siyasal teori düzleminde geleneksel elit anlayışlarını sorgulayan özgün bir yaklaşım ortaya koymuştur. Başka bir deyişle, Nietzsche'nin felsefi duruşu, modernitenin çoğulcu ama aynı zamanda konformist yönetişim anlayışına karşı bir tür epistemolojik başkaldırıdır. Bu bağlamda, onun "sürü ahlakı" eleştirisi ve "üstinsan" (übermensch) kavramı, yalnızca bireysel özgürlük ve yaratıcı özne olma kapasitesini değil, aynı zamanda elit olmanın alternatif bir ontolojik zeminini de tartışmaya açmaktadır (Dews, 2003: 345-347).

Nietzsche'ye göre çağdaş toplumlar, sıradanlığı teşvik eden, bireyin yaratıcı ve eleştirel potansiyelini bastıran bir değerler sistemine hapsolmuştur. Bu nedenle, gerçek liderlik ancak bu sistemin ötesine geçebilen bireylerde tezahür edebilir. Bu bireyler, toplumun çoğunluğunu temsil eden "sürü"den farklı olarak, kendi değerlerini yaratabilen, geleneksel "iyi-kötü" dikotomilerini aşabilen ve kendi iradesiyle anlam inşa edebilen istisnai varlıklardır.

Nietzsche'nin "üstinsan"ı, statik toplum yapılarının dayattığı sınırlamaları reddederek, bireysel mükemmellik ve varoluşsal özgürlük doğrultusunda kendi yolunu çizen bir figürdür. Etik kuralları yeniden tanımlayan bu figür, aynı zamanda normatif bir liderlik modeli de ortaya koymaktadır (Bozoğlu, 2018: 5-6). Bu bağlamda, Nietzsche'nin elit anlayışı, klasik normatif elit teorisinin öngördüğü kamu yararı odaklı, uyumlu ve erdemli lider figüründen farklılaşarak; yaratıcı yıkım, değerlerin yeniden inşası ve bireysel kudretin kamusal düzen üzerindeki dönüştürücü etkisine vurgu yapmaktadır.

Nietzsche'nin elit figürleri, geleneksel ahlakın sınırlandırıcı normlarını reddeden ve bu nedenle toplum tarafından çoğu zaman yanlış anlaşılan kişilerdir. Bu bireyler, kendi kimliklerini dışsal beklentiler yerine içsel tutkuları ve iradeleri doğrultusunda kurarlar. Böylece, "üstinsan" yalnızca bir etik özne değil, aynı zamanda bir kültürel ve siyasal dönüşüm aracı işlevi görmektedir. Ona göre, hakiki elitler, cesaretle kendi kaderlerini belirleme gücüne sahip, yaratıcılıkla hareket eden ve hayatın doğasında bulunan kaosla yüzleşmeyi bilen kimselerdir. Bu özellikleriyle onun elit anlayışında elit bireyle, ontolojik statülerinden ziyade mücadele biçimleriyle ön plana çıkmaktadırla. Zira kitlelerin kabulleriyle yetinmeyen bu bireyler, normatif düzeni sorgulayarak kendi yaşamlarını özgürce şekillendirmektedirler (Guay, 2002). Bu yönüyle, Nietzsche'nin elit anlayışının toplumsal dengeyi korumaya çalışan klasik normatif elitizmin tersine, mevcut yapıları sarsan, hatta yıkan bir güç potansiyelini içinde barındırdığı söylenebilir.

Nietzsche'nin ortaya koyduğu bu radikal elit anlayışı, normatif elit teorisinin merkezinde yer alan "etik sorumluluk" ve "toplumsal yarar" ilkeleriyle gerilim içindedir. Normatif elit teorisi, elitlerin yalnızca bilgi ve güç sahibi olmalarını değil, aynı zamanda bu gücü kamusal iyilik doğrultusunda kullanmalarını beklemektedir (Wintrop, 1992). Oysa Nietzsche'ye göre, mevcut elit kesim bu sorumlulukları taşıyamamakta; aksine, toplumsal uyumu sürdürmek adına bireysel özgünlüğü bastıran bir konformizm üretmektedir. Hatta Nietzsche, dönemin Avrupa elitlerini statükoyu koruyan, bireyin gelişimini engelleyen ve liderlik pozisyonlarını kişisel menfaat için araçsallaştıran figürler olarak değerlendirmiştir. Nietzsche'ye göre gerçek elit, halkın beklentilerine boyun eğmeyen, geleneksel değer sistemini dönüştürme cesaretine sahip birey olmalıdır; bu da etik sorumluluğu, itaat değil yaratıcılık ve irade özgürlüğüyle tanımlamaktadır (Leiter, 2021).

Bu sert eleştiri, elit yönetiminin etik zeminine dair normatif elit teorisinde yer alan varsayımları temelden sarsmıştır. Bu doğrultuda, Nietzsche'nin elit anlayışı, siyasal liderliğin niteliğini belirleyen kriterleri yeniden tartışmaya açmıştır. Zira normatif elit teorisi, toplumsal

uyumun ve istikrarın sürdürülebilirliği adına liderlerin halkla kurduğu ilişkilerde sorumluluk ve temsiliyet ilkelerine dayanırken, Nietzsche'nin "üstinsanı", temsil yerine dönüşüm, sorumluluk yerine değer yaratımı, istikrar yerine dinamizm önermektedir. Nietzsche'nin elitleri için amaç, mevcut düzene hizmet etmek değil, onun sınırlarını aşmak ve yeni bir etik-politik rejim inşa etmektir. Bu açıdan bakıldığında, Nietzsche'nin felsefesi normatif elit teorisine doğrudan bir katkıdan ziyade, onun varsayımlarını yeniden düşünmeye zorlayan bir meydan okuma olarak değerlendirilebilir.

Nietzsche'nin bireyci ve yaratıcı iradeye dayanan elit anlayışının ardından, 20. yüzyılın başlarında Ortega y Gasset, normatif elit teorisine hem kültürel hem de siyasal düzlemde önemli katkılar sunan bir düşünür olarak öne çıkmaktadır. İspanyol düşünür Ortega y Gasset, özellikle *Kitlelerin İsyanı* adlı eseriyle, modern toplumlarda giderek etkisini artıran kitle kültürüne karşı entelektüel ve kültürel elitin toplumsal rehberlik rolünü temellendirmiştir. Ortega y Gasset'in elit anlayışı, klasik otoriter elitizme değil, yetkinliğe ve kültürel donanıma dayalı bir liderlik modeline dayansa da düşünce dünyası, gençlik yıllarında maruz kaldığı Alman idealizmi, varoluşçuluk ve özellikle Nietzsche'nin bireyci felsefesinden de izler taşımaktadır (Vichot, 1984: 23-24).

Bu etkiler, Ortega y Gasset'in elitizm anlayışında epistemolojik ve kültürel izler bırakmıştır. Ona göre, karmaşık toplumsal yapıları anlamlandırabilecek ve modern dünyanın yönsüzlüğü karşısında rehberlik edebilecek bir 'entelektüel elitler' sınıfına ihtiyaç vardır. Bu sınıf, yalnızca bilgiyle değil, aynı zamanda estetik ve etik duyarlılıkla donanmış bireylerden oluşmalı ve halkın çıkarlarını gözeten bilinçli kararlarla topluma yön vermelidir. Bu bağlamda ele alındığında, Ortega y Gasset'in "elit" anlayışı, 'meritokrasi' ilkesiyle güçlü biçimde örtüşmektedir. Ona göre elitler, doğuştan gelen ayrıcalıklarla değil; bireysel başarıları, entelektüel birikimleri ve toplumsal sorunlara çözüm üretme yetkinlikleriyle belirlenmelidir (Vichot, 1984:176). Bu yönüyle Ortega y Gasset'in elitleri sadece yöneten bir azınlık olarak değil, aynı zamanda toplumun kültürel dokusunu koruyan ve yeniden üreten bir öncü grup tahayyül ettiği ortaya çıkmaktadır.

Kitlelerin İsyanı adlı eserinde, modern dönemde "kitle insanı"nın yükselişiyle birlikte, eleştirel düşüncenin ve bireyselliğin erozyona uğradığını ileri süren Ortega y Gasset'e göre, kitle insanı, yüzeysel bilgiden beslenen, kültürel derinlikten uzak ve konformizme eğilimli bir figürdür. Bu figür, demokratik sürecin basite indirgenmesine ve yönetsel kararların popülist talepler doğrultusunda alınmasına zemin hazırlayarak, siyasal düzenin rasyonelliğini tehdit etmektedir. Ortega bu tehdide karşı, entelektüel donanıma sahip, tarihsel bilinç geliştirmiş ve

bireysel özerkliği içselleştirmiş bir elit kadronun gerekliliğini savunmaktadır. Çünkü kitle kültürünün yaygınlaştığı bir çağda, bilinçli yurttaşlık ve eleştirel düşünme yetisi, hem bireysel hem de toplumsal hayatta önemli bir değer haline gelmektedir. Ortega y Gasset'e göre, bu değerleri koruyup yeniden inşa edebilecek tek toplumsal aktör ise kültürel ve entelektüel elitlerdir (Ortega y Gasset, 1957: 18). Bu nedenle Ortega y Gasset, demokratik katılımın niteliğini yükseltmek ve toplumsal istikrarı sağlamak amacıyla yönetimin entelektüel ve kültürel açıdan yetkin bir azınlığa emanet edilmesi gerektiğini savunmaktadır (Ortega y Gasset, 2010: 52-54). Bu yaklaşım, yönetimi hukuki bir yetki olmanın ötesinde, entelektüel bir sorumluluk alanı olarak da gören Platon'un "filozof krallar" düşüncesiyle örtüşmektedir.

Her ne kadar bu modelin toplumsal eşitsizlikleri pekiştirebileceği yönünde eleştiriler bulunsa da Ortega y Gasset, uzmanlık, liyakat ve kamusal etiği siyasal istikrarın ve refahın temel bileşenleri olarak görmektedir (Vichot, 1984: 177). Onun elit kuramı, otoriter değil; halkla diyalog içinde, demokratik değerlere bağlı bir liderlik anlayışını esas almaktadır. Böylece Ortega y Gasset, iyi yönetimin çoğunluk iradesiyle birlikte sorumluluk sahibi, eğitimli ve duyarlı elit kadrolarla mümkün olacağını vurgulamaktadır (Dinnin, 2019). Onun bu yaklaşımı, normatif elit teorisinin elitleri salt güç sahibi bir zümre olarak değil, aynı zamanda halkın yararını gözeten etik aktörler olarak konumlandıran anlayışını desteklemektedir (Bellamy, 2003: 92-93).

Ortega y Gasset'nin elitizm yaklaşımı, normatif elit teorisinin gerekçelendirdiği "yetkin azınlığın liderliği" fikrine önemli bir katkı sunarken, bu yaklaşımı kültürel bir bağlamla bütünleştirerek entelektüel elitin siyasal işlevini yeniden tanımlamaktadır. Kitle kültürünün baskınlaştığı, sıradanlığın yüceltildiği ve siyasal karar süreçlerinin yüzeyselleştiği bir çağda, Ortega y Gasset'in normatif elit anlayışı; eğitimli, bilinçli ve sorumluluk sahibi bireylerden oluşan bir liderliğin, toplumsal istikrar ve ilerleme için hâlâ vazgeçilmez bir işlev taşıdığını ortaya koymaktadır. Bundan dolayı onun düşüncesi hem klasik hem çağdaş elit teorileri içinde normatif elitizmin en incelikli ve kültürel temelli savunularından biri olarak özgün yerini korumaktadır.

Sonuç olarak, normatif elit teorisi tarih boyunca siyasal düşüncenin merkezinde yer alan "kim yönetmelidir?" sorusuna ahlaki, entelektüel ve epistemik temeller üzerinden yanıt arayan bir yaklaşım olarak şekillenmiştir. Platon'un erdem ve bilgelik temelli "filozof kral" modeliyle başlayan bu düşünce çizgisi, Farabi'nin erdemli şehir ideali ve İbn Haldun'un asabiyet temelli siyasal bağlılık anlayışıyla derinleşmiş; modern dönemde Nietzsche'nin bireysel irade vurgusu ve Ortega y Gasset'in kültürel elit kavrayışıyla yeni boyutlar kazanmıştır. Böylece normatif elit

teorisi, iktidarın yalnızca güç sahipliğine değil, aynı zamanda entelektüel donanım, etik sorumluluk ve toplumsal rehberlik niteliklerine dayalı olması gerektiğini savunarak, yönetimin ahlaki meşruiyetini ve toplumsal istikrarını felsefi düzlemde temellendiren kapsamlı bir çerçeve sunmaktadır.

2.3.2. Klasik Elit Teorisi

Siyaset biliminde temel bir kavram olan klasik elit teorisi, demokrasi, eşitsizlik ve yönetici sınıflar arasındaki karmaşık etkileşimi ele alan Pareto, Mosca ve Michels gibi önde gelen sosyal ve siyasi düşünürlerin ilk çalışmalarına kadar uzanmaktadır. Temelde, iktidar, devlet yönetimi ve toplumsal etkileşim dinamiklerini açıklamaya çalışan bu teori, toplumların doğası gereği çeşitli sınıflara ayrıldığını ve gücün seçkin bir grup birey ya da grubun elinde toplandığını ileri sürmektedir (Vergin, 2007: 111).

Bu teorik geleneğin iki önemli ismi olan Pareto ve Mosca, egemen güç yapılarının sürekli hareketliliğine dair ufuk açıcı kavramlar ortaya atmışlardır. Pareto'nun *'elitlerin dolaşımı'* (circulation of elites) ve Mosca'nın *'yönetici sınıf'* (ruling class) kavramları, aynı teorik prizmanın tamamlayıcı yönlerini oluşturmakta ve toplumsal hiyerarşilerin işleyişine dair farklı; ancak birbiriyle bağlantılı bakış açıları sunmaktadır. Arslan'a (2015) göre, klasik elit teorisinin ortaya çıkışı, kuramsal bir gereksinimin yanı sıra 19. yüzyılın sonlarında güç kazanan kitle hareketlerinin yarattığı siyasal ve toplumsal kaygılardan da beslenmiştir. Bu dönemde gelişen elit teorisi, modern demokrasilerde halk egemenliği ideali öne çıksa da karar alma süreçlerinin fiilen dar bir elit grubun kontrolünde sürdüğünü ortaya koymuştur.

Bu tarihsel ve düşünsel arka plan, klasik elit teorisinin kurucu figürlerinin geliştirdiği temel kavramların daha ayrıntılı biçimde incelenmesini gerekli kılmaktadır. Bu bağlamda, özellikle Pareto ve Mosca'nın teorik katkıları, elitlerin toplum içindeki konumunu açıklamaya yönelik ilk sistematik çabalar arasında yer almakta ve sonraki kuramcılar için bir referans noktası oluşturmaktadır.

İtalyan bir sosyolog ve ekonomist olan Pareto, *'elitlerin dolaşımı'* kavramını ortaya atarak, tüm toplumların ideolojik farklılıklarına bakılmaksızın, bir elit yönetici sınıfın diğerinin yerini aldığı döngülerden geçtiğini öne sürmüştür (Pareto, 1935: 169). Yine İtalyan bir siyasi düşünür olan Mosca, Pareto'nun fikirlerini geliştirerek *'yönetici sınıf'* kavramını ortaya atmış ve tüm toplumların küçük, baskın bir grubun iktidarın dizginlerini elinde tuttuğu hiyerarşik bir yapı ile şekillendiğini savunmuştur (Mosca, 1939: 9). Benzer şekilde, Michels de (1915: 11) klasik elit teorisinin temel taşlarından biri olan "Oligarşinin Tunç Kanunu" ile bu görüşü desteklemiştir. Michels, örgütlerin doğası gereği, kaçınılmaz bir şekilde az sayıda kişinin

yönetimde egemen olduğu oligarşik yapılara dönüşme eğiliminde olduğunu ileri sürmüştür. Ona göre, bu dönüşümün temelinde liderlerin karizmatik özellikleri, örgütlerin teknik gereklilikleri ve kitlelerin güçlü liderlik arayışından doğan psikolojik eğilimler yatmaktadır

Pareto (1935: 169) *'elitlerin dolaşımı'* kavramıyla bir anlamda elit teorisinin temellerini atmıştır. Onun elitlerin dolaşımına ilişkin yaptığı çözümlemeye siyaset bilimi ve siyaset sosyolojisi alanlarında sıklıkla atıfta bulunulmakta ve bu çözümleme, onun sosyolojik çalışmalarının en ilgi çekici yönü olarak kabul edilmektedir. Bireylerin doğuştan gelen kapasitelere sahip olduğunu ve farklı beceri ve yetenekler geliştirdiğini öne süren Pareto'ya göre, tüm toplumlarda sınıfsal farklılıkların bulunması, her toplumun doğası gereği heterojen olduğu anlamına gelmektedir. Bu heterojen yapı zihinsel, ahlaki, fiziksel ve kültürel nedenler gibi çeşitli faktörlere bağlı olarak ortaya çıksa da toplumsal denge ve düzenin korunmasında önemli bir rol oynamaktadır. Bu bağlamda, bireylerin fiziksel, entelektüel ve ahlaki açıdan birbirinden farklı olduğunu düşünen Pareto, "elit" terimini kendi alanlarında en üst düzeyde uzmanlığa ve başarıya sahip olan bireyleri ifade etmek için kullanmıştır ve bu kişilere örnek olarak başarılı girişimcileri, ünlü sanatçıları, beğenilen yazarları, saygın akademisyenleri vermiştir.

Arslan (2003), Pareto'nun elit tanımını yeniden yorumlayarak, bu kavramı bireysel başarı ya da doğuştan gelen yeteneklerle sınırlı görmemekte; aynı zamanda toplumsal yapının işlevsel ayrışmaları bağlamında da değerlendirmektedir. Ona göre, Pareto'nun elit tanımında yer alan bireylerin topluma yön verme kapasitesi, sadece teknik becerilerinden ya da bireysel başarı öykülerinden kaynaklanmamaktadır. Bu bireyler aynı zamanda, içinde yer aldıkları sosyal alanlarda sembolik güç üretme ve toplumsal normlar üzerinde tahakküm kurma yeteneğine sahiptir. Dolayısıyla elit olgusu, sadece bireyin kişisel meziyetlerine değil, bu meziyetlerin toplumsal düzlemde nasıl tanındığına ve yeniden üretildiğine de bağlıdır.

Pareto'nun elit kavramına getirdiği bu çok katmanlı yorum, bireysel niteliklerin ötesine geçerek, elitlerin tarihsel ve toplumsal dinamikler içinde nasıl ortaya çıktığını ve iktidarı nasıl devraldıklarını açıklayan döngüsel bir güç teorisiyle bütünlük kazanmaktadır. *The Mind and Society* (Akıl ve Toplum) adlı temel eserinde Pareto (1935: 170), toplumların kaçınılmaz olarak bir yönetici elitin zaman içinde yerini bir başkasına bıraktığı döngüsel süreçler yaşadığını belirtmiştir. Bu döngünün hâkim ideolojiden bağımsız olarak gerçekleştiğini ileri süren Pareto, sosyal veya siyasi bağlamdan bağımsız olarak küçük bir grup bireyin sürekli olarak iktidara yükseldiğini belirtmiştir. Bu değişimler, kimi zaman yumuşak geçişler (sızma), kimi zaman ise şiddetli devrimler yoluyla gerçekleşmektedir. Özellikle yönetici elitlerin kendini yenileme veya

yerini yeni elitlere bırakma mekanizmaları, elit dolaşımının sürekliliğini sağlamaktadır (Üstündağ, 2023). Tarihsel verilerin titizlikle incelenmesine dayanan Pareto'nun elit döngülerine dair yaptığı bu kapsamlı analizler, geleneksel toplumsal ilerleme yaklaşımlarına meydan okuyan bir elit değişim modeli ortaya koymuştur.

Pareto, toplumsal değişim aşamalarında eski ve yeni elitler arasındaki bu etkileşimi açıklığa kavuşturmak için "türevler" (derivations) ve "kalıntılar" (residues) kavramlarını ortaya atmıştır. Türevler, yükselen elitin bir parçası olarak ortaya çıkan ve genellikle kurulu düzene meydan okuyan bireyler veya gruplardır. Öte yandan kalıntılar, hâkim konumlarını kaybetmiş ancak nüfuzlarını korumaya çalışan önceki elitin kalıntılarını temsil etmektedir. Pareto'ya göre, türevler ve kalıntılar arasındaki bu dinamik gerilim, güç mücadelesi ortaya çıktıkça elitlerin dolaşımını teşvik etmektedir (Pareto, 1935: 11-17). Onun ortaya koyduğu bu gerilim düşüncesi, elitlerin sürekli dolaşımının arkasındaki itici güç haline gelmekte ve toplumsal evrimin doğasında var olan güç mücadelelerini şekillendirmektedir.

Bu bağlamda Pareto, elitleri özellikleri ve iktidara yaklaşımlarına göre "aslanlar" ve "tilkiler" olarak sınıflandırmıştır. "Aslanlar" güç, atılganlık ve doğrudan eylem gibi niteliklere sahip olarak genellikle yönetimin baskın, zorlayıcı yönünü temsil ederken; "tilkiler" ise nüfuz arayışlarında kurnazlık, uyumluluk ve incelik sergileyen kişi ya da gruplara atıfla kullanılmaktadır. Bu elitler içindeki aslanlar ve tilkiler arasındaki etkileşim, elit dinamiklerini daha da derinleştirmektedir. Aslanlar karar alma süreçlerine doğrudan etki etme eğilimindeyken, tilkiler iktidarın karmaşıklığı içinde yol almak için daha incelikli bir yaklaşımla güç kazanmaya odaklanarak müzakere, manipülasyon ve ağ kurma stratejilerini tercih etmektedirler. Pareto'ya göre, aslanlar ve tilkiler arasındaki bu denge, elit sınıflar içindeki çeşitli strateji ve yaklaşımların birbirini tamamlamasını sağlar. Aslanların keskin ve güçlü liderliği tilkilerin çevik ve manipülatif taktikleriyle birleşerek elitler arasında sürekli bir etkileşim ve rekabet ortamı yaratmaktadır (Rakel, 2009: 11-13). Turhan'a (1984: 70) göre, aslanlar ve tilkiler arasındaki bu etkileşim, elitler arası ilişkilerin yanı sıra toplumsal istikrarı ve dönüşümü de şekillendirmekte ve toplumsal değişimin karmaşıklığının anlaşılmasına katkıda bulunmaktadır.

Elit dolaşımının tarihsel açıdan açıklayıcı bir örneği, feodalizmden kapitalizme geçiş sürecinde gözlemlenebilir. Bu dönüşüm aşamasında, feodal beyler (kalıntılar), yeni ortaya çıkan kapitalistler (türevler) önem kazandıkça güçlerinin azaldığını görmüştür. Hem aslanların hem de tilkilerin özelliklerini taşıyan kapitalistler, toplumsal yapıları yeniden şekillendirmek için ekonomik güçlerini ve stratejik manevralarını devreye sokmuştur. Zamanla, kapitalizm

katılaştıkça, kapitalist elit içinde yeni kalıntılar ortaya çıkmış ve bu da daha fazla dolaşım ve dönüşüm döngüsüne yol açmıştır (Szelenyi ve Szelenyi, 1995). Bu tarihsel örnek, elitlerin sürekli bir değişim içinde olsalar da toplumların temel yapısal dinamiklerinde süreklilik gösteren bir güç ilişkisini yansıttığını ortaya koyması bakımından önemlidir; zira bu durum, elit değişimlerinin yalnızca yüzeysel aktör değişiklikleriyle sınırlı kaldığını, güç yapılarının ise derinlemesine ve sürekli bir biçimde yeniden üretildiğini göstermektedir.

Elitlerin bu sürekliliği, Mosca'nın (1939: 108-110) *The Ruling Class* (Yönetici Sınıf) adlı eserinde ileri sürdüğü "yönetici sınıf" kavramında daha da belirginleşmektedir. Mosca'ya göre, her toplumda azınlık bir grubun otoriteyi elinde bulundurduğu doğal bir hiyerarşi vardır ve bu yönetici sınıf, zamanla bireyleri değişse de iktidar üzerindeki hâkimiyetini korumaktadır. Bu bakımdan, Mosca'nın yaklaşımı, Pareto'nun elit döngüsü teorisini genişleterek, elitlerin yalnızca devinimsel değil, aynı zamanda kurumsallaşmış bir yapıya sahip olduklarını ileri sürmektedir. Nitekim feodal beylerden kapitalistlere doğru yaşanan elit değişimleri, onun bu görüşünü destekler niteliktedir; zira yeni elitler ortaya çıksa da yönetici sınıfın ayrıcalıklı konumu ve toplumu yönlendirme gücü değişmeden devam etmiştir. Üstelik, Mosca'ya göre bu sınıf, iktidarını sürdürmek adına toplumsal normları ve ortak değerleri ustalıkla kullanarak meşruiyetini pekiştirmiştir.

Mosca'nın bu konudaki en belirgin katkısı, yönetici sınıfların zaman içinde varlıklarını sürdürmelerini ve hakimiyetlerini korumalarını sağlayan mekanizmaları öne çıkarmasında yatmaktadır. Bu bağlamda, onun analizinin en temel yönlerinden biri, hâkim sınıf yapısının değişebileceğini; ancak yapısal eşitsizliklerin devam edeceğini kabul etmesidir (Mosca, 1939: 245-248). Bu durum, bir yönetici sınıfın diğerinin yerini aldığı; ancak kapsayıcı hiyerarşinin bozulmadan kaldığı tarihsel iktidar geçişlerinde açıkça görülmektedir. Yönetici hanedanların birbirini izlemesi ya da feodal beylerden sanayi patronlarına geçiş gibi tarihsel örnekler, Mosca'nın görüşlerinin doğruluğunu yansıtmaktadır (Szelenyi ve Szelenyi, 1995). Bu dönüşümler yönetici sınıf kavramından uzaklaşıldığı anlamına gelmemekte, aksine farklı tarihsel dönemler boyunca kavramın kendini uyarlama kabiliyetinin ve direncinin altını çizmektedir.

Michels de Pareto ve Mosca'nın fikirlerinden yola çıkarak klasik elit teorisine yeni bir soluk getiren "Oligarşinin Tunç Kanunu" kavramını geliştirmiştir. Michels (1915: 198), *Political Parties* (Siyasi Partiler) adlı özgün çalışmasında, demokratik örgütlerin doğasında var olan dinamikler üzerine titiz bir inceleme yapmış ve paradoksal bir eğilimi ortaya çıkarmıştır: buna göre, görünüşte demokratik olan oluşumlar bile, seçkin birkaç kişi tarafından yönetilen

merkezileşmiş yapılara dönüşme eğilimindedir. Michels'e göre bu olgu, örgütsel verimlilik ve uzmanlaşmış liderlik rolleriyle ilgili yapısal bir arayıştan kaynaklanmaktadır. Michels'in çığır açan bu yaklaşımı, oligarşik bir liderliğin ortaya çıkmasının kaçınılmaz bir sonuç olduğunu ve bunun sadece siyasi partileri etkilemekle kalmayıp, aynı zamanda liderliğin kişisel çıkarlara yönelme ve taban üyeliğinden kopma potansiyelini vurgulayarak gerçek katılımcı demokrasinin uygulanabilirliğine de meydan okuduğunu ortaya koymuştur. Onun Avrupa'daki çeşitli siyasi partiler üzerinde yaptığı ampirik analizler, yönetim kademesinin elit bir kadronun elinde toplanması yönündeki değişmez eğilimin altını çizmiştir (Michels, 1915: 62-67).

Michels'in "Oligarşinin Tunç Kanunu" tespiti, günümüz siyasi söylemlerinde de geçerliliğini korumaktadır. Çünkü modern siyasi partilerin ve örgütlerin iç dinamikleri üzerine yapılan çalışmalar, onun gözlemleriyle sıklıkla örtüşmektedir. Örneğin: Karizmatik liderlik olgusu ve siyasi partilerde karar alma yetkisinin birkaç kilit ismin elinde toplanması, onun bir asır önce ortaya koyduğu aynı oligarşik eğilimlerin tezahürleridir (Sartori, 1966). Bu çalışmalar, Michels'in oligarşik eğilimlerin siyasi örgütlerin doğasında yer aldığına dair öngörülerinin hala geçerli olduğunu göstermektedir. Bu da demokratik sistemlerde bile güç ve karar alma süreçlerinin sınırlı bir grup tarafından kontrol edildiği gerçeğini ortaya koymaktadır. Bu durum, özellikle büyük ölçekli siyasal örgütlenmelerde taban katılımının sınırlanmasına neden olmakta ve yönetim süreçlerinin dar bir elit grubun tekeline girmesiyle sonuçlanmaktadır (Arslan, 2003). Bu bağlamda, Michels'in ortaya koyduğu yapısal tespitler yalnızca örgüt içi güç yoğunlaşmasını değil, aynı zamanda katılımcı demokrasinin temel ilkelerine yönelik ortaya çıkan tehditleri de görünür kılmaktadır. Açıkçası Michels'in görüşleri katılımcı demokrasinin ilkelerine de meydan okumaktadır. Çünkü lider kadronun kendisini daha geniş bir üye kitlesinden soyutlama potansiyeli, tabanın kaygı ve isteklerinden uzaklaşılmasına yol açarak demokratik süreçlerin gerçekliği konusunda soru işaretleri yaratmaktadır. Bu kavram, demokratik normların aşınması ve elitlerin siyasi gündemleri şekillendirmedeki artan etkisine ilişkin güncel tartışmalarla örtüşmektedir (Wolfe, 1985).

Çalışmanın bu bölümünün son sözü olarak söylemek gerekirse, klasik elit teorisi iktidar ve yönetişim üzerine yapılan çalışmalarda önemli bir paradigmayı temsil etmekte ve siyasi sistemlerin doğası ile elitlerin bu sistemler içerisindeki rolüne ilişkin değerli bilgiler sunmaktadır. Başlıca öncüleri Pareto, Mosca ve Michels tarafından açıklandığı şekliyle bu teori, toplumsal örgütlenme ve yönetişimin ayrılmaz bir özelliği olarak elitlerin kaçınılmaz bir şekilde ortaya çıktığını vurgulamaktadır. Bu kuramcılar, elitlerin ve yönetici sınıfların

varlığının istisnai durumlar olmadığını, toplumsal yapılanmanın ayrılmaz bir parçası olduğunu ortaya çıkarmışlardır.

Bu bağlamda, klasik elit teorisi yalnızca güç odaklı bir analiz perspektifi sunmakla kalmamakta; aynı zamanda siyaset kuramında sıklıkla göz ardı edilen "yönetici" figürüne yönelik eleştirel bir yeniden değerlendirme fırsatı da yaratmaktadır. Nitekim Arslan (2015), bu teorinin modern siyasal düşünce içinde yöneten sınıfı anlamaya yönelik özgün bir yaklaşım sunduğunu belirtmektedir. Elit teorisi, bu yönüyle toplumlarda iktidarın nasıl el değiştirdiğini ve hangi mekanizmalarla yeniden üretildiğini inceleyen araştırmacılar için temel bir kuramsal çerçeve olmaya devam etmekte; özellikle halk egemenliği ile seçkin yönetici gruplar arasındaki gerilimleri ortaya koyması bakımından güncelliğini korumaktadır.

2.3.3. Demokratik (Modern) Elit Teorisi

Elit teorisi bağlamında siyaset biliminde öne çıkan bir diğer yaklaşım olan "demokratik elit teorisi", demokratik toplumlardaki güç dağılımının dinamiklerine ilişkin önemli bir bakış açısı sunmaktadır. Demokrasinin çoğunluğun yönetimi olduğu yönündeki geleneksel anlayışa meydan okuyan bu teori, siyasi kararların kaynakları, kurumları ve bilgiyi önemli ölçüde kontrol eden bir grup elit tarafından önemli ölçüde etkilendiğini öne sürmektedir. Bu teoriye göre, demokrasinin gerçek amacı, çoğunluğun seçimleriyle yöneticilerin belirlenmesi değil, belirli bir azınlık elitin gücünü koruma ve genişletmek olduğu düşünülmektedir. Bu elit grup, politikaya ve karar verme süreçlerine hâkim olan birkaç kişiden oluşur ve genellikle zenginlik, eğitim veya sosyal statü gibi faktörlere dayanan ayrıcalıklara sahiptir (Kahn, 2012). Öte yandan, Weberci yaklaşımın vurguladığı üzere, modern demokrasilerde devlet aygıtlarının merkezileşmesi ve bürokratikleşmesi, elitlerin toplumsal meşruiyetini artırarak onların yönetim gücünü kurumsal düzeyde pekiştirmiştir. Böylece demokratik elitizm, hem siyasi temsil mekanizmaları üzerinden hem de örgütlü devlet aygıtlarının otoritesi yoluyla işlerlik kazanmıştır (Pakulski, 2012).

Pareto, Mosca ve Michels gibi klasik elit teorisyenlerinin fikirlerinden yola çıkan demokratik elit teorisi, demokrasinin görünenin ötesinde bir güç dağılımını barındırdığı fikrini ileri sürmektedir. Modern bağlamda, demokratik süreçlerin yalnızca halk iradesini yansıtmadığı, aynı zamanda elitlerin çıkarlarını koruma ve genişletme araçları olarak da işlediği iddia edilmektedir (Üstündağ, 2023). Aron'un da (1950) belirttiği gibi, demokratik sistemlerde elitlerin varlığı, kaçınılmaz bir gerçekliktir. Aron, demokratik süreçlerin elitler arasında güç ve sorumluluk paylaşımını zorunlu kıldığını, aksi takdirde bu grupların kendi çıkarlarını toplumun genel refahından üstün tutabileceğini vurgulamıştır. Bu doğrultuda, Pakulski'nin Weberci elit

teorisi yorumu, demokratik elitizmin yalnızca iktidarın belirli bir azınlığın elinde yoğunlaşması meselesi olmadığını, aynı zamanda bu elitlerin "örgütlü iktidar aktörleri" olarak kolektif hareket etme kapasitesi kazandıklarını da vurgulamaktadır. Bu durum, Weber'in kavramsallaştırdığı şekilde, modern toplumlarda siyasal elitlerin güçlü bir örgütsel bütünlük, kurumsal koordinasyon ve stratejik dayanışma yoluyla toplum üzerindeki etkilerini kalıcı hâle getirdiklerini ortaya koymaktadır (Pakulski, 2012).

Demokratik elit teorisi, demokrasinin sadece yüzeysel bir eşitlik ve katılım sağladığını savunmaktadır. Bu teoriye göre, gerçek güç ve karar verme yetkisi belirli bir elit grubun elindedir ve halk sadece seçimlerde oy kullanma hakkına sahip olmakla yetinmektedir. Bu nedenle, demokratik süreçlerin aslında elitlerin çıkarlarına hizmet ettiği iddia edilmektedir (Di Zerega, 1991). Başka bir ifadeyle, elitlerin politika üzerindeki etkisi, demokrasinin sadece bir illüzyon olduğunu ve gerçek gücünün elitlerin kontrolünde olduğunu ortaya koymaktadır. Bu elitler, toplumun diğer kesimlerine göre daha fazla kaynak ve imkâna sahip olduğu için politikaları ve kararları kendi çıkarları doğrultusunda şekillendirme gücüne sahiptirler (Domhoff, 2017: 29-30). Dolayısıyla, eşitlik ve katılım gibi demokratik değerlerin sadece küçük bir kesim için geçerli olduğu ve geri kalanların ise bu süreçlerde söz sahibi olmadığı söylenebilir.

Bu bağlamda, alanında oldukça söz sahibi olan Amerikalı sosyolog Mills, (1956: 81) elit gruplar arasındaki güç yoğunlaşmasını eleştirel bir gözle inceleyerek demokratik elit teorisine kayda değer katkılarda bulunmuştur. *The Power Elite* (İktidar Elitleri) adlı ufuk açıcı çalışmasında Mills'in kavramsallaştırdığı 'iktidar elitleri' kavramı, iktidarın siyaset, ekonomi ve ordu alanlarında etkili pozisyonları işgal eden seçkin bir grup bireyin elinde toplandığı fikrine odaklanmaktadır. Bu bağlamda Mills, iktidar elitlerini "bulundukları konumlar sayesinde ortalama bireylerin yaşadıkları sıradan ortamların ötesine geçebilen ve önemli sonuçları olan kararlar alabilen kişiler" olarak tanımlamıştır. Bu elit grup, politika kararlarını şekillendirme, kamusal söylemi manipüle etme ve toplumsal kaynakları kontrol etme kapasitesine sahiptir ve böylece yönetim sistemi üzerinde önemli bir etki yaratmaktadır. Ayrıca, Mills, iktidar elitlerinin tek bir alanla sınırlı olmadığını, birbiriyle bağlantılı bir ağ olarak faaliyet gösterdiğini ve kolektif olarak bireysel alanların ötesine uzanan bir otoriteye sahip olduğunu vurgulamaktadır (Mills, 1956: 310).

Bu kuramsal yaklaşım, iktidar elitlerinin sadece mevcut konumlarını değil, bu konumlara nasıl ulaştıklarını da sorgulamayı gerektirmektedir. Çünkü bu elitlerin varlığını sürdürebilmesi, bireysel yetenek ya da liyakatin ötesinde belirli sosyal ve kurumsal yapıların sunduğu

olanaklarla da yakından ilişkilidir. İşte tam bu bağlamda, Türkiye'deki güç elitlerinin oluşumuna dair Arslan'ın (1999: 291-293) bulguları dikkat çekici veriler sunmaktadır. Arslan'ın analizine göre, Türkiye'de üst düzey karar alıcıların önemli bir kısmı, ülkedeki yüksek prestijli eğitim kurumlardan mezundur. Bu kurumlar yalnızca akademik bilgi üretimi sağlayan yapılar değil, aynı zamanda politik, bürokratik ve ekonomik elitler arası simbiyotik ilişkilerin geliştiği sosyal alanlar olarak da işlev görmektedir. Bu yönüyle Bourdieu'nün habitus ve alan kuramı, Türkiye'deki elit yapılanmasını anlamak açısından işlevsel bir kavramsal çerçeve sunmaktadır.

Mills'e (1956: 256) göre bu gruplar, farklı sosyal sınıflardan gelseler dahi benzer değer sistemleri ve güç ağları içinde birleşerek görünmez ve çoğu zaman hesap vermez bir yapıya bürünmektedirler. Böylece, toplumun geniş kesimleri tarafından doğrudan fark edilmeyen ama yönetimsel kararlar üzerinde belirleyici olan bir iktidar yapılanması ortaya çıkmaktadır. Ancak, bu gruplar arasındaki rekabet ve çıkar çatışmaları, bazen kamuoyunun dikkatini çekebilir ve bu da onların güçlerini sorgulamalarına neden olabilir. Bu rekabet ve çıkar çatışmaları, demokratik süreçlerin işleyişini etkileyebilir ve toplumda eşitsizliklere yol açabilir. Bu durumda, halkın güçlü elit gruplara karşı daha fazla şeffaflık ve hesap verebilirlik talep etmesi gerekebilir. Ayrıca, bu grupların faaliyetlerini denetleyecek ve kontrol edecek bir mekanizmanın oluşturulması da önemlidir. Böylelikle, toplumun genel çıkarlarını korumak ve demokratik süreçleri güçlendirmek mümkün olabilir. Eşitsizliklerin azaltılması ve rekabetin sağlıklı bir şekilde sürdürülebilmesi için adalet ve şeffaflık ilkelerine dayanan bir yönetim yapısının oluşturulması gerekmektedir. Bu sayede, güçlü elit grupların haksız avantaj sağlaması önlenirken, toplumun farklı kesimlerinin de eşit fırsatlara ve söz hakkına sahip olmaları sağlanabilir (Johnston, 2006). Diğer bir ifadeyle, demokratik süreçlerin işleyişinin şeffaflık ve hesap verebilirlik prensipleri üzerine kurulması, toplumun genel çıkarlarının korunmasını ve demokratik katılımın artmasını sağlayabilir.

Kısaca ifade etmek gerekirse, toplumsal eylemler üzerinde önemli ölçüde kontrol sahibi olan ve idarenin seyrini yönlendiren baskın bir azınlığın varlığının altını çizen Mills'in 'iktidar elitleri' tezi, demokratik elit teorisi için dikkat çekici önermeler içermektedir. Gerçek anlamda çoğulcu bir güç dağılımı kavramına meydan okuyan bu bakış açısı, demokratik toplumlarda bile hiyerarşik güç yapılarının varlığını koruduğunu vurgulamaktadır.

Amerikalı siyaset bilimci Harold D. Laswell ise siyasi elitlerin tüm toplumlarda siyasi gücü elinde tutan sınıf ya da grup olduğunu ifade etmektedir. Laswell'e (2017: 220-222) göre, toplumların uyumlu bir şekilde yönetilebilmesi için siyasi elitlere her zaman ihtiyaç vardır.

Doğrusu, Laswell'in bakış açısı, iyi işleyen bir toplumun varlığını sürdürebilmesi için siyasi elitlerin vazgeçilmezliğini vurgulayarak Mills'in görüşlerini desteklemektedir. Ona göre demokratik toplumlarda bile hiyerarşik güç yapıları etkili bir yönetim aracı olarak varlığını sürdürmektedir. Bunun nedeni, siyasi elitlerin önemli kararlar alabilecek ve çoğunluğun yararına politikalar uygulayabilecek bilgi, deneyim ve kapasiteye sahip olmalarıdır. Çünkü Laswell, siyasi elitler olmadan toplumda kaos ve yön belirsizliği olabileceğini, bunun da kolektif hedeflere ulaşmayı ve sosyal düzeni korumayı zorlaştırabileciğini iddia etmektedir. Ancak, bu noktada, kontrolsüz bir güç yoğunlaşması yolsuzluğa ve yetkinin kötüye kullanılmasına yol açabileceğinden, siyasi elitlerin yönettikleri insanların ihtiyaç ve taleplerine karşı hesap verebilir ve duyarlı olmalarını sağlamak da önemlidir (Bevir, 2006). Diğer bir ifadeyle, siyasi elitlerin toplumdaki rolleri karmaşık bir yapıya sahiptir ve bu durum, otorite ile hesap verebilirlik arasında hassas bir denge kurulmasını gerektirir.

Laswell'e göre, siyasi gücü elinde bulunduran azınlığın demokratik sayılabilmesinin ölçütü, özgür, eşit ve güvenilir bir seçim süreci sonucunda toplumun rızasıyla iktidara gelmiş olması ve yönetilen çoğunluk tarafından denetlenebilmesidir. Laswell'in bu bakış açısı hem adil bir seçim sürecinin hem de iktidardakilerin hesap verebilirliğinin önemini vurgulamaktadır. Laswell, yöneten azınlığın çoğunluğun denetimine tabi olması gerektiğini vurgulayarak, yönetenlerin yönettikleri insanların ihtiyaç ve arzularına duyarlı olmalarını sağlamaya yönelik demokratik mekanizmaların altını çizmektedir. Ona göre, siyasi elitlerin kararları ancak demokratik denetim altında tutulduğunda halkın güvenini kazanabilir ve toplumsal istikrar korunabilir (Lasswell, 2017: 228). Özetle, bu yaklaşım azınlığın temsili ile çoğunluğun etkisi arasında bir denge kurmaya çalışarak hem kapsayıcı hem de hesap verebilir bir demokratik sistemi teşvik etmektedir.

Fransız sosyolog ve filozof Raymond Aron (1995) da benzer şekilde toplumların her zaman bir azınlık tarafından yönetildiğini ve dolayısıyla tüm rejimlerin oligarşik bir yapıya eğilimli olduğunu savunmuştur. Aron'a göre ister Batılı bir liberal demokraside ister komünist bir devlette olsun, elit bir azınlık her zaman geniş kitleler üzerinde hüküm sürmektedir. Bu bağlamda, Aron da Laswell'in fikirleriyle paralel bir biçimde, başarılı bir demokratik sistemin anahtarının, azınlık temsili ile çoğunluk etkisi arasında bir denge kurmakta, kapsayıcılığı ve hesap verebilirliği sağlamakta yattığını savunmuştur. Bu hassas dengenin denge ve denetleme, güçler ayrılığı ve düzenli seçimler gibi mekanizmalarla sağlanabileceğine inanmıştır. Ayrıca, bu mekanizmaların gücün birkaç kişinin elinde toplanmasına karşı güvence işlevi görerek farklı seslerin ve görüşlerin katılımına ve temsiline olanak tanıdığının altını çizmektedir. Aron, bu

dengenin demokratik bir toplumun meşruiyeti ve istikrarı için hayati önem taşıdığını, zira halkın hükümetine olan güvenini ve itimadını artırdığını vurgulamıştır.

Öte yandan Aron'un üzerinde durduğu önemli unsurlardan biri de elitlerin birlik ve dayanışmasıdır. Aron (1950), elit sınıfın bir araya gelip birlik olduğunda, önemli bir değişim yaratma ve geleceği şekillendirme gücüne sahip olduğuna inanmaktadır. Aron, bu birlikteliğin sosyal sorunların ele alınmasına, eşitliğin teşvik edilmesine ve herkes için daha kapsayıcı bir toplum yaratılmasına yardımcı olabileceğini savunmaktadır. Çünkü ona göre, elit sınıf, kaynaklarını, nüfuzlarını ve ağlarını kullanarak kolektif seslerini yükseltebilir ve toplumun geneline fayda sağlayacak politikaları savunabilir. Dahası, bu birliktelik ayrıcalıklı sınıflar arasında sorumluluk duygusunu geliştirerek, onları ayrıcalıklarını kamu yararı için kullanmaya ve farklı sosyo-ekonomik gruplar arasındaki uçurumu kapatmaya teşvik edebilir. Başka bir ifadeyle, Aron, elit sınıfın birlik ve dayanışmasının toplum açısından daha adil ve uyumlu bir geleceğin yolunu açabileceğine inanmaktadır.

Ne var ki, bu kuramsal iyimserliğe karşın, pratikte elit grupların kamu yararına yönelip yönelmediği konusu önemli bir tartışma alanıdır. Özellikle medya elitlerinin konumu bu açıdan dikkat çekici bir örnek sunmaktadır. Arslan (1999: 126–127), Türkiye'de medya sahiplerinin büyük sermaye gruplarıyla iç içe geçtiğini ve medya gücünün çoğu zaman halk adına değil, diğer elitlerle çıkar birliği temelinde kullanıldığını belirtmektedir. Bu durum, demokratik elit teorisinin öngördüğü şeffaflık ve hesap verebilirlik işlevlerinin medya aracılığıyla gerçekleşmesini zorlaştırmakta; dolayısıyla elit dayanışmasının toplumsal fayda yaratmak yerine, güç birikimini korumaya ve elit çıkarlarını yeniden üretmeye hizmet ettiğini göstermektedir.

Son tahlilde, demokratik elit teorisi, modern demokrasilerde siyasal gücün görünürde halkın elinde, gerçekte ise belirli elit grupların denetiminde olduğu fikrini temellendirerek temsiliyetin sınırlarını tartışmaya açmaktadır. Bu teoriye göre, demokrasi bir yaşam biçimi değil, karar alma süreçlerine hâkim olan elit yöneticilerin düzenli aralıklarla seçilmesini sağlayan bir yönetim biçimidir. Bu bakış açısı, demokrasinin toplumun tüm yönlerine aktif vatandaş katılımını içermesi gerektiği fikrine bir anlamda meydan okumaktadır. Pareto, Mosca, Michels ve Mills gibi kuramcıların katkılarıyla şekillenen bu yaklaşım, elitlerin iktidarı elde etme biçimlerinin yanı sıra bu gücü nasıl yeniden ürettiklerini de açıklamaya çalışmaktadır. Türkiye özelinde Arslan'ın bulguları, elitler arası yapısal homojenlik, yatay geçişkenlik ve hesap verebilirlik eksikliği gibi faktörlerin demokratik işleyişi sınırlandırdığını göstermektedir. Özellikle medya, eğitim ve bürokrasi gibi alanlarda kurulan ilişkiler, halkın yönetime katılımını

dolaylılaştırmakta ve elitler arası güç birikimini pekiştirmektedir. Bu bağlamda, demokratik elitizmin sürdürülebilirliği, elitlerin nitelikleri kadar şeffaflık, hesap verebilirlik ve sivil katılım gibi mekanizmaların etkin kullanımıyla da yakından ilişkilidir.

Tablo 1. Elit Teorisyenleri - Karşılaştırmalı Özet Tablosu

Düşünür / Teori	Temel Yaklaşım	Anahtar Kavramlar	Temel Varsayımlar
Platon *(Normatif Elit Teorisi)*	Yönetimin bilgi ve erdem sahibi filozoflarca yürütülmesi gerektiğini savunur.	Filozof-krallar, erdem, adalet, meritokrasi	Adil bir düzen, her sınıfın kendi görevini en iyi biçimde yerine getirmesiyle mümkündür.
Farabi *(Normatif Elit Teorisi)*	Yönetimin amacı toplumun mutluluğu ve adaletidir.	Erdemli şehir, fazilet, bilgelik	Bilge ve adil bir yöneticinin rehberliğinde toplum düzeni sağlanabilir.
İbn Haldun *(Normatif Elit Teorisi)*	Siyasal iktidarın sürekliliği "asabiyet" kavramına dayanır.	Asabiyet, toplumsal dayanışma, liderlik	Toplumun istikrarı güçlü bir toplumsal bağlılık ve ahlaki liderlikle mümkündür.
Nietzsche *(Radikal Normatif Yaklaşım)*	"Üstinsan" kavramı üzerinden yaratıcı, özgür bireylerin liderliğini savunur.	Üstinsan, güç istenci, bireysellik	Gerçek elit, kendi değerlerini yaratan bireydir; toplumsal normlara bağlı değildir.
Ortega y Gasset *(Normatif Elit Teorisi)*	Kitle kültürüne karşı entelektüel elitlerin rehberliğini savunur.	Kitlelerin isyanı, kültürel elit, meritokrasi	Toplumun yönünü, bilgi ve kültürle donanmış elitler belirlemelidir.
Pareto *(Klasik Elit Teorisi)*	Toplum her zaman elitler tarafından yönetilir; elitler zamanla değişir.	Elit dolaşımı, aslanlar–tilkiler	Elitlerin yer değiştirmesi toplumsal dengenin koşuludur.
Mosca *(Klasik Elit Teorisi)*	Her toplumda küçük bir azınlık egemendir.	Yönetici sınıf, siyasal formül	İktidar azınlık bir grubun elindedir ve meşruiyet üreterek varlığını sürdürür.
Michels *(Klasik Elit Teorisi)*	Demokratik örgütler bile zamanla oligarşiye dönüşür.	Oligarşinin tunç kanunu, örgüt elitleri	Örgütlerde liderlik az sayıda kişide yoğunlaşır.
Mills *(Demokratik Elit Teorisi)*	Güç, siyaset, ekonomi ve ordudaki seçkin azınlıkta yoğunlaşır.	İktidar elitleri, güç yoğunlaşması	Modern demokrasilerde kararlar dar bir elit grup tarafından alınır.
Laswell *(Demokratik Elit Teorisi)*	Toplumun uyumu için siyasi elitlerin varlığı gereklidir.	Siyasi elit, otorite, hesap verebilirlik	Etkili yönetim, bilgi ve deneyime sahip elitler aracılığıyla sağlanır.

(Bu tablo 'Elit Teorileri' bölümünde fikirlerine yer verilen isimlerin elit yönetimi konusundaki düşünceleri incelenerek yazar tarafından oluşturulmuştur.)

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: TÜRK SİYASAL HAYATINDA MERKEZ SAĞDAKİ 'ELİT DÖNGÜSÜ'

Çalışmanın bu bölümünde, Türk siyasal hayatında merkez sağın tarihsel gelişimi, ideolojik zemini ve kurumsal sürekliliği bağlamında 'elit döngüsü' kavramsallaştırması çerçevesinde incelenecektir. Öncelikle, *Merkez Sağ Öncesi Türk Siyasal Hayatına Kısa Bir Bakış* başlığı altında, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e uzanan modernleşme süreci ile bürokratik elitin yükselişi değerlendirilecek; ardından *Merkez Sağ Siyasetin Kavramsal Temelleri* başlığı altında, sağ-sol ayrımının tarihsel gelişimi, "merkez" kavramının kuramsal boyutları ve Türkiye'ye özgü sağ ideolojilerin temel bileşenleri tartışılacaktır. *Türkiye'de Merkez Sağ Partiler* başlığı altında ise, DP, AP, ANAP ve AK Parti örnekleri üzerinden merkez sağın siyasal temsiliyet, liderlik biçimleri ve kurumsal dönüşüm süreçleri çok boyutlu bir perspektifle ele alınacaktır. Son olarak, *Elit Döngüsü Yaklaşımının Merkez Sağa Uyarlanması* başlığı altında, Pareto'nun kuramı ışığında Türkiye'de merkez sağda gözlemlenen seçkinler arası geçiş ve dönüşüm süreçleri değerlendirilerek, genel çerçeve kuramsal bir bütünlük içinde tamamlanacaktır.

3.1. Merkez Sağ Öncesi Türk Siyasal Hayatına Kısa Bir Bakış

Türk siyasi tarihinde ilk siyasal örgütlenmeler, 19. yüzyılın sonlarına doğru, Avrupa siyasetindeki muadillerine paralel olarak ortaya çıkmıştır. Osmanlı İmparatorluğunun gerilemesini ve çöküşünü durdurmak için ortaya çıkan bu hareketler, iktidarın paylaşımına yönelik çeşitli ideolojiler ve gündemlerle çağdaş Türkiye'nin siyasi manzarasının şekillenmesinde de önemli bir rol oynamıştır (Akça, 2007). Osmanlı İmparatorluğu'nun 18. yüzyılın sonlarından itibaren gerilemesinin ardından yaşanan mücadeleler, imparatorluğun yapısal ve topraksal olarak uzun süre ayakta kalamayacağını göstermiştir. Nitekim bu dönemde isyanlar, komşu devletlerle çatışmalar ve merkezi otoritesinin azalması gibi önemli zorluklarla karşılaşılmıştır (Tezcan ve Sarıbaş, 2019). İmparatorluğun Batı karşısında gerilemesi, ülkeyi yönetenleri "devleti kurtarma" düşüncesine öncelik vermeye sevk etmiş, başta askeri alanda olmak üzere siyasi ve idari yapıda modernleşme arayışlarına hız kazandırmıştır (Tuncel ve Bakan, 2013). Bu ilk modernleşme girişimleri, bir anlamda İmparatorluğun Batı karşısında geri kalmışlığının da bir kabulü olarak değerlendirilebilir.

İlk modernleşme çabaları, Batı'da olduğu gibi Sanayi Devrimiyle eşzamanlı olarak değil, askeri yenilgilere, toprak kayıplarından kaynaklanan ekonomik zorluklara ve hazinede büyüyen açığı kapatma ihtiyacına bir yanıt olarak ortaya çıkmıştır (Kurtdaş, 2019). Yani, Osmanlı yöneticileri devlet kurumlarının modernleştirilmesinde önceliği orduya vermiş ve Batı

modellerine dayalı askeri okullar ve akademiler kurmuşlardır. Ahmad'ın (1999: 10) ifade ettiği gibi bu durum, devletin korunması ve güvenliğine adanmış yeni bir reformist asker neslinin ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Bu dönemin siyasal iklimi, temelde Batıcılık, İslamcılık ve Osmanlıcılık olmak üzere üç ana ideolojik eksen etrafında şekillenmiş; bu eksenler doğrultusunda yeraltı siyasal yapılanmaların ortaya çıkışı ve merkezi otoritenin uyguladığı siyasal baskılar, siyasal sahnede belirleyici rol oynamıştır. Bu ideolojik yapılanmalar hem kendi aralarında hem de mevcut otoriteyle sürekli bir çatışma halinde olmuş, böylece siyasal alandaki istikrarsızlık ve gerginlik daha da derinleşmiştir. Bu siyasal oluşumlar arasında özellikle dikkat çeken aktörlerden biri, Osmanlı mutlak monarşisine duydukları hoşnutsuzlukla bir araya gelen farklı düşünsel arka planlara sahip bireylerin oluşturduğu Jön Türk hareketidir (Çilliler, 2015).

Jön Türk hareketi, tek bir ideolojik çizgiden ziyade, farklı siyasal ve entelektüel eğilimleri bünyesinde barındıran heterojen bir yapıya sahipti. Ancak bu farklılıklarına rağmen, tüm gruplar imparatorluğu içinde bulunduğu çoklu krizlerden kurtarma amacı etrafında birleşmişti. Hareketin düşünsel temelini, Osmanlı Devleti'nin varlığını ancak Batı Avrupa'nın siyasal, toplumsal ve ekonomik modellerinden esinlenen kapsamlı bir modernleşme süreciyle sürdürebileceği inancı oluşturuyordu. Bu çerçevede Batıcılık, yüzeysel bir öykünme değil; Osmanlı'nın Avrupalı güçlerle denk bir konuma ulaşabilmesi için zorunlu bir stratejik yönelim olarak görülmekteydi (Demirtaş, 2007). Aynı dönemde geliştirilen Osmanlıcılık ideali ise, imparatorluk bünyesindeki farklı etnik toplulukları ortak bir siyasal kimlik altında birleştirme çabasını yansıtıyordu. Ancak özellikle Balkanlarda yükselen etnik milliyetçilik dalgası, bu ideali zayıflatmış; çok kimlikli bir imparatorluk tasavvurunun yerini, Türk kimliği etrafında şekillenen daha homojen bir ulus anlayışı almıştır (Koç, 2018). Bu dönüşüm, ideolojik bir evrimden çok, imparatorluk ölçeğinde aidiyetin ve meşruiyetin yeniden tanımlandığı tarihsel bir kırılma olarak değerlendirilebilir.

Bu bağlamda en güçlü ve etkili siyasal örgütlenme, 1889 yılında İstanbul'da kurulan ve kısa sürede geniş bir etki alanı kazanan İTC olmuştur. Halk arasında "Jön Türkler" olarak da bilinen bu yapı, II. Abdülhamid'in otoriter ve anayasa karşıtı siyaset tarzına bir tepki olarak doğmuş, meşrutiyetçi bir yönetim anlayışını benimsemiştir. Ahmad'ın (2010: 33) belirttiği üzere, İttihatçılar, padişahın yetkilerini sınırlandıran ve azınlık haklarını da içeren bir anayasal sistem aracılığıyla imparatorluğu yeniden yapılandırmayı hedeflemekteydi. Bu doğrultuda, 1909 yılında Sultan II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesinde etkin rol oynayan İTC, daha demokratik bir yönetim anlayışının önünü açmış ve Türk siyasal tarihinde önemli bir kırılma

noktasını temsil etmiştir (Demirtaş, 2007). Bu yönüyle Jön Türk hareketi, modern Türkiye'nin kurumsal ve ideolojik temellerinin atılmasında tarihsel bir eşik işlevi görmüştür.

Jön Türkler'in anayasal monarşiye geçiş yönündeki çağrısı, yalnızca Sultan'ın yetkilerinin sınırlandırılmasını hedeflemiyordu; aynı zamanda egemenliğin halkı temsil eden bir parlamento aracılığıyla kullanılmasını öngören daha katılımcı bir siyasal düzen fikrini de içeriyordu. Bu doğrultuda hareket, Osmanlı İmparatorluğu'nu daha merkezi, seküler ve ulus-devlet benzeri bir yapıya kavuşturmayı amaçlayan reformist bir siyasal vizyon geliştirmiştir. Bu reformcu çizgi, 1908'de gerçekleşen ve tarih yazımında "Jön Türk Devrimi" olarak anılan siyasal dönüşümle somutlaşmıştır. Söz konusu devrim, Sultan II. Abdülhamid'in otokratik yönetimini sona erdirerek 1876 Anayasası'nın yeniden yürürlüğe girmesini sağlamıştır. Ancak bu idealist dönüşüm girişimleri, imparatorluğun süregelen toprak kayıpları, ekonomik darboğazı ve çok-etnili yapının yarattığı yönetsel zorluklar karşısında kalıcı bir dönüşüm yaratmakta yetersiz kalmıştır (Gündüz, 2019). Özellikle hareketin zamanla Türkçülük yönelimini güçlendirmesi, gayrimüslim ve Türk olmayan Müslüman topluluklarla ilişkileri gererek etnik gerilimleri artırmış; bu durum, imparatorluğun çözülme sürecini hızlandıran önemli etkenlerden biri haline gelmiştir.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1908'de gerçekleştirdiği siyasal devrimle başlayan II. Meşrutiyet dönemi, Findley'in (2012:198) vurguladığı üzere, Osmanlı siyasal tarihinde eşi görülmemiş bir çoğulculuğun ve anayasal hakların gelişiminin önünü açmıştır. Bu dönemde yasama yetkisi, halk tarafından seçilen temsilcilerden oluşan Meclis-i Mebusan'a devredilmiş ve böylece anayasal monarşinin kurumsal temelleri güçlendirilmiştir (Uyanık, 2002). Yürütmenin meclise karşı sorumlu hale gelmesiyle parlamenter sisteme geçiş sağlanmış; farklı görüşlerin temsil edilebildiği, nispeten özgür bir siyasal ortam doğmuştur. Bu yeni siyasal zeminde, Hürriyet ve İtilaf Fırkası, Mutedil Hürriyetperveran Fırkası, Ahali Fırkası, Hizbi Cedid Fırkası ve Osmanlı Sosyalist Fırkası gibi farklı ideolojik yönelimlere sahip çok sayıda parti faaliyet göstermeye başlamıştır (Kabasakal, 1991: 51-53). II. Meşrutiyet böylece, Osmanlı siyasetinde hem temsil ilkesinin güç kazandığı hem de modern siyasal çoğulculuğun ilk örneklerinin ortaya çıktığı bir zemin yaratmıştır.

Bu süreçte, Akyol'un (2014: 239) belirttiği gibi, parlamenter sistemin kurumsallaşması ve kuvvetler ayrılığı ilkesinin siyasal kültürde yer edinmesi adına önemli adımlar atılmıştır. Nitekim yeni partilerin kurulması, çok sesli basının gelişmesi ve düzenli seçimlerin yapılması, daha kapsayıcı ve temsile dayalı bir siyasal rejimin inşasına işaret etmektedir. Tarık Zafer Tunaya'nın ifadesiyle, II. Meşrutiyet dönemi, ilerleyen süreçte kurulacak Cumhuriyet rejiminin

"siyasal bir laboratuvarı" işlevi görmüştür (Kaştan, 2017). Çünkü bu dönemdeki siyasal partiler, toplumsal dönüşümlere uyum sağlayarak ilerleyen süreçte Türk demokrasisinin kurucu öğeleri haline gelmiştir.

Ancak bu anayasal düzen ve siyasal özgürlük atmosferi uzun ömürlü olmamış, özellikle 1912 yılında gerçekleşen ve tarihe "sopalı seçimler" olarak geçen olaylar, İTC'nin muhalefet karşısında otoriter yöntemlere başvurduğunu göstermiştir (Örmeci, 2010). Başlangıçta meşrutiyeti ve siyasal çoğulculuğu savunan İttihatçılar, zamanla siyasal muhalefeti baskılamaya yönelik otokratik pratikler geliştirmişlerdir. İkinci Meşrutiyet döneminde ortaya çıkan hizip mücadeleleri, yalnızca meclis içi çatışmalarla sınırlı kalmamış; toplumun farklı kesimlerine de sirayet ederek siyasal kutuplaşmayı derinleştirmiştir. İttihatçılar ile Hürriyet ve İtilaf Fırkası arasında giderek artan gerilim, etnik temsiliyet sorunlarıyla birleşmiş; özellikle Rum, Ermeni, Arap ve Arnavut topluluklarla yaşanan anlaşmazlıklar, siyasal sistemin kırılgan yapısını daha da zayıflatmıştır. Ordunun da taraf olduğu bu çatışma ortamı, parlamenter demokrasinin kurumsallaşma sürecini sekteye uğratmış ve demokrasi görünümünü tehdit eden bir krize dönüşmüştür (Türkmenoğlu, 2019).

Bu kırılgan siyasal atmosferin en kritik dönüm noktalarından biri, tarihe 31 Mart Vakası olarak geçen 31 Mart 1909 ayaklanmasıdır. Karatepe'nin (2009: 111) belirttiği üzere, bu olay İttihat ve Terakki yönetiminin uygulamalarına karşı duyulan hoşnutsuzluğun bir sonucu olarak, özellikle askerî birlikler ve medrese çevrelerinin öncülüğünde örgütlenmiş bir kalkışma niteliği taşımaktaydı. Hareket Ordusu'nun müdahalesiyle bastırılan bu isyan, kısa vadede İttihatçıların siyasal gücünü pekiştirmiştir. Ancak, iktidar pratiklerinde giderek belirginleşen otoriter eğilimler, yönetimin meşruiyetini zayıflatmış ve ülkenin I. Dünya Savaşı'na sürüklenmesinde etkili olmuştur (Timur, 2001: 19). Bu süreç, imparatorluk siyasetinde derin kırılmalar yaratmış; merkezileşme politikalarıyla birleşen toplumsal huzursuzluklar, Osmanlı'nın çözülme sürecini hızlandıran temel etkenlerden biri hâline gelmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda bürokratik elitlerin siyasal iktidar içindeki etkisinin artmasıyla birlikte, meşruiyetin kaynağına dair yaşanan dönüşüm, devlet yönetiminde köklü bir yeniden yapılanmanın önünü açmıştır. Ancak bu yeniden yapılanma, modernleşmenin toplumsal temsiliyetini genişletmekten ziyade, mevcut düzenin idari araçlarla yeniden tahkim edilmesine yol açmıştır. Ne var ki Tanzimat elitlerinin siyasal tahayyülü, yerleşik düzeni kökten dönüştürmekten çok, onu modern bürokratik ilkelerle güçlendirmeye yönelmiştir. Bu nedenle Tanzimat sonrası modernleşme, halkın siyasal sürece katılımını sınırlayan ve karar alma mekanizmalarını merkezde yoğunlaştıran bir yapıda şekillenmiştir. Bu bağlamda, bürokrasinin

özellikle din olgusunu hem modernleşmenin önündeki bir engel hem de Batı karşısındaki gerilemenin nedeni olarak değerlendirmesi, laiklik temelli bir sekülerleşme anlayışının kurumsallaşmasına zemin hazırlamıştır (Karadağ, 2005).

İmparatorluğun son dönemlerinde bu eğilim daha da belirginleşmiş; laiklik ve Türkçülük ekseninde şekillenen bir ulus-devlet ideolojisinin temelleri atılmıştır. Devlet, bu süreçte yalnızca bir siyasal organizasyon değil, aynı zamanda toplumu yeniden biçimlendirmeyi hedefleyen bir mühendislik projesinin merkezî unsuru hâline gelmiştir. Devletin çekirdeğinde yer alan bürokratik elitler, toplumsal dönüşümü yönlendirme misyonlarını gerçekleştirmek adına idari ve baskı aygıtlarını etkin biçimde kullanmış; bu durum, merkez ile çevre arasındaki tarihsel gerilim hattını daha da derinleştirmiştir (Tuncel ve Gündoğmuş, 2012). Cumhuriyet'in kuruluşuyla birlikte bu geleneksel yönelim büyük ölçüde korunmuş; kamu bürokrasisi, yeni rejimin ideolojik temellerini inşa eden ve modernleşme sürecini sürükleyen başlıca güç olarak konumlanmıştır. Laiklik, modernleşme ve ulus-devlet inşası ekseninde şekillenen reformların devamlılığını sağlama amacı, bürokrasiyi çevreden gelen siyasal talepler karşısında sınırlayıcı bir pozisyona taşımıştır (Tuncel ve Bakan, 2013). Böylece merkez-çevre ilişkisi, yalnızca kültürel veya coğrafi ayrımların değil, aynı zamanda meşruiyet ve siyasal temsil mücadelesinin belirlediği bir çatışma alanı hâline gelmiştir.

Bu noktada Heper'in (2012: 239) vurguladığı gibi, Türk siyasal kültürünün karakteri radikal kopuşlardan ziyade yapısal süreklilikler üzerinden şekillenmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun çözülüşünün ardından kurulan Türkiye Cumhuriyeti de bu tarihsel sürekliliğin izlerini taşımış; Jön Türk hareketinin siyasal normları ve yönetim anlayışı, yeni rejimin kurumsal mimarisine sirayet etmiştir. Bu bağlamda, Jön Türk kadrolarının içinden yetişen ve modern Türkiye'nin kurucu lideri olan Mustafa Kemal Atatürk, imparatorluğun çöküş sürecini izleyen dönemde yeni bir siyasal düzenin temellerini atmıştır. Atatürk'ün öncülüğünde şekillenen bu yeni siyasal vizyon, Batıcılık, milliyetçilik ve laiklik ilkeleri etrafında biçimlenmiş; söz konusu ilkeler, 20. yüzyıl boyunca Türkiye'nin siyasal dönüşümünü ve devlet-toplum ilişkilerinin yönünü belirleyen temel eksenler hâline gelmiştir (Demirtaş, 2007).

Atatürk'ün liderliğinde yürütülen reformlar, Türkiye'yi Avrupa merkezli, seküler ve ulus-devlet niteliğine sahip bir yapıya dönüştürmeyi hedeflemiştir. Bu dönemde CHP, devletin kurucu ideolojisini temsil eden bir siyasal örgüt olarak modernleşme sürecine yön vermiştir. Latin alfabesinin kabulü, medeni hukukun laik esaslara göre düzenlenmesi ve eğitim sisteminin yeniden yapılandırılması gibi uygulamalar, Osmanlı'nın dinsel temelli yönetim anlayışından

uzaklaşılarak Batı normlarına dayalı bir kurumsal düzenin tesis edilmesini amaçlamıştır. Bu süreç, siyasal rekabetin sınırlı olduğu ve tek parti yönetimi altında şekillenen bir siyasal yapının ortaya çıkmasına da zemin hazırlamıştır (Türkmenoğlu, 2007).

Nitekim Cumhuriyet'in ilk yıllarında siyasal düzen, otoriter nitelikler taşıyan bir tek parti sistemine evrilmiş; bu sistem, muhalif aktörlerin sistem dışına itilmesine neden olmuştur (Uzun, 2010). Özellikle "31 Mart Olayı" ve "Mahmut Şevket Paşa suikastı" gibi tarihsel olayların yarattığı travmatik hafızayla şekillenen siyasal kültür, bu dönemde muhalefeti istikrarsızlıkla özdeşleştirmiş ve çok partili hayat deneyimleri güvensizlikle karşılanmıştır. Ancak bu durum, çoğulculuk arayışının tamamen ortadan kalktığı anlamına gelmemektedir. Bu dönemde, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (1924-25), Serbest Cumhuriyet Fırkası (1930) ve Meclis içindeki Bağımsız Grup girişimleri, siyasal rekabetin tesisi adına atılan sınırlı fakat önemli adımlar olarak değerlendirilebilir (Güray, 2020). Ayrıca, her ne kadar Tek Parti dönemi, sert reformist çizgisiyle geniş toplum kesimlerinde tepkilere yol açsa da bu dönem aynı zamanda modern bir siyasal sistemin kurumsal altyapısını da inşa etmiştir. 'Demokrasi' kavramının yurttaşlık ders kitaplarında yer alması, siyasal bilinçlenme sürecinin başlangıç göstergelerindendir. Bu bağlamda etnik ya da mezhepsel temelli kimliklerden ziyade, kapsayıcı bir üst kimlik anlayışıyla yurttaşlık tanımı yapılmaya çalışılmış ve modernleşme süreci, halk ile devlet arasında yeni bir meşruiyet zemini oluşturmaya yönelmiştir (Akdağ, 2005: 68-70).

İkinci Dünya Savaşı sonrasında ise, uluslararası sistemdeki değişimlerin de etkisiyle İnönü'nün liderliğindeki CHP yönetimi, daha esnek bir siyasal yapı benimsemeye başlamış ve çok partili demokrasiye geçişe zemin hazırlamıştır. Bu dönemde, Türkiye, 1946'da DP'nin 1948'de MP'nin kurulmasıyla çok partili siyasal yaşama geçiş sürecine adım atmıştır. Bu dönüşüm, tek parti rejiminin halk üzerindeki tahakkümünün sona erdirilmesi ve siyasal rekabetin önünün açılması açısından hayati bir gelişmedir (Uzun, 2010). Diğer bir ifadeyle, bu değişim, siyasal sistemin reform odaklı, devlet merkezli karakterinden çıkıp halkın taleplerini merkeze alan daha çoğulcu bir yapıya doğru evrilmesi anlamına gelmektedir.

1950 seçimlerinde DP'nin iktidara gelişi, yalnızca bir siyasal iktidar değişimi değil; aynı zamanda Türkiye'de merkez sağ siyasal geleneğin kurumsallaşmasının da başlangıcı olmuştur. DP, otoriterleşen CHP rejimine karşı daha esnek, halkla temas halinde olan ve dini özgürlükler ile ekonomik liberalleşmeyi savunan bir siyaset tarzı benimseyerek geniş toplum kesimlerinin desteğini kazanmıştır (Şahin, 2012). Bu noktada DP, yalnızca iktidar alternatifi değil, aynı zamanda Cumhuriyet'in kuruluş felsefesiyle mesafeli olan çevrelerin siyasal sisteme dâhil olabilmesinin de aracı olmuştur.

Tüm bu tarihsel süreç ışığında, Türkiye'de siyasal modernleşme süreci, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e uzanan kesintisiz bir süreklilik içerisinde, merkeziyetçi bürokratik yapının egemenliğinde şekillenmiş; ancak zamanla bu yapı, toplumsal taleplerin siyasal temsiline açılarak demokratik çeşitlenmeye alan açmıştır. Bu süreçte, DP'nin iktidara gelişi, yalnızca CHP'nin siyasal hegemonyasını kırmakla kalmamış, aynı zamanda Türkiye'de çok partili yaşamın kurumsallaşması ve siyasal rekabetin meşru zeminlerde yürütülmesi açısından da tarihsel bir dönüm noktası teşkil etmiştir.

3.2. Merkez Sağ Siyasetin Kavramsal Temelleri

Bu bölümde, çalışmanın kuramsal çerçevesini oluşturmak üzere, öncelikle çağdaş siyasal düşünce literatüründe "merkez" ve "merkez sağ" kavramlarının anlamı ve kapsamı tartışılacaktır. Bu tartışma hem küresel ölçekteki siyasal gelişmelerin hem de Türkiye'ye özgü tarihsel dönüşümlerin ışığında yürütülerek, merkez sağ siyasetinin kavramsal sınırlarının belirlenmesi amaçlanmaktadır. Bu doğrultuda, siyasal literatürde temel bir referans noktası olarak kabul edilen sol-sağ ayrımı çerçevesinde ilerlenerek, merkez sağın ideolojik yönelimi, tarihsel kökenleri ve çağdaş bağlamdaki konumlanışı ele alınacaktır. Bölümün ilk alt başlığında, siyasal yelpazenin kurucu ekseni olan sol-sağ ayrımının tarihsel gelişimi ve teorik arka planı analiz edilecektir.

3.2.1. Sol-Sağ Ayrımının Tarihsel ve Kavramsal Gelişimi

Modern siyasal düşüncenin temel kavramsal ayrımlarından biri olan "sol" ve "sağ" kavramları, ilk kez Fransız Devrimi'nin hemen sonrasında, 1789 yılında toplanan Fransız Ulusal Meclisindeki oturma düzeniyle gündeme gelmiştir. Meclis başkanının sağında yer alan aristokrasi ve din adamları mevcut monarşik düzeni (Ancien Régime) desteklerken, solunda konumlanan radikal unsurlar ise cumhuriyetçi ve devrimci talepleri savunmuştur. Bu sembolik oturma düzeni zamanla, siyasal düşüncenin ideolojik yönelimlerini temsil eden kalıcı bir sınıflandırmaya dönüşmüştür (Caprara, 2020).

Bu ayrım, zaman içinde yalnızca bir mekânsal yerleşimi değil; aynı zamanda değişim ve statükoya ilişkin karşıt tutumları da temsil eder hale gelmiştir. Brubaker'a (1989) göre, siyasal düşüncenin temel eksenini oluşturan bu ikili yapı, 19. yüzyıl boyunca ekonomik eşitsizlikler, toplumsal yapıdaki farklılaşmalar ve sınıf mücadeleleri çerçevesinde daha da belirginleşmiştir. Özellikle Sanayi Devrimi sonrasında genişleyen işçi sınıfının hak talepleri, sol ideolojinin temel söylemlerini oluştururken; sağ ideoloji bu süreçte bireysel mülkiyetin, serbest piyasa ekonomisinin ve geleneksel toplumsal düzenin savunuculuğunu üstlenmiştir (Ray, 2004; White, 2011).

Yirminci yüzyılın ilk yarısında, sol-sağ ayrımı özellikle işçi sınıfının siyasal örgütlenmesiyle daha görünür hale gelmiş; bu dönemde ayrım, sadece ekonomik politikalarla değil, aynı zamanda toplumsal değer sistemleriyle de ilişkilendirilmiştir. Bennett (1991), söz konusu ayrımın yalnızca ideolojik değil, aynı zamanda simgesel bir anlam taşıdığını ileri sürerek "sol" ve "sağ" kavramlarının kültürel bağlamlara göre yeniden tanımlandığını ve bu terimlerin toplumsal yapılar tarafından sürekli olarak yeniden üretildiğini vurgulamaktadır. Bu noktada, sağ ve solun siyasal yönelimlerin yanı sıra kolektif kimliklerin inşasında başvurulan sembolik işaretler olarak algılanmaya başladığının da altı çizilmelidir.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında ortaya çıkan refah devleti uygulamaları, ideolojik uçurumları kısmen daraltmış ve liberalizm, sosyal demokrasi ile muhafazakârlık arasında pragmatik uzlaşı zeminleri oluşmuştur. Bu noktada, Daniel Bell'in (1988) 1960 yılında ortaya koyduğu "ideolojinin sonu" tezi, siyasal partilerin ideolojik farklılıklarının giderek silikleştiğini ve bu nedenle ideolojilerin toplumsal mobilizasyon gücünü yitirdiğini öne sürmüştür. Ancak Bennett (1991), bu görüşe eleştirel yaklaşarak, sağ ve sol arasındaki farkların görünürdeki uzlaşıya rağmen simgesel düzeyde varlığını sürdürdüğünü ve ideolojik konumlanmaların, farklılık üretme biçimleri olarak canlılığını koruduğunu ifade etmektedir. Ona göre, bu farklılıklar, ekonomik tercihlere indirgenemeyecek derecede tarihsel, kültürel ve normatif anlam dünyaları içinde şekillenmektedir.

1970'lerde yaşanan ekonomik krizler ve neoliberal politikaların yükselişi, ideolojilerin yeniden canlanmasına yol açmış; bu dönemde solun özgürlükçü, eşitlikçi yönelimi, bireyci liberal değerlerle rekabet etmeye başlamıştır. Bu dönüşüm, materyalist taleplerin yerine post-materyalist söylemlerin geçmesiyle birlikte, ideolojik alanın yeniden yapılandığını göstermektedir. Bu dönemde, solun sınıfsal eşitlik temelli söylemi, yerini çoğulculuk, kimlik politikaları ve çevresel adalet gibi yeni mücadele alanlarına bırakırken; sağ ideoloji ise piyasa merkezli politikaların yanı sıra toplumsal düzeni ve geleneksel yapıları koruma yönelimini sürdürmüştür (Knight, 2006). Ayrıca bu dönemde, Avrupa ile Amerika arasındaki ideolojik eksen farklılaşması da dikkat çekicidir. Caprara (2020), Avrupa'daki sol-sağ ayrımının eşitlik ve özgürlük kavramları etrafında şekillendiğini belirtirken, Amerikan bağlamında ayrımın daha çok bireysel haklar ve devletin rolü çerçevesinde tanımlandığını vurgulamaktadır. Bu durum, ideolojik kategorilerin bağlamsal olarak nasıl farklılaştığını ve kültürel kodlara göre nasıl yeniden inşa edildiğini göstermektedir.

21. yüzyıla gelindiğinde, küreselleşme, dijitalleşme, göç ve kimlik politikalarının yükselişiyle birlikte geleneksel sol-sağ ayrımı ciddi biçimde sorgulanmaya başlanmıştır.

Bennett (1991), bu süreci değerlendirirken, sağ ve solun doğuştan gelen doğal farklılıklar değil, toplumsal olarak inşa edilmiş kavramlar olduğunu ifade etmektedir. Bu bağlamda, ideolojilerin siyasal alandaki yönlendirici gücü, yalnızca seçmen davranışı üzerinde değil; siyasal söylemin üretimi ve temsiliyet ilişkilerinde de kendisini göstermeye devam etmektedir. Son yıllarda yükselen popülist hareketler, geleneksel ideolojik sınırların bulanıklaşmasına neden olmuş ve siyasal söylemde sağ-sol kavramları sıklıkla stratejik araçlar olarak kullanılmaya başlanmıştır (White, 2011). Bu gelişme, klasik ideolojik ayrımların tamamen ortadan kalkmasından ziyade yeni siyasal bağlamlara uyarlanarak yeniden yorumlandığını göstermektedir. Dolayısıyla, sol-sağ dikotomisi her ne kadar belirginliğini kısmen yitirmiş olsa da siyasal kimliklerin inşasında ve toplumsal yönelimlerin analizinde halen işlevsel bir kategori olarak varlığını sürdürmektedir.

Sonuç olarak, sol ve sağ kavramları tarihsel bağlamda ortaya çıkmış; zamanla dönüşüme uğrayarak toplumsal, ekonomik ve kültürel koşullara bağlı olarak yeniden tanımlanmıştır. Günümüzde bu kavramların anlam evreni daha akışkan ve çok katmanlı hale gelse de siyasal aktörler ve toplumlar için hala referans alınan temel çerçeveler arasında yer almaktadır. Bu tarihsel süreklilik, ideolojilerin yalnızca geçmişin mirası değil, aynı zamanda günümüz siyasal dinamiklerinin de kurucu unsurları olduğunu göstermektedir.

3.2.2. Siyasal Düşüncede "Merkez" Kavramının Kuramsal ve Bağlamsal Açılımları

Siyasal düşünce tarihinde "sağ" ve "sol" kavramları, ideolojik yönelimi tanımlamada uzun süre belirleyici bir çerçeve sunmuş olsa da bu ikili yapı günümüz karmaşık siyasal ve toplumsal ilişkilerini açıklamakta yetersiz kalmaktadır. Özellikle 20. yüzyılın sonlarından itibaren yaşanan küresel dönüşümler, toplumsal yapıdaki farklılaşmalar ve siyasal tercihlerdeki çeşitlilik, klasik sol-sağ dikotomisinin ötesinde yeni kavramsal kategorilere olan ihtiyacı artırmıştır. Bu bağlamda, siyasal analizde "merkez" kavramı giderek daha fazla önem kazanmış ve hem teorik hem de pratik düzlemde yeniden tanımlanma gereksinimi doğmuştur.

Siyasal merkezin anlam dünyası, yalnızca iki ideolojik kutup arasında konumlanan statik bir ara bölge olmanın ötesinde, çoğu zaman özgün bir ideolojik ve stratejik duruşun ifadesi olarak ele alınmaktadır. Knight'a (2006) göre, "merkez", uzlaşmayı önceleyen, radikal söylemlerden ve uç eğilimlerden kaçınan, daha kapsayıcı ve çoğulcu bir siyasal pozisyonu temsil etmektedir. Bu yönüyle "merkez", "sağ" ve "sol" arasındaki sert karşıtlığa meydan okuyan ve siyasal sistemde istikrar sağlayıcı bir işlev üstlenen ideolojik bir platformdur. Duverger (1986: 37), bu noktada, merkezin siyasal sistemdeki işlevinin sadece "arabuluculuk" ile sınırlı olmadığını aynı zamanda koalisyon siyasetinde "dengeleyici" rolüyle birlikte düşünülmesi gerektiğini belirtmektedir. Zira özellikle çok partili sistemlerde ister sol ister sağ

olsun, merkeze yakın partiler, koalisyonların kurulmasında anahtar bir rol oynamaktadır. Ayrıca Duverger'e göre, merkez partiler, iki uç ideoloji arasında denge sağlayan yapılar olmalarının dışında aynı zamanda bağımsız bir siyasal kimlik taşıyabilen ve belirli tarihsel koşullar altında özgül bir ideolojik yönelimi temsil edebilen aktörlerdir. Dolayısıyla, bu tür partiler, siyasal sistem içinde hem uzlaşma hem de denetim işlevi üstlenebilmektedir. Diğer bir ifadeyle, merkez-sol ve merkez-sağ ayrımları, ideolojik yelpazenin daha ılımlı ve çoğu zaman sistem içi meşruiyeti önceleyen versiyonları olarak değerlendirilebilir.

Öte yandan, Ostrowski (2023), sağ-sol-merkez ekseninin yalnızca ideolojik konumlanmaları tanımlamakla kalmadığını; aynı zamanda bireylerin kolektif kimliklerini, değer yargılarını ve toplumsal aidiyet biçimlerini de şekillendiren sembolik bir yapı olduğunu vurgulamaktadır. Ancak bu sembolik yapı, farklı bağlamlarda farklı anlamlar kazanabilmektedir. Bu nedenle, merkez kavramının sabit ve evrensel bir içerikle tanımlanması mümkün değildir; aksine, sosyal ve siyasal bağlama göre sürekli yeniden inşa edilen dinamik bir kategoridir. Ostrowski'nin değerlendirmesine göre, söz konusu ikili ayrışma, yalnızca bir siyasal strateji değil; aynı zamanda toplumsal değerlerin ve normların etrafında şekillenen bir ideolojik yeniden yapılanma sürecidir. Bu bağlamda, sosyal eşitsizliklerin derinleşmesi, ekonomik krizlerin yarattığı belirsizlik ve kimlik siyasetinin yükselişi gibi etkenler, siyasal merkezin hem esneklik kazanmasına hem de anlamını muğlaklaştırmasına yol açmaktadır.

Bununla birlikte, merkez siyasetin geçiciliği ve kırılganlığına dair eleştirel bir perspektif, hem Duverger hem de Scully'nin çalışmalarında dikkat çekici biçimde ele alınmaktadır. Duverger'e (1962) göre, merkez, çoğulcu ve demokratik sistemlerde çeşitli sosyopolitik baskılar altında şekillenmekte ve çoğu zaman baskın ideolojik eksenler tarafından bölünme veya asimilasyon tehdidiyle karşı karşıya kalabilmektedir. Bu durum, özellikle yerel düzeydeki seçmen davranışları ve değişken toplumsal talepler karşısında, merkez siyasetinin esnek ama aynı zamanda istikrarsız bir yapıya bürünmesine neden olmaktadır. Scully (1992) ise, merkez siyasetin her zaman uygulanabilir bir alternatif sunmasa da demokratik sistemlerde uzlaşının tesis edilmesinde önemli bir işleve sahip olduğunu belirtmektedir. Ancak, ona göre, herhangi bir siyasal partinin "merkez" iddiasında bulunması, onun ideolojik olarak gerçekten merkezde konumlandığını göstermemektedir. Zira her siyasal tercih, kaçınılmaz olarak karşıt pozisyonlar arasında yapılan bir seçimi ifade etmektedir. Bu bağlamda, siyasal merkezin sabit bir nokta değil, merkez-sol ve merkez-sağ biçiminde ikili bir açılım olarak dinamik ve çoğulcu biçimde varlık gösterebilmesi de mümkündür.

Öte yandan, Sartori'nin (2005: 347) "kutuplaşmış çoğulculuk" modelinde ortaya koyduğu üzere, siyasal sistemde uçlar arasında ciddi ideolojik uçurumlar bulunuyorsa, merkez konumunun anlam kazanması ancak bu uçlar arasındaki boşluğun yeterince geniş olmasıyla mümkündür. Sartori'ye göre, böyle bir sistemde merkez hem sağa hem de sola açık olmalıdır; aksi takdirde sistemin işleyişi kutuplaşmaya mahkûm hale gelmektedir. Bu noktada Duverger (1986: 36-37) ise, siyasal sistemdeki merkezileşmenin, partilerin içyapılarıyla yakından ilişkili olduğunu öne sürmektedir. Ona göre, katı disiplinli ve merkeziyetçi partiler, iki partili sistemlerde hükümetin iç dayanışmasını artırarak merkezin etkinliğini güçlendirirken; çok partili sistemlerde bu katılık koalisyon dinamiklerini zayıflatmakta ve merkezin işlevini belirsizleştirmektedir. Bununla birlikte, Ostrowski (2023), merkez kavramının sadece siyasal partiler arası konumlandırmayı değil, aynı zamanda toplumun siyasal tahayyülünü şekillendiren bir kurucu unsur olduğunu vurgulamaktadır. Bu bağlamda merkezin "tarafsızlık" iddiası çoğu zaman ideolojik bir yanlılığı maskelemektedir. Zira merkezin toplumsal tahayyüller üzerindeki etkisi, onu tarafsız bir uzlaşma noktası olmaktan çok, ideolojik sınırları yeniden çizen bir güç haline getirebilmektedir.

Bu açılardan değerlendirildiğinde, "merkez" kavramının siyasal sistemlerde yalnızca konumlandırma eksenli değil, aynı zamanda siyasal işlevler, partisel yapıların örgütlenme biçimi ve seçmen davranışlarıyla etkileşimli olarak kavranması gerekmektedir. Bu nedenle merkezin anlamını tarihsel, kültürel ve kurumsal bağlamlarla birlikte ele almak, siyasal analizlerin daha derinlikli ve kapsayıcı hale gelmesine katkı sağlayacaktır. Bu değerlendirme, merkez siyasetin zaman zaman dengeleyici bir pozisyon üstlense de aynı zamanda siyasal statükoya meydan okuyabilen, normatif sınırları sorgulayan ve ideolojik yenilenmeyi mümkün kılan bir alan olduğunu göstermektedir.

Tablo 2. Siyasal ‘Merkez’ Kavramının Kuramsal Açılımları: Karşılaştırmalı Tablo

Kuramcı	Merkez Tanımı	Temel Vurgular	Siyasal Bağlam
Maurice Duverger	Merkez, sağ ve sol arasındaki ideolojik çatışmayı dengeleyen, zaman zaman bağımsız bir siyasal güç haline gelen pozisyondur.	Uzlaşmacı siyaset, denge unsuru, rekabet düzenleyici işlev	Çok partili parlamenter sistemler; Batı Avrupa demokrasileri
Knight	Merkez, radikal uçlara mesafeli, pragmatizme dayalı, kapsayıcı siyasal pozisyonları temsil eder.	İdeolojik ılımlılık, kapsayıcılık, uzlaşı kültürü	Soğuk Savaş sonrası dönem, Avrupa’da merkezin yükselişi
Ostrowski	Merkez, yalnızca konumsal değil; toplumsal değerlerin, kimliklerin ve normatif tahayyüllerin şekillendiği dinamik bir yapıdır.	Sembolik temsil, ideolojik esneklik, bağlamsallık	21. yüzyıl siyasetinde kimlikler, eşitsizlik ve popülizm bağlamı
Sartori	Merkez, kutuplaşmış çoğulculuk ortamında ancak uçlar arasında yeterli mesafe olduğunda anlam kazanır.	Kutuplaşma, çoğulculuk, partiler arası boşluk	İtalya örneği, ideolojik uçurumların genişlediği sistemler
Scully	Merkez, uzlaşma ve müzakere kültürünün siyasal sistemdeki temsilidir; ancak tam anlamıyla bir partide cisimleşmeyebilir.	Demokratik denge, uzlaşma zemini, siyasal geçicilik	Anglo-Sakson demokrasilerde merkez arayışı

(Bu tablo ilgili kuramcıların ‘merkez’ kavramına dair fikirlerinden yararlanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.)

3.2.3. Türkiye’de Sağ-Sol Ayrımının Tarihçesi

Türkiye gibi siyasi ve ideolojik olarak kutuplaşmış ülkelerde sağ-sol kavramları, toplumsal ve siyasi olayların bir sonucu olarak tarihsel süreç içerisinde gelişmiştir. Türkiye’nin sağ-sol ayrımındaki özgünlüğü, Batı’daki anlamlarından farklı dinamikler üzerine inşa edilmiştir. Bu bağlamda Can (2023), Türkiye’deki ideolojik eksenlerin sadece sosyalizm ve milliyetçilik gibi klasik yatay ayrımlarla açıklanamayacağını, aynı zamanda Batıcılık ve İslamcılık gibi dikey eksenlerin de siyasi tutumlar üzerinde belirleyici olduğunu ifade etmektedir. Nitekim Yağcı’nın (2022) sosyolojik araştırması da Türkiye’deki sağ-sol ekseninin ekonomik sınıf ayrımından ziyade sekülerlik ve kültürel değerler etrafında şekillendiğini

göstermektedir. Bu durum, bireylerin ideolojik konumlanışlarını ekonomik refah politikaları yerine laiklik ve toplumsal özgürlük gibi faktörlerin daha fazla etkilediğini ortaya koymaktadır.

Sağ ve sol kavramlarının Türkiye siyasal hayatındaki gelişimi tarihsel bir perspektifle değerlendirildiğinde, özellikle çok partili siyasi düzene geçişin bu eksenin şekillenmesinde kritik bir rol oynadığı görülmektedir. Göksu'nun (2013) ortaya koyduğu gibi, merkez-çevre ilişkileri Türkiye'deki sağ ve sol siyasi kimliklerin kurumsallaşmasına elverişli bir toplumsal ve siyasal zemin oluşturmuştur. Bununla birlikte, Demirel'in (2009: 413-415) dikkat çektiği üzere, söz konusu kavramlar Türkiye'de uzun süre belirsiz ve muğlak bir nitelik taşımıştır. 1946 sonrası çok partili hayata geçişle birlikte sağ-sol söylemi kullanılmaya başlanmış olsa da özellikle DP gibi öncü siyasal aktörler kendilerini belirgin biçimde bu eksende konumlandırmaktan bilinçli olarak kaçınmışlardır. Bu durumu en iyi özetleyen örneklerden biri, dönemin başbakanı Menderes'in "bazı hallerde iki parmak soldayız, bazı hallerde iki parmak sağda" şeklindeki ifadesidir; bu yaklaşım, Türkiye'de sağ-sol ayrımının göreli niteliğini ve esnekliğini açıkça ortaya koymaktadır. Bununla beraber, Türkiye siyasetinde sağ-sol ayrışmasının esasen 1960'lı yıllardan itibaren belirgin bir siyasi çatışma ekseni haline geldiği söylenebilir. Bu dönemde daha önce siyaseti tanımlayan laik-antilaik ya da Batıcı-İslamcı karşıtlıklarının yerini sağ-sol gerilimi almıştır. Özellikle CHP'nin "ortanın solu" politikasını resmen ilan etmesi, sağ ve sol tanımlarının Türkiye'de ilk kez açık ve sistematik biçimde siyasal alanda kullanılmasının önünü açmıştır. İnönü'nün bu stratejik hamlesi, solun CHP öncülüğünde merkez siyasette meşrulaştırılmasını amaçlamış ve bu adım, AP gibi sağ partilerin de kendilerini sağ kanatta tanımlama zorunluluğunu hissetmelerine yol açmıştır.

Öte yandan, sağ ve sol kavramlarının Türkiye'de evrensel anlamlarından farklı biçimlerde algılanması ve geç bir dönemde yaygınlaşması, siyasi davranışların ve ideolojik ayrımların karmaşık bir zemin üzerinde şekillenmesine yol açmıştır. Bu bağlamda, her ne kadar CHP ve DP başlangıçta sağcı partiler olarak algılansa da iki parti de kendilerini bu şekilde tanımlamamış ve Türkiye'de sol-sağ ayrımı farklı bağlamlar üzerinden şekillenmiştir. Sol fikriyatın önde gelen isimlerinden İdris Küçükömer (1994: 73), bu ayrımı "ilericilik" ve "seçkincilik" ile "gelenekçilik" ve "devrimcilik" arasındaki farklılıklara benzetmiştir. Ayrıca, Türkiye'de yapılan siyasi davranış araştırmaları, sol tabanın genellikle daha varlıklı ve eğitimli kesimlerden, sağ tabanın ise daha yoksul ve daha az eğitimli kesimlerden oluştuğunu ortaya koymuştur (Yağcı, 2022). Bu durum, sol hareketlerin toplumsal taban oluşturamamasının kök nedenlerine ışık tutmakta ve Türkiye siyasetindeki ideolojik kutuplaşmaların derinliğini gözler önüne sermektedir.

Bu ideolojik karmaşanın kökeninde, Türkiye'de sağ ve sol kavramlarının ekonomik sınıflar temelinden ziyade kültürel, dini ve kimliksel unsurlar üzerinden biçimlenmiş olması yatmaktadır. Özellikle Türkiye bağlamında sağ-sol ayrımının, Batı'daki gibi sınıfsal eksenli bir yapı yerine etnik ve mezhepsel kimlik farklılıkları ile dindarlık gibi kültürel aidiyetler tarafından belirlendiği dikkati çekmektedir (Göksu, 2013). Bu çerçevede Bora (2017: 27) da Türkiye'de sağ ve solun şekillenişinin kültürel kodlar ve toplumsal değerler üzerinden anlam kazandığını ileri sürmektedir. Ona göre, sağ ideoloji özellikle "biz" ve "öteki" ayrımı yaratan bir söylem geliştirerek, bu söylemi ulusal kimliğin yüceltilmesi, geleneklerin korunması ve dini değerlerin güçlendirilmesi gibi unsurlarla pekiştirmiştir. Benzer bir saptama Demirel (2009: 415) tarafından da yapılmakta; Türkiye'de solun sınıf temelli güçlü bir kitle hareketi oluşturamadığı, buna karşın ideolojik kutuplaşmanın kültürel, dini ve kimlik temelli eksenlerde derinleştiği vurgulanmaktadır. Yağcı (2022) da aynı doğrultuda, sağ-sol özdeğerlendirmelerinin ekonomik temelden çok kültürel değerlerle ilişkili olduğunu ve özellikle sekülerlik meselesinin sağ ve sol arasındaki en belirgin ayrım çizgisi haline geldiğini belirtmektedir.

Bu genel çerçeve içerisinde, Türkiye'de sol düşüncenin gelişimi ve kendine özgü ideolojik yönelimi, 1950'lerden ve 1960 darbesinden sonra özellikle toplumun belirli kesimleri arasında ortaya çıkmış ve önem kazanmıştır. Bununla birlikte, güçlü bir proletaryanın yokluğu nedeniyle sol, alternatif siyasi gruplarla ittifak yapmak ve demokratik ilkelerden sapan yöntemler kullanmak zorunda kalmıştır. Demirel'in (2009: 415) tespitine göre, Türkiye'de solun en belirgin özelliği, Batı'daki benzerlerinden farklı olarak güçlü bir sınıf temelli kitle hareketi oluşturamaması ve bunun yerine çoğunlukla entelektüel çevrelerin ve öğrenci hareketlerinin etkisinde kalmasıdır. Bu durum, Türkiye solunun daha başından itibaren toplumun tüm kesimlerine yayılabilen bir siyasi güç olmasını engellemiştir. Bu noktada, Attilâ İlhan'ın "ulusal sol" tezi, 1960'lar Türkiye'sinde bu duruma özgün bir eleştiri sunmaktadır. İlhan, bağımsızlık mücadelesinin sosyalist ilkelerle bütünleştirilmesi gerektiğini savunarak, Batıcı modernleşme ile tam bağımsızlık arasında denge kurmaya çalışmıştır (Söylemez ve Erdem, 2020). İlhan'a (2018: 62) göre, Türkiye'nin temel çelişkisi emperyalist güçlerle ulusal bağımsızlık mücadelesi veren toplumlar arasındaki gerilimdir. Bu nedenle, Batı'dan ithal edilen liberal politikaların ve enternasyonalist sosyalizmin yerli gerçeklikle uyuşmadığını savunmuştur. Bu noktada, İlhan, "tam bağımsızlık" ilkesinin, halkın sosyalist kalkınma mücadelesiyle sentezlenerek güçlü bir ulusal birliğe dönüşmesi gerektiğini vurgulamıştır.

İlhan'ın ulusal sol düşüncesi, halkın ekonomik ve kültürel bağımsızlık mücadelesinin öncüsü olarak, sömürgecilik karşıtı duruşu merkeze almaktadır. Bu bakımdan, ulusal kurtuluş mücadelesini Mustafa Kemal'in *Kuvâ-yi Milliye* ruhuyla ilişkilendirmiş ve sosyalizmin bu direniş ruhuyla harmanlanması gerektiğini dile getirmiştir. Ona göre, gerçek bir sol hareket, halkın iradesine dayalı olmalı ve entelektüel bir zümrenin liderliğinden ziyade halkın dinamik gücüyle beslenmelidir (Söylemez ve Erdem, 2020). Bu anlayış, 1960'ların sol fraksiyonlarından farklı bir yönelimi işaret etmektedir. İlhan (2018: 61), *Yön* ve *Milli Demokratik Devrim* hareketlerinin darbeci stratejilerini eleştirmiş; ordu-sivil bürokrasi eksenli cunta modelinin halktan kopuk olduğunu savunarak, demokratik yolla halk iradesine dayalı bir devrim anlayışını benimsemiştir. 1960 darbesine eleştirel yaklaşan İlhan, "Anadolu İhtilali" olarak tanımladığı Kurtuluş Savaşı'nın taban hareketi olduğunu vurgulayarak, Kemalizm'i "tepeden inmeci" anlayışlardan ayırmıştır.

Ancak, İlhan'ın savunduğu halk temelli sol anlayış, 1961-1971 yılları arasında parlamentoda aralıklı etkiler gösterse de siyasi arenada güçlü bir yer edinememiştir. Soğuk Savaş'ın ikinci yarısında sosyalist ideolojinin küresel ölçekte zayıflaması, Türkiye'de de sol hareketlerin marjinalleşmesine zemin hazırlamıştır. Özellikle 1971 askeri müdahalesi sonrasında uygulanan siyasi yasaklar ve solun sağlam bir toplumsal taban oluşturamaması, milliyetçilik, muhafazakârlık ve dindarlık gibi sağ ideolojilerin güç kazanmasına neden olmuş, bu durum Türkiye'deki demokrasi deneyiminin gelişimini de olumsuz etkilemiştir. Bu noktada milliyetçilik, muhafazakârlık ve dindarlıktan beslenen 'sağ'a göre, solun sağlam bir toplumsal temele sahip olmaması, Türkiye'de demokrasinin ilerlemesini de olumsuz etkilemiştir (Tuncel ve Bakan, 2013).

Bu çerçevede, Türkiye solunun halk tabanını yeterince genişletememesi ve siyasal temsil gücünün sınırlı kalması, siyasal meşruiyetin halkla doğrudan ilişki kuran sağ ideolojiler lehine şekillenmesine yol açmıştır. Özellikle 1960'lardan itibaren, sağ partiler "milletin iradesi"ni merkeze alan bir siyasal söylem geliştirerek, halkla kurdukları bağı hem ideolojik hem de kurumsal düzeyde derinleştirmiştir. Bu bağlamda, Bora (2017: 10-11), Türk sağının temel ilkesinin "muhafazakârlık" olduğunu ve bu sayede yeni fikirleri hızla benimseyip uyarlayabildiğini ileri sürmektedir. Bora'nın değerlendirmesi, merkez sağın milliyetçilik, muhafazakârlık ve din temelli bir bütünleşme modeli sunduğunu ve bu modelin özellikle kriz dönemlerinde daha da belirgin hale geldiğini göstermektedir. Nitekim sağ partiler, bu tarihsel süreç içinde solun aksine, demokratik söylemi popülist bir şekilde kullanarak halkın geleneksel değerlerini koruma vaadiyle geniş bir taban oluşturmuştur (Erken, 2016). Demirel (2009: 417)

de bu durumu, sağın popülizmi sadece retorik bir unsur olarak değil, halkla kurduğu meşruiyet bağının kurumsal bir yapı taşı olarak kullanması şeklinde açıklamaktadır. Özellikle 1950'lerden itibaren sağ partiler, "milletin iradesi" kavramı üzerinden seçkinci devlet yapısına karşı halkın sesi olduklarını ileri sürerek popülist stratejileri sistematik biçimde hayata geçirmiştir (Çarkoğlu vd., 2022). Bu durum, sağ ideolojinin halkla kurduğu ilişkinin yalnızca pragmatik değil, aynı zamanda ideolojik temellere dayandığını göstermektedir.

Sağın bu ideolojik zeminini daha derinlikli anlamak için sağ fikriyatın içsel dinamiklerine bakmak gerekmektedir. Bu çerçevede, sağ geleneğin önde gelen fikir adamlarından biri olan Beşir Ayvazoğlu'na (1991) göre sağcılık, Türkiye'de "geniş kitlelerin farklı eğilimlerini temsil ve ifade etmek" anlamına gelmektedir. Bu noktada Ayvazoğlu, Türkiye'nin başlıca iki sağ fraksiyonunu ön plana çıkarmaktadır. Bunlar, dönem dönem birbiriyle örtüşen İslamcı/muhafazakâr ve milliyetçi gruplardır. Milliyetçilik, Türk sağında ideolojik bir çerçeve değil, adeta bir "gramer" işlevi görürken; muhafazakârlık ise sağın duygusal ve kültürel dokusunu oluşturmaktadır (Bora, 2017: 36). Benzer şekilde Süleyman Seyfi Öğün de (1998) muhafazakârlık ve milliyetçiliği sağ fikriyatın iki temel unsuru olarak tanımlarken, Ali Yaşar Sarıbay (1991) sağ gelenek içindeki İslamî dinamiklere dikkat çekmekte; ancak merkez sağ fikriyat arasında bir ayrım yapmamaktadır. Sarıbay'a göre, sağ ideolojinin temel karakteristiği, dini değerleri sosyal hayatın merkezine yerleştirerek toplumsal dayanışmayı sağlama iddiasıdır. Sağın bu esneklik kapasitesi, siyasi istikrarı sağlamak amacıyla farklı kesimlerin taleplerini bünyesinde absorbe etme eğilimine dayanmaktadır. Bu özellik, Türkiye sağını birçok Batılı örnekten ayıran en önemli yapısal farklardan biri olarak dikkat çekmektedir (Demirel, 2009: 419).

Öte yandan, sağ ideolojinin bu kültürel ve dini temellerinin yanında, toplumsal yapının dönüşümüyle kurduğu ilişki de önemlidir. Nitekim Karpat (1972), 1950-70 döneminde Türkiye'de sağın yükselişini yalnızca dinsel söylemlerle açıklamanın eksik kalacağını, bunun yerine bu dönemdeki merkez sağ partilerin kentleşme, sınıfsal hareketlilik ve kitlesel göç gibi yapısal dönüşümleri de siyasi avantaja çevirdiğini belirtmektedir. Bu bağlamda, Demirel (2009: 417-418) de sağın kırsal toplum yapısıyla kurduğu bu güçlü bağı, merkez-çevre geriliminin sağ lehine çözülmesinde önemli bir faktör olarak değerlendirmektedir. Gerçekten de Menderes'ten itibaren sağ siyaset, geleneksel değerlerle modern kalkınmacılığı birleştiren bir rota izleyerek hem kırsal hem de yeni oluşan kentli sınıfların desteğini almayı başarmıştır (Başkan, 2011). Bu strateji, sağın ideolojik sürekliliğini kurumsallaştıran temel dinamiklerden biri olarak değerlendirilebilir.

Sonuç olarak, Türkiye'de sağ-sol ayrımı, Batı'daki örneklerden farklı olarak büyük ölçüde sınıfsal ve ekonomik temellerden ziyade toplumsal kimlikler, kültürel değerler ve modernleşme dinamikleri üzerinden şekillenmiştir. Sağ ideoloji, popülist söylemle harmanlanmış din, tarih, aile ve kültür gibi geleneksel değerler aracılığıyla toplumsal bütünlüğü sağlama çabası içinde olurken; sol ideoloji ise daha seküler, ilerlemeci ve eşitlikçi bir kalkınma vizyonu sunmuştur. Ne var ki, bu keskin ideolojik kutuplaşma Türkiye siyasi tarihinde mutlak bir süreklilik göstermemiştir. Bora'nın (2017: 47) da altını çizdiği gibi, özellikle merkez sağ partiler zamanla değişen toplumsal taleplere uyum sağlayabilmek adına farklı ideolojik ögeleri bünyelerinde harmanlayarak eklektik ve esnek bir yapı geliştirmiştir. Bu yönüyle Türkiye'nin sağ-sol ayrımı, katı ideolojik sınırlar yerine, tarihsel bağlamda sürekli yeniden tanımlanan ve şekillenen bir siyasi eksen niteliği taşımaktadır.

3.2.4. Türk Merkez Sağının Oluşumu ve Genel Özellikleri

Türk siyasal hayatında merkez sağ, ideolojik ve tarihsel olarak biçimlenmiş toplumsal, kültürel ve ekonomik gerilimlerin üzerinde inşa edilmiş bir siyasal uzlaşı zeminini temsil etmektedir. Bu yönüyle merkez sağ, modern Türkiye'nin siyasal evriminin önemli bir bileşeni olarak, devlet-toplum ilişkilerinde hem dönüştürücü hem de dengeleyici bir rol üstlenmiştir. Bu bağlamda, Türk siyasal düşüncesinin ve parti sisteminin tarihsel seyrini anlamada, Şerif Mardin'in (1973) geliştirdiği "merkez-çevre" dikotomisi paradigmatik bir açıklama gücüne sahiptir. Mardin'in *Center–Periphery Relations: A Key to Turkish Politics*? (Merkez-Çevre İlişkileri: Türk Siyasetinin Anahtarı) başlıklı çalışmasında ortaya koyduğu bu kavramsallaştırma, Osmanlı-Türk siyaset geleneğinde iktidarın yapısal bölünmesini, yalnızca "yöneten-yönetilen" ilişkileri bağlamında değil; aynı zamanda "devlet-toplum", "elit-halk" ve "askeri sınıf-reaya" ayrımları üzerinden ele almaktadır. Bu modelde "merkez", bürokratik iktidar aygıtı ve onun ideolojik taşıyıcısı olarak devletçi modernleşme vizyonunu temsil ederken; "çevre", geleneksel toplumsal yapının, dinsel aidiyetlerin ve yerel kimliklerin taşıyıcısı olarak merkezle sürekli bir gerilim içinde konumlanmaktadır. Bu çerçevede merkez-çevre ekseni, Türk siyasal kültürünün kurucu çatışma alanlarından biri hâline gelmiş, siyasal partilerin sosyolojik temellerini, temsil iddialarını ve ideolojik pozisyonlarını tayin eden yapısal bir referans noktası olmuştur.

Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasal ve toplumsal organizasyonu da Mardin'in merkez-çevre modelini doğrular biçimde Platoncu bir ikili sınıf sistemine dayanmaktaydı. Devletin yönetici sınıfı olan askeri zümre - saray mensupları, bürokrasi ve ulema - merkezî otoriteyi elinde tutarken; gayrimüslimler ve Müslüman reaya, bu merkezî yapının dışında, itaat

yükümlülüğüyle tanımlanan edilgen bir toplumsal kategoriye dâhil edilmiştir. Bu yapı yalnızca iktisadi ve yönetsel değil, aynı zamanda kültürel ve sembolik ayrımlar üretmiştir. Saray kültürü ile halk kültürü, Osmanlıca ile halk dili, şeriat ile örfi hukuk gibi ikilikler üzerinden inşa edilen bu yapısal farklılıklar, merkez ile çevre arasındaki kültürel ve siyasal mesafeyi daha da pekiştirmiştir. Bu nedenle, modernleşme girişimleri ve kitlesel iletişim araçlarının yaygınlaşması gibi gelişmeler, merkez ile çevre arasında bir yakınsama yaratmaktan ziyade, söz konusu farklılıkları daha görünür ve çatışmalı hâle getirmiştir. Bu durumun tarihsel bir sonucu olarak, modernleşme projeleri çevre tarafından bir tür tehdit ve dışlanma olarak algılanmış ve merkezle çevre arasındaki güven krizini daha da derinleştirmiştir (Önder, 2019).

Bu dönemde benimsenen modernleşme paradigması, yukarıdan aşağıya, bürokratik merkez tarafından yönlendirilen ve halkı homojenleştirme amacı güden bir "tepeden inmecilik" niteliği taşımaktadır. Bu yaklaşım, yalnızca kurumsal ve hukuki düzenlemelerle sınırlı kalmayıp aynı zamanda gündelik yaşam pratiklerini dönüştürmeyi hedefleyen bir tür "kültür mühendisliği" olarak da işlev görmüştür. Bu noktada, Bora'nın (2017: 17,127) "devrimci restorasyon" kavramı çerçevesinde ifade ettiği üzere, bu modernleşme süreci, geçmişle köprüleri tamamen atmak yerine, seçilmiş bazı geleneksel unsurları yeniden biçimlendirerek meşruiyetini sağlama yönünde bir çaba içinde olmuştur. Bu bağlamda, merkez sağ siyaset, modernleşmeye bütünüyle karşıt bir pozisyon almak yerine, onu toplumsal değerlerle ve yerleşik kültürel normlarla sentezleme gayretiyle öne çıkmıştır. Bu anlayış hem modernleşmeye yönelik eleştiriyi hem de onunla bütünleşme çabasını aynı anda barındıran melez bir siyasal kimliğin inşasına zemin hazırlamıştır.

Cumhuriyet modernleşmesinin Osmanlı İmparatorluğu'nun üst sınıflarına dayanan elitist bir projeden miras alındığı göz önüne alındığında, Türkiye'de modernleşme sürecinin her dönemde toplumsal sınıflar arasındaki güç dengelerine göre şekillendiği söylenebilir. Nitekim Cumhuriyet'in ilanıyla birlikte bu yapısal ayrışma yeni bir siyasal forma bürünmüştür. Kemalist reformlar, merkezî otorite eliyle radikal bir sekülerleşme ve batılılaşma süreci başlatmış; bu dönüşüm süreci, devletin toplum mühendisliği işlevini daha görünür hâle getirmiştir (Başkan, 2011). Ancak modernleşmenin bu şekilde yukarıdan aşağıya dayatılması, sosyolojik olarak henüz kentleşmemiş ve sanayileşmemiş olan toplumun geniş kesimlerinde tepkiyle karşılanmıştır. Dolayısıyla, Cumhuriyet'in laiklik ve milliyetçilik temelinde inşa ettiği yeni yurttaşlık tasavvuru, özellikle geleneksel, dini ve muhafazakâr çevrelerde dışlanmışlık hissini derinleştirmiştir (Tuncel ve Gündoğmuş, 2012). Ertan (2021), bu dönemi toplumsal meşruiyeti tam olarak tesis edemeyen bir devlet-modernleşme projesinin, çevresel unsurlarca eleştiriye

açık hâle geldiği bir kırılma noktası olarak tanımlamaktadır. Merkez sağ siyasetin doğuşu da bu toplumsal kırılmalarla yakından ilişkilidir. Özellikle DP ile somutlaşan merkez sağ siyaset, kendisini halkın kültürel değerleriyle barışık, devletin modernleşmeci söylemine alternatif bir toplumsal tahayyülün temsilcisi olarak konumlandırmıştır. Bu siyasal yaklaşım, Osmanlı'dan devralınan kültürel mirası ve Türk milliyetçiliğini bir araya getirerek, Cumhuriyet'in seküler ulus-devlet modeline karşı alternatif bir "milli kimlik" söylemi geliştirme çabasını yansıtmaktadır.

Ortaya çıkan bu yapısal ve ideolojik ayrışma, Türkiye siyasetinde merkez sol ve merkez sağ blokların temel hatlarını belirleyen kurucu bir dinamiğe dönüşmüştür. Özellikle Tek Parti Dönemi'nde CHP'nin devlet aygıtıyla kurduğu simbiyotik ilişki, merkezin temsilinde partisel kimliği aşan bir devlet-parti özdeşliği yaratmıştır. Bu yapı, merkez sağın daha sonra inşa edeceği "halkın iradesini temsil eden karşıt odak" rolünü ideolojik olarak pekiştirmiştir (Türkmenoğlu, 2007). Ancak 1950'li yıllarda DP'nin siyasal yükselişine rağmen, "sağ" ve "sol" gibi kategorik ideolojik kavramlar, henüz kamusal söylemde yaygınlık kazanmamıştır. Bu dönemde partiler daha çok belirli ekonomik politikalar, kalkınma programları ya da devletle toplum arasındaki ilişkiye dair pozisyonlar üzerinden tanımlanmaktaydı. Sağ ve sol ayrımının Türkiye'de politik literatüre ve kamuoyu söylemine belirgin biçimde girmesi, 1960 askeri darbesi sonrası oluşan kutuplaşma ortamıyla ilişkilidir. Bu dönemle birlikte, siyasal kimlikler daha net sınırlarla tanımlanmış, ideolojik ayrımlar daha keskin hale gelmiş ve merkez sağ, bu yeni ortamda kendisini muhafazakâr, halkçı ve pragmatik bir pozisyonda konumlandırmıştır (Göksu, 2013). Bu değişim, hem partilerin kendi söylemlerini yeniden kurmaları hem de seçmen davranışlarının ideolojik temsiller üzerinden şekillenmesi bakımından kritik bir dönüm noktasıdır.

Bu bağlamda, ideolojik olarak henüz net çizgilerle ayrışmamış bir siyasal zeminde, DP'nin yükselişiyle birlikte oluşan toplumsal ve politik hareketlilik, merkez sağın halk temsili iddiasını güçlendirmiştir. CHP'nin otoriter-modernleştirici kimliği karşısında DP'nin geliştirdiği popülist ve muhafazakâr söylem, merkez sağın siyasette kendine özgü bir pozisyon edinmesine bir anlamda zemin hazırlamıştır. Ancak bu pozisyon, sadece bir muhalefet pratiği olmanın ötesinde, Türkiye'deki modernleşme sürecinin sınıfsal, kültürel ve ideolojik çelişkilerini bünyesinde barındıran daha derin yapısal ayrışmaları da temsil eder hâle gelmiştir. Tam da bu noktada, merkez sağın sosyolojik arka planı, Cumhuriyet'in kurucu elitleri ile geniş halk kesimleri arasında şekillenen tarihsel bir çatışmanın politik ifadesi olarak okunabilir. Bu tarihsel bağlam, merkez sağın iktidar pratiğinin ötesinde kültürel temsil düzleminde de kurucu

bir aktör hâline gelmesine olanak tanımıştır (Bora, 2017: 118-120; Mardin, 1973; Özbudun, 2000: 22-25). İşte bu tarihsel-sosyolojik süreklilik içinde, merkez sağ ideoloji, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e uzanan modernleşme sürecinin toplumsal sonuçlarıyla yüzleşen bir siyasi hat olarak belirginleşmiş; modernleşmenin elitist ve seküler karakterine karşı, daha yerli ve muhafazakâr bir sentezi temsil eden bir pozisyona evrilmiştir.

Tüm bu tarihsel çatışmalarla şekillenen Türkiye'deki siyasal yelpaze, esas itibariyle CHP geleneği ile DP arasında yaşanan çatışmalarla şekillenmiştir. Bu iki ana siyasi akımın kültürel ve ekonomik konulara yaklaşımları farklı olup, Cumhuriyetçi gelenek Batılılaşma ve sekülerleşmeyi vurgularken, merkez sağ liberal ekonomi politikaları ile milliyetçi ve dini muhafazakâr ideolojilerin sentezine odaklanmaktadır. Bu tarihsel arkaplan ışığında, Türk siyasetinde merkez sağı, Cumhuriyet ve Tanzimat dönemlerini birbirine bağlayan, kültür devrimini, Batılılaşmayı ve laikleşmeyi destekleyen kentli üst ve orta sınıflar ile bunların dışında kalan ve daha büyük bir grubu oluşturan gruplar arasındaki ayrıma dayanan siyasi bir çerçeve olarak tanımlamak mümkündür. Bu kapsamda DP geleneği merkez sağın öncüsü olarak kabul edilmekte, çok partili hayat onun temelini oluşturmakta ve halefleri de kendilerini onun mirasçıları olarak görmektedir (Demir, 2023).

DP ile fikirsel temelleri atılan merkez sağ geleneği, toplumsal talepleri dikkate alarak, seçmen tabanının istek ve beklentilerine yanıt veren bir politika yelpazesi geliştirmiştir. Bu doğrultuda, din öğretiminin yaygınlaştırılması, dini içerikli yayınların desteklenmesi, ibadet yerlerinin genişletilmesi ve kapatılmış dini cemaat ve grupların faaliyetlerine yönelik kısıtlamaların gevşetilmesi gibi girişimlerde bulunmuşlardır. Ayrıca, İslamî söylemlerle harmanlanmış milliyetçi bir kimlik oluşturma çabası, bu politikaların merkezinde yer almıştır. Böylece, merkez sağ, Türkiye'de seküler modernleşme ve muhafazakâr değerler arasındaki gerilimi azaltmaya yönelik, İslami ve milliyetçi unsurları bir araya getiren bir siyasi söylem geliştirmiştir (Türköz, 2021). Bu politikalar doğrultusunda, merkez sağın, toplumsal tabanının taleplerini dikkate alarak milliyetçilik ve İslami değerleri harmanlayan bir yaklaşımı benimsediği görülmektedir. Bu noktada, Nuray Mert (2007: 10-11) *Merkez Sağın Kısa Tarihi* adlı çalışmasında, Türkiye'de bir siyasi parti için merkezde olmanın meşruiyet anlamına geldiğini ifade ederek merkez sağın iki temel misyonunu şu şekilde ortaya koymaktadır: 'Milletin iradesini temsil etmek' ve 'Cumhuriyet rejimine halk desteği sağlamak'. Nitekim Mert'in (2007: 20) ifadesiyle, Türk merkez sağı, liberal ekonomi politikalarını ve bu politikalarla uyumlu bir modernleşmeyi savunan, geniş halk kitlelerinin görüşlerinin, değerlerinin ve yaşam tarzlarının siyasi olarak vücut bulmuş halidir. Bu açıdan bakıldığında,

Türkiye'deki merkez sağ partiler, ilerleme ile ulusal değerlerin korunması arasında bir denge kurmaya odaklanmakta, dini ve kültürel mirasa bağlı kalırken ekonomik kalkınmayı ön plana çıkarmaktadırlar. Dolayısıyla, merkez sağın Türkiye'deki yükselişi, sadece Soğuk Savaş bağlamında şekillenen jeopolitik dengelerle değil, aynı zamanda toplumun kendi kendisini tanımlama biçimleriyle de yakından ilişkilidir.

Ancak merkez sağın siyasi stratejilerini bu iki ilkeyle sınırlamak, Türkiye'deki merkez sağın yanlış anlaşılmasına neden olabilmektedir. Çünkü bu yaklaşım, sadece siyasal alanda değil, Türkiye'nin sosyokültürel kimliğinin inşasında da belirleyici olmuştur. Başka bir ifadeyle, merkez sağın, halkın taleplerine duyarlı ve pragmatik bir siyasi söylem geliştirme yönündeki bu çabası, siyasi bir mühendisliğin ötesinde belirli bir ideolojik zemine de yaslanmaktadır. Bu zeminin en belirgin özelliği ise milliyetçilik, muhafazakârlık ve İslamcılık gibi sağ ideolojilerin temel bileşenleri arasında kurulan dinamik dengedir. Merkez sağ partiler, geniş halk kesimlerinin dini ve kültürel hassasiyetlerini dikkate alırken, bu değerlerin siyasal temsilini de üstlenmişlerdir (Bora, 2017: 128-129). Dolayısıyla merkez sağın söylemsel inşası, seküler modernleşmeye bir alternatif sunmakla kalmamış, aynı zamanda muhafazakârlığın kültürel temsili ile siyasal pratiği arasında köprü kuran bir ideolojik yapı ortaya çıkarmıştır.

Bu süreçte, Türk sağının muhafazakâr refleksleri ile modernleşme süreci arasında ortaya çıkan gerilim hattı, siyaset ile toplum arasındaki ilişkiyi şekillendiren önemli bir dinamik olarak karşımıza çıkmaktadır. Her ne kadar milliyetçilik bu sağcı hareketin ideolojisinin temelini oluştursa da sağ kesim kaynaklarını, ideallerini, sembollerini ve eylemlerini büyük ölçüde muhafazakârlıktan almaktadır (Bora, 2017: 9-11). Bu çerçeveden bakıldığında, Türk sağı içindeki muhafazakârlık, siyaset ve sivil toplum alanları arasındaki bir gerilim olarak yorumlanabilir. Bu gerilim, 'ilerici cumhuriyetçi etik' ile 'muhafazakâr etik'in karşıt felsefelerinden kaynaklanmaktadır. İlerici cumhuriyetçi etik paternalist bir devlete, vatandaşlığa ve devlete bağlılığa öncelik verirken, muhafazakâr etik ise önceliği kişinin ahlaki yapısına vermektedir. Böylece muhafazakârlık, kültürel idealler ile siyasi eylemleri aynı hizaya getirerek bu alanlar arasındaki çatışmayı en aza indirmeye çalışmaktadır (Öğün, 1997). Bu yönüyle muhafazakârlığın Türk merkez sağında sivil ve siyasi alanlar arasındaki çatışmaların çözümünü denetleyen bir aracı işlevi gördüğü söylenebilir.

Bu çerçevede, muhafazakârlık sadece kültürel değerlerin korunmasını hedefleyen bir tutum olmanın ötesine geçerek, Türk merkez sağında hem siyasal iktidarın meşruiyet zemini hem de sivil alanla devlet arasında bir dengeleyici işlevi üstlendiği görülmektedir. Buna karşın, merkez sağ ideoloji sadece "muhafazakârlıkla" sınırlı bir siyasal çizgide değildir; bu yapının

özgünlüğü, "milliyetçilik" ve "İslamcılık" gibi diğer sağ ideolojik bileşenlerle kurduğu çok katmanlı ve geçişken ilişkilerde yatmaktadır. Bu noktada Bora'nın (2017: 8-11) "hal" metaforu, Türk sağının ideolojik bileşenlerini açıklamak açısından son derece işlevseldir. Ona göre, *milliyetçilik* Türk sağının katı hali olup sabit, sınırları belirli ve normatif bir referans sistemi sunmaktadır. Bu yönüyle sağ siyasetin gramerini, yani siyasal söylemin temel kurallarını oluşturmaktadır. Buna karşılık, *İslamcılık* daha sıvı bir karaktere sahiptir; siyasal sistem içerisinde konjonktürel olarak değişken, pragmatik ve akışkan bir işlev görerek hem kamusal hem de bireysel düzeyde dinî referansların kullanımında esneklik sağlamaktadır. *Muhafazakârlık* ise gaz haliyle temsil edilerek daha popülist, duygu yüklü ve geniş halk kitlelerine nüfuz edebilen bir retorik zemin olarak konumlandırılmaktadır. Bora'nın "milliyetçilik", "İslamcılık" ve "muhafazakârlığı" *katı, sıvı* ve *gaz* haliyle temsil eden bu tasnifi, merkez sağın hem siyasal söylemini hem de halkla kurduğu temsili dili anlamak açısından değerli bir kuramsal perspektif sunmaktadır.

Bu metaforik perspektif, merkez sağın ideolojik heterojenliğini ve bu üç bileşen arasındaki geçirgenliği kavramak açısından önemli bir analitik araç sunmaktadır. Nitekim Türk merkez sağı, bu üç unsuru sabit bir yapı içinde tutmak yerine, tarihsel bağlam ve siyasal ihtiyaçlara göre yeniden ağırlıklandırarak dinamik bir denge kurma arayışını sürdürmüştür. Böylelikle merkez sağ, sadece bir ideolojik kararlılığın değil, aynı zamanda siyasal esneklik ve uyum yeteneğinin bir ifadesi olarak şekillenerek hem popülist hem de elitist eğilimleri aynı çatı altında barındıran çoğulcu bir siyasal yapı arz etmiştir. Bu kavramsal çerçeveyi genişleten bir diğer önemli yaklaşım, Ferit Salim Sanlı'nın (2017) merkez sağa ilişkin geliştirdiği "estetik sentez" perspektifidir. Sanlı'ya göre, Türkiye'de merkez sağ, ideolojik katılıktan ziyade "tanıdık bir kültürel iklimde maddi değişimden faydalanma" arzusunu temsil eden pragmatik bir siyasallık biçimi olarak ortaya çıkmıştır. Bu durum, merkez sağın yalnızca politik değil, aynı zamanda estetik bir fenomen olarak da ele alınabileceğini göstermektedir. Zira merkez sağ, yerleşik kültürel sembolleri, dilsel kodları ve kolektif hafızaya ait unsurları kendi söylemsel yapısına dâhil ederek, değişimi muhafazakâr bir süreklilik içinde meşrulaştırma eğilimindedir.

Bu bağlamda, *milliyetçilik, muhafazakârlık* ve *İslamcılık* gibi değerler etrafında şekillenen sağ ideoloji, kendi modernleşme anlayışını "merkez"e karşı konumlanan bir alternatif olarak inşa etmiştir. Ancak bu ideolojik konumlanma, doğrudan rejim karşıtı bir meydan okumadan ziyade, kültürel ve toplumsal değerlere dayanan bir muhalefet hareketi biçiminde gelişmiştir. Bu kültürel muhalefet, özellikle Cumhuriyet'in Batıcı-modernleşmeci kültür politikalarına karşı, halkın kendisini bu sürecin dışında ve kimi zaman mağduru olarak

konumlandırmasından kaynaklanan bir tepkiselliğe dayanmıştır (Mert, 2007: 42). Cumhuriyet elitlerinin halkı 'medenileştirme' söylemi, kırsal ve dindar kesimlerde, modernleşme projesinin kendi kimliklerini tehdit eden bir üstten dayatma olarak algılanmasına yol açmış, sağ ideolojinin halkçı-popülist karakteri bu zemin üzerinde gelişmiştir. Özellikle muhafazakârlık, popülist öğelerle birleşerek toplumun geniş kesimlerinde karşılık bulmuş; böylece geleneksel değerlerin korunması, bireysel hassasiyetleti aşan siyasal bir talep olarak anlam kazanmıştır (Mert, 2001). Bunun sonucu olarak sağ ideolojiler, Cumhuriyet modernleşmesinin elitizmine karşı, halkı merkeze alan bir karşı-modernleşme projesi geliştirme imkânı bulmuş; dolayısıyla sağ siyasetin kültürel muhalefeti, sadece geçmişe yönelik bir özlem değil, aynı zamanda alternatif bir modernlik tasavvuru olarak şekillenmiştir. Bu durum, Türk sağının muhafazakâr reflekslerini yalnızca iktidar arayışıyla sınırlı kalmayan, aynı zamanda sivil alan ile devlet arasındaki yapısal gerilimleri taşıyan bir kültürel muhalefet formuna dönüştürmüştür.

Öte yandan, Türk merkez sağının ideolojik pozisyonlanması, içerdiği fikirsel bileşenlere ek olarak dışladığı ya da sınırlandırdığı siyasal eğilimlerle de şekillenmiştir. Diğer bir ifadeyle, "Türkçülük" ve "İslamcılık" gibi daha radikal ve uç ideolojik hatlar, merkez sağ partiler tarafından sıklıkla marjinalize edilmiş; bu akımların geniş halk kesimleri nezdinde temsil gücü kazanmasının önüne geçilmiştir. Bu bağlamda, DP'nin iktidar yıllarında sağ bir parti olan MP'nin kapatılması ve Türk Milliyetçiler Derneği'nin feshedilmesi gibi siyasi hamleler, merkez sağın ideolojik istikrarını ve siyasal meşruiyetini koruma stratejisinin kurumsal yansımaları olarak değerlendirilebilir (Demirel, 2004: 28).

Benzer şekilde, AP'nin 1960'lı yıllarda kendi bünyesindeki aşırılık eğilimlerini törpülemeye yönelik girişimleri, partinin kendisini "makuliyet zemininde" konumlandırma arzusunun bir tezahürü olarak öne çıkmaktadır. Bu bağlamda, merkez sağın "üçüncü yol" söylemini benimseyen, "ne kapitalizm ne sosyalizm" ilkesine dayalı radikal yaklaşımlara, özellikle de MHP'nin ideolojik temelini oluşturan "9 Işık" doktrinine, mesafeli durması, onun merkez konumunu koruma gayretiyle açıklanabilir (Göksu, 2013). Ancak bu çoğulcu ancak dengeleyici yaklaşım, uzun vadede parçalanmalara da kapı aralamıştır; zira AP'nin farklı kimlikleri ve çıkar gruplarını aynı çatı altında tutmakta zorlanması, milliyetçi ve İslamcı siyasetin 1960'lardan itibaren kendi bağımsız partileriyle siyasal arenada görünürlük kazanmasına zemin hazırlamıştır.

Merkez sağın kurumsal ve ideolojik çerçevesini bu denli geçişli ve zaman zaman belirsiz kılan yönelimler, akademik literatürde de dikkat çekici biçimde ele alınmıştır. Ümit Cizre'nin (1999) analizine göre, merkez sağ siyaseti, merkez sol ya da aşırı sağ gibi daha keskin ideolojik

kategorilerle karşıtlık kurmak yerine, pragmatizm, esneklik, konjonktürel uyum ve belirsizlik gibi kavramlar etrafında şekillenmektedir. Cizre ayrıca, Türk merkez sağında görülen güçlü liderlik odaklı siyaset tarzını, diğer ideolojik yapılarda da gözlemlenebilen ama merkez sağa özgü biçimde kurumsallaşmış bir özellik olarak tanımlamaktadır. Bu lider odaklı yapı, merkezin siyasal stratejilerinde toplumsal temsiliyetten çok, devlete ve karizmatik figürlere dayalı meşruiyet arayışını pekiştirmiştir. Bu noktada, Tanju Tosun (1999: 83-85), 1980 askeri müdahalesi sonrası ortaya çıkan neoliberal yapının Türk siyasetini sadece ekonomik politikalar açısından değil, siyasal katılım ve ideolojik derinlik açısından da ciddi biçimde etkisizleştirdiğini ileri sürmektedir. Zira bu süreçte merkez sağ partiler, halkla olan bağlarını zayıflatarak toplumsal meşruiyet yerine devleti referans alan bir pozisyona yönelmişlerdir. Bora'nın (2017: 11) bu durumu "ideolojisizleşme" olarak kavramsallaştırması, sağ siyasetin giderek popülist, söylem odaklı ve derinlikten yoksun bir yapıya evrilmesini açıklamak açısından dikkate değerdir.

Bu tarihsel dönüşümün ardından, günümüz Türkiye'sinde merkez sağ partiler, ideolojik netlikten çok pragmatik yönelimleri, iç meseleler etrafında şekillenen politikaları ve geniş halk kitlelerinin duygusal taleplerine hitap eden söylemleriyle tanımlanmaktadır. Liberal ekonomik politikalarla harmanlanmış milliyetçi ve muhafazakâr değerlerin bir araya getirildiği bu sentez, bir yandan tek parti döneminin Batıcı ve elitist modernleşme paradigmasına karşı gelişen toplumsal refleksleri yansıtırken, öte yandan bu muhalefeti kurumsallaştıran yeni bir siyasal alanın da zeminini oluşturmuştur. Bu yönüyle merkez sağ, yalnızca siyasal bir odak değil, aynı zamanda kültürel ve sosyolojik bir karşı-duruşun taşıyıcısı olmuştur. Ancak Erken'in (2016) de işaret ettiği üzere, merkez sağın geniş halk kesimlerinin hassasiyetlerine odaklanan söylemi, zamanla entelektüel düzlemde zayıflamış ve popülizme kayma eğilimi göstermiştir. Bu durum, merkez sağın hem siyasal strateji düzeyinde hem de ideolojik temsil bakımından daha çok "ortalamacı" ve "dengeleyici" bir konumda kalmasına neden olmuş; buna karşılık, entelektüel zemin üretme kapasitesini sınırlamıştır.

Sonuç olarak, Türk merkez sağının tarihsel gelişimi, modernleşme sürecinin yarattığı sosyo-kültürel gerilimleri siyasal alana taşıyan ve bu gerilimlerle hesaplaşma çabası içinde şekillenen bir dinamik olarak görülmelidir. Bu bağlamda merkez sağ, salt ideolojik bir yönelimin dışavurumu olmanın ötesinde Türkiye'nin merkez-çevre ekseninde gelişen siyasal tarihinin ve devlet-toplum ilişkilerinin üzerinde biçimlenen özgün bir meşruiyet zemini sunmaktadır. Milliyetçilik, muhafazakârlık ve İslamcılık gibi sağ ideolojinin temel bileşenlerini tarihsel bağlam ve siyasal gereklilikler doğrultusunda yeniden ağırlıklandırarak bir araya

getiren bu zemin, bir yandan seküler ve elitist modernleşme projesine karşı halkçı ve kültürel bir tepkiyi kurumsallaştırırken, diğer yandan bu tepkiyi meşru bir siyasal formasyona dönüştürme becerisiyle geniş halk kesimlerinin desteğini kazanmıştır.

3.3. Türkiye'de Merkez Sağ Partiler

Türkiye siyasal tarihinde merkez sağ partiler, dönemsel iktidar deneyimlerinin ötesinde, ülkenin siyasal, toplumsal ve ekonomik dönüşüm süreçlerinde sürekli ve etkin bir rol oynamışlardır. Bu bağlamda, DP, AP, ANAP ve AK Parti gibi merkez sağ çizginin temsilcisi olan siyasal yapılar hem kurumsal yapılarıyla hem de ideolojik yönelimleriyle Türkiye'nin siyasi sisteminin biçimlenmesinde derin etkiler yaratmıştır. Bu partiler, seçim kazanma kapasiteleriyle sınırlı kalmayıp demokratikleşme sürecinin ilerletilmesi, ekonomik yapının yeniden inşası ve toplumsal yapının modernleşmesi gibi alanlarda da köklü değişimlere öncülük etmişlerdir.

Bu partilerin tarihsel gelişim süreçleri, bir yandan merkez-çevre ekseninde halkın taleplerini siyasal temsile dönüştürme becerilerini ortaya koyarken, diğer yandan da devlet ile toplum arasında aracılık yapan yapılar olarak siyasal meşruiyetin yeniden üretildiği alanları şekillendirmiştir. Bu yönüyle merkez sağ, Türkiye'nin modernleşme sürecinde "gelenek" ile "değişim", "piyasa ekonomisi" ile "devlet müdahalesi", "laiklik" ile "dini değerler" arasındaki ikili gerilimleri sentezlemeye çalışan esnek bir siyasal pozisyon olarak temayüz etmiştir. Bora'nın (2017: 8-10) ifadesiyle "hal" metaforu ile açıklanabilecek bu ideolojik formasyon, sabit bir doktriner yapıdan ziyade, dönemin toplumsal, kültürel ve ekonomik ihtiyaçlarına yanıt verebilen pragmatik bir siyasal çizgi olarak anlaşılmalıdır.

Bu bağlamda çalışmanın bu bölümünde, Türkiye'de merkez sağ çizginin tarihsel sürekliliğini temsil eden dört ana siyasi yapı - DP, AP, ANAP ve AK Parti - tarihsel bağlamları içinde ele alınacaktır. Bu partilerin hangi toplumsal taleplerin sonucu olarak siyasal arenada belirdikleri, nasıl bir ideolojik çerçeve inşa ettikleri, liderlik pratiklerinin ve kadro yapılarının Türk siyasal hayatını nasıl dönüştürdüğü ve hangi dönemsel kırılma noktalarında etkili oldukları çok boyutlu bir perspektifle değerlendirilecektir. Böylece merkez sağın Türkiye siyasetindeki tarihsel ve yapısal konumu, yalnızca kronolojik bir aktarımla değil, aynı zamanda kavramsal bir bütünlük içinde tartışılacaktır.

3.3.1. Demokrat Parti (1946-1960)

Türkiye Cumhuriyeti'nin erken dönem siyasal yapılanması, kurumsal reformların yanı sıra toplumsal güç odakları arasındaki ittifaklar temelinde şekillenmiştir. Bu çerçevede, Kahraman'ın (2008: 187) "tarihî blok" kavramıyla tanımladığı asker-sivil bürokrasi ve

akademik elitlerden oluşan yapı, Cumhuriyet'in kuruluş sürecinden itibaren devletin ideolojik yönelimini ve yönetsel çerçevesini belirleyen etkili bir konumda yer almıştır. Bu blok, siyasal karar alma süreçlerinde hegemonik bir rol üstlenmiş ve 1940'lara kadar uygulanan reformlarla ekonomik tercihler, bu hâkimiyet alanını zayıflatmak yerine mevcut düzeni güçlendirmiştir. Buna karşılık, yerel eşraf, büyük toprak sahipleri ve yükselen ticaret burjuvazisi gibi çevresel aktörler, savaş ekonomisinin getirdiği ağır yük, mülkiyeti tehdit eden toprak reformları ve devletçi ekonomi politikaları nedeniyle giderek artan bir hoşnutsuzluk sergilemiştir.

Tek Parti Dönemi'nin son evresinde belirginleşen bu meşruiyet krizi, devlet ile toplum arasındaki temsil ilişkisini daha da sorunlu hale getirmiştir. Halkın günlük yaşamını etkileyen ekonomik sıkıntılarla birleşen siyasal dışlanmışlık duygusu, özellikle kırsal kesimde derin bir memnuniyetsizlik yaratmıştır. CHP'nin yukarıdan aşağıya kurguladığı modernleşme projesi, giderek halkın talepleriyle arasındaki mesafeyi artırırken, siyasal katılımın daraltıldığı bu yapı toplumsal destekten yoksun kalmaya başlamıştır. İnönü'nün "Müstakil Grup" önerisi bu bağlamda, siyasal alanın tamamen kapatılmadığını göstermek isteyen bir denge hamlesi olarak öne çıkmış; ancak yapısal bir dönüşüm yaratmak yerine, rejimin kontrol mekanizmalarını tahkim eden bir işlev görmüştür (Timur, 1991: 10). Bu gelişmeler, merkezî otoriteye karşı giderek daha güçlü bir siyasal alternatif arayışını tetiklemiş ve DP'nin ortaya çıkacağı toplumsal zemin giderek olgunlaşmıştır.

Merkez ile çevre arasındaki bu yapısal eşitsizlik, zamanla yalnızca sosyoekonomik bir sorun olmaktan çıkarak siyasal bir gerilime dönüşmüştür. Devletin modernleşmeci politikaları, merkezde konumlanan seçkin grupların çıkarlarına hizmet ederken, geniş kırsal kitlelerin ihtiyaçlarını göz ardı etmiştir. Eğitim, sağlık, altyapı ve siyasal temsil gibi temel alanlarda marjinalleşen bu kesimler, mevcut siyasal düzene karşı birikimli bir hoşnutsuzluk geliştirmiştir. Örneğin; modernleşmenin en temel göstergelerinden biri olan elektrik altyapısının 1950'li yıllara kadar nüfusun yalnızca %3'üne ulaşabilmiş olması kırsal bölgelerin kalkınma politikalarının dışında bırakıldığını göstermektedir (Zürcher, 2017: 207; Özdemir, 2018: 39-40). Bu hoşnutsuzluk, 1946'dan itibaren çok partili hayata geçiş süreciyle birlikte siyasal bir mecraya taşınmış ve DP'nin kuruluşuyla somut bir karşılık bulmuştur. DP, merkezin dışladığı kırsal seçmen kitlesine hitap ederek yalnızca bir muhalefet hareketi olarak değil, aynı zamanda çevrenin merkeze doğru siyasal yürüyüşünü başlatan tarihsel bir eşik olarak ortaya çıkmıştır.

Merkez-çevre ekseninde derinleşen ekonomik dengesizliklerin yanı sıra, Cumhuriyet'in laiklik politikalarının uygulanış biçimi de toplumsal bütünleşmeyi zedeleyen temel etkenlerden biri hâline gelmiştir. Devletin sekülerleşme yönündeki ısrarlı reformları, özellikle kırsal

kesimde yaşayan halkın gündelik dini pratikleriyle doğrudan çatışmıştır. Bu çatışma, laiklik ilkesinin toplumsal düzeyde bir yaşam biçimi dönüşümünden çok, yukarıdan dayatılan ideolojik bir müdahale olarak algılanmasına zemin hazırlamıştır. Özellikle köylü nüfus, dini hayatın kamusal alandan dışlanmasını kendi kültürel varoluşuna yönelik bir tehdit olarak değerlendirmiştir. Uzun'un (2010) da vurguladığı gibi, devletin kırsal alandaki otoritesini pekiştirmek amacıyla başvurduğu kontrol mekanizmaları – vergi tahsilatları, zorunlu askerlik uygulamaları ve jandarma aracılığıyla yürütülen disiplin politikaları – toplumsal hafızada baskıcı bir devlet imajının oluşmasına neden olmuştur. Bu süreçte, camilerin kapatılması, dinî eğitim kurumlarının ortadan kaldırılması ve ibadete dair birçok pratiğin sınırlandırılması, devlet ile halk arasında duygusal bir mesafe yaratmıştır.

Bu koşullar altında, Cumhuriyet'in kurucu kadroları tarafından idealize edilen seküler yurttaş profili, kırsal kesim için ulaşılabilir ya da arzulanabilir bir model olmaktan uzak kalmıştır. Böylece, ekonomik dışlanmışlıkla birlikte kültürel temsilde yaşanan kırılmalar da çevre halkının siyasal aidiyet algısını zayıflatmış; bu kesimlerde, kendilerini merkezin değerleriyle özdeşleştiremeyen güçlü bir toplumsal tepki birikmiştir. Ahmad'ın (1993: 105) belirttiği üzere, tek parti yönetimine karşı duyulan hoşnutsuzluk, sadece iktisadi ve dini nedenlerden kaynaklanan bireysel tepkilerle sınırlı kalmamış; zamanla daha örgütlü ve siyasal bir içerik kazanarak geniş kesimlerde iktidara karşı artan bir hoşgörüsüzlüğe dönüşmüştür. Bu toplumsal ayrışma, devletin meşruiyetini sorgulanır hale getirmiş ve halkın yönetim kadrolarına olan güvenini ciddi biçimde sarsmıştır. Böyle bir bağlamda DP'nin siyasal sahneye çıkışı, yalnızca mevcut rejimin karşısında bir alternatif üretme çabası olarak değerlendirilmemelidir. DP'nin yükselişi, aynı zamanda devletin modernleşme hamlelerini halkın kültürel ve toplumsal değerleriyle daha uyumlu hale getirme yönünde bir arayışı temsil etmiştir. Bu yönüyle DP, halkın beklentilerini merkeze taşıyan ve siyasal temsil sorununu çözmeyi hedefleyen tarihsel bir dönüm noktasını simgelemektedir.

Bu dönemde yaşanan iç siyasal gerilimler ve halk nezdindeki hoşnutsuzluk derinleşirken, Türkiye'nin dış politika tercihleri de yeni bir küresel konjonktür doğrultusunda yeniden şekillenmiştir. Ulusal düzeyde siyasal yapının dönüşüm sürecine eşlik eden bu dış yönelim, İkinci Dünya Savaşı sonrasında kurulan uluslararası sistemin zorlayıcı etkileriyle belirginlik kazanmıştır. Savaşın ardından ortaya çıkan iki kutuplu yapı, Türkiye'yi ideolojik ve stratejik açıdan bir tercih yapmaya zorlamış; Batı Bloku ile kurulan ilişkiler, yalnızca dış politik bir yönelim değil, aynı zamanda iç siyasetteki demokratikleşme hamlelerine zemin hazırlayan bir strateji olarak da işlev görmüştür.

Bu çerçevede, Türkiye'nin Batı ile entegrasyon sürecini hızlandıran en önemli gelişmelerden biri, SSCB'nin 1945 yılında Boğazlar üzerinde üs talebinde bulunması ve Doğu Anadolu toprakları üzerindeki hak iddiaları olmuştur. Bu talepler, Ankara'nın güvenlik kaygılarını pekiştirmiş ve uluslararası ittifak sistemleriyle yakınlaşma arayışını zorunlu kılmıştır. Özbudun'un da belirttiği gibi, Türkiye bu tehdidi bertaraf etmek ve Batılı güvenlik şemsiyesi altına girebilmek amacıyla 1945 yılında Birleşmiş Milletler'e üyelik başvurusu yaparak yeni dünya düzeninin demokratik değerleriyle uyumlu bir siyasal pozisyon almaya yönelmiştir (Özbudun, 2000: 19-21). Bu süreçte Batı'ya yönelmek, yalnızca dış tehditleri bertaraf etmeyi amaçlayan bir güvenlik refleksi değil; aynı zamanda içeride tek parti yönetiminin meşruiyet krizine çözüm üretme potansiyeli taşıyan bir demokratik açılım dinamiği olarak da değerlendirilmiştir. Dolayısıyla, Türkiye'nin çok partili hayata geçişi, içsel taleplerin dışında, küresel konjonktürün zorlayıcı etkileriyle de iç içe geçmiş bir siyasal dönüşümün sonucudur.

Cumhurbaşkanı İnönü'nün 1945 yılı Mayıs ve Kasım aylarında yaptığı konuşmalar, iç politikadaki yön değişimini ima eden ilk güçlü işaretlerden biri olmuştur. İnönü'nün konuşmalarında özgürlük, vicdan, örgütlenme ve demokrasi kavramlarına yaptığı vurgu, yalnızca entelektüel çevrelerde değil, geniş halk kesimlerinde de yankı bulmuş; tek parti yönetiminin aşılabileceğine dair umutları canlandırmıştır (Eroğul, 1990: 5). Bu gelişmeler, Türkiye'nin uluslararası alanda benimsemeye başladığı demokratik normlarla da örtüşerek, rejimin meşruiyet krizine yönelik bir cevap üretme çabasına işaret etmiştir. Böylece, literatürde "İkinci Dalga Demokrasi" olarak adlandırılan sürecin Türkiye'deki yansımaları görünür hâle gelmiş (Huntington, 2011: 60); farklı siyasal aktörlerin kamusal alana dâhil olabileceği bir çoğulculuk zemini oluşmaya başlamıştır.

İnönü'nün demokrasiye geçişi teşvik eden açıklamaları, yalnızca teorik bir yön değişimini işaret etmekle kalmamış, siyasal alanda somut adımların atılmasını da mümkün kılmıştır. Bu dönemde ortaya çıkan ilk girişimlerden biri, Nuri Demirağ öncülüğünde kurulan MKP olmuştur. Eylül 1945'te resmen kurulan MKP, sınırlı bir toplumsal tabana hitap etmesine rağmen, siyasal çoğulculuk açısından simgesel bir adım olarak değerlendirilmiştir. Karpat'ın (1959: 148-149) da belirttiği gibi, bu girişim parti-devleti anlayışının sorgulanmasına zemin hazırlamış ve CHP'nin mutlak siyasal hâkimiyetine yönelik ilk ciddi eleştirilerin kurumsal biçimde dile getirildiği bir dönüm noktasına işaret etmiştir. Daha açık ifade etmek gerekirse, MKP'nin siyasal arenada varlık göstermesi, toplumda CHP'nin tek başına temsil kapasitesine dayalı bir siyasal düzenin sürdürülemezliğine dair farkındalığı artırmış ve iktidar partisinin

meşruiyetini koruyabilmesi için daha kapsayıcı politikalar geliştirmesini zorunlu kılmıştır. Böylece, tek parti rejiminin sınırlarının belirmeye başladığı bu evrede, siyasal temsil sorununun kamuoyunda daha görünür hâle geldiği yeni bir safhaya geçilmiştir.

Çok partili hayata geçiş süreci, dışsal baskıların yanı sıra rejim içi aktörler arasındaki fikir ayrılıklarının belirginleşmesi ve siyasal rekabetin görünürlük kazanmasıyla hız kazanmıştır. Bu dönemde CHP içerisinde giderek artan eleştiriler, partinin ideolojik bütünlüğünü korumakta zorlandığını ve farklı siyasal yaklaşımların parti yapısı içinde daha görünür hâle geldiğini ortaya koymuştur. Haziran 1945'te Celal Bayar'ın öncülüğünde bazı CHP milletvekillerinin, rejimin işleyişine ve parti yönetimine yönelik eleştirileri kamuoyunda geniş yankı bulmuş; bu çıkışlar, parti içi muhalefetin güç kazanmasına ve tek parti yönetiminin meşruiyetine dair tartışmaların derinleşmesine neden olmuştur (Ahmad, 1993: 103-104). Bu gelişmeler, CHP'nin tek merkezli siyasal anlayışının sürdürülebilirliğini sorgulatan bir zemin oluşturmuş; partinin iç reformlara yönelmesi gerektiği yönündeki talepler daha açık bir şekilde ifade edilmeye başlanmıştır.

1945 yılı, Türkiye'de tek parti rejiminin siyasal yapısında çözülmelerin görünür hâle geldiği ve muhalefetin meşruiyet kazanmaya başladığı kritik bir eşik olmuştur. Haziran ayında Celal Bayar'ın öncülüğünde bazı CHP milletvekillerinin tek parti yönetimine yönelik eleştirilerini açıkça dile getirmeleri ve yeni bir siyasi parti kurma niyetlerini kamuoyuyla paylaşmaları, rejim içi muhalefetin kurumsallaşmasına giden sürecin başlangıcını oluşturmuştur. Bu çıkış, salt birkaç milletvekilinin iktidara karşı tutumuyla sınırlı kalmamış; parti içindeki rahatsızlıkların farklı ideolojik ve toplumsal yönelimlerle birleşerek daha geniş bir siyasal sorgulamanın önünü açmasına katkı sağlamıştır (Karpat, 1959: 145-146).

Bu çerçevede, CHP'nin iktidarla kurduğu simbiyotik ilişki zayıflamaya başlamış; bazı milletvekilleri, hükümetin özellikle ekonomik ve sosyal politikalarına yönelik eleştirilerini açık biçimde dile getirerek partinin iktidar üzerindeki mutlak denetimini sorgulanır hâle getirmiştir. 21 Mayıs 1945 tarihli bütçe görüşmeleri ve 29 Mayıs'taki bütçe oylaması, bu muhalefet eğilimlerinin Meclis zemininde görünürlük kazandığı kritik siyasal anlar olarak öne çıkmıştır (Bakan ve Özdemir, 2013: 212). Bu süreçte, CHP saflarındaki muhalif vekiller artan bütçe açıkları, kırsal bölgelerde derinleşen yoksulluk, devlet borçlarındaki yükseliş ve parti yönetiminde adalet ilkesine duyulan güvensizlik üzerinden iktidarın uygulamalarını eleştirmiştir (Bayar, 2010: 37-38). Bu eleştiriler, yalnızca yürütme organının politikalarına yönelmiş tepkiler olarak değil, aynı zamanda siyasal sistemin katılımcılıktan uzak, tek merkezli yapısına karşı gelişen bir çoğulculuk talebinin ifadesi olarak da okunmalıdır. Bu bağlamda, söz

konusu gelişmeler rejim içi muhalefetin kurumsal bir zemine oturmaya başladığını ve Türkiye siyasetinde yeni bir dönemin eşiğine gelindiğini ortaya koymaktadır.

1945 yılına damgasını vuran bir diğer kritik gelişme, Meclis'e sunulan "Topraksız Köylüye Toprak Dağıtılması ve Çiftçi Birlikleri Kurulması Hakkında Kanun Tasarısı" olmuştur. Bu tasarı, Atatürk döneminde zaman zaman gündeme gelmesine rağmen hayata geçirilemeyen toprak reformu fikrinin, savaş sonrası yeniden siyasal gündemde yer bulduğunu göstermektedir. Temel amacı, tarımsal üretkenliği artırmak ve sosyal adaleti sağlamak üzere topraksız köylülere arazi temin edilmesiydi. Ancak bu reform hamlesi, CHP içinde mevcut mülkiyet düzenini korumak isteyen muhafazakâr hiziplerin güçlü tepkisiyle karşılaştı. Özellikle mülkiyet hakları etrafında yürütülen tartışmalar, partideki görüş ayrılıklarını daha da keskinleştirdi (Bakan ve Özdemir, 2013: 215).

Bu gerilimli atmosferde, Celal Bayar, Adnan Menderes, Fuat Köprülü, Refik Koraltan, Cavit Oral, Damar Arıkoğlu ve Emin Sazak gibi isimler partideki muhalif kanadın düşünsel ve siyasal öncülüğünü üstlenerek alternatif bir programın temellerini atmaya başladılar. Bu grubun öne çıkan figürü olan Menderes, özellikle devletin özel mülkiyet alanına müdahalesine karşı geliştirdiği eleştirilerle dikkat çekti. Onun söylemi, klasik liberal değerlerle beslenen ve bireyin ekonomik özgürlüğünü esas alan bir "ekonomik bireycilik" anlayışını yansıtmaktaydı. Ancak Menderes'in siyasal gücünü yalnızca bu düşünsel çerçeveden değil, aynı zamanda halkla kurduğu güçlü söylemsel bağdan aldığı görülmektedir. TBMM'de yaptığı konuşmalarda sade ve doğrudan bir dil kullanan Menderes, kırsal kesimin yoksullukla mücadelesini meclis gündemine taşıyarak halkçı bir siyasi duruş sergilemiştir (Demir, 2009: 86). Özellikle kendisi de büyük bir toprak sahibi olmasına rağmen Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'na yönelik eleştirileri nedeniyle hükümet çevreleri tarafından "köylüye toprak verilmesine karşı çıkmak"la itham edilmiştir. Bu suçlamalara karşı geliştirdiği retorikte, Anadolu köylüsünü "toprak üzerinde ömrünü tüketen fakat öldüğünde kefensiz toprağa giren Türk çocukları" olarak tanımlayan Menderes, bu söylemle yalnızca kendisini savunmakla kalmamış; aynı zamanda ahlaki bir halk savunusunu politik bir avantaja dönüştürmüştür (Timur, 1991: 12-13). Bu örnek, siyasal elitlerin sınıfsal çıkarlarını meşrulaştırmak için halkçı bir dil ve temsil stratejisi geliştirmeye ne denli ihtiyaç duyduklarını göstermesi bakımından da dikkat çekicidir.

Bu gelişmelerin ışığında, Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu tasarısı ile 1945 bütçe görüşmeleri, Adnan Menderes'in siyasal kariyerinde belirleyici bir eşik oluşturmuştur. Meclis kürsüsünden yaptığı etkili çıkışlar, yalnızca hükümet politikalarına yönelik eleştirilerle sınırlı kalmamış; Menderes'in, dönemin siyasal sisteminde muhalif bir aktör olarak öne çıkacağının

güçlü işaretlerini vermiştir. Özellikle 1945 yılı Mayıs ayında TBMM'de gerçekleştirdiği konuşmalar hem meclis içinde hem de kamuoyunda geniş yankı uyandırmış; Menderes'in ilerleyen süreçte DP'nin kurucu kadroları arasında yer alacak bir siyasal figür hâline gelmesinin zeminini hazırlamıştır. Bu bağlamda 1945, Türkiye'de hem temsil sorununun daha yüksek sesle tartışıldığı hem de ideolojik çoğulluğa duyulan ihtiyacın somutlaştığı bir dönüm noktası olarak değerlendirilmelidir.

Bu muhalif hareketin daha örgütlü ve kurumsal bir çehre kazanması ise Haziran 1945'te Bayar, Menderes, Köprülü ve Koraltan tarafından kaleme alınarak CHP Meclis Grubu'na sunulan "Dörtlü Takrir" ile mümkün hâle gelmiştir. Parti içi reform talebiyle, dikkatli ve yasal sınırları gözeten bir dil üzerinden inşa edilen bu önerge, çok partili siyasal yaşama geçişin ilk kurumsal adımı niteliğini taşımaktadır. Metinde, 1924 Anayasası'nın demokratik ilkelerine işlerlik kazandırılması gerektiği vurgulanmış; Atatürk döneminde benimsenen özgürlükçü yaklaşımların yeniden hatırlanması gerektiği belirtilmiştir. Aynı zamanda, savaş yıllarında olağanüstü koşullar gerekçesiyle kısıtlanan temel hak ve özgürlüklerin yeniden tesisi savunulmuş; meclisin yürütme üzerindeki denetim yetkisinin güçlendirilmesi ve siyasal çoğulculuğa açık bir yapının oluşturulması gerektiği ifade edilmiştir (Karpat, 1959: 144-146). Bu belge, hem CHP içinde yükselen bir muhalefet manifestosu olarak hem de savaş sonrası dönemde uluslararası düzlemde gelişen demokratikleşme dalgasına Türkiye'nin vereceği içsel ve ilkeli bir tepkinin somut ifadesi olarak okunmalıdır. Zira "Dörtlü Takrir", hem içeride bir siyasal yeniden yapılanmanın kıvılcımını ateşlemiş hem de dış dünyaya yönelen Türkiye'nin demokratikleşme niyetini ifade eden sembolik bir eşik hâline gelmiştir.

Ancak 12 Haziran 1945 tarihinde CHP Meclis Grubu'nda kapalı oturumla gerçekleştirilen görüşmelerin ardından, "Dörtlü Takrir" yedi saat süren müzakereler sonucunda reddedilmiştir. Resmî gerekçeye göre, önerge bazı yasal düzenlemelerde değişiklik talep ettiğinden, bu konuların parti grubu yerine Meclis Genel Kurulu'nda ele alınması gerektiği savunulmuştur. Bununla birlikte, önergenin reddi, kamuoyunda CHP'nin bahar aylarında dile getirdiği demokratikleşme söyleminden geri adım attığı şeklinde yorumlanmış; parti yönetiminin imzacı milletvekilleriyle arasına mesafe koymaya çalıştığı izlenimini doğurmuştur. Nitekim bazı yorumlara göre, bu mesafelenme, yeni bir muhalefet partisinin doğuşuna zemin hazırlayan stratejik bir tercihti (Ahmad, 1993: 103-104). Öte yandan, CHP'nin birkaç ay içinde kabul ettiği bazı reformların, önerge kapsamında dile getirilen taleplerle büyük ölçüde örtüşmesi dikkat çekicidir. Bu durum, eğer önerge kabul edilmiş olsaydı, imzacı vekillerin muhalefet pozisyonunu sürdürmesinin daha zor olabileceğini göstermektedir. Bundan dolayı, önergenin

reddi, sadece bir parti içi düzenleme meselesi değil, muhalefetin şekillenme sürecinde kritik bir kırılma olarak da değerlendirilmelidir.

Kamuoyunun önergeye ve imzacı vekillere duyduğu sempati, sürecin dışa açık bir muhalefet hattına evrilmesini kolaylaştırmıştır. Menderes ve Köprülü, kısa süre içinde eleştirilerini kamuoyuna taşımış; özellikle *Vatan* gazetesi aracılığıyla hükümeti, başbakanı ve uygulamaya konulan otoriter pratikleri doğrudan hedef alan açıklamalarda bulunmuşlardır. Bu çıkışların ardından CHP yönetimi, her iki vekilden izahat istemiş; verilen yanıtlar tatmin edici bulunmadığı gerekçesiyle Menderes ve Köprülü, partinin temel ilkelerine aykırı davranmakla suçlanarak ihraç edilmiştir. Önergenin diğer imzacısı Koraltan da ihraç kararlarına yönelik eleştirileri nedeniyle partiden uzaklaştırılmıştır (Bakan ve Özdemir, 2013: 218). Bu gelişmeler, DP'nin kuruluşuna giden sürecin yalnızca düşünsel değil, kurumsal temelini de oluşturmuş; CHP'nin tek parti rejimi altında siyasal sürdürülebilirliğinin sorgulanmaya başlandığını açık biçimde ortaya koymuştur.

Takrir'in reddedilmesi, yalnızca siyasal alanın demokratikleşmesine yönelik umutları zedelemekle kalmamış; aynı zamanda muhalefetin bastırılmasına yönelik reflekslerin yeniden harekete geçmesine zemin hazırlamıştır. Bu bağlamda, 4 Aralık 1945 tarihinde gerçekleşen Tan gazetesi baskını, iktidarın eleştirel seslere karşı tahammülsüzlüğünü açık biçimde ortaya koymuştur. Zekeriya ve Sabiha Sertel'in yönetiminde yayımlanan *Tan* gazetesi ile *Görüşler* dergisi, Dörtlü Takrir'in önerdiği reformist çizgiye destek vererek CHP yönetimini hedef alan muhalif bir söylem geliştirmiştir. Üniversite öğrencileri tarafından gerçekleştirilen baskın sırasında bu yayınların matbaaları tahrip edilmiş; olay, yalnızca basın özgürlüğüne yönelik fiziksel bir saldırı değil, aynı zamanda siyasal alanın ideolojik olarak tek sesli kalmasını sağlamaya dönük bir müdahale olarak değerlendirilmiştir (Zürcher, 2017: 211; Karpat, 1959: 149). Bu saldırı, çok partili siyasal düzenin kurumsallaşmasından önceki geçiş döneminde siyasal çoğulculuğun ne denli kırılgan olduğunu göstermesi bakımından tarihsel bir örnek teşkil etmektedir. Olayın toplumda ve siyasal muhalefet çevrelerinde yarattığı tedirginlik, rejimin demokratikleşme vaadinin uygulamada ne ölçüde karşılık bulduğuna dair soru işaretlerini derinleştirmiştir.

Tüm bu gelişmeler, CHP'nin iktidar üzerindeki tekelini koruma konusundaki ısrarını ve parti-devleti anlayışından vazgeçme konusundaki isteksizliğini ortaya koymuştur. Bu durum, Cumhurbaşkanı İnönü'nün zaman zaman dile getirdiği demokrasi yönündeki söylemlerle pratik siyasal uygulamalar arasındaki gerilimi daha görünür hâle getirmiştir. İnönü'nün, "harp zamanlarının ihtiyatlı tedbirleri kalktıkça demokrasinin daha geniş ölçüde hüküm süreceğini"

ifade etmesine rağmen, CHP'nin iç yapısı ve siyasal refleksleri, böyle bir dönüşüme kurumsal olarak hazırlıklı olmadığını göstermiştir (Timur, 1991: 14). Bu çelişki, çok partili hayata geçiş sürecinde yaşanan gerilimlerin, yalnızca sistem dışı muhalefetle değil, rejim içi yapısal engellerle de ilişkili olduğunu gözler önüne sermektedir.

Bu dönemde yaşanan gelişmeler, siyasal alanla sınırlı kalmayan, toplumsal düzeyde de önemli kırılmaların yaşandığı bir zemine işaret etmektedir. Hükümetin gayrimüslim yurttaşlara yönelik ayrımcı uygulamaları, gelir adaletini zedeleyen vergi politikaları ve ekonomik kaynakların dağıtımındaki eşitsizlikler, geniş halk kesimlerinde devlet otoritesine karşı duyulan güveni sarsmıştır. Özellikle geleneksel yaşam biçimlerini ve dini değerleri korumaya yönelik eğilimleri güçlü olan toplumsal gruplar, tek parti yönetiminin seküler ve Batıcı reformlarına karşı giderek artan bir tepki göstermeye başlamıştır (Türköz, 2021:77). Bu sosyo-kültürel direnç, siyasal değişim talebinin yalnızca belli bir elit çevreyle sınırlı kalmadığını, halk tabanına da yayıldığını göstermektedir.

1945–1949 yılları arasında hem toplumsal taleplerin yükselmesi hem de rejim içerisindeki meşruiyet krizlerinin derinleşmesi, mevcut siyasal yapının dönüşümünü kaçınılmaz kılmıştır. Devletin askerî ve sivil bürokratik kanadında yer alan bazı aktörlerle birlikte bu kesimlere yakın entelektüel çevreler, daha açık, katılımcı ve temsile dayalı bir yönetim modelinin gerekliliğini savunmuştur (Bakan ve Özdemir, 2013: 221). Böylece siyasal değişim süreci, dışsal baskılardan olduğu kadar rejim içinden yükselen yapısal taleplerle de şekillenmiştir. Bu arka plan, çok partili yaşama geçişin yalnızca teknik bir reform değil, daha derin bir siyasal tahayyül değişimini yansıttığını ortaya koymaktadır.

Nihayet 7 Ocak 1946 tarihinde Ankara'da, çok partili siyasal yaşama geçiş sürecinde kritik bir eşik olarak değerlendirilen DP resmen kurulmuştur. Kurucuları arasında, "Dörtlü Takrir"in imzacıları olan Bayar, Menderes, Koraltan ve Köprülü yer almıştırEski bir İttihatçı olan ve Millî Mücadele döneminde Atatürk'ün yanında önemli görevler üstlenen Bayar; Aydın kökenli, varlıklı bir çiftlik sahibi ve hukukçu kimliğiyle öne çıkan Menderes; devlet yönetiminde valilik ve hâkimlik yapan Koraltan; uluslararası düzeyde tanınan saygın bir tarihçi ve aynı zamanda eski bir İttihatçı olan Köprülü, Demokrat Parti'nin kurucu kadrosunu oluşturmuştur. Bu isimlerin her biri farklı toplumsal ve bürokratik deneyimlerden gelse de, demokratikleşme ve çoğulcu siyaset yönündeki ortak beklenti etrafında birleşmiştir. Parti başkanlığına seçilen Bayar, bu görevini 1950 yılına dek sürdürmüştür (Özçelik, 2010: 93). DP'nin kuruluşu, Türkiye'de demokratikleşme sürecinin hız kazandığı ve siyasal çoğulculuğun somutlaştığı bir dönüm noktası olarak değerlendirilmiştir. Tek parti yönetiminin siyasal temsil

ve katılım alanlarında yarattığı tıkanmaların belirginleştiği bir dönemde DP'nin sahneye çıkması, yeni bir siyasal açılımın başlangıcı olmuştur. Bu yönüyle DP, sadece muhalif bir odak değil; çok partili rejimin kurumsallaşmasında belirleyici rol oynayan bir siyasal dönüşüm aktörü olarak öne çıkmıştır (Özdemir, 2012: 64).

Partinin isimlendirilme süreci, dönemin siyasal ve ideolojik gerilimlerini yansıtan çeşitli alternatiflerin gündeme gelmesiyle şekillenmiştir. Kurucu kadro, yeni partinin adı üzerine yaptığı değerlendirmelerde "Demokrat Halk Partisi", "Kemalist Demokrat Parti", "Köylü ve Çiftçi Partisi" ve "Millî Demokrat Parti" gibi seçenekler üzerinde durmuştur (Konca, 2011: 24). Ancak Özdemir'in, Şeyhanlıoğlu'ndan aktardığına göre, partinin nihai adı dönemin etkili gazetecilerinden *Vatan* gazetesi yazarı Ahmet Emin Yalman'ın önerisi ve Bayar'ın onayıyla belirlenmiştir. Bu isim, 1825 yılında ABD'de kurulan ve liberal demokratik değerlerin temsilcisi sayılan Demokrat Parti'den esinlenerek seçilmiş; böylece yeni parti, hem iç kamuoyundaki siyasal dönüşüm beklentilerine hem de uluslararası düzeyde kabul gören demokratik normlara atıf yapan bir konum elde etmiştir (Şeyhanlıoğlu, 2011: 119'dan aktaran; Özdemir, 2012: 68).

DP'nin siyasal kimliğinin inşasında, lider kadronun özellikle "demokrat" kavramını öne çıkarması, dönemin keskin ideolojik kutuplaşmalarına karşı mesafeli bir tutumu yansıtmakta ve partiyi daha kapsayıcı bir merkez çizgiye yerleştirme arayışını ortaya koymaktadır. Bu bağlamda, Bayar ve Menderes'in, partiyi belirli bir ideolojik yöne dayandırmak yerine halkın iradesini esas alan bir siyasal organizasyon olarak tanımlamaları, DP'nin merkez siyaset içindeki meşruiyetini pekiştirmiştir (Dilipak, 1990: 95). Bununla birlikte, partinin söyleminde muhafazakâr temalar ile Anadolu merkezli bir milliyetçilik giderek daha görünür hâle gelmiş; DP, bu yönüyle modernleşme arayışı ile geleneksel değerleri buluşturan bir merkez sağ çizgiye oturtulmuştur (Mert, 2003: 314).

Ancak bu dönemde, "demokrasi" ve "demokrat" gibi kavramların toplumun geniş kesimleri tarafından henüz derinlemesine kavranmamış olması, halkın partiyle kurduğu sembolik ilişkiyi farklı bir düzleme taşımıştır. Kavramsal düzeyde yabancılık hissi yaratan bu söylemlerin yerine, daha tanıdık ve yerel bir ifadeyle "Demirkırat" metaforu halk arasında benimsenmiştir. Bu sembolik adlandırma, DP'nin güçlü, halkçı ve alternatif bir siyasal kimlik taşıdığı algısını pekiştiren, kültürel temsili yüksek bir kavram olarak siyasal literatüre yerleşmiştir (Karpat, 2010: 53). Partinin "Yeter, söz milletindir!" sloganı ise, yalnızca bir seçim propagandası değil; Tek Parti yönetiminde temsil olanağından mahrum kalan geniş kitlelerin siyasal beklentilerine doğrudan karşılık veren güçlü bir söylemsel hamle olarak öne çıkmıştır.

Bu kapsamda, DP'nin ilk şubesini Millî Mücadele'nin simgesel başlangıç noktası olan Samsun'da açması da tesadüfi değil; tarihsel hafızaya yaslanan bilinçli bir ideolojik tercihi yansıtmaktadır (İnan, 2006: 41).

DP'nin kısa sürede ülke genelinde yaygın bir örgütlenme ağı oluşturabilmesi, doğrudan Bayar'ın siyasi birikimiyle ilişkilidir. Özellikle İttihat ve Terakki tecrübesinden devraldığı örgütçü pratik, Bayar'ın merkezden yönetilmeyen, halkla daha doğrudan ilişki kurabilen bir parti modeli oluşturmasına imkân tanımıştır. Bu yapı, DP'nin kısa sürede bürokratik reflekslerden uzak, dinamik ve sahaya hâkim bir siyasal organizasyona dönüşmesini sağlamıştır (Bilgi, 2022: 19-20). Böylece DP, yalnızca mevcut sistemde bir muhalefet gücü olarak değil; toplumsal temsiliyet iddiası taşıyan kurumsal bir dönüşüm odağı olarak şekillenmiştir. Bu gelişme, partinin siyasal alandaki rolünü geçici bir muhalefetin ötesine taşıyarak, çok partili rejimin kalıcı aktörlerinden biri hâline gelmesini mümkün kılmıştır.

DP'nin kuruluşu, ilk aşamada dönemin siyasal eliti tarafından ciddi bir tehdit olarak algılanmamıştır. Partinin kurucularının tamamının Kemalist gelenekten gelmesi, özellikle de Bayar gibi İttihat ve Terakki kökenli, Millî Mücadele'de kritik roller üstlenmiş ve uzun yıllar CHP saflarında görev yapmış bir figürün liderliğinde hareket etmesi, CHP nezdinde partiye belli ölçüde bir meşruiyet kazandırmıştır (Bilgi, 2022: 19-20). Bu durumu destekleyen bir başka örnek, dönemin etkili isimlerinden Falih Rıfkı Atay'ın *Ulus* gazetesinde kaleme aldığı yazıda, DP'nin Türk devrim geleneğine uygun bir muhalefet partisi olmasını temenni ettiğini açıkça ifade etmesidir (Çufalı, 2004: 62). Bu yaklaşım, DP'nin başlangıçta sistem içi bir alternatif olarak algılandığını ve CHP'nin ideolojik çerçevesinin sınırları içinde değerlendirildiğini göstermektedir.

Ancak zamanla DP, yalnızca Cumhuriyet rejimiyle uyumlu bir oluşum olmaktan çıkarak, CHP'ye yönelik daha derinlikli yapısal ve ideolojik eleştiriler geliştirmeye başlamıştır. Özellikle devletçilik politikaları, merkeziyetçi yönetim anlayışı ve bireysel hak ve özgürlüklerin sınırlandırılması, partinin muhalefet çizgisini belirleyen temel unsurlar hâline gelmiştir. Bu eleştiriler, yalnızca soyut ideolojik farklara değil, somut sosyoekonomik temellere de dayanmıştır. DP'nin yükselişi, kırsal kesimde devlet müdahalelerinden zarar gören büyük toprak sahiplerinin ve kentli ticaret burjuvazisinin taleplerinin siyasal düzlemde karşılık bulmasıyla doğrudan bağlantılıdır (Şahin, 2012: 141). Bu çerçevede "Yeter! Söz milletindir" sloganı, sıradan bir kampanya söylemi değil; otoriter bir siyasal düzen karşısında halkın siyasal temsil hakkını önceleyen kolektif bir talebin ifadesi olarak anlam kazanmıştır.

Bu dönemde DP, demokratikleşme yönündeki temel ilkeleri benimseyerek kamuoyunda artan bir destek elde etmeyi başarmıştır. Seçim güvenliğinin sağlanması, temel hak ve özgürlüklerin anayasal güvencelere kavuşturulması ve cumhurbaşkanlığı ile parti genel başkanlığı makamlarının birbirinden ayrılması gibi reform önerileri, partinin yalnızca meşru bir siyasal alternatif olmadığını; aynı zamanda yapısal dönüşüm arayışını da temsil ettiğini göstermektedir (Türköz, 2021: 83). Bu bağlamda DP, mevcut düzene muhalif bir konumun ötesinde, siyasal sistemin yeniden yapılanmasını hedefleyen bir dönüşüm aktörü olarak öne çıkmıştır.

DP'nin yükselişinde etkili olan bir diğer belirleyici unsur ise sahip olduğu toplumsal tabanın genişliği ve çeşitliliğidir. CHP'nin devletçi ve merkeziyetçi ekonomi politikalarına karşı tepki gösteren köylüler, taşradaki küçük ve orta ölçekli girişimciler, ticaret burjuvazisi, kamu istihdamından dışlanan eğitimli gençler ile seküler reformlara mesafeli duran muhafazakâr-dindar çevreler, DP'yi mevcut siyasal yapıya karşı bir çıkış kanalı olarak benimsemiştir. Bu grupların beklentileri, yalnızca siyasal katılım olanaklarının genişletilmesiyle sınırlı kalmamış; kamu hizmetlerine eşit erişim, ekonomik adaletin sağlanması ve kültürel temsiliyetin güçlendirilmesi yönünde de şekillenmiştir (Ülman ve Tachau, 1965: 13). Böylece DP, çevresel toplumsal dinamiklerin merkez siyasal düzleme taşınmasında etkili olmuş ve halkın farklı kesimlerinin taleplerine duyarlılık gösteren, kitlesel meşruiyete dayalı bir halk partisi kimliği kazanmıştır.

Ancak DP'nin yükselişi karşısında CHP yönetimi, iktidar tekelini koruma yönündeki reflekslerini devreye sokarak çeşitli stratejik müdahalelerde bulunmuştur. 1946 yılında seçim sisteminde yapılan düzenlemeyle tek dereceli oylamaya geçilmiş; bunun yanı sıra seçim tarihi bir yıl öne alınarak DP'nin örgütlenme süreci sekteye uğratılmak istenmiştir. Bu tür müdahaleler, kamuoyunda CHP'nin çok partili rejimi içselleştirmediği ve demokratikleşme sürecine dair samimiyetsiz bir tutum sergilediği yönünde güçlü bir algının oluşmasına yol açmıştır. Ayrıca, muhalefet üzerindeki idari ve siyasi baskıların artması, seçimlerin eşit koşullarda gerçekleşmediği yönündeki eleştirileri derinleştirmiştir (Çavuşoğlu, 2009: 72).

Bu sınırlayıcı koşullara karşın, DP yönetimi dikkatli ve dirençli bir siyaset izleyerek kamuoyu nezdinde meşruiyetini pekiştirmeyi başarmıştır. Parti yöneticileri, çeşitli tehditler ve gizli anlaşmalara ilişkin suçlamalara rağmen geri adım atmamış; yerel teşkilatlar aracılığıyla halkla doğrudan temas kurarak seçmen taleplerini siyasal gündeme taşımada etkili bir strateji geliştirmiştir. Bu süreçte Mareşal Fevzi Çakmak ve Halide Edip Adıvar gibi dönemin saygın ve tanınmış isimlerinin DP'ye destek vermesi, partinin toplumsal meşruiyetini daha da

güçlendiren önemli gelişmeler arasında yer almıştır (Karpat, 1959: 160; Yaşar, 2014: 106). Bu destek, DP'nin yalnızca halk tabanında değil, aynı zamanda sembolik düzeyde de geniş bir meşruiyet alanı inşa ettiğini göstermektedir.

DP'nin kısa sürede kazandığı siyasal ivme karşısında, CHP yönetimi çok partili siyasal düzene uyum sağlamak amacıyla bir dizi reformist adım atmak zorunda kalmıştır. Bu doğrultuda, uzun yıllar boyunca Cumhurbaşkanı İnönü'ye atfedilen "Millî Şef" ve "Değişmez Genel Başkan" unvanları resmî olarak kaldırılmış; siyasal örgütlenmenin önündeki hukuki sınırlamalar kısmen gevşetilmiştir (Bakan ve Özdemir, 2013: 224). Aynı süreçte, basın kanununda yapılan değişikliklerle ifade özgürlüğü alanı genişletilmiş, üniversitelere sınırlı ölçüde özerklik tanınmış ve sendikal haklara ilişkin bazı ilerlemeler kaydedilmiştir. Ancak tüm bu reformist açılımlara rağmen CHP, artan toplumsal hoşnutsuzluğu yönetmekte zorlanmış; kamuoyunun siyasal temsile dair beklentilerine bütüncül bir karşılık verememiştir. Parti içindeki çözülmeleri engellemek ve DP'nin yükselişini kontrol altına almak amacıyla olağanüstü kurultay toplanmış; aynı zamanda 1946 genel seçimlerinin tarihi öne çekilerek muhalefetin hazırlıksız yakalanması hedeflenmiştir (Uzun, 2010: 57). Bu dönemde atılan reform adımları, sistemin dönüşümüne yönelik sembolik bir esneklik olarak değerlendirilse de otoriter siyasal yapının halk nezdindeki meşruiyet kaybını telafi etmekte yetersiz kalmıştır.

DP, Bayar liderliğinde çok partili siyasal hayatın ilk ciddi sınavını 21 Temmuz 1946 seçimlerinde vermiştir. Ancak seçimlerin bir yıl öne alınması, henüz altı aylık bir geçmişe sahip olan DP'nin ülke genelinde örgütlenmesini büyük ölçüde sekteye uğratmıştır. Tüm illerde teşkilatlanma sağlanmadan girilen bu seçim, partiyi yapısal ve stratejik bakımdan dezavantajlı bir konuma itmiştir. Buna karşın DP liderliği, kamuya açık ve kitlesel mitinglerle siyasal mobilizasyonu artırmayı başarmış; halk, uzun bir aradan sonra siyasetçileri doğrudan sahada görme imkânı bulmuştur. Bu gelişme, Türk siyasal kültüründe seçmen ile siyasetçi arasındaki ilişkinin daha doğrudan ve karşılıklı bir etkileşim düzeyine taşındığını göstermektedir (Şahin ve Tunç, 2015: 93). Nitekim Dilipak (1990: 105), bu dönemde mitinglerin "halk nezdinde seçim sürecine duyulan ilgiyi ve siyasal katılım arzusunu artırdığını, meydanların ilk kez gerçek anlamda siyaset sahnesine dönüştüğünü" ifade etmektedir.

Seçimlerin ardından açıklanan resmî sonuçlara göre DP, Meclis'te yalnızca 66 milletvekili ile temsil edilmiştir. Buna karşılık CHP, 465 sandalyenin büyük çoğunluğunu kazanarak iktidarını sürdürmüştür. Ancak sahadan gelen gözlemler ve partinin taşra teşkilatlarının tuttuğu veriler, bu tablonun gerçeği yansıtmadığına işaret etmektedir. DP'nin yerel teşkilatları ve sandık müşahitleri tarafından toplanan verilere göre, partinin 279

milletvekili çıkardığı, buna karşılık CHP'nin ancak 186 sandalye elde ettiği öne sürülmüştür. Dilipak (1990:106), "DP teşkilatlarının kendi ellerindeki tutanaklara dayanarak CHP'nin müdahalesiyle sonuçların ters yüz edildiğini tespit ettikleri"ni aktarmaktadır. Aynı şekilde Bayar (2010:86) da seçim sürecinde iktidarın vali ve kaymakamlar eliyle sonuçları manipüle ettiğini vurgulamış; bu durumun halkın demokrasiye duyduğu güveni sarsabileceği uyarısında bulunmuştur.

Bu çerçevede, Meclis Başkanı Kazım Karabekir'in seçimlerden önce yaptığı "Meclis'te 60-70 civarında bir muhalefet yeterlidir" şeklindeki açıklaması, seçim sonuçlarının önceden planlanmış bir siyasi mühendislik süreciyle belirlendiği yönündeki kuşkuları güçlendirmiştir. Dilipak (1990: 106) da benzer biçimde, CHP'nin valiler aracılığıyla seçimleri denetim altında tuttuğunu ve bunun seçim sistemine duyulan güveni ciddi biçimde zedelediğini belirtmektedir. Tüm bu gelişmeler, çok partili siyasal yaşama geçiş sürecinin henüz başında Türkiye'nin en önemli meşruiyet krizlerinden biriyle karşı karşıya kaldığını göstermektedir.

5 Ağustos 1946'da yeni Meclis'in açılmasıyla birlikte İsmet İnönü yeniden Cumhurbaşkanı seçilmiş, Kazım Karabekir ise Meclis Başkanlığı görevine getirilmiştir. Ancak Başbakan olarak atanan Recep Peker'in sert üslubu ve hükümetin özellikle basın üzerindeki denetleyici tutumu, Meclis içindeki tartışmaları giderek keskinleştirmiştir. Peker'in Basın Kanunu'na yönelik katı düzenlemeleri ve bütçe görüşmeleri sırasında sergilediği sert yaklaşım, DP ile CHP arasındaki siyasi gerilimi tırmandıran başlıca unsurlar olmuştur (İnan, 2002: 77-79).

Bu gergin atmosfer karşısında Cumhurbaşkanı İnönü, siyasal istikrarı korumak ve çok partili sistemin meşruiyetini güçlendirmek amacıyla 12 Temmuz 1947 tarihinde kamuoyuna hitaben bir bildiri yayımlamıştır. "12 Temmuz Beyannamesi" olarak anılan bu açıklama, Cumhurbaşkanı'nın her iki partiye eşit mesafede durduğunu ilan etmesi bakımından dönemin en önemli dönüm noktalarından biridir. Beyannamede, DP'nin devrim karşıtı bir hareket olmadığı açıkça belirtilmiş; güvenliğin hükümetin sorumluluğunda bulunduğu ifade edilmiş, ancak bu sorumluluğun kimi uygulamalarda aşırıya kaçtığı da dolaylı biçimde dile getirilmiştir (Karpat, 1959: 191-193).

Dilipak (1990: 109), söz konusu bildiriyi, İnönü'nün CHP Genel Başkanlığı ile Cumhurbaşkanlığı görevleri arasında kurumsal bir ayrım yapma iradesi göstermesi ve çok partili siyasal düzeni içselleştirme yönünde attığı önemli bir adım olarak değerlendirmektedir. Bu açıdan "12 Temmuz Beyannamesi", yalnızca kısa vadeli bir siyasal uzlaşı çağrısı olmamış;

Türkiye'de çok partili yaşamın kurumsal temellerini güçlendiren yapısal bir dönemeç işlevi görmüştür.

Beyannamenin yayımlanması, DP içinde bazı fikir ayrılıklarını beraberinde getirmiş olsa da partinin siyasal meşruiyeti açısından olumlu bir gelişme olarak değerlendirilmiştir. İnönü'nün hem "Millî Şef" hem de "Cumhurbaşkanı" sıfatlarını taşıması DP tarafından demokrasiyle bağdaşmaz bulunmuşsa da bu müdahale partinin siyasal sahnede kalıcı ve meşru bir aktör olarak kabul gördüğünü ortaya koymuştur (Bayar, 2010: 118-120). Nitekim, DP'nin 1946 seçimlerinde edindiği deneyim ve "12 Temmuz Beyannamesi" sonrasında kazandığı meşruiyet, Türkiye'de siyasal çoğulculuğun kurumsallaşmasında belirleyici bir eşik oluşturmuştur. Dilipak'ın da vurguladığı üzere, bu dönem "CHP'nin baskıcı reflekslerinin törpülendiği ve muhalefetin yalnızca sistem dışı değil, sistem içi meşru bir aktör olarak kabul edilmeye başlandığı" bir evrenin habercisi olarak görülebilir (Dilipak, 1990: 109).

"12 Temmuz Beyannamesi"nin ardından, DP'nin meşruiyeti giderek daha geniş bir toplumsal kesim tarafından kabul görmeye başlamış; 1946-1950 yılları arasında parti, hem örgütsel hem de siyasal açıdan kayda değer bir olgunlaşma sürecine girmiştir. Bu dönemde DP, iktidarın denetlenmesi, temel hak ve özgürlüklerin genişletilmesi, dinî taleplerin siyasal temsilinin sağlanması ve halkın sosyo-ekonomik beklentilerine duyarlı politikalar üretilmesi yönünde önemli adımlar atmıştır. Partinin etkili muhalefet pratiği, yalnızca CHP üzerindeki siyasal baskıyı artırmakla kalmamış, Türkiye'de demokratikleşme sürecinin kurumsal temellerinin güçlenmesine de katkıda bulunmuştur. DP'nin halkla kurduğu doğrudan iletişim biçimi ve toplumsal talepleri merkezî siyaset düzlemine taşıma konusundaki başarısı, CHP'yi yapısal bir dönüşüm arayışına yöneltmiştir. Bu çerçevede, CHP'nin parti programında yaptığı değişiklikler, daha yumuşak ve uzlaşmacı bir siyasal dil benimseme çabası ve dinî konulardaki katı tutumunu esnetme eğilimi dikkat çekmektedir (Şahin ve Tunç, 2015: 97). Dilipak (1990: 109) bu süreci, "DP'nin toplumsal talepleri siyasete tercüme edebilme kapasitesi sayesinde CHP'nin kaçınılmaz bir değişim sürecine girdiği" biçiminde değerlendirmektedir. Tüm bu gelişmeler, çok partili siyasal yaşamın biçimsel sınırları aşarak içeriksel anlamda da derinleşmeye başladığını ortaya koymaktadır.

Bu doğrultuda DP, rejim içi meşru bir muhalefet partisi olmanın ötesinde, Türkiye'de çok partili siyasal düzenin kurumsallaşmasında öncü bir rol üstlenmiş bir siyasal aktör olarak değerlendirilmelidir. Parti kongrelerinde alınan kararlar doğrultusunda, seçim yasalarının reforme edilmesi, propaganda olanaklarının genişletilmesi ve seçmen iradesinin daha sağlıklı biçimde sandığa yansıtılmasına yönelik önemli adımlar atılmıştır (Özdemir, 2012: 142). CHP

ise bu dönemde, DP ile artan rekabetin etkisiyle, anti-demokratik uygulamaları yumuşatma, sendikal haklara alan açma ve basın özgürlüğünü genişletme yönünde çeşitli girişimlerde bulunmuştur. Bu gelişmeler, siyasal sistemin geçirdiği yapısal dönüşümün somut göstergeleri olarak değerlendirilebilir. Nitekim Ocak 1949'da kurulan Şemsettin Günaltay Hükümeti, demokratikleşme yönündeki bu ivmenin bir uzantısı olarak seçim sisteminde köklü düzenlemelere gitmiş; gizli oy, açık tasnif ve yargı denetimi ilkelerini esas alan yeni bir seçim yasasıyla 1950 genel seçimlerinin meşruiyetini ve şeffaflığını güvence altına almıştır (Özçelik, 2010: 114).

Ne var ki, CHP'nin iktidarını sürdürme amacıyla attığı demokratikleşme adımları, toplumda giderek güç kazanan değişim beklentilerini karşılamada yetersiz kalmıştır. Bu yetersizlik, Mayıs 1950 seçimlerini yalnızca bir iktidar değişimi değil, aynı zamanda demokratik dönüşümün toplumsal düzeyde onaylandığı tarihsel bir kırılma noktası hâline getirmiştir. Seçimlerde Demokrat Parti, %53,3'lük oy oranıyla 420 milletvekili kazanırken; CHP %39,9 oy oranında kalmış ve yalnızca 69 sandalye elde edebilmiştir. Her ne kadar yürürlükteki "adi çoğunluk" sistemi orantılı temsilde belirgin bir dengesizlik yaratmış olsa da seçimlerin barışçıl biçimde sonuçlanması ve iktidarın demokratik usullerle el değiştirmesi, Türkiye siyasal tarihinde eşi görülmemiş bir gelişme olarak kayda geçmiştir (Karpat, 1959:241; Özdemir, 2012: 148). Özdemir'in (2012: 147) de vurguladığı gibi, 1950 seçimleriyle DP, 27 yıllık tek parti dönemini "kansız ve muvazaasız bir şekilde" sona erdirerek demokratik rejimin meşruiyetini pekiştirmiş ve siyasal iktidarın halk iradesine dayandığı yeni bir dönemin kapısını aralamıştır.

DP'nin seçimlerdeki başarısının arkasında, devletin ekonomideki belirleyici konumunu sınırlama, özel mülkiyeti teşvik etme, kırsal kesimlerin toplumsal taleplerine duyarlılık gösterme ve dinî özgürlükleri güvence altına alma yönündeki politikalar etkili olmuştur. Dilipak (1990: 118), bu bağlamda 1950 seçimleri öncesinde DP'nin seçmen karşısına "ekonomi, inanç ve yönetim" ekseninde somut vaatlerle çıktığını; bu stratejinin "yorgun CHP'ye karşı umut vadeden bir vizyon" sunduğunu belirtmektedir. Bu durum, DP'nin yalnızca etkin bir muhalefet partisi değil, aynı zamanda Türkiye'de demokratik siyasal düzenin yeniden inşasında kurucu nitelik taşıyan bir siyasal özneye dönüştüğünü açık biçimde ortaya koymaktadır.

1950 seçimlerinden zaferle çıkan DP, Türkiye'nin siyasal tarihinde halk iradesiyle gerçekleşen ilk iktidar değişimini sağlayarak, bu tarihsel dönüm noktasını ülke genelinde büyük bir coşkuyla karşılamıştır. Seçim sonuçlarının açıklanmasının ardından, bazı kuvvet

komutanlarının nezaket ziyaretinde bulunduğu CHP lideri İnönü, sürece herhangi bir müdahalede bulunmayacağını ifade etmiş; böylece iktidarın barışçıl biçimde devrine zımni bir onay vermiştir (Şeyhanlıoğlu, 2012: 131). Bu tutum, Türkiye'de demokratik kültürün kök salmasında önemli bir adım olarak değerlendirilebilir.

Sürecin devamında, Cumhurbaşkanlığı için Bayar, Meclis Başkanlığı için Koraltan aday gösterilmiş; 22 Mayıs'ta Bayar Cumhurbaşkanı, Koraltan ise Meclis Başkanı olarak seçilmiştir. Ardından Menderes, Başbakanlık görevini üstlenmiş ve aynı zamanda Bayar'dan devraldığı parti genel başkanlığı sorumluluğunu da yürütmeye başlamıştır (Bakan ve Özdemir, 2013: 228). Bu gelişmeler, Türkiye'de demokratik iktidar değişiminin yalnızca kurumsal düzeyde değil, siyasal kültür açısından da olgunlaşmaya başladığını; DP'nin iktidara gelişiyle birlikte yeni bir demokratik dönemin fiilen başladığını göstermesi açısından Türk siyasal hayatında köklü bir paradigma değişimine işaret etmektedir. Zira bu süreç, devlet ile toplum arasındaki ilişkinin yeniden tanımlandığı, seçmen iradesinin meşru siyasal iktidarın asli kaynağı olarak kabul gördüğü bir dönemin başlangıcını simgelemektedir.

DP'nin iktidara gelişi, basit bir seçim zaferinin ötesinde, Türkiye'de siyasal ve toplumsal elitlerin dönüşümünü temsil eden tarihsel bir kırılma olarak değerlendirilmelidir. Tek Parti döneminde siyasal iktidarın belirleyici unsuru konumundaki devletçi-bürokratik elitlerin hâkimiyetine karşı, DP'nin yükselişi; kırsal kökenli, muhafazakâr değerleri benimseyen ve ekonomik girişimciliği önemseyen yeni bir toplumsal sınıfın siyasal temsiline olanak tanımıştır (Karpat, 1959: 245-246). Bu bağlamda DP, bürokratik vesayetin sınırlarını zorlayan bir muhalefet hareketi olmanın ötesinde, uzun süre siyasal merkezin dışında bırakılan geniş halk kesimlerini karar alma süreçlerine dâhil eden yapısal bir demokratikleşme hamlesinin taşıyıcısı hâline gelmiştir. Dilipak'ın (1990: 116) da belirttiği gibi, "halkı dışlayan yönetici seçkinlerin karşısına, halkı doğrudan referans alan yeni bir lider tipi olarak Menderes çıkmış ve bu karakteristik liderlik, DP'nin siyasal meşruiyetini güçlendirmiştir."

İktidara gelir gelmez DP'nin öncelikli hedefi, ekonomik kalkınmayı hızlandırmak, köy merkezli bir büyüme modeli benimsemek ve halkın yaşam standartlarını yükseltmek olmuştur. Başbakan Menderes, nüfusun büyük çoğunluğunun kırsalda yaşadığı gerçeğini göz önünde bulundurarak, tarım politikalarını hükümet programının merkezine yerleştirmiştir. Bu çerçevede gübre ve tohum desteği sağlanmış, tarım makinelerinin yaygınlaştırılması teşvik edilmiş; sulama projeleri ve kırsal altyapıyı güçlendirmeye yönelik karayolu yatırımları hızla uygulamaya konulmuştur. Eşzamanlı olarak yürütülen demiryolu ve liman projeleri, yalnızca

üretim süreçlerini desteklemekle kalmamış; devlet ile kırsal kesim arasındaki ilişkiyi yeniden tanımlayan, güven tazeleyici bir araç işlevi görmüştür (Bayar, 2010: 192-194). Bu kalkınmacı yaklaşım, kısa sürede DP'nin iktidarını pekiştiren ve toplumsal desteğini genişleten temel stratejilerden biri hâline gelmiş; aynı zamanda, onu izleyen merkez sağ partiler açısından da süreklilik taşıyan bir politika geleneğinin başlangıcını oluşturmuştur.

Tarıma dayalı bu büyüme stratejisi, 1950 sonrasında Türkiye ekonomisinin dikkat çekici bir ivme kazanmasında belirleyici bir rol oynamıştır. Avrupa'da artan gıda ve hammadde talebine paralel olarak tarım ve ihracat gelirlerinde yaşanan artış, iç piyasada tüketim düzeyinin yükselmesine ve ekonomik canlılığın yaygınlaşmasına zemin hazırlamıştır. Yıllık ortalama %13 oranındaki ekonomik büyüme, ulaşım altyapısında sağlanan gelişmelerle birleşerek kırsal bölgelerin ulusal ekonomiyle entegrasyonunu hızlandırmıştır. Böylece DP, iktidarı devralan bir parti olmanın ötesine geçerek, Türkiye'de modernleşme sürecinin sosyo-ekonomik dinamiklerini dönüştüren bir kalkınma aktörü hâline gelmiştir (Takım, 2012: 63).

1950 seçimleri sonrasında yürürlüğe konan ekonomi politikalarında, tarım ve ulaşımın yanı sıra enerji altyapısı da stratejik bir öncelik kazanmıştır. Bu dönemde baraj ve elektrik santrali yatırımları hızla artmış, kırsal bölgelerde elektrifikasyon projeleri yaygın biçimde uygulanmıştır. Elektriğin köylere ulaşması, üretim verimliliğini artırmakla kalmamış; kırsal yaşam biçimlerinde dönüşüm yaratarak modernleşme sürecine toplumsal bir boyut kazandırmıştır. Aynı dönemde Osmanlı'dan devralınan Düyun-u Umumiye borçlarının tamamen ödenmesi ise Türkiye'nin mali bağımsızlığı açısından tarihsel bir dönüm noktası olarak kayda geçmiştir (Özdemir, 2012: 156). Tüm bu gelişmeler, DP iktidarı döneminde ekonomik egemenliğin güçlendiğini ve kalkınma stratejilerinin giderek daha özerk bir biçimde uygulanabildiğini ortaya koymaktadır.

DP iktidarının bu dönemde gerçekleştirdiği ekonomik açılımlar, salt üretim artışıyla sınırlı kalmamış; toplumsal refahın geniş kitlelere yayılmasını hedefleyen yapısal bir dönüşüm sürecini de beraberinde getirmiştir. Bu bağlamda, sosyo-kültürel alanda atılan adımlar, ekonomik kalkınma hamlelerine siyasal ve toplumsal meşruiyet kazandıran tamamlayıcı unsurlar hâline gelmiştir. Özellikle dinin kamusal alandaki görünürlüğüne ilişkin düzenlemeler, muhafazakâr toplumsal kesimlerle kurulan ideolojik yakınlığın en somut göstergeleri arasında yer almıştır. Arapça ezan yasağının kaldırılması, Kur'an kurslarının yeniden faaliyete geçirilmesi ve din derslerinin ilköğretim müfredatına dâhil edilmesi, bu yönelimin dikkat çekici örneklerindendir (Zürcher, 2017: 232-233). Ancak Cumhurbaşkanı Bayar'ın bu uygulamalara mesafeli yaklaşması ve hatta istifa etmeyi düşündüğüne ilişkin aktarılan bilgiler, DP ile

Cumhuriyetçi-laik elitler arasındaki ideolojik ayrışmanın derinliğini gözler önüne sermektedir. Dinin toplumsal meşruiyet üretiminde işlevsel bir araç hâline gelmesi, DP'nin siyasal gücünü pekiştiren bir unsur olarak öne çıkmış; aynı zamanda merkez sağ siyasetlerin uzun vadeli yönelimlerini şekillendiren bir paradigma değişiminin temelini oluşturmuştur (Eroğul, 1990: 58). Bu gelişmeler, laiklik ekseninde yeni tartışmaları gündeme taşımış ve siyasal alanın seküler temelleriyle dini talepler arasındaki gerilimin kurumsal düzeyde görünür hâle geldiğini göstermiştir.

Siyasal yapı açısından bakıldığında ise DP, iktidarının kalıcılığını garanti altına almak amacıyla devletin askerî ve bürokratik kurumlarında kapsamlı bir kadro dönüşümüne yönelmiştir. Partinin giderek artan gücü, özellikle TSK'nın üst komuta kademelerinde huzursuzluk yaratmış; bu doğrultuda çok sayıda general ve yüksek rütbeli subay emekliye sevk edilmiştir (Eroğul, 1990: 131-132). Aynı dönemde mülki idare yapısında da geniş çaplı tasfiyeler gerçekleştirilmiş; valilikler ve kilit konumda bulunan bürokratik mevkiler, DP'ye yakın isimlerle yeniden yapılandırılmıştır (Hatipoğlu, 2014: 75-77). Bu müdahaleler, devlet mekanizmasının siyasal iktidar lehine yeniden şekillendirildiği bir kurumsal denge sürecine işaret etmektedir. Nitekim DP'nin kamu yönetiminde uyguladığı bu reformlar, otoriter hiyerarşinin yumuşatılmasını ve halkla daha doğrudan ilişkiler kurulabilmesini sağlamış; böylece bürokratik elitin devlet-toplum ilişkisindeki belirleyici konumuna alternatif oluşturan yeni bir siyasal işleyiş tarzı öne çıkmaya başlamıştır.

DP'nin siyasal meşruiyetini pekiştirmeye yönelik en dikkat çekici adımlarından biri, kapsamlı bir genel af uygulaması olmuştur. Bu karar, yalnızca ceza hukuku alanında değil, aynı zamanda toplumsal hafızada da bir yumuşama ve uzlaşma iradesi olarak yankı bulmuştur. Af düzenlemesi, DP'nin halkla kurduğu duygusal bağı derinleştiren sembolik bir jest olmanın ötesinde, toplumsal bütünleşmeyi teşvik eden bir siyasal strateji niteliği taşımıştır (Şimşek, 2011: 9). Bu dönemde izlenen sosyoekonomik, siyasal ve kültürel politikaların yarattığı ivme, 1954 genel seçimlerinde DP'nin oy oranını %57'ye taşıyarak partiyi yeniden iktidara getirmiştir. Aynı seçimlerde CHP'nin oy oranı %31'e gerilemiş; bu sonuç, DP'nin kitlesel desteğini korumakla kalmayıp toplumsal tabanını daha da genişlettiğini göstermiştir (Türköz, 2021).

Bununla birlikte, iktidarın yerel düzeydeki müdahaleleri, DP'nin demokratik söylemleri ile yönetim pratikleri arasında belirgin bir tutarsızlık alanı yaratmıştır. Kırşehir'de CMP'nin Osman Bölükbaşı liderliğinde elde ettiği seçim başarısının ardından ilin ilçe statüsüne düşürülerek Nevşehir'e bağlanması ve Malatya'nın bölünmesiyle Adıyaman ilinin

oluşturulması, bu çelişkinin en somut örnekleri olarak öne çıkmıştır (Özdemir, 2013: 346; Akın, 2010: 355). Söz konusu müdahalelerin ardında Cumhurbaşkanı Bayar'ın kişisel tutumunun etkili olduğu, Başbakan Menderes'in ise bu uygulamalar karşısında edilgen bir pozisyon benimsediği yönündeki değerlendirmeler, parti içi güç dengelerinin yerel idari kararlar üzerindeki etkisini açıkça göstermektedir. Gülmez (2022: 624) ile Erdoğan ve Pişkin'in (2020) vurguladığı üzere, bu tür merkeziyetçi yaklaşımlar, DP'nin halkçı iddialarıyla yönetim pratiği arasındaki mesafenin giderek açılmasına yol açmış; uzun vadede hem parti içi çözülmeleri hızlandırmış hem de kamuoyunda duyulan güveni aşındırmıştır.

DP iktidarının iç siyaset ve ekonomi alanlarında başlattığı yapısal dönüşüm süreci, dış politikada da yeni bir yönelim arayışını beraberinde getirmiştir. Soğuk Savaş koşullarının belirlediği bu dönemde, Türkiye'nin dış politikası Batı Bloku'yla kurumsal entegrasyon hedefi etrafında şekillenmiş ve ülkenin uluslararası konumunu yeniden tanımlayan bir stratejik yönelim ortaya çıkmıştır. Bu çerçevede DP hükümetinin attığı en önemli adımlardan biri, BMGK kararına uygun olarak Kore Savaşı'na asker gönderme kararı olmuştur (Can, 2023).

Türkiye'nin, ABD'den sonra Kore'ye asker gönderen ilk ülke olarak öne çıkması, yalnızca uluslararası güvenlik sistemine katkı sunma niyetini yansıtmamış, aynı zamanda Batı dünyasıyla kurumsal bir dayanışma zemini oluşturma çabasının da göstergesi olmuştur. NATO üyeliği sürecinde bu karar, sembolik olmaktan öte, siyasi ve askeri kararlılığın açık bir beyanı olarak değerlendirilmiştir. 1950'de yapılan ilk başvurunun olumsuz sonuçlanmasına karşın, Kore hamlesi Türkiye'nin pozisyonunu yeniden güçlendirmiş ve sürecin diplomatik açıdan ivme kazanmasına neden olmuştur. Neticede Türkiye, Eylül 1951'de NATO'ya davet edilmiş; üyeliği 1952 yılı Şubat ayında TBMM tarafından onaylanmıştır (Duman, 2016). Bu gelişme, Türkiye'nin dış politikasında Atlantik eksenli yönelimin kesinlik kazandığı bir aşamayı temsil etmiş ve ülkenin uluslararası güvenlik mimarisine kurumsal olarak dâhil oluşunun en belirgin tezahürlerinden biri olarak tarihe geçmiştir.

DP iktidarının dış politika alanında karşı karşıya kaldığı en çetin sınamalardan biri, 1950'li yılların ortalarında uluslararası ve bölgesel düzeyde kriz halini alan Kıbrıs meselesi olmuştur. Bu sorun, Türkiye-Yunanistan ilişkilerinde ciddi gerilimlere yol açmakla kalmamış; iç siyasetteki dengeler ve toplumsal hassasiyetler üzerinde de derin etkiler yaratmıştır. 1954 itibarıyla Yunanistan, Kıbrıs'taki Rum nüfusun *Enosis* taleplerine resmî düzeyde destek vermeye başlamış ve adanın Yunanistan'a ilhakını dış politika gündeminin merkezine yerleştirmiştir (Değerli, 2012). Bu gelişme, Türkiye açısından komşu bir ülke politikasından öte ulusal güvenliğe dönük stratejik bir risk olarak algılanmıştır. Rum tarafının uluslararası

platformlarda Enosis'i meşrulaştırmaya yönelik diplomatik çabalarının yoğunlaşması, Türk kamuoyunda meseleye daha yüksek bir duyarlılıkla yaklaşılmasına neden olmuştur.

Bu çerçevede, 1955 yılında Selanik'te Atatürk'ün doğduğu eve yönelik olarak gerçekleştirildiği öne sürülen bombalı saldırı, Kıbrıs merkezli gerginliğin iç siyasete doğrudan yansıdığı bir kırılma anı olmuştur. Olayın ardından İstanbul ve İzmir gibi büyük şehirlerde yaşayan Rum yurttaşlara yönelik öfke hızla organize edilmemiş tepkilere dönüşmüş; ortaya çıkan toplumsal şiddet dalgası "6-7 Eylül Olayları" adıyla hafızalara kazınmıştır. Bu kitlesel taşkınlıklar karşısında DP yönetimi sıkıyönetim ilan etmiş; kamu düzenini yeniden tesis edebilmek adına sert güvenlik önlemlerine başvurmuştur (Karpat, 1959: 422; Albayrak, 2000). Kıbrıs sorunu bu yönüyle, bir yandan Türkiye'nin uluslararası dengelerde pozisyon alma çabalarını sekteye uğratırken, öte yandan hükümetin iç politikada toplumsal barışı sürdürme kapasitesini de ciddi biçimde sınayan tarihsel bir dönüm noktası olarak değerlendirilmelidir.

Bu süreçte Kıbrıs meselesi, ikili ilişkiler çerçevesinde ele alınan bir sorun olmaktan çıkarak çok taraflı uluslararası bir krize dönüşmüştür. Türkiye, Yunanistan ve İngiltere'nin taraf olduğu diplomatik müzakereler neticesinde 1959 yılında Zürih ve Londra'da imzalanan anlaşmalarla adanın bağımsız bir devlet olarak teşkili ve üç ülkenin garantörlük statüsü tanıması yönünde bir mutabakata varılmıştır. Söz konusu anlaşmalar kısa vadede çatışmaları yatıştırmış görünse de Kıbrıs'ın çok etnili yapısı, ilerleyen yıllarda yeni siyasal krizlerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır (Zürcher, 2017: 238; Değerli, 2012). Bununla birlikte, DP açısından bu gelişmeler, Türkiye'nin dış politikada yalnızca Batı ile değil, bölgesel aktörlerle de çok yönlü ilişkiler kurabileceğini gösteren önemli bir deneyim alanı olmuştur.

Bu süreçte, DP hükümeti her ne kadar 6-7 Eylül olaylarının kendiliğinden geliştiğini ve iktidarın bu süreçte herhangi bir rolü olmadığını savunmuşsa da saldırıların organize biçimde gerçekleştiği yönündeki iddialar muhalefet cephesinde ve kamuoyunda ciddi karşılık bulmuştur. Olaylara müdahalede geç kalınması ve güvenlik zafiyetinin açık biçimde hissedilmesi, Başbakan Menderes'i hem iç politikadaki muhalif çevrelerin hem de uluslararası kamuoyunun sert eleştirilerine maruz bırakmıştır. Bu dönemde parti içi huzursuzlukların da görünür hâle gelmesiyle birlikte bazı milletvekilleri DP'den ayrılarak HP kurmuş; yeni bir muhalefet cephesi oluşmuştur. Mevcut siyasal baskıyı azaltma ve iktidarını pekiştirme arayışına giren Menderes, normal takvime göre 1958'de yapılması planlanan genel seçimleri bir yıl öne alarak 1957'de gerçekleştirmiştir. Ancak bu erken seçim, DP açısından beklenen sonucu doğurmamış; parti, önemli bir oy kaybına uğrayarak 424 milletvekili çıkarabilmiştir (Özdemir, 2013: 347-348).

Genel bir değerlendirme yapıldığında, 1950'li yılların DP yönetiminde Türkiye'nin iç ve dış politikalarında yön tayin edici bir dönüşüm sürecine sahne olduğu sonucuna varılabilir. Bu süreçte, DP hükümeti, içeride muhafazakâr ve geleneksel değerlere dayalı bir siyasal temsil mekanizması inşa etmeye çalışırken, dış politikada Türkiye'yi Batı Bloku'yla stratejik olarak uyumlu hâle getirme hedefi doğrultusunda hareket etmiştir. Bu iki yönlü stratejik açılım, kısa vadede siyasal meşruiyetin ve uluslararası görünürlüğün artmasına katkı sağlasa da uzun vadeli sosyo-ekonomik istikrarın sağlanması bakımından yeterli bir toplumsal ve kurumsal zemin oluşturamamıştır. Bu yetersizliğin temelinde, DP'nin toplumsal yapıda üretken ve dengeli bir orta sınıf inşa edememesi yatmaktadır. Geniş tabanlı kalkınma programlarının eksikliği ve sermaye birikiminin dar bir elit çevrede yoğunlaşması, ekonomik faaliyetlerin yaygınlaşmasını sınırlamış; bu durum dış borçlanmanın artmasına, enflasyonun yükselmesine ve yatırım olanaklarının daralmasına neden olmuştur (Duman, 2016).

Ayrıca tarım sektörüne yapılan kamu yatırımlarının büyük ölçüde toprak sahibi elitlerin lehine yönlendirilmesi, arazi reformunun kapsamlı biçimde uygulanmamasıyla birleştiğinde, üretim araçlarının verimli kullanılmasını engellemiştir. Başlangıçta kırsal kalkınmayı hedefleyen uygulamalar zamanla işlevsiz hâle gelmiş; ithal tarım makinelerinin kullanılamaz duruma gelmesi, döviz rezervlerinin azalması ve sanayi üretiminde yaşanan durağanlık gibi yapısal problemlere yol açmıştır (İnce, 2006). Bu çerçevede, DP iktidarının toplumsal refah düzeyini kalıcı biçimde yükseltecek, ekonomik büyümeyi ise sürdürülebilir kılacak bütüncül bir kalkınma perspektifi geliştiremediği söylenebilir. Türkiye'nin Batı dünyasıyla kurumsal entegrasyonu ve dış politikadaki prestij artışı, içerdeki sosyo-ekonomik kırılganlıkları giderme konusunda yeterli etkiyi yaratmamıştır.

Ekonomide ortaya çıkan yapısal kırılganlıklar, DP iktidarını 1950'lerin ortalarından itibaren liberal ekonomi politikalarından uzaklaştırmış; piyasa mekanizmasının kendi dinamikleriyle işlemesine olan güven azalmıştır. Bu çerçevede, 1956 yılında yürürlüğe konan Millî Koruma Kanunu, hükümetin ekonomik alanı yeniden düzenleme ve denetim altına alma yönünde müdahaleci bir eğilim benimsediğini göstermektedir (Eroğul, 1990: 107). Serbest piyasa ilkeleriyle çelişen bu yaklaşım, ekonomik kriz derinleştikçe siyasal düzeyde de otoriterleşme eğilimlerini güçlendirmiştir. Muhalefetle temas hâlinde oldukları düşünülen devlet memurlarının, yargı mensuplarının ve akademisyenlerin görevden uzaklaştırılması; yerlerine siyasal sadakate dayalı atamaların yapılması, bürokratik aygıtın parti eksenli yeniden yapılandırıldığını ortaya koymaktadır (Takım, 2012). Bu durum, siyasal meşruiyetin

demokratik ilkeler temelinde değil, kurumsal kontrol mekanizmaları üzerinden sağlanmaya çalışıldığını ve temsil gücünün giderek aşındığını göstermektedir.

1950'li yılların ikinci yarısında DP'nin siyasal yönelimi, çok partili hayatın taşıyıcı ilkeleri arasında yer alan siyasal çoğulculuk ilkesini ciddi biçimde zayıflatmıştır. Seçim ve basın yasalarında yapılan düzenlemeler, muhalefet partilerinin hem kamusal alandaki görünürlüğünü azaltmış hem de seçim süreçlerine eşit koşullarda katılımını sınırlandırmıştır. Bu bağlamda, MP'nin 1953 yılında kapatılması, iktidarın çoğulcu siyasal yapıyı kendi hegemonyasını pekiştirecek biçimde yeniden tasarladığı yönündeki eleştirileri haklı çıkaran önemli bir örnek olarak değerlendirilmelidir (Eroğul, 1990: 78-79). Doğrusu, MP, kurulduğu andan itibaren hem iktidardaki DP hem de ana muhalefet partisi CHP tarafından, dini gericiliği teşvik edeceği yönündeki ortak kaygılarla siyasal alanın dışına itilmiştir. Özellikle Fevzi Çakmak'ın liderliğinde şekillenen ve dini-millî değerleri ön plana çıkaran siyasal söylem, partinin merkezî siyasal sistemle bütünleşmesini zorlaştırmıştır. DP ile CHP arasındaki bu istisnai mutabakat, MP'nin siyasal meşruiyetini sorgulayan, onu kamusal alanda marjinalleştirmeye çalışan adımlarla pratikte karşılık bulmuş; devlet mekanizması ve basın organları aracılığıyla partinin itibarı kamuoyu nezdinde aşındırılmıştır (Ahmad ve Ahmad, 1976: 111-112).

Bu süreçte, MP içinde daha radikal eğilimlere sahip muhafazakâr unsurların güç kazanması ve partinin Kemalist ilkelere açıkça mesafeli bir çizgiye evrilmesi, iktidarın partiyi hukuk zemininde hedef almasını kolaylaştırmıştır. Hükümet, MP'nin din anlayışını anayasal düzene aykırı bulmuş ve bu gerekçeyle yargı sürecini harekete geçirerek partinin kapatılmasını sağlamıştır. Karpat'a göre bu gelişme, DP'nin muhalefete karşı giderek tahammülsüz bir çizgiye yöneldiğinin ve siyasal çoğulculuğun hukuksal araçlarla sınırlandığının açık bir göstergesidir (Karpat, 2010: 509-510). Böylece DP, iktidarını tahkim ederken, meşru muhalefet kanallarını daraltan ve temsil çeşitliliğini zayıflatan bir siyasal yöntem benimsemeye başlamıştır.

Bu bağlamda DP'nin gidişatına yönelik eleştirilerin en dikkat çekici olanı, partinin kurucu kadrosunda yer alan Köprülü'nün istifasıyla somutlaşmıştır. 1956 yılında Dışişleri Bakanlığı görevinden ayrılmasına rağmen bir süre daha partide kalan Köprülü, iktidarın siyasal üslubundaki dönüşümü sert bir dille eleştirmiştir. Hükümetin ekonomik istikrarsızlığı denetleyemediğini, yargının siyasi baskı altında çalıştığını ve özellikle 6-7 Eylül Olayları'na ilişkin cezasızlık durumunun kamu vicdanında ciddi bir rahatsızlık yarattığını açık biçimde ifade etmiştir (Eroğul, 1990: 123-124). Seçimlere yalnızca iki gün kala, 7 Eylül 1957'de

partiden istifa eden Köprülü'nün bu kararı, kamuoyunda büyük yankı uyandırmış; muhalif çevrelerde cesur bir tavır olarak değerlendirilmiştir. Menderes ise bu çıkışı açık biçimde hedef almış, Köprülü'nün başka bir partiden aday olmasını engellemek amacıyla seçim yasasına son dakikada bir hüküm ekletmiştir. Bu düzenleme, kamuoyunda "Köprülü maddesi" olarak anılmış ve siyasal mühendisliğin sembol adımlarından biri hâline gelmiştir (Demir, 2009: 168-169).

Köprülü'nün DP'den istifası, kişisel bir tercihten ziyade partinin kuruluş ilkelerinden saparak otoriter bir yönelime sürüklenmesine karşı güçlü bir siyasal itiraz olarak değerlendirilmiştir. Bu duruşun en açık yansımalarından biri, 22 Ekim 1957'de Balıkesir'de HP adına düzenlenen mitingde yaptığı konuşmada ortaya çıkmıştır. Köprülü burada, "Bu seçim mücadelesi, tek parti, tek şef sistemini canlandırmak isteyen bir adama karşı koca bir milletin mücadelesidir," diyerek yalnızca Menderes liderliğine karşı doğrudan bir eleştiri getirmemiş, aynı zamanda kamuoyunu demokratik ilkelere sahip çıkmaya çağırmıştır (Eroğul, 1990: 126). Bu çıkış, merkez sağ seçmenler arasında olduğu kadar geniş toplum kesimlerinde de DP'ye yönelik güvenin sorgulanmasına neden olmuştur.

Köprülü'nün kamuoyuna yaptığı açıklamada "bugünkü DP'nin programından saparak eski hüviyetini yitirdiği" ve "demokratik nizamı savunan tüm vatandaşların Menderes'e karşı birleşmesinin bir vatan görevi" olduğu yönündeki sözleri, siyasal muhalefetin yalnızca bireysel itirazlarla sınırlı kalmadığını; aynı zamanda kurumsal düzeyde de meşruiyet kazandığını göstermektedir (Demir, 2009: 168-169). Bu açıklama, DP'nin kuruluşundaki reformcu çizgiden uzaklaşarak giderek merkeziyetçi ve otoriter bir siyasi yapıya evrildiği yönündeki eleştirileri derinleştirmiştir. Demirel'in belirttiği üzere bu süreç, DP'nin halkla kurduğu organik ilişkiyi zayıflatmış, siyasal kutuplaşmanın toplumsal zeminde kökleşmesine zemin hazırlamıştır (Demirel, 2011: 261-262). Başka bir ifadeyle, Köprülü'nün istifası, partide yaşanan bir kişisel kopuş olmanın ötesinde, DP'nin tarihsel yöneliminin kamuoyu nezdinde tartışmaya açıldığı ve demokratik temsil iddiasının sorgulandığı bir kırılma noktası olarak değerlendirilmiştir.

Bu koşullar altında gidilen 1957 seçimlerinde DP oyların %48'ini alarak 424 sandalye kazanmış, buna karşın muhalefetteki CHP oy oranını %41'e yükseltmiştir. Bu sonuç, DP'nin hâlâ önemli bir seçmen desteğine sahip olduğunu göstermekle birlikte, önceki seçimlere kıyasla yaşanan oy kaybı, kamuoyunun iktidarın giderek merkezileşen ve otoriterleşen yönetim anlayışına karşı duyduğu tepkinin işareti olarak yorumlanmıştır (Eroğul, 1990: 127). Bu bağlamda 1957 seçimleri, klasik anlamda bir iktidar yarışının ötesinde, Türkiye'de demokrasinin yönü, siyasal temsilin niteliği ve ekonomik eşitsizliklerin giderilmesine yönelik

toplumsal taleplerin yansıdığı bir siyasal kırılma ânı olarak değerlendirilmelidir. Zira DP'nin halkçı söylemle meşruiyet arayışı ile uygulamada benimsediği dışlayıcı pratikler arasındaki çelişki, siyasal sistemin hem içerik hem de yapı bakımından sorgulanmasına neden olmuş ve Türk demokrasisinin yapısal kırılganlıklarını görünür hâle getirmiştir.

1957 seçimlerinde yaşanan oy kaybı, halkın DP artan otoriterleşme eğilimlerine karşı duyduğu rahatsızlığın açık bir işareti olarak okunmuş, ancak iktidar bu siyasal uyarıyı dikkate almak yerine denetim mekanizmalarını tahrip eden daha müdahaleci uygulamalara yönelmiştir. Bu bağlamda, sadece DP milletvekillerinden oluşan Tahkikat Komisyonu'nun kurulması, yasama ve yargı erklerinin sınırlarını aşan bir müdahale alanı yaratmış; komisyonun faaliyetleri, muhalefeti baskı altına almakla kalmayıp, aynı zamanda basının ifade özgürlüğünü ciddi biçimde kısıtlamıştır. Basın yayın organlarının faaliyetleri denetim altına alınmış, muhalif vekiller meclis çalışmalarına katılmaktan menedilmiştir (Demir, 2009: 256). Komisyonun 27 Nisan 1960 tarihli yetki genişletme kararlarının ardından Menderes, süreci "Büyük Millet Meclisi tezyife yeltenilmiştir" sözleriyle meşrulaştırmaya çalışırken, anayasal ihlal eleştirilerine karşı "Bizim aldığımız bu tedbirlerin Anayasa'nın neresinde menedildiğini gösterirlerse kendimi astırmaya hazırım" şeklindeki sert çıkışıyla yanıt vermiştir (Demir, 2023: 145). Bu gelişmeler, DP'nin iktidarını hukuki normlarla sınırlamak yerine kurumsal mekanizmaları siyasal sadakat temelinde yeniden şekillendirme yoluna gittiğini, böylece çok partili rejimin en temel ilkelerinden biri olan siyasal çoğulculuğu yapısal olarak zayıflattığını göstermektedir.

Siyasal alanın bu denli baskılanması, toplumsal gerginliğin giderek tırmanmasına neden olmuş; DP iktidarının otoriterleşme süreci, sistemin demokratik sınırlarını zorlayan bir yönelim kazanmıştır. Artan baskılara paralel biçimde, 1959'da İnönü'ye yönelik Uşak'taki taşlı saldırı, siyasetteki çatışmacı atmosferin somut bir göstergesi olmuş ve bu olayın ardından gerginlik ülke geneline yayılmıştır (Özdemir, 2012: 310). Demir'in (2009: 244) de ifade ettiği gibi, İnönü'nün her gittiği şehirde benzer protestolarla karşılaşması ve iktidarın bu saldırıların sorumluluğunu reddetmesi, kamuoyundaki kutuplaşmayı daha da derinleştirmiştir. Menderes'in bu süreçte yaptığı değerlendirmelerde İnönü'yü "1950'den beri Türkiye'de bir problem" olarak tanımlaması, demokratik siyasetin kişiselleştirilmiş çatışmalar üzerinden şekillendiğini ortaya koymaktadır.

Artan bu siyasi baskılar yalnızca muhalefet partileriyle sınırlı kalmamış, üniversiteler, basın organları ve bürokrasi de iktidarın müdahalesine maruz kalmıştır. Muhalefete yakın oldukları varsayılan çok sayıda devlet memuru, akademisyen ve yargı mensubu görevlerinden

alınmış ya da zorunlu olarak emekliliğe sevk edilmiştir. Bu süreçte DP'nin temel hak ve özgürlükleri sınırlandıran uygulamaları, siyasal çoğulculuğun kurumsal temellerini zayıflatmış; Seçim Kanunu ve Basın Kanunu'nda yapılan düzenlemelerle muhalefetin siyasal rekabet alanı daraltılmıştır (Takım, 2012: 214). Bu bağlamda, daha önce de belirtildiği üzere, 27 Ocak 1954 tarihinde kendi bünyesinden ayrılanlar tarafından kurulmuş olan MP'nin bile kapatılması, DP'nin muhalefeti otoriter araçlarla etkisizleştirme stratejisinin çarpıcı bir örneği olarak değerlendirilebilir. Nitekim DP'ye yakın duran kimi entelektüeller ve akademisyenler dahi bu uygulamaları "çok önemli siyasal hatalar" olarak nitelendirmiştir (Eroğul, 1990: 79).

1960 yılının başlarında, DP iktidarının uygulamalarına karşı gelişen toplumsal tepkiler özellikle üniversite çevrelerinde daha görünür hâle gelmiştir. Öğrenciler, hükümetin otoriter politikalarına karşı demokratik hakların savunulması yönünde seslerini yükseltmiş; üniversitelerdeki protesto eylemleri kısa sürede siyasal muhalefetin sembolik mekânlarına dönüşmüştür. Ancak DP yönetimi bu taleplere müzakereci bir yaklaşımla karşılık vermek yerine, güvenlik aygıtı aracılığıyla sert ve baskıcı yöntemlere başvurmuştur (Dilipak, 1990: 252-253). Aydemir'in (1990: 371-372) aktardığına göre, dönemin Cumhurbaşkanı Bayar, çoğunluğu Ankara Üniversitesi'nin öğrencilerinden oluşan göstericilere doğrudan ateş açılmasını önerirken, Başbakan Menderes bu talebi geri çevirmiş ve eylemcilerle doğrudan görüşme arayışını önermiştir. Ne var ki bu ihtiyatlı yaklaşım kısa sürede yerini kontrolsüz şiddete bırakmış; Ankara Emniyet Amiri Namık Argüç'ün öğrencilerin üzerine ateş açılması yönündeki emri, kamuoyunda derin bir sarsıntıya yol açmıştır. Özellikle 28 Nisan 1960 tarihinde İstanbul Üniversitesi'nde düzenlenen protestolara yönelik polis müdahalesi sırasında, Rektör Sıddık Sami Onar'ın güvenlik güçleri tarafından fiziksel şiddete maruz kalması, yalnızca bir akademisyene yönelik saldırı değil, üniversite kurumsallığına ve bilimsel özerkliğe dönük açık bir tehdit olarak değerlendirilmiştir (Demir, 2009:428-429).

Bu gelişmelerin ardından üniversite senatoları bazı fakültelerin geçici olarak kapatılmasına karar verirken, DP hükümeti toplumsal huzursuzluğa karşı önlem almak adına güvenlik politikalarını sertleştirmiştir. Artan gösteriler karşısında polis güçlerinin yetersiz kalacağı düşüncesiyle ordu da devreye sokulmuş; Ankara ve İstanbul'da sıkıyönetim ilan edilmiştir (Özdemir, 2012; Demir, 2009: 428-429). Eroğul'a göre bu uygulama, yalnızca güvenlik gerekçesiyle değil, aynı zamanda muhalefetin siyasal meşruiyetini sorgulamanın bir aracı hâline gelmiştir (Eroğul, 1990: 157-158). Bu süreçte üniversite gençliğiyle aydın çevrelerde oluşan hayal kırıklığı, toplumsal düzeyde daha derin bir siyasal kırılmaya yol açmış; iktidarın baskıcı yöntemleri demokratik sistemin sınırlarını zorlayan bir görünüm kazanmıştır.

Bu gelişmelerin ordu içindeki yansımaları da giderek daha belirgin hâle gelmiştir. Özellikle üst düzey komutanlar arasında iktidarın meşruiyetine dair kaygılar artmış; Kara Kuvvetleri Komutanı Cemal Gürsel'in yıllık izne ayrılmadan önce Milli Savunma Bakanı aracılığıyla Başbakan'a iletilmesini istediği mektup, bu hoşnutsuzluğun sembolik bir ifadesi olmuştur. Gürsel, söz konusu mektubunda yaşanan krizin sorumluluğunu doğrudan Cumhurbaşkanı Bayar'a yüklemiş, onun görevden alınmasını önermiş ve Başbakan Menderes'in cumhurbaşkanlığına getirilmesi gerektiğini savunmuştur (Demir, 2009: 429). Bu öneri, bir uyarı olmanın ötesinde, ordu içinde siyasal müdahaleyi meşrulaştırma eğiliminin açık işaretlerinden biri sayılmıştır. Nitekim Akın, genç subaylar arasında "vatanı kurtarma" fikrinin hızla yayıldığını ve DP'nin uygulamalarının, bu kesim nezdinde demokratik düzene yönelik bir tehdit olarak algılandığını vurgulamaktadır (Ahmad, 1999: 19-20; Akın, 2010: 365).

Öğrenci hareketlerine yönelik sert güvenlik müdahaleleri, gazeteciler ve akademisyenler üzerindeki sistematik baskılar ve genişletilen sıkıyönetim uygulamaları, kamu nezdinde iktidara duyulan güveni ciddi ölçüde zedelemiştir. Üniversite kampüslerinin kolluk kuvvetleriyle çevrelenmesi, sadece eğitim faaliyetlerini değil, düşünsel özerkliği ve akademik özgürlüğü temsil eden kurumsal alanları da iktidarın baskı aygıtının doğrudan hedefi hâline getirmiştir. Bu süreçte Menderes hükümeti, üniversite gençliğini "çeteleşmiş yapılar" olarak nitelendirmiş; bu yapıların doğrudan CHP tarafından yönlendirildiğini öne sürmüştür. Menderes'in, "Bugün fiilen ihtilal içindeyiz" ifadesi ise siyasal ortamın giderek darbe zeminine yaklaştığını bizzat kabul ettiğini göstermektedir (Demir, 2009: 257). Eroğul'a (1990: 142) göre, DP'nin başlangıçta benimsediği demokratik ilkelerden saparak çoğunluk ilkesini mutlaklaştırması, onu siyasal muhalefeti dışlayıcı ve kutuplaştırıcı bir çizgiye sürüklemiştir. Yani, DP'nin muhalefet ve üniversiteler üzerindeki baskı politikaları, ülkedeki siyasal kutuplaşma ve toplumsal huzursuzluğu derinleştirerek siyasal sistemin dengelerini altüst eden bir otoriterleşme sürecine evrilmiştir.

DP iktidarının giderek belirginleşen otoriterleşme eğilimi, yalnızca iç siyasal dinamiklerin değil, aynı zamanda uluslararası kamuoyunun da yoğun eleştirilerine hedef olmuştur. Demokratikleşme süreçlerine ilişkin kuramsal katkılarıyla öne çıkan Huntington, Menderes'i seçimle iktidara gelen ancak iktidarı süresince demokratik normları ve kurumsal işleyişi sistematik biçimde ihlâl eden bir siyasal figür olarak değerlendirmiştir. Huntington'a göre Menderes'in demokratik değerlere bağlılığı zayıftır; bu nedenle liberal-demokratik rejimin sınırlarını kendi siyasal çıkarları doğrultusunda esneten pragmatik bir lider portresi çizmektedir (Akın, 2010: 361). Bu değerlendirme, dönemin karar alma çevrelerinde yer alan aktörlerin

tanıklıklarıyla da örtüşmektedir. Cevdet Aykan'ın ifadeleri, Menderes'in siyasal liderlik kapasitesine yönelik içeriden yükselen eleştirileri açık biçimde yansıtmaktadır. Aykan'a (2003: 405) göre Menderes, büyük siyasal krizleri yönetme konusunda tecrübesiz, devlet yönetimi açısından hazırlıksız ve liberal demokrasi anlayışı bakımından entelektüel bir derinlikten yoksun bir liderdir. Bu eleştiriler, DP iktidarının son döneminde karar alma süreçlerinin kurumsal denetimden uzaklaştığını ve lider merkezli bir siyasal anlayışın giderek belirleyici hâle geldiğini göstermektedir.

Bu tür değerlendirmeler, DP'nin iktidar pratiğinin zamanla kurumsal demokrasiden uzaklaşıp giderek kişiselleşmiş ve keyfî kararlara dayanan bir yönetim biçimine evrildiğini ortaya koymaktadır. Menderes'in kişisel karizması etrafında inşa edilen siyasal yapı, parti içi denetim mekanizmalarının etkisizleşmesine yol açarken, karar alma süreçlerinde merkezileşmiş ve hiyerarşik bir otoritenin belirleyici hâle gelmesine neden olmuştur. Bu durum, iktidarın toplumsal muhalefeti siyasal katılımın doğal bir sonucu olarak değil, bastırılması gereken bir tehdit olarak algılamasına zemin hazırlamış; hukuk devleti ilkesini aşındıran uygulamaların artmasına neden olmuştur.

Bu süreçte Genelkurmay Başkanı Gürsel'in öncülüğünde şekillenen askeri müdahale hazırlıkları, DP'nin karşı karşıya kaldığı meşruiyet krizini siyasal yollarla çözemediğini ve yönetim kapasitesini yitirdiğini ortaya koymuştur. Bu gergin siyasal iklimde, 21 Mayıs 1960 tarihinde Harp Okulu öğrencilerinin gerçekleştirdiği yürüyüş, siyasal tansiyonu zirveye taşıyan ve yaklaşan müdahale beklentilerini somutlaştıran bir eşik olarak değerlendirilmiştir. Askerî öğrencilerin sivil halkla iç içe düzenlediği bu yürüyüş, sembolik niteliğinin ötesinde, ordu bünyesindeki genç subayların mevcut siyasal düzene duyduğu güvensizliği görünür kılan kolektif bir eylem şeklinde yorumlanmıştır (Aslan, 2022: 842). Kamuoyunda geniş yankı uyandıran bu gelişme, iktidar çevrelerinde yaklaşmakta olan bir askerî müdahalenin açık bir işareti olarak algılanmış; bu durum, DP hükümetinin toplumsal meşruiyetini daha da zayıflatan bir etki yaratmıştır.

Ancak DP hükümeti, Harp Okulu yürüyüşünün ve giderek yoğunlaşan toplumsal muhalefet dalgasının yarattığı krizi yönetmekte başarısız olmuş; siyasal meşruiyetini hızla yitiren bir aktöre dönüşmüştür. Bu ortamda, TSK içerisinde özellikle orta ve alt rütbeli subaylar arasında oluşan ve kamuoyunda "Albaylar Cuntası" olarak bilinen yapılanma, memnuniyetsizliği örgütsel bir zemine taşımış; sivil iktidara karşı kolektif bir müdahale arayışını kurumsallaştırmıştır. DP'nin bu gelişmelere karşı etkili bir karşılık üretememesi, ordu üzerindeki denetim kapasitesinin çözülmesine neden olmuş ve siyasal sistemdeki istikrar

arayışını tamamen işlevsiz hâle getirmiştir (Akıncı, 2014). Bu koşullar altında, 26-27 Mayıs 1960 gecesi gerçekleşen askerî müdahale ile TSK yönetime el koymuş; süreç, Millî Birlik Komitesi (MBK) adıyla anılan 38 kişilik subay grubunun inisiyatifiyle yürütülmüştür. Müdahaleyi izleyen saatlerde Cumhurbaşkanı Bayar, Başbakan Menderes ve çok sayıda DP'li yönetici gözaltına alınarak Yassıada'ya gönderilmiştir (Akın, 2010: 364-365).

MBK, bu eylemi anayasal düzenin yeniden tesis edilmesi ve ülkenin içine sürüklendiği kaotik ortamdan çıkarılması amacıyla gerçekleştirdiğini ilan etmiş; ancak siyasal tarih literatüründe bu müdahale, Türkiye'de askeri vesayetin kurumsallaştığı dönemin başlangıcı olarak yorumlanmıştır (Dilipak, 1990: 265). Bu çerçevede 27 Mayıs 1960 askerî müdahalesi, yalnızca DP iktidarını sona erdiren bir siyasal kırılma değil, aynı zamanda Türkiye'nin demokratikleşme seyrinde kurumsal istikrarı uzun yıllar boyunca gölgeleyecek bir vesayet rejiminin başlangıcı olmuştur. Müdahaleyi gerçekleştiren TSK içindeki yapı, sivil siyasete karşı geliştirilen güvenlik merkezli bir refleksi kurumsallaştırmış; böylece Türkiye'de siyasal iktidarın meşruiyeti, halk iradesinden ziyade askerî müdahale tehdidine açık bir zemin üzerinde şekillenmiştir. Özdemir'in belirttiği gibi, bu süreç demokratik kurumların gelişimini sekteye uğratmış, hukuk devleti ilkesi zedelenmiş ve ordu-siyaset ilişkilerinde kalıcı bir dengesizlik yaratmıştır (Özdemir, 2012).

Bu yeni siyasal düzlemde, 27 Mayıs müdahalesini gerçekleştiren MBK, sadece yürütme erkini devralmakla kalmamış; aynı zamanda yargı süreçlerine doğrudan yön vererek dönemin Başbakanı Menderes ile Dışişleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu ve Maliye Bakanı Hasan Polatkan'ın idam kararlarını bizzat organize etmiştir. Olağanüstü yetkilerle oluşturulan Yassıada Yüksek Adalet Divanı eliyle yürütülen bu yargılamalar, doğal yargıç güvencesinin ihlali ve yürütmenin yargı üzerindeki belirleyici etkisi nedeniyle hukuk devleti ilkesi açısından ciddi bir meşruiyet sorunu doğurmuştur. Divan'ın yaklaşık 11 ay süren yargılama sürecinde toplam 592 kişi sanık olarak yargılanmıştır (Akın, 2010: 368-369). MBK'nın bir diğer yapısal müdahalesi ise Kurucu Meclis'in oluşturulması ve yeni anayasanın hazırlanması süreci olmuştur. 6 Ocak 1961'de çalışmalarına başlayan Meclis, MBK üyeleriyle birlikte CHP, CKMP ve çeşitli meslek kuruluşlarının temsilcilerinden oluşmuştur. İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi akademisyenlerinin katkısıyla hazırlanan anayasa taslağı, 9 Temmuz 1961'de referanduma sunulmuş ve halkın %61,7 oranındaki onayıyla kabul edilmiştir (Karpat, 1972). Bu anayasa, yönetim biçiminin yeniden tanımlanmasının ötesinde, 27 Mayıs askerî müdahalesine hukuksal bir meşruiyet zemini oluşturma işlevi de görmüştür.

27 Mayıs sonrası oluşan yeni anayasal düzeni doğru okuyabilmek, DP'nin siyasal kimliğini ve tarihsel işlevini sağlıklı biçimde değerlendirmeyi gerekli kılmaktadır. Zira bu düzen, rejim değişikliğinin ötesinde, DP'nin temsil ettiği siyasal çizginin hangi sosyolojik ve ideolojik temeller üzerinden şekillendiğini ve nasıl bir tıkanma noktasına ulaştığını kavramayı mümkün kılmaktadır. DP, tek parti döneminin otoriter siyasal yapısına karşı gelişen toplumsal ve siyasal bir tepkinin kurumsallaşmış hali olarak sahneye çıkmış; başta kırsal kesim olmak üzere küçük esnaf, tüccar ve dindar seçmen tabanını siyasal temsil alanına dâhil ederek merkez siyaseti çevresel taleplerle yeniden şekillendirmiştir. Türköz'e (2021) göre, bu dönüşüm, Türkiye'deki merkez-çevre ayrışmasını siyasi düzleme taşımış ve CHP'nin devletçi, seküler karakterine karşı daha muhafazakâr ve halkçı bir çizginin inşasını mümkün kılmıştır. Parti içi kongre sistemine dayanan karar alma süreçleri ve yöneticilerin seçimle belirlenmesi gibi pratikler, DP'nin dönemin diğer partilerine kıyasla daha gelişkin bir iç demokrasi örneği sunduğunu göstermektedir (Yaşar, 2014). Bu bağlamda DP, hem siyasal temsil kriziyle yüzleşmiş bir toplumun taleplerine yanıt üretmiş hem de siyasal pragmatizmin tipik bir örneğine dönüşmüştür.

DP'nin siyasal yaklaşımı, klasik liberal değerleri temel alan bir çizgi izlerken, laiklik konusunda devletin din karşısındaki tarafsızlığını esas alan özgün bir pozisyon geliştirmiştir. Parti programında bireysel hak ve özgürlükler ile girişimciliğin teşviki ön planda yer alırken, dinî alana ilişkin söylemler toplumsal duyarlılıkları gözeten bir hassasiyetle şekillenmiştir (Türköz, 2021). Ancak bu kapsayıcı siyasal dil, iktidar yılları ilerledikçe yerini merkeziyetçi uygulamalara bırakmış; demokratik normlar, özellikle 1954 sonrasında yerini otoriterleşen pratiklere terk etmiştir. Siyasi rekabetin idari araçlarla sınırlandırılması, muhalefetin etkisizleştirilmesi ve basın ile üniversiteler üzerindeki baskıların artması, DP'yi demokratik çoğulculuktan uzaklaştırmış ve iktidarını pekiştirmeye odaklanan bir aygıta dönüştürmüştür. Bu yönelim, merkez sağın gelecekteki gelişimini de derinden etkileyecek bir kırılma hattı yaratmıştır.

DP'nin toplumsal meşruiyetini besleyen halk desteğine rağmen, muhalefeti dışlayıcı bir yönetim anlayışına yönelmesi, 1960 sonrası siyasal yeniden yapılanmanın niteliğini belirleyen temel faktörlerden biri olmuştur (Eroğul, 1990: 146; Demir, 2009: 293). Kahraman'a (2009: 75) göre, DP içinde kurumsal bir demokratik anlayışın gelişememesi, partiyi otoriter eğilimlere açık hâle getirmiştir. 1954-1957 döneminde özellikle Tahkikat Komisyonları gibi yasama dışı mekanizmalar aracılığıyla yürütülen baskıcı uygulamalar, siyasal denge-denetim mekanizmalarının çökmesine neden olmuştur. DP'nin iktidarını pekiştirmek adına kurduğu

Vatan Cephesi, partiyi ulusun tamamını temsil eden bir yapı gibi konumlandırmaya çalışsa da bu strateji toplumsal kutuplaşmayı derinleştirmiştir. Siyasi iktidarın demokratik çerçeveden sapması, ordu başta olmak üzere devlet içi güçlerin müdahaleye zemin bulmasına yol açmıştır.

Son tahlilde, DP deneyimi Türkiye'de çok partili siyasal yaşama geçişin simgesel bir eşiğini oluşturmakla birlikte, demokratik değerlerin kurumsallaşamadığı kırılgan bir dönemi de temsil etmektedir. 1950 seçimleri, halk egemenliğine dayalı yönetim anlayışı açısından tarihsel bir dönüm noktası teşkil etmiş; ancak takip eden yıllarda bu kazanımlar, tek merkezli karar alma pratikleri, ifade özgürlüğünün kısıtlanması ve muhalefetin suçun odağı hâline getirilmesi gibi uygulamalarla aşındırılmıştır. Akın'ın (2010: 362) da belirttiği üzere, halk iradesini esas alma iddiasıyla iktidara gelen DP, zamanla bu ideallerden uzaklaşarak devleti ve toplumu kendi iktidarını koruma yönünde şekillendiren bir anlayışa evrilmiştir. Bu sürecin nihai sonucu ise 27 Mayıs 1960 Darbesi olmuş; böylece Türk siyasal hayatında hem demokratikleşme çabalarının hem de askerî müdahale geleneğinin kurumsal temelleri atılmıştır.

3.3.2. Adalet Partisi (1961-1980)

1960'lı yıllar, Türk siyasal yaşamında rejimsel bir dönüşümün ötesinde, siyasi rekabetin niteliği ve kurumsal işleyiş bakımından da yapısal bir yeniden inşa sürecini başlatmıştır. 27 Mayıs müdahalesinin ardından kabul edilen 1961 Anayasası, bireysel hakları önceleyen ve siyasal katılımı genişleten bir çerçeve sunarken, klasik özgürlüklerin yanı sıra sosyal haklara da anayasal güvence sağlamıştır. Bu anayasal sürecin oluşumunda İstanbul ve Ankara üniversitelerinden hukukçuların katkıları belirleyici olmuş; metin, Kurucu Meclis'in onayı ve halkoylaması ile yürürlüğe girmiştir. Ancak anayasanın sunduğu özgürlükçü yapı, aynı zamanda halk egemenliğinin sınırlandığı durumları da içeren çelişkili düzenlemeler barındırmış; bu yönüyle demokratik katılım ile bürokratik vesayet arasında gerilimli bir denge doğurmuştur (Akın, 2010: 367-369).

Yasaların anayasaya uygunluğunu denetleyen Anayasa Mahkemesi, yargı bağımsızlığına kurumsal temel kazandıran Yüksek Hâkimler Kurulu ve çift meclisli yasama yapısı gibi düzenlemeler, yürütme erkini sınırlayan denge-denetim mekanizmaları olarak işlev görmüştür. Bu yapılar, bir yandan siyasal çoğulculuğun kurumsallaşmasını mümkün kılmış, diğer yandan halk iradesinin idari denetim yoluyla kısıtlanmasına alan açmıştır. Özellikle yürütme organının güç kaybına uğraması ve bürokratik elitlerin anayasal güvencelerle donatılması, siyasal temsilin meşruiyet krizini daha da derinleştirmiştir. Nitekim 1961 Anayasası özgürlükçü karakterine rağmen, geniş toplumsal mutabakat üretmekte yetersiz kalmış hem sağ hem de sol çevrelerin

yoğun eleştirilerine maruz kalarak sürekli revizyon taleplerinin odağında yer almıştır (Özdemir, 2013: 352-353).

Buna karşın, 1960'lı yılların siyasal atmosferi, anayasal çerçevenin ötesinde toplumsal dönüşümlerin etkisiyle de belirginleşmiş; özellikle 1961 Anayasası'nın özgürlükçü düzenlemeleri siyasal katılımın tabana yayılmasına olanak sağlamıştır. Bu anayasal genişleme, farklı ideolojik eğilimlerin siyaset sahnesinde görünür hâle gelmesine ve siyasal çoğulculuğun kurumsal zemin kazanmasına yol açmıştır. Genç kuşaklar arasında sosyalist fikirlerin yayılması, TİP gibi doktriner partilerin yükselişini beraberinde getirmiştir. Diğer yandan, hızlı kentleşme, sanayileşme ve iç göç süreçleri toplumsal yapıyı dönüştürmüş; bu değişim, siyasi partilerin toplumsal tabanlarını yeniden inşa etme gereğini doğurmuştur (Demirel, 1998: 374).

Askerî müdahale sonrasında birçok yeni parti kurulmuş olsa da bunların büyük kısmı kısa sürede etkisizleşmiştir. Bu süreçte öne çıkan en güçlü aktör, 11 Şubat 1961'de kurulan AP olmuştur. AP, DP'nin kapatılmasıyla doğan temsil boşluğunu doldurma amacıyla yola çıkmış; kırsal tabanı, muhafazakâr seçmeni ve serbest piyasa yanlısı çevreleri bünyesinde toparlayarak siyasal yelpazede belirleyici bir konuma yerleşmiştir. Partinin "adalet" vurgusu, 27 Mayıs sonrası dönemde DP'lilere yönelik yargılamaların yol açtığı mağduriyet algısına hitap etmiş; böylece siyasal hafızada devamlılık duygusu uyandırmıştır (Demirel, 1998: 28). AP'nin kısa sürede kitlesel bir çekim merkezi hâline gelmesi, merkezin sağında toplumsal temsilin yeniden yapılandığını göstermektedir.

Bu noktada Sanlı (2017), partinin, siyasi ortamın oldukça hassas olduğu bir dönemde, 27 Mayıs sonrasında Genelkurmay Başkanlığı görevinden emekli edilen Ragıp Gümüşpala'nın liderliğinde kurulmasının tesadüfi olmadığını belirtmektedir. Çünkü AP kurucuları, DP ile doğrudan özdeşleşmekten kaçınarak, askeri vesayetin hâkim olduğu bu dönemde "müesses nizam"a karşı bir iyi niyet göstergesi sunmayı hedeflemiş ve orduyla yakın ilişkileri olan Gümüşpala'nın ismini tercih etmiştir. Ahmad'a (2008: 243) göre, bu tercih hem DP geleneğine sahip çıkan seçmen tabanını birleştirme hem de askeri vesayet mekanizması tarafından olası radikal yönelimleri dengeleme amacıyla pragmatik bir tercih olarak değerlendirilebilir. Başka bir ifadeyle, Gümüşpala tercihi, hem darbe sonrası dönemin politik dengelerine uyum sağlama çabasını hem de AP'nin, DP'nin temsil ettiği halk tabanını kazanırken radikal değişim taleplerinden uzak durma stratejisini yansıtmaktadır. Nitekim Gümüşpala'nın, kendi beyanıyla, "gerici" hareketlere karşı mesafeli, fakat "komünizme ödün vermeyen" bir çizgide konumlanması, bu pragmatik denge arayışının somut göstergesidir. Bu yönüyle AP hem siyasal

meşruiyet kazanmak hem de DP'nin mirasına sahip çıkmak arasında hassas bir denge kurarak, merkez sağ seçmeni etrafında toplamayı başarmıştır (Sanlı, 2017).

Bu bağlamda, Demirel (2023: 141), AP'nin eski DP seçmeninin siyasete yeniden kazandırılmasının yanı sıra askerî ve sivil bürokrasinin devletçi ve merkeziyetçi eğilimlerine karşı oluşmuş toplumsal bir koalisyonun siyasi ifadesi olarak da öne çıktığını belirtmektedir. Ona göre, bürokratik vesayete tepki duyan iş adamları, taşra eşrafı, dinî değerlere dayalı bir düzen talep eden muhafazakârlar ve 27 Mayıs'ın yarattığı mağduriyet duygusunu taşıyan geniş kitleler, AP etrafında birleşerek, siyasal sistemin bürokratik ağırlığını dengeleme arzusunu taşımışlardır. Bu toplumsal koalisyonun siyasal düzlemde karşılık bulduğu AP, kuruluş döneminde sağın farklı unsurlarını bünyesinde barındıran oldukça heterojen bir yapı sergilemiştir. Eski DP mensuplarının yanı sıra, darbe sonrasında tasfiye edilmiş askerî figürler, TKP kökenliler ve çeşitli milliyetçi-İslamcı çevreler, AP'nin kuruluş sürecinde etkili olmuş ve partinin siyasal yönelimi üzerinde belirleyici olmuştur. Bu çeşitlilik, partinin geniş bir tabana hitap etmesini sağlamakla birlikte, 1960'lı yıllar boyunca parti içi ideolojik tartışmaları da beraberinde getirmiştir (Sanlı, 2017).

1960'lı yıllar aynı zamanda Türkiye'de siyasal ideolojilerin keskinleştiği ve sağ–sol ayrımının belirginleştiği bir dönem olmuştur. Bu bağlamda, TİP'in doktriner bir sol parti olarak kurulması, siyasal alandaki ideolojik ayrışmayı derinleştirmiştir. Bu süreçte CHP de 1965 seçimleri öncesinde "ortanın solu" söylemini benimseyerek siyasi yelpazede kendini yeniden konumlandırmıştır (Özdemir, 2013: 357). CHP'nin bu ideolojik açılımı, sağ partilerin söyleminde de yeni bir yönelimi beraberinde getirmiştir. Demirel'in 1965 yılına kadar Türk siyasetindeki kutuplaşmayı "CHP'liler ve CHP'li olmayanlar" şeklinde tanımlaması, bu dönemdeki siyasal kimliklenmenin keskinliğini ve kutuplaşmanın boyutunu göstermesi açısından dikkat çekicidir. Bu anlamda, siyasal literatürde "sağ" kavramı, esasen "sol" söyleminin belirginleşmesiyle birlikte anlam kazanmış ve siyasi pratikte bir karşıtlık üzerinden tanımlanmaya başlamıştır (Sanlı, 2017).

Bu ideolojik saflaşmaların, siyasal söylemlerin yanı sıra anayasal düzenlemeler, kurumsal yeniden yapılanmalar ve toplumsal dönüşümlerle iç içe geçtiği göz önünde bulundurulduğunda, 1960'ların Türk siyasetinde belirleyici bir kırılma yarattığı görülür. Demirel'in (1998: 374) belirttiği gibi bu dönem, siyasi aktörlerin gelişen olaylara verdikleri tepkilere bağlı olarak demokrasinin hem yeni fırsatlarla hem de yeni kısıtlamalarla karşı karşıya kaldığı bir süreçtir. Bir yandan 1961 Anayasası'nın siyasi katılıma verdiği değer ve klasik ile sosyo-ekonomik hakları tanıdığı görülürken, diğer yandan seçilmiş çoğunlukların gücünü

sınırlama amacı güden çelişkili bir tutum gözlemlenmiştir. Bu dönemde oluşan yeni katılımcı atmosfer, çeşitli ideolojik parti ve hareketlerin doğmasına yol açmış ve aydınların sosyalist fikirlere yönelmesini teşvik etmiştir. Aynı zamanda, hızlanan modernleşme sürecinin bir sonucu olarak Türk toplumsal yapısı da önemli değişimler geçirmiştir. Özellikle sanayileşmenin, kentli işçi sayısındaki artışın ve kentlere göçün hız kazandığı bu yıllardan itibaren Türkiye, ekonomik ve demografik bakımdan yeni bir evreye girmiştir.

Ülkede yaşanan bu siyasal ve toplumsal dönüşümlere cevap verebilmek amacıyla AP, kuruluşundan itibaren bir "çatı parti" işlevi görerek farklı toplumsal kesimleri ve ideolojik eğilimleri bünyesinde birleştirmeyi amaçlamıştır. Bu yönüyle, merkez sağ partilerin klasik özelliklerini taşıyan AP, geniş bir sosyo-ekonomik tabana hitap etmiş; ticaret burjuvazisi, büyük sanayiciler, zengin toprak sahipleri ve kentli eşraf gibi ekonomik açıdan güçlü sınıfların desteğini alırken, aynı zamanda küçük esnaf, imalatçılar ve kamu görevlileri gibi orta sınıf gruplardan da belirli düzeyde destek görmüştür. Partinin halk pazarlarına yönelmesi, kırsal kesimlerdeki küçük üreticilere hitap eden ekonomi temelli bir söylemi benimsemesi (Keyder, 1989: 163) onun yalnızca kent merkezlerine değil, aynı zamanda taşraya da nüfuz etme stratejisinin bir parçası olmuştur. Bununla birlikte, DP'nin oluşturduğu geniş toplumsal koalisyonun sürekliliğini sağlamak AP için kolay olmamış; büyük sermaye çevreleri ile küçük üretici ve esnaf grupları arasında çıkar çatışmaları baş göstermiştir. Devlet kaynaklarının paylaşımı ve ekonomik önceliklerin belirlenmesi konularında yaşanan bu gerilimler, AP'nin iç bütünlüğünü zaman zaman zayıflatmış, farklı çıkar gruplarının partiden beklentileri arasında denge kurma çabaları siyasal karar alma süreçlerini zorlaştırmıştır (Çavdar, 1984: 2090).

Parti yapısı bakımından AP, DP'nin siyasal mirasını büyük ölçüde devralmış görünmesine rağmen, özellikle darbe sonrası ilk yıllarda bu devamlılık açıkça dile getirilmemiştir. AP yöneticileri, 27 Mayıs sonrasındaki siyasal atmosferde, askeri bürokrasinin tepkisini çekmemek adına DP ile özdeşleşmekten kaçınmış, ancak pratikte aynı halkçı, yerel taleplere duyarlı ve patronaj temelli siyasal çizgiyi sürdürmüştür (Karpat, 1972). Hem DP hem de AP, seçilmiş iradeyi önceleyen, merkezi bürokratik yapıdan ziyade yerel aktörlere yaslanan siyasal bir anlayışı benimsemiş; bu yönüyle halk ile devlet arasındaki gerilimli ilişkiyi "halktan yana" bir pozisyonla dengelemeye çalışmışlardır. Özellikle AP, örgütsel olarak DP'nin de ötesine geçerek köy ve mahalle düzeyinde temsilcilikler açmış, yerel meclis grupları kurmuş ve bu sayede ülke geneline yayılan dikey bir örgütlenme yapısı geliştirmiştir. Parti teşkilatları, il ve ilçe örgütleri aracılığıyla köylere kadar ulaşabilen merkezî bir yapının taşralardaki temsilcisi konumuna gelmiştir (Güler, 2003: 34). Bu bağlamda AP, darbe sonrası dönemde

DP'nin toplumsal tabanını temkinli biçimde yeniden örgütlemiş; halkla kurduğu doğrudan temas aracılığıyla merkez sağda güçlü ve yaygın bir siyasal organizasyon haline gelmiştir.

Bu güçlü teşkilatlanma sayesinde AP, 1961 seçimlerinde %34,79 oy oranıyla CHP'nin ardından ikinci büyük siyasi aktör olarak parlamentoya girmiştir. Bu sonuç, AP'nin yalnızca DP'nin kurumsal mirasçısı değil, aynı zamanda sağ siyasetin yeni taşıyıcısı olma iddiasını da pekiştirmiştir. Ancak seçim başarısına rağmen, 1960 darbesinin yarattığı askerî vesayet koşulları, siyasal hayatın normalleşmesini geciktirmiştir. Bu dönemde, siyasette yeniden denge arayışları sürerken, AP ile dönemin Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel arasında yapılan görüşmeler neticesinde, İnönü'nün başbakanlığı ve Yassıada'da yargılanan DP'liler için af çıkarılmaması konusunda bir mutabakata varılmıştır (Ahmad, 1999: 192-193). Her ne kadar bu uzlaşı, geçici bir siyasi istikrar sağlamışsa da YTP ve CKMP gibi sağ siyasetin diğer aktörleri bu hükümet ortaklığını reddetmiş; söz konusu partiler, CHP ile koalisyon kurmanın DP'nin mirasını zedeleyeceğini savunmuşlardır. AP içerisinde de benzer bir ikilik yaşanmış; bir grup eski DP'li, CHP ile iş birliğine kesin olarak karşı çıkarken, diğer grup siyasal meşruiyetin inşası açısından bu koalisyonun faydalı olacağına inanmıştır (Güler, 2003: 60-61). Bu durum, AP'nin siyasal kimliğini yeniden inşa ederken karşılaştığı ikili baskının –askeri vesayet ile taban talepleri arasındaki gerilimin– ilk örneğini oluşturmuştur.

Nitekim bu ikircikli tavır, Türk merkez sağının sonraki dönemler boyunca benimsediği siyasal stratejinin de temelini oluşturmuştur. Daha açık ifade etmek gerekirse, darbe sonrasında merkez sağ partiler, başlangıçta devlet ve orduyla daha uzlaşmacı, ancak seçmen kitlesiyle mesafeli bir çizgide konumlanırken; zamanla, askeri vesayetin zayıflamasıyla birlikte tabana daha yakın, devlete karşı daha eleştirel bir tutum sergilemişlerdir. Bu stratejik yönelimin başarıyla uygulandığı dönemlerin başında, AP'nin tek başına iktidar olduğu 1965-1969 arası yıllar gelmektedir. Bu dönemde parti hem seçmen desteğini artırmış hem de devletin kurumsal yapısıyla daha uyumlu bir ilişki geliştirmiştir (Özdemir, 2021).

Bu siyasal zeminde, Türkiye tarihinde ilk defa iki ana akım partinin yer aldığı bir koalisyon hükümeti kurulmuş ve İnönü, bu hükümetin başbakanı olarak göreve gelmiştir. İnönü, hükümet programında siyasal partiler arasındaki iş birliğinin ve koalisyon yönetiminin ülke istikrarı açısından önemini vurgulamışsa da bu koalisyon kısa süreli olmuştur. Zira AP'nin, Yassıada Mahkemeleri sonucunda mahkûm edilen DP'liler için af talep etmesi ve CHP'nin Köy Enstitüleri'nin yeniden açılması yönündeki ısrarı, koalisyonun dağılmasına neden olmuştur (Cumhuriyet Gazetesi, 1962). Bir hükümet krizine yol açan bu gelişme, aynı zamanda AP'nin meşruiyet mücadelesine de darbe vurmuş; partinin DP'nin devamı olarak görülme stratejisi de

ciddi şekilde zarar görmüştür. Koalisyonun sona ermesiyle birlikte, AP içindeki dengeler daha muhafazakâr ve CHP karşıtı çizgide konumlanan kanadın lehine değişmiş; bu da partinin siyasal yönelimini belirgin biçimde sağa kaydırmıştır (Milliyet Gazetesi, 1962).

Karpat'a (1972) göre bu dönem, AP'nin halk tabanındaki desteğini pekiştirme çabası ile sistem içindeki konumunu meşrulaştırma arasındaki gerilimin en belirginleştiği evredir. Koalisyonun çökmesiyle birlikte, AP, halkın demokratik taleplerini temsil eden bir güç olma iddiasını güçlendirirken, aynı zamanda yeni anayasal düzenin sınırlarıyla çatışan bir siyasal aktör kimliğine bürünmüştür. Bu bağlamda, Sanlı'nın (2017) belirttiği üzere, 27 Mayıs sonrası dönemde Türkiye'de aşırı sağ ve sol akımların denetim altına alınması gerektiği yönündeki eğilim, merkez siyasetin iki ana damarı olarak CHP ve AP'nin birbirine yaklaşmasını zorunlu kılmıştır. Sanlı, özellikle Metin Toker ve Ahmet Emin Yalman gibi dönemin kanaat önderlerinin, sağda AP, solda ise CHP merkezli bir siyasal yapının Türkiye'nin demokratik istikrarı açısından elzem olduğunu savunduğunu vurgulamaktadır. Bu görüşe göre, aşırı sağın ve solun sınırlandırıldığı, merkez sağ ve merkez sol partilerin birlikte denge kurduğu bir sistem idealize edilmiştir; AP'den beklenen ise, aşırı unsurları tasfiye ederek merkez sağda istikrarı temsil etmesidir

Ancak, CHP ile AP arasında kurulan ilk koalisyon hükümetinin dağılması, Türkiye'de merkez sağ ve merkez sol partilerin birlikte siyasal dengeyi sağlama girişimlerinin ne derece kırılgan olduğunu da ortaya koymuştur. Koalisyonun çöküşünün ardından, siyasal sistem bir kez daha istikrarsız bir koalisyon denklemiyle karşı karşıya kalmıştır. Bu kez CHP, CKMP ve YTP ile ikinci bir koalisyon hükümeti kurmuş; ancak bu ittifak da sadece 18 ay sürebilmiştir. 1963 yerel seçimlerinde AP'nin önemli ölçüde oy artışı sağlaması, CHP'nin sağcı koalisyon ortakları açısından bir tehdit algısı yaratmış; AP'nin artan toplumsal desteği, CKMP ve YTP'nin hükümetten çekilmesiyle sonuçlanmıştır. Bunun ardından hükümeti kurma görevi dönemin AP lideri Gümüşpala'ya verilmiş; ancak hükümet kurulamamış ve nihayetinde üçüncü bir koalisyon hükümeti, CHP ve bağımsız milletvekillerinin YTP desteğiyle oluşturduğu yeni bir yapı olarak hayata geçirilmiştir (Ahmad, 1999: 193). Bu gelişmeler, koalisyonlar arasındaki kırılgan ilişkilerin Türkiye'de kalıcı ve güçlü bir yönetim modeli geliştirilmesini engellediğini ve siyasal aktörler arasındaki çıkar çatışmalarının iktidar istikrarını zayıflattığını göstermektedir.

Bu siyasal konjonktürde, AP içerisindeki liderlik değişimi de partinin geleceği açısından belirleyici bir dönüm noktası olmuştur. 5 Haziran 1964 tarihinde Gümüşpala'nın vefatının ardından, genel başkanlık için yapılan yarışta Demirel, Saadettin Bilgiç'e karşı parti

delegelerinin büyük çoğunluğunun desteğini alarak genel başkanlık koltuğuna oturmuştur (Karpat, 1972). Oysa bu süreçte, parti tabanında daha güçlü olduğu düşünülen ve AP'nin kuruluş sürecinde etkin rol oynayan Bilgiç'in seçilmesi beklenmiş; ancak mühendis ve teknokrat kimliğiyle öne çıkan, 1962 yılına kadar aktif siyasette yer almayan Demirel'in sürpriz yükselişi, partide yeni bir siyasal yönelimin kapısını aralamıştır (Sanlı, 2017). Bu gelişme, Karpat'a göre (2010: 56), yalnızca parti içi dengeleri değil, aynı zamanda Türkiye siyasetindeki kutuplaşma dinamiklerini de doğrudan etkilemiştir. Zira eski DP kadrolarının "intikam" söylemini ön plana çıkaracağı yönündeki beklentiler, Demirel ve arkadaşlarının yönetime gelmesiyle boşa çıkmış; böylece Türkiye'de toplumsal bölünmelerin derinleşmesi engellenmiş, orta sınıfı temsil eden ve modernist, halkçı, fakat aynı zamanda gelenekçi değerlerle uyumlu bir liderlik anlayışı partide hâkim olmuştur. Bu değişim, Türk siyasal hayatında bir normalleşme sürecinin kapısını aralamış ve AP'nin geniş toplumsal tabanlara hitap edebilmesini kolaylaştırmıştır.

Demirel'le yeni bir kimlik kazanan AP'nin bu dönemdeki vizyonu, üç temel eksende şekillenmiştir: Parti içi demokrasinin güçlendirilmesi, sivil-asker ilişkilerinde denge arayışı ve kalkınmacı ekonomi politikalarının sürdürülmesi. Orduya yönelik olumlu ve saygılı söylemlerle silahlı kuvvetlerle toplumsal bağları koparmamayı hedefleyen Demirel, "Türk halkının kahraman ordusuna" duyduğu saygıyı vurgulamış; ancak aynı zamanda sivil siyasetin alanını genişletme yönünde temkinli bir duruş sergilemiştir (Birand vd., 2008: 154). Bununla birlikte, AP'yi belirli bir zümrenin partisi olmaktan çıkararak geniş toplumsal katmanlara hitap eden bir "merkez sağ" yapılanma haline getirmeyi amaçlamış; burjuvazi ile köylü sınıfını aynı siyasal çatı altında buluşturma stratejisi doğrultusunda partiyi daha liberal ve kapsayıcı bir çizgiye taşımaya çalışmıştır (Arslan, 2019: 81).

Demirel liderliğinde partinin toplumsal gücünün artmasıyla birlikte, partinin ideolojik yönelimi ve siyasi kimliği de daha belirgin bir karakter kazanmıştır. DP döneminde bürokrat kimliğiyle öne çıkan ve 1960 darbesi sonrasında özel sektöre yönelen Demirel, askeri vesayetin görece zayıflamasıyla birlikte sivil siyaset lehine daha cesur açıklamalarda bulunmaya başlamıştır. Bu çerçevede, Demirel, AP'nin DP'nin kurumsal ve ideolojik mirasçısı olduğunu daha açık bir biçimde savunmaya ve ordunun siyasal müdahalelerine karşı çıkmaya başlamıştır (Donat, 2005 :6-7). Parti kimliğinin yeniden inşası sürecinde, simgesel düzeyde de önemli değişiklikler gerçekleştirilmiştir: Partinin amblemi değiştirilmiş; yeni sembol, halk arasında DP ile özdeşleşmiş olan "Demirkırat" mitosunu çağrıştıracak biçimde dörtnala koşan beyaz bir at figürüyle desteklenmiştir. Demirel'in bu yeni sembol eşliğinde seçim mitinglerine katılması,

AP'nin siyasal hafızada DP ile daha güçlü bir şekilde özdeşleştirilmesini sağlamıştır (Milliyet Gazetesi, 1965). Daha öz bir şekilde ifade etmek gerekirse, Demirel'in liderliğinde parti, sadece geçmişle bağ kurmakla kalmamış; aynı zamanda, toplumsal tabanını genişletmek üzere halkın ekonomik ve kültürel taleplerine duyarlı bir söylem geliştirmiştir.

Bu görsel ve söylemsel dönüşüm, AP'nin 1965 genel seçimlerinde elde ettiği büyük başarıyla da somutlaşmıştır. Seçimlerde AP %52,9 oy alarak 240 milletvekili çıkarmış; CHP ise %28,7 oyla 134 milletvekiliyle ana muhalefet konumunu sürdürmüştür. TİP'in ilk kez 15 milletvekili ile mecliste temsil hakkı kazandığı bu seçimlerde, MP %6,2 oy oranıyla 31 vekil çıkarırken YTP %3,7 oyla 19, Alparsalan Türkeş'in partsi CKMP ise %2,2 ile 11 vekil çıkarmıştır (Milliyet, 2024). Oyların mutlak çoğunluğunu elde ederek tek başına iktidara gelen AP, böylece merkez sağın en baskın gücü haline gelerek DP'nin siyasal devamı olduğunu kamuoyuna kabul ettirmiştir. Diğer yandan, bu sonuçlar, MP, YTP ve CKMP gibi sağ çizgideki diğer partilerin DP'nin mirasına yönelik iddialarını da büyük ölçüde zayıflatmıştır. AP'nin bu dönemde meşruiyetini pekiştirmesi, onu siyasal yelpazenin merkezine yerleştirmiş; farklı sınıf ve toplumsal kesimlerden gelen seçmenleri bünyesine çekmeyi başaran kapsayıcı bir parti profili çizmesine olanak tanımıştır (Enerem, 2018: 126).

Mert'in (2007: 24'ten aktaran; Özdemir, 2013: 356) belirttiği üzere, seçimlerin ardından, Demirel'in başkanlığında kurulan hükümet, 27 Mayıs Darbesi ile siyasetten tasfiye edilen DP elit kadrosunun bıraktığı boşluğu doldururken, parti liderliğinde bu kez Cumhuriyet'in geleneksel bürokratik elitinden gelmeyen, mühendislik eğitimiyle sivrilmiş ve kırsal kökenli bir figürün öne çıkmasıyla, merkez sağ hareketin halkla kurduğu bağ daha görünür hale gelmiştir. Bu durum, AP'nin başarısını yalnızca bir seçim zaferi olarak değil, aynı zamanda merkezin elit yapısında halk iradesi lehine yaşanan bir değişimin göstergesi olarak değerlendirmeye imkân tanımamktadır. Ne var ki, Demirel'in özellikle 1969 sonrası dönemde CHP ve sol ideolojilere yönelik eleştirilerini giderek sertleştirmesi, sol hareketleri doğrudan komünizmle ilişkilendiren söylemler üretmesi, partinin kapsayıcı karakterine zarar verecektir. Bu durum, AP'nin giderek daha dar bir seçmen grubuna hitap eden, kutuplaştırıcı bir siyasi pozisyona evrilmesine neden olarak toplumsal bütünlüğü hedefleyen merkez sağ stratejisinde bir kırılma yaratacaktır (Arslan, 2019: 153-155).

AP'nin 1965-1969 yılları arasındaki tek parti iktidarı dönemi, merkez sağ siyasetin Türkiye'deki kurumsallaşma sürecine önemli katkılar sunarken, aynı zamanda Demirel'in liderlik tarzının siyasal pratiğe yansımasını da somutlaştıran bir dönem olmuştur. Dönemin merkez sağının lideri olarak Demirel, hem köylü bir geçmişe sahip oluşuyla hem de

mühendislik eğitimiyle biçimlenen pragmatik ve hizmet odaklı yaklaşımıyla dikkat çekmiştir. Demirel, yerel düzeyde halkla doğrudan temas kurarak onların ihtiyaçlarını anlayan ve bu ihtiyaçlara yönelik somut çözümler sunan bir siyasi lider profili çizmeye özen göstermiştir. Özellikle köy ziyaretleri aracılığıyla halkla birebir ilişkiler kurması, merkez-çevre ilişkisinde çevrenin temsilini güçlendirmiştir (Arslan, 2019: 82-82). Bu yaklaşım, AP'nin benimsediği toplumsal tahayyülle de doğrudan ilişkilidir; zira AP'lilere göre, halk sağduyulu, geleneklerine bağlı ama modernleşmeye açık bireylerden oluşmaktaydı. Parti, halkın öz iradesiyle doğduğunu savunmuş, Demirel'in ifadesiyle 'ey ahali düşün peşimize' değil, 'halk bize bu bayrağı verin dedi' anlayışıyla siyasal meşruiyetini temellendirmiştir (Demirel, 2023: 144).

Bu bağlamda Demirel'in liderlik tarzı, kırsal kesimle kurulan doğrudan bağ sayesinde merkez ile çevre, kentli ile köylü ya da zengin ile yoksul arasındaki mesafeyi kısaltan bir esneklik yaratmıştır. Bu doğrudan ilişki biçimi, ona atfedilen ve benimsediği "Çoban Sülü" lakabının, sadece halkla kurduğu yakın ilişkiden değil, aynı zamanda taşraya verdiği önemden kaynaklandığını da göstermektedir. Demirel'in, eğitimsiz dahi olsa halkın "kendiliğinden bilen arif bireylerden oluştuğu" inancına dayanan söylemi, AP'nin halkla kurduğu güven ilişkisinin temelini oluşturmuş; halkın kendine yabancı elitlerce değil, kendi içinden çıkan temsilcilerce yönetilmesi gerektiği fikrini beslemiştir (Demirel, 2023: 144). Demirel'in bu halkçı söylemi, çocukluğunda babasından duyduğu "Atatürk'ün kurduğu rejime göre bir gün sen de milletvekili olabilirsin" cümlesinin de etkisiyle şekillenmiş; bu da Cumhuriyet değerleriyle halkın talepleri arasında bir köprü kurma çabasının en açık tezahürü olmuştur (Akar, 2015).

Demirel'in bu halk odaklı liderlik anlayışı, AP'nin siyasal iletişim stratejisine de yansımıştır. AP, halkın taleplerini anlayan ve çözüm üretme kapasitesine sahip bir parti imajı çizmeye özen göstermiştir. CHP'nin teknokratik ve bürokratik kimliğine karşı, AP kendisini "halkı seven halka yakın bir parti" olarak konumlandırmıştır. Demirel'in mitinglerde köylerin adlarını anarak ve yerel sorunlara dair sorular sorarak seçmenle doğrudan iletişim kurması, kitlelerde anlaşıldıkları yönünde bir algı yaratmış ve lider ile halk arasında güçlü bir bağ kurulmasına olanak tanımıştır (Donat, 2005: 288). Parti teşkilatı ile yerel düzeydeki temsilciler arasında kurulan bu dikey ve işlevsel ilişki, AP'nin doğrudan kitleye ulaşabilen bir siyasal organizasyon haline gelmesini sağlamıştır. Bu yapı, AP'nin toplumun çoğunluğunu oluşturan 'yoksul ama gururlu' kitlelerin hem değerlerini korumak hem de kalkınma sürecine dahil olmak isteyen beklentilerine doğrudan cevap verme iddiasını pekiştirmiştir. Bu bağlamda, Demirel'in hem erişilebilir bir lider olarak resmedilmesini hem de partisinin taban sadakatini pekiştirmesini mümkün kılmıştır (Demirel, 2023: 144).

AP'nin kırsal temelli sıradan halka yönelik bu siyaset tarzı, aynı zamanda partinin merkez sağ çizgi içindeki konumunu da pekiştirmiştir. DP'nin devamı olarak halkın sosyal sorunlarına duyarlı politikalar üretmeyi öncelikli hedef haline getiren AP, kalkınmacı anlayışıyla kırsal alanlara yönelik hizmet politikalarına ağırlık vermiştir. Bu doğrultuda, yereldeki seçmen desteğini güvence altına almak amacıyla mahalle ve köylerde temsilcilikler kurarak tabana yayılmayı hedeflemiştir (Abadan, 1966: 5). Bu teşkilatlanma, hem halkın devletle doğrudan temas kurmasını sağlamış hem de AP'nin merkezden çevreye doğru yayılan bir hizmet ağı oluşturmasına olanak tanımıştır. Partinin seçmen tabanını büyük ölçüde köylüler ve şehre yeni göç etmiş kesimler oluşturmuş; bu durum, AP'nin özellikle taşraya yönelik politikalarını toplumsal meşruiyetinin temel kaynağı haline getirmiştir. Yoksullukla mücadele ve sosyal adaleti sağlama hedefi doğrultusunda, Demirel'in "şehirde ne varsa köyde de o olacaktır" söylemiyle özetlenen yaklaşımı, köylülerin kendi değerlerini koruyarak modernleşebileceği fikrini siyasal bir programa dönüştürmüştür. Bu çerçevede, yüksek taban fiyatları yoluyla tarım gelirlerinin artırılması ve köylüye doğrudan kaynak aktarımı, partinin kalkınmacı söylemini somutlaştıran önemli araçlardan biri olmuştur. Aynı zamanda, yol, su ve elektrik gibi altyapı hizmetlerinin yaygınlaştırılması, AP'nin kırsal destek tabanını genişletmesini ve toplumsal bütünlük vizyonunu güçlendirmesini sağlamıştır (Demirel, 2023: 145).

Bu politikaların sürekliliği, tarımsal kalkınma alanında da somut karşılıklar bulmuştur. DP döneminde başlayan traktörleşme süreciyle birlikte genişleyen ekili alanlar ve artan mahsul üretimi, AP döneminde daha sistematik bir biçimde desteklenmiştir. 1960'lı yıllarda Avrupa'da yaşanan tarım ürünleri sıkıntısı ve Türkiye'den gelen ürünlere artan talep, bu dönemde tarımsal üretimi canlandırmıştır. Ancak bu gelişme, yapısal reformlarla desteklenmediği için sürdürülebilir olamamıştır (Şimşek, 2011: 82). AP, bu sorunu çözmek adına gübre üretimini 980.000 tondan 2 milyon tona çıkarmış, hidroelektrik santrallerin modernizasyonunu sağlamış ve yaklaşık 18.000 köye elektrik ulaştırmıştır. Bunun yanı sıra gölet ve baraj projeleriyle tarımsal sulama altyapısı geliştirilmiş ve üretim kapasitesi artırılmıştır (Arslan, 2019: 93). Bu uygulamalar, AP'nin halkçı ve hizmet temelli siyaset anlayışının somut göstergeleri olarak değerlendirilmektedir.

Siyasal alanda ise AP'nin meşruiyet söylemi, genel olarak "milli irade" kavramı üzerine inşa edilmiştir. Parti, bu kavramı merkez elitlerin halk üzerindeki tahakkümüne karşı bir savunma kalkanı olarak kullanmış ve milli iradeyi siyasal kararların meşruiyet zemini olarak sunmuştur (Bora, 2023: 116). Ancak bu yaklaşım, çoğunlukçu demokrasi anlayışına dayalı olduğu için toplumsal farklılıkların ve azınlık haklarının yeterince temsil edilmediği yönünde

eleştirilerle karşılaşmıştır. Özellikle küçük partilerin parlamentoda temsiline karşı çıkan tutum, AP'nin çoğulculuk ilkesine mesafeli durduğunu göstermiştir. Bu açıdan, Demirel'in "milli bakiye" sistemine ilişkin yaptığı "milli iradeyi zayıflatmaya yönelik bir araç" değerlendirmesi (Demirel, 2004) bu yaklaşımın teorik çerçevesini ortaya koymaktadır.

Demokrasiyi bir usul meselesi olarak gören "milli irade" söylemiyle AP, seçimlerin ve sandığın siyasal meşruiyetin temel göstergesi olduğunu vurgulamış ve bu doğrultuda referandum gibi doğrudan demokrasi araçlarını savunmuştur (Arslan, 2019: 116). Ancak bu tutum zaman zaman otoriter eğilimlere de zemin hazırlamıştır. Parti elitinin, bazı bireysel hakları ve özgürlükleri ulusal bütünlük ve kamu düzeni gerekçesiyle sınırlama eğiliminde olması, özellikle basın ve gösteri özgürlüğü alanlarında ciddi kısıtlamalar getirmiştir (Milliyet Gazetesi, 1969). Bu bağlamda Demirel, 1960'ların sonlarından itibaren, yürütmenin yetkilerini sınırlayan anayasal düzenlemeleri eleştirmiş; 1961 Anayasası'nın "hükümete yetki değil görev verdiğini" ve icra erkinin "hissesinden fazla" sorumlu tutulduğunu ileri sürerek karar alma süreçlerinin işlerliğini sorgulamıştır. Bu kısıtlamalara rağmen, demokratik süreçlerin temel yapı taşının halkın iradesi olduğunu vurgulamaya devam etmiş, otorite ile meşruiyet arasında bir denge kurmaya çalışmıştır (Bora, 2023: 116-118).

Sivil topluma ilişkin yaklaşımında ise AP, parlamenter otoritenin mutlaklığını savunmuş; baskı ve çıkar gruplarının siyaseti yönlendirmesine karşı temkinli bir tutum takınmıştır. Parti programında parlamentonun kamu yönetiminin temel kurumu olduğunun altı çizilmiş; sendikalar gibi kurumların yönetsel alana müdahalesine mesafeli durulmuştur (AP Programı, 1969). Bu nedenle, ılımlı sendikalar olarak bilinen Türk-İş'e bile sınırlamalar getirilmiş, 1969 ve 1970 yıllarında çıkarılan Sendikalar Kanunu ile grev hakkı daraltılmış ve sendikal temsil mekanizmaları yeniden düzenlenmiştir. Bu düzenlemeler, daha radikal bir sendikal yapı olan DİSK'in kurulmasına da dolaylı biçimde zemin hazırlamıştır (Ahmad, 1993: 143; Zürcher, 2017: 272-273). Sanlı'nın (2017) dikkat çektiği üzere, AP'nin bu dönemde büyük sermaye çevreleriyle kurduğu güçlü ilişkiler, partinin kalkınmacı politikalarının arkasındaki toplumsal desteği artırmış; ancak aynı zamanda onu, sol hareketlerin taleplerine karşı daha mesafeli ve çatışmacı bir pozisyona itmiştir. Bu durum, AP'nin giderek daha muhafazakâr bir çizgiye evrilmesine zemin hazırlarken, siyasal kutuplaşmayı derinleştiren önemli bir etken olmuştur.

1960'ların sonuna gelindiğinde siyasal alanın çehresi önemli ölçüde değişmiş, güç dengeleri karmaşık ve çoğulcu bir görünüm kazanmıştır. AP, özellikle büyük sermaye çevreleri ve muhafazakâr taşra elitlerinin desteğini alarak iktidarını sürdürürken, sola karşı giderek sertleşen bir tutum benimsemeye başlamıştır. Bu süreçte, TİP meşru sol siyasetin temsilcisi

olarak faaliyet göstermeye devam etse de daha radikal sol gruplar da yavaş yavaş siyasal sahnede yer bulmaya başlamış ve rejim karşıtı bir dil üretmeye yönelmişlerdir (Bora, 2023: 154-155; Arslan, 2019: 98). CHP ise 1961 seçimlerinden bu yana yaşadığı güç kaybının ardından ideolojik bir arayış içerisine girmiş, "ortanın solu" söylemiyle sol seçmeni aşırı uçlardan kendi etrafına çekmeye çalışmıştır. Öte yandan, Türkçü çizgideki MHP ve İslamcı eğilimleri siyasal temsile dönüştüren MNP gibi partilerin bu dönemde siyaset sahnesine dâhil olması, Türkiye'de çoğulculuğun artmasına paralel olarak ideolojik kutuplaşmayı da beraberinde getirmiştir. Türkeş ve Erbakan'ın da siyasi denkleme dâhil olduğu bu çok seslilik, her ne kadar siyasal sistemin çeşitlenmesine olanak tanımışsa da aynı zamanda siyasal fay hatlarını daha belirgin ve kırılgan hale getirmiştir (Akın, 2010: 385).

1960'ların Türkiye'sinde siyasal alanın ideolojik olarak çeşitlenmesi, dış politika yönelimlerinde de önemli kırılmalar yaratmıştır. Özellikle üniversiteler üzerinden şekillenen sol muhalefetin yükselişi, Türkiye'de ilk kez kitlesel ölçekte anti-emperyalist bir söylemin siyasal arenaya taşınmasını mümkün kılmıştır. Bu gelişme hem kamuoyunda hem de iktidar çevrelerinde Amerikan karşıtlığının giderek yaygınlaşmasına neden olmuştur. Bu noktada, Ahmad'ın (1993: 140-142) da belirttiği gibi, 1964 Kıbrıs Krizi sırasında Türkiye'nin çıkarlarının ABD tarafından pazarlık unsuru haline getirilmesi, ülkede geniş bir çevrede "stratejik müttefiklik" inancını sorgulatmış ve ABD'ye yönelik toplumsal güvensizliği derinleştirmiştir.

Bu bağlamda, AP hükümetleri dış politikada geleneksel Atlantikçi çizgiyi sürdürmeye çalışsa da toplumun farklı kesimlerinde gelişen anti-Amerikan refleksler, hükümetin manevra alanını daraltmıştır. Özellikle Kıbrıs meselesinde Batılı müttefiklerden beklenen desteğin alınamaması, Türkiye'nin dış politikada daha bağımsız bir hat arayışına yönelmesine zemin hazırlamıştır. Bu doğrultuda, 1971 yılında ABD'nin Türkiye'den haşhaş ekimini tamamen yasaklamasını istemesi üzerine yaşanan kriz, geniş kitlelerce ulusal egemenliğe bir müdahale olarak değerlendirilmiş ve anti-Amerikan duyguları daha da körüklemiştir. AP'nin iktidarda olduğu dönemde yaşanan bu gelişmeler, Türkiye'nin Batı ile kurduğu stratejik ilişkinin asimetrik niteliğini açığa çıkarmış; aynı zamanda iç politikada "bağımsızlık" söyleminin sağ ve sol çevrelerde farklı biçimlerde karşılık bulmasına yol açmıştır (Bora, 2023: 139-140). Nitekim anti-Amerikanizmin yalnızca sol hareketlere özgü bir refleks olmaktan çıkıp, neo-Kemalist ve milliyetçi sağ çevrelerde de yaygınlık kazanması, dönemin dış politika tartışmalarının ideolojik kutuplaşmalarla ne kadar iç içe geçtiğini göstermektedir. Bu süreçte, AP'nin ideolojik söylemiyle bütünleşen anti-komünist duruş, aynı zamanda milliyetçi duyarlılıklar ve İslami

temalarla beslenen bir anti-emperyalist dilin de sağ çevrelerde yaygınlaşmasına katkı sunmuştur (Özet, 2023).

Bu dönemin en çetin tartışmalarından biri, AP'nin DP'nin kurumsal ve ideolojik devamı olup olmadığına dair yürütülen polemikler etrafında şekillenmiştir. Bu tartışmaların merkezinde ise laiklik meselesi yer almış, ancak bu mesele DP dönemine kıyasla yeni ve daha sembolik bir içerik kazanmıştır. DP'nin popülist söylemlerine rağmen dini ritüellerden uzak duran liderlik kadrosuna karşın, AP döneminde hükümet üyelerinin özellikle Cuma namazlarına katılması, bürokratik elitler nezdinde laikliğe yönelik açık bir tehdit olarak algılanmıştır. Nitekim Dışişleri Bakanı İhsan Sabri Çağlayangil'in İslam Konferansı Başkanı ile Sultanahmet Camii'nde namaz kılması, devletin laik yapısına aykırı bir eylem olarak değerlendirilmiş ve muhalefet tarafından sert biçimde eleştirilmiştir. Bu bağlamda, din kavramı üzerinden iktidar-muhalefet arasındaki gerilim, 1969 yılında Yargıtay Başkanı İmran Öktem'in cenaze töreninde yaşanan olaylarla doruk noktasına ulaşmıştır. Öktem'in laikliği savunan yorumları nedeniyle İslamcı çevrelerin hedefi hâline gelmesi ve cenazesinde çıkan protestolar, AP iktidarının gerici unsurlara taviz verdiği yönündeki eleştirileri güçlendirmiştir (Akın, 2010: 386).

Söz konusu gelişme, İslamcı kesimlerin kamusal alandaki artan görünürlüğünün ve laiklik ilkesinin toplumsal temellerinde yaşanan zayıflamanın sembolik bir tezahürü olarak değerlendirilmiş; bu durum, AP ile CHP arasındaki ideolojik ayrışmayı daha da derinleştirmiştir (Bora, 2023:148; Akın, 2010:386). Bu bağlamda Sanlı'nın (2017) değerlendirmesine göre, AP'nin laiklik anlayışı, dini değerlerin kamusal yaşamda varlık göstermesine kategorik olarak karşı çıkmayan; ancak teokratik yönelimlere kesin sınırlar çizen pragmatik bir tutuma dayanmıştır. Nitekim 1965 yılında Diyanet İşleri Başkanı İbrahim Elmalı'nın görevden alınması sürecinde Demirel, Türkiye'nin bir teokrasiye dönüşemeyeceğini, mezhepsel ayrışmaları körükleyen hiçbir girişime izin verilmeyeceğini açık biçimde dile getirmiştir. Böylece AP, laiklik ilkesine olan bağlılığını, muhafazakâr taleplerle denge kurma stratejisi üzerinden sürdürmeye çalışmıştır. Bu süreçte Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay'ın yaşanan gelişmelere karşı tarafsız bir tutum sergileyerek hükümete doğrudan müdahalede bulunmaması, yürütme ile bürokratik vesayet arasındaki gerilimli mesafenin kurumsal bir süreklilik kazandığını göstermesi bakımından dikkat çekicidir (Akın, 2010: 386).

AP, görünüşte Cumhuriyet rejiminin temel ilkelerine açıkça karşı çıkmamış olsa da daha yumuşak bir laiklik anlayışını savunmuş ve "milli irade"yi esas alan çoğunlukçu bir demokrasi anlayışını öne çıkarmıştır (Bora, 2023: 166). Bu yönüyle, parti ideolojik olarak selefi DP'ye

benzerken DP ile arasındaki en dikkat çekici farklardan biri, orduyla kurulan ilişkilerde kendini göstermekteydi. 27 Mayıs Darbesinin etkisiyle şekillenen yeni siyasal düzlemde, AP yönetimi, özellikle orduyla çatışmaya girmekten kaçınan temkinli bir tavır sergiliyordu. DP döneminde otoriter eğilimlerin darbe gerekçesi olarak kullanılmasından ders çıkaran Demirel, selefi Menderes'in aksine muhalefete karşı daha toleranslı ve uzlaşmacı bir siyaset izlemiş; böylece partinin siyasal meşruiyetini koruma refleksiyle hareket etmiştir (Demirel, 1998: 306). Bu tutum, AP'nin kurumsal uyum stratejisini benimseyerek demokrasi ile vesayet kurumları arasındaki gerilimi açık çatışmaya dönüştürmeden yönetme çabasını göstermektedir.

Bu siyasal denge arayışı, yalnızca dış aktörlerle değil, parti içi dinamiklerle de doğrudan ilişkilidir. Nitekim Demirel'in eski DP'lilere yönelik affın zamanlaması ve yönetimi konusundaki tereddütlü yaklaşımı, 1969 seçimlerine doğru ilerleyen süreçte hem siyasi iktidarın karar alma mekanizmalarındaki kırılganlığı hem de parti içi dengelerin hassasiyetini gözler önüne sermiştir. Bu bağlamda, parti içinde DP'nin mirasını sahiplenme iddiasında olan kanatlar, bu çekingenliği bir tür 'ihanet' olarak yorumlarken partinin kuruluş dokusuna giderek yabancılaşıldığını iddia etmişlerdir (Bora, 2023: 105). Sanlı (2017), bu noktada, AP içerisindeki aşırı sağ eğilimlerin tasfiyesinin ve partinin daha mutedil bir merkez sağ kimliğe evrilme sürecinin affa mesafeli yaklaşımda belirleyici olduğuna işaret etmektedir. Ona göre, bu durum, partinin sistem içi meşruiyetini koruma çabasıyla açıklanabilir.

Özellikle İnönü'nün liderliğinde CHP'nin affa yönelik bir siyasi hamleyle ortaya çıkması, Demirel'i iki yönlü bir baskı altına sokmuştur. Bir yandan askerî vesayet ile dengede kalmaya çalışan iktidar, diğer yandan tabanının önemli bir kesimini oluşturan eski DP'li seçmen ve kadroların talepleriyle karşı karşıya kalmıştır. Bu noktada, Demirel'in çevresinde dolaşıma giren "AP, Demokrat Parti gölgesinden kurtulmalı" ve "AP artık bir Demirel Partisi olmalı" yönündeki söylemler (Çavuşoğlu, 2016) affa yönelik mesafeli tavrın yalnızca taktiksel değil, aynı zamanda parti kimliğini yeniden inşa etmeye yönelik stratejik bir tercihin parçası olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte, af teklifinin AP tarafından verilmiş olmasına rağmen yine AP oylarıyla geri çekilmesi, partideki karar alma süreçlerinin bütünlükten yoksunluğunu açıkça ortaya koymuştur. Bu durum, sadece bir stratejik geri çekilme değil, aynı zamanda Demirel'in liderliğinin sorgulanmasına yol açan bir siyasi kırılma olarak da değerlendirilmiştir.

Nitekim parti içi muhalefetin sembol isimlerinden Bilgiç'in, Demirel'i "iki arada bir derede kalmakla" itham etmesi, bu kırılmanın geçici bir taktiksel duraksamanın ötesinde uzun vadede AP'nin iç bütünlüğünü zedeleyecek yapısal bir çatlağın habercisi olduğuna işaret etmektedir (Arslan, 2019: 100). Karar sürecinde Demirel'in hem eski DP'lilere hem de orduya

verdiği teminatları yerine getirememesi, liderliğine duyulan güveni zayıflatmış; özellikle parti içindeki geleneksel sağ çizgiyi temsil eden isimlerle arasında bir mesafe oluşmasına neden olmuştur. Bu dönemde AP ile ordu arasındaki üstü kapalı iktidar mücadelesinin daha görünür hâle gelmesi, sadece hükümetin değil, partinin de siyasi özerklik kapasitesinin sınırlı kaldığını göstermektedir (Bora, 2023: 105-106). Dolayısıyla affın ertelenmesiyle yaşanan rahatlamaya rağmen, bu süreç AP içinde kalıcı bir ayrışma dinamiğinin doğmasına da zemin hazırlamıştır.

Bu koşullar altında yapılan 1969 genel seçimleri, AP'nin bir kez daha tek başına iktidara gelmesini sağlamakla birlikte, parti içi dengeler açısından bir dönüm noktasına işaret etmiştir. AP, %46,5 oy oranıyla 256 milletvekili çıkararak mecliste çoğunluğu elde etse de 1965 seçimlerine kıyasla yaklaşık %6'lık bir oy kaybı yaşamıştır. Katılım oranının %64,3 gibi düşük bir seviyede kalması, seçmen nezdinde siyasal temsil kanallarına yönelik artan güvensizliği ve siyasal sisteme karşı oluşan ilgisizlik eğilimini ortaya koyması açısından dikkat çekicidir. Ayrıca, TBMM'ye sekiz farklı partinin girmesiyle sonuçlanan bu seçimler, Türkiye'de siyasal çoğulculuğun arttığını göstermiştir. Muhalefet cephesinde ise, CHP %27,37 oy oranı ve 143 milletvekili ile ikinci büyük parti konumunu korurken, İnönü'nün son kez lider olarak seçimlere katılması, partide liderlik tartışmalarını derinleştirmiştir (Milliyet, 2024).

Seçim sonuçları parti içinde özellikle eski DP'liler ve geleneksel sağ seçmen kesimleri arasında bir memnuniyetsizlik dalgası yaratmıştır. Dolayısıyla bu sonuçların ortaya çıkardığı içsel baskılar, AP içinde belirgin bir yeniden yapılanma sürecini tetiklemiştir. Bu ortamda Demirel'in, seçim sonrasında kabineyi şekillendirirken parti içi muhalefetin sembol isimleri olan Bilgiç ve arkadaşlarını dışarıda bırakması, liderlik tarzında belirgin bir yön değişikliğine işaret etmektedir (Özdemir, 2013: 358). Nitekim bu tercihlerin, Demirel'in parti içindeki güç merkezlerini dengelemek yerine kendi liderliğini pekiştirme yönünde daha otoriter bir strateji benimsediğini ve AP içerisindeki hizipler arası gerilimi artırarak, partide iç çatışmaların yoğunlaşmasına zemin hazırladığı da düşünülebilir.

1965-1969 döneminde koalisyoncu ve dengeleyici bir çizgi izleyen Demirel, bu tarihten sonra partiyi ideolojik ve örgütsel anlamda yeniden biçimlendirme çabasına girişmiş; bu bağlamda "AP artık bir Demirel Partisi olmalı" anlayışını merkezine alan bir yeniden yapılanma sürecini başlatmıştır (Çavuşoğlu, 2016). Ancak bu yönelim, yalnızca parti içindeki hizipleri dışlamaya değil, aynı zamanda AP'nin DP'nin mirasçısı olarak sahip olduğu siyasal kimliğin aşınmasına da neden olmuştur. Bilgiç ve arkadaşlarının tasfiyesinin ardından yaşanan istifalar, ihraçlar ve nihayetinde Demokratik Parti'nin (DP-2) kurulması, bu kırılmanın kurumsal düzeye taşındığını göstermektedir (Özdemir, 2013: 359). Dolayısıyla 1969 seçimleri,

AP açısından bir iktidar başarısından ziyade parti içi bütünlüğün bozulduğu ve siyasal liderlik anlayışının yeniden tanımlandığı bir eşik olarak değerlendirilmelidir.

Aynı dönemde Türkiye'de sağ ve sol siyasal kutuplar arasında hızla derinleşen ideolojik çatışma, siyasal şiddet olaylarını beraberinde getirerek hükümetin kriz yönetimi konusundaki yetersizliğini açığa çıkarmıştır. 12 Mart 1971 Muhtırası'na giden süreci anlamak için, yalnızca siyasi elitler arasındaki iktidar mücadelelerine değil, aynı zamanda toplumsal düzlemde yaşanan radikal dönüşümlere de dikkat edilmelidir (Özdemir, 2013: 359). Bu dönemde, özellikle Avrupa merkezli 1968 öğrenci hareketlerinin Türkiye'deki yansımaları, ülkedeki gençlik hareketlerine büyük bir ivme kazandırmıştır. Ankara ve İstanbul'daki üniversitelerde başlayan işgaller, yalnızca eğitimle ilgili taleplerle sınırlı kalmayarak, anti-emperyalizm, eşitlik ve sömürü karşıtlığı gibi sol ideolojik söylemlerle iç içe geçmiştir. Batı'daki "68 kuşağından" farklı olarak, Türkiye'deki öğrenci hareketleri siyasal iktidar mücadelesinin doğrudan bir parçası hâline gelmiş; özellikle 27 Mayıs sonrası vesayetçi yapılar tarafından bir tür "rejim bekçiliği" misyonuyla teşvik edilmiştir (Demirel, 2023: 191-193). Bu yapısal farklılık, öğrenci hareketlerinin toplumsal taleplerlerin dışında rejim içi güç dengeleriyle de kesiştiği bir zemin oluşturmuş; dolayısıyla hareketin etkisi ve radikalleşme düzeyi kısa sürede daha derin bir siyasal karşılık bulmuştur.

Öğrencilerin düşük maliyetli ama yüksek etkili eylemlerle kamusal alanda hızla görünürlük kazanması, bir yandan ülkedeki sol düşünceyi radikalleştirirken diğer yandan ona karşı örgütlenen sağ tepkilerin de merkezden hızla uzaklaşmasına yol açmıştır. Bu bağlamda, TİP'in etkinliğinin artmasıyla birlikte yükselen sol muhalefet, geniş bir anti-komünist cephe tarafından Kemalist modernleşmenin radikal bir ürünü olarak damgalanmış; bu cephenin milliyetçi, muhafazakâr, İslamcı ve Cumhuriyetçi eğilimleri çatışmalı da olsa birleşmeye başlamıştır. AP hükümeti ise bu süreçte bir yandan gençlik hareketlerine karşı güvenlikçi politikalar geliştirmeye çalışırken, diğer yandan kendi içindeki hizip çatışmalarıyla sarsılmaktaydı. Bu çok yönlü baskı ortamı, AP'nin siyasi kapasitesini zayıflatmış; toplumsal muhalefetin yönetimiyle parti içi hiziplerin dengelenmesi arasında giderek açılan makas, hükümetin istikrar üretme kapasitesini sınırlamıştır (Şimşek, 2011: 86-88).

1970 yılına gelindiğinde, öğrenci hareketlerinin yol açtığı kaotik atmosfer, partiden kopan unsurların DP2'yi kurmasına ve ardından Demirel hükümetinin güvensizlik oyuyla düşmesine yol açmıştır. Ancak, hükümetin tümüyle işlevsizleştiği veya kurumların işlemez hâle geldiği bir durumdan söz etmek doğru değildir. Zira kısa bir süre sonra yeniden kurulan AP hükümeti, Ağustos 1970'te yüksek oranlı bir devalüasyon içeren ekonomik istikrar paketini

uygulayabilecek kadar siyasal irade gösterebilmiştir. Bununla birlikte, sokaklarda giderek artan çatışmalar ve gençlik hareketlerinin radikalleşmesi, askerî çevrelerde "düzeni yeniden tesis etme" arayışlarını meşrulaştıran bir zemin doğurmuştur (Demirel, 2023: 247). Dolayısıyla siyasal sistemin tamamen çöktüğü değil; fakat kontrolün giderek kaybedildiği bir dönemin eşiğine gelindiği söylenebilir.

Siyasi istikrarsızlık, ekonomik durgunluk ve öğrenci olaylarıyla beraber artan toplumsal huzursuzluk, 12 Mart 1971'de TSK'nin bir muhtıra yayımlayarak sivil siyaseti hedef almasının önünü açmıştır (Özdemir, 2013: 363). Bu muhtırayla ordu, hükümete hitaben anayasal düzeni koruma çağrısı yapmış, parlamentoya yönelttiği eleştirilerle yönetimdeki kaosu ve toplumsal kutuplaşmayı gerekçe göstermiştir. Bu gelişme, görünüşte doğrudan bir darbe olmamakla birlikte, seçilmiş hükümetin istifasını beraberinde getirmiş ve siyasi sorumluluğun teknokrat hükümetlere devredildiği bir ara dönem başlatmıştır (Özbudun, 2000: 33; Osmanbaşoğlu, 2014: 144-145). Başka bir deyişle, askerî müdahale, klasik bir güç devrinden ziyade, parlamenter sistemin içinden doğan bir vesayet mekanizması olarak devreye sokulmuş; böylece siyasetin sınırları yeniden tanımlanmıştır.

Ordunun kararına direnmeyen AP hükümeti, muhtıra sonrası istifa etmiş; Nihat Erim başkanlığında oluşturulan ve ordunun desteğini alan teknokrat hükümet süreci başlamıştır. Bu dönemde çıkarılan anayasa değişiklikleriyle yürütmenin yetkileri artırılırken bireysel özgürlükler ve sivil toplum üzerindeki denetim mekanizmaları da sıkılaştırılmıştır (Özdemir, 2013: 364). AP, muhtıraya karşı açık bir muhalefet sergilemek yerine yeni kurulan hükümetlerle iş birliği yaparak iktidar dengesini korumaya çalışmış; anayasa değişikliklerini desteklemiş ve bazı bakanlıklar için isimler önermiştir. AP'nin askeri vesayet karşısındaki bu temkinli tavrı, parti tabanında ve kamuoyunda eleştirilere neden olmuş, Demirel'in liderliği ile özdeşleşen pasif direniş çizgisi, AP'nin DP'nin siyasi mirasına sahip çıkma iddiasını da zayıflatmıştır (Özbudun, 2000: 34-35; Bora, 2023: 187-188).

12 Mart sonrasında yaşanan siyasal yeniden yapılanma, Türkiye'de ideolojik saflaşmayı daha da belirginleştirmiştir. Komünizm karşıtı retorik bu dönemde AP'nin ana söylemlerinden biri haline gelirken, parti içindeki sağ-milliyetçi unsurlar giderek daha görünür hale gelmiştir. Bu süreçte MHP ile MSP'nin yükselişi, AP'nin sağ seçmen üzerindeki etkisini azaltmış; özellikle MSP'nin İslamcı söylemi ve sosyal adalet vurgusu, taşra ve alt gelir gruplarındaki muhafazakâr seçmenin dikkatini çekmiştir. AP'nin geleneksel seçmen tabanı bu yeni partilere yönelmiş, böylece sağ cephede parçalanma kaçınılmaz hale gelmiştir (Toprak, 1984: 2105). Nitekim Demirel'in liderliğindeki AP, farklı sağ partilerin aynı seçmen kitlesine hitap etmeye

başlamasıyla birlikte, seçim kazanma kapasitesini sürdürmekte zorlanmış; 1973 seçimlerinde AP %29,8, MSP %11,8, DP-2 %11,9 ve MHP %3,4 oy alarak sağdaki farklı eğilimlerin temsilini üstlenmiştir. Sartori'nin (2005) "ılımlı çok parti sistemi" olarak tanımladığı bu tablo, ilerleyen yıllarda Türkiye özelinde "ılımlı siyaset" üretemeyen ve kutuplaşmayı derinleştiren bir yapıya evrilmiştir (Demirel, 2023: 322-323).

Bu dönemde yaşanan dönüşüm yalnızca partisel düzeyde değil, ideolojik düzlemde de ciddi kırılmalar üretmiştir. Özet'e (2023) göre, 1970'lerin başında sola yönelen öğrenci eylemleri ve bu hareketlerin kentli orta sınıf gençliği içerisinde kök salması, AP'yi siyasal söyleminde daha reaksiyoner, daha radikal bir eksene kaydırmıştır. Bu kapsamda AP, ideolojik bir refleks olarak benimsediği anti-komünizmi aynı zamanda toplumsal rızayı yeniden üretme aracına dönüştürmüştür. Bu doğrultuda, özellikle yükselen sol tehdide karşı, sağ-muhafazakâr seçmenin mobilizasyonu için, milliyetçi ve dini referanslara yaslanan daha sert bir hat benimsenmiştir. Bu eğilim, AP'nin siyasal tarzının esnek merkez-sağ dengesinden, daha çatışmacı ve cepheleştirici bir forma evrilmesine neden olmuştur.

Bu dönemde hükümet kurma çabaları da siyasal cepheleşmenin artmasına neden olmuştur. Bu kapsamda, 1975 yılında kurulan I. Milliyetçi Cephe (MC) Hükümeti, AP'nin MSP, MHP ve CGP ile yaptığı bir koalisyon anlaşmasıdır. Bu koalisyon, ideolojik olarak sağa kayan bir ortak zemine dayanmakla birlikte, Demirel'in "merkez sağ" siyaseti yeniden inşa etme stratejisinin bir uzantısı olmuştur (Arslan, 2019: 143-144). Siyasal istikrasızlık ve toplumsal huzursuzluğun damga vurduğu ve siyasetin 'sağ-sol' ekseninin keskin uçlarında yürütüldüğü 70'li yıllarda, AP liderliğinde kurulan 'sağcı' MC Hükümetlerinin (1975-1977 ve 1977-1978) temel ortak noktası, sol hareketlere ve özellikle DİSK'e karşı sert bir tutum takınmaları, komünizmle mücadeleyi devlet politikası haline getirmeleridir. Bu süreçte AP, komünizm karşıtı söylemini yalnızca ideolojik değil, aynı zamanda kurumsal düzeyde de örgütlemeye başlamış; MHP ve MSP ile ortak siyasi pozisyonlar geliştirerek sol muhalefete karşı milliyetçi bir blok oluşturmaya çalışmıştır (Demirel, 2023: 349).

Bu çerçevede, *Komünizmle Mücadele Dernekleri*, *Ülkü Ocakları* ve *Milli Türk Talebe Birliği* gibi sağ toplumsal örgütlerin AP'yle kurduğu dolaylı ittifak, sağcı seçmenin harekete geçirilmesinde etkili olmuş; ancak bu örgütlerin şiddet eylemlerine karışması, siyasi meşruiyet sorunlarını da beraberinde getirmiştir (Zürcher, 2017: 257). Bu durum, Özet'in (2023) vurguladığı üzere, AP'nin merkezde kalma çabasının zayıflamasına, milliyetçi-muhafazakâr çevrelerle kurduğu ittifaklar üzerinden marjinal unsurlarla iç içe geçmesine neden olmuştur. Bu

ideolojik savrulma, aynı zamanda partinin geleneksel merkez sağ seçmeniyle arasındaki mesafeyi açmıştır.

Bu hükümetler döneminde yaşanan siyasi cinayetler, öğrenci olayları ve sendikal baskılar, Türkiye'deki toplumsal kutuplaşmayı derinleştirmiştir. Bu bağlamda, "sokak hâkimiyetini sağlamak" ve "anarşiyi durdurmak" adına otoriter güvenlik politikaları öncelik kazanmıştır (Bora, 2023: 230-232). Ancak bu güvenlik politikalarının, uzun vadede demokratik siyasetin alanını daraltarak otoriterleşmeye zemin hazırladığı ve 12 Eylül sürecinin meşruiyet krizine katkı sunduğu da açıktır. Nitekim Özet'in (2023) de belirttiği üzere, AP'nin siyasal tarzında yaşanan bu dönüşüm, partiyi Soğuk Savaş'ın dikotomik mantığına mahkûm etmiş; siyasal rekabeti "biz ve onlar" ikiliği üzerinden kuran bir anlayışı kurumsallaştırmıştır. Dolayısıyla "milliyetçi güçlerle" kurulan koalisyonlar, kısa vadede siyasi iktidarı koruma amacı taşırken, toplumsal kutuplaşmayı azaltmak bir yana, daha da yoğunlaştırmıştır (Demirel, 2023: 349).

1977 seçimlerinde AP, oylarını artırarak %36,9'luk oranla ikinci parti olmasına karşın tek başına iktidar olabilecek bir çoğunluk yine elde edememiştir (Zürcher, 2017: 261-262) Bu durum, zaten 1970'li yılların başlarından itibaren belirginleşen siyasal sistemin işlerliğini daha da zorlaştırmıştır. Çünkü parlamento aritmetiğinde yaşanan kilitlenme, yürütmenin istikrarla çalışmasını engellediği gibi, hükümet kurma girişimlerini de kronik bir çıkmaza sürüklemiştir (Demirel, 2023: 364). Seçimlerde, CHP'nin %41,4 oy oranına rağmen tek başına hükümet kuramaması, büyük partiler arasındaki ideolojik kutuplaşmanın sistemin tıkanmasında ne denli etkili olduğunu ortaya koymaktadır. AP ile CHP arasında bir koalisyon kurulmasının mümkün olmaması, sistemin küçük ve uç partilere bağımlı hale gelmesine neden olmuş; bu da hükümetlerin kısa ömürlü ve etkisiz olmasına yol açmıştır (Akın, 2010: 401-403; Zürcher, 2017: 265).

Bu dönemde Demirel liderliğindeki AP, MSP ve MHP gibi küçük ancak ideolojik olarak güçlü sağ partilerle II. MC Hükümeti'ni kurmuştur. Ancak bu hükümet, birincisinden bile daha kırılgan bir zemine oturmuş; MSP ve MHP'nin kabine içindeki etkisi artmıştır. Nitekim II. MC hükümeti içinde AP, 148 milletvekiliyle temsil edilirken, yalnızca 3 milletvekili bulunan MHP'ye biri başbakan yardımcılığı olmak üzere iki bakanlık verilmesi, sağ cephedeki güç dengesinin kırılganlığını gözler önüne sermektedir (Akın, 2010: 403; Demirel, 2023: 348). Bu süreçte Demirel, iç güvenliği sağlama gerekçesiyle otoriter güvenlik politikalarını merkeze almış, "yetki lazımsa yetki, silah lazımsa silah" diyerek devleti olağanüstü yetkilerle donatmak

istemiştir. Ancak ne bu politikalar ne de sıkıyönetim uygulamaları kamu düzenini tesis etmeye yetmiştir (Demirel, 2023: 436).

Söz konusu gelişmelerle beraber, AP'nin siyasal temsil kapasitesi ciddi biçimde erozyona uğramıştır. Parti, bir yandan artan siyasi şiddet ve ekonomik krizle baş etmekte zorlanırken, diğer yandan da sağ içindeki rakiplerine karşı ideolojik üstünlüğünü muhafaza edememiştir. Özellikle *Ülkü Ocakları* gibi MHP'ye yakın örgütlerin sokak şiddetindeki rolü, AP'nin meşru siyasal zeminini oldukça zayıflatmıştır (Bora, 2023: 259; Demirel, 2023: 215-216). 1980'e gelindiğinde, ülkede haftalık ortalama 20-30 kişinin hayatını kaybettiği siyasi çatışma ortamı kamu düzenini fiilen işlevsiz kılmıştır. Cumhurbaşkanı seçimi gibi temel kurumsal işleyişler bile işlemez hâle gelmiş; Meclis 1980'de 100 turdan fazla oylama yapmasına rağmen yeni bir cumhurbaşkanı seçememiştir (Arslan, 2019: 169-170; Zürcher, 2017: 266). Bu koşullar altında TSK, 12 Eylül 1980 sabahı yönetime el koymuş; tüm siyasi partilerin faaliyetlerini durdurmuş ve ve bir yıl sonra AP dâhil olmak üzere mevcut tüm siyasi partileri feshetmiştir (Özdemir, 2013: 376; Şimşek, 2011: 194). Böylelikle, AP'nin merkez sağda kurduğu siyasal miras kesintiye uğramış; partinin temsil ettiği gelenek, sonraki yıllarda DYP ve ANAP gibi partiler üzerinden devam ettirilmeye çalışılmıştır.

Partinin kuruluştan itibaren siyasi serüvenini özetlemek gerekirse, DP'nin mirasçısı olarak kurulan parti, ülkede devam eden askeri vesayet nedeniyle başlangıçta pasif bir yaklaşım benimsemiştir. Bunda partinin o dönemki genel başkanı Gümüşpala'nın siyasi beceriksizliği, partinin kurumsallaşmasını tamamlamamış olması ve ordunun sivil siyaset üzerindeki vesayetinin etkili olduğu söylenebilir. 1964 yılında Demirel liderliği üstlenmesiyle birlikte özellikle 1965-1969 yılları arasındaki tek başına iktidar olduğu dönemde, ülkede ekonomik ilerleme, sınai kalkınma, siyasi ve sosyal istikrar sağlanmıştır. Bu başarı Demirel'i siyasette önemli bir figür haline getirmiştir (Enerem, 2018: 133-135). Ancak sonraki yıllarda AP, aynı başarılı performansı gösterememiştir ve buna paralel olarak seçmen desteği ve ekonomik büyüme zayıflamaya başlamıştır.

AP'nin iç yapısı ve ideolojik çizgisi, özellikle 1971 muhtırasının ardından belirgin bir dönüşüm geçirmiş; bu durum, partinin merkez sağdaki konumunun yeniden tanımlanmasını beraberinde getirmiştir. Fedayi'ye (2019) göre, AP, 1961-1971 ve 1971-1981 dönemleri olarak iki farklı safhada incelenebilecek bir yapı sergilemiştir. İlk dönemde, tipik bir merkez sağ parti karakteri taşıyan AP, geniş bir seçmen kitlesine ulaşmak amacıyla bürokrasi ve din adamları gibi çeşitli toplumsal kesimlerden etkili isimleri milletvekili olarak bünyesine katmış, bu sayede ülke siyasetinde merkezi bir aktör haline gelmiştir. Demirel'in genel başkan olarak seçilmesinin

ardından partinin oy oranındaki yükseliş, aynı zamanda DP'nin mirasına sahip çıkma iddiasındaki YTP ve CKMP gibi diğer partilerin oy kaybetmesiyle birleşerek, AP'nin DP mirasını tek başına üstlendiğini göstermiştir. Ancak 1971-1981 döneminde, özellikle muhtıra sonrası gelişen siyasi şartlar ve iç dinamikler sebebiyle AP, merkez sağ kimliğinden uzaklaşma sürecine girmiştir.

1971 askeri muhtırası ve sağ tabana hitap eden yeni partilerin ortaya çıkması, bu durumun yaşanmasında önemli etkenler olarak düşünülebilir. Bir daha tek başına iktidar olma şansı yakalayamayan AP, 70'li yıllar boyunca diğer sağ partilerle kurduğu MC koalisyonlarıyla iktidarda kalabilmiştir. 12 Eylül 1980'de ordu sivil siyasete tekrar müdahale ederek ülkedeki tüm siyasi faaliyetleri askıya almış ve tüm partileri olduğu gibi AP'yi de kapatmıştır. Tüm bunlara rağmen, AP 1980 darbesine kadar Türk siyasal hayatında çok önemli bir aktör olmaya devam etmiştir.

3.3.3. Anavatan Partisi (1983-2009/2024)

Siyasal ve ekonomik istikrarsızlığın derinleştiği 1970'li yıllar, Türkiye'de yönetim mekanizmalarının işleyişini felce uğratan kapsamlı bir kriz dönemini beraberinde getirmiştir. Artan toplumsal kutuplaşma, yaygınlaşan şiddet olayları ve ekonomik daralma, ülke genelinde derin bir toplumsal bunalım yaratmıştır. Bu gergin atmosferin bir sonucu olarak 12 Eylül 1980'de gerçekleşen askerî darbe, Türkiye siyasetinde otoriter bir yeniden yapılanma sürecini başlatmıştır (Kalaycıoğlu, 2002). Başka bir deyişle, darbe sonrasında ülke, siyasal temsiliyetin daraltıldığı, toplumsal katılımın denetim altına alındığı ve devlet-toplum ilişkilerinin yeniden tanımlandığı bir döneme girmiştir.

Bu süreçte askerî yönetim hem kurumsal hem de kurumsal olmayan siyasal aktörleri etkisizleştirerek kapsamlı bir otoriter düzen tesis etmiştir. Bireysel hak ve özgürlüklerin kısıtlandığı, ifade ve örgütlenme özgürlüklerinin ciddi biçimde sınırlandığı bu dönemde (Özdemir, 2013: 377-380), mevcut siyasal partiler kapatılmış, yeni parti kuruluşlarına yönelik katı sınırlamalar getirilmiş ve siyasi elitlerin büyük bölümü yasaklı hâle getirilmiştir (Özen, 2011: 125). Bu durum, Türkiye'de demokratik siyasal hayatın kurumsal sürekliliğinin kesintiye uğradığı, sivil siyaset alanının askeri vesayet altında yeniden biçimlendirildiği bir dönemi ifade etmektedir.

12 Eylül Darbesi sonrasında şekillenen otoriter siyasi düzen, hem mevcut partilerin kapatılması hem de yeni partilerin kuruluşuna getirilen sert kısıtlamalar yoluyla siyasal alanı büyük ölçüde daraltmış; liderlerin siyaset yapma hakkının elinden alınması ise halkın siyasal sisteme olan güvenini ciddi şekilde zedelemiştir. Bu siyasal boşluk ortamında toplumsal

düzeyde yeni bir siyasal temsil arayışı belirginleşmiş, seçmenler eski kutuplaşmalardan uzak, daha kapsayıcı ve reformist bir aktöre yönelme eğilimi göstermiştir. ANAP, işte bu yeniden yapılanma sürecinin doğrudan bir sonucu olarak, alternatif bir siyasal kanal inşa etme iddiasıyla siyaset sahnesine çıkmıştır (Demirel, 2018). Partinin kurucusu Özal, darbe sonrası askeri yönetim döneminde ekonomiden sorumlu bir bürokrat olarak kazandığı teknik güvenilirliğin yanı sıra, 24 Ocak Ekonomik İstikrar Programı'nın mimarlarından biri olması sayesinde hem iç hem dış çevrelerde güçlü bir meşruiyet temeli oluşturmuştur (Ahmad, 1999: 265). Özal'ın liderliğinde şekillenen ANAP, dönemin siyasal iklimine karşı sivil bir alternatif olmayı başarmış; kendisini "devletin değil halkın partisi" olarak konumlandırarak hem askeri vesayet yapısından hem de 1980 öncesinin ideolojik kamplaşmasından uzak bir siyasal zemin geliştirmiştir (Özen, 2011: 130).

Parti, farklı sosyal ve ideolojik kimlikleri bir araya getirerek geniş bir seçmen kitlesine hitap etmeyi hedeflemiş; ekonomik reformlar, serbest piyasa ilkeleri ve bürokratik engellerin azaltılması gibi söylemlerle bu stratejisini pekiştirmiştir (Öniş, 2004). ANAP'ın savunduğu devlet-toplum ilişkisi anlayışı, klasik devletçi yaklaşımlardan farklı olarak bireyi merkeze alan, devletin topluma hizmet eden bir aygıt olması gerektiğini vurgulayan bir çerçevede şekillenmiştir. Ekonomik kalkınmayı yalnızca mali büyüme olarak görmemiş, aynı zamanda toplumsal barışın ve siyasal istikrarın dayanağı olarak değerlendirmiştir (Demirel, 2018; Özen, 2011: 132). Bu yönüyle ANAP, darbe sonrası yeniden şekillenen siyasal düzlemde hem sistemin sınırları içinde hareket edebilen hem de bu sınırları esnetmeye çalışan kapsayıcı ve yenilikçi bir siyasal deneyim olarak dikkat çekmiştir.

1983 genel seçim süreci, Türkiye'nin demokratikleşme ve ekonomik dönüşüm yolculuğunda kritik bir eşik olarak öne çıkmıştır. Bu dönemde ANAP, askerî yönetimin dolaylı desteğini alan HP ve MDP'ye kıyasla çok daha etkili bir kampanya yürütmüştür (Ahmad, 1999: 267). Çandar'a (2013) göre, bu başarının ardında Özal'ın teknik bilgisinin yanı sıra halkla kurduğu sıcak ve doğrudan ilişki yer almaktadır. Seçim sürecinde, Özal hem pragmatik bir yönetici hem de seçmen nezdinde güven uyandıran, samimi bir figür olarak öne çıkmıştır. Onun geçmişteki teknokrat rolü, seçmenlerin zihninde güven ve istikrarla özdeşleşmiş; "Özal'ın Partisi" ve "ekonominin mimarı Özal" gibi sloganlar bu kişisel güveni siyasal desteğe dönüştüren sembollere dönüşmüştür (Duman, 2005).

Ancak seçim sürecinin bu görünürdeki serbestliğine karşın, siyasal rekabet oldukça sınırlı bir çerçevede ilerlemiştir. 1982 Anayasası'nın kabulünden sonra, 24 Nisan 1983 tarihli Resmî Gazete'de yayımlanan MGK kararı, siyasi partilerin kurulmasına izin vermekle birlikte, bu

partilerin 12 Eylül öncesi aktörleri savunamayacağı, eleştiremeyeceği ve siyasal geçmişle bağlantılı söylemler geliştiremeyeceği yönünde açık hükümler içermekteydi (Resmi Gazete, 1983). Bu durum hem parti organizasyonlarını hem de siyasal söylemin sınırlarını belirlemeyi amaçlayan bir vesayet mekanizmasının sürdüğüne işaret etmektedir. Bu çerçevede yeni kurulan partilerin kadrolarını oluşturması da bu denetleyici atmosferde ciddi güçlükler barındırmıştır. Önceki tüm partilerin kapatılmış olması ve siyasetçilerin büyük bölümüne getirilen yasaklar, siyasal birikimin devreye girmesini engellemiş; özellikle MGK'nın kurucu üyeler üzerindeki veto yetkisi, partilerin kuruluşunu yapısal olarak zorlaştırmıştır (Özdemir, 2013: 380). Bundan dolayı, ANAP'ın kurucu kadrosunun hem sayıca sınırlı olması hem de siyasal çevrelerde tanınmamış kişilerden oluşması, bu dönemde yeni bir partinin başarılı olabileceğine dair inancın zayıflığını da yansıtmaktadır. Kuruluş sürecinde kadroların birbirini tanımaması ve siyasal deneyim eksikliği, ANAP'ın örgütsel yapılanmasını zayıf kılarken, partinin yükselişi daha çok Özal'ın kişisel liderliği ve dönemin halkla buluşan ekonomik vizyonuyla şekillenmiştir (Kalaycıoğlu, 2002; Barlas, 2001: 60-62).

Öte yandan, askeri rejimin "eski siyaset"e karşı mesafeli duruşu, tanınmış siyasi figürlerden özellikle kaçınılmasını belirli bir stratejinin parçası hâline getirmiştir. Vesayetçi yapının onayını almak, yeni siyasi aktörlerin meşruiyet kazanmasında belirleyici olmuş; bu durum, ANAP'ın geleneksel siyasal elitlerden değil, doğrudan halktan doğduğu yönündeki algıyı pekiştirmiştir (Ahmad, 1993: 187). Parti, köklü siyasal yapılardan bağımsızlığı sayesinde, toplumun siyasal yorgunluk içinde olduğu bir dönemde "temiz bir başlangıç" imajı kazanarak cazip bir seçenek hâline gelmiştir (Özen, 2011: 128). Bu dönemde siyasal alanın ciddi biçimde daraltıldığı düşünüldüğünde, ANAP hem daha geniş bir toplumsal kesime hitap edebilmiş hem de sistem dışında kalan grupların sesi olabilmiştir. Seçim kampanyasında ise ANAP, toplumun çeşitli katmanlarında karşılık bulan dolaylı bir sistem eleştirisi geliştirerek, MGK destekli partilere karşı duyulan hoşnutsuzluğu etkili biçimde harekete geçirmiştir. Üç partinin toplam 1683 adayından 672'sinin YSK tarafından veto edilmesi, seçim sürecinin adil ve rekabetçi olmadığına dair kamuoyunda güçlü bir algı yaratmıştır (Özdemir, 2013: 380). Bu gelişme, ANAP'ın dayatılmış kadrolara karşı halkın iradesini temsil ettiği yönündeki kanaati güçlendirmiş ve partiye yönelik desteği daha da görünür kılmıştır.

Partinin kuruluş sürecindeki bu istisnai şartlar, partinin kurumsal yapısının görece zayıf kalmasına yol açarken, Özal'ın kişisel liderliği ve teknokratik vizyonu etrafında şekillenen bir "lider partisi" profili oluşturmuştur. Özal, ideolojik katılık yerine esnek ve pragmatik bir yaklaşım benimseyerek farklı toplumsal grupları aynı çatı altında toplamaya çalışmış; bu

yönüyle klasik siyasal yapılanmalardan ayrışan alternatif bir model sunmuştur (Birand ve Yalçın, 2012: 123). Ancak bu lider merkezli yapı, Özal sonrasında partinin siyasal kimliğini sürdürecek ideolojik bir çerçevenin gelişmesini engellemiş ve ANAP'ın zamanla bir "dönem partisi" olarak algılanmasına neden olmuştur. Parti programlarının, daha çok iktidardaki uygulamaların devamı niteliğinde şekillenmesi ise uzun vadeli siyasal derinlik üretme konusunda önemli sınırlılıklar yaratmıştır (Özen, 2011: 134).

Tüm bu siyasal sınırlamalara ve vesayetçi müdahalelere rağmen, toplumda demokratik katılım ve temsiliyet beklentisi giderek güç kazanmış; askeri rejimin inşa ettiği denetimli siyasal düzenin uzun vadeli sürdürülebilirliği sorgulanmaya başlanmıştır. Bu bağlamda, 1983 genel seçimleri, sivil siyasetin yeniden şekillenmesinde bir dönüm noktası olarak önem kazanmış ve Özal liderliğinde kurulan ANAP, %45,14 oy oranıyla parlamentoda çoğunluğu elde ederek iktidara yürümüştür (YSK, 2024). Seçim sürecinde, MDP'nin askeri yönetim tarafından desteklenmesi kamuoyunda "devlet partisi" algısını kuvvetlendirmiş, bu durum ANAP'ın tabanda daha samimi ve halktan yana bir aktör olarak algılanmasını kolaylaştırmıştır. Seçimlere katılımı zorunlu hâle getiren ve katılmayanlara para cezası öngören düzenlemeye rağmen elde edilen %92,9'luk yüksek katılım oranı, halkın tercihinin rejimin öngörüsünü aştığına işaret etmiş ve seçim sonuçlarının meşruiyetini pekiştirmiştir (Ahmad, 1999: 267-269). ANAP, yalnızca merkezi düzeyde değil, Mart 1984 yerel seçimlerinde de birinci parti olmayı sürdürerek iktidarını yerel düzlemde de kurumsallaştırmıştır (YSK, 2024).

Bu tek başına iktidar olma başarısını mümkün kılan unsurlar arasında ANAP'ın dönem koşullarına uygun stratejik hamleleri bulunmaktadır. Öncelikle, MGK tarafından veto edilmeyen nadir partilerden biri olması, ANAP'a siyasi sahada meşru bir aktör olma avantajı kazandırmıştır. Askeri yönetimin tehdit olarak algıladığı siyasi oluşumlara yönelik kısıtlamaları, ANAP'ın daha az dirençle karşılaşmasını sağlamış; bu durum, toplumun farklı kesimlerinde kabul görmesini kolaylaştırmıştır. Ancak burada önemli olan nokta, ANAP'ın bu avantajı pasif biçimde kullanmakla yetinmeyip, aktif bir iletişim ve strateji ile kitlelere ulaşabilmiş olmasıdır. ANAP, vesayet sistemine açıkça meydan okumadan ama onun sınırlamalarını da aşacak biçimde bir "orta yol siyaseti" inşa etmiştir (Karataş, 2022:50).

Bu dönemde ANAP'ın önünün açılmasında, 24 Ocak Kararlarının uygulanabilmesi için uygun siyasal ve toplumsal zeminin oluşturulması da belirleyici olmuştur. Toplumun geniş kesimleri için ağır sonuçlar doğurabilecek bu ekonomik programın demokratik bir ortamda yoğun tepkiyle karşılaşması kuvvetle muhtemeldi. Bu nedenle, askeri yönetimin muhalefeti bütünüyle bastıran otoriter tutumu, ekonomik reformların toplumsal dirençle karşılaşmadan

hayata geçirilmesini kolaylaştırmıştır (Birand ve Yalçın, 2012: 89). Böylece 24 Ocak Kararları, yalnızca ekonomik bir dönüşüm programı değil, aynı zamanda askeri rejimin siyasal mühendislik stratejisinin de bir parçası hâline gelmiştir. Ahmad'a (1999: 249) göre, Özal bu süreçte askeri rejim tarafından "güvenilir bir sivil yüz" olarak görülmüştür. 12 Eylül yönetimi, ekonominin dışa açılmasını ve liberalizasyonu hedefleyen politikalarını, Özal'ın teknokratik yetkinliğiyle uyumlu bir biçimde değerlendirmiştir. Nitekim MGK, 1983 seçimlerine giderken Özal'ı ve partisini siyasal rekabet dışında tutulmasını sağlayabilecek tüm araçlara sahip olmasına rağmen, onun seçimlere katılmasına izin vermiştir; çünkü ordu, Özal'ın 24 Ocak Kararlarının çizgisinde bir ekonomik yönelim sürdüreceğinden emindi. Bu tutum, ANAP'ın siyasal meşruiyetini fiilen destekleyen, fakat açık biçimde dile getirilmeyen bir askeri onayın varlığına işaret etmektedir.

Benzer biçimde, Tutan (2020) da bu dönemi, "askeri yönetimin ekonomiyi Batı tipi serbest piyasa ilişkilerine açma hedefiyle siyasal liberalizmi kontrollü biçimde sınırlandırdığı" bir yeniden yapılanma süreci olarak yorumlamaktadır. Tutan'a göre, 1970'li yıllardaki ekonomik krizlerin ardından, ordu yeni bir ekonomik düzenin ancak siyasal istikrar koşullarında sürdürülebileceği kanaatine varmış ve ANAP'ı bu istikrarın en uygun aracı olarak değerlendirmiştir. Bu çerçevede, askeri yönetimin açık bir biçimde destek vermekten kaçınmakla birlikte, ANAP'a zımni bir kolaylaştırıcı rol üstlendiği söylenebilir. Böylelikle ANAP'ın yükselişi, demokratik bir siyasal rekabetin değil, askeri yönetimin neoliberal dönüşüm projesine uygun bir siyasal yapı inşa etme arayışının sonucu olarak şekillenmiştir.

Bununla birlikte, ANAP'ın dönemin medya olanaklarını etkin bir şekilde kullanması da başarıda belirleyici olmuştur. Parti, televizyon ve radyo gibi kitlesel iletişim araçlarını kullanarak reformcu mesajlarını doğrudan halka ulaştırmayı başarmıştır. Ekonomik kalkınma, istikrar ve bireysel refah gibi temaları güçlü görsel ve sözel araçlarla destekleyen bu strateji, ANAP'ın popülerliğini artırmıştır. Medya aracılığıyla inşa edilen bu reformist imaj, partiyi sadece teknik olarak yeterli değil, aynı zamanda geleceğe dair umut veren bir siyasal aktör olarak konumlandırmıştır. Bu yönüyle ANAP, darbe sonrası siyasette hem sistem içi hem de sistem karşıtı yönleri barındıran çift yönlü bir temsil kabiliyeti göstermiştir (Özen, 2011: 127).

ANAP'ın siyasal yükselişinde etkili olan unsurlardan biri de geçmişle kurduğu mesafeli ilişki üzerinden inşa ettiği söylemsel stratejidir. Zira 12 Eylül öncesindeki şiddet ortamı ve ideolojik gerilimlerden bunalmış olan toplum, daha bütünleştirici bir siyasal üsluba yönelme eğilimindeydi. Bu nedenle, parti 1980 öncesinin siyasal kutuplaşmalarını ve ekonomik istikrarsızlığını sıkça gündeme getirerek, kendisini bu kaotik yapının karşısında

konumlandırmıştır. Eski partileri çıkar çatışmaları, ideolojik bölünmeler ve yönetim zaaflarıyla özdeşleştiren ANAP, buna karşılık kendi siyasal varlığını "huzur, kalkınma ve toplumsal bütünlük" ilkeleri çerçevesinde tanımlamıştır (Özen, 2011: 130). Bu karşıtlık stratejisi, partinin popülist retoriğini beslemiş; yalnızca ekonomik vaatlere dayanmayan, farklı toplumsal talepleri buluşturabilen bir mobilizasyon kapasitesi yaratmıştır.

Bu yaklaşım, partinin demokratikleşme söylemini sahiplenmesini kolaylaştırmış; sivil siyaseti güçlendirme yönündeki iddiasını daha meşru kılmıştır (Belhan, 2021). Kapsayıcı bir dille farklı toplum kesimlerine hitap etmeyi başaran parti, Türkiye'nin farklı siyasi görüşlerine sahip seçmenleri tek bir çatı altında toplayarak "merkez" bir parti olarak konumlanmış ve bu yaklaşımıyla, özellikle siyasi kutuplaşmalardan yorulmuş seçmenler için çekici bir seçenek haline gelmiştir. ANAP'ın "sivil parti" kimliği ile merkez sağ geleneği temsil etme iddiası, partinin örgütlenme ağının genişlemesinde ve taban bulmasında kritik bir rol oynamıştır. Özellikle kırsal kesimdeki seçmenlere ulaşma stratejisi ile ANAP, Türkiye'nin dört bir yanında geniş bir teşkilat yapısı kurarak, toplumun her kesiminden destek sağlamayı başarmıştır (Akın, 2018). Bu yapının temelini, partinin tüzüğünde yer alan "muhafazakâr, milliyetçi ve sosyal adaletçi" ilkeler bütünlüğüyle oluşturduğu ideolojik sentez oluşturmuş, böylelikle farklı sosyolojik gruplar arasında bağ kurmayı mümkün kılmıştır (ANAP, 1983). Böylece ANAP hem kentsel hem de kırsal alanda geniş bir temsil ağı oluşturarak kendisini güçlü bir siyasi aktör olarak konumlandırmıştır.

Parti, vesayetle sınırlanmış siyasal alanda dahi sivillik ve reform temelli bir siyasal kimlik geliştirerek, geniş bir seçmen desteği kazanmıştır. Ortaya çıkan tablo, ANAP'ın kısa vadeli bir siyasal hareket olmayacağına; halkın demokrasi, ekonomik iyileşme ve siyasi normalleşme taleplerine yanıt verebilecek güçlü bir aktör olacağına dair güçlü işaretler vermiştir (Demirel, 2018). Bu durum, ANAP'ın başarısını sadece lider karizması ya da kampanya becerilerine indirgemeden partinin kurumsal söyleminin toplumun beklentileriyle örtüşmesiyle açıklamayı gerekli kılmaktadır. Nitekim Özen'in (2011: 126) vurguladığı gibi, ANAP'ın sivillik ve kalkınmacılık temelinde inşa ettiği meşruiyet, mevcut siyasal alanın sınırları içinde dahi güçlü toplumsal karşılıklar üretilebileceğini ortaya koymuştur. Bu başarı, ANAP'ı darbe sonrası şekillenen düzenin edilgen bir sonucu olmaktan çıkarıp, bu düzeni dönüştürme potansiyeli taşıyan aktif bir siyasal özneye dönüştürmüştür.

Askeri vesayetin ardından şekillenen yeni dönemde toplumun sivilleşme yönündeki beklentilerini karşılayan parti, devletin yeniden tanımlanması ve ekonomik yapının reforme edilmesi taleplerine yanıt üretebilen bir siyasi aktör olarak öne çıkmıştır. Bu çerçevede,

ANAP'ın güçlü toplumsal desteği, sadece söylemsel çeşitliliğiyle değil, aynı zamanda ekonomi merkezli reformcu politikalarıyla da ilişkilidir. Özal liderliğindeki parti, devletçi kalkınma anlayışına karşı ekonomik liberalizasyonu savunmuş; bu yönüyle hem yerli girişimcilerden hem de dış çevrelerden destek görmüştür (Demirel, 2018). Ancak reformların hızla uygulanması adına hukukî süreçlerin ve kurumsal yapının zaman zaman arka plana itilmesi, eleştirilerin odağında yer almıştır. Buna rağmen, ANAP'ın kısa sürede geniş bir seçmen kitlesine ulaşmasında Özal'ın karizmatik liderliği, teknolojiyi etkin biçimde kullanan kampanya yöntemleri ve modern yönetişim dili etkili olmuştur. Bu yeni siyaset tarzı, klasik merkez sağ partilerden farklılaşarak Türkiye'de sağ siyaset algısının yeniden şekillenmesinde belirleyici bir rol oynamıştır (Akın, 2018).

Kamuoyunda "ekonominin mimarı" olarak anılan Özal, ANAP'ın reformcu kimliğinin kişiselleşmiş bir temsiline dönüşmüştür. Bu unvan, doğrudan 24 Ocak 1980 kararlarıyla ilişkilidir. Türkiye ekonomisinin yapısal dönüşümünü hedefleyen bu kararlar, kamu müdahalesini azaltmayı, serbest piyasa mekanizmalarını işler hâle getirmeyi ve ülkeyi küresel ekonomik sisteme entegre etmeyi amaçlamıştır. ANAP, bu politik çizgiyi kurumsal kimliğinin temeline yerleştirerek ekonomik liberalleşmeyi ideolojik bir yönelimden ziyade teknik ve zorunlu bir çözüm olarak benimsemiştir (Özen, 2011: 134).

Partinin ekonomi programları, Özal liderliğinde geliştirilen bu reformist çerçeveye dayanmakta; ithal ikameci kalkınma modelinden ihracata yönelik üretime geçiş, dış ticaretin serbestleştirilmesi, döviz ve sermaye hareketlerinin liberalleştirilmesi gibi yapısal adımları içermekteydi (Koçyiğit, 2003: 499-501). Faiz kontrollerinin kaldırılması, esnek döviz kuru sistemine geçilmesi ve kamu sübvansiyonlarının azaltılması gibi önlemler, piyasa merkezli dönüşümün teknik araçları olarak öne çıkmıştır. Tüm bu uygulamalar, ANAP'ı ideolojik değil, rasyonel ve teknik temellere dayanan bir reform hareketi olarak konumlandırmış; bu sayede parti hem istikrar arayışındaki seçmenlerde hem de değişim talep eden toplumsal kesimlerde güven telkin eden bir alternatif hâline gelmiştir (Özen, 2011: 137).

24 Ocak Kararlarıyla şekillenen bu ekonomik paradigma, ANAP iktidarı süresince bir tercih olmanın ötesinde yapısal bir zorunluluk olarak görülmüştür. 1980'ler boyunca sürdürülen politikalar, Türkiye'yi ithal ikameci modelden uzaklaştırarak dışa açık, ihracata dayalı ve serbest piyasa ilkesine dayanan yeni bir kalkınma anlayışına yöneltmiştir. Bu model, piyasa mekanizmalarının serbest işlemesini sağlayacak düzenlemeleri öncelemiş; aynı zamanda devletin ekonomik müdahale kapasitesini sınırlandırmayı hedeflemiştir (Demirel, 2018). Her ne kadar bu dönüşüm makroekonomik göstergelerde istikrar ve büyüme yaratmış olsa da gelir

dağılımında bozulma, işsizlikte dalgalanma ve sosyal adaletsizlik gibi maliyetleri beraberinde getirmiştir. Özellikle sabit gelirli kesimler ve kırsal bölgelerde yaşayanlar bu reformların kısa vadeli olumsuzluklarını daha yoğun biçimde hissetmiştir (Bakan ve Öztürk, 2021).

ANAP yönetimi, uygulamaya koyduğu yapısal reformları teknik birer çözüm olmanın ötesinde, toplumsal istikrarın sürdürülebilirliği için zorunlu bir çerçeve olarak sunmuştur. Yaşanan ekonomik sıkıntılar, kamuoyuna geçici fedakârlıklar olarak aktarılmış; bu söylem üzerinden partinin ekonomi temelli siyasal meşruiyeti yeniden üretilmiştir. Özellikle kalkınmanın zamanla refahı beraberinde getireceği yönündeki anlatı, geniş toplumsal kesimlerin desteğini sağlamada etkili olmuştur (Özen, 2011: 133). ANAP, ekonomik performansı sadece yönetsel bir başarı göstergesi olarak değil, siyasal otoritenin dayanağı olarak kurgulamış ve reform politikaları ile siyasal düzen arasında sürekli bir ilişki kurmuştur (Demirel, 2018). Bu yaklaşım, ekonomik dönüşüm programlarını aynı zamanda toplumsal bütünlüğü koruyan bir ideolojik zemine dönüştürmüştür.

Ancak bu strateji kamuoyundaki desteğin sürdürülmesini tam anlamıyla sağlayamamıştır. Eylül 1986'daki ara seçimlerde ANAP'ın oy oranı %32,1'e gerilemiş, merkez sağın diğer önemli partisi DYP seçimlerin galibi olmuştur (Milliyet Gazetesi, 1986). Bu süreçte, partinin, eski siyasetçilere yönelik yasakların kaldırılmasına karşı takındığı tutum eleştirilerin odağına yerleşmiş; Başbakan Özal bu yasakların devamı için aktif bir kampanya yürütmüştür. Buna karşın, Eylül 1987'de yapılan referandumda seçmenler siyasi yasakların kaldırılması yönünde oy kullanmış ve bu gelişmenin ardından ANAP erken seçim çağrısında bulunmuştur. Kasım 1987 seçimlerinde partinin oy oranı %36,31'e düşmesine rağmen, ANAP parlamentodaki çoğunluğunu korumuş ve iktidarını sürdürmüştür (Milliyet Gazetesi, 1987). Bu sonuç, seçmen desteğinin mutlak bir sadakat değil, değişen toplumsal ve siyasal koşullara duyarlı bir denge üzerinden şekillendiğini ortaya koymuştur.

Yasaklı siyasilerin yeniden siyasal hayata dönmesi, ANAP için ciddi bir meydan okumayı beraberinde getirmiştir. 1987 referandumu sonrasında siyasal yasakların kalkmasıyla birlikte, 12 Eylül öncesinin güçlü aktörleri yeniden siyaset sahnesine çıkmış ve merkez sağda rekabetin dengesi değişmiştir. Bu gelişmenin etkileri Mart 1989 yerel seçimlerinde açık biçimde gözlemlenmiştir. SHP birinci parti olarak sandıktan çıkması, ANAP açısından yalnızca bir seçim yenilgisi değil, toplumsal desteğin önemli ölçüde eridiğini gösteren bir kırılma anı olmuştur (YSK, 2024). İl genel meclisi düzeyinde oy oranı ciddi şekilde düşen ANAP, büyükşehirler başta olmak üzere pek çok il belediyesini kaybetmiş; bu da partinin yerel düzeydeki meşruiyetini sorgulatır hâle getirmiştir. Seçim sonuçları, muhalefet partilerinin

Cumhurbaşkanlığı seçimleri öncesinde erken seçim çağrısı yapmasına yol açmış; aynı zamanda halkoyuyla meşrulaşmamış bir cumhurbaşkanının siyasal zemini üzerine kamuoyunda tartışmalar başlamıştır (Erdoğan, 2008: 158).

Sadece 1,5 yıl içinde yaklaşık 15 puanlık oy kaybı yaşayan ANAP'ın bu hızla eriyen toplumsal desteği, 1989'daki Cumhurbaşkanlığı seçiminin demokratik meşruiyetine ilişkin kaygıların artmasına neden olmuştur. Buna karşın, meclisteki çoğunluğunu koruyan ANAP, muhalefet partilerinin boykotuna rağmen Özal'ı Cumhurbaşkanlığına taşımıştır. Özal'ın ardından başbakanlık görevine Yıldırım Akbulut getirilmiş; ancak Özal bu süreçte anayasal sınırlar çerçevesinde kalsa da iç siyasete yön vermeye devam etmiştir. Özellikle dış politika alanındaki müdahaleleri dikkat çekmiş; bu müdahaleler iki dışişleri bakanının istifasına neden olmuştur (Ahmad, 1999: 278; Akın, 2018). Bu gelişmeler, Özal'ın Cumhurbaşkanlığı görevi sırasında partisiyle resmî bağını kesmiş olsa da fiilî etkisinin sürdüğünü göstermiştir.

1991 yılına gelindiğinde ANAP içindeki ideolojik gerilimler derinleşmiş, özellikle muhafazakâr ve liberal kanatlar arasındaki çatışma parti içi bütünlüğü tehdit eder hâle gelmiştir. Bu sürecin sembolik kırılma noktalarından biri, Semra Özal'ın İstanbul İl Başkanlığı'na aday gösterilmesidir. Bu girişim, muhafazakârlar tarafından açık biçimde engellenmeye çalışılmış ve parti içindeki dengelerin daha da bozulmasına yol açmıştır. Haziran 1991 kongresinden Mesut Yılmaz'ın genel başkan olarak çıkması, ANAP içinde liberal kanadın ağırlığını artırmış; Cumhurbaşkanı Özal ise, kararsızlığını korumakla birlikte, nihayetinde Yılmaz'ın arkasında durmuş ve Ekrem Pakdemirli'ye devletin üst yönetiminde iki muhafazakâr ismin bulunamayacağını ifade etmiştir. Bu uyarı üzerine Yılmaz, parti içi dengeleri korumak adına Pakdemirli'yi başbakan yardımcılığı görevine getirmiştir (Keçeciler, 2014: 160-162). Parti içi dengelerin sarsıldığı bu süreçte, Cumhurbaşkanı Özal'ın desteğini alan Yılmaz'ın genel başkanlık koltuğuna oturması, dönemin başbakanı Yıldırım Akbulut'un istifasını beraberinde getirmiştir (Zürcher, 2017: 287).

Kongre süreciyle birlikte parti içindeki hizipleşme "Özalcılar" ve "Yılmazcılar" şeklinde belirgin iki gruba ayrılmıştır. Özal'ın desteklediği Mehmet Keçeciler'in genel başkanlık adaylığının önünün kesilmesi, ANAP'ta liberal grubun mutlak hâkimiyet kurduğunu göstermiştir (Erdoğan, 2008: 161-162). Bu süreçte gerçekleştirilen 2. Olağanüstü Kongre'de parti tüzüğünde yapılan değişiklikler, Keçeciler'in adaylığını resmen engellemiş; Yılmaz'ın yeniden genel başkan seçilmesinin ardından aralarında Keçeciler'in de bulunduğu çok sayıda muhalif milletvekili partiden ayrılmıştır. Bazı isimler daha sonra ANAP'a geri dönmüşse de bir kısmı "Yeni Parti"yi kurarak ayrışmayı kurumsallaştırmıştır (Donat, 1987: 468-470).

Bu ayrışmalar, Cumhurbaşkanı Özal ile ANAP arasındaki ilişkiyi de geri dönülmez biçimde zedelemiştir. Milletvekili aday listelerinin hazırlanması sürecinde Özal ile Yılmaz arasında ciddi görüş ayrılıkları yaşanmış; parti, kurucu liderin siyasal vizyonundan uzaklaşmaya başlamıştır. Bu kopuş, Özal'ın parti içindeki yakın çevresine istifa etmeleri yönünde çağrıda bulunmasına kadar ilerlemiş; bunun sonucunda 16 milletvekili ve çok sayıda parti üyesi görevlerinden ayrılmıştır. Özal'ın bu dönemde aktif siyasete geri dönme ve yeni bir parti kurma arzusunu yakın çevresiyle paylaştığı bilinse de bu niyetini hayata geçiremeden vefat etmiştir (Güner, 2014: 231-233).

Parti içi bölünmelerin derinleşmesi ve kamuoyundaki yıpranmışlık algısı, ANAP'ı erken seçim kararı almaya zorlamıştır. Bu süreçte, Yılmaz liderliğinde yürütülen seçim kampanyasında gençlik ve yenilikçilik temaları ön plana çıkarılmış; ANAP'ın yeniden toparlanma iddiası vurgulanmıştır. Ancak 1991 genel seçimlerinde parti %24 oy alarak 115 milletvekili ile ikinci sıraya gerilemiş; böylece ANAP siyasal arenada ana muhalefet konumuna düşmüştür (YSK, 2024). Bu sonuç, hem lider değişiminin seçmen nezdindeki karşılığının sınırlı olduğunu hem de ANAP'ın toplumsal tabanını konsolide etme kapasitesinde ciddi bir daralma yaşandığını ortaya koymuştur.

Tüm bu iç siyasi kırılmalar, liderlik çatışmaları ve ideolojik savrulmalar ANAP'ın kurucu çizgisinden uzaklaşmasına neden olurken, partinin Özal döneminde dış politika alanında benimsediği yeni yönelim, siyasal kimliğin dönüşümünde tamamlayıcı bir unsur hâline gelmiştir. Özellikle Özal'ın liderliğinde şekillenen dış politika anlayışı, geleneksel güvenlik merkezli ve Batı'ya sıkı bağlı diplomasi çizgisinden uzaklaşarak, ekonomik çıkarlar temelinde kurgulanan pragmatik ve çok boyutlu bir stratejiye evrilmiştir (Kurt, 2018). Ekonomik liberalleşmenin bir uzantısı olarak değerlendirilen bu yaklaşım, Türkiye'yi hem Batı ittifakı içinde tutmayı hem de Doğu ile geliştirilecek ilişkiler üzerinden uluslararası manevra alanını genişletmeyi amaçlamıştır. Bu çerçevede KEİB ve ECO gibi bölgesel inisiyatifler, Türkiye'nin dış politikasında çeşitlilik arayışının somut yansımaları olarak öne çıkmıştır. Özal'ın dış ilişkileri ideolojik çizgilerden arındırarak rasyonel çıkarlar etrafında yeniden tanımlaması, Türkiye'nin farklı coğrafi havzalarla eşzamanlı temas kurma kapasitesini artırmıştır (Doster, 2016: 212; Ataman, 2003).

Bu çok yönlü dış politika anlayışı, Türkiye'nin yalnızca Batı'yla değil, Orta Asya, Ortadoğu ve Balkanlarla da ilişkilerini güçlendirmeye yönelik bir vizyonu yansıtmıştır. Soğuk Savaş sonrası oluşan yeni jeopolitik düzende, Türkiye'nin merkezî konumu bir avantaja dönüştürülmeye çalışılmış; bu çerçevede Özal hem ekonomik hem diplomatik kazanımların

önünü açan açılımlar gerçekleştirmiştir (Kurt, 2018). "21. yüzyıl Türk yüzyılı olacaktır" söylemiyle başlatılan Orta Asya açılımı, bu yeni stratejinin merkezinde yer almış ve Türkiye'nin tarihsel bağlarıyla uyumlu bir bölgesel aktör olma iddiasını güçlendirmiştir (Doster, 2016: 204).

Öte yandan, bu çok boyutlu dış politika vizyonunun önemli bir ayağını da Avrupa ile ilişkiler oluşturmuştur. 12 Eylül sonrasında donuklaşan AET ile ilişkileri canlandırmak isteyen ANAP hükümeti, 14 Nisan 1987'de tam üyelik başvurusunda bulunmuş ve bu hamleyi Türkiye'nin kalkınma hedefleriyle doğrudan ilişkilendirmiştir. Özal, AET üyeliğini yalnızca diplomatik değil, aynı zamanda ekonomik modernleşmenin ve Batı bloğunda konum pekiştirmenin bir aracı olarak görmüştür. Ancak demokratikleşme sürecindeki yetersizlikler ve ekonomik göstergeler nedeniyle AET, bu başvuruyu yanıtsız bırakmış; Türkiye'yi Avrupa dışı arayışlara yönelten bu gelişme, çok yönlülük ilkesinin dış politikadaki önemini daha da artırmıştır (Özen, 2011: 163; Ataman, 2003). Özal'ın Avrupa ile ilişkilerde karşılaştığı bu tıkanma, onu Batı'ya bağımlılığı dengeleyici adımlar atmaya sevk etmiş; böylece Türkiye'nin dış politikası, merkezî bir eksenden çok yönlü, esnek ve çıkar odaklı bir yapıya evrilmiştir.

Özal'ın Avrupa ile ilişkilerde yaşadığı hayal kırıklığı ve AET'den beklenen karşılığın alınamaması, dış politikada yönünü daha kararlı biçimde ABD'ye çevirmesine neden olmuştur. Bu dönemde, ANAP dış politikasının belirginleşen yönlerinden biri, Türkiye'nin Amerikan stratejik öncelikleriyle giderek daha uyumlu bir çizgiye yerleşmesi olmuştur. Özellikle Körfez Savaşı sırasında Türkiye'nin ABD öncülüğündeki koalisyona doğrudan ve koşulsuz destek vermesi, bu eğilimin en açık göstergesi olarak öne çıkmıştır. Özal, Türkiye'nin ulusal çıkarlarını büyük ölçüde Amerikan dış politika öncelikleriyle paralel bir zeminde tanımlarken, geleneksel çok yönlü denge siyasetinden uzaklaşmış ve ülkenin bölgesel politikaları üzerindeki özerk manevra alanını daraltmıştır (Doster, 2016: 207-208).

Bu tercih, dış politika çevrelerinde "ulusal reflekslerin zayıflaması" şeklinde yorumlanırken Türkiye'nin ABD eksenli bir yönelime yakınlaşması eleştirilere konu olmuştur. Bununla birlikte, Körfez Savaşı sırasında sergilenen bu yüksek profilli ve revizyonist dış politika anlayışı, Özal'ın Türkiye'yi yalnızca bölgesel değil, küresel ölçekte etkin bir aktör olarak konumlandırma arzusunun da bir yansımasıdır. ABD ile geliştirilen yakın ilişkiler, Özal açısından uluslararası sistemde Türkiye'nin görünürlüğünü ve ağırlığını artıracak stratejik bir araç olarak değerlendirilmiş; ancak bu yaklaşım, dış politikada bağımsızlık ilkesinin sınırlarını zorlayan bir yönelime de zemin hazırlamıştır (Laçiner, 2009: 196-198). Sonuç olarak, ANAP döneminin dış politika yaklaşımı, klasik güvenlik eksenli ve Batı merkezli dış politikanın

sınırlarını aşarak ekonomik çıkarlar doğrultusunda çok yönlü bir çerçeveye oturtulmuş; fakat bu çok boyutluluk, zaman zaman aşırı Amerikan bağımlılığıyla dengelenmiş ve Türkiye'nin özerk dış politika kapasitesini tartışmalı bir noktaya taşımıştır.

Bu dış politika yöneliminin Türkiye'nin uluslararası konumunu dönüştürme çabasına denk düşmesine karşın, iç siyasetteki gelişmeler ANAP'ın istikrarını koruyamamasına yol açmıştır. Özal'ın Cumhurbaşkanlığına geçişiyle birlikte parti içinde denge liberaller lehine bozulmuş, ancak bu hâkimiyet merkez sağ seçmeni bir arada tutma konusunda yeterli karşılık bulamamıştır. 1993'te Özal'ın ani vefatı, Yılmaz liderliğindeki grubun parti üzerindeki kontrolünü pekiştirmiş; buna rağmen, ANAP içindeki kırılmalar giderilemeden parti siyasal gücünü hızla yitirmeye başlamıştır. 1995 genel seçimlerine gidilirken merkez sağın dağınık yapısı, ANAP'ın toplumsal tabanını konsolide etmesini zorlaştırmış; seçim sonuçları partinin Refah Partisi'nin ardından ikinci sıraya düşmesiyle sonuçlanmıştır. Seçimlerin ardından ANAP ve DYP tarafından kurulan ANAYOL hükümeti ise, merkez sağın liderliği konusundaki rekabet, güven oylamasının iptali ve derinleşen anlaşmazlıklar nedeniyle yalnızca dört ay ayakta kalabilmiştir (Erdoğan, 2008: 161).

İki merkez sağ partinin kurduğu ANAYOL Hükümeti'nin düşmesinden sonra, DSP lideri Bülent Ecevit'in başbakanlığında DTP ve ANAP'ın da yer aldığı ANASOL-D koalisyonu kurulmuş, ancak bu hükümet de Yılmaz'ın adının karıştığı Türkbank ihalesi skandalı nedeniyle yalnızca 18,5 ay ayakta kalabilmiştir (Sayın, 2020). Hakkında verilen gensoru önergesi sonrası ANAP hükümetten çekilmiş ve partinin siyasal meşruiyeti bir kez daha zedelenmiştir. 1999 genel seçimlerinde ANAP, yalnızca 86 milletvekili çıkararak Meclis'te dördüncü sıraya gerilemiş (YSK, 2024), buna rağmen kurulan 57. Hükümet'te koalisyon ortağı olarak yer almayı sürdürmüştür (Akın, 2010: 462). Ancak bu tablo, partinin halk nezdindeki karşılığının giderek zayıfladığını ve merkez sağ içindeki öncü konumunu kaybetmeye başladığını açık biçimde ortaya koymuştur.

2000'li yıllara gelindiğinde ANAP, siyasal etkisini büyük ölçüde yitirmiş, toplumsal karşılığı daralan bir yapıya dönüşmüştür. 2002 genel seçimlerinde %10'luk barajı aşamayan parti, ilk kez TBMM'de temsil edilememiştir (Milliyet, 2002). Seçim sonrasında genel başkanlığa Ali Talip Özdemir getirilmiş; ancak kısa süre sonra istifasıyla yerine Nesrin Nas seçilmiştir. Yılmaz'ın siyasetten çekilmesinin ardından yaşanan bu liderlik değişimleri, partide süreklilik duygusunu zayıflatmış ve ANAP'ı istikrarsız bir görüntüye sürüklemiştir. 2005 yılında AK Parti'den ayrılan eski ANAP'lı Erkan Mumcu'nun genel başkanlığa tek aday olarak seçilmesiyle partiye yeni bir yön verilmek istenmiş, Mumcu yaptığı konuşmada "ANAP'ın bir

siyasi partiden fazlası olduğunu ve Türkiye'nin Anavatanlı ve Anavatansız yıllarının karşılaştırılması gerektiğini" vurgulamıştır (CNNTürk, 2005). Aynı yıl parti ismini ve kısaltmasını değiştirerek ANAVATAN adını almış; ancak bu sembolik hamleler kamuoyundaki siyasal karşılığını yeniden inşa etmeye yetmemiştir.

AK Parti'nin merkez sağın yeni temsilcisi olarak yükselmesiyle birlikte, ANAVATAN'ın DYP ile birleşme arayışları da gündeme gelmiş; ancak planlanan birliktelik hayata geçirilemeyince parti 2007 genel seçimlerine katılamamıştır. Bu başarısız birleşme girişiminin ardından ANAVATAN, 2009 yılında DP ile birleşme kararı alarak kendini feshetmiştir (NTV, 2009). Böylece Türk siyasetinde bir dönemin belirleyici aktörlerinden biri olan ANAP, kurumsal varlığını sona erdirmiştir. Her ne kadar 2011 yılında İbrahim Çelebi başkanlığında yeniden açılmış olsa da (ANAP, 2011), bu girişim kamuoyu nezdinde karşılık bulmamış ve parti tabela düzeyinde varlığını sürdürmüştür.

Bu tarihsel arka plan doğrultusunda, ANAP'ın siyasal yükselişi ve düşüşünün ardından geride bıraktığı mirası anlamak, partinin ideolojik konumu, örgütsel yapısı ve liderlik profili üzerinden kapsamlı bir değerlendirmeyi gerekli kılmaktadır. Bu çerçevede, siyaset bilimciler tarafından sıklıkla "lider odaklı bir dönem partisi" (Yalnızoğlu, 2017) olarak tanımlanan ANAP üzerine yapılacak siyasi ve sosyolojik bir değerlendirme, partinin Türk siyasi tarihinde üstlendiği geçişsel rolü daha net biçimde ortaya koyacaktır.

1980'li yıllar Türkiye'de siyasal ve toplumsal yapının yeniden şekillendiği, devlet ile toplum arasındaki ilişkinin farklı bir düzleme oturtulduğu bir geçiş dönemi olarak öne çıkmıştır. Bu bağlamda ANAP, Özal'ın liderliğinde hem seçim kazanan bir parti olarak hem de ideolojik çeşitliliği ve pragmatik yaklaşımıyla merkez sağın yeniden inşasında etkili olmuş bir siyasal aktör haline gelmiştir. Özal'ın bu özgün çizgisi, ekonomik liberalizmden dini muhafazakârlığa, sosyal adaletten milliyetçiliğe kadar geniş bir ideolojik yelpazeyi bir arada tutmayı mümkün kılmıştır (Demirel, 2018). Böylece ANAP, yeni bir siyasi kimlik inşa etmenin ötesinde, Türkiye'deki sosyopolitik dönüşümün kurucu bileşenlerinden biri haline gelmiştir.

Bu bağlamda partinin programında Özal'ın geleneksel merkez sağ anlayıştan farklılaşan modernist vizyonunu yansıtacak şekilde "İslamcılık", "milliyetçilik", "liberalizm" ve "sosyal demokrasi" gibi ideolojik eğilimleri aynı çatı altında buluşturarak "muhafazakâr-liberal" bir melez kimlik oluşturulduğu görülmektedir (Göle, 1996: 30; ANAP, 1983). Partinin iktidardaki politikalarına da doğrudan yansıyan bu yaklaşım, özellikle 1983-1987 döneminde uygulanan ekonomik reformlarla desteklenince partinin imajı güçlü bir liberal dönüşüm hamlesiyle özdeşleşmiştir. Burada Özal'ın öncelikli amacının hem rekabet gücü yüksek bir ekonomi hem

de dini ve ahlaki değerlere bağlı bir toplum modeli ortaya koymak olduğu anlaşılmaktadır (Demirel, 2018). Onun bu toplumsal vizyonu, iş dünyasında ve bazı akademik çevrelerde "devrimci" olarak nitelendirilmiştir (Kalaycıoğlu, 2002).

Modernleşmeyi Batılılaşma ile özdeşleştirmeyen, yerli değerlerle küresel piyasa dinamiklerini sentezleyen bir lider partisi olan ANAP, siyasal kutuplaşmayı aşan ve farklı sosyal kesimleri ortak zeminde buluşturan bir strateji izleyerek, klasik sağ-sol ayrımının dışında konumlanmıştır. Parti kendisini hem milliyetçi hem muhafazakâr hem de ekonomik anlamda liberal bir çizgide tanımlamış; böylelikle geniş seçmen yelpazesine hitap eden bir "kitle partisi" kimliği kazanmıştır (Yalnızoğlu, 2017; Belhan, 2021). Bu strateji, ANAP'ı 1980'ler Türkiye'sinin yeni siyasal denkleminde merkez sağın doğal temsilcisi haline getirmiştir.

Siyaseti devletin tekelinden çıkarıp toplumsal katılımı esas alan bir zemine taşıyan ANAP, klasik merkez sağ partilerden farklı olarak toplumsal tabana dayalı bir siyaset anlayışı geliştirmiştir. Bu niteliğiyle "hepsini yakala" (catch-all)[2] tipi partilerin Türkiye'deki örneklerinden biri olarak gösterilmiş; pragmatik politikaları, geniş toplumsal kapsayıcılığı ve ideolojik esnekliği sayesinde geniş kitlelerin temsilini üstlenebilmiştir (Yalnızoğlu, 2017). Bu temsil gücü, bir yandan partinin iktidarda kalmasına imkân tanırken diğer yandan ülkedeki kültürel ve ekonomik dönüşümlerin taşıyıcısı olmasını sağlamıştır.

1980 darbesi sonrası oluşan siyasal konjonktür ise ANAP'ın bu kapsayıcı kimliğini inşa etmesinde önemli bir fırsat yaratmıştır. MGK'nın birçok partiyi veto etmesi, ANAP'ın siyasi sistemde yeni ve lekesiz bir aktör olarak sivrilmesine imkân tanımıştır. Bu süreçte, farklı partilerin dağılmış seçmen kitlesi ANAP'ta birleşmiş; CHP, AP, MSP ve MHP gibi partilere oy veren seçmenler, alternatif olarak ANAP'a yönelmiştir (Akın, 2010: 424-426). Kalaycıoğlu'nun (2002) belirttiği gibi ANAP, hem sağ hem sol ideolojilerin üzerinde bir merkez inşa etmeyi hedeflemiş ve bunu büyük ölçüde başarmıştır. 1983 seçimleri, HP (sol), MDP (sağ) ve tam ortada yer alan ANAP arasında üçlü bir dengede geçmiş; ANAP'ın galibiyeti, Özal'ın "dört eğilim" söyleminin toplumsal karşılığını net biçimde ortaya koymuştur

[2] "Catch-all party" (Türkçede "herkesi kucaklayan parti", "hepsini yakala partisi" veya "herkese hitap eden parti" olarak çevrilmektedir) kavramı, ilk kez Alman siyaset bilimci Otto Kirchheimer tarafından 1966 yılında literatüre kazandırılmıştır. Kirchheimer'a göre bu parti tipi, ideolojik söylemleri yumuşatarak, belirli sınıfsal tabanların dışına açılmayı, üyelik ve örgütlenmenin önemini azaltmayı, siyasi partilerin merkeze kayarak geniş seçmen kitlelerine hitap etmeyi hedefler. Bu partiler, kısa vadeli taktiksel çıkarları önceleyerek, liderliğin güç kazandığı, seçmen tabanının ise sosyo-ekonomik ve kültürel farklılıkları aşacak şekilde genişletildiği bir yapıya sahiptir. Kirchheimer, bu eğilimi, modern demokrasilerde partilerin toplumsal temellerinden koparak devletle iç içe geçmesi ve siyasetin profesyonel elitlerce yönlendirilmesi bağlamında eleştirel bir gözle değerlendirmiştir (Süer, 2011).

(Özdemir, 2013: 380; Özdemir, 2014: 205). He ne kadar merkezi hedefleyen bir parti olsa da özellikle muhafazakâr taban ve dini cemaatlerin desteğiyle güçlenen parti, Özal'ın karizmatik liderliği sayesinde farklı kesimleri bir arada tutmayı başarmıştır (Akın, 2018).

Bu ideolojik melezlik ve toplumsal kapsayıcılık, ANAP'ın siyasi kimliğini klasik sağ partilerden ayırsa da geçmişle bağ kurma biçimi açısından AP ve DP çizgisiyle örtüşen yönler taşımaktaydı. Özal ise bu tarihsel mirası sahiplenmemiş; partinin orta sınıf çıkarlarını önceleyen yepyeni bir başlangıç olduğunu ileri sürmüştür (Özal, 1989: 6). ANAP, kendini ne sağ ne sol olarak tanımlamış; fakat seçmenlerin %85'i onu sağ bir parti olarak algılamıştır (Cemal, 1989: 187). Seçmen tabanının önemli bir kısmının daha önce AP'ye oy vermiş olması, ANAP'ın algı düzeyinde AP'nin devamı olarak görülmesine yol açmıştır. Ancak bu noktada Özal, DP ile kurulabilecek bir tarihsel sürekliliği tercih etmiş; AP ile doğrudan bir bağ kurmayı reddetmiştir (Akın, 2018).

Partinin siyasal meşruiyetini inşa biçimi de bu özgün kimlikle uyumlu olmuştur. ANAP, "milli irade" ve "toplumsal mutabakat" gibi kavramları merkeze alarak tüm halkı kapsayan bir temsil anlayışı geliştirmiş; liberallerden milliyetçilere ve İslamcılara kadar çeşitli eğilimlere hitap etmeye çalışmıştır. Solun temsili sınırlı olsa da ANAP'ın DP ve AP'ye kıyasla sosyalist ideolojilere karşı daha yumuşak bir tutum sergilediği görülmüştür (Cemal, 1989: 307-309). Milli irade kavramı, burada yalnızca çoğunluğun değil, terör dışındaki tüm yurttaşların temsilini amaçlayan bir çerçevede değerlendirilmiştir (Demirel, 2018).

Askerî rejimle kurulan ilişki ise bu mutabakat söyleminin bir başka boyutunu oluşturmuştur. ANAP, seçimlere katılımı sınırlayan 12 Eylül rejimine açık bir muhalefet sergilememiş, aksine bu rejimle pragmatik bir uyum politikası geliştirmiştir. Örneğin; 1983'teki Meclis grup toplantısında Evren'e 'şükran plaketi' verilmesi yönünde oybirliğiyle karar alınması (Mert, 2007: 28), partinin askeri müdahaleye atfettiği meşruiyeti göstermesi bakımından çarpıcıdır. Bu yaklaşım, merkez sağın kriz dönemlerinde merkezi statükoya karşı sergilediği esnek ve uyumlu tavrın kurumsal bir yansıması olarak değerlendirilebilir. Benzer şekilde, hükümet programında da orduya yönelik minnettarlık ifadesi yer almış; devlet ve millet iradesini birleştirme iddiasıyla toplumun farklı kesimlerini buluşturan bir siyasal söylem benimsenmiştir. Bu yaklaşım, aslın ANAP'ın siyasal vizyonunun hem pragmatik hem de hegemonya kurmaya yönelik bir strateji taşıdığını göstermektedir (Osmanbaşoğlu, 2014: 151).

Partinin programına da yansıyan bu toplumsal mutabakat arayışı, bir uzlaşıdan öte merkez-çevre dengesini yeniden inşa etme amacı taşımaktaydı. Ancak bu inşa süreci, büyük ölçüde Özal'ın liderliğine bağlı kaldığı için onun 1993'teki ani vefatı, partinin siyasi ve

ideolojik tutarlılık açısından bir kırılma yaşamasına yol açmıştır. Özal sonrası dönemde partinin merkez sağ seçmenle kurduğu bağ zayıflamış, bu da önemli bir seçmen kaybına ve siyasal etkisizleşmeye neden olmuştur (Özen, 2011). Bu zayıflama sürecinde, RP'nin yükselişi ANAP'ın muhafazakâr taban üzerindeki etkisini büyük ölçüde gölgelemiştir. Refah'ın güçlü söylemi ve dini referansları, ANAP'ın ise daha çok ekonomik liberalizmi önceleyen çizgisi, seçmenlerin tercihini dönüştürmüş; ANAP toplumun beklentilerine yeterince yanıt veremeyen bir yapı görüntüsü vermeye başlamıştır (Akın, 2018).

Yılmaz liderliğindeki ANAP, parti içi çoğulculuğu ve ideolojik çeşitliliği sürdürme gayretine rağmen, 28 Şubat süreciyle birlikte oluşan siyasal baskı ortamında bu hedefini gerçekleştirmekte başarısız olmuştur. Post-modern darbe olarak tanımlanan bu süreçte, özellikle muhafazakâr kesimlere yönelik uygulamalar, ANAP'ın zaten zayıflamış olan taban ilişkilerini daha da koparmıştır. Özellikle Yılmaz'ın 28 Şubat sürecini destekleyen laiklik vurguları ve dindar-muhafazakâr kesimlerin kamusal alandan dışlanması karşısındaki tepkisiz tutumu, ANAP'ın bir dönem sahip olduğu geniş kitle desteğinin önemli bir kısmını kaybetmesine neden olmuştur. Bu çözülmenin etkileri, partinin 1999 seçimlerinde Meclis'te temsil edilmesine rağmen, 2002 genel seçimlerinde yalnızca %5,1 oy alarak baraj altında kalması ve parlamento dışında kalmasıyla somutlaşmıştır (Çavuşoğlu, 2010).

Bu tablo, ANAP'ın hem bir siyasi parti olarak hem de merkez sağın dönüşümünü temsil eden bir aktör olarak etkinliğini kaybettiğini ortaya koymuştur. Özal'ın liderliğinde toplumun farklı kesimlerini bir araya getirebilen, ekonomik reformlarla modernleşme iddiasını birleştiren ANAP; liderlik eksikliği, ideolojik yön kaybı ve muhafazakâr seçmenle kurulan bağın zayıflaması gibi faktörler nedeniyle 2000'li yıllarla birlikte siyasal etkisini büyük ölçüde yitirmiş ve siyasi tabirle bir "tabela partisine" dönüşmüştür.

3.3.4. Adalet ve Kalkınma Partisi (2001- …)

Türkiye'nin yakın siyasi tarihinde önemli bir dönüm noktası olan 3 Kasım 2002 genel seçimleri, hem siyasal sistemin yapısal dönüşümüne zemin hazırlamış hem de seçmen davranışlarında köklü değişimlerin habercisi olmuştur. Bu seçimlerde yalnızca AK Parti ile CHP %10'luk ülke seçim barajını aşarak Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde temsil hakkı elde etmiş; buna karşılık, yarışa katılan diğer on altı siyasi parti baraj altında kalarak parlamento dışında kalmıştır. Bu sonuçlar, uzun süredir devam eden siyasi parçalanmanın ve seçmen sadakatinin zayıflamasının bir göstergesi olarak değerlendirilmektedir (Dağı, 2006: 89).

Henüz kuruluşunun üzerinden bir yıl bile geçmemiş bir partinin %34,2 oy oranıyla tek başına iktidara gelmesi, Türk siyasi tarihinde Özal liderliğindeki ANAP'ın 1983 seçimlerindeki

başarısından sonra merkezî iktidarın bu denli güçlü biçimde yeniden şekillenmesi bakımından dikkat çekicidir. Ancak bu başarının yanı sıra, geçerli oyların yaklaşık %45'inin Meclis dışında kalması, temsil adaleti ve demokratik meşruiyet açısından ciddi tartışmaları da beraberinde getirmiştir. Söz konusu durum, bir yandan siyasal sistemdeki yapısal dengesizlikleri gündeme taşırken, diğer yandan ülkedeki kronikleşmiş siyasi istikrarsızlığa son verilmesi yönünde kamuoyunda güçlü bir iradenin oluştuğunu da ortaya koymuştur (Topcuoğlu, 2006: 1).

Yirmi yılı aşkın bir süredir devam eden tek başına iktidar serüvenine geçmeden önce, dönemin sosyo-ekonomik ve siyasal şartları çerçevesinde partinin yaşadığı ideolojik ve kimliksel dönüşümü analiz etmek bu noktada faydalı olacaktır. Özbudun'a (2000: 71-73) göre, Türkiye'deki parti sistemi uzun süredir bazı yapısal sorunlarla karşı karşıyadır. Bunun bir sonucu olarak 1970'lerden itibaren derinleşen ideolojik kutuplaşma, artan seçmen dalgalanmaları ve siyasal elitlere duyulan güvenin azalması, 1990'lı yıllarda parçalı ve zayıf koalisyon hükümetleri ile istikrar üretemeyen bir siyasal ortam yaratmıştır. Bu süreçte, seçmenler geleneksel partilere karşı tepkisel davranarak oy tercihlerinde ciddi kaymalar göstermiş; partiler arası oy geçişkenliği ise Türkiye'deki siyasal yapının karakteristik bir özelliği haline gelmiştir. Tam da bu siyasal zemin üzerinde yükselen AK Parti, merkez sağın boşalttığı alanı doldurarak, kendisini muhafazakâr-demokrat bir ana akım parti olarak sunmayı başarmıştır. Nitekim 2002 seçim sonuçları, AK Parti'nin yalnızca mevcut partilerin zayıflığından değil, aynı zamanda seçmenlerin siyasal temsil ve istikrar beklentilerinden de faydalanarak kısa sürede geniş bir toplumsal tabana ulaşabildiğini göstermektedir (Çarkoğlu ve Avcı, 2002).

İnsel (2003) ise AK Parti'nin siyasi başarısının büyük oranda ciddi siyasi ve ekonomik krizlerin yaşandığı tarihsel bağlamdan kaynaklandığını ifade etmektedir. Zira Türkiye'de 90'lı yıllara, istikrarsız koalisyon hükümetlerinin ülkeyi yönetmedeki başarısızlığı damgasını vurmuştur. Bu durumun bir sonucu olarak gerek solda gerekse sağda yer alan ana akım partilerde yaşanan oy erimesi, yozlaşmış ve verimsiz siyasi sistem ve ideolojilerle bağlarını koparan alternatif siyasi hareketler ve liderlere yeni bir alan açmıştır. Bu çerçevede, 1990'lar boyunca Türkiye'de İslamcı grupların ortaya çıkması ve RP'nin yürüttüğü aşırılık yanlısı faaliyetler, laik elitler arasında rejimin değişebileceğine dair endişelere yol açmıştır. Bu endişeler, 1995 seçimlerinde RP'nin mecliste en fazla sandalyeyi kazanmasıyla, İslami eğilimli bir partinin Refah-Yol koalisyon hükümetinin baskın ortağı olarak ortaya çıkmasıyla daha da artmıştır (Poyraz, 2010: 318-319).

Bu dönemde RP'nin eylem ve politikaları tartışmalara yol açmış, bu da Başbakan Erbakan'ın istifasına ve RP'nin iktidardan uzaklaştırılmasına neden olmuştur. Öte yandan, 1997 yılında gerçekleşen ve Türkiye'de 28 Şubat süreci olarak adlandırılan askeri müdahale, bu süreçte Türk siyasetinin mevcut durumunu etkileyen en önemli olay olmuştur. Silahlı kuvvetlerin 1997'deki müdahalesiyle, AK Parti'nin selefi olan RP'nin de içinde bulunduğu koalisyon hükümeti kısa sürede tasfiye edilmiştir. Daha sonra hem RP hem de onun halefi olarak kurulan FP, "laiklik karşıtı eylemlerin odağı oldukları" gerekçesiyle Anayasa Mahkemesi tarafından kapatılmıştır (Kutay, 2021). Bu bağlamda, İslamcı grupları önemli ölçüde dönüştüren ve daha ılımlı ve statükoyla uyumlu bir çizgiye çeken 28 Şubat süreci, FP'den kopan yenilikçilerin öncülüğünü yaptığı ve kamuoyuna *Erdemliler Hareketi* olarak tanıtılan grubun tüm yurtta hızla örgütlenerek partileşmesine ve AK Parti'nin kurulmasına yol açmıştır (Akkır, 2018).

Partinin ideolojik arka planı, Recep Tayyip Erdoğan ve Abdullah Gül'ün önderliğinde Millî Görüş hareketinden kademeli bir kopuşla şekillenmiştir. Bu kopuş, Türkiye'deki İslamcı siyasetin geleneksel çizgisine karşı reformist, pragmatik ve sistemle uyumlu bir yönelim geliştirilmesini beraberinde getirmiştir (Akdoğan, 2004: 12-13). O dönem siyasi yasaklı olduğu için partinin kuruluş sürecinde resmî bir rol üstlenemeyen ancak fiilen lider konumunda olan Erdoğan ile partinin ikinci adamı olarak görülen Gül, Batı karşıtı retoriği terk ederek daha mutedil bir dil benimsemiş; bu da hem iç kamuoyunda daha geniş bir toplumsal koalisyonun inşasını hem de dış politika düzleminde AB üyeliği gibi hedeflerle sistem içi meşruiyetin pekiştirilmesini mümkün kılmıştır (Dağı, 2006: 98-99). Dolayısıyla söz konusu stratejik yeniden konumlanma, AK Parti'yi sadece dindar muhafazakâr seçmen nezdinde değil; aynı zamanda Kürt kimliğine sahip gruplar, liberal entelektüeller, iş dünyası aktörleri ve istikrar arayışındaki geniş toplum kesimleri nezdinde de desteklenebilir bir alternatif hâline getirmiştir (Cook, 2012). Bu daha geniş toplumsal destek zemini, partinin kurumsal siyasete entegrasyonunu kolaylaştırmış ve ulusal olduğu kadar uluslararası düzeyde de daha meşru bir siyasi aktör olarak algılanmasını sağlamıştır.

AK Parti'nin bu çok katmanlı koalisyonu, merkez sağın tarihsel olarak "ideolojik esneklik" üzerinden inşa ettiği geniş seçmen yelpazesiyle benzer bir strateji olarak değerlendirilmektedir. Akgün'e (2006) göre, AK Parti, böylece özellikle Millî Görüş geçmişiyle arasına mesafe koyarak merkeze yönelmiş ve ANAP benzeri biçimde farklı ideolojik eğilimleri bir arada barındıran bir kitle partisi kimliğini benimsemiştir. Bu bağlamda, partinin bu hızlı yükselişi, siyasal ve tarihsel süreklilik açısından DP deneyimiyle de

benzerlikler taşımaktadır. Özdemir'in (2012) karşılaştırmalı değerlendirmesine göre, DP'nin 1950'lerde tek parti yönetimine karşı toplumsal hoşnutsuzluğu temsil ederek iktidara gelişi ile AK Parti'nin 2002 yılında siyasal sisteme hâkim olan geleneksel partilere alternatif olarak iktidara yükselmesi arasında anlamlı paralellikler mevcuttur. Her iki durumda da iktidar değişimi, ekonomik krizlerin, siyasi tıkanmaların ve otoriterleşme algısının derinleştiği dönemlerde gerçekleşmiş; halk, ideolojik kimliklerden ziyade istikrar ve ekonomik refah vaat eden partileri tercih etmiştir. Nitekim 2001 yılında yaşanan ağır ekonomik kriz, ANASOL-D koalisyonunun politikalarına duyulan güvensizliği pekiştirmiş ve seçmen, yaşanan krizin sorumlusu olarak gördüğü geleneksel partileri sandıkta cezalandırarak AK Parti'yi tek başına iktidara taşımıştır (Çarkoglu, 2002). Bu bağlamda, 2002 seçimleri, ekonomik rasyonalite ekseninde şekillenen bir seçmen davranışının ve siyasi sistemde köklü bir yeniden yapılanmanın tezahürü olarak değerlendirilebilir.

AK Parti'nin 2002 seçimlerindeki yükselişini bütüncül bir perspektifle değerlendirebilmek için, siyasal elitlerin başarısızlıkları ya da ekonomik krizlerin etkilerinden öteye geçilmesi gerekmektedir. Bu başarı, aynı zamanda Türkiye'nin 1990'lı yıllardan itibaren yaşadığı derin yapısal dönüşümlerle de doğrudan ilişkilidir. Kırsal üretim biçimlerinden sanayi ve hizmet sektörlerine yönelen bir ekonominin şekillendirdiği yeni toplum yapısı, hızlı kentleşme süreçleri ve toplumsal mobilizasyon arayışındaki kitleler, AK Parti'nin politik çağrısını daha görünür kılmıştır. Geniş toplumsal kesimlere hitap etme yeteneğiyle öne çıkan parti, sosyoekonomik yükselme beklentilerini temsil edebilme potansiyeli taşımaktadır. Özellikle RP döneminden itibaren yerel yönetimlerde edinilen idari ve örgütsel deneyim, taşrada yürütülen sosyal hizmet uygulamalarıyla birleştiğinde, AK Parti'nin çekirdek seçmen tabanının oluşumunda belirleyici bir rol üstlenmiştir (Akkır, 2018).

Bu dönüşüm süreci, aynı zamanda AK Parti'nin ideolojik konumuna ilişkin tartışmaları da beraberinde getirmiştir. Parti liderlerinin geçmişte İslamcı kimlikle özdeşleşmiş siyasi pratikleri hem ulusal düzeyde hem de uluslararası kamuoyunda farklı okumalara yol açmıştır. Avrupa merkezli bazı gözlemciler partiyi Hıristiyan demokrat gelenekle benzeştirirken, kimi yorumcular "Müslüman demokrat" ya da "neo-İslamcı" gibi kavramlarla değerlendirmelerde bulunmuştur. Diğer yandan, özellikle laiklik hassasiyetine sahip çevrelerde partiye yönelik bir güvensizlik algısı gelişmiş, bazı gruplar AK Parti'yi gizli bir ajandaya sahip olmakla suçlamış ve "takiyye" kavramı üzerinden eleştirilerde bulunmuşlardır. Aynı dönemde, ABD'deki bazı muhafazakâr çevrelerin ise partiyi "İslamo-faşist" bir tehdit olarak etiketledikleri görülmektedir (Dağı, 2006: 89-90).

Bu eleştiriler karşısında parti yöneticileri, kendilerini ideolojik olarak tanımlamak üzere "muhafazakâr demokrasi" kavramını öne çıkarmışlardır. Bu kavram hem geleneksel toplumsal değerleri hem de demokratik ilkeleri bir araya getirmeyi amaçlayan bir siyasi söylem olarak sunulmuştur. Türkiye özelinde bu kavramın mucidi olarak bilinen ve kamuoyunda partinin ideoloğu olarak tanınan Akdoğan'ın (2004:15-18) ifadesiyle muhafazakâr demokrasi, toplumsal değerleri dışlamayan; aksine modernleşme ve demokratikleşme süreçlerini yerel kültürel dinamiklerle uyumlu hâle getirmeyi hedefleyen bir siyasal duruştur. Akdoğan'a göre bu yaklaşım, Türkiye'de muhafazakârlığın demokratik sistem içinde yeniden yorumlanmasını ve merkez siyasette meşru bir ideolojik kimlik olarak konumlandırılmasını mümkün kılmıştır. Dolayısıyla muhafazakâr demokrasi söylemi, AK Parti'nin kimlik arayışına kavramsal bir çerçeve kazandırmakla kalmamış; aynı zamanda hem iç kamuoyuna hem de uluslararası çevrelere partinin reformist ve çoğulcu bir siyasi aktör olarak kendini konumlandırma çabasını görünür kılmıştır (Çağlıyan-İçener, 2009). Bu yönüyle söz konusu söylem, ideolojik meşruiyet arayışının yanı sıra partinin merkez siyasete entegrasyon stratejisinin de önemli bir parçası hâline gelmiştir.

Anayasa Mahkemesi tarafından kapatılan RP ve FP'den doğan AK Parti, Millî Görüş geçmişiyle özdeşleşmek istememiştir. Parti, kendisini muhafazakâr-demokrat bir çizgide konumlandırarak merkez sağ ve merkez sol partilere benzer bir tutum benimsemeyi hedeflemiş, bu doğrultuda FP liderliğinin temsil ettiği geleneksel ideolojiden kopan ılımlı/yenilikçi bir kadro tarafından kurulmuştur (Teazis, 2010:45). Bu kapsamda, Millî Görüşün yenilikçi kanadını temsil eden parti kurucularının çatışmacı olmayan, düşük profilli bir söyleme ve toplumsal gerilimden ve devletin yerleşik düzeniyle çatışmadan kaçınan ılımlı bir duruşa sahip yeni bir parti inşa etmeye çalıştıkları söylenebilir (Topcuoğlu, 2006: 2-3).

Bu çerçevede, toplumsal gerilim yaratmaktan ve devletle çatışmaktan kaçınan, iş birliği odaklı ve düşük profilli bir söylem geliştiren partinin önemli isimleri, sıklıkla İslamcı bir parti olmadıklarını vurgulayarak ve kendilerini siyasi yelpazede merkezci bir pozisyonda konumlandırarak, reformcu bir kimlik sergilemeye çalışmışlardır (Teazis, 2010: 54). Bu nedenle, parti liderliği, farklı toplumsal ve siyasi gruplara ulaşmak için İslami geçmişi olmayan birçok kişiyi de partiye katmaya çalışmıştır. Partinin bu reformist yaklaşımı, farklı geçmişlerden gelen bireyleri cezbetmiş ve partiye hem sağ hem de sol düşünceden birçok önemli isim katılmıştır (Cizre-Sakallioglu ve Cinar, 2003).

Partinin merkeze yönelişi, içinden çıktığı dindar-muhafazakâr tabanın sosyo-ekonomik dönüşüm ihtiyacına yanıt verme çabası olarak da değerlendirilebilir. Dolayısıyla 28 Şubat

sürecinin ardından İslamcı kimliğin ekonomik ve siyasal maliyetiyle yüzleşen muhafazakâr girişimciler, açık ideolojik çatışmalar yerine sistemle uyumlu bir siyasi hattın inşasına yönelmiş; böylece "liberal muhafazakâr" duyarlılıklar MÜSİAD gibi yapılar aracılığıyla AK Parti'nin kurucu ideolojisinde karşılık bulmuştur (Bakan ve Arpacı, 2012). Bu yönelim, partinin Millî Görüş mirasından uzaklaşarak merkez sağla daha derin ve tutarlı bir ideolojik süreklilik kurmasına katkı sağlamıştır. Nitekim Akgün (2006), AK Parti'nin bu stratejisini, 1950'lerden itibaren merkez sağın benimsediği "bürokratik otoriteyle doğrudan çatışmaktan kaçınan ve toplumsal rıza üretmeyi önceleyen" yaklaşımla ilişkilendirmekte; partinin bu çizgiyi güncelleyerek "meritokratik muhafazakârlık" anlayışı doğrultusunda yeni bir elit modeli sunduğunu belirtmektedir. Bu bağlamda, AK Parti'nin merkez sağın tarihsel siyasal mirasını dönüştürerek kendisini merkezde konumlandıran yeni bir siyasal aktöre evrildiği görülmektedir.

Akgün'e (2006) göre, AK Parti, 2002 seçimlerinde sadece bir "İslamcı dönüşüm projesi" değil, aynı zamanda merkez sağda oluşan siyasi boşluğu dolduran ve bu boşluğu yeniden tarif eden hegemonik bir aktör olarak belirmiştir. Partinin 'dört eğilimli' yapısı, ANAP'ın 1980'lerdeki temsil biçimini anımsatmakta; ancak bu kez daha disiplinli bir örgütlenme ve İslami referansların geri planda tutulduğu bir temsil tarzıyla kurgulanmıştır. Nitekim, 2002 seçimlerindeki başarısı, AK Parti'nin merkez sağ oylar için yeni bir adres olduğunu açıkça ortaya koymuştur. Yapılan kamuoyu araştırmaları, partinin hem İslamcı tabandan hem de muhafazakâr, milliyetçi ve liberal kaynaklardan da seçmen çekmeyi başardığını göstermektedir. Bu bağlamda, parti İslamcı köklere sahip olmakla birlikte, DYP, MHP, ANAP ve hatta merkez sol çizgide konumlanan DSP gibi diğer partilerden muhafazakâr, milliyetçi ve liberal seçmenlere de hitap etmiştir. Dolayısıyla bu geniş destek tabanı, bazı araştırmacıların AK Parti'nin yapısının Özal'ın ANAP'ının 1980'lerdeki başarısına benzediğini ve farklı ideolojileri temsil eden dört eğilimden oluştuğunu iddia etmesine yol açmıştır (Carkoglu, 2002). Nitekim parti ileri gelenleri de bu görüşü destekler nitelikte "Millî Görüş gömleğini" çıkardıklarını ve Menderes ve Özal'ın temsil ettiği siyasi çizginin devamı olduklarını belirten beyanlarda bulunmuşlardır (Milliyet, 2003). Bu beyanlar ve söylemler partinin merkez sağdaki boşluğu doldurma ve bu siyasi mirasın temsilcisi olma yolundaki iddialarını pekiştirmiştir.

DP, AP ve ANAP gibi partileri içeren Türkiye'deki merkez sağ gelenek, Türk siyasetinin şekillenmesinde ve demokrasinin ilerlemesinde önemli bir rol oynamıştır. Bu partiler tarihsel süreç içerisinde ülke siyasetinde bürokratik elitlerin hâkimiyetine meydan okumuş ve toplumsal dönüşüm ile liberal ekonomi politikalarını savunmuştur. Bu partiler, her zaman dini-

muhafazakâr gruplara yakın durmuş ve İslami grupların demokratikleşmesine ve ılımlaşmasına hizmet etmiştir. AK Parti'nin söylemi ve kendini yeni bir "muhafazakâr-demokrat" kimliğe sahip merkez sağ bir parti olarak sunması da Türkiye'de merkez siyasetin evriminde etkili olmuş ve Türk siyasetinde uzlaşmaya dayalı bir siyaset tarzının gelişmesine katkı sağlamıştır. Bu sayede farklı ideolojik geçmişlere sahip seçmenleri kendine çekmede başarılı olan AK Parti, herhangi bir ideolojik kimlik üzerine inşa edilmemiş olsa da ülkenin neo-liberal ekonomik ve siyasi alanlara entegrasyonunun bir aracı olmuştur (Mert, 2001).

Partinin bu kimliği, Özal dönemindeki ekonomik liberalleşme ile muhafazakârlığı eklemleyen yaklaşımın güncellenmiş bir versiyonu olarak da değerlendirilmektedir. Bu açıdan bakıldığında AK Parti, Özal'ın ANAP'ı gibi, merkez sağın dört eğilimli modelini yeniden sahneye taşımış, ancak bu sefer küreselleşme ve AB süreci gibi dışsal dinamikleri de içselleştiren bir strateji izlemiştir. Erbakan'ın millî ekonomi ve devletçilik vurgusunun aksine, AK Parti serbest piyasa, dış sermaye ve AB üyeliğini merkeze alarak hem ekonomik hem de ideolojik düzlemde klasik İslamcı çizgiden önemli ölçüde uzaklaşmıştır (Başkan, 2011). Dolayısıyla AK Parti'nin bu konumlanışı, merkez sağın geleneksel iki temsilcisi olan ANAP ve DYP için bir tür "alan daralması" yaratmıştır. Özellikle 1990'lar boyunca zaten zayıflayan merkez sağ partiler, AK Parti'nin hem Millî Görüş'ün disiplinli tabanını hem de merkez sağın gevşek seçmenlerini çekebilme becerisi karşısında ciddi bir rekabet dezavantajı yaşamışlardır. 2002 seçimlerinde %34,28 oy oranına ulaşan AK Parti, merkez sağın boşluğunu doldurmanın ötesinde, bu alanı yeniden tanımlayan hegemonik bir aktör hâline gelmiştir. Bu süreçte, Menderes ve Özal gibi merkez sağ figürlerin yeterince temsil edilmemesi DYP ve ANAP açısından ciddi bir meşruiyet kaybına yol açmış; AK Parti ise bu figürlere atıfla seçmen gözünde tarihsel devamlılık iddiasını güçlendirmiştir (Başkan, 2011).

Bu tarihsel devamlılığı daha inandırıcı kılmak adına, AK Parti kurulduğu ilk yıllarda kendisini içinden çıktığı diğer Millî Görüş partilerinden daha farklı konumlandırmak ve mevcut siyasi sisteme uyum sağlamak için yoğun çaba sarf etmiştir. Bu durumu Başbakan Erdoğan da "Millî Görüş gömleğini 28 Şubat'ta çıkardık" sözleriyle bir anlamda teyit etmiştir (Milliyet, 2003). Bu bağlamda, parti kendisini bir "kitle partisi" olarak tanımlarken, dini yaşam standartlarına dayalı bir toplum inşa etme fikrine karşı çıkmış ve din ile siyasetin birbirinden ayrılmasını savunmuştur. Aslında partinin bu dönüşümünün önceki İslamcı partilerin liberal demokrasiyle uzlaşma arayışlarından da etkilendiği söylenebilir (Edwards, 2012:59-60). Bu strateji, AK Parti'nin hem merkez sağın sekülerleşmiş seçmenine hem de siyasal sistemle uyumlu aktörlere güven verme arayışıyla da ilişkilidir. Dolayısıyla partinin söyleminde

pragmatik bir dönüşüm ve stratejik bir yeniden konumlanma dikkat çekmektedir (Başkan, 2011).

Öte yandan AK Parti'nin merkeze doğru yönelmesinde İslamcı hareketin liberal demokrasiyi İslami bir paradigma içine yerleştirme talebi de etkili olmuştur. Çünkü bu sayede parti, siyasi sistem içinde daha geçerli ve kabul edilebilir bir imaj sergileyerek destek tabanını genişletmeyi ve seküler seçmenlerin de güvenini kazanmayı hedeflemiştir (Doğanay, 2007). Bununla birlikte, AK Parti'nin merkeze doğru kayması pratik kaygılarla da açıklanabilir. Daha açık bir ifadeyle parti lideri Erdoğan, siyasi alandaki olası yasal engellemelerden kaçınmak için daha sistem dostu bir yaklaşım benimsemiştir. Buna paralel olarak parti, merkezdeki geniş seçmen kitlesinin tercihlerine hitap ederek seçmen tabanını genişletmeyi hedeflemekteydi. Bu çerçevede kullanılan muhafazakârlık dili, AK Parti'nin birleştirmeyi hedeflediği kesimler arasındaki ortak noktalara vurgu yapmaktaydı (Köker, 2003). Nihayetinde bu dönüşüm, Türk siyasetindeki varlığını sağlamlaştırmayı hedefleyen partinin istikrarını ve direncini güçlendirmiştir. Nitekim 2007 genel seçimlerinde AK Parti'nin %46,58'lik oy oranına ulaşması, onun merkez sağdaki temsil kabiliyetinin pekiştiğini ve ideolojik çeşitlilik barındıran geniş seçmen blokunu mobilize etme kapasitesini gözler önüne sermiştir (Başkan, 2011).

Erdoğan'a göre (2004), AK Parti'nin muhafazakâr kimliği, Türkiye'de modernleşme ve gelenek arasında bir denge kurma çabasından kaynaklanmaktadır. Bu yaklaşım, bir yandan İslam ülkeleriyle bağları ve iş birliğini sürdürürken, diğer yandan Batı bilim ve teknolojisinin temsil ettiği modern dünya ile bütünleşmeyi de vurgulamaktadır. Görüldüğü üzere AK Parti'nin muhafazakâr ideolojisi, modern Türkiye'nin yaşadığı karmaşıklıkları aşmak için bir yol haritası sunmaya çalışmaktadır. Bir bağ kurmak gerekirse, AK Parti'nin muhafazakârlığı, merkezi otoriteye, siyasi birliğe ve seküler toplumsal erdemlere öncelik veren İngiliz muhafazakârlığından ziyade yerel otoritelere, cemaatçiliğe ve dini değerlere vurgu yapan Amerikan muhafazakârlığı ile daha fazla örtüşmektedir (Doğanay, 2007). Bu durum, AK Parti'nin hem yerel dinamikleri dikkate alarak hem de küresel siyasi gelişmelerle uyumlu bir stratejiyle çeşitli toplumsal kesimlerin ihtiyaç ve beklentilerini karşılamaya yönelik bir yaklaşım sergilediğini ortaya koymaktadır.

AK Parti muhafazakârlığının özünde, toplumun ortak yararı için ahlaki normların önemi yatmaktadır. Buna göre, din de önemli bir toplumsal olgu olarak milli birlik ve beraberliği teşvik eden dayanışmacı sosyal bağlar kurmanın ve sürdürmenin hayati bir unsuru olduğu anlayışı benimsenmiştir. Bundan dolayı, muhafazakâr bir parti olarak AK Parti, toplumu şekillendirmede din, gelenek ve ahlakın önemini vurgulayarak geleneksel değerleri ve sosyal

normları savunmaktadır (Edwards, 2012: 60-61). Bu düşünce, partinin seçim bildirgesinde de toplumun aile, okul, mülkiyet, din ve ahlak gibi kurumlar tarafından şekillendirilen organik bir varlık olduğu fikriyle öne çıkarılmaktadır (AK Parti Programı, 2002). Ancak bu organik toplum düşüncesinin partinin demokratik söylemiyle çelişen otoriter eğilimlere yol açabileceği de unutulmamalıdır. Zira Na'im (2002), insanları tek bir bütün olarak görmenin, halkın isteklerinin bilindiği varsayımına kapılıp bireysel hakların bastırılmasıyla sonuçlanabileceğini iddia etmektedir.

Öte yandan partinin laiklik anlayışı da muhafazakâr dini inançlarla uyumludur. Buna göre parti, laikliği tüm din ve inanç mensuplarının özgürce ibadet etme ve dini inançlarını ifade etme hakkı olarak tanımlamaktadır. İçinden çıktığı Millî Görüş geleneğinin aksine, AK Parti, laikliği demokrasinin temel bir koşulu olarak görürken, laikliğin dine karşı bir tehdit olarak yorumlanmasını reddetmektedir (AK Parti Programı, 2002). Akdoğan'ın (2004: 76) ifadesiyle, AK Parti'nin laiklik modelinde, Kemalist Cumhuriyet'in din üzerindeki kontrolü "tekilci ve dayatmacı bir ideoloji" olarak görülmekte; buna karşın AK Parti, laikliği çoğulculuk, hoşgörü ve tarafsızlık kültürünün geliştirilmesinde bir araç olarak görme eğilimindedir. Tüm bu muhafazakârlık, din ve laiklik anlayışı bakımından, AK Parti'nin evrensel değerleri kabul etme, toplumsal çoğulculuğu teşvik etme ve ülke koşullarına uyum sağlama çabaları, partinin Batı ile Müslüman Doğu arasında bir köprü rolü oynamasına yol açmaktadır (Doğanay, 2007). Akdoğan'ın (2004: 18) ifadesiyle, AK Parti, "geleneği yok saymayan bir modernlik, yerel olanı kucaklayan bir evrensellik, köktencilikten uzak bir değişim" anlayışını benimsemekte ve böylece kendisini önceki İslamcı partilerden farklılaştırmayı ve seküler seçmenlerin güvenini kazanmayı amaçlamaktadır.

Partinin kuruluş süreci ve iktidardaki ilk dönemleri de göz önüne alındığında, partinin nihai hedefinin laiklik karşıtı olmaktan ziyade laikliğin gerçek anlamda uygulandığı seküler bir toplum yaratmak olduğu düşünülebilir. Nitekim partinin ileri gelenleri, her fırsatta dinin kamusal alana girmesini engellemek için kontrollü bir laiklik sistemi yerine, inanç özgürlüğünün ön planda olduğu ve devletin tüm inanç kesimlerine eşit mesafede durduğu laik bir sistemi savunduklarını beyan etmişlerdir (Çelik, 2004). Ayrıca AK Parti, Türkiye'nin AB'ye üyelik hedefinde önemli bir değişiklik yaparak Türkiye'nin Batı ile bütünleşmesini de bu açıdan desteklemiştir. Modern Türkiye'nin kurucusu Atatürk'ün ülkeyi 'muasır medeniyetler seviyesine çıkarma' idealinden hareketle Türkiye'yi Batı medeniyeti seviyesine ulaştırmayı hedefleyen AK Parti, bu bağlamda bir önceki hükümet döneminde başlatılan AB uyum yasalarını hızla meclisten geçirerek AB üyeliği konusundaki kararlığını ortaya koymuştur (AK

Parti Tüzüğü, 2002: 19; Cook, 2012). Böylece, içinden çıktığı siyasi geleneğin aksine, partinin ülkeyi Batı'dan uzaklaştırmak yerine, Batı ile uyumunu arttırmayı amaçlayan bir siyasi tutum benimsediği ifade edilebilir.

Yirmi yılı aşkın süredir iktidarda kalmayı başaran AK Parti, ardışık seçim zaferleriyle Türkiye'nin ilk hâkim partisi hâline gelmiş ve parti sistemini "hâkim parti sistemi" niteliğine dönüştürmüştür. Aksu'ya (2021: 182) göre, AK Parti'nin bu konumu; seçimlerde sağladığı istikrarlı üstünlük, güçlü örgütsel yapı, ideolojik esneklik, lider merkezli siyasal mobilizasyon ve muhalefetin parçalı yapısı gibi unsurlarla hâkim parti vasıflarıyla büyük ölçüde örtüşmektedir. Bu özellikler, partinin yalnızca iktidarını sürdürmesini değil, aynı zamanda Türkiye'de siyasal rekabetin doğasını kalıcı biçimde dönüştürmesini de mümkün kılmıştır. Bu uzun süre zarfında parti, siyasi, ekonomik ve dış politika alanlarında zamanla değişen yönelimler sergilemiş; bu dönüşüm, parti lideri Erdoğan tarafından sıklıkla "çıraklık", "kalfalık" ve "ustalık" evreleriyle tanımlanmıştır (Habertürk TV, 2022). Bu çalışmada ise 2002–2009 dönemi, iktidara alışma süreci olarak ele alınmakta; parti bu dönemde iktidarı elde etse de karar alma süreçlerinde sınırlı bir etkinliğe sahip olduğu için bu dönem bizzat Erdoğan tarafından "iktidar olduk ama muktedir olamadık" sözleriyle tanımlanmıştır (Minel, 2010). 2009–2016 yılları ise ekonomik göstergelerin en olumlu seyrettiği yıllar olmakla birlikte, iç ve dış politika krizlerinin bu başarıyı gölgelediği bir siyasal gerilim dönemi olarak değerlendirilmektedir. 2016 sonrasında ise hem ulusal hem uluslararası düzeyde yeni güç dengelerinin kurulduğu, iktidarın siyasal sistemde köklü rejim değişiklikleri yaptığı buna karşın ekonomik kırılganlıkların derinleştiği bir evre ortaya çıkmıştır.

Bu genel çerçevede, AK Parti'nin iktidar sürecine adım attığı ilk yıllarda yaşanan siyasal gelişmelere yakından bakıldığında, partinin yönetim tarzını belirleyen başlıca dinamikler daha görünür hâle gelmektedir. 3 Kasım 2002 genel seçimlerinden birinci parti olarak çıkan AK Parti, kuruluşunun henüz birinci yılında tek başına iktidar olma başarısı göstermiş ve Abdullah Gül liderliğinde 18 Kasım 2002'de 58. Hükümeti kurmuştur. Ancak bu görev değişken bir siyasal sürecin parçası olmuş; dört ay sonra Gül, başbakanlık ve parti liderliğinden çekilerek yerini, siyasi yasağı kaldırılan ve Siirt'teki ara seçimle milletvekili olan Recep Tayyip Erdoğan'a bırakmıştır. Böylece 14 Mart 2003 tarihinde Erdoğan'ın başbakanlığında 59. Hükümet kurulmuştur. Gül ise yeni kabinede Dışişleri Bakanı olarak görev almış ve bu görevi, 2007 yılında Cumhurbaşkanlığına seçilene kadar sürdürmüştür (Anadolu Ajansı, 2014).

İktidara geldikten sonra Türkiye ekonomisinde kapsamlı bir dönüşüm süreci başlatan AK Parti, öncelikle 2001 krizinin yarattığı tahribatı gidermeyi amaçlamış; bu doğrultuda, önceki

koalisyon hükümeti tarafından IMF ile yapılan stand-by anlaşmalarına bağlı kalarak mali disiplin, enflasyon hedeflemesi ve kamu borç yönetimi gibi politikaları uygulamaya koymuştur. Bu politikaların etkisiyle 2004 yılı itibarıyla enflasyon uzun bir aradan sonra ilk kez %10'un altına düşmüş, ekonomik büyüme yıllık %6-7 oranına ulaşmıştır. Bu büyümede iç talep ve özel sektör yatırımları belirleyici olmuş; özellikle altyapı, enerji ve sanayi alanındaki yatırımlar ekonomik ivmeyi desteklemiştir (Acemoglu ve Ucer, 2015).

Partinin ekonomi politikaları sıklıkla Özal döneminin neo-liberal çizgisiyle ilişkilendirilse de AK Parti, sosyal boyutu ihmal etmeyen bir model geliştirmeye yönelmiştir. Bu yaklaşım, sosyal politika araçlarının güçlendirilmesinde somutlaşmış; Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı'nın kurulması, sosyal yardımların genişletilmesi ve sağlık hizmetlerine erişimin artırılması gibi uygulamalarla toplumun farklı kesimlerine doğrudan temas kurulmuştur (AK Parti Programı, 2002). Böylece ekonomik büyüme, sadece makro göstergelerdeki iyileşme üzerinden değil, aynı zamanda toplumsal kapsayıcılık temelinde de okunabilecek bir sürece dönüşmüştür.

Ancak bu dönemde elde edilen ekonomik başarılar, partinin siyasal istikrarını sürekli kılma bakımından tek başına yeterli olmamıştır. 2008 yılında Anayasa Mahkemesi tarafından "laiklik karşıtı eylemlerin odağı" olduğu iddiasıyla açılan kapatma davası, AK Parti açısından kritik bir eşik teşkil etmiştir. Bu süreç, partiye yönelik yargısal baskının ötesinde, siyasal meşruiyetin yeniden inşasını zorunlu kılmış; parti yönetimini daha dikkatli, kapsayıcı ve dengeleyici bir dil kullanmaya yöneltmiştir (Tartılacı, 2016: 114). Özellikle toplumsal gerilimi azaltacak ve farklı kesimlerle diyaloğu güçlendirecek sosyal politika söylemleri bu dönemde daha görünür hâle gelmiştir.

Aynı yıl küresel ölçekte etkisini göstermeye başlayan ekonomik kriz, AK Parti Hükümeti açısından kritik bir dönemeç oluşturmuş ve ekonomik politikalarının etkinliğinin sınanmasına neden olmuştur. Her ne kadar Başbakan Erdoğan kamuoyuna "kriz bizi teğet geçecek" şeklinde bir güven telkin etmeye çalışmış olsa da döviz kurlarındaki dalgalanma, artan işsizlik ve yükselen enflasyon gibi ekonomik göstergeler krizin Türkiye üzerindeki etkilerini açık biçimde ortaya koymuştur (Cumhuriyet, 2008). Bu ortamda hükümet, ekonomik istikrarı sağlama çabasının yanı sıra, kamu desteğini sürdürmek adına sosyal refah politikalarına daha fazla ağırlık vermeye başlamıştır. Bu tercih yalnızca kriz koşullarında toplumsal ihtiyaçlara yanıt vermeyi değil, aynı zamanda partinin siyasal meşruiyetini koruma ve kurumsal istikrarını pekiştirme stratejisinin de bir parçası olmuştur (Sönmez, 2010, s. 35). Özellikle bu dönemde

sosyal politikaların ön plana çıkarılması, iktidarın toplumsal dayanıklılığını artıran belirleyici bir araç olarak öne çıkmıştır.

Umut vadeden bir siyasi alternatif olarak sahneye çıkan AK Parti, iktidarının ilk yıllarında bir yandan 2001 ekonomik krizinin yarattığı tahribatı onarmaya dönük reformları hayata geçirirken, diğer yandan sivil siyaseti güçlendirmek ve kamusal özgürlükleri genişletmek amacıyla AB üyelik sürecini stratejik bir öncelik hâline getirmiştir. Çünkü partinin iktidara geldiği dönemde Türkiye hem ekonomik hem de siyasi anlamda ciddi bir kırılganlık içerisindeydi; bu nedenle, AB hedefi hem iç istikrarın sağlanması hem de uluslararası güvenin tesis edilmesi bakımından işlevsel bir çıpa olarak değerlendirilmiştir (Dağı, 2006: 98-103). Bu süreçte AK Parti'nin kapsayıcı dili ve reformcu adımları, özellikle liberal ve demokrat çevrelerin dikkatini çekmiş, partinin özgürlükçü hamleleri entelektüel kamuoyunda olumlu bir karşılık bulmuştur. İslamcı kökenden gelen bir hareketin demokratikleşmeyi önceleyen bir hatta evrilmesi, özellikle askerî vesayet ve otoriter Kemalist gelenekten rahatsızlık duyan kesimlerle partiyi aynı zeminde buluşturmuştur. Parti, bu yönelimiyle yalnızca siyasi meşruiyetini pekiştirmekle kalmamış, aynı zamanda sermaye çevrelerinde de karşılık bulan yeni bir toplumsal destek tabanı oluşturmuştur. Özellikle Anadolu merkezli muhafazakâr girişimciliğin yükselişi, yerleşik ekonomik elitlerin etkisini sınırlandırırken, AK Parti'yi hem çevreyi hem de merkezi temsil eden bir iktidar modeli haline getirmiştir (Tartılacı, 2016: 110).

Bu dönemde AK Parti, iç ve dış politikada daha kapsayıcı bir vizyon geliştirerek AB, uluslararası örgütler, Kürtler, azınlıklar ve gayrimüslim topluluklarla ilişkilerde olumlu bir dil benimsemeye yönelmiştir. Bu açılımcı tutum, partinin kökenindeki muhafazakâr değerlerle liberal ilkeleri harmanlama çabasını yansıtırken, Özal döneminden miras kalan pragmatik yönetim anlayışına da açıkça referans vermektedir. Nitekim Doğanay'ın (2007) vurguladığı gibi, AK Parti'nin benimsediği pratik faydaya dayalı ve popülist eğilimler taşıyan siyasi çizgi, Özal'ın merkez sağ siyasette geliştirdiği pragmatizmle büyük ölçüde örtüşmektedir. Benzer şekilde Akgün (2006), partinin AB üyeliği süreci ve piyasa ekonomisiyle kurduğu ilişki üzerinden, teknik rasyonaliteye ve ekonomik performansa dayalı bir neo-Özalcı siyaset tarzının yeniden üretildiğini belirtmektedir. Bu yaklaşım, partinin ekonomik başarılarının siyasal meşruiyetini pekiştiren bir unsur haline gelmiştir.

Dış politikada da benzer bir dönüşüm dikkat çekmektedir. 2002 seçimleri sonrasında küresel dengelerin değişimine paralel olarak Türkiye'nin dış ilişkilerinde yeni bir yönelim arayışına giren AK Parti, bu bağlamda Ahmet Davutoğlu tarafından formüle edilen "stratejik derinlik" yaklaşımını devlet politikası haline getirmiştir. Erdoğan liderliğindeki hükümet,

özellikle Orta Doğu coğrafyasına odaklanarak İslam dünyasıyla ilişkileri güçlendirme yönünde adımlar atarken, aynı zamanda Batı ile sürdürülen diplomatik etkileşimi de devam ettirmiştir (Öniş ve Yılmaz, 2009). Böylece Türkiye, bir yandan yakın çevresiyle daha derin ilişkiler kurmayı hedeflemiş, diğer yandan Batılı müttefikleriyle olan bağlarını koruyarak çok yönlü bir dış politika profili geliştirmiştir. Bu stratejik yeniden konumlanma, dış politikanın esnekliğini artırsa da Batı etkisinin hâlâ belirleyici olduğu bir çerçevede şekillenmiştir.

Proaktif dış politika vizyonuyla hareket eden AK Parti hükümeti açısından 2009-2016 arası dönem hem iç politikada derin gerilimlerin hem de dış politikada kırılmaların yaşandığı kritik bir evre olmuştur. Bu süreçte, Türkiye'nin siyasal yapısını ve uluslararası konumunu doğrudan etkileyen bir dizi kriz gündeme gelmiş; hükümetin dış politika yaklaşımı da ciddi bir yön değişikliğine uğramıştır. Özellikle hem baş danışamn hem de Dışişleri Bakanı olarak AK Parti hükümetlerinin dış politikasına yön veren Ahmet Davutoğlu'nun (2001: 13-16) *Stratejik Derinlik* adlı eserinde temellendirdiği paradigma, Türkiye'nin tarihsel, kültürel ve coğrafi mirasını dış politika yapımının eksenine yerleştiren bir vizyon sunmuştur. Davutoğlu'na göre, bir devletin stratejik derinliği, coğrafi konumunun ötesinde tarih bilinci ve medeniyet aidiyetine dayanır; bu nedenle Türkiye, bulunduğu jeopolitik havzalarda edilgen değil, yönlendirici bir aktör olmalıdır. Bu anlayış doğrultusunda şekillenen "sıfır sorun" politikası, zamanla bölgesel liderlik arayışına evrilmiş; Türkiye'nin dış politikasında müdahaleci bir tonun belirginleştiği görülmüştür. Ancak bu yönelim, gerek ulusal düzeyde gerekse uluslararası çevrelerde farklı tepkilere yol açmış; özellikle Orta Doğu politikası bağlamında, AK Parti'nin dış politika söyleminde Neo-Osmanlıcı bir yönelimin belirginleştiği yönündeki değerlendirmeler öne çıkmıştır (Öniş ve Yılmaz, 2009).

Bu tartışmalı dönemin ilk büyük dış politika krizlerinden biri, 2009 yılında Davos Ekonomik Forumu'nda yaşanmıştır. Başbakan Erdoğan'ın İsrail Cumhurbaşkanı Shimon Peres'e yönelik sert sözleriyle başlayan ve "one minute" çıkışı olarak hafızalara kazınan bu olay, Türkiye-İsrail ilişkilerinde uzun sürecek diplomatik bir kırılmaya yol açmıştır. Erdoğan'ın bu çıkışı, içeride geniş bir destek görürken, dışarıda Türkiye'nin İsrail ile olan stratejik iş birliğini zedeleyen bir gelişme olarak değerlendirilmiştir. Zamanla ekonomik ve askeri ilişkilerin de etkilenmesi, Türkiye'nin Ortadoğu'daki dengelere müdahale biçimini ve dış politika araçlarını yeniden düşünmesini zorunlu kılmıştır (Sekulow, 2016). Bu bağlamda, Davos krizi hem dış politika vizyonunun değişen doğasını hem de Türkiye'nin uluslararası imajında meydana gelen dönüşümü simgeleyen önemli bir dönüm noktası olmuştur.

2010-2011 yıllarında Ortadoğu'yu sarsan Arap Baharı, AK Parti iktidarının dış politika çizgisinde kayda değer bir kırılmaya yol açmıştır. Türkiye bu süreçte, kendisini bölgedeki halk isyanlarına ilkesel düzeyde destek veren bir aktör olarak konumlandırmış; özellikle Mısır, Tunus ve Libya'daki siyasal dönüşüm süreçlerine olumlu yaklaştığını açıkça beyan etmiştir. Ancak, Arap Baharı'nın Suriye'ye sıçramasıyla birlikte dış politikada karşılaşılan koşullar dramatik biçimde değişmiş; Esad rejimine yönelik başlangıçtaki eleştirel tutum zamanla çok katmanlı bir güvenlik krizine evrilmiştir. Suriye iç savaşının derinleşmesiyle birlikte Türkiye, yalnızca bir komşu ülkenin istikrar kaybıyla değil; kitlesel mülteci göçü, sınır ötesi terör tehdidi ve uluslararası aktörlerin sahada artan etkisiyle de yüzleşmek zorunda kalmıştır. IŞİD'in yükselişi, PKK/YPG yapılanmasının güç kazanması ve Batı ittifaklarıyla yaşanan gerilimler, AK Parti'nin dış politika araçlarını yeniden değerlendirmesini gerektirmiştir (Iqbal ve Fatima, 2021). Bu bağlamda, Arap Baharı'nın tetiklediği dönüşüm, Türkiye'nin dış politika gündemini idealist söylemlerden çok daha stratejik ve güvenlik odaklı önceliklere doğru kaydırmıştır.

Öte yandan, dış politikada yaşanan bu türbülansın gölgesinde 2013 yılında patlak veren Gezi Parkı protestoları, AK Parti'nin iç politikadaki en derin krizlerinden birini ortaya çıkarmıştır. Başlangıçta kentsel planlamaya ve çevresel kaygılara odaklanan sınırlı bir itiraz olarak başlayan eylemler, kısa sürede çok daha geniş bir muhalefet zeminine dönüşerek hükümet karşıtı yaygın bir toplumsal dalgaya evrilmiştir. Bu süreçte iktidarın sert güvenlik politikalarına yönelmesi, toplumsal kutuplaşmayı hızlandırmış ve kamuoyunda siyasal temsil sorununa dair ciddi tartışmaları beraberinde getirmiştir (Bayhan, 2014). Gezi süreci, yalnızca mevcut yönetim anlayışına yönelik bir tepki değil; aynı zamanda AK Parti'nin toplumsal tabanla olan ilişkisini yeniden tanımlamasını zorunlu kılan bir siyasal kırılma noktası olarak okunmalıdır. Zira protestoların ardından ortaya çıkan siyasal atmosfer, iktidarın reformcu kimliğinin aşındığına ve toplumsal meşruiyetini koruma çabalarının daha kontrollü ve merkeziyetçi bir yöne evrildiğine işaret etmektedir.

Aynı dönemde, kamuoyunda uzun süre "cemaat" olarak anılan ve sonrasında terör örgütü niteliği kazanan Gülen yapılanmasıyla yaşanan gerilim, AK Parti iktidarının karşı karşıya kaldığı en kritik iç meselelerden biri haline gelmiştir. Başlangıçta hükümet ile ittifak hâlinde hareket eden bu yapı, zamanla devletin yargı, emniyet, eğitim gibi stratejik kurumlarında oluşturduğu etkili ağ aracılığıyla siyasal iktidarın meşruiyetine gölge düşürmeye başlamıştır. Özellikle 2013 yılında çözüm süreci bağlamında yaşanan kırılmalar, hükümet ile bu yapı arasındaki çatışmayı görünür kılmış; kamuoyu nezdinde derinleşen bu ayrışma, devlet içi iktidar mücadelesinin kamusal alana taşmasına neden olmuştur. 2014 Cumhurbaşkanlığı

seçimleri ile 2015 genel seçimleri süresince bu çekişme daha da sertleşmiş, yargı süreçlerinden medya kampanyalarına kadar pek çok mecrada karşılıklı pozisyon alma pratikleri yoğunlaşmış ve çatışma hem siyasi hem de toplumsal düzeyde belirginleşmiştir (Uslu, 2015). Bu gerginliğin en radikal tezahürü, 15 Temmuz 2016 tarihinde gerçekleşen ve TSK içinde örgütlenen Gülen yapılanmasına bağlı unsurlar tarafından girişilen askerî darbe teşebbüsüyle yaşanmıştır. Devletin kurumsal bütünlüğünü hedef alan bu kalkışma, yalnızca siyasi sistemi değil, aynı zamanda ekonomik istikrarı da ciddi biçimde tehdit etmiştir (Köylü, 2016).

Darbe girişiminin başarısızlıkla sonuçlanmasının ardından ilan edilen olağanüstü hâl rejimi, iç güvenlik önlemlerinin artırılması ve kamu bürokrasisinde kapsamlı tasfiyelerle birlikte yeni bir yönetim biçimini beraberinde getirmiştir. Ancak bu atmosfer, yatırım ortamını olumsuz etkileyerek ekonomik göstergelerde ciddi kırılmalara yol açmıştır. Enflasyonda yükselme, işsizlik oranlarında artış ve döviz piyasasında yaşanan oynaklık, ekonomik güvenin zayıflamasına neden olmuş; buna ek olarak Merkez Bankası'nın bağımsızlığına dair tartışmalar yatırımcıların kaygılarını derinleştirmiştir (Kılıçaslan, 2017). Bu gelişmeler, Türkiye'nin hem siyasal hem ekonomik alanda yeniden yapılandırma ihtiyacıyla yüzleştiği bir dönemin habercisi olmuştur.

Aras'a (2017) göre, 15 Temmuz darbe girişimi, devlet aygıtı içinde yerleşik milliyetçi-laik grupların gösterdiği muhalefet ve canları pahasına hükümetin otoritesini savunmakta kararlı olan muhafazakâr-milliyetçi seçmenlerin kararlı desteği sayesinde başarısız olmuştur. Ancak bu başarısız darbe girişimi, ekonomik etkilerinin yanı sıra siyasi anlamda da parlamenter sistemin terkedilmesine ve Nisan 2017'de yapılan Halkoylamasıyla Cumhurbaşkanlığı Hükümet sistemine geçilmesine zemin hazırlamıştır. Açıkçası, 15 Temmuz darbesiyle başlayan ve siyasal sistem değişikliğiyle devam eden süreç, bir yandan ülkenin ekonomik dengelerini olumsuz etkilerken öte yandan siyasi ve toplumsal kutuplaşmaların artmasına neden olmuştur.

Bu dönemde Türkiye'nin iç siyasal yapısında da köklü değişimler yaşanmıştır. Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi'nin 2018 itibariyle yürürlüğe girmesiyle birlikte, yürütme yetkisi bütünüyle Cumhurbaşkanı'nda toplanmış; bu durum, parlamenter sistemdeki denge ve denetleme mekanizmalarının büyük ölçüde zayıfladığı yönünde eleştirilere yol açmıştır (Kutay, 2021: 67). AK Parti, bu yeni sistemin inşası sürecinde siyasal söylemini yeniden yapılandırarak "yerli ve milli" kavramını merkezî bir eksen haline getirmiştir. Ulusal egemenlik, kültürel özerklik ve bağımsızlık vurgusu etrafında şekillenen bu söylem, Batı merkezli uluslararası yapılarla olan ilişkilerde daha mesafeli bir duruşun zeminini oluşturmuş; parti siyasetinin

giderek daha belirgin biçimde milliyetçi ve muhafazakâr değerler üzerinden kurgulanmasına neden olmuştur (Baran, 2022: 83-85).

2017 referandumu ile Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi'ne geçilmesinin ardından AK Parti'nin muhafazakâr siyaset anlayışı belirgin bir yön değişikliğine uğramıştır. Erdoğan liderliğindeki parti, bu yeni yönetim biçimini "istikrarlı ve etkin yönetim" hedefiyle meşrulaştırırken, partinin muhafazakârlığını milliyetçi ve güvenlik odaklı bir zeminle harmanlamaya başlamıştır. Bu doğrultuda, milli birlik, devletin bekası ve güvenlik tehditlerine karşı koyma gibi kavramlar siyasal söylemin merkezine yerleştirilmiş; ulusal bütünlüğün korunması, iç politikada toplumsal destek üretmenin temel aracı hâline gelmiştir. Bu ideolojik yeniden konumlanma sürecinde MHP ile kurulan "Cumhur İttifakı", AK Parti'nin muhafazakâr kimliğini milliyetçi öğelerle yeniden inşa ettiği bir siyasal birlikteliğe dönüşmüştür (Aras, 2017). Başka bir ifadeyle, 2017 sonrası dönemde AK Parti'nin muhafazakârlığı, toplumsal değerlerin korunmasına odaklı olmaktan ziyade, güvenlik eksenli milliyetçi bir vizyonla iç içe geçmiş yeni bir ideolojik çerçeve kazanmıştır.

Cumhur İttifakı'nın kurumsallaşmasıyla birlikte, AK Parti'nin siyasal öncelikleri de dönüşmüştür. Milli kimliğin tahkimi ve devletin geleneksel yapısının korunması, parti söyleminde merkezi bir yer edinmiş; bu çerçevede İslam dünyasıyla kurulan ilişkiler, bağımsızlık vurgusu ve Batı'ya yönelik eleştirel duruş, dış politika söyleminin başlıca unsurları hâline gelmiştir. Suriye iç savaşı, mülteci politikaları ve terörle mücadele gibi alanlar, bu yeni ideolojik yönelimin pratik siyaset üzerindeki etkisinin en açık biçimde gözlemlendiği meselelerdir (Kara, 2022). AK Parti'nin milliyetçi-muhafazakâr eksene kayışı, yalnızca ideolojik bir tercihi değil, aynı zamanda yeni seçmen gruplarıyla temas kurma stratejisini de yansıtmaktadır. MHP tabanına seslenen bu yaklaşım, bir yandan siyasal meşruiyet alanını genişletme arayışını, diğer yandan güvenlik eksenli bir yönetim anlayışının kurumsallaştırılma çabasını yansıtan bir strateji olarak görülebilir.

Bu ideolojik yönelim, AK Parti'nin siyasal kimliğinde yaşanan evrimin önemli bir göstergesi olarak değerlendirilmelidir. Partinin kuruluş döneminde benimsediği muhafazakâr-demokrat kimlik, zamanla yerini daha devlet merkezli, güvenlik odaklı ve milliyetçi bir hatta bırakmıştır. Bu dönüşüm, özellikle 2010'lu yılların ortalarından itibaren, reformist ve AB odaklı siyasal hedeflerden uzaklaşılmasına; bunun yerine daha otoriter ve merkeziyetçi bir yönetim anlayışının güç kazanmasına neden olmuştur (Kutay, 2021: 69-70). Güvenliğin önceliklendiği bu yeni söylem evresi, iç ve dış tehdit algılarının belirlediği bir siyasal zemin üzerine oturmuş; demokratikleşme, hukuk devleti ve temel haklar vurgusu korunmaya çalışılsa

da uygulamada sert güvenlikçi politikaların belirleyici olduğu bir yapı ortaya çıkmıştır. Bu durum, literatürde sıklıkla "hibrit demokrasi" ya da "illiberal demokrasi" gibi kavramlarla tartışılmıştır (Baran, 2022: 85-86).

Ancak bu ideolojik yeniden yapılanma, parti içinde de ciddi kırılmalara yol açmıştır. Kuruluş sürecinde partinin temel ideolojik omurgasını oluşturan reformist ve liberal-muhafazakâr kadroların, partiden koparak farklı siyasal hareketlere yönelmesi, bu dönüşümün yarattığı içsel gerilimi açıkça ortaya koymaktadır. Milliyetçi-muhafazakâr çizginin belirginleşmesiyle birlikte, çoğulculuk ve demokratikleşme ilkelerini önceleyen kesimlerin partiden uzaklaşması, AK Parti'nin siyasal kimliğinde pragmatik esnekliğin yerini daha sert ve ideolojik bir yönelime bıraktığını göstermektedir (BBC, 2019). Geleneksel değerlere dayalı söylemini sürdüren parti, muhafazakâr seçmen tabanının önemli bir kısmında hâlen karşılık bulsa da özellikle genç kuşaklar arasında giderek artan bir memnuniyetsizlik gözlemlenmiştir. İşsizlik, hayat pahalılığı ve ekonomik dalgalanmalar, genç muhafazakâr seçmenlerin siyasal yönelimlerinde kırılmalara neden olmuş; sosyal politikaların etkinliğine yönelik eleştiriler, partiye yönelik desteğin erozyona uğramasında etkili olmuştur (Konda, 2024). Modernleşme taleplerine yeterince yanıt verilememesi, kentli muhafazakâr gençler arasında muhalefet partilerine yönelimi hızlandırmış; bu değişim, 2019 yerel seçimlerinde İstanbul, Ankara, Bursa, Adana ve Antalya gibi büyükşehirlerin kaybedilmesiyle somut biçimde görünür hâle gelmiştir (Milliyet, 2019). Yani AK Parti'nin ideolojik konsolidasyon süreci, bir yandan tabanını koruma çabası taşırken, öte yandan genişleyen sosyolojik farklılıklara yanıt üretmekte zorlanan bir yapıya da evrilmiştir.

Söz konusu dönüşüm, yalnızca iç siyasetle sınırlı kalmamış; dış politikada da "yerli ve milli" söylemi merkezî bir stratejik araç olarak benimsenmiştir. Özellikle Batı ile yaşanan diplomatik gerilimler, bu söylemin daha da pekişmesine neden olmuş ve Türkiye'nin küresel ölçekte daha bağımsız bir aktör olarak yeniden konumlandırılması gerektiği düşüncesi siyasal stratejinin temel argümanlarından biri haline gelmiştir (Ataman, 2020). Bu bağlamda, 2017 sonrasında AK Parti'nin dış politika söylemi, iç siyasal yapıdaki dönüşüm ve bölgesel konjonktürle eşzamanlı olarak belirgin bir yön değişikliğine sahne olmuştur. Bu dönemde Batı ile ilişkilerde daha mesafeli ve eleştirel bir dil öne çıkmış; "bağımsız ve millî dış politika" söylemi ise hem söylemsel düzlemde hem de uygulamalarda dış politikanın temel eksenlerinden biri hâline gelmiştir. Bu söylemsel dönüşümün arkasında, bir yandan iç politikada milliyetçi seçmen kitlesinin konsolidasyonu hedeflenirken, diğer yandan Türkiye'nin bölgesel güç projeksiyonunu tahkim etme arzusu etkili olmuştur. Doğu

Akdeniz'den Libya ve Suriye'ye, Karabağ'dan Balkanlara uzanan geniş bir coğrafyada izlenen proaktif dış politika çizgisi, Türkiye'nin askeri kapasitesini doğrudan devreye soktuğu yeni bir stratejik evreyi beraberinde getirmiştir (Turan, 2023).

Bu doğrultuda geliştirilen "Mavi Vatan" doktrini ile deniz yetki alanlarına ilişkin talepler daha sert biçimde ifade edilmeye başlanmış; Suriye'nin kuzeyinde PKK/YPG'ye yönelik kapsamlı sınır ötesi operasyonlar gerçekleştirilmiş ve Karabağ Savaşı'nda Azerbaycan'a verilen açık destek, Türkiye'nin bölgesel nüfuzunu artırma stratejisinin somut bir yansıması olmuştur (Yavuz, 2021: 282-285). Ancak bu müdahaleci yönelim, Türkiye'nin NATO ve AB ile ilişkilerinde önemli kırılmalara neden olmuş; transatlantik eksenden kısmen uzaklaşan Ankara, zamanla diplomatik düzlemde yalnızlaşan bir aktör konumuna gelmiştir. Bu yalnızlaşma durumu, iç politikada sıklıkla vurgulanan "kuşatılmış Türkiye" anlatısına ideolojik ve stratejik bir zemin sunmuş; AK Parti'nin milliyetçi-popülist söylemiyle güçlü bir bağ kurarak iç kamuoyunu mobilize etme işlevi de görmüştür (Turan, 2023; Yavuz, 2021: 283).

Bu bütünsel tablo, AK Parti'nin siyasal karar alma süreçlerinin giderek daha merkeziyetçi, reaksiyoner ve ideolojik temellere dayandığını ortaya koymakta; Türkiye'nin hem iç politikada hem de uluslararası düzlemde izlediği yönelimin artık yalnızca konjonktürel ihtiyaçlarla değil, belirli ideolojik çerçevelerle şekillendiğini işaret etmektedir. Tüm bu tarihsel ve siyasal süreçler ışığında, partinin Türkiye siyasetindeki konumunu ve dönüşümünü genel hatlarıyla özetlemek gerekirse, AK Parti, 2001 yılında siyasal sistemdeki temsil krizine ve toplumun değişen taleplerine yanıt vermek üzere ortaya çıkan ve kısa sürede Türkiye siyasetinin merkez aktörü hâline gelen bir siyasi hareket olarak dikkat çekmiştir. Millî Görüş geleneğinden ayrılarak "muhafazakâr demokrasi" söylemini benimseyen AK Parti, ekonomik istikrarı hedefleyen politikaları ve reformcu yaklaşımıyla geniş tabanlı bir toplumsal uzlaşma zemini oluşturmuştur. Özellikle iktidarının ilk yıllarında demokratikleşme, sivilleşme ve AB üyeliği perspektifi etrafında farklı toplumsal kesimlerden destek toplamayı başarmıştır. Ancak zaman içinde parti, karşılaştığı iç ve dış politik krizlerin etkisiyle daha merkeziyetçi ve güvenlik odaklı bir yönelime evrilmiş; bu dönüşüm, parti içi ideolojik çeşitliliği ve toplumsal desteği sınayan gelişmelere zemin hazırlamıştır.

Özellikle 2010 sonrasında belirginleşen siyasal kutuplaşma, dış politikada yön arayışı, kurumlar arası güç dengelerinin zayıflaması ve toplumsal tabanla kurulan ilişkinin dönüşmesi, AK Parti'nin kuruluş yıllarındaki reformcu karakterinden uzaklaşmasına yol açmıştır. Bununla birlikte, parti Türkiye'nin 21. yüzyıldaki siyasal, toplumsal ve ekonomik dönüşümünü derinden etkilemiş; uzun süreli iktidarı ve siyasal gündemi belirleme kapasitesiyle Türk siyasetinde

istisnai bir konum edinmiştir. Hüseyin Aksu'nun tanımladığı anlamda, AK Parti bu süreçte "hâkim parti sistemi"nin tipik göstergelerini sergilemiştir: sürekli seçim başarısı, güçlü liderlik yapısı, kurumsal hâkimiyet, toplumsal tabana dayalı meşruiyet ve ideolojik esneklik (Aksu, 2021: 178-182). Dolayısıyla, AK Parti'nin siyasal serüveni, bir yandan demokratikleşme dinamiklerini besleyen bir dönüşüm arayışını; diğer yandan bu dinamiklerin sınırlarını belirleyen bir iktidar pratiğini yansıtmaktadır. Parti hem devletin kurumsal yapısı hem de siyasal rekabetin niteliği üzerinde belirleyici bir rol oynamış; bu yönüyle Türkiye'de demokratik biçim altında süreklilik kazanan bir hâkim parti rejiminin inşasına zemin hazırlamıştır.

Bu bütünsel tarihsel süreç dikkate alındığında, AK Parti'nin siyasal serüveni, merkez sağ geleneğin son ve en kapsamlı dönüşüm evresini temsil etmektedir. Topcuoğlu'nun (2006: 4-7) da vurguladığı üzere, parti, Menderes'ten Özal'a uzanan merkez sağ çizgiyi biçimsel olarak sürdürmekle birlikte, bu geleneği muhafazakâr-demokrat bir zeminde yeniden tanımlamıştır. Menderes ve Demirel dönemlerinde halk iradesiyle devlet otoritesi arasında kurulan denge, AK Parti döneminde "milli irade" söylemi üzerinden yeniden yorumlanmış; ancak bu kez söylem, güçlü liderlik ve merkezi yönetimle iç içe geçmiş bir siyasal pratiğe dönüşmüştür. Başka bir deyişle, AK Parti, merkez sağın tarihsel olarak temsil ettiği halkçı ve vesayet karşıtı mirası sahiplenmiş, ancak bu mirası neoliberal ekonomi politikaları, muhafazakâr değerler ve popülist söylemlerle harmanlayarak kendi hegemonik alanını inşa etmiştir. Böylece, klasik merkez sağın elit yapısını dönüştürmüş; taşra kökenli, dindar ve girişimci orta sınıflardan oluşan yeni bir siyasal elit tabakası ortaya çıkarmıştır. Bu yeni elit yapısı, hem toplumsal temsil ilişkilerinde hem de devletin yeniden yapılanma sürecinde belirleyici olmuştur.

Sonuç olarak AK Parti, merkez sağ geleneği yalnızca devam ettiren değil, aynı zamanda dönüştüren bir aktör olarak değerlendirilmelidir. Parti, liberal ekonomi ile muhafazakâr değerleri kaynaştırarak hem siyasal meşruiyetini pekiştirmiş hem de merkez sağın tarihsel çizgisini "muhafazakâr-demokrat" bir kimlikle yeniden üretmiştir. Bununla birlikte, uzun iktidar sürecinin ilerleyen evrelerinde artan merkeziyetçilik, güvenlik eksenli siyaset ve ideolojik konsolidasyon, partinin kuruluş yıllarındaki çoğulcu ve reformist karakterinden uzaklaşmasına yol açmıştır. Bu durum, AK Parti'yi, merkez sağın geleneksel halkçı ve dengeleyici misyonundan ziyade, devletin ideolojik sürekliliğini temsil eden kalıcı bir iktidar odağı hâline getirmiştir.

3.4. Elit Döngüsü Yaklaşımının Merkez Sağa Uyarlanması

İtalyan sosyolog Pareto'nun *The Mind and Society* (Akıl ve Toplum) adlı eserinde geliştirdiği "elitlerin dolaşımı" kuramı, bu çalışmada "elit döngüsü" kavramı çerçevesinde yeniden yorumlanmaktadır. Bu kuram, Türkiye'de özellikle merkez sağ siyasette görülen iktidar ilişkilerindeki dönüşümü, siyasal temsil mekanizmalarının yeniden inşasını ve farklı sosyo-politik aktörlerin zamanla siyasal merkeze yerleşerek yeni elit biçimleri oluşturma süreçlerini anlamak açısından işlevsel bir kuramsal zemin sunmaktadır.

Pareto'nun yaklaşımı, toplumsal güç ilişkilerini durağan değil, dinamik bir yapı olarak ele almakta; iktidarın belirli bir sınıfın kalıcı hâkimiyetine değil, dönemsel olarak el değiştiren bir dengeye dayandığını öne sürmektedir. Ona göre, toplumlarda yöneten elitin (aslanlar) giderek etkinliğini kaybetmesi, yeni yükselen elit grupların (tilkiler) iktidara doğru hareket etmesine olanak tanımaktadır. Bu süreç ise sosyal, ekonomik ve siyasal faktörlerin karşılıklı etkileşimiyle biçimlenmektedir (Kurtbaş, 2017). Dolayısıyla "elit döngüsü" kavramı, merkez sağ siyasette gözlemlenen ideolojik yönelim değişikliklerini, liderlik tarzlarının dönüşümünü ve seçkin tabakanın yeniden yapılanma dinamiklerini çözümlemede açıklayıcı bir perspektif sağlamaktadır.

Daha açık ifade etmek gerekirse, Pareto'nun "elitlerin dolaşımı" teorisi, yönetsel gücün belirli bir toplumsal kesimde sabit kalmadığını, aksine liyakat, stratejik ittifaklar, sosyal sermaye birikimi ve kurumsal manipülasyon gibi araçlar yoluyla sürekli bir yeniden yapılanma sürecine tabi olduğunu ileri sürmektedir. Bu yaklaşıma göre, yöneten elit tabaka zamanla esnekliğini ve uyum kapasitesini yitirdiğinde, sistem içi çatışmalar ve çevresel baskılar yoğunlaşmakta; bu durum mevcut statükoyu dönüştürme iddiası taşıyan yeni elit grupların yükselişine olanak tanımaktadır (Çelebi, 1990). Bu doğrultuda "elit döngüsü" yaklaşımı, sadece siyasal aktörlerin değişimini değil, toplumsal güç dengelerinin kırılganlığını ve yeniden şekillenme biçimlerini de anlamak açısından siyaset bilimi literatüründe güçlü bir kuramsal temel oluşturmaktadır. Zira elit gruplar arasındaki rekabetin yapısal dinamiklerine odaklanan bu perspektif, siyasal istikrarsızlıklar, devrimler ve toplumsal dönüşüm dönemlerinde yaşanan iktidar değişimlerini çözümleyebilme gücüyle dikkat çekmektedir. Böylece tarihsel gelişmeleri mutlak yapısal zorunluluklara indirgeme eğilimindeki determinist yaklaşımların ötesine geçerek, iktidar ilişkilerini daha dinamik ve etkileşimsel bir çerçevede yorumlamaya olanak tanımaktadır (Heinz vd., 1990).

Bu kuramsal çerçevenin Türkiye bağlamındaki tarihsel sürekliliğini anlamak açısından, Osmanlı siyasal yapısına yönelmek açıklayıcı bir başlangıç noktası sunmaktadır. Zira Osmanlı

toplumsal ve yönetsel düzeni, elit üretim süreçlerinin nasıl kapalı ve durağan bir karakter taşıdığını, iktidarın meşruiyetini hangi ideolojik temeller üzerinden inşa ettiğini gözlemlemek bakımından dikkat çekici bir örnek oluşturmaktadır. Zira Osmanlı İmparatorluğu'nda din, toplumsal düzenin asli unsuru olmasının ötesinde, egemen elitin iktidarını meşrulaştıran başlıca ideolojik araç işlevini üstlenmiştir. Ancak imparatorluğun zayıflama dönemlerinde, beka kaygısının ön plana çıkmasıyla birlikte din, siyasal otoritenin ideolojik kurgusunda daha belirgin bir şekilde kullanılmaya başlanmıştır (Çilliler, 2015). Bu yapı içerisinde yeni elit grupların yükselmesine olanak tanıyan esnek bir kurumsal mekanizma gelişmemiş; mevcut elit zümre iktidarını sınırlı bir sosyal sermaye ve kapalı bir meşruiyet alanı üzerinden sürdürmüştür. Elitlerin sahip olduğu kültürel sermaye, toplumun genel kültürel yapısına kıyasla daha evrensel nitelikler taşımaktaydı; ancak Tanzimat süreciyle birlikte bu değerler, devletin modernleşme çabaları aracılığıyla topluma nüfuz ettirilmiş ve yukarıdan aşağıya doğru işleyen bir elitist projeye dönüşmüştür (Kurtdaş, 2019).

Bu tarihsel sürekliliğin Cumhuriyet dönemindeki yansımaları ise yeni bir elit yapılanmasının doğuşuna işaret etmektedir. Tek Parti yönetimi altında CHP'nin kadroları büyük ölçüde askerî ve bürokratik kökenliydi; bu kadrolar, modernleşmeci, laik ve merkeziyetçi bir ideolojiyi taşıyan seçkin bir yönetici zümre oluşturmuşlardır. Başkan'ın (2011) vurguladığı üzere, bu dönemin elit anlayışı halkı siyasal sürecin etkin bir öznesi olarak değil, yönlendirilmesi gereken bir kitle olarak konumlandırmış ve temsil yerine rehberliği esas alan bir siyasal düzen inşa etmiştir. Özellikle 1923-1938 yılları arasındaki dönem, bu elitist-modernleştirici çizginin kurumsallaştığı ve devletin toplumsal dönüşümü yukarıdan aşağıya yönlendirdiği bir evre olarak öne çıkmaktadır. Bununla birlikte, çok partili siyasal yaşama geçişle beraber elitler arasındaki rekabet görünürlük kazanmış; halk desteği siyasal meşruiyetin temel kaynağı hâline gelmiştir. Ancak bürokratik elitler ile aydın kesim, halkla eşit temsile dayalı bir siyasal ilişki kurmaktan ziyade, yönlendirici konumlarını koruma eğilimini sürdürmüşlerdir (Demirtaş, 2007).

Bu dönemde ortaya çıkan bu elitist yapılanmanın toplumsal temellerini anlamak için, ekonomik ve sınıfsal yapının belirleyiciliğine de dikkat etmek gerekmektedir. Türkiye'de sanayileşmenin gecikmesi ve kapitalist bir sınıfın tam anlamıyla gelişmemesi, klasik anlamda aristokratik ya da burjuva bir elit zümrenin oluşumunu engellemiştir. Bunun yerine dini değerler, siyasal kimliğin ve toplumsal hareketliliğin başlıca dayanağı hâline gelmiştir (Bakan ve Arpacı, 2012). Nitekim Kemalist teorisyenler, Osmanlı-Türkiye modernleşmesinin temel çıkış noktasını, Batı'daki gibi bir aristokrasi veya yerleşik burjuvazi bulunmaması gerçeği

üzerine inşa etmişlerdi. Onlara göre, halk ile saray arasında "burjuvazi" olarak tanımlanabilecek bağımsız bir toplumsal sınıfın yokluğu, Cumhuriyet elitlerinin kendilerini bütün sınıflardan özerk bir yurtseverler grubu olarak konumlandırmalarına imkân tanımıştı. Bu bağlamda 1914-1918 Savaşı sırasında İttihatçılar'ın başlattığı modernleşmeci dönüşüm, Kemalist kadrolar tarafından bir tür "vekâleten burjuva devrimi" olarak sürdürülmüş; gelişmiş sınıf yapısı olmayan bir toplumda halkın öncüsü olma misyonu üstlenilmiştir. Böylece "halk" kavramı, eski düzenin tasfiyesi ve yeni rejimin inşası görevini birlikte yüklenen, çıkar çatışmasından arındırılmış bir kolektif olarak tahayyül edilmiştir (Ahmad, 2010:116).

Bu ideolojik ve sınıfsal yapılanmanın ilerleyen yıllardaki siyasal yansımaları ise Cumhuriyet'in sonraki evrelerinde belirginleşmiştir. Çok partili döneme gelindiğinde, bu tarihsel arka plan yeni siyasal aktörlerin toplumsal tabanını ve meşruiyet biçimlerini belirleyen temel unsurlardan biri hâline gelmiştir. DP'nin ortaya çıkışı, bu dönüşümün somut bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. Çünkü DP, dini dogmalardan ziyade halkın gündelik yaşam pratikleriyle uyumlu bir biçimde muhafazakâr değerleri siyasal alana taşımış; böylece muhafazakârlık, bir inanç sistemi olmaktan çıkıp yeni elit formasyonunun toplumsal dayanaklarından biri hâline gelmiştir. Bu gelişmeler, çok partili hayata geçiş sürecinin yalnızca siyasal çoğulculuğun kurumsallaşmasına değil, aynı zamanda elit kültürünün çeşitlenmesine de katkı sağlamıştır. Toplumsal katılımın genişlemesiyle birlikte, dini ve kültürel unsurlar siyasal temsilde daha görünür bir hâl almış, merkez ile çevre arasındaki mesafe kısmen azalmıştır (Tuncel ve Gündoğmuş, 2012).

Ne var ki bu çeşitlenme süreci, geleneksel bürokratik elitlerin demokratikleşme yönündeki dönüşüme mesafeli tutumları nedeniyle kesintilere uğramıştır. Bürokratik elitlerin demokratik temsile dayalı iletişim yerine otoriter eğilimleri önceleyen refleksleri, doğrudan ya da dolaylı askerî müdahaleler yoluyla elit döngüsünün sürekliliğini bozmuştur (Demir, 2023). Özellikle 1960-1980 yılları arasında yaşanan askerî müdahaleler ve artan siyasal istikrarsızlık, mevcut sistemin yapısal dengelerini sarsarak yeni elit unsurların yükselişine zemin hazırlamıştır. Bu çalkantılı dönemde merkez sağ partiler, kırsal kökenli veya kentleşme sürecine yeni katılmış toplumsal kesimler için seküler-bürokratik elitizme karşı bir temsil alternatifi oluşturmuşlardır. Bu partiler arasında özellikle AP, zaman zaman "köylülerin ve sonradan görmelerin partisi" biçimindeki dışlayıcı söylemlerle hedef alınmıştır (Mert, 2007: 47). Bu söylemler, merkez sağın toplumsal temsil anlayışında köklü bir dönüşümün habercisi olmuştur. Artık elit konum, yalnızca sınıfsal aidiyet ya da ekonomik güç üzerinden değil, kültürel kimlikler, yaşam tarzları ve değer dünyaları üzerinden yeniden tanımlanmaktaydı. Bu

durum, merkez sağın bürokratik ve seküler seçkinlere karşı toplumsal meşruiyetini halkın kültürel aidiyetleriyle kurmasına olanak tanımış; böylece siyasal alan, farklı elit formlarının rekabet ettiği daha geniş bir meşruiyet mücadelesine dönüşmüştür.

Öte yandan, bu kültürel temelli yeniden konumlanmanın ardından, ekonomik alanda yaşanan dönüşümler de elit yapısının seyrini derinden etkilemiştir. 1970'li yıllarda izlenen sanayileşme ve kalkınmacı politikalar, "Türk kapitalizmi"nin kurumsallaşmasına katkı sunmuş ve ekonomik sermayeye dayalı yeni bir elit tabakanın doğuşunu beraberinde getirmiştir. Bu yeni sınıf, taşra kökenli burjuvaziyi temsil eden ve önceki elitlerden farklı olarak dindar kimliğini açıkça sergileyen bir karakter taşımaktaydı. Demirel'in öncülük ettiği bu kesim, 1980'li yıllarda Özal gibi figürler aracılığıyla hem siyasal hem de ekonomik alanlarda daha görünür hâle gelmiştir. 1983 sonrasında ise bu taşra burjuvazisi, devletçi ve sosyal refah odaklı eski elit anlayışına karşı bireysel başarı, özel teşebbüs ve serbest piyasa değerlerini öne çıkaran yeni bir yaklaşımı benimsemiştir. Bu yönelim, ideolojik ve kültürel düzeyde piyasa normlarına dayalı bir yeniden yapılanmayı beraberinde getirmiş; siyasetin merkezinde halkçı politikaların yerini girişimcilik, ekonomik büyüme ve bireysel refah idealleri almaya başlamıştır (Ahmad, 1999: 289-291).

Tam da bu tarihsel arka plan içerisinde, merkez sağ yeni toplumsal taleplerin siyasal temsiline öncülük eden bir alan olarak sivrilmiş; elit yapısındaki dönüşümün hem taşıyıcısı hem de yönlendiricisi konumuna yerleşmiştir. Cumhuriyetin kuruluşundan itibaren Türk siyasal hayatında toplumsal karşılığı güçlü iki ana eğilimden biri olan bu çizginin tarihsel ve ideolojik anlamını kavrayabilmek için, öncelikle "merkez sağ" kavramının Türkiye'nin toplumsal ve siyasal bağlamında ne ifade ettiğini açıklamak gerekmektedir. Zira merkez sağ, sadece belirli bir siyasal tutumu değil; aynı zamanda toplumun değer sistemi, ekonomik tercihleri ve modernleşmeyle kurduğu ilişki ekseninde şekillenen çok boyutlu bir siyasal gelenek olarak değerlendirilmelidir.

Bu çerçevede, Çavuşoğlu (2009), merkez sağı toplumun geniş kesimlerinin inançları, değer yargıları ve yaşam biçimlerinin siyasal temsili olarak tanımlamakta; bu çizginin liberal ekonomik politikalarla ve modernleşme süreciyle bütünleşmiş bir toplumsal temsil formu sunduğunu belirtmektedir. Benzer bir şekilde Mert (2007: 22), merkez sağ çizgiyi, geniş halk kitlelerinin değer dünyasını ifade eden; liberal ekonomiyle uyumlu ve modernleşmeyle harmanlanmış bir siyasal yönelim olarak tanımlamaktadır. Başkan (2011) ise merkez sağı, siyasal merkezle toplumsal değerler arasında köprü kurabilen, laiklik ve dindarlık arasında dengeyi gözeten, farklı toplumsal kesimleri kapsayabilen bir uzlaşma alanı olarak

değerlendirmektedir. Bu çerçeveden bakıldığında, merkez sağ çizginin muhafazakâr taleplere cevap verdiği kadar, ekonomik serbestleşme ile kültürel sürekliliği bir araya getiren melez bir yapıya sahip olduğu görülmektedir.

Bu çok katmanlı temsiliyet anlayışının siyasal düşünceye yansıması, merkez sağın kurumsal ve ideolojik kimliğinin daha açık biçimde tanımlanmasını da beraberinde getirmiştir. Bu yaklaşımlar doğrultusunda merkez sağ, toplumsal yaşamda muhafazakâr değerleri koruyan; ekonomik alanda piyasa mekanizmalarına öncelik veren; ancak temel sosyal hizmetlerde devletin düzenleyici rolünü meşru gören bir siyasal yönelim olarak tanımlanabilir. Bu yönelimi diğer sağ akımlardan ayıran temel unsur, aşırılıklardan uzak durarak toplumsal uzlaşmayı öncelemesidir (Çavuşoğlu, 2009). Merkez sağın bu özgün konumu, onu hem Cumhuriyet döneminin seçkinci yapısına karşı gelişen popülist bir damar, hem de serbest piyasa odaklı yeni elitlerin siyasal temsiline olanak tanıyan bir kanal hâline getirmiştir.

Elit döngüsü kuramı perspektifinden bakıldığında, merkez sağ siyaset Türkiye'de bu döngünün en somut biçimde gözlemlendiği ve sürekli yeniden üretildiği alanlardan biri olarak öne çıkmaktadır. Toplumsal ve ekonomik değişimlere uyum sağlama kapasitesi yüksek olan merkez sağ, farklı dönemlerde farklı toplumsal kesimlerden gelen elitlerin yükselmesine olanak tanımış; böylece iktidarın çevresinden gelen yeni aktörleri siyasal merkeze dâhil ederek elit dolaşımının sürekliliğini sağlamıştır. Bu süreçte merkez sağ, hem mevcut iktidar yapısının yeniden üretiminde hem de onun dönüşümünde etkin bir rol üstlenmiştir. Başkan'ın (2011) belirttiği üzere, merkez sağın siyasal temsil anlayışı, halkın inanç ve yaşam biçimlerine duyarlı bir söylemi liberal ekonomi politikalarıyla bütünleştirerek, geniş toplumsal tabanlarla güçlü bir etkileşim kurarken aynı zamanda siyasal merkezin kalıcı aktörlerinden biri olmayı da başarmıştır. Böylece merkez sağ, halkın taleplerine yanıt vermekle sınırlı kalmayıp, bu talepler doğrultusunda kurumsal iktidar alanlarını yeniden şekillendiren ve bu alanların sürekliliğini güvence altına alan bir siyasal strateji geliştirmiştir.

Bu dinamik yapı zamanla merkez sağın, bir siyasal çizginin ötesinde, yeni elit figürlerin üretildiği toplumsal bir alan hâline gelmesine zemin hazırlamıştır. Merkez sağın elit üretim kapasitesi, popülist çıkışlarla kurumsal meşruiyeti harmanlayan bir siyasal hat üzerinden şekillenmiştir. Bu bağlamda Tuncel ve Gündoğmuş'un (2012) da belirttiği üzere, merkez sağ çizgi, devletçi seçkinlere karşı yükselen toplumsal taleplerin siyasal alandaki taşıyıcısı olmuş; bu talepler doğrultusunda yeni bir elit yapılanmasının ortaya çıkmasını mümkün kılmıştır. Özellikle 1970'li yıllarda sağ siyasetin merkez dışı aktörlerle geliştirdiği ilişkiler, merkez sağ partilerin klasik liberal-muhafazakâr sınırların ötesine geçerek, daha belirgin biçimde milliyetçi

ve dinî söylemlere açık hâle gelmesine neden olmuştur. Bu çerçevede MC hükümetleri, bir seçim aritmetiğinin sonucu olmanın ötesinde, sağ içi ideolojik yakınlıkların ve ortak kültürel değerlerin siyasal düzleme yansıması olarak değerlendirilmelidir. Mert'in (2007: 47) de vurguladığı gibi, bu tür birliktelikler sağ seçmen nezdinde ideolojik farklılıklardan ziyade, ortak bir değerler dünyası etrafında şekillenen bütünleşme fikrini güçlendirmiştir.

Bu çerçevede merkez sağ, elit dönüşümünün gerçekleştiği bir alan olmanın ötesinde, bu dönüşümün yönünü belirleyen ve yeni güç dengelerini şekillendiren stratejik bir siyasal eksen olarak görülmelidir. Nitekim DP'den AP'ye, ANAP'tan AK Parti'ye uzanan siyasal çizgi, Türkiye'de değişen siyasal ve toplumsal konjonktüre uyum sağlayarak, merkez sağın hem kurumsal sürekliliğini hem de esnekliğini ortaya koymuştur. Bu partiler, bürokratik elitlerle kurdukları ilişkiler doğrultusunda kendi siyasal kimliklerini biçimlendirirken; aynı zamanda halk tabanına dayalı bir meşruiyet inşasıyla vesayetçi yapılara karşı demokratik bir iddia geliştirmişlerdir. Özellikle DP ile temelleri atılan merkez sağ anlayışı, askerî-bürokratik iktidar alanına karşı sivil siyaset alanını genişletme iddiasını taşıyarak, mevcut statükonun karşısında bir denge unsuru olarak ortaya çıkmış; zamanla ise bu statüko ile etkileşime girerek onun yeniden üretilmesinde rol oynamışlardır (Bakan ve Arpacı, 2012).

Pareto'nun "elit döngüsü" kuramı çerçevesinden bakıldığında, merkez sağ liderlerin siyasal yükselişi, halkın taleplerine aracılık eden popülist bir hareket olmanın ötesinde bu liderler, sistem içindeki yerleşik elitlerle stratejik ittifaklar kurarak yönetsel elit pozisyonlarına yerleşebilmişlerdir. Bu yönüyle merkez sağ, halktan gelen yükseliş ile sistem içi yerleşme arasında kurulan dinamik bir köprüyü temsil etmiştir. Ancak bu ilişki biçimi, 1980'li yıllardan itibaren derin bir dönüşüme uğramıştır. Devletin ekonomik alandaki rolünü sınırlandıran neoliberal reformlarla birlikte, siyasal elitler ile ekonomik aktörler arasındaki mesafe daralmış; böylece merkez sağ, siyasal temsilin ötesine geçerek ekonomik sermayenin dolaşımını sağlayan bir mecra işlevi görmeye başlamıştır. Bu süreçte merkez sağ, geleneksel büyük sermaye çevrelerinin yanı sıra Anadolu'nun taşra kökenli girişimci sınıflarıyla da yeni ittifaklar geliştirmiş; bu yeni ekonomik koalisyon, merkez sağın hem toplumsal tabanını genişletmesine hem de elit kompozisyonunu dönüştürmesine olanak tanımıştır (Bakan ve Çimen, 2018). Bu nedenle merkez sağ, Türkiye'de elit döngüsünün işlediği başlıca siyasal mecralardan biri olarak, hem devlet-toplum ilişkisinin hem de siyasal elit formasyonunun yönünü belirleyen bir ara yapıyı temsil etmektedir.

Merkez sağın bu ideolojik dönüşümünü mümkün kılan en belirgin unsurlardan birinin, 1980 sonrasında Türkiye'nin sermaye yapısında yaşanan köklü bir kırılma olduğu

değerlendirilmektedir. 12 Eylül sonrasında siyasal hayatın bütün aktörleri gibi merkez sağ da yeniden yapılanma sürecine girmiş; bu ortamda ortaya çıkan ANAP, öncülü AP'nin ideolojik mirasını sürdürmektense geçmişle belirgin bir kopuş gerçekleştirmeyi tercih etmiştir. Bu stratejik yönelim, "ülkeyi anarşiye sürükleyen politik çatışmalardan kurtarma" iddiasıyla meşrulaştırılmıştır (Mert, 2007: 50). Bu dönemde uygulamaya konulan liberal ekonomi politikaları, devlet merkezli kalkınma modelinin yerini özel sektör odaklı bir büyüme anlayışına bırakmasına yol açmıştır. Özder'in (2006: 137-138) de belirttiği üzere, 24 Ocak Kararlarıyla devletin ekonomik alandaki etkinliğinin azalması ve girişimciliğin teşvik edilmesi sonucunda, "Anadolu sermayesi" olarak tanımlanan yeni bir ekonomik aktör tipi ortaya çıkmıştır. Bu süreçte taşra kökenli, muhafazakâr değerlere sahip girişimcilerin ekonomik alanda daha görünür hâle gelmesi, siyasal temsil alanında da yeni taleplerin doğmasına neden olmuştur. Özal liderliğindeki ANAP, bu yeni sermaye çevresiyle kurduğu karşılıklı besleyici ilişki sayesinde hem ekonomik dönüşümün taşıyıcısı hem de muhafazakâr tabanın siyasal sesi hâline gelmiştir. Böylece ekonomik liberalleşme ile siyasal muhafazakârlık arasında kurulan bu yeni denge, merkez sağın ideolojik yöneliminin yeniden tanımlanmasına zemin oluşturmuştur.

1980 sonrasında merkez sağ siyasette ortaya çıkan yeniden yapılanma, ekonomik liberalizmin muhafazakâr değerlerle kaynaşması sonucu yeni bir liderlik anlayışının şekillenmesine imkân vermiştir. Bu birleşim, AK Parti döneminde daha da derinleşmiş ve Erdoğan liderliğinde kurumsal bir yapı hâline gelmiştir. Usanmaz'ın (2024) da belirttiği üzere, Erdoğan dönemi, Özal'la başlayan dönüşümün yeni bir evresini temsil etmektedir; bu süreçte ekonomik elitlerle kurulan ilişkiler daha sıkı bir nitelik kazanmış, siyasal kontrol merkezîleşmiş ve liderlik tarzı güçlü bir kurumsal otoriteyle bütünleşmiştir. Böylece merkez sağdaki elitleşme süreci, yalnızca siyasal iktidarın el değiştirmesi değil, aynı zamanda yeni bir hegemonya biçiminin ortaya çıkışı olarak değerlendirilebilir.

Bu dönemle birlikte, İslami referanslara sahip Anadolu kökenli küçük ve orta ölçekli girişimciler, 2000'li yıllarda ekonomik büyümenin temel taşıyıcıları hâline gelmiştir. Bu gruplar, AK Parti iktidarında ekonomik alandaki etkilerinin ötesine geçerek siyasal gücün yeniden şekillenmesinde de etkin bir konum edinmiştir. Taşra sermayesinin temsilcileriyle kurulan çok yönlü ilişkiler, yeni bir siyasal-ekonomik ortaklık biçimini ortaya çıkarmış ve bu yapı, elit tabakanın yeniden yapılanmasını mümkün kılmıştır. Böylece merkez sağın, uzun süre büyük şehir sermayesiyle özdeşleşen karakteri dönüşmüş; yerel düzeyde örgütlenen, kültürel aidiyetlerini siyasal meşruiyetin kaynağı hâline getiren yeni bir ekonomik elit profili belirginleşmiştir (Bakan ve Çimen, 2018). Bu dönüşüm, Pareto'nun "elit döngüsü" kuramı

çerçevesinde değerlendirildiğinde, Türkiye'de geleneksel ekonomik elitlerin etkisini yitirirken yeni sermaye gruplarının siyasal merkeze doğru yükseldiği bir yeniden yapılanma sürecine işaret etmesi açısından dikkat çekicidir.

Bu tarihsel sürekliliğin son halkasında ise merkez sağın ideolojik yapısının giderek daha karmaşık bir bileşime dönüştüğü görülmektedir. Bu dönüşüm süreci, muhafazakârlık ile liberal ekonomi politikalarının iç içe geçtiği özgün bir yapılanma biçimi etrafında şekillenmiştir. Özellikle Özal döneminde ekonomik liberalizm ile muhafazakâr değerlerin stratejik bir bileşim hâlinde sunulması, elit oluşumunda yeni bir yönelimi beraberinde getirmiş; bu yaklaşım AK Parti tarafından "muhafazakâr demokrasi" söylemiyle kurumsal bir ideolojik forma dönüştürülmüştür (Safi, 2005: 262). Bu dönüşüm, muhafazakârlığın siyasal bir ideoloji olmaktan ziyade kültürel bir dayanak üzerinden yeniden tanımlanmasına yol açmış; toplumsal değerleri koruma iddiası, piyasa ekonomisinin kurumsallaşmasıyla birlikte yeni elit grupların iktidar üretme aracına dönüşmüştür. Böylelikle muhafazakârlık hem siyasal mobilizasyonun hem de elit dönüşümünün temel ideolojik taşıyıcısı hâline gelmiştir (Kandemir, 2013: 165).

Bu ideolojik formasyonun toplumsal karşılığını şekillendiren en belirgin unsurlardan biri "hizmet siyaseti" olmuştur. Merkez sağ siyasetçileri, halk desteğini sürdürmek ve siyasal meşruiyetlerini güçlendirmek amacıyla bu anlayışı siyasal pratiklerinin merkezine yerleştirmiştir. "Hizmet siyaseti", bir yandan kalkınma ve refah vaatleri üzerinden toplumla doğrudan bir bağ kurmayı mümkün kılmış, diğer yandan merkez sağın geniş halk kesimleriyle kurduğu ilişkide süreklilik sağlayan bir siyasal dilin oluşmasına katkıda bulunmuştur. Bu çerçevede, Adalet Partisi döneminde kırsal kalkınma projeleri ve altyapı yatırımları öne çıkarken, ANAP döneminde özel sektör odaklı girişimcilik politikaları teşvik edilmiş; AK Parti döneminde ise büyük ölçekli altyapı projeleri ile sosyal yardımlara dayalı bir hizmet anlayışı kurumsallaşmıştır. Her üç dönemde de merkez sağ liderleri, ekonomik büyüme ve devlet eliyle kalkınma vurgusunu ön plana çıkararak halkın desteğini pekiştirmiştir (Bakan ve Çimen, 2018).

Liderlik pratikleri üzerinden bakıldığında ise bu yaklaşımın somut karşılıkları daha da belirgin hâle gelir. Demirel'in "barajlar kralı" olarak anılması (Mert, 2007: 43), Özal'ın reformist ekonomi politikalarıyla ekonomik kalkınmayı hızlandırma çabası, Erdoğan'ın "eser siyaseti" anlayışıyla yollar, köprüler, havaalanları ve hastaneler gibi büyük projeleri hayata geçirerek halkın günlük yaşamına dokunan hizmetler üretmesi bu geleneğin farklı dönemlerde aldığı biçimleri göstermektedir. Sosyal yardımların yaygınlaştırılmasıyla birlikte geniş halk kesimlerinin refah düzeyinde sağlanan görece iyileşme, merkez sağın toplumsal tabanını daha

da genişletmiş ve "hizmet siyaseti"ni Türkiye siyasetinde kalıcı bir meşruiyet aracına dönüştürmüştür (Parlak, 2018: 88-91).

Ancak hizmet siyasetine dayalı bu pragmatik yaklaşım, merkez sağ liderleri arasında dönemsel ayrışmalar ve rekabet dinamiklerini de beraberinde getirmiştir. Bu rekabetler kimi zaman yeni siyasal aktörlerin ortaya çıkmasına, kimi zaman da mevcut partilerin iç yapılarında ciddi kırılmalara yol açmıştır. Özellikle 1980 sonrası süreçte Demirel ve Özal arasında belirginleşen ideolojik ve stratejik ayrım, merkez sağın iki farklı çizgiye bölünmesine neden olmuş; Demirel'in geleneksel devletçi ve korumacı yaklaşımı ile Özal'ın piyasa yanlısı ve teknokratik vizyonu, bu eksenin içindeki liderlik tartışmalarını kurumsal düzeyde görünür kılmıştır. Mert'in (2007: 50) de vurguladığı üzere, bu ayrışma, merkez sağ seçmenin farklı liderlik tarzlarına yönelmesine ve 1990'lı yıllarda siyasal etkisinin giderek dağılmasına zemin hazırlamıştır.

Bu parçalanma eğilimi, özellikle 1990'lı yıllarda ANAP ve DYP arasındaki yoğun rekabetle daha da derinleşmiştir. Yılmaz ve Tansu Çiller'in liderliğinde somutlaşan bu çekişme, yalnızca iki partinin siyasi gündem üzerindeki etkisini azaltmakla kalmamış, merkez sağın toplumsal temsiliyet kapasitesini de zayıflatmıştır. Yılmaz'ın teknokratik ve AB yanlısı çizgisi, Çiller'in daha popülist ve milli duyarlılıkları önceleyen siyaset tarzıyla keskin bir karşıtlık içinde konumlanmış; bu farklılıklar, merkez sağda tutarlı bir siyasal programdan ziyade, kişisel liderlik mücadelelerinin ön plana çıktığı bir dönem yaratmıştır. Özellikle 1995 seçimleri sonrasında yaşanan koalisyon krizleri, yolsuzluk iddiaları ve liderler arası karşılıklı suçlamalar, merkez sağın kamuoyu nezdindeki güvenilirliğini aşındırmış ve siyasi merkezdeki dağınıklığı derinleştirmiştir (Çavuşoğlu, 2010).

Bu dönemde ortaya çıkan siyasal zaafiyet yalnızca partisel düzeyde değil, temsil kapasitesi açısından da bir boşluk doğurmuştur. Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle birlikte değişen küresel siyasal bağlam ve buna eşlik eden iç dinamikler - metropollerde yükselen örgütsüz kitleler, yerelleşme eğilimleri ve klasik temsiliyet yapılarının aşınması - merkez sağ partileri giderek çaresiz bir konuma itmiştir. Cansever ve Kiriş'e (2021: 35-36) göre bu partiler, toplumsal düzeyde değişen talepleri "aşırı yerelleşme" olarak algılamış ve bu talepleri dışlamıştır. Bu dışlama, bir yandan sosyolojik temsiliyeti zayıflatırken diğer yandan merkez sağın küreselleşme söylemleriyle özdeşleştirdiği demokrasi, insan hakları, özgürlük ve liberal ekonomi gibi kavramların içinin boşalmasına yol açmıştır. Bu da merkez sağ partilerin zamanla kimliksizleşerek liberal demokrat geleneklerinden uzaklaşmalarına ve sadece popülist reflekslere sıkışarak yeni siyaset üretmede yetersiz kalmalarına neden olmuştur.

Bu dönemin sonunda ortaya çıkan siyasal tıkanma, 2000'li yıllarda merkez sağın yeniden yapılanma ihtiyacını doğurmuş; bu boşluk AK Parti'nin yükselişiyle birlikte yeni bir siyasal eksenin inşasına olanak sağlamıştır. Erdoğan liderliğinde kurumsallaşan bu yeni merkez sağ çizgi, sadece ideolojik değil, aynı zamanda sosyolojik olarak da farklı bir elit profilini temsil etmiştir. Ancak bu yeni yapı içinde de zamanla iç rekabet ve çatışmalar belirginleşmiş; geleneksel muhafazakâr elitlerle yükselen teknokrat ve sermaye grupları arasında gerilim alanları oluşmuştur. Nitekim Gelecek Partisi ve Deva Partisi'nin kuruluşu, merkez sağdaki bu içsel çatışmaların güncel yansımaları olarak değerlendirilmelidir. Yine de Saf'ın (2020) belirttiği gibi, bu ayrışmalar henüz AK Parti'nin muhafazakâr seçmen üzerindeki siyasal hegemonyasını sarsabilecek bir düzeye ulaşmamıştır.

Bu bağlamda, merkez sağ siyasetinde hem ekonomik hem de ideolojik farklılıkların belirleyici olduğu bu ayrışmalar, liderlerin siyasi vizyonları, toplumsal beklentiler ve değişen elit dengeleri çerçevesinde şekillenmiş; böylece merkez sağın iç dinamikleri sürekli olarak yeniden inşa edilmiştir. Bu inşa süreci, özellikle muhafazakârlığın merkez sağla kurduğu tarihsel bağ üzerinden okunabilir. Zira Türkiye'de muhafazakârlık, merkez sağ partilerin hem siyasal tabanını hem de ideolojik yönelimini şekillendiren belirleyici bir unsur olarak öne çıkmıştır. Aynı zamanda bu dönüşüm, Bakan ve Arpacı'nın (2012) "muhafazakârlar oluşuyor, değişiyor ve değiştiriyor" şeklinde kavramsallaştırdığı tarihsel dönüşüm evreleriyle paralel biçimde gelişmiştir. 1946 sonrası dönemde DP ile siyasal arenaya giren muhafazakâr kesimler, ilk aşamada siyasal elit yapısının dışında yer alan; ancak temsil edilme talebi taşıyan aktörler olarak şekillenmiş; 1980 sonrası neoliberal ekonomi politikalarıyla birlikte sistemin sunduğu fırsatlara uyum sağlayarak yapısal dönüşüm geçirmiş; AK Parti iktidarıyla birlikte ise hem siyasal kurumları hem de toplumsal normları etkileyen aktörler konumuna ulaşmıştır. Bu dönüşüm süreci, ideolojik bir değişimle sınırlı kalmamış; muhafazakârların siyasal sistemle kurduğu ilişkilerin niteliği açısından da köklü bir farklılaşmaya yol açmıştır.

Bu tarihsel dönüşüm çizgisi, muhafazakâr siyasetin merkez sağ içindeki konumunu daha net biçimde anlamayı mümkün kılmaktadır. Türkiye'de muhafazakâr siyasetin tarihsel gelişimi, temelde üç stratejik yönelim etrafında biçimlenmiştir: sisteme uyum sağlama, sistem içinde etkin bir konum elde etme ve zamanla sistemle çatışma noktasına gelme. Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde dışlayıcı bir konumda bulunan muhafazakâr aktörler, zamanla karşısında durdukları laik-bürokratik statükoya kademeli biçimde dâhil olmuş; hizmet siyaseti, kalkınmacı programlar ve refah temelli uygulamalar aracılığıyla halkın desteğini kazanarak siyasal sistemin asli unsurlarından biri hâline gelmişlerdir.

Ancak bu süreçte farklı liderlik anlayışları ve ideolojik eğilimler çerçevesinde gelişen iç rekabet, muhafazakâr siyasetin kendi içinde çatışmalı bir karakter kazanmasına yol açmıştır. Pareto'nun (1935:1790-1792) "aslanlar" ve "tilkiler" arasında süregelen denge mücadelesiyle açıkladığı elit döngüsü tam da bu durumu anlamak açısından önemli bir teorik çerçeve sunar. Demirel, Özal ve Erdoğan gibi karizmatik, bazen otoriter eğilimli ve dönüştürücü liderler "aslan" tipini temsil ederken; Yılmaz, Çiller, Gül, Davutoğlu ve Babacan gibi daha pragmatik, uzlaşmacı ve stratejik manevralar geliştiren siyasetçiler "tilki" karakterini yansıtmaktadır. Bu ikili yapı, merkez sağın hem ideolojik yönünü hem de kurumsal kimliğini belirleyen en önemli dinamiklerden biri hâline gelmiş; muhafazakâr siyasetin sürekliliğini rekabetin kendisinden beslenen bir döngü içinde sürdürmesini sağlamıştır.

Bu noktada merkez sağın geçirdiği dönüşüm, Pareto'nun elit döngüsü kuramı bağlamında değerlendirildiğinde, yeni elitlerin siyasal sisteme nasıl dâhil olduklarını ve bu sistem içinde hangi biçimlerde yeniden konumlandıklarını göstermektedir. Merkez sağ, statüko ile kurduğu uzlaşı ilişkisi ve halk kesimleriyle geliştirdiği temsiliyet biçimleri sayesinde Türkiye'deki elit dolaşımının en canlı alanlarından biri olarak öne çıkmıştır. Bu özelliğiyle merkez sağ partiler, yalnızca yeni elitlerin sisteme girişini kolaylaştıran siyasal yapılar değil; aynı zamanda siyasal alanın dönüşümünü yönlendiren stratejik araçlar hâline gelmiştir. Günümüzde de merkez sağ, farklı sınıfsal, kültürel ve ideolojik unsurları bünyesinde harmanlayarak hem siyasal istikrarın sürdürülmesinde hem de elit değişiminin devamlılığında belirleyici bir işlev üstlenmeye devam etmektedir. Böylece Türkiye'de merkez sağ siyaset, geçmişten bugüne uzanan bir süreklilik içinde, toplumsal temsil ile iktidar yapısının yeniden üretimi arasındaki ince dengeyi koruyan dinamik bir zemin olarak varlığını sürdürmektedir.

3.4.1. Merkez Sağda Elit Döngüsünü Yeniden Üreten Temel Dinamikler

Türkiye'de merkez sağ siyasetin her dönemde yeniden güç kazanabilmesi, örgütsel avantajlardan ibaret olmayan; tarihsel olarak süreklilik taşıyan bir dizi toplumsal, ekonomik ve uluslararası dinamiğin kesişimiyle ilişkilidir. Bu dinamikler, merkezin bürokratik yapısıyla çevrenin talepleri arasındaki gerilimin farklı dönemlerde yeniden görünür hâle gelmesini sağlamış; böylece merkez sağ, bu akışın sağladığı imkânlarla çevrenin taleplerini merkeze taşıyarak Türkiye'de en uzun ömürlü siyasal geleneklerden biri hâline gelmiştir.

Merkez sağın her dönemde çevrenin taleplerini merkeze taşıyabilmesi, Türkiye'nin toplumsal dokusunda birbirini besleyen şu dinamikler üzerinden şekillenmiştir: (1) temsil krizleri; (2) Soğuk Savaş'ın güvenlik merkezli siyasal atmosferi; (3) 1980 öncesi ve sonrası

ekonomik dönüşümler; (4) küreselleşme süreci; (5) merkez sağın ideolojik esnekliği; (6) kırdan kente göç, kentleşme ve yeni sosyal tabakaların doğuşu; (7) esnek ve kişiselleşmeye açık parti sistemi; (8) kimlik siyaseti ve kültürel taleplerin görünürleşmesi; (9) iletişim biçimleri ve medya gücü.

Bu dinamiklerin en görünür hâlde biriktiği alan ise Türkiye'de siyasal temsilin tarihsel kırılganlığıdır. Dolayısıyla merkez sağ elit döngüsünü belirleyen temel unsur, Türkiye'de tekrarlayan temsil krizleridir. Cumhuriyet'in kurucu bürokratik elitinin toplumun geniş kesimleriyle kurduğu mesafeli ilişki, Mardin'in ifadesiyle merkez ile çevre arasındaki "çift yönlü gerilimin" sürekliliğini üretmiş ve çevrenin siyasal temsile dair taleplerini görünür kılmıştır (Mardin, 1973). DP'nin ortaya çıkışı, bu temsil boşluğunun ilk büyük kırılması olmuştur. Sayarı'nın (2013) belirttiği üzere DP'nin başarısı, devletin resmî ideolojik merkezine mesafeli geniş toplumsal kesimlerin ilk kez ulusal siyaset üzerinde belirleyici hâle gelmesini mümkün kılmasından kaynaklanmaktadır.

Kaynar'ın (2009: 1116-1119) askerî darbeler ve Kemalizm arasındaki "tabulaştırma döngüsü"ne ilişkin analizi, bu temsil sürekliliğini açıklamada tamamlayıcı bir boyut sunmaktadır. Ona göre darbeler, siyasal alanı askıya alarak merkezî otoriteyi güçlendirme iddiasıyla sahneye çıksa da Kemalizmin tabulaştırılması etrafında inşa edilen meşruiyet zeminleri, toplumsal talepleri bastırmakla sınırlı bir işlev görmekte ve darbeler gerçek nedenlerini gizleyebilme ihtiyacı duydukça, siyasal çeşitliliği ve toplumsal huzursuzluğu daha görünmez kılan yeni tabakalaşmalar yaratmaktadır. Bu durum, merkezin kurucu ideolojik çerçevesini tahkim eder gibi görünse de çevrenin temsil talebini ortadan kaldırmamakta; aksine, bastırılan taleplerin yeni siyasi kanallar aramasına yol açarak merkez sağın yeniden doğuşunu uzun vadede kolaylaştırmaktadır.

Ona göre, her darbe, Kemalizmi daha yoğun bir şekilde tabu-ideolojiye dönüştürerek siyasal alanı daraltmış; fakat bu daralma, merkez sağın tabanını oluşturan çevre kesimlerinde yeni bir "yeniden temsil edilme" ihtiyacını güçlendirmiştir. 1960, 1971 ve 1980 müdahalelerinin her biri, merkez sağ seçmenin devletçi söylemle gerilimli ilişkisini görünür kılmış; bastırılmış talepler ise sonraki on yılda DP'nin mirasını devralan siyasal oluşumların yeniden yükselişini mümkün kılmıştır. Kaynar'ın ifadesiyle darbeler, "Kemalizm adına yapılan ve bu nedenle sorgulanamaz kılınan müdahaleler" olarak iş görmüş, fakat tam da bu sorgulanamazlık, çevrenin sisteme dair itirazını derinleştirerek merkez sağın her seferinde yeniden ve yenilenerek kuruluşunu hazırlamıştır (Kaynar, 2009: 1116-1119).

Bu nedenle Türkiye'de merkez sağ siyaset, her on yılda bir askerî darbelerle kesintiye uğramış olsa da darbeler toplumsal temsili askıya aldıkça çevrede biriken tepkiyi de büyütmüş; merkez sağ aktörler, bu birikmiş temsil talebini yeni dönemin siyasal diliyle merkeze taşıyarak elit dolaşımını yeniden kurabilmiştir. Böylece merkez sağ, darbelerle bastırılan toplumsal enerjinin yeniden yönlendirilmesiyle neredeyse her tarihsel kırılma sonrasında yeni bir kurucu rol oynayabilmiş; DP'den AP'ye, ANAP'tan AK Parti'ye uzanan çizgi boyunca siyasal merkezi her defasında yeniden inşa etmiştir.

Merkez sağ elit döngüsünü destekleyen bir diğer güçlü dinamik Soğuk Savaş'ın güvenlik merkezli siyasal bağlamı olduğu değerlendirilmektedir. Çünkü Soğuk Savaş yıllarında Türkiye'nin NATO üyeliği, ABD ile kurduğu stratejik ilişkiler ve antikomünist güvenlik doktrini, merkez sağ iktidarların hem devletle hem de toplumun muhafazakâr kesimleriyle uyumlu hareket etmesini kolaylaştırmıştır. Bu noktada, Taşkın'ın (2009: 470-471) belirttiği üzere Türkiye'de sağın Soğuk Savaş'la kurduğu ilişki, sadece dış politik bir tercihin değil, aynı zamanda "düzen/nizam" fikrini doğal ve meşru gören bir sağcılık anlayışının içselleştirilmesi olarak okunabilir. Bu anlayış, devletin güvenlik politikalarıyla uyumu kaçınılmaz kılmıştır. Bu siyasal iklim, AP'nin yükselişinin zeminini de hazırlamıştır. Zira AP'nin anti-komünizm söylemini, hem devlet elitlerinin güvenlik kaygılarını paylaşan hem de muhafazakâr seçmenin kültürel duyarlılıklarıyla uyum sağlayan bir şekilde inşa ettiği görülmektedir (Özet, 2023).

Bu atmosfer merkez sağın devlet ile toplum arasında aracılık rolü üstlenmesini kolaylaştırmış; merkez bürokrasinin kaygılarıyla çevrenin temsil arayışını aynı siyasal dil içinde buluşturmuştur. Bu dönemin uluslararası konjonktürü, merkez sağ liderlerin dış politikayı iç meşruiyet üretiminde kullanma biçimlerini de etkilemiştir. Can'ın (2023) ifade ettiği üzere, Soğuk Savaş yılları Türkiye'de merkez sağ iktidarların ABD ile ilişkileri karşılıklı bağımlılıktan ziyade güvenlik temelli pragmatik bir uyum ekseninde kurmasına yol açmıştır. Böylece Soğuk Savaş, merkez sağ siyaset için sadece dış politika bağlamı değil, aynı zamanda milliyetçi-muhafazakâr tabanın konsolidasyonunda etkili bir meşruiyet kaynağı hâline gelmiştir.

Bu güvenlik eksenli siyasal atmosferin oluşturduğu zemin, 1980'lere gelindiğinde ekonomik dönüşümlerle birleşerek merkez sağ elit yenilenmesini hızlandıran ve toplumsal tabanında daha derin bir kırılma yaratan bir hatta dönüşmüştür. 1960'larda ithal ikameci politikaların sınırlılıkları karşısında genişleyen esnaf, çiftçi ve küçük sanayici kesimleri siyasal alana taşırken, göç ve sınıfsal hareketlilik merkez sağ için kalıcı bir toplumsal destek zemini oluşturmuştur (Karpat, 1972). 24 Ocak kararlarıyla piyasa ekonomisine geçiş, bu tabanı daha

da dönüştürmüş; Anadolu sermayesi, ihracatçı sınıflar ve yeni girişimci elitler Özal döneminde merkez sağın yeni taşıyıcıları hâline gelmiştir. Bu dönüşüm yalnızca ekonomik yapıyı değil, siyasal merkezin bizzat anlamını da değiştirmiştir (Ahmad, 1993: 289-290). Bu noktada, Koçal'ın (2013) vurguladığı devlet merkezli birikim modelinin çözülmesi, muhafazakâr kesimlerin sosyal sermayesini ticarileştirerek "çevreden merkeze doğru" yeni bir yükseliş başlatmıştır. Bu süreç aynı zamanda, Özal ile güç kazanan Anadolu sermayesinin sonraki dönemlerde merkez sağa talip olan siyasi hareketler açısından hem finansal hem de toplumsal meşruiyet üreten bir destek alanı oluşturmasına yol açmıştır.

Taşkın'ın (2009: 458) Türkiye sağının temel niteliği olarak işaret ettiği "muhafazakâr modernleşme" tam da bu bağlamda belirginleşmektedir: sağ, değişimi tamamen reddetmeyen fakat onu tanıdık kültürel kalıplar içinde sahiplenen bir modernleşme stratejisi geliştirmiştir. Özal dönemi bu stratejinin en görünür olduğu dönemdir; ekonomik liberalizm muhafazakâr bir toplumsal tahayyülle harmanlanarak yeni bir merkez yaratırken, aynı zamanda yükselen Anadolu sermayesinin devletle kurduğu yeni ilişki biçimi sağ siyaset için kalıcı bir finansal omurga inşa etmiştir. Bu omurga, 2000'lerde AK Parti'nin iktidara gelişinde de belirleyici olmuş; parti, hem bu sermaye sınıflarının ekonomik dinamizmini siyasetin taşıyıcı gücüne dönüştürmüş hem de onları merkezin kurumsal yapısına daha güçlü biçimde eklemleyerek söz konusu yükselişi daha da pekiştirmiştir.

Öte yandan, 1990'larda merkez sağın parçalı yapısı ve temsil krizinin derinleşmesi, ekonomik dönüşümlerin bu yeni sınıfsal güçleri kuşatacak siyasal manevra alanı üretilememesinden kaynaklanmıştır. Ertan'ın (2021) belirttiği gibi, merkez sağ elitleri, ekonomik merkezin kaymasını doğru okuyamamış; geleneksel taban ile yükselen muhafazakâr-girişimci sınıf arasındaki temsil boşluğu hızla büyümüştür. "Anadolu Kaplanları" olarak tanımlanan bu yeni aktörler merkez sağdan uzaklaşırken, RP kültürel temsil kapasitesiyle; MHP ise güvenlik ve kimlik temelli söylemleriyle bu boşluğu doldurmuştur. Taşkın'ın (2009: 458) analizinde bu sürecin nedeni açıktır: merkez sağ, milliyetçilik ve İslamcılık gibi sağ içi doktrinleri kendi bünyesinde kontrol altında tutmayı başaramamış; sağın "üç hal"ini (muhafazakârlık-milliyetçilik-İslamcılık) dengeleme kapasitesi zayıflamıştır.

Ekonomik krizler, koalisyonlar ve yönetim zafiyetleri bu dağılmayı hızlandırmış; 2002 seçimleri merkez sağın tarihindeki en büyük kırılmaya dönüşmüştür. Bu boşalan alanı AK Parti doldurmuş; parti hem dini tonları belirgin bir siyasal söylemi hem de Özal çizgisine yakın liberal-piyasa yaklaşımını birleştirerek yeni bir merkez inşa etmiştir. AK Parti, diğer sağ geleneklerden farklı olarak "sessiz muhafazakâr kitlelerin otantik temsili" iddiasında daha ikna

edici olmuş; sağın ontolojik kriz yaşadığı bir dönemde kültürel güvenlik, kimlik, toplumsal aidiyet ve ekonomik istikrar eksenlerini aynı anda temsil edebilmiştir (Taşkın, 2009: 469). Böylece merkez sağın tarihsel olarak üstlendiği "çevreyi merkeze eklemleme" işlevi, bu kez muhafazakâr-demokrat bir çerçeve içinde yeniden üretilmiş; 1990'larda temsil krizi yaşayan geniş muhafazakâr-alt orta sınıf seçmen yeniden merkezde konumlanmıştır.

Bu sürecin toplumsal temelini, kırdan kente yönelen büyük nüfus hareketleri, kentleşme ve bunların doğurduğu yeni sosyal tabakaların yükselişi oluşturmuştur. 1950'lerden itibaren hızlanan göç, yalnızca seçmen davranışını dönüştürmekle kalmamış; devlet ile toplum arasındaki mesafenin yeniden kurulduğu bir toplumsal mimari yaratmıştır. Özbudun'un da vurguladığı gibi Demokrat Parti döneminde yerel aktörlerin ulusal siyaset sahnesine taşınması, merkezin çevre karşısındaki kapalılığını kırmış ve katılımı genişleten yeni bir temsil haritasının oluşumuna zemin hazırlamıştır (Özbudun, 2000). Bu dönüşüm aynı zamanda, Mert'in (2007: 88) ifadesiyle, "köylülüğün çözülmesiyle ortaya çıkan kimlik arayışının kentli yaşam pratikleriyle kesiştiği bir ara alan" yaratarak merkez sağın toplumsal tabanını kültürel olarak da çeşitlendirmiştir.

Kentleşmenin ürettiği bu yeni ara sınıflar - memurlar, küçük girişimciler, esnaf, alt-orta sınıf beyaz yakalılar - hem ekonomik beklentileri hem kültürel aidiyet arayışları nedeniyle merkez sağın temsil kapasitesini genişleten bir toplumsal rezerv işlevi görmüştür. Bu bağlamda, modernleşme süreci ise göçle büyüyen kentlerin, devletle toplum arasındaki ilişkiyi yeniden tanımlayarak merkez sağın "çevreyi merkeze katma" ilkesine uygun yeni elit üretim alanları oluşturduğunu göstermektedir. Böylece kırdan kente göç sosyoekonomik bir hareketlilik olmanın ötesinde aynı zamanda merkez sağ liderlerin sürekli yenilenen seçkin gruplar arasından yeni temsilciler devşirebildiği dinamik bir elit dolaşımı mekanizması hâline gelmiştir (Yavuz, 2003: 84-86). Bu hareketlilik, merkez sağın toplumsal omurgasını her dönemde yeniden güçlendirirken; siyasal merkezin, değişen toplumsal talepleri bünyesine katabilecek esnek bir yapı olarak korunmasını da mümkün kılmıştır.

Merkez sağın sürekli yeniden yapılanmasını ve yeni elitlerle döngüselliğini mümkün kılan diğer bir unsur da ideolojik esnekliğidir. Bu esneklik, muhafazakârlık, milliyetçilik, kalkınmacılık, liberalizm ve popülizm arasında salınan bir söylem üretmesine ve farklı talepleri tek çatı altında toplayabilmesine imkân tanımıştır. Bu ideolojik akışkanlığın nasıl işlediğini anlamak açısından Buçukçu'nun (2021) değerlendirmeleri, önemli bir referans çerçevesi sunmaktadır. Ona göre merkez sağ, 1960-1980 arasında kurumsallaşırken devletle çatışmayan fakat toplumun gündelik taleplerini merkeze taşıyabilen "edilgen" bir siyasal kimlik

geliştirmiştir. Milliyetçilik, muhafazakârlık, kalkınmacılık ve popülist demokrasi arasında salınan bu söylemsel akışkanlık, hem farklı toplumsal kesimleri aynı siyasal çatı altında tutmuş hem de elit yenilenmesini kolaylaştırmıştır.

Bu pratik esneklik, Taşkın'ın (2009: 452) sağın "çelişkili bir aradalıklarla hegemonya kurduğu" yönündeki tespitiyle birleştiğinde, merkez sağın ideolojik bütünlükten ziyade çeşitli toplumsal talepleri birbirine eklemleyen bir hegemonya stratejisi ürettiği daha görünür hâle gelmektedir. Bora'nın merkezin "doktrinel değil, işleyen bir temsil kapasitesi" olarak tanımlaması da bu tabloyu tamamlamaktadır. Onun milliyetçilik, muhafazakârlık ve İslamcılığı "Türk sağının üç hâli" olarak tanımlarken bu öğelerin sabit sınırlar taşımadığını, durumlara göre yoğunluk ve form değiştirebildiğini belirtmesi (Bora, 2017: 11-13), merkez sağın pratik uyum kapasitesini daha da görünür kılmaktadır. Böylece merkez sağ, toplumsal değişimlere uyarlanabilen bu esneklik sayesinde hem temsil kapasitesini korumuş hem de değişen konjonktürlerde elit yenilenmesini mümkün kılmıştır.

Erken (2016) ise bu çerçeveyi hem tamamlayan hem de belirli noktalarda farklılaştıran bir yaklaşımla konuyu ele almaktadır. Ona göre, merkez sağ salt edilgen bir temsil pratiği olmanın ötesinde, demokrasi, milliyetçilik, muhafazakârlık ve Atatürkçülük gibi unsurları bilinçli biçimde bir araya getiren eklektik fakat bütünlüklü bir ideolojik mimariye sahip ve bu mimariyi dönemsel siyasal ihtiyaçlara göre yeniden kurabilen bir yapı olarak ortaya çıkmaktadır. Bu mimari, bir yandan milli irade ve popülist demokrasi söylemleriyle geniş halk kesimlerini harekete geçirirken, diğer yandan devletçi refleksleri ve düzen arayışını koruyarak merkezin kurumsal sürekliliğini sağlamıştır. Özal döneminde ekonomik liberalizmin muhafazakâr değerlerle harmanlanması, Erdoğan döneminde ise "muhafazakâr demokrasi"nin siyasal bir çerçeve olarak kurumsallaşması, Erken'in işaret ettiği bu ideolojik bütünlüğün güncel örnekleridir.

Bu değerlendirmeler birlikte ele alındığında, Buçukçu'nun pragmatik temsil tezi, Taşkın'ın hegemonik eklemlenme çerçevesi, Bora'nın temsil kapasitesi vurgusu ve Erken'in ideolojik bütünlük yaklaşımı, merkez sağın her dönemde kendini yeniden kurabilen bir siyasal hat olduğunu göstermektedir. Bu ideolojik akışkanlık ve örgütlü temsil kapasitesi sayesinde merkez sağ Türkiye'de her dönemde yeni yönetici siyasal elitler üretebilmiş, devlet-toplum ilişkisindeki boşlukları doldurarak elit döngüsünün sürekliliğini sağlayabilmiş ve değişen toplumsal koşullara rağmen siyasal iktidar alanını yeniden kurabilen bir merkez olarak varlığını korumuştur.

Türkiye'de merkez sağın yeniden üretimini kolaylaştıran temel koşullardan biri de parti sisteminin tarihsel olarak esnek ve kişiselleşmeye açık bir yapıya sahip olmasıdır. Önder'in (2019) ortaya koyduğu kırılgan parti sistemi yapısı, yeni liderlerin ve yeni merkez sağ formasyonlarının hızla ortaya çıkmasına elverişli bir siyasal ortam yaratır. Bu kırılganlık, Süer'in (2011) "catch-all" parti analizinde tarif ettiği lider merkezli örgütlenme modeliyle birleştiğinde daha da belirginleşmektedir. Süer, modern partilerin ideolojik keskinlikten uzaklaşıp geniş toplumsal kesimlere hitap eden, seçmeni büyük ölçüde liderin kişisel performansı ve görünürlüğü etrafında mobilize eden yapılara dönüştüğünü iddia etmektedir.

Bu dönüşüm, Türkiye'de özellikle 1980 sonrasında güç kazanmış; Güven'in (2016) ifade ettiği üzere iletişim teknolojilerindeki gelişmeler ve artan medya görünürlüğü, parti kurumsallığının etkisini zayıflatırken lider figürünü karar alma süreçlerinin merkezine taşımıştır. Güven'e göre güncel seçmen davranışı, parti kimliğinden çok lider imajı ve kişisel performans tarafından belirlenmekte; böylece siyasal yaşam giderek "lider odaklı" bir biçim almaktadır. Bu tablo, merkez sağın DP'den AP'ye, oradan ANAP'a ve nihayet AK Parti'ye uzanan sürekliliğinin neden kesintiye uğramadan yeniden kurulabildiğini açıklayan temel çerçeveyi ortaya koymaktadır. Zira merkez sağ partilerde örgütsel kurumsallıktan çok liderin belirleyiciliğinin ağır basması, geleneğin her dönemde yeni bir lider etrafında hızla toparlanmasını ve yeniden inşa edilebilmesini mümkün kılmıştır.

Kimlik siyasetinin ve kültürel taleplerin görünürleşmesi, merkez sağın toplumsal karşılığını güçlendiren belirleyici bir dinamik hâline gelmiştir. Mardin'in (1973) merkez-çevre ilişkisine dair klasik analizinde işaret ettiği gibi, Cumhuriyet'in modernleşmeci merkezinin seküler ve homojenleştirici kültürel yapısı, çevrede yer alan geniş toplumsal kesimlerde hem temsil hem aidiyet bakımından derin bir gerilim yaratmış; bu gerilim siyasal alanda özellikle merkez sağ partiler tarafından mobilize edilmiştir. Millî kimlik, dinî duyarlılık ve yaşam tarzı tartışmalarının 1960'lardan itibaren siyasal retoriğin temel unsurları hâline gelmesi, merkez sağın hem çevrenin kültürel beklentilerini dile getirmesine hem de merkezin hegemonyasıyla müzakere eden bir söylem geliştirmesine olanak tanımıştır. Sayarı'nın (2013) belirttiği üzere bu dönemde sağ partiler, popüler iletişim kanallarını kullanarak milliyetçi-muhafazakâr duyguları siyasal katılımın ana eksenine yerleştirmiş ve böylece geniş bir seçmen tabanıyla sürekli temas kurabilmiştir. Bora'nın (2017: 127-129) ifadesiyle sağ siyasetin ideolojik "eklektizmi", bu iç içe geçmiş kimlik taleplerini aynı hat üzerinde taşıyabilmesinin başlıca nedenidir. Bu süreç 1970'lerde MC hükümetlerinde belirginleşmiş; milliyetçilik,

muhafazakârlık ve İslami duyarlılıkların aynı siyasal çatı altında eklemlenmesi merkez sağın kültürel temsil kapasitesini daha da genişletmiştir.

1980 sonrası toplumsal dönüşümler, kimlik siyasetinin merkez sağdaki etkisini daha da derinleştirmiştir. Kentleşme, yükselen yeni orta sınıflar ve taşra kökenli girişimci zümrelerin ekonomik ve kültürel özgüven kazanması, merkez sağın temsil ufkunu köklü biçimde dönüştürmüştür. 1990'lardan itibaren Anadolu şehirlerinde güçlenen muhafazakâr toplumsal yapı, sadece bir kültürel kimlik talebini değil, aynı zamanda merkezin siyasal ve ekonomik kaynaklarına erişim arzusunu da beraberinde getirmiştir (Yavuz, 2003: 91-94). Bu yeni taşra-muhafazakâr sınıfın kamusal görünürlüğü arttıkça, merkez sağın siyasal söylemi hem kültürel hem ekonomik yönleriyle daha fazla kimlik boyutunda şekillenmiştir. 2000'lerde ortaya çıkan İslamcı kökenli yeni muhafazakâr elitin yükselişi, merkez sağın kimlik temelli taleplerle ekonomik modernleşme arayışlarını bir araya getiren bir siyasal hat üretmesini mümkün kılmış; böylece merkez sağ, Türkiye siyasetinde hem kültürel hem sınıfsal dönüşümleri kapsayabilen bir temsil kapasitesini kalıcı biçimde sürdürmüştür (Tanıyıcı, 2003).

Son olarak, merkez sağ liderlerin kitleyle kurduğu ilişkiyi belirleyen iletişim biçimleri ve medya ortamı da merkez sağdaki elit döngüsünün yeniden üretilmesinde kritik bir rol oynamıştır. 1950'lerde DP'nin radyoyu siyasal mobilizasyonun merkezi bir aracı hâline getirmesi, sağ siyasetin kitle iletişim teknolojilerini erken dönemde sahiplenen bir çizgi geliştirdiğini göstermektedir. Örneğin; DP döneminde basına yönelik baskıcı bir siyaset izlenmiştir. Bu dönemde devlet radyosu "hükümet söyleminin taşıyıcısı" hâline gelmiş ve tarafsız bir kamusal alan olmaktan uzaklaşmıştır (Utma, 2010: 134-135). Bu durum, medyanın kapitalist modernleşmenin ideolojik aygıtı olarak devlet-toplum ilişkilerinde "ekonomiye içkin zorun meşrulaştırıldığı bir alan" hâline gelmesiyle doğrudan bağlantılıdır. Bu çerçevede medya, sadece haber dolaşımını sağlayan bir araç değil; kapitalist birikim rejiminin siyasal rızasını üreten bir ideolojik aygıt olarak işler (Sönmez, 2014: 87-88). Sayarı'nın (2013) sağ siyasete dair değerlendirmeleri de aynı yöndedir: sağ partilerin popüler iletişim tekniklerini kullanarak lider merkezli bir siyasal kültür oluşturduklarını ve bunun halkla bağ kurma kapasitesini artırdığını vurgular.

Öte yandan, 1980'lerde ANAP'ın televizyonu modernleşme, kalkınma ve girişimcilik anlatısı ile birleştiren kampanyaları, iletişim araçlarının yalnızca bir aktarım kanalı değil, siyasal meşruiyetin kurulduğu bir "sahne" olarak işlev gördüğünü göstermiştir. Özellikle 1980 sonrası medya düzeninin siyasal iktidar lehine yeniden şekillendiği ve bu dönüşümün özellikle merkez sağ iktidarların toplumsal rızayı üretme kapasitesini genişlettiği değerlendirilmektedir

(Özkan, 2022: 63-65). Daha açık ifade etmek gerekirse, ANAP döneminde televizyonun kalkınma ve modernleşme söylemleriyle birleşmesi, "medyanın metalaşması ve endüstrileşmesi" sürecinin siyasal alandaki karşılığı olarak medya sektörünün kapitalistleşmesi, siyasal meşruiyetin üretildiği yeni bir kamusal alan yaratmıştır (Sönmez, 2014: 90-92).

Merkez sağ iktidarların iletişim stratejilerinin en belirginleştiği alan, genellikle devlet yayın organları üzerindeki yönlendirici etkileri olmuştur. Bu noktada, TESEV'in medya-iktidar ilişkilerine dair kapsamlı raporunda belirtildiği üzere, DP'den ANAP'a uzanan çizgide devlet radyosu ve TRT, "iktidarın söylemini topluma taşıyan bir siyasal iletişim aygıtı" olarak işlemiş, böylece devlet yayıncılığı hükümetlerin toplumsal koalisyonlarını tahkim eden bir propaganda aracına dönüşmüştür (Kurban ve Sözeri, 2012). Bu tespit, Türkiye'de medyanın özellikle 1980 sonrası dönemde ekonomik bir sektörden öte "politik ve ideolojik yeniden üretimin iç içe geçtiği bir alan" hâline geldiğine ilişkin değerlendirmelerle birleştiğinde, merkez sağ ile medya arasındaki yapısal bağı daha görünür kılmaktadır.

DP'nin devlet radyosu üzerindeki kontrolü, AP ve ANAP dönemlerinde TRT'nin hükümet söylemine göre biçimlenmesi ve neoliberal dönüşümle birlikte medya endüstrisinin patronaj ilişkilerine açılması, medya-iktidar ilişkisinin giderek daha girift bir nitelik kazanmasına yol açmıştır. 1990'larda özel medya sahipliğinin yaygınlaşmasıyla büyük medya grupları, medya dışı sektörlerdeki yatırımları nedeniyle "iktidarın sunduğu ekonomik ayrıcalıklara bağımlı hâle gelmiş" ve bu durum medyanın siyasal iktidar karşısındaki konumunu köklü biçimde dönüştürmüştür. 2000'lerde ise bu yapı dijital mecralara taşınmış; AK Parti döneminde TRT ve AA'nın yeniden yapılandırılması ile iktidara yakın medya gruplarının güçlendirilmesi iletişim ağını neredeyse tek merkezli bir yapıya dönüştürürken, AK Parti'nin profesyonelleşmiş siyasal iletişim stratejisi sosyal medya sayesinde "liderin doğrudan kitleye hitap ettiği, aracısız bir siyasal iletişim modeli" yaratmıştır (Sönmez, 2014: 90-93). Böylece radyodan televizyona, televizyonlardan dijital platformlara uzanan bu geniş iletişim zinciri, merkez sağın tarihsel olarak geliştirdiği lider odaklı siyasal geleneği pekiştirirken, devlet yayın organlarının propaganda işlevi aracılığıyla elit döngüsünün her dönemde yeniden kurulmasına katkı sağlamıştır.

Bu dinamikler bir araya geldiğinde merkez sağın gücü, partilerin ve liderlerin kendi dönemlerindeki toplumsal değişimi doğru okuyabilme kapasitesinde somutlaşır. Demokrat Parti'nin iktidara gelişi, tek parti döneminde Ankara merkezli seçkinlerle mesafeli duran taşra kesimlerinin siyasal merkeze taşınabileceğini gösteren ilk büyük kırılmadır. Bu kırılmayı izleyen yıllarda merkez sağ, toplumdaki kimlik arayışını ve sosyal hareketliliği kavrayan bir

siyasal alan yaratmıştır. Mert'in işaret ettiği üzere bu alan, köylülüğün çözülmesiyle ortaya çıkan kimlik ihtiyacını kentli yaşamın kültürel kodlarıyla birleştiren merkez sağ siyasetçileri için özgün bir ara bölge işlevi görmüştür.

Özellikle ANAP döneminde görülen seküler burjuva kültürünün alaturka ve popüler unsurlarla yeniden yorumlanması, geniş alt-orta sınıflara hem modernleşme hem geleneksellik arasında tutarlı bir aidiyet zemini sunmuştur. Böylece merkez sağ, seçmen davranışını belirleyen kültürel sınırları esnetmiş; hem muhafazakâr değerlerle hem yeni orta sınıf pratikleriyle temas kurabilen hibrit bir siyasal yapı ortaya çıkarmıştır. Nihayetinde bu tarihsel çizgi, Türkiye'de "temsil" ile "yönetim" arasındaki mesafeyi daraltan bir siyasal hattın sürekliliğini ifade etmektedir. Menderes'in toplumun hissiyatına nüfuz edebilen temsil dilinden Demirel'in kurumsal denge arayışına, Özal'ın girişimci ve özgür toplum vizyonundan Erdoğan'ın muhafazakâr popülizmine uzanan bu geniş yelpazeyi ortaklaştıran ise siyasal merkezin her dönemde yeniden tanımlanabilmiş olmasıdır.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM: TÜRK SİYASAL HAYATINDA MERKEZ SAĞIN 'SEÇİLMİŞ' LİDERLERİ

Türkiye'de merkez sağ siyasetin tarihsel seyri, toplumsal yapıdaki dönüşümler ve siyasal kültürün evrimiyle doğrudan bağlantılıdır. Bu siyasi gelenek içinde öne çıkan liderler, toplumun değişen taleplerine duyarlılık göstererek hem siyasal temsilin hem de iktidar ilişkilerinin yeniden biçimlenmesine yön vermiştir. Demokratik meşruiyet temelinde iktidara gelen bu figürler, merkez sağın ideolojik sınırlarını belirleyen ve siyasi kültürünü şekillendiren etkili aktörler olarak öne çıkmaktadır.

Elit kuramı perspektifinden değerlendirildiğinde, merkez sağ liderlerin siyasal iktidarla toplum arasındaki aracılık işlevi, onların yalnızca halk desteğiyle yükselmediğini; aynı zamanda siyasal sistemin elit yapısını dönüştürme veya yeniden üretme kapasiteleriyle öne çıktığını göstermektedir. Bu bağlamda Türk siyasetinde partilerin kimliklerinin çoğunlukla liderlerin kişilikleriyle özdeşleştiği görülmektedir. Ahmad'ın (1999: 225) da vurguladığı gibi, Türkiye'de siyasi partilerin kalıcılığı, büyük ölçüde karizmatik lider figürlerine bağlı olmuş; bu figürler olmadığı zaman partiler etkisizleşmiş veya siyasal etkilerini yitirmiştir.

Bu durum, merkez sağ partilerin kurumsal bir yapıdan ziyade lider etrafında şekillenen esnek yapılar olarak işlediğini açıkça ortaya koymaktadır. Nitekim DP'nin Menderes ile, AP'nin Demirel ile, ANAP'ın Özal ile ve AK Parti'nin Erdoğan ile özdeşleşmesi, bu eğilimin sürekliliğini kanıtlamaktadır. Dolayısıyla bu liderler, yürütme görevini üstlenmenin ötesinde, siyasal bir geleneği inşa eden, dönüştüren ve sürdüren kişiler olarak değerlendirilmelidir. Bu bağlamda, çalışmanın bu bölümünde, merkez sağın büyük seçim başarıları kazanmış ve siyasal hafızada derin izler bırakmış liderleri olan Menderes, Demirel, Özal ve Erdoğan'ın liderlik anlayışları, siyasal stratejileri ve toplumla kurdukları ilişki biçimleri analiz edilerek, merkez sağın Türkiye'de geçirdiği dönüşüm bütüncül bir biçimde ele alınacaktır.

4.1. Merkez Sağın Kurucu Aktörleri: Temsiliyet Krizine Yanıt Olarak Siyasallaşma Biçimleri

Türkiye siyasal tarihinde merkez sağ, çalışmanın önceki bölümlerinde de vurgulandığı üzere basit bir ideolojik yönelim ya da partisel bir kimlikten ibaret olmayıp, modernleşme süreçlerinin dışında kalan geniş toplumsal kesimlerin devlete yönelttiği talepleri taşıyan köklü bir siyasal damar olarak şekillenmiştir. Bu siyasal yönelim, seçime endeksli başarıların ötesinde, devletin merkezî yapısıyla temsiliyet kuramayan toplumsal grupların siyasal alanda özneleşme arayışının tarihsel bir yansımasıdır. Menderes'ten Erdoğan'a kadar uzanan bu siyasal çizgide yer alan liderler, seçim süreçlerindeki etkilerinin ötesinde, temsil krizlerinin

derinleştiği anlarda toplumu merkeze yakın bir çizgide buluşturma ve siyasal istikrar arayışını diri tutma yetenekleriyle dikkat çekmiştir.

Özellikle Menderes sonrası liderler, siyaset sahnesine çıkışlarını genellikle büyük krizlerin ardından, çoğu kez askeri müdahalelerin yarattığı siyasal boşluklarda gerçekleştirmiştir. Demirel, 27 Mayıs 1960 Darbesi sonrasında yeniden şekillenen siyasal düzlemde; Özal 12 Eylül 1980 müdahalesinin ardından yeniden kurulan sistem içinde; Erdoğan ise 28 Şubat süreciyle belirginleşen siyasal baskı ortamından sonra siyaset sahnesinde belirleyici bir aktör olarak ortaya çıkmıştır. Bu isimlerin her biri, içinde bulundukları dönemlerin toplumsal, ekonomik ve hukuki koşulları çerçevesinde halkla devlet arasındaki gerilimi yeni bir siyasal dile dönüştürmeyi başarmış; böylece temsil krizine yanıt üretirken, bu siyasal hattın sürekliliğine halkla teması esas alan yeni halkalar eklemişlerdir.

Merkezî otoritenin ideolojik tahakkümüne karşı gelişen temsiliyet talebinin siyasal düzlemde ilk belirgin karşılığı, bu tarihsel sürekliliğin başlangıç noktasında yer alan Menderes'in siyaset sahnesine çıkışıyla somutluk kazanmıştır. Bu çıkışı mümkün kılan tarihsel arka plan ise, Cumhuriyet'in erken döneminde inşa edilen siyasal düzenin sınırlarında aranmalıdır. Merkezî bir otoritenin denetiminde tanımlanan modernleşme hedefleriyle örülen bu yapı, yurttaşlık anlayışından kalkınma hamlelerine kadar her şeyi devletin ideolojik tahayyülüne göre biçimlendirmekteydi. Bu yapının merkezinde yer alan yüksek bürokrasi, modernleşme sürecini halkın doğrudan katılımına kapalı, tek yönlü bir kalkınma vizyonuyla yürütmekteydi (Karpat, 1959: 340). Ancak 1930'lu yılların sonlarına doğru bu merkezî yapı gerek ekonomik darboğazlar gerekse siyasal katılımın yokluğu nedeniyle sarsılmaya başlamış, II. Dünya Savaşı'nın da gölgesinde derin bir meşruiyet krizine girmiştir.

Özellikle savaş koşullarında uygulanan sıkı ekonomi politikaları, temel gıda ve ihtiyaç maddelerinin teminini bile imkânsızlaştırırken; Varlık Vergisi gibi uygulamalarla Anadolu sermayesinin sisteme olan güveni zedelenmiş, geniş halk yığınları devletten uzaklaşmıştır (Ahmad, 2010: 103). Bu dönemde "zenginleşen devlet karşısında yoksullaşan halk" manzarası, rejimin meşruiyet zeminini daha da zayıflatmış; bürokratik seçkinler ile halk arasındaki mesafe belirgin biçimde açılmıştır (Dilipak, 1990: 91). Menderes'in siyasal yükselişi işte toplumun geniş kesimlerinde devletin eşitlik ve adalet ilkeleriyle bağının sorgulanmasına yol açtığı bu tarihsel kırılma anında, merkezî yapıya karşı oluşan birikimli hoşnutsuzluğun siyasal dile tercüme edilebildiği özgül bir eşikte belirginleşmiştir.

Böyle bir kırılganlık ortamında temsiliyet sorununun en yoğun hissedildiği alanlardan biri, kuşkusuz kırsal kesim olmuştur. Çünkü CHP'nin kent merkezli ve yukarıdan inşa edilen modernleşme projeleri, Anadolu'nun gündelik hayat pratiklerinden kopuk bir ideolojik çerçeve üretmekteydi. Halkevleri gibi kurumlar aracılığıyla yürütülen kültürel dönüşüm çabası, kırsalda somut karşılık bulamıyor; bilakis, halkın siyasal özne olma arzusunu bastıran bir temsilsizlik boşluğu yaratıyordu (Şimşek, 2024: 77). Tam da bu noktada, Menderes'in önemi belirginleşmektedir. 1931 yılında CHP Aydın milletvekili olarak Meclis'e giren Menderes, merkezden taşraya uzanan klasik temsil zincirinin ötesine geçerek, Anadolu'da doğrudan temas kurduğu geniş halk kesimlerinin taleplerini dinlemeyi ve anlamayı seçmiştir. Özellikle parti müfettişi olarak gerçekleştirdiği saha ziyaretleri sırasında edindiği gözlemler, merkezle çevre arasındaki yönetim kopukluğunu, eğitimdeki eşitsizlikleri ve yerel idarelerdeki işlevsizliği gün yüzüne çıkarmıştır (Ergun, 2016: 114-115).

Bu saha tecrübesi, Menderes'in siyasal bilincini, soyut ideolojik kavramlardan ziyade, doğrudan yaşanan sorunlara yönelen pratik bir sezgiyle yoğurmuştur. Bu sezgisel birikimin siyasal dile dönüşmesiyle birlikte, Menderes'in siyasi üslubu dönemin mekanikleşmiş devlet retoriğine karşı sahici bir hitap biçimi olarak öne çıkmıştır. Diğer bir ifadeyle, merkezde şekillenen teknik ve soğuk bürokratik söylemlerin aksine, onun üslubu doğrudanlık, samimiyet ve halkla kurulan eşitlikçi ilişki üzerinden biçimlenmekteydi. Bundan dolayı, sıradan yurttaşın yaşadığı sorunları sahici bir dille sahiplenmesi, onu halk nezdinde bir siyasetçiden öte "derdine ortak" birisi olarak görünür kılmıştır (Ergun, 2016: 138-140; Dilipak, 1990: 36-38). Nitekim 1946 seçimlerinde DP'ye yönelen teveccüh, bu temsil biçiminin toplumsal karşılığını gözler önüne sererken, devletin geleneksel temsil aygıtlarının halkın gözünde yeterliliğini yitirdiğini de açıkça ortaya koymuştur (Demir, 2010: 123).

Bu temsiliyet kırılmasını daha da derinleştiren bir diğer belirleyici unsur ise, savaş yıllarında uygulanan ekonomik politikalarının halkta yarattığı adaletsizlik duygusu olmuştur. Varlık Vergisi gibi uygulamalar, ekonomik bir tedbir olmanın ötesinde, devletin sınıfsal tercihler doğrultusunda hareket ettiğine dair algının güçlenmesine yol açmıştır (Aydemir, 1993: 45-47). Geniş halk kesimleri, özellikle köylüler ve küçük üreticiler, bu eşitsizliği kendi yaşamlarında somut olarak deneyimlemiş; mevcut sistem içinde temsil edilememek duygusu, onları yeni bir siyasal özneye yöneltmiştir. Menderes, sistem içinden gelen bir siyasetçi olmasına rağmen, bu temsil boşluğunu fark edip ona karşı çözüm üretebilecek esnekliğiyle öne çıkmıştır (Demir, 2010: 92). Bu özelliği, onu dönemin klasik bürokrat siyasetçi tipinden

ayırarak onu hem içeriden hem de dışarıdan sistemi dönüştürebilecek hibrit bir aktör hâline getirmiştir.

Bu siyasal sezginin kurumsal ifadesi ise, Bayar, Koraltan ve Köprülü ile 1945'te hazırlanan "Dörtlü Takrir" olmuştur. Bu belge, rejim eleştirisinin ötesine geçerek, siyasal çoğulculuğu ve ifade özgürlüğünü esas alan alternatif bir siyasal tahayyülün ilk işaretlerini barındırması bakımından Türkiye'de devlet-toplum ilişkilerini yeniden düşünmeye çağıran kurucu bir siyasal müdahale olarak okunabilir. Çünkü meclisin etkisizleştirildiği, basının baskı altında olduğu ve siyasal karar süreçlerinin tek merkezden yönetildiği bir ortamda bu önerge, sistem içi bir muhalefet biçiminin mümkün olabileceğini göstermiştir (Bozdağ, 2004: 20-24; Eroğul, 1990: 10-11).

Menderes, böylece pasif bir tepki figürü değil, siyasal sistemin sınırlarını tanıyan; fakat bu sınırları esnetme becerisine sahip etkin bir özne olarak kendini konumlandırmıştır. Onun sistem içi sınırları aşabilen bu siyasal manevra kabiliyeti, ekonomi politikalarında da belirgin biçimde karşılık bulmuştur. Dönemin devletçi kalkınma anlayışına karşı, piyasa dinamiklerini gözeten ve bireysel girişimciliği önceleyen bir yönelim geliştirmiştir. Bu çerçevede, tarımsal makineleşme, üreticiyi destekleyen kredi sistemleri ve ihracata dayalı büyüme hedefleri, yalnızca bir ekonomik program değil, aynı zamanda halkla kurulan yeni bir siyasal sözleşmenin zeminini oluşturmuştur (Eroğul, 1990: 19-20). Bu anlamda Menderes'in ekonomiyle kurduğu ilişki, salt iktisadi parametrelerle değil; temsilin yeniden inşasıyla da yakından ilişkilidir. Aynı dönemde sanayi çevrelerinden yükselen eleştiriler, devletin yatırımcı pozisyonunun sorgulanmasına yol açmış; Menderes ise bu itirazları serbest girişimciyi odağa alan bir kalkınma söylemiyle karşılamıştır (Demir, 2010: 94-95).

Siyasal ortamın yeniden şekillendiği bu dönemde, hukuki çerçevenin sunduğu sınırlı esneklik de Menderes'in öne çıkmasında etkili olmuştur. Özellikle 12 Temmuz 1947 tarihli "İnönü Beyannamesi", CHP içindeki içsel çatışmaları yumuşatma amacı taşısa da aynı zamanda muhalefet etmenin meşru bir faaliyet olarak kabul edilmesi açısından sembolik bir eşik işlevi görmüştür (Bozdağ, 2004: 63-65). Bu açılımın ardından Menderes, devletin resmî çizgisine mesafeli ama onunla doğrudan çatışmayan çevrenin temsilcisi olarak siyasal görünürlüğünü artırmıştır. DP'nin meşruiyetini besleyen bu hukuki esneklik, siyasal rekabetin çerçevesini belirleyerek, temsilin kurumsallaşmasına olanak tanımıştır (Demir, 2010: 132-133). Bu yeni siyasal zeminin sağladığı olanakları etkin biçimde değerlendiren Menderes'in, Bayar ile kurduğu stratejik ittifak da siyasal konumunu daha da pekiştirmiştir. Bayar'ın Cumhuriyet rejiminin kurucu hafızasını temsil etmesi, Menderes'in ise halkla kurduğu yakın iletişim dili,

DP'yi hem sistemle uyumlu hem de halkın taleplerine duyarlı bir yapı hâline getirmiştir (Gülmez, 2022: 607-611). Bu stratejik ortaklık, iş bölümünün ötesine geçerek, siyaset ile toplum arasındaki temsil sorununu dengeleyen bir yapıya dönüşmüştür (Demir, 2010: 127).

Neticede, Menderes'in siyasal sahneye çıkışı, tarihsel bir tesadüften ziyade çok katmanlı bir dönüşüm sürecinin zorunlu kıldığı kurucu bir müdahale olarak görülmelidir. Aydemir'in (1993: 11-12) ifadesiyle, "o, uygun toprağı bulmuş bir tohumdur; ama o toprağın verimini artıran ve orada kök salmayı başaran da bizzat kendisidir". Bu yönüyle Menderes, halkın bastırılmış beklentilerini dile getiren bir sözcü olmanın ötesine geçerek, bu talepleri siyasal alana taşıyabilen ve onları kurumsal bir yapı içinde yeniden anlamlandırabilen etkin bir siyasal özneye dönüşmüştür.

Menderes'in inşa ettiği siyasal dil ve temsil anlayışı, 1960 darbesiyle kesintiye uğrasa da farklı bir tarihsel bağlamda yeniden şekillenme imkânı bulmuştur. Bu kırılmanın ardından ortaya çıkan temsiliyet bunalımının yeni bir evresinde siyaset sahnesine çıkan Demirel, halkla sistem arasında yeniden bir köprü kurma çabasıyla öne çıkan ikinci güçlü aktör olmuştur. Demirel'in siyasal alanda ön plana çıktığı dönem, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurumsal tarihine damgasını vuran 27 Mayıs Darbesi'nin hemen sonrasına denk gelmektedir. Bu askerî müdahale, DP iktidarını sona erdirmekle sınırlı kalmamış; aynı zamanda devlet ile toplum arasındaki temsiliyet açığını derinleştiren yapısal bir kırılma işlevi görmüştür.

Darbe sonrası hazırlanan 1961 Anayasası'nın sağladığı görece özgürlükçü ortam, siyasal hayata yeni yüzlerin dâhil olabilmesine imkân tanımış; bu çerçevede AP, DP'nin bıraktığı boşluğu doldurma iddiasıyla örgütlenmiştir. Ancak partinin kendi iç dinamikleri, bu mirasın ne şekilde temsil edileceği konusunda ciddi görüş ayrılıklarına sahne olmuştur. Kurucu lider Ragıp Gümüşpala'nın öncülüğünde izlenen askeri otoriteyle uyumlu çizgi, parti tabanında geniş karşılık bulmakta zorlanmış; daha sahici bir halk temsiline duyulan ihtiyaç giderek belirginleşmiştir. Kırsaldaki seçmenle doğrudan ilişki kurabilen, halkın gündelik sıkıntılarına kulak veren ve siyasal geçmiş ile yönetim pratiğini bir araya getirebilen bir isme duyulan arayış, Demirel'in öne çıkışını hızlandırmıştır (Şimşek, 2024: 143).

Askeri müdahalenin ardından kurulan yeni siyasal düzen, her ne kadar halkın taleplerini karar süreçlerine dahil etmeyi hedefleyen bir anlayışla ortaya çıksa da kısa sürede ortaya çıkan tablo farklı olmuştur. Çünkü devletin karar alma mekanizmaları, halkın doğrudan katılımını sınırlandıran, yukarıdan kurulan bir vesayet düzenine evrilmişti. Darbe sonrasında bastırılan toplumsal taleplerin yeniden görünür hale geldiği bu dönemde, toplumun devletle bağ kurma

arayışıyla siyasal alan arasındaki gerilim büyürken, devletin işleyişini yakından bilen, bürokraside önemli görevler üstlenmiş bir isim olarak Demirel, taşradan yükselen talepleri merkezde duyurabilme becerisiyle öne çıkıyordu (Akın, 2023: 118). Bu süreçte, Demirel'i öne çıkaran yalnızca bürokrasideki tecrübesi değildi. İTÜ'de aldığı mühendislik eğitimi ve Amerika'daki deneyimleri, ona sorunlara analitik ve çözüm odaklı yaklaşma becerisi kazandırmıştı. DSİ'deki yılları ise, devletin karar alma mekanizmalarını yakından tanımasını sağladı. Ancak onu farklı kılan en önemli özellik, teknik birikimiyle kırsal kökenini uyumlu biçimde bir araya getirebilmesiydi. Zaman zaman bilinçli şekilde öne çıkardığı yerel aksanı ve halkın diline yakın hitap tarzı, onu seçmen nezdinde sıcak ve samimi bir figür hâline getirirken; yönetim deneyimi, karar alma süreçlerinde güvenilir bir aktör olarak görülmesine zemin hazırlamıştır. Bu iki yönlü kimliği sayesinde, halktan kopuk teknokratlara ya da siyasal sezgiden uzak bürokratlara karşı güçlü bir alternatif olarak sivrilmeyi başarmıştır (Arslan, 2019: 42-43).

Parti içinde ise onun bu yükselişi başlangıçta kolay kabul görmemiştir. Bilgiç gibi etkili isimler başta mesafeli dursa da Demirel'in taşrayla kurduğu samimi bağ ve toplumdan gelen güçlü destek zamanla tüm direnci kırmış ve adaylığı giderek daha doğal bir zemin kazanmıştır. Onun partinin güçlü elitleri arasından sıyrılarak öne çıkması, dış koşulların etkisinin ötesinde, partinin iç dengelerini hassas biçimde gözetebilmesi ve farklı güç odaklarıyla uyumlu bir denge kurma becerisine dayanıyordu. Bora'nın (2023: 10) "açıortay" benzetmesiyle ifade ettiği gibi, Demirel taşra seçmeniyle merkezdeki karar vericiler arasında sağlam bir köprü kurmuş, iki farklı dünyanın dilini aynı anda konuşabilen bir lider olarak sivrilmişti. Onun ön plana çıkışı, 1960 darbesiyle kesintiye uğrayan halkın siyasal arayışının yeniden canlanma isteğini yansıtan bir momentte belirginleşmiştir.

Demirel'in siyaset anlayışı, kişisel bir yükselişten çok, dönemin merkez sağının ihtiyaç duyduğu yeni bir temsil biçiminin ortaya çıkışını göstermektedir. 1960'lı yılların ortalarına gelindiğinde siyasal alan giderek belirgin bir kutuplaşma sürecine girmişti. CHP, "ortanın solu" söylemiyle ideolojik çizgisini yeniden tanımlarken; AP, doğal bir yönelimle "ortanın sağı" olarak konumlanmıştı. Ancak bu ayrım yalnızca program ya da söylem düzeyinde kalmadı; asıl fark, halkla kurulan ilişkinin niteliğinde ortaya çıktı. Karpat'ın (2010: 134) belirttiği üzere, CHP'nin seçkinci kadroları toplumun kültürel kodlarını anlamakta zorlanırken, sağ eğilimli siyasetçiler kırsal kesimle daha sıcak ve doğrudan bir ilişki kurabiliyordu. Bu bağlamda Demirel'in yaklaşımı dikkat çekicidir. Modernleşmeyi soyut bir ideolojik hedef olarak değil, gündelik yaşamın somut ihtiyaçlarına yanıt arayan bir süreç olarak ele aldı. Karpat'ın (2007:

84-85) vurguladığı gibi, bu anlayış yalnızca siyasal söylemin değişimini değil, devlet ile toplum arasında yer alan aracı kadroların da dönüşümünü ifade etmekteydi.

Bu dönem, aynı zamanda Türkiye'nin toplumsal dokusunda derin dönüşümlerin yaşandığı bir dönem olarak dikkat çekmektedir. Bu dönemde, köyden kente göç hız kazanmış, sanayileşme ivmelenmiş ve yeni toplumsal sınıflar şekillenmeye başlamıştır. Bu yapısal değişim karşısında halk, soyut ideolojik söylemler yerine, yaşadığı sorunlara somut çözümler getirebilecek bir siyaset anlayışı arayışındaydı. Demirel'in gündelik sorunlara dönük çözüm odaklı yaklaşımı, bürokrat geçmişiyle birleşince ortaya teknik kapasitesi yüksek ama ulaşılabilir bir lider profili çıkmıştır. Bu noktada, Sanlı'nın da belirttiği gibi, onun "hizmet adamı" tanımı, sadece retorik bir tercih değil; teknokratik uzmanlık ile halkçı duyarlılık arasında kurulan somut bir köprü olarak halkta önemli bir teveccüh bulmuştur (Sanlı, 2022: 96; Demirel, 2019: 105).

Cansever'e (2021: 73) göre, o "ekonomik hesapları gündelik dile tercüme edebilen" ender siyasal liderlerdendi. Onun bu esnek ama bütünlüklü yaklaşımı, 1960'ların sonlarında yaşanan ekonomik bunalım karşısında daha da görünür hâle gelmiştir. Planlı kalkınma modelinin tıkanması, ithal ikameci büyümenin sürdürülemezliği ve artan dış borç baskısı karşısında, Demirel ne serbest piyasayı yücelten katı bir liberalizme yönelmiş ne de mutlak devletçi bir müdahaleye yaslanmıştır. Arslan'ın (2019: 102) da işaret ettiği üzere, onun çizgisi pragmatik ama hesapsız olmayan; koşulları okuyarak şekillenen bir siyasal aklın ürünüydü. Bu esneklik, dış aktörlerle kurulan ilişkilerde teknik rasyonaliteyi korurken, içeride geniş halk desteğini sürdürebilecek dengeli bir dil geliştirmesini de mümkün kılmıştır. Bora'ya (2023: 11) göre, bu "çift yönlü siyaset anlayışı", çatışmayı körüklemekten çok, farklı çıkarları uyum içinde yönetme becerisini yansıtan bir siyasal ustalığı ifade ediyordu.

Demirel'in teknik bilgiyle bürokratik deneyimi, halk temelli siyasetle buluşturabilmesi, merkez sağın kitlesel desteğini genişletmiş ve darbe sonrasında yeniden şekillenen devletin meşruiyetini halkla kurulan bağ üzerinden güçlendirmiştir. Ancak 1980'lere gelindiğinde, mevcut yapısal reformların ötesine geçerek siyasal kültürün temellerini sorgulayan bir değişim arayışı belirginleşmiştir. Tam da bu dönemde, siyaset ile piyasa arasındaki sınırları yeniden tanımlayan ve temsil biçimlerini çeşitlendiren bir lider olarak Özal sahneye çıkmıştır.

Özal'ın siyasal ve bürokratik alandaki belirginleşmesi, 24 Ocak ekonomik kararlarıyla somut bir nitelik kazanmıştır. 12 Eylül askeri müdahalesinden hemen önce kurulan son hükümette başbakanlık müsteşarı olarak görev yapan Özal, Türkiye ekonomisinin en derin krizlerinden birinin içinde yönetim sorumluluğu üstlenmişti. Bu süreçte, ithal ikameci

sanayileşme modelinin sınırlarına ulaşması, döviz darboğazının kronikleşmesi ve yüksek enflasyon, mevcut ekonomik yapının sürdürülemez olduğunu açık biçimde ortaya koymuştu. Ekonomik kriz, yalnızca finansal araçlarla çözüm üretilebilecek bir mesele olmaktan çıkmış; mevcut kalkınma anlayışının ve siyasal yapıların köklü biçimde sorgulanmasına zemin hazırlamıştı (Bülbül, 2022: 45). Bu bağlamda, Özal'ın hazırladığı ekonomik program teknik bir önlem paketinin ötesinde, Türkiye'de yeni bir ekonomik paradigma arayışının da başlangıcı olarak değerlendirilmelidir. Özal, ekonomiyi salt sayısal göstergelerle tanımlanan bir sistem olarak değil, toplumsal yaşamı doğrudan etkileyen bir alan olarak değerlendirmekteydi. Dolayısıyla, 24 Ocak Kararları ile somutlaşan dönüşüm süreci, kısa vadeli ekonomik dengeleri sağlamakla sınırlı kalmamış; siyasal alanın yeniden yapılanmasında da belirleyici bir rol üstlenmiştir (Ahmad, 1985: 67)

Özal'ın siyasete atıldığı tarihsel zemin, 1980 öncesinde Türkiye'nin içine sürüklendiği derin krizlerin merkezinde şekillenmiştir. Koalisyonlarla sürdürülen kırılgan yönetim biçimi, parlamenter karar süreçlerinin işleyemez hâle gelmesi, siyasal kutuplaşmanın toplumsal şiddete dönüşmesi ve devletin yönetim kapasitesini yitirmesi gibi unsurlar, kurumsal bir çöküşü işaret ediyordu. Bu çözümsüzlük ortamında gerçekleşen 12 Eylül müdahalesi, hükümeti aşan bir müdahale biçimiyle siyasal alanın tümünü yeniden biçimlendirme girişimi olarak ortaya çıkmıştır. Askerî rejim, siyasal partileri kapatarak hem mevcut kadroları hem de o döneme kadar şekillenmiş temsil anlayışlarını sistemin dışına itmiş; böylece yeni aktörlerin öne çıkabileceği geçici bir boşluk doğmuştur. Özal'ın ön plana çıkışı, bu boşluğun hem teknik hem siyasal boyutunu kavrayabilen bir isim olarak öne çıkmasından kaynaklanmıştır (Birand ve Yalçın, 2012: 143; Ahmad, 1985: 66; Baykal, 2019: 146).

12 Eylül müdahalesi sonrasında şekillenen anayasal düzen, Türkiye'de siyasal alanı katı biçimde yeniden inşa etmişti. 1982 Anayasası, siyasal partiler ve liderler üzerindeki sıkı denetim mekanizmalarıyla siyasal rekabetin sınırlarını keskin biçimde daraltırken, siyasal alanda öne çıkabilen aktörler ise rejimle doğrudan çatışmaktan kaçınan, sistemin belirlediği sınırlar içinde esnek manevra kabiliyeti gösterebilen isimler olmuştu. Bu yeni yapıda, teknokrat geçmişi ağır basan ve askerî elitlerin temel beklentilerini karşılayabilecek liderlerin öne çıkması kaçınılmaz hâle gelmişti. Özal'ın yükselişi de tam bu ortamda belirginleşmişti. Devletin ekonomik politikalarıyla uyumlu bir siyaset anlayışı geliştirmesi ve mevcut sınırlar içinde dikkatli bir esneklikle hareket edebilmesi, onu sistemin onayladığı siyasal figürlerden biri hâline getirmişti (Bülbül, 2022: 55-57; Baykal, 2019: 146; Özen, 2021: 109).

Üstelik 12 Eylül yönetiminin toplumu büyük ölçüde siyasal alandan uzaklaştıran, katılım kanallarını daraltan depolitizasyon stratejisi, Özal'ın yükselişi için uygun bir zemin hazırlamıştı (Ahmad, 1999: 249). Askerî yönetim, siyasal istikrara öncelik verirken, ekonomik kalkınmayı ana hedef olarak belirlemiş; toplumsal meşruiyet de siyasal katılım değil, ekonomik başarı üzerinden yeniden inşa edilmeye çalışılmıştı. Bu bağlamda, 24 Ocak Kararları gibi kapsamlı ve toplumsal etkisi yüksek ekonomik reformların, siyasal muhalefetin tamamen devre dışı bırakıldığı bir atmosferde uygulamaya konması, Özal için son derece elverişli bir durum yaratmıştı. Siyasi riskin tamamen ordunun üstünde olduğu bu dönemde, Özal ekonomik programların teknik sorumluluğunu üstlenmiş; böylece ANAP'ın iktidara yükselişi, yalnızca ekonomik rasyonaliteye dayanan bir tercih değil, aynı zamanda rejimin kontrol altında tuttuğu sınırlı siyasal alanın ürettiği bir sonucu temsil etmişti (Tuncel ve Gündoğmuş, 2022; Tutan, 2020).

Bu şartlar altında, devletin toplumla kurduğu ilişkinin yanı sıra, ekonomik yapının da köklü bir dönüşüme uğraması kaçınılmaz görünmekteydi. Bu dönüşümün gerekçelerini tam anlamıyla kavrayabilmek için, 1980 öncesindeki ekonomik ve siyasal tabloya da bakmak gerekir. Türkiye, uzun yıllar boyunca ithal ikameci sanayileşme modeline dayalı, devlet merkezli bir ekonomik yapı izlemişti. 1961 Anayasası'yla başlayan planlı kalkınma sürecinde, sanayi üretimini teşvik eden bu model, yüksek gümrük duvarlarıyla korunan bir ekonomi yaratmış; ancak zaman içinde dışa kapalı yapısı nedeniyle ciddi tıkanmalar yaşamıştı. 1970'li yılların ortalarına gelindiğinde, küresel petrol krizleri, yanlış kur politikaları ve artan dış borçlar nedeniyle döviz darboğazı derinleşmiş; ithalata bağımlılığın yarattığı yapısal sorunlar büyümüştü. Yüksek enflasyon, cari açık ve dış ticaret dengesizlikleri, ekonomiyi çıkmaza sürüklerken, hayat pahalılığı ve işsizlik de toplumsal huzursuzluğu artırmıştı. Bu ekonomik kriz, siyasal istikrarsızlığı derinleştirmiş; siyasal kutuplaşma ve sokak çatışmaları gündelik hayatın parçası hâline gelmişti (Özdemir, 2012: 372-375).

Bu bağlamda, 12 Eylül 1980 müdahalesi, siyasal istikrarsızlığın yanı sıra, giderek içinden çıkılmaz hâle gelen ekonomik krize karşı atılmış bir adım olarak da değerlendirilmelidir. Müdahale sonrasında şekillenen askerî yönetim, siyasal düzeni yeniden tesis etmeyi amaçlamanın yanı sıra Demirel hükümetinin başlattığı ve 24 Ocak 1980 kararlarıyla somutlaşan ekonomik reformların, demokratik bir ortamda güçlü bir toplumsal muhalefetle karşılaşmadan uygulanamayacağı görüşünü benimsemişti. Bu nedenle, siyasal sorumluluğu üstlenen ordu, radikal ekonomik politikaların önündeki siyasi engelleri kaldırarak programın kesintisiz uygulanmasını sağlamak istiyordu. Tam da bu noktada, 24 Ocak Kararları gibi kapsamlı ve

toplumun geniş kesimlerini etkileyen reformların, siyasal muhalefetin tamamen devre dışı bırakıldığı askerî yönetim koşullarında uygulanması, Özal için önemli bir avantaj sağlamıştır. Ekonomik reformları hayata geçirirken herhangi bir siyasal baskı veya direnişle karşılaşmaması, onun ekonomi politikalarının teknik sorumlusu olarak etkisini artırmasına imkân tanımıştır. Böylece Özal, siyasal riskin ordunun üzerinde olduğu bir ortamda, ekonomi yönetiminde öne çıkan belirleyici aktör hâline gelmiştir (Ahmad, 1985: 213-214).

İşte tam da böyle bir dönemde, ekonomik yapının temelden sorgulandığı bu ortamda, devletin toplumsal rolü ve ekonomik işlevi yeniden tartışma konusu hâline gelmişti. Zira devletin yönlendirici konumunu sınırlayıp, girişimciliği teşvik eden bir yaklaşımın benimsenmesi, ekonomik alanla siyasal alan arasındaki ilişkiyi dönüştürme ihtiyacını beraberinde getirmekteydi. Artık devletin, toplumun davranışlarını katı kurallar üzerinden düzenleyen bir otorite olmaktan çıkarak, piyasa aktörlerinin önünü açan, daha esnek ve kolaylaştırıcı bir yapıya bürünmesi beklenmekteydi. Bu bakış açısında, liberal kalkınma hedefleri yalnızca iktisadi tercihlerden ibaret değildi; aynı zamanda toplumsal ve siyasal düzenin de yeniden biçimlendirilmesini öngören kapsamlı bir stratejiye dayanıyordu (Barlas, 2001: 78; Cansever, 2021: 91). Diğer bir ifadeyle, yeni dönemde devlet-toplum ilişkisinin esasını, bireyin öne çıktığı ve devletin düzenleyici rolünü geri plana çekerek daha çok piyasa dinamiklerini destekleyen bir yapıya indirgenmesi yönündeki anlayış oluşturmaktaydı.

Bu dönemde Türkiye'nin toplumsal yapısında da dikkat çekici bir dönüşüm yaşanmaktaydı. Kentleşmenin ivme kazanması, iç göç hareketlerinin artması ve yeni bir kentli orta sınıfın belirginleşmesi, siyasal temsil arayışlarında da farklı bir yönelimi beraberinde getirmişti. Geleneksel merkez sağ partilerin dayandığı kırsal toplumsal taban, bu yeni kesimlerin taleplerine yanıt üretmekte zorlanıyordu. Özellikle AP gibi devletçi ve gelenekçi yapılar, sanayileşmenin hızlandığı, hizmet sektörü ve ticaretin büyüdüğü şehirlerde zemin kaybetmekteydi. Buna karşılık, "şehirli partisi" olarak nitelenen ANAP'ın kent merkezli yeni tabanı, daha girişimci, serbest piyasa ekonomisine yakın ve yükselen orta sınıf unsurlarından oluşmaktaydı. Nitekim ANAP, ağırlıklı olarak sanayi ve hizmet sektörünün geliştiği şehirlerde güçlenirken, DYP kırsal bölgelerde etkili olmaktaydı. ANAP'ın destek aldığı seçmen profili, kendisini daha çok orta ve üst sosyoekonomik statüde konumlayan gruplardan oluşurken, DYP ise alt gelir gruplarının, çiftçilerin ve köylülerin desteğine dayanıyordu (Çavuşoğlu, 2010; Cansever, 2021: 92).

Söz konusu siyasal, ekonomik ve toplumsal gelişmeler, merkez sağın hem ideolojik yönelimini hem de örgütsel yapısını yeniden inşa etme gereğini ortaya çıkarmıştır. Bu yeniden

yapılanma sürecinde Özal'ın benimsediği siyasal yönelim, klasik merkez sağ partilerin temsil ettiği kırsal muhafazakârlıkla örtüşmeyen bir çizgiye sahip olmuştur. AP, DP'nin doğal bir devamı olarak devletçi, gelenekçi ve daha çok kırsal tabana dayanan bir örgütlenme yapısı benimserken; Özal ise bu gelenekten belirgin bir kopuş sergileyerek partisini kentli orta sınıfın beklentileri doğrultusunda şekillendirmiştir (Özen, 2023: 132-134). Bu kopuş, partinin kadro yapısında da açık biçimde kendini göstermekteydi. AP'nin devlet bürokrasisine yaslanarak oluşturduğu kadro geleneğinin aksine, ANAP içerisinde mühendisler, girişimciler ve özel sektör yöneticileri gibi farklı meslek gruplarından gelen isimler yer almaktaydı. Bu tercih ve yapılanma, ANAP'ı ideolojik saflığı önceleyen bir parti yapısından ayırırken farklı toplumsal kesimlerin temsiline alan açan ve yönetim kapasitesini ön plana çıkaran bir çoğulculuk anlayışıyla şekillenmesini sağlamıştır. Üstelik bu durum, yalnızca Özal'ın siyaset tarzının bir tercihi değildi; aynı zamanda 12 Eylül yönetiminin eski siyasetçilere yönelik dışlayıcı tutumunun bir sonucu olarak da ortaya çıkmıştı. Askerî rejim, geçmişin siyasal aktörlerine yeni partilerde yer açılmasını doğrudan cezalandırıyor; böylece ANAP, hem bu yasaklı siyasetçilerin dışında kalan yeni bir kadro yapısı geliştirmiş hem de sistemin onayladığı çerçeveye uygun bir parti olarak konumlanmıştı (Bülbül, 2015: 119-121).

Ancak bu yeni siyasal yapının beraberinde getirdiği en dikkat çekici değişim, parti içi işleyişin biçiminde ortaya çıkmaktaydı. Özal'ın benimsediği siyasal tarz, kolektif karar alma süreçlerini arka plana iten, merkezî ve kişisel inisiyatife dayalı bir liderlik anlayışına dayanıyordu. Bu yaklaşım, ANAP'ın örgütsel mantığını büyük ölçüde belirlemiş; siyasal kararlar büyük ölçüde Özal'ın bireysel değerlendirmeleri doğrultusunda şekillenmişti. Söz konusu liderlik pratiği, klasik merkez sağ geleneğinde yerleşik olan daha yatay ve uzlaşmacı siyaset kültüründen önemli ölçüde sapıyordu. Demirel gibi farklı toplumsal kesimlerin taleplerini dengelemeye odaklanan liderlerin aksine, Özal kendi kişisel vizyonunu merkeze alarak siyasal hareket alanını genişletmişti (Baykal, 2019: 147; Birand ve Yalçın, 2012: 143).

Bu durum, kısa vadede parti içinde hızlı karar alma ve etkili uygulama kapasitesi sağlarken, uzun vadede merkez sağın kurumsal derinliğini ve kolektif siyasal akıl üretme kapasitesini zayıflatan bir etkide bulunmuştu. Parti disiplini, kişisel liderlik karizmasıyla gölgelenmiş; halkla kurulan doğrudan temas ise parti içi istişare mekanizmalarının yerini alan bir meşruiyet aracı hâline gelmişti. Böylece ANAP, farklı toplumsal kesimlere hitap edebilme becerisine rağmen, merkez sağ siyasetin kurumsal devamlılığı açısından kırılgan bir yapıya evrilmişti. Üstelik bu kırılganlık, Özal'ın Cumhurbaşkanlığına geçişiyle daha da derinleşmiştir. Özal'ın parti liderliğinden çekilmesiyle birlikte ANAP'ta oluşan liderlik sultası, partinin iç

dengelerini iyiden iyiye bozmuş ve bu süreçte Demirel'in liderliğinde yeniden örgütlenen DYP, merkez sağın diğer kutbu olarak siyaset sahnesine çıkmıştır. Ancak iki ayrı partiye bölünmüş bu yeni merkez sağ yapısı, 1990'lar boyunca giderek zayıflayan ve toplumsal karşılığı aşınan bir görünüm sergilemiştir. ANAP ve DYP arasındaki rekabet, merkez sağın geleneksel kapsayıcılığını gölgelediği gibi, toplumsal taleplerin başka adreslere yönelmesini de hızlandırmıştır (Başkan, 2011).

Bu süreçte toplumda artan milliyetçi, muhafazakâr ve dini temelli talepler, merkeze daha uzak sağ partilerin önünü açarken RP ve MHP gibi partiler, özellikle 1990'lı yılların ortalarından itibaren siyasal alanda daha güçlü bir yer edinmeye başlamıştır. Merkez sağın etkisiz kaldığı bu ortam, siyasal dengelerin kaymasına zemin hazırlarken, yeni toplumsal dinamiklerin siyasal temsilinin güçlenmesine de olanak tanımaktaydı. Tam da bu nedenle, RP'nin yükselişi ve MHP'nin yeniden etkili bir aktöre dönüşmesi, aslında merkez sağın yaşadığı temsil krizinin bir yansıması olarak okunmalıdır (Tuncel ve Gündoğmuş, 2012). Bu gelişmeler, ilerleyen yıllarda siyasal alanda daha köklü dönüşümlerin de habercisi olacaktır.

Nitekim 1990'ların sonuna gelindiğinde, Türkiye'de siyasal temsil düzeni ağır bir meşruiyet bunalımıyla karşı karşıya kalmıştı. Merkez sağda konumlanan ANAP ve DYP gibi partiler gerek ideolojik gerekse örgütsel düzlemde çözülmeye başlamış; özellikle 1999 seçimleri sonrasında merkez sağın toplumsal karşılığı büyük ölçüde erozyona uğramıştı. Bu süreçte sadece partiler değil, aynı zamanda seçmen ile devlet arasındaki temsil bağları da zayıflamıştı. Yavuz'a (2021: 3) göre bu kırılma, "Türkiye'nin modernleşme süreci boyunca şekillenen Kemalist askerî-bürokratik vesayet sisteminin, dindar kesimleri siyasal düzlemde dışlama stratejisiyle birleştiği bir dönemece" işaret etmekteydi. 28 Şubat süreci bu dışlamanın kurumsallaştığı, toplumsal hafızaya sert biçimde kazındığı bir siyasal eşik olmuştur. RP'nin kapatılması, Millî Görüş çizgisindeki aktörlerin siyasal yasaklara maruz bırakılması ve başörtüsü gibi dini sembollerin kamusal alandan tasfiye edilmesi, özellikle muhafazakâr Anadolu seçmeninde devletle kurulan bağın kırılmasına yol açmıştır.

Bu temsil boşluğunun merkezinde, sosyoekonomik dönüşümle birlikte biçimlenen yeni toplumsal dinamikler de yer almaktaydı. 1980'ler boyunca liberal ekonomi politikalarıyla yükselen Anadolu sermayesi, artık yalnızca ekonomik düzeyde değil, siyasal alanda da söz sahibi olmak istiyor; ancak merkez sağın geleneksel partilerinde bu beklentilere karşılık verecek bir vizyon bulunmuyordu. Aynı zamanda, göçle büyüyen metropollerdeki yeni yoksullar, gecekondulaşma, işsizlik ve hizmet yoksunluğu gibi sorunlarla yüzleşmekte; ama mevcut siyasal yapılar bu sorunlara çözüm üretmekten giderek uzaklaşmaktaydı. Erdoğan'ın

1994'te İBB Başkanı seçilmesi, işte bu temsil krizine yerel düzeyde verilen bir yanıt olarak okunabilir. Çağaptay, bu dönemde Erdoğan'ın uyguladığı belediyecilik tarzını, "teknokratik verimlilikle popülist temsilin bir sentezi" olarak tanımlamakta ve onun sahaya dayalı, doğrudan halka dokunan pratiklerinin, merkez sağın elitist temsiliyet biçiminden ayrıştığını belirtmektedir (Çağaptay, 2017: 68).

Bu siyasal yönelimin arka planında, Erdoğan'ın Millî Görüş geleneğiyle yaşadığı kopuş da kritik bir rol oynamıştır. 1990'ların sonunda RP'nin kapatılmasıyla oluşan siyasal boşluk, FP içinde belirginleşen iki farklı eğilimi açığa çıkarmış; bu çatallanma Erdoğan'ın içinde yer aldığı "Yenilikçi" kanadı görünür kılmıştır (Aksu, 2021: 194). Yavuz (2005: 285), bu ayrışmayı, "devlet-toplum ilişkisini yeniden kurgulama konusunda farklı paradigmaların çatışması" olarak tanımlamaktadır. Geleneksel Millî Görüş çizgisi ideolojik sürekliliği esas alırken, Erdoğan ve çevresi pragmatik bir dönüşüm arayışına yönelmişti. Bu dönüşüm yalnızca söylemsel bir sapma değil; aynı zamanda yeni bir siyasal kimliğin inşasını da içeriyordu. Öksüz (2015: 43), Erdoğan'ın FP içindeki konumunu değerlendirirken, onun "siyasal İslamcılığın çatışmacı mirasını geride bırakarak merkeze açılmayı hedefleyen bir yeniden pozisyon alış" içinde olduğunu vurgulamaktadır. Bu yaklaşım, hem devletle yeni bir ilişki kurmayı hem de toplumsal merkezle daha doğrudan bir temas tesis etmeyi amaçlamaktaydı. Türk'e (2021: 230) göre ise bu kopuş, yalnızca siyasal bir strateji değil, aynı zamanda geniş toplumsal kesimlerle yeniden ilişki kurmanın popülist bir biçimiydi. Erdoğan, Millî Görüş geleneğinin temsil edemediği talepleri sahicilik, mağduriyet ve hizmet odaklılık üzerinden yeniden çerçevelemiş ve böylece gelenekle bağını koparmadan, onun sınırlarını aşan bir temsil biçimi geliştirmiştir. Bu bağlamda Erdoğan'ın siyasal tarzı, Millî Görüş'ün normatif ideolojik dilinden çok, doğrudan eylem, sonuç ve geniş tabanlı mobilizasyon üzerine kuruludur.

Ancak Erdoğan'ın siyasal kariyerinde asıl sıçrama, 2001 ekonomik krizinin yarattığı sistemsel çöküş ortamında gerçekleşmiştir. Bu kriz, finansal alanın ötesine taşarak siyasal partilere, devlete ve ekonomik düzene duyulan toplumsal güvenin derin biçimde sarsılmasına yol açmıştır. Yüksek enflasyon, iflas eden bankalar, artan işsizlik ve daralan ekonomi, geniş halk kesimlerini mevcut düzenin dışına yönelmeye itmiştir. Çarkoğlu (2002: 31), 2002 seçimlerini değerlendirirken, merkez sağın geleneksel partilerinin sistemin ağırlığını taşıyamadığını ve seçmenin yeni, farklı ve güven telkin eden bir yöneliş aradığını vurgulamaktadır. Bu koşullar altında AK Parti'nin siyasal sahneye çıkışı, örgütsel kapasite ya da liderlik etkisinden çok, temsiliyet sisteminin dağılmasıyla doğrudan ilişkilidir.

Bu tarihsel sürecin ideolojik çerçevesi ise "muhafazakâr demokrasi" kavramıyla örülmüştür. 2001 yılında AK Parti'nin kurulmasıyla birlikte bu ayrışma kurumsal bir kopuşa dönüşmüş; Erdoğan, "Millî Görüş gömleğini çıkardığını" ilan ederek hem ideolojik hem de siyasal düzeyde yeni bir hat açmıştır (Boyraz, 2011). Akdoğan (2004: 25), bu süreci "siyasal İslam'dan merkeze doğru atılmış bir zihinsel ve kurumsal dönüşüm" olarak tanımlamaktadır. Bu yeni çerçeve hem geleneksel değerleri sahiplenen hem de demokratik meşruiyet zemininde hareket eden muhafazakâr demokrasi söylemiyle temellenmiş bir çizgi inşa edilmiştir. Altun'a (2009: 4) göre AK Parti'nin kuruluşunda belirleyici olan şey, klasik ideolojik ayrımları aşan bir merkez siyaseti tahayyülüydü. Çünkü AK Parti, kuruluşundan itibaren adalet ve kalkınma gibi kavramlar üzerinden siyasal ahlaka vurgu yaparken, aynı zamanda geleneksel değerlerle piyasa ekonomisini uzlaştıran bir siyasal söylem üretmiştir. Altun'un ifadesiyle, parti "klasik ideolojik kutuplaşmaların ötesinde bir siyaset üretmek" iddiasıyla sahneye çıkmış, merkez sağın çözülmesiyle oluşan boşluğu sadece kurumsal değil, aynı zamanda simgesel olarak da doldurmuştur.

Öte yandan, Erdoğan'ın bu yeni siyasal zeminde güç kazanmasını sağlayan bir diğer önemli unsur, hukuki alandaki dönüşümler olmuştur. 1990'lar boyunca siyasal İslamcı partilere karşı kullanılan kapatma davaları, siyaset alanının sınırlarını daraltmış; ancak 2001'de AB uyum yasaları çerçevesinde yapılan anayasal reformlar, bu sınırları görece esnetmiştir. Bu reformlar sayesinde Erdoğan'ın siyasal yasağı kalkmış, milletvekili seçilmesinin önündeki engeller kaldırılmış ve nihayetinde 2003'te başbakanlık koltuğuna oturmasının önü açılmıştır. Yavuz (2021: 5), bu dönemi değerlendirirken, Erdoğan'ın "hem askeri vesayet sisteminin sınırlarını zorlayan hem de AB reformlarının sunduğu fırsatları stratejik biçimde kullanan bir lider olarak" öne çıktığını vurgulamaktadır. Siyasal sistemin bu yeniden yapılanma sürecinde, toplumsal merkezin dışında bırakılmış grupların mobilizasyonu da etkili olmuştur. Heper'e göre, Erdoğan dönemiyle birlikte "çevre" konumundaki toplumsal kesimler, özellikle girişimci orta sınıf ve taşradan büyükşehirlere göç etmiş muhafazakâr kitleler, merkeze taşınmış ve siyasal sistemin etkili aktörleri hâline gelmiştir (Heper, 2013: 141). Bu dönüşüm, Cumhuriyet'in ilk döneminden beri süregelen merkez-çevre çatışmasının siyasal dengeleri Erdoğan lehine yeniden kurduğu bir evreyi temsil etmesi açısından dikkate değerdir.

Tüm bu tarihsel ve yapısal gelişmeler, Erdoğan'ın siyasal bir aktör olarak öne çıkmasını mümkün kılarken, onu merkez sağın boşalan zemininde yeni bir hat inşa eden dönüştürücü bir figür konumuna taşımıştır. Dolayısıyla Çarkoğlu'na (2002: 32) göre, AK Parti 2002 seçimlerinde "merkez sağdaki temsil boşluğunu Erdoğan'ın karizmatik liderliği ve geniş tabanlı

söylemiyle doldurarak" sistemin yeniden kurucu unsurlarından biri hâline gelmiştir. Bu yükseliş süreci, elbette sadece örgütsel yapı ya da toplumsal destek üzerinden açıklanamaz; Erdoğan'ın siyasal pozisyonlanmasındaki dönüşüm de bu çerçevenin merkezinde yer almaktadır. Çünkü Erdoğan'ın RP geleneğinde şekillenen siyasal İslamcı çizgiden uzaklaşarak daha geniş toplumsal kesimlere seslenen, merkeze yakın, daha esnek bir söylem geliştirmesi, mevcut statükoya karşı yürütülen mücadeleyi doğrudan çatışmaya dayandırmak yerine sistem içi imkânlarla sürdürmesine olanak tanımıştır.

Bu bağlamda AB üyelik süreci, dış politik bir açılım olmanın ötesinde, Erdoğan'ın yerleşik askerî-bürokratik düzen karşısında siyasal hamlelerini meşrulaştırabileceği bir manevra alanı da oluşturmuştur. Erdoğan, bu reform sürecini hem içerideki vesayet yapısını geriletmek hem de kendi siyasal pozisyonunu tahkim etmek için stratejik bir fırsat olarak değerlendirmiştir. Bunun sonucunda, siyasal yasakların kaldırılması, ifade özgürlüğüne ilişkin düzenlemeler ve sivil-asker ilişkilerinde görece denge arayışına dayanan reformlar, Erdoğan'ın güçlenme sürecini pekiştirirken, onu hem içeride hem dışarıda daha geniş bir meşruiyet çerçevesine yerleştirmiştir (Bulut, 2021: 151-153). Böylelikle Erdoğan, ekonomik krizle derinleşen toplumsal hoşnutsuzluğu temsil edebilen, merkezin yeniden biçimlendiği bir siyasal düzlemde etkili bir aktör olarak konumlanmayı başarmıştır.

Bu bölümün genel akışı, merkez sağın Türkiye siyasal hayatındaki sürekliliğini, temsil krizlerine verilen yanıtlar üzerinden tarihsel bir hatla ortaya koymaktadır. Menderes'ten başlayarak Demirel, Özal ve Erdoğan'a uzanan süreçte her lider, kendi döneminin siyasal, ekonomik ve toplumsal koşullarında devlet-toplum arasındaki mesafeyi kapatma iddiasıyla sahneye çıkmış; bunu kimi zaman krizlerin açtığı siyasal boşluklarda, kimi zaman da yapısal dönüşümlerin dayattığı yeni temsil biçimleriyle gerçekleştirmiştir. Bu liderlerin öne çıkışında, halkla doğrudan temas kurabilme yetenekleri, mevcut düzenin sınırlarını zorlayacak esnek stratejiler geliştirmeleri ve dönemin koşullarına uygun söylemler üretmeleri belirleyici olmuştur. Sonuç olarak merkez sağ, farklı dönemlerde farklı toplumsal tabanlara yaslansa da siyasal meşruiyetini büyük ölçüde halkın katılım talebini karşılayabilme kapasitesinden almış; bu kapasite zayıfladığında ise yerini yeni aktörlerin ve söylemlerin şekillendirdiği dönüşümlere bırakmıştır.

4.2. "Doğuştan" Bir Elit Olarak Adnan Menderes

Adnan Menderes (1899-1961), Türkiye Cumhuriyeti'nin çok partili siyasi hayata geçiş sürecinde kilit bir figür olarak öne çıkan önemli bir siyaset adamıdır. Menderes, DP'nin kurucu

liderlerinden biri ve Türkiye'nin onuncu başbakanıdır. Bu açıdan Türkiye siyasal hayatında önemli bir dönüşümün simgesi olarak kabul edilen Menderes, özellikle 1950-1960 yılları arasındaki başbakanlık dönemiyle Türk siyasi tarihine damgasını vurmuştur.

Tam ismiyle Ali Adnan Ertekin-Menderes, 1899 yılında Aydın'da bir paşazade konağında doğmuş, köklü ve aristokrat bir aileye mensup bir isimdir (Uğurlu, 2021). Ailesinin kökeni, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde önemli bir güç unsuru teşkil eden ayan sınıfına kadar uzanmaktadır. Adnan Bey'in annesi Tevhide Hanım, Aydın ve Ege bölgesinin en seçkin şahsiyetlerinden biri olarak tanınan Hacı Ali Paşa'nın torunudur. Anne tarafından büyükbabası Hacı Ali Paşa, Osmanlı dönemi boyunca önemli mevkilerde bulunmuş ve Aydın bölgesinde geniş topraklara sahip bir aile kurmuştur (Aydemir, 1990: 12-13). Babası İbrahim Ethem Bey ise Katipzâde İsmail Bey'in soyundan geliyordu. Hem resmi hem de bireysel olarak önemli bir eğitim birikimine sahip olan Ethem Bey, uzun yıllar Aydın'da memurluk yapmıştır. Ethem Bey'in ailesi Katipzâde olarak anılırdı çünkü annesi Fitnat Hanımın, İzmir eşrafından Katipzâde Mehmet Efendi ile Katipzâde Safiye Hanım'ın kızıydı (Demir, 2009: 1-3).

Menderes'in hem anne hem de baba tarafının Osmanlı'nın son dönemlerinde ekonomik güç ve toplumsal statü açısından güçlü bir konuma sahip olması, bir anlamda Menderes'e doğuştan bir toplumsal ayrıcalık sağlamış, onun hem Osmanlı döneminin aristokratik elit kültürüne hem de Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki yeni elit tabakanın dünyasına yakın olmasını sağlamıştır. Başka bir deyişle, Menderes hem Osmanlı elitizmiyle hem de Cumhuriyet'in erken dönem elitleriyle iç içe bir şekilde büyümüştür. Bu toplumsal çevre, Menderes'in siyasi kimliğini ve düşünsel yapısını şekillendirmede sonraki yıllarda önemli bir rol oynamıştır (Arslan vd., 2017).

Osmanlı aristokrasisinin geleneksel elitizmiyle tanışıklığı, aynı zamanda onun siyaset sahnesinde de güçlü bir statü algısına sahip olmasına zemin hazırladığı düşünülebilir. Öte yandan, Cumhuriyet'in kurulmasıyla birlikte ortaya çıkan yeni elitler tarafından gerçekleştirilen modernleşme sürecine tanık olan Menderes'in bu iki farklı elit tabaka arasında yaşanan kültürel dönüşümün izlerini sonraki siyasi yaşamına olumlu bir şekilde yansıtmıştır.

Bu toplumsal ve siyasal bağlam içerisinde, Menderes'in çocukluk ve gençlik yılları da onun kişiliğini ve gelecekteki siyasi duruşunu şekillendiren önemli bir unsur olmuştur. Anne ve babasının tüberküloz nedeniyle erken yaşta vefat etmelerinin ardından, Menderes büyükannesi Fitnat Hanım tarafından büyütülmüştür (Uğurlu, 2021). Fitnat Hanım hem geleneksel Osmanlı ailevi değerlerini hem de Cumhuriyet'in çağdaş değerlerini Menderes'e kazandırarak onun eğitim hayatının ve karakterinin şekillenmesinde önemli bir rol oynamıştır

(Aydemir, 1990: 22-23). Bu açıdan ailesinin Osmanlı'nın son dönemlerine tanıklık eden geleneksel yapısı, Cumhuriyet döneminde Menderes'in siyaset sahnesine adım atarken benimsediği çağdaş demokratik siyaset anlayışıyla iç içe geçtiği düşünülebilir.

Ailesinin yapısı, muhafazakâr değerlere bağlılığı ve halkın kültürel kodlarıyla yakından örtüşen siyasi algılarından da gözlemlenebileceği gibi, Menderes'in kişiliği üzerinde derin bir etki yaratmıştır. Menderes'in eğitim serüveni de benzer şekilde bu düalist çerçeveyi yansıtmaktadır. Menderes temel eğitimine İkinci Meşrutiyet döneminde eğitimde başlatılan seferberlik hamlesi çerçevesinde açılan İzmir İttihat ve Terakki Mektebinde başlamış ve ardından İzmir Amerikan Koleji'nde yatılı olarak devam etmiştir (Uğurlu, 2021). Burada aldığı eğitim, Menderes'in Batılı ideoloji ve değerlerle tanışmasını sağlarken aynı zamanda İngilizce dilindeki yeterliliğini de artırmıştır. Dönemin yetkin eğitimcilerinin eğitim verdiği bu okul, bir yandan Menderes'in Batılı değerlere ve modernleşmeye olan ilgisini artırırken diğer yandan aileden aldığı muhafazakâr terbiye ve Birinci Dünya Savaşı sonrası ülkede yaşanan işgallere karşı gösterdiği milliyetçi tavır onun Batı kültürüne karşı daha eleştirel bir yaklaşım benimsemesine neden olmuştur (Aydemir, 1990: 32).

Daha sonraki siyasi hayatında DP çatısı altında Tek Parti Dönemi CHP'sine karşı birlikte mücadele edeceği Celal Bayar ile tanışmaları da İzmir Amerikan Koleji'nde okuduğu döneme rastlamaktadır. İttihat ve Terakkinin önemli isimlerinden biri olan Mahmut Celal Bayar, Ege Bölgesinde işgallere karşı direniş güçlerini örgütleyen ve bölgede Galip Hoca olarak bilinen etkili bir kişiydi. Menderes'in de içinde bulunduğu bir grup öğrencinin okuldaki bazı öğretmenlerin misyonerlik faaliyetleri yürüttüğü konusunda Bayar'a şikâyette bulundukları ve bunun üzerine okula soruşturma açıldığı rivayet edilmektedir (Bayar, 2010: 26).

Zayıf bünyesi dolayısıyla çocukluk ve okul yıllarında sık sık hastalanan Menderes, Birinci Dünya Savaşı sırasında yedek subay olarak Suriye Cephesine sevki sırasında da hastalığa yakalanmış ve görev yeri değiştirilerek İzmir'e tekrar dönüşü sağlanmıştır. Verem, karahumma ve zehirli sıtma gibi birçok ölümcül hastalık geçirmiş olan Menderes, bu süreçte kendisini büyüten babaannesi Fitnat Hanım'ın vefat etmesi ve İzmir'de savaş sonrası gün geçtikçe artan karamsarlık tablosu karşısında Aydın'a ailesinden kalan Çakırbeyli Çiftliğine yerleşmiştir (Demir, 2009: 4-7). Ancak kentte yetişmiş bir insan olarak Menderes için çiftlik hayatına alışmasının çok da kolay olmadığını belirtmek gerekir.

Hastalıklara yatkın hassas bünyesi ve aileden ve okuldan aldığı eğitim gereği edindiği nazik karakteri, çiftlik çalışanları ve köylüler tarafından yadırganmıştır. Çünkü onun kentli hayat tarzı ve yumuşak karakteri, bir çiftliği yönetecek vasıflardan çok uzak ve alışılagelmiş

çiftlik ağalığı tipolojisine hiç uymuyordu. Buna rağmen verdiği karardan dönmeyen Menderes'in hiç alışık olmadığı çiftlik hayatını sürdürmesinde babaannesi Fitnat Hanım'ın ona verdiği nasihatlerin de rolü olduğu söylenebilir. Çünkü annesi ve babasının ölümlerinin ardından hayatta kalan tek büyüğü olan ve onun karakterinin şekillenmesinde oldukça önemli bir yeri olan babaannesi, Menderes'in önemli bir tarım ve toprak insanı olmasını istemiş ve bunu torununa şu şekilde öğütlemiştir:

> Oğlum, sen bana tek yadigârsın. Oku, öğren, yetiş ama senin asıl ekmek kapın, toprakların olacaktır. Toprağını, çiftliğini unutma. Onu ellerin eline bırakma. Toprak nankör değildir. Ne ekersen onu fazlasıyla verir. Sen toprak beyi olacaksın oğlum, toprak adamı. Bunu unutma!
>
> Oğlum! Çiftlik peygamberler sanatıdır. Bak, Hazreti Muhammed'le, Hazreti İsa'dan başka, bütün peygamberler çiftçidirler. Hem de ta Hazreti Adem'den başlayarak. Hazreti İsa' nın işi gezip va'zetmekti. Peygamberimize gelince, ona, sapan değil, kılıç kullanmak emrolundu. İnsanları doğru yola getirmek için! Ama artık peygamber gelmeyecek. Sen de vakti gelince askerliğini yapacak, kılıcını kullanacaksın. Eh, ondan sonra doğru toprağına. Doğru çiftliğine. Sen peygamberler sanatına bak evladım, onu düşün... (Aydemir, 1990: 62, 67).

Çiftlik işlerini en yakın arkadaşı olan ve tarım ve toprak işlerinden anlayan Ethem beyle birlikte yürüten Menderes ise o günleri şöyle anlatmaktadır:

> Ben hem bu çiftliği hem bunun etrafında yaşayan insanların dostluğunu kazanmak için muvaffakiyetimi, artık gözü görmeyen bir ninenin, gergefte nakış işlemesi gibi bütün duygularımı vererek işledim. (Kısakürek, 1993: 175).

Ethem Beyle olan dostluğu, onun hayatında o kadar önemli bir yere sahipti ki 1934'te Soyadı Kanunu çıktığında 'Ertekin' soyadını alan ancak daha sonra soyadını 'Menderes' olarak değiştirmesinde arkadaşı Ethem Beyin de 'Menderes' soy ismini almasının etkisi olduğu iddia edilmektedir. Hatta çiftlik işlerini birlikte düzene soktuğu Ethem Bey de oğluna 'Adnan' ismini vermiştir (Yalçın, 2005: 361). İlk dönemlerdeki zorlukları atlatan ve bölgenin önde gelen toprak eşrafından biri olarak ismini duyuran Menderes, hayatında önemli yeri olan bazı kişilerin telkin ve tavsiyeleriyle İzmir'in tanınmış ailelerinden Evliyazadelerin kızı Fatma Berrin Hanımla evlenmiştir (İnan, 2002: 17). Bu evlilikten Yüksel, Mutlu ve Aydın isminde üç erkek çocuğu olmuştur (Uğurlu, 2021).

Mondros Mütarekesinden sonra Çakırbeyli Çiftliğinin de içinde olduğu bölgenin İtalyan ve Yunan kuvvetleri tarafından işgal edilmesi, çiftlik hayatıyla başa çıkmaya çalışan Menderes için hayatı da daha da zorlaştırmıştır. Bu süreçte halka karşı Yunan birliklerine kıyasla daha hassas davranan İtalyanlarla okul yıllarında öğrendiği İtalyanca sayesinde iyi anlaşan Menderes, Yunan işgaline karşı çiftlik çalışanları ve bölge halkının katılımıyla *Ayyıldız Çetesini*

kurarak işgallere karşı direnişe öncülük de etmiştir. Sonraki süreçte başında bulunduğu bu direniş grubu düzenli orduya katılarak işgal güçlerinin bölgeden atılmasında ve Millî Mücadelenin kazanılmasında önemli bir rol oynamıştır (İnan, 2002: 12-13).

Millî Mücadelenin başarıyla sonuçlanması ve Cumhuriyetin ilan edilmesiyle başlayan yeni siyasal düzen Menderes'in siyasi kariyerinin başlamasına da vesile olmuştur. Halkın sesi olarak halkın sorunlarını ve memnuniyetsizliğini meclise duyurabilecek bir muhalefet partisi ihtiyacı hisseden Atatürk, 1930 yılında yakın arkadaşlarından biri olan Fethi Beyden SCF'yi kurmasını istemiştir. Başarısız bir deneme olan TCF'den sonra çok partili demokrasiye yönelik Türkiye'deki ilk ciddi çabalardan biri olan SCF, yapıcı bir muhalefet partisi olarak tasarlanmıştı. Partinin ekonomik anlayışının katı devletçilikten ziyade liberalizmden yana olması, o dönem Aydın Ticaret Odası üyesi olan Menderes'in de bu partinin faaliyetlerine aktif olarak katılmasında, hatta parti il başkanı olarak teşkilatlanma çalışmalarına öncülük etmesinde teşvik edici olmuştur (Güneş ve Akdağ, 2013; Aydın, 2011). Ancak bu siyasi girişimi kısa sürmüş ve parti aynı yıl Mustafa Kemal Atatürk'ün emriyle dağıtılmıştır. SCF'nin kapatılmasının ardından derin bir hayal kırıklığı yaşayan ve siyasete devam etme noktasında kararsız olan Menderes için bu süreçte okul yıllarında tanıştığı Bayar'ın önerisiyle CHP'ye katılarak siyasi kariyerini devam ettirme imkânı doğmuştur (Uğurlu, 2021). Bu süreci Menderes şu sözlerle anlatmıştır:

> Fethi Bey'in partisi malum şartlar altında feshedildi ve memlekete derin bir teessür hâkim oldu. Halk Partisi ise kendini toparlamak istedi. Vilâyetlere heyetler gönderildi. Bu arada İzmir ve Aydın'a da Celâl Bayar riyasetinde, Vasıf Çınar, Ziya ve Halit Onaran'dan müteşekkil dört kişilik bir heyet geldi. Bu muhterem zatların ibram ve ısrarı üzerine Halk Partisi'ne girerek fikirlerimizi müdafaa etmek muvafık olacaktı. O zamana kadar ve benimle beraber çekingen tanınan arkadaşlarla Halk Partisi'ne girdik. (Kısakürek, 1993: 57).

CHP'nin yeni bir yapılanma içine girdiği bu dönemde CHP Aydın İl Başkanlığı da yapan Menderes, yeni yetişen bir siyasetçi olarak Atatürk'le tanışma fırsatı da yakalamıştır. Yurt gezileri sırasında tanıştığı Menderes'i "şayanı dikkat bir genç" (Aydemir, 1990: 89) olarak tarif eden ve onun siyasetteki potansiyelini farkeden Atatürk, onun siyasi kararlılığını ve kırsal kesimdeki sorunlara duyarlılığını takdir etmişti. Bu süreçte Atatürk ile tanışması, Menderes'in siyasete olan ilgisini arttırırken ilerleyen yıllarda siyaset sahnesinde daha da önemli bir yer edinmesine zemin hazırlamıştır (İnan, 2002: 32-34).

Nitekim 1931 seçimlerinde kendisi vekillik talebinde bulunmamasına rağmen bizzat Atatürk'ün isteğiyle Aydın milletvekili olarak meclise giren Menderes'in, Ege Bölgesi'ndeki tarımsal ekonomi ve ticaret alanlarındaki etkinliği sadece ekonomik bir aktör kimliğiyle sınırlı kalmamış, aynı zamanda yerel halkla kurduğu doğrudan ilişkiler sayesinde siyasal temsil

kabiliyetini güçlendirmiştir. Genç yaşta sahiplendiği Çakırbeyli Çiftliği'ni idare ederken karşılaştığı yapısal ve sosyoekonomik zorluklar, onun hem çiftlik sahibi hem de yerel sorunlara doğrudan hâkim bir aktör olarak tecrübe kazanmasını sağlamıştır. Demir'in (2009:3-4) de vurguladığı gibi, Menderes'in taşrada siyaset yapmanın zorluklarını doğrudan deneyimlemesi, onu kırsal seçmenin ihtiyaçlarını anlama ve siyasal düzleme aktarma noktasında farklılaştırmıştır. Bu deneyim, onu yalnızca bölgesel değil, aynı zamanda ulusal ölçekte de tanınır kılmış; özellikle CHP'nin taşra teşkilatında yürüttüğü aktif çalışmalarıyla birlikte parti içi görevlerde de öne çıkmasına katkı sağlamıştır.

Ancak geçirdiği hastalıklar ve savaş sebebiyle yarım kalan eğitiminin, siyasal hedeflerine ulaşmada bir engel teşkil ettiğinin bilincindeydi. Bu nedenle Ankara'daki ilk vekillik döneminde, partinin güçlü isimlerinden Recep Peker'in yönlendirmesiyle eğitimini tamamlama kararı almış ve Hukuk Fakültesi'ne kaydını yaptırarak üç yıllık bir hukuk eğitimi almıştır (İnan, 2002: 19). Bu akademik arka plan, Menderes'in Meclis'teki tartışmalarda daha özgüvenli bir duruş sergilemesine imkân verirken, özellikle tarım politikalarına ilişkin yerel deneyim ve teknik bilgi birikimiyle birleştiğinde onu parti içinde kırsal kalkınma politikalarının savunucusu hâline getirmiştir.

Siyasi tarihin önemli isimlerinden biri olan Menderes, CHP'den ihraç edilene kadar 1931, 1935, 1939 ve 1943 seçimlerinde CHP Aydın milletvekili olarak on dört yıl boyunca TBMM'de görev yapmıştır. 1930'larda Ankara'da Mustafa Kemal'in devletin ve milletin tartışmasız lideri olduğu yeni bir rejim kurulurken, bu rejimin ülkede gerçekleştirdiği siyasal, toplumsal ve kültürel dönüşüme hem tanık olmuş hem de bu dönüşüme katkı verenlerden biri olarak siyasi tarihteki yerini almıştır (Güneş ve Akdağ, 2013). Bu süreçte parti içinde kendisine birçok görev verilmiş ve bu görevleri başarıyla yerine getirmiştir. Bu görevlerden ilki vekilliğin yanı sıra uzun bir süre yürüttüğü Aydın parti il başkanlığı olmuştur. Çalışkan bir vekil olarak bir yandan Ankara'da vekillik görevini yürütürken diğer yandan il başkanı olarak bizzat Atatürk'ün talimatıyla lağvedilen Türk Ocaklarının yerine Aydın'da Halkevinin kurulmasını sağlamıştır. Aydın Halkevinin açılışında yaptığı konuşmada millet olmanın bilincinden bahseden Menderes, millet kavramını modernleşme ile ilişkilendirerek Halkevlerinin uygarlık ve ilerleme yolunda atılmış bir adım olduğunu vurgulamıştır (Güneş, 2012). Bu açıdan Menderes'in Cumhuriyetin öngördüğü 'uygar bir ulus' yaratma fikrini içselleştirdiğini ve bu hedefin Halkevleri aracılığıyla başarılabileceğine inandığı söylenebilir.

Milletvekilliğinin ilk yıllarında nispeten çekingen ve temkinli bir profil sergileyen Menderes, bu nedenle parti içi hiyerarşide yükselme ve kendini kabul ettirme konusunda

başlangıçta bazı zorluklar yaşamıştır. Buna karşın, kısa sürede CHP'nin hem merkez hem de taşra teşkilatlarında çeşitli görevler üstlenmeye başlamıştır. Taşra parti müfettişliği, spor teşkilatı sorumluluğu, Halkevleri müfettişliği ve Meclis Divanı'ndaki görevleri, ona siyasal ve toplumsal deneyim kazandırmakla kalmamış; aynı zamanda ülkenin farklı kesimlerini tanıma, toplumun ihtiyaçlarını anlama ve yönetsel becerilerini geliştirme fırsatı sunmuştur (Aydemir, 1990: 101-102). Özellikle Tek Parti döneminde parti müfettişliğinin merkez ile taşra arasındaki bağlantıyı sağlayan ve taşra faaliyetlerini denetleyen kilit bir konumda bulunması, Menderes'in taşra halkının taleplerine doğrudan temas etmesini mümkün kılmıştır. Bu görev sürecinde gösterdiği özveri, onun meclis çalışmalarına olan bağlılığını da ortaya koymaktadır. Nitekim Menderes, Avrupa'ya seyahat etme imkânına sahip olmasına rağmen, meclis komisyonlarında görev almayı ve parti müfettişi sıfatıyla çalışmalarına devam etmeyi tercih ettiğini bizzat ifade etmiştir (Demir, 2009: 23-26).

Bununla birlikte, bu dönemde Menderes'in CHP yönetimi tarafından Tarım Bakanlığı görevine atanmayı beklediği, ancak bu beklentisinin karşılık bulmaması nedeniyle hayal kırıklığına uğradığı görülmektedir. Sahip olduğu geniş topraklar ve tarımsal faaliyetler konusundaki birikimi göz önünde bulundurulduğunda, bu görevi kendisi için uygun gördüğü ve tarım politikaları alanında hem parti içinde hem de kamuoyunda etkin bir rol üstlenmeyi arzuladığı anlaşılmaktadır. Bu talebini, dönemin etkili isimlerinden Tevfik Rüştü Aras aracılığıyla Atatürk'e ilettiği ve olumlu bir karşılık aldığı bilinmektedir. Ancak, nihai karar merciinde yer alan İsmet İnönü'nün farklı bir tercih yapması, Menderes'in parti yönetimiyle olan ilişkilerinde kırılma yaratmış; bu durum, onun CHP içindeki konumunu daha da güçleştirmiştir (Demir, 2009: 27).

Bu gelişmenin Menderes'in iç dünyasında ciddi bir kırılma yarattığı, parti yönetimine duyduğu güveni ve aidiyet duygusunu zedelediği açıktır. Aydemir'in (1990: 107-108) de belirttiği üzere, Tarım Bakanlığı beklentisinin boşa çıkması, Menderes'in siyasal motivasyonunu derinden etkilemiş ve onu giderek partide tali pozisyonlara hapsolmuş bir figüre dönüştürmüştür. Çünkü CHP yönetiminin Menderes'i taşra parti müfettişliği gibi daha çok denetim ve gözlem odaklı, ancak merkez siyasette sınırlı etkisi olan görevlerle yetinmeye zorlaması, onun siyasi hırs ve beklentileriyle örtüşmemiştir. Nitekim bu görevler sonucu hazırlanan raporların parti merkezinde ciddi şekilde değerlendirilmemesi, Menderes'in kendisini ciddiye alınmayan ve ikincil konumda tutulan bir aktör olarak hissetmesine neden olmuştur. Aydemir, Menderes'in İnönü ile yaptığı görüşmeden olumlu bir sonuç alamamasının ardından yaşadığı hayal kırıklığını, kırgınlık, kızgınlık ve hatta bastırılmış öfke şeklinde tarif

etmekte ve bu duyguların ilerleyen yıllarda İnönü'ye yönelttiği sert ve kimi zaman ölçüsüz saldırıların arka planında yer aldığını öne sürmektedir.

Menderes'in CHP'den ayrılış süreci, ideolojik ayrışmaların ötesinde, kişisel hayal kırıklıklarının ve partide maruz kaldığı dışlanmışlık hissinin giderek derinleşmesiyle biçimlenmiştir. Bu kopuşun temel dönemeçlerinden bir diğeri de 1945 yılında kabul edilen Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu etrafında gelişen tartışmalar olmuştur. Söz konusu yasa, topraksız köylülerin ekonomik olarak güçlendirilmesini ve tarımsal üretimin yaygınlaştırılmasını hedeflemiş; büyük toprak sahiplerinden kamulaştırma yoluyla alınacak arazilerin köylülere dağıtılmasını öngörmüştür. Ancak geniş arazi sahibi olan Menderes, bu düzenlemeye karşı çekinceler taşımış ve özellikle 2000 dönüm üzerindeki arazilerin parçalanmasına ilişkin hükmün, tarımsal verimliliği düşüreceğini ve ülke ekonomisini olumsuz etkileyeceğini savunmuştur (Şahin ve Tunç, 2015).

Her ne kadar yasa komisyonunda görev alarak süreci şekillendirenlerden biri gibi görünse de Menderes Meclis kürsüsünden yaptığı konuşmalarda yasayı sert biçimde eleştirmiştir. Aydemir'e (1990: 116-118) göre bu muhalefet yalnızca ekonomik bir refleks değil, aynı zamanda Menderes'in sosyal yapıya ve kırsal üretim ilişkilerine dair kendi yaşam deneyimine dayalı bir tavırdır. Çocukluğunu geçirdiği Çakırbeyli Çiftliği'nde tarımın tüm zorluklarını bizzat yaşamış biri olarak Menderes, tarım reformunu salt bir mülkiyet dağılımı meselesi olarak değil, üretim yapısının modernleşmesi sorunu olarak değerlendirmiştir. Ona göre, toprağın verimli kullanımı ancak kooperatifleşme, teknik destek ve fiyat politikalarıyla desteklenirse anlamlı olabilirdi.

Menderes, bu dönemde yalnızca Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'na karşı çıkmakla kalmamış, aynı zamanda parti içindeki yalnızlığını da derinleştirmiştir. Partinin kurumsal merkezinde karşılık bulamayan çabaları, onun giderek içe kapanmasına ve CHP ile olan bağlarını sorgulamasına neden olmuştur. Aydemir (1990: 121-122), Menderes'in kişisel dramının bu noktada belirginleştiğini; onu "yalnız, kırgın ve içten içe öfkeli bir adam" olarak tanımlamış ve siyasal sistemin dışında yeni bir alan açma arzusunun giderek güçlendiğini vurgulamıştır. Bu süreçte, CHP'nin giderek daha fazla devletçi politikalar benimsemesi, bir toprak burjuvası olarak değerlendirilebilecek Menderes gibi serbest piyasa yanlısı aktörler için parti içindeki hareket alanını ciddi biçimde kısıtlamıştır. CHP, İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde ekonominin tüm alanlarında merkezi bir kontrolü savunurken, Menderes ise özel mülkiyeti ve bireysel girişimciliği esas alan bir yaklaşımı benimseyerek bu politikalarla açık bir fikir ayrılığına düşmüştür. Özellikle toprak reformu girişimlerine karşı çıkan Emin Sazak

gibi diğer toprak sahibi milletvekilleriyle birlikte Menderes de parti içinde eleştirilerini sürdürmüş; ancak bu muhalefet, CHP yönetimi tarafından disiplin ihlali olarak değerlendirilmiş ve parti içi baskıların artması, Menderes'in kendisini giderek daha fazla marjinalleşmiş hissetmesine neden olmuştur (Gürkan, 1998: 148-150).

1945 yılına gelindiğinde Menderes, CHP'nin giderek otoriterleşen yapısı ve merkeziyetçi ekonomi politikalarına karşı duyduğu memnuniyetsizliği, Celâl Bayar, Fuat Köprülü ve Refik Koraltan ile birlikte, kamuoyunda "Dörtlü Takrir" olarak bilinen önergeyle parti grubuna taşımıştır. Menderes'in bu girişimi, bireysel özgürlüklerin genişletilmesini ve daha liberal bir yönetim anlayışının benimsenmesini talep eden bir demokratik arayışı yansıtmaktaydı. Ancak CHP yönetimi, bu öneriyi yalnızca siyasal bir farklılık değil, doğrudan parti disiplini ve liderliğe meydan okuma biçiminde değerlendirmiş; Menderes'in hem önerge sürecindeki kararlılığı hem de basın yoluyla sürdürdüğü eleştirileri, onun parti içindeki konumunu giderek daha da zayıflatmıştır (Erer, 1966: 228-229). Aydemir'in (1990: 168) ifadesiyle, bu dönem Menderes'in siyasi ve psikolojik anlamda bir "kopuş" yaşadığı ve artık sistemin içinden değil, dışından seslenmeye yöneldiği bir eşiktir; Menderes'in "yeraltında akan ama yeryüzüne çıkamayan bir su seli gibi" tanımladığı bu durum, onun içe kapanışı kadar yeni bir siyasal yol arayışını da beslemiştir.

Nitekim CHP'nin otoriter tavrına karşı Menderes, Köprülü ve Koraltan 1945 sonbaharında partiden ihraç edilirken, Bayar ise istifa yolunu seçmiştir. Bu gelişmelerin ardından, 1946'da kurulan DP, özellikle Menderes'in halkla kurduğu güçlü bağ ve söylem gücüyle, devletçi ekonomi yerine serbest piyasa, merkeziyetçilik yerine yerelleşme, otoriter siyaset yerine demokratikleşme taleplerini dillendiren geniş kitlelerin desteğini kazanmıştır. DP'nin kısa sürede büyüyen halk desteği, yalnızca ekonomik sistemdeki bir arayışı değil, aynı zamanda savaş sonrası Türkiye'sinde artan özgürlük ve refah taleplerini de yansıtmış; bu destek, 1950 seçimlerinde CHP'nin tek parti iktidarını sona erdirmiştir (Bulut, 2009). Menderes'in başbakan olarak göreve başlaması, bireysel bir yükselişten ziyade Aydemir'in de vurguladığı gibi, Türk siyasal hayatında demokratikleşme yönünde yaşanan yapısal bir dönüşümün simgesi olmuştur (Aydemir, 1990: 204).

Bu dönüşümde Menderes'in siyasal söylemi kadar toplumsal aidiyet düzeyinde kurduğu çok katmanlı ilişkiler de belirleyici olmuştur. Varlıklı bir toprak sahibi aileden gelmesine ve Osmanlı'nın son dönem ayan sınıfıyla bağlantılı bir geçmişe sahip olmasına karşın, Menderes, Anadolu'nun kırsal ve muhafazakâr kesimleriyle güçlü bir etkileşim kurmayı başarmıştır. Aydın merkezli kültürel bir çevrede yetişmesi ona yalnızca siyasal olayları gözlemleme

ayrıcalığı sunmakla kalmamış, aynı zamanda halkın beklenti ve değer dünyasını da kavrama imkânı vermiştir. Bu bağlamda Menderes, Cumhuriyet elitizminin "halka rağmen halkçılık" anlayışına karşı, halkın taleplerini siyasetin merkezine taşıyan bir aktör olarak öne çıkmış; bu tavrı, onu özellikle Anadolu halkı nezdinde "halkın içinden gelen lider" imajıyla özdeşleştirmiştir (Çetinkaya, 2020).

Bu çerçevede, Mert'in de (2007: 52-55) belirttiği gibi Menderes, Cumhuriyet'in kurucu değerlerine tam anlamıyla karşı olmayan, ancak CHP'nin bu değerleri uygulama biçimine eleştirel bir yaklaşım geliştiren bir siyasetçi olarak dikkat çekmiştir. Cumhuriyet'in modernleşme projelerine genel anlamda destek verirken, laiklik ve devletçilik gibi bazı prensiplerin halkın günlük yaşantısına uyum sağlamadığını düşünmüş ve bu konuda esnek bir politika izlemiştir. Menderes, Cumhuriyet'in modernleştirici ideallerini birebir uygulamak yerine, daha çok Anadolu insanının geleneksel değerlerini göz önünde bulunduran bir yaklaşım benimsemiştir. Bu, özellikle laiklik konusunda DP'yi CHP'ye göre daha esnek bir çizgide konumlandırmış; bireysel haklara ve dinî özgürlüklere vurgu yapan bir politika geliştirmesine olanak tanımıştır. Bu siyasal yaklaşım, Menderes'i muhafazakâr kitlelerle daha yakın bir ilişki içinde olmaya iterken, aynı zamanda DP'yi Anadolu halkı nezdinde CHP'nin Cumhuriyet elitizmine bir karşı duruş simgesi haline getirmiştir.

Menderes'in parti içindeki liderliği ise partiyi ve siyaset yapısını şekillendiren en önemli faktörlerden biri olmuştur. Partinin kurucularından ve perde arkasındaki üst aklı olan Bayar, daha önce uzun yıllar devletin çeşitli kademelerinde görev yapmış, tecrübeli ve kurum odaklı bir devlet adamı olarak DP içinde kurumsal bir yönetim anlayışını benimsemiştir. Bayar, partinin kurumsal kimliğini sağlamlaştırmayı ve kolektif karar alma mekanizmalarını güçlendirmeyi hedeflerken, Menderes ise daha bireyselleşmiş ve karizmatik bir liderlik anlayışıyla partiyi yönetmeyi tercih etmiştir. Bayar'ın aksine, Menderes halkın nabzını tutarak, onların günlük sorunlarına duyarlı bir lider olarak ön plana çıkmış ve DP'yi kişisel etkisi altında şekillendirmiştir (Çetinkaya, 2020). Nitekim Menderes'in 1946-1950 yılları arasındaki performansı, halkla kurduğu sıcak ilişki ve etkili hitabet gücüyle Bayar'ı etkileyerek onu başbakanlık için ideal aday hâline getirmiştir. Bayar, Köprülü gibi daha tecrübeli isimler yerine Menderes'i tercih etmiş; onu hem halk nezdinde sevilen hem de kendisiyle çatışma ihtimali düşük bir lider olarak değerlendirmiştir (Demirel, 2011: 105-106). Bu durum, Bayar'ın partiyi yukarıdan biçimlendirme isteğiyle, Menderes'in aşağıdan gelen halk desteğine yaslanan liderliği arasındaki yapısal farkı da gözler önüne sermektedir.

Bu farklı liderlik anlayışları, Menderes ve Bayar arasında zaman zaman gerilimlere neden olmuştur. Bayar, DP'nin ideolojik çizgisini belirleyen bir figür olarak kurumsal disiplini ön planda tutarken, Menderes daha popülist bir çizgide kalarak halk desteğini öncelikli hale getirmiştir (Çetinkaya, 2020). Ancak bu gerilim, açık bir çatışmaya dönüşmemiştir; Menderes, Bayar'a bağlılığını sık sık göstermekle birlikte, zamanla başbakanlık makamının sağladığı meşruiyet ve ardışık seçim zaferleriyle partideki ağırlığını artırmıştır. Bayar ise Menderes'e rağmen parti içinde sürekli olarak belirleyici bir aktör olarak kalamamış; zamanla kendi tutumunu Menderes'in pozisyonuna göre ayarlamak zorunda kalmıştır (Demirel, 2011: 106).

Tam da bu noktada, Menderes'in liderlik biçimini teorik bir zemine oturtmak, onun DP içindeki yükselişini anlamak açısından önemlidir. Weber'in (1947: 328) 'karizmatik liderlik' kavramı, bir liderin toplum tarafından sosyal bir kriz sırasında ortaya çıkması ve sahip olduğu düşünülen sıradışı vasıflarıyla kurtarıcı bir figür olarak algılanması üzerine kuruludur. Bu bağlamda Menderes'in liderlik tarzı, Türkiye'de 1950'lerde gelişen demokratikleşme sürecinde halk nezdinde sahip olduğu karizmatik etki ile örtüşmektedir. Menderes, özellikle CHP'nin merkeziyetçi ve elitist yönetimine karşı, halkın taleplerine daha duyarlı bir lider olarak öne çıkmış; kırsal kesimlerin dini ve kültürel değerlerine yakın duran bir siyaset anlayışı benimseyerek geniş halk kitleleri arasında popülerlik kazanmıştır. Weber'in karizmatik liderlik modeline uygun olarak, Menderes'in liderliği kişisel cazibesi, etkili hitabet gücü ve dönemin sosyo-ekonomik koşulları ile birleşerek, onu adeta halkın "kurtarıcı" figürü haline getirmiştir. CHP'nin katı laiklik politikalarına karşı daha hoşgörülü bir yaklaşım sergileyen ve bireysel hak ve özgürlükleri önceleyen bir dil kullanan Menderes, bu özellikleri sayesinde halkın gözünde sıradışı bir lider olarak algılanmış, dönemin siyasi yapısında güçlü bir etki yaratmıştır (Çetinkaya, 2020). Ancak Weber'in karizmatik liderliğin geçici doğasına işaret ettiği gibi, Menderes'in liderliği de zamanla bu kişisel cazibenin zayıflaması ve siyasal baskıcı eğilimlerinin artmasıyla birlikte aşınmaya başlamış, bu da halkla olan bağının kopmasına yol açarak liderliğinin sonunu hazırlamıştır.

Menderes, partinin kuruluş sürecinde basın mensuplarının partinin siyasi konumu ile ilgili sorularına "Biz Halk Partisine nazaran iki parmak soldayız. Bazı hallerde iki parmak sağdayız." diye cevap vermiştir (Yetim, 2022). Dolayısıyla Menderes'in siyasal çizgisi, DP'nin merkez sağ anlayışını şekillendiren önemli bir dönüm noktası olarak Türk siyaset tarihinde yer almaktadır. Menderes, bireysel hak ve özgürlükleri savunan, serbest piyasa ekonomisini destekleyen ve dini özgürlüklere alan açan bir anlayışla siyaset yapmıştır. DP'nin kuruluş amacını "Türkiye Cumhuriyeti'nde demokrasinin geniş ve ileri anlayışla gerçekleşmesi"

(Eroğul, 1990: 13) olarak tanımlayan bu çizgi, halkın ekonomik refahını artırmayı hedefleyen tarımsal politikalar ve liberal ekonomi uygulamaları ile kırsal bölgelerde önemli bir popülariteye ulaşmıştır. Menderes'in liderliğinde DP, toplumsal taleplere duyarlı bir devlet anlayışıyla hareket ederek, CHP'nin 'halka rağmen halkçılık' anlayışı yerine halk merkezli bir söylem geliştirmiştir. Menderes'in bu halkçı söylemi ve popülist yaklaşımı, onu yalnızca DP'nin lideri olarak değil, aynı zamanda halkın taleplerine duyarlı bir devlet adamı olarak da öne çıkarmıştır. Menderes'in izlediği politika, Türk siyasetinde "merkez sağ" tanımını şekillendirmiş ve kendisini halkın taleplerine duyarlı bir lider olarak konumlandırmıştır.

Menderes'in halkla olan ilişkisi de liderlik tarzının ve siyasi stratejisinin temel taşlarından biri olmuştur. Bayar'ın "Büyük ve güçlü Türkiye' idealine inanmış ve halkın içinden gelen zeki, çalışkan ve muhakeme gücü yüksek bir lider" olarak anlattığı Menderes, halkın sorunlarına duyarlılığı ve onlarla kurduğu sıcak bağ sayesinde geniş bir halk desteği kazanmıştır (Bayar, 2010: 83-84). Onun halkla olan sıcak ilişkisi ve liderlik tarzı, onun demokrasiye olan inancıyla da örtüşüyordu. Halkın değerlerine saygılı ve onların taleplerine duyarlı bir siyaset izleyen Menderes'in siyasal çizgisinin en belirgin özelliklerinden biri, dinî özgürlüklere daha fazla alan tanıma çabasıydı. Atatürk devrimlerinin halka mal olduğunu ancak CHP'nin katı laiklik politikalarının toplumun büyük bir kesiminde tepki çektiğini gören Menderes, dinî özgürlüklerin genişletilmesi gerektiğini savunmuş ve bu doğrultuda başta Türkçe ezan uygulamasının kaldırılması olmak üzere çeşitli reformlar gerçekleştirmiştir (Bayar, 2010: 153-155). Bu politikalar, Menderes'i çoğunluğu mütedeyyin ve muhafazakâr olan Anadolu halkı nezdinde daha yakın bir lider haline getirmiş, CHP'nin elitizmine karşı halkın değerlerine daha saygılı bir figür olarak öne çıkmasını sağlamıştır. Menderes, bu politikalarını savunurken sık sık CHP'nin tek parti dönemindeki katı laiklik uygulamalarını eleştirmiş ve DP'nin, dinî özgürlükleri koruyarak halkın yanında olduğunu vurgulamıştır.

Ancak bu popülist yaklaşım, zamanla Menderes'in yönetim tarzını daha otoriter bir yöne kaydırmış ve muhalefete karşı baskıcı tedbirler almasına zemin hazırlamıştır. Bu dönemde, CHP'nin halkla olan ilişkilerini sınırlamak için pek çok yöntem uygulanmıştır. Özellikle İsmet İnönü'nün Anadolu'daki gezileri sistematik olarak engellenmiş, CHP liderlerinin halka doğrudan ulaşmaları ve toplantılar düzenlemeleri güçleştirilmiştir. İnönü'nün yurt içi gezileri sırasında, DP hükümeti valilere ve kolluk kuvvetlerine baskı yaparak toplantı ve buluşmaların gerçekleşmemesi için önlemler almıştır. Örneğin; 1958 yılında Uşak gezisi sırasında İnönü'nün karşılaştığı taşlı saldırılar ve emniyet güçlerinin bu saldırılara müdahalede yetersiz kalması, hükümetin muhalefet liderine karşı düşmanca tutumunu açıkça ortaya koymuştur (Dilipak,

1990: 240-241). Bu tür olaylar, muhalefete karşı tahammülsüzlüğün arttığını ve hükümetin CHP'ye karşı baskıcı tavırlarının halk nezdinde de normalleştirilmeye çalışıldığını göstermektedir.

DP'nin basına yönelik baskıcı tutumu da bu dönemde belirginleşmiştir. İktidar, muhalif gazetecileri sindirmek amacıyla çeşitli yasalar çıkararak basın özgürlüğünü ciddi şekilde kısıtlamıştır. 1956 yılında kabul edilen "Basın Kanunu" ile basın yayın organlarına yönelik denetimler artırılmış, muhalif gazetecilere dava açmak ve onları susturmak için hukuki süreçler hızlandırılmıştır. Ayrıca, hükümet, muhalif gazetelere yönelik ekonomik baskılar uygulayarak ilan gelirlerini kesmiş ve kâğıt tahsislerini kısıtlamıştır. DP'nin bu politikaları, basının iktidarı eleştirme işlevini zayıflatmış ve medyayı hükümetin denetimi altına almaya yönelik adımlar olarak değerlendirilmiştir (Birand vd.,1999: 118).

Tahkikat Komisyonları'nın kurulması ise, Menderes hükümetinin antidemokratik uygulamalarında bir dönüm noktası olmuştur. 1957 seçimlerinin ardından DP'nin mecliste kurduğu bu komisyonlar, muhalif milletvekillerini ve muhalefet partilerini soruşturma yetkisine sahipti. Adeta yargı yetkisiyle donatılmış bu komisyonlar, muhalifleri susturmak ve sindirmek için etkili bir araç olarak kullanılmıştır. Hatta adaletin geç tecelli etmesinden hoşnutsuz olan Menderes'e göre CHP'nin meclis kararı ile kapatılması dahi gündeme getirilmiştir (Eroğul, 1990: 155-156). Tahkikat Komisyonları'nın kararlarına itiraz edilmesine izin verilmemesi ve muhalefet üzerindeki baskıların artması, Türkiye'de demokratik yönetim ilkesine büyük bir darbe vurmuştur. DP'nin iktidarını sürdürme çabaları, Türkiye'de giderek otoriter bir yönetim anlayışının yerleşmesine ve 27 Mayıs Darbesi'ne giden sürecin hızlanmasına neden olmuştur (Demirel, 2011: 321-322).

Menderes, CHP'nin tek parti döneminde uyguladığı baskıcı politikaları sürekli gündeme getirerek kendi iktidarını meşrulaştırmaya çalışmıştır. O, CHP'yi halkın özgürlük taleplerine duyarsız kalmış ve halkı baskı altına almış bir parti olarak tanıtarak, DP'nin otoriter politikalarına haklılık kazandırmaya çabalamıştır. Hatta meclis grubunda yaptığı konuşmalarda muhalefet lideri İnönü'yü "ihtilal teşebbüsünde bulunmakla" suçlayarak bunu Cumhurbaşkanı Bayar'a bir mektupla bildirmiştir. İnönü'nün tarihi şahsiyetine gerekli saygı ve hürmeti gösterdiğini ancak İnönü'den DP için hiçbir zaman övgü dolu bir söz duymadığını belirten Menderes, yaptığı kendinden emin konuşmalarla ülkede cereyan eden olaylar ve tırmanan gerilimden dolayı endişeli olan DP meclis grubunu bu zorlu süreçte bir arada tutmayı başarmıştır (Demir, 2009: 152-155).

Bu süreçte CHP, özellikle DP'nin antidemokratik uygulamalarını vurgulayan kampanyalar yürütmüş; basın özgürlüğü, ifade özgürlüğü ve muhalefet hakkı gibi temel hakların kısıtlanmasına karşı yoğun bir mücadele vermiştir. Buna karşın, Menderes'in hem mecliste hem de halka hitaben yaptığı konuşmalarda, özellikle 'milli irade' vurgusu yaptığı ve muhalefeti 'Haçlı ordularına' benzeterek muhalefetin kendi arasında 'Güçbirliği' adı altında yaptığı iş birliği faaliyetlerine karşı bir 'Vatan Cephesi' hareketi başlattığı görülmektedir (Demirel, 2011: 291; Eroğul, 1990: 146). Öyle ki siyasi alanda başlayan gerilimler toplumsal bir ayrışmaya ve kardeş kavgasına zemin hazırlamıştır.

İktidar ve muhalefet arasında kopma noktasına gelen ilişkiler ve ülkede giderek artan toplumsal kutuplaşma, o günlerde yaşanan trajik bir uçak kazasıyla bir müddet hafiflemiştir. Bu olayda, Menderes'in uçağı, 17 Şubat 1959'da Türkiye-İngiltere ilişkilerini geliştirmek üzere çıktığı Londra ziyaretinde İngiltere'nin Gatwick Havalimanı yakınlarında kötü hava koşulları nedeniyle bir tarım alanına zorunlu iniş yapmak zorunda kalmış ve kazada 14 kişi hayatını kaybetmişti (Konca, 2011: 54). Ancak Menderes'in kazadan sağ kurtulması, Türkiye'de büyük bir yankı uyandırmıştı. Halk, Menderes'in sağ kurtulmasını adeta "mucizevi" bir olay olarak görmüş ve ona olan sevgi ve bağlılıkları daha da güçlenmiştir. Bu kaza, Menderes'in liderliğine duyulan güveni ve onun halk nezdindeki karizmatik etkisini pekiştirmiştir. Çünkü halk, Menderes'in bu kazadan kurtuluşunu ilahi bir mesaj gibi algılamış, birçok kişi onun "Allah tarafından korunduğuna" inanarak duygusal bir bağ kurmuştur. Ülke genelinde dualar edilip, camilerde şükür namazları kılınmış ve çeşitli etkinlikler düzenlenmiştir (Kaya ve Avşar, 2012). Kazadan sağ kurtulmasının ardından Menderes, halkın gözünde daha da güçlü bir lider olarak konumlanmış; bu olay onun, DP'nin başındaki liderlik pozisyonunu pekiştirmiş ve taban desteğini sağlamlaştırmıştır (Demirel, 2011: 379).

Doğrusu uzun bir süredir devam eden iktidar-muhalefet gerilimini yatıştıracak bir fırsat doğmasına hatta muhalefet lideri İnönü'nün kendisini yurda dönüşünde karşılamasına rağmen, bu olayla birlikte halkın desteğini arkasına alan Menderes, iktidar gücünü daha otoriter bir yönetim tarzında kullanmayı tercih ederek ilerleyen yıllarda partisi ve kendisinin eleştirilerin odağına yerleşmesine neden olmuştur. Menderes'in kaza sonrası İnönü'nün uzattığı barış elini havada bırakmasına dair çeşitli rivayetler olmasına karşın, bu konuda üzerinde mutabık kalınan en gerçekçi rivayet Cumhurbaşkanı Bayar'ın bu yakınlaşmaya karşı olduğu ve Menderes'i İnönü'ye yapmayı düşündüğü iade-i ziyarete engel olduğu şeklindedir. Nitekim bu durum Menderes'in oğlu Aydın Menderes tarafından da teyit edilmiştir (Birand vd., 1999: 138). Aslında muhalefete karşı uygulanan baskıcı tutumun en önemli sorumlusu olarak yürütmenin

başı olan Menderes görülse de arka planda Menderes'i yönlendirenin ve pek çok olayda onun toplum nezdinde otoriterleşen bir figür olarak algılanmasına yol açan temel aktörün partinin üst aklı konumundaki Cumhurbaşkanı Bayar'ın olduğu düşüncesi bu olayla bir kez daha doğrulanmıştır (Dilipak, 1990: 249-250).

İhtilale giden süreçte iktidar ve muhalefet arasındaki gerilimi yumuşatmak için adeta köprüden önceki son çıkış olan 'uçak kazası' olayı da ülkedeki siyasi tansiyonu düşürmekte yetersiz kalınca, 27 Mayıs 1960 askeri darbesi gerçekleşmiş ve DP iktidarı devrilmiştir. Bu olay, Türk siyasi tarihinde derin bir iz bırakarak Menderes ve birçok DP üyesinin tutuklanmasına yol açmıştır. Yargılama süreci, oldukça sert ve zaman zaman aşağılayıcı bir atmosferde gerçekleşmiştir. Zürcher'e (2017: 248) göre, açılan üç ceza, dokuz yolsuzluk ve yedi anayasa davası; Menderes ve arkadaşlarının adlarını lekelemeye yönelik, büyük ölçüde etkisiz kalan çabalar olarak değerlendirilmiş; örneğin Menderes'in gayrimeşru çocuğunu öldürmesi gibi spekülatif suçlamalar bile dava konusu edilmiştir. Dilipak (1990: 264-266), bu zorlu süreçte, Menderes'in kendisi ve hükümeti hakkında ileri sürülen iddialar karşısında savunmasını yapmak zorunda kaldığını ancak mahkemelerin bağımsızlığına ve tarafsızlığına duyduğu güvenin sarsıldığını söylemektedir. Kendisini suçlayanlar karşısında zaman zaman derin bir kırgınlık ve hayal kırıklığı yaşayan Menderes, ülkeye hizmet ettiğine inanan bir lider olarak mahkeme sürecinde kendini yalnız ve ihanet içinde bırakılmış hissetmiştir. Özellikle "Bebek Davası" ve "Örtülü Ödenek Davası" gibi kamuoyunda sansasyon yaratan ve halka karşı onu itibarsızlaştırmaya yönelik davalar, Menderes'i oldukça yıpratmış, onun ruh halini derin bir melankoli ve tükenmişlik hissiyle doldurmuştur.

Menderes'in mahkeme salonlarında karşı karşıya kaldığı bu ağır atmosfer, hukuki bir sürecin ötesinde, derin bir kişisel travmaya da neden olmuştur. Aydemir'e (1990: 25-28) göre, henüz çocuk yaşta annesini ve babasını kaybetmiş olmanın bıraktığı yalnızlık hissi, yıllar boyunca ruhunda taşıdığı bir kırılganlık olarak varlığını sürdürmüş; Yassıada sürecinde ise bu duygusal zemin daha da belirginleşmiştir. Bu psikolojik çöküntü haliyle Yassıada'da adaletin ve merhametin uzağında bir yargı süreci yaşarken, Menderes'in ruh dünyasında giderek derinleşen bir karanlık belirmiştir. Geçmişteki güçlü, kararlı ve dirençli lider imajı, yerini yalnızlık ve umutsuzluk içinde çırpınan bir insana bırakmıştır. Zürcher'in (2017: 248) de belirttiği üzere, Menderes idamdan bir gün önce başarısız bir intihar girişiminde bulunmuş ve nihayetinde, diğer iki bakan Zorlu ve Polatkan'la birlikte, 17 Eylül 1961'de infaz edilmiştir. İdam cezasına çarptırıldığı o son anda, çocukluğundan itibaren içini kemiren yalnızlık duygusu artık gerçek anlamda varoluşsal bir sona ulaşmıştır. Çevresinde ona destek olacak kimse

kalmamış, siyasi kariyerinin zirvesinde kazandığı tüm dostluklar ve bağlılıklar yok olmuş ve Menderes, hayatının dramatik sonuna doğru ilerlerken kendini kaderine terk edilmiş hissetmiştir (Aydemir, 1990: 25-28).

Zürcher (2017: 248), yargı süreci sonunda verilen ölüm cezalarının çoğunun MBK tarafından hafifletildiğini; ancak Menderes, Zorlu ve Polatkan'a dair kararların oybirliğiyle alındığını ve bu konuda İnönü dâhil birçok yabancı hükümetten gelen ricaların dikkate alınmadığını belirtmektedir. Ayrıca, Anayasa referandumundaki sonuçların, Menderes'in hâlâ geniş bir halk desteğine sahip olduğunu göstermesi nedeniyle bu infaz kararının bir tür "siyasal mühendislik" refleksiyle verildiğine dair yorumlar yapılmıştır. Bu çerçevede Menderes hakkında verilen idam kararı, bireysel bir sonun ötesinde, Türkiye'nin demokratik hafızasında derin bir kırılmanın simgesi hâline gelmiştir. Halkın doğrudan desteğini kazanmış bir liderin, bürokratik ve askerî seçkinlerin onayını almaksızın siyasal varlığını sürdürememesi, Türkiye'de halk iradesi ile devlet aklı arasındaki yapısal gerilimi çarpıcı biçimde gözler önüne sermiştir. Bu yönüyle Menderes'in infazı, demokratik meşruiyetin askerî ve idari güç karşısında ne kadar kırılgan olabileceğini hatırlatan acı bir örnek olarak tarihe geçmiştir. Elit teorisi açısından değerlendirildiğinde ise bu durum, halk desteğinin yönetsel gücü korumak için her zaman yeterli olmayabileceğini; siyasal karar alma süreçlerinde belirleyici olan kurumsal güçlerin zaman zaman halk iradesiyle çatışabileceğini göstermektedir. Bu bakımdan Menderes'in trajik kaderi, bir liderin yalnızca seçmenle değil, onu çevreleyen bürokratik ve kurumsal yapılarla da dengeli bir ilişki kurma zorunluluğunu hatırlatmış; Türk demokrasi tarihine hem uyarıcı hem de öğretici bir miras bırakmıştır.

4.3. "Halktan" Bir Elit Olarak Süleyman Demirel

Süleyman Demirel, 1924 yılında Isparta'nın Atabey ilçesine bağlı İslamköy'de doğmuştur. Ailenin ikinci çocuğu olarak dünyaya gelen Demirel'in Afife adında bir ablası, Şevket ve Yahya adlarında iki erkek kardeşi bulunmaktadır. Ortaokula kadar resmi kayıtlarda tam adı Süleyman Sami Gündoğdu olarak geçen Demirel'in soyadı, demircilik mesleğini icra eden büyük dedesine atıfla sonradan "Demirel" olarak değiştirilmiştir. Doğduğu ve çocukluğunu geçirdiği İslamköy, dönemin Anadolu köylerinin genel özelliklerini yansıtan; ekonomik olarak sade, sosyal dokusu güçlü, geleneklerine bağlı bir yerleşim yeriydi (Arslan, 2019: 20). Bu kültürel çevre, Demirel'in halkla kurduğu bağı şekillendiren ilk zeminlerden biri olmuştur.

Demirel ailesine damat olarak katılan sağ siyasetin önemli isimlerinden İlhan Kesici'ye göre, Demirel ailesi, 1920'li yıllarda hem ekonomik sıkıntılarla baş etmeye çalışan hem de

toplumsal saygınlığını koruyan iki yönlü bir yapıya sahipti; bu durum, aynı anda hem yoksulluğu hem de itibarı deneyimlemelerine imkân tanımıştır (Bora, 2023: 13). Demirel'in siyasal hayatında bu çift yönlü deneyimin, halkın değerleriyle elit konumlar arasında kurduğu denge açısından belirleyici olduğu söylenebilir.

Nitekim Demirel'in ailesi, tipik bir Anadolu köylü ailesi niteliği taşımaktadır. Babası Yahya Çavuş, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş yıllarında uzun süre cephelerde görev almış; Çanakkale'den Suriye'ye kadar birçok farklı bölgede savaş deneyimi edinmiştir. Millî Mücadele sırasında da köyünden katıldığı savaşlarda aktif rol oynamıştır. Yahya Çavuş, köyde "Paşa Dayı" lakabıyla anılan, bilgi sahibi ve saygın bir figürdü. Muhtarlık yapmış, afyon ticareti gibi yerel ekonomiyi etkileyen işlerde yer almış ve devlet tarafından önerilen eksperlik (bilirkişilik) görevini kabul edecek kadar itibarlı bir konuma ulaşmıştır (Arslan, 2019: 18-21). Böylesi bir baba figürü, Demirel'in erken yaşta otorite, sorumluluk ve yerel liderlik kavramlarıyla tanışmasında etkili olmuştur. Annesi Ümmühan Hanım ise dini inançları güçlü, çalışkan ve fedakâr bir Anadolu kadını olarak evin yönetiminde önemli bir rol üstlenmiş; çocuklarını zorlu köy yaşamına hazırlamak konusunda belirleyici bir figür olmuştur. Demirel, annesini "tevekkül sahibi, imanlı ve çalışkan bir kadın" olarak nitelendirmiştir (Arzık, 1985: 30). Onun bu tanımı, annesinin yalnızca ev içindeki değil, karakter gelişimindeki etkisini de yansıtır niteliktedir.

Demirel ailesinin sahip olduğu bu itibar, yalnızca ekonomik ya da toplumsal ilişkilerle sınırlı kalmamış; aynı zamanda derin bir dini ve manevi kültürle de pekişmiştir. Ailenin toplumsal konumunu güçlendiren bu manevi miras, Demirel'in çocukluk yıllarından itibaren İslamköy'ün köklü dini gelenekleriyle yoğrulmasını sağlamıştır. Demirel'in dini hayatı ve manevi değerleri, büyük ölçüde ailesinin İslami bilgi birikiminden ve yaşadığı köyün dini kültüründen beslenmiştir. Dedesi Hafız Süleyman, İslamköy'de yirmi yıl boyunca gönüllü olarak imamlık yapmış, köyde saygı gören bir din adamı olarak tanınmıştır. Ninesi Şehriban Hanım ise Kur'an'ı ezberlemiş, köklü bir dini bilgiye sahip, dindar bir kişiydi. Demirel, aile büyüklerinden aldığı bu dini mirasın yanı sıra İslamköy'deki medrese geleneğinden de etkilenmiştir. 1920'lerde köyde var olan medreseler ve dini eğitim, bölgedeki erkeklerin çoğunun Arap alfabesiyle okuyup yazabilmesini sağlamıştır. Ayrıca, Said Nursi'nin sürgün döneminde Isparta bölgesinde kalmış olması ve Risale-i Nur'un el yazısıyla çoğaltılarak dağıtılması, köyün dini atmosferini daha da güçlendirmiştir (Bora, 2023: 20-22). Çocukluğunda bu dini metinlerin köyde yaygın olarak okunduğunu gören Demirel, İslamköy'ün dini ve kültürel yapısından derin izler taşıyan bir anlayışla yetişmiştir.

Ancak, manevi zenginlikle şekillenen bu çocukluk dönemi, aynı zamanda maddi eksikliklerin ve sosyal izolasyonun da etkisini hissettirdiği bir süreçtir. Demirel'in çocukluğunu geçirdiği İslamköy, dini yapısı kadar ekonomik yoksunluklarla ve devlet hizmetlerinin sınırlılığıyla da karakterize bir yerdi. Demirel, gençlik yıllarında Isparta'nın ışıklarını köyden izlediğini, şehirdeki elektrik imkânına özenerek büyüdüğünü ifade etmiştir (Arzık, 1985: 23). Köydeki elektrik gibi temel altyapı eksikliklerinin onun bürokratik ve siyasi hayatında kırsal politikalara öncelik vermesinde etkili olduğu düşünülebilir. Bu bağlamda, kırsal bir kökenden gelen bir lider olarak Demirel, Anadolu'nun geniş kitleleriyle güçlü bir bağ kurabilmiş ve onların dertlerini anlayabilmiştir. Öyle ki 1969'da başbakan olduğunda gazetelerde onun için 'köylülükten gelen başbakan' manşetleri atılmış ve bu kırsal geçmişi onu o dönemlerde çoğunluğu kırsal nüfusun oluşturduğu Türkiye'de halkın gözünde kahramanlaştırıcı bir etki yaratmıştır (Bora, 2023: 19).

Bu çerçevede ona "Çoban Sülü" lakabının verilmesi de onun kırsal kökenleri ve halkın içinde yetişmiş bir lider oluşuyla ilişkilidir. İslamköy'de büyüyen Demirel, çocukluk yıllarında ailesine yardımcı olmak için köyde çobanlık yapmıştır. Bu durum, ilerleyen yıllarda kendisini tanımlayan bir nitelik olarak halk arasında popüler hale gelmiş ve "Çoban Sülü" lakabı ile anılmasına neden olmuştur (Akar, 2015). Lakap, onun halktan biri olduğunu, mütevazı bir kökenden geldiğini ve köylü kesimle yakın ilişkiler kurduğunu vurgulayan bir ifade haline gelmiştir. Ancak, bu lakabın özellikle muhalifler tarafından, zaman zaman eleştirel bir tonla da kullanıldığı olmuştur. Yine de Demirel, çobanlık geçmişinden utanmamış, aksine bunun kendi hayat mücadelesinin ve halkla olan bağının bir simgesi olduğunu vurgulamıştır. Yıllar sonra verdiği bir demeçte, bu lakaba dair "Canım, çoban dediysek el kapılarında çobanlık değil ya…" (Fincancıoğlu, 2000: 68) diyerek çobanlık yapmasının ailesine yardım etmekten öte bir anlam taşımadığını belirtmiştir.

Bu noktada, Demirel'e hayatı boyunca birçok lakap takıldığını belirtmek gerekir. Bu lakaplar onun halkla kurduğu güçlü bağı, köylü kökenlerinden duyduğu gururu ve siyaset sahnesindeki çok yönlülüğünü yansıtmaktadır. Örneğin; 27 Mayıs Darbesi'nin ardından devlet görevinden ayrılarak Morrison-Knudsen firmasının Türkiye temsilciliğini üstlenmesi ve müteahhitlik faaliyetlerine başlaması, muhalefet tarafından takılan "Morrison Süleyman" lakabının doğmasına neden olmuştur. Bu sıfat, Demirel'in Batı ile kurduğu ilişkileri ve Amerikan şirketleriyle temaslarını ima eden eleştirel bir etiket haline gelmiştir (Bora, 2023: 67-68). Buna karşılık "Barajlar Kralı" unvanı, onun altyapı projelerine ve kırsal kalkınmaya olan katkılarını öne çıkarmaktadır. Nurculuk ile olan ilişkisi bağlamında takılan "Nurlu Ufukların

Başbakanı" lakabı ise, halka umut vadeden lider imajını simgelemektedir. Ancak Demirel'in en sevdiği lakap, köylü geçmişini hatırlatan "Çoban Sülü" olmuştur (Akar, 2015). Çünkü bu lakap, mütevazı kökenlerinden Cumhuriyet'in en yüksek makamlarına uzanan yolculuğunun sembolü olarak, onun halkın içinden biri olarak kabul edilmesini sağlayan ve liderliğine derinlik kazandıran bir ifadedir.

Demirel'in eğitim hayatı, köyden büyükşehire uzanan uzun bir yolculuk olarak onun zihinsel yapısını ve yönetim tarzını derinden etkilemiştir. İlköğrenimine, 1930'lu yıllarda İslamköy'de, köydeki imkânsızlıkların gölgesinde başlamıştır. Bu dönemde, köyde okuma yazma bilen sınırlı sayıda kişi olduğundan, Demirel erken yaşta köy halkı için gazete okuyarak topluma katkı sağlamaya başlamıştır. Köydeki ilkokul binasının yetersizliğine rağmen, bu okul, Cumhuriyet'in kırsal kesimlerde eğitim olanaklarını artırma çabasının bir sembolü olmuştur (Arslan, 2019: 26). Eğitimine devam etme kararlılığı gösteren Demirel, Isparta'daki yatılı okula gitmeye hak kazanarak ailesinin ve köyünün dışına ilk adımını atmıştır. Burada devletin sağladığı burs imkânlarından yararlanarak önce Isparta'da, ardından Muğla ve Afyon'da okumuştur. Özellikle Afyon Lisesi'nde İngilizce öğrenme fırsatı bulmuş, Cumhuriyet'in çağdaş eğitim anlayışı doğrultusunda bu dili öğrenerek eğitimini geliştirmiştir. Bu dönemde Demirel, sadece temel akademik bilgileri değil, aynı zamanda Cumhuriyet'in modernleşme ideallerini de içselleştirmiştir. 1941 yılında Afyon Lisesi'nden mezun olduğunda, aldığı fen eğitimi, onun teknik bir mesleğe yönelme isteğini pekiştirmiştir (Turgut, 1992: 55).

Demirel'in eğitim hayatındaki en önemli dönüm noktalarından biri, 1940'ların başında İTÜ'de mühendislik eğitimine başlamasıdır. İTÜ, Cumhuriyet'in modern mühendisler yetiştirme vizyonuyla kurulan prestijli bir eğitim kurumu olup, Osmanlı'nın Batılılaşma yıllarında temelleri atılan bir yükseköğretim geleneğini temsil ediyordu. Demirel, bu üniversitede inşaat mühendisliği alanında eğitim almış ve burada kazandığı mühendislik bilgisi, onun ilerleyen yıllarda kalkınmacı projelere öncülük eden bir lider olmasını sağlamıştır. İTÜ yıllarında, Demirel'in mühendislik altyapısı ve analitik düşünme becerileri şekillenmiştir. Bu çerçevede Demirel, Batı ve Doğu düşünce yapısını kıyaslarken, Batı'nın olaylara sebep-sonuç ilişkisi ile yaklaşmasını ve analizci tavrını İTÜ'deki eğitimi sırasında öğrendiğini ifade ederken şöyle bir değerlendirmede bulunmuştur:

> Ben hiçbir meselede peşin hükümlü hareket etmem. Zaten bu böyledir deyip çıkmam. Bana öyle geliyor ki diyerek bir şey vaaz etmem. Her hadisede ona tesir eden faktörleri ararım. İncelerim, ondan netice çıkarırım. Bu insanın yanlış karar vermesini, yanlış hareket etmesini çok kere önler. Başka bir deyişle, hissi olmak veya akli olmak meselesidir bu… (Arslan, 2019: 30-31).

Bu yıllarda edindiği sistemli düşünme alışkanlığı ve olaylara eleştirel yaklaşım, onun siyasi yaşamında da belirgin hale gelmiş; siyasetteki karmaşık görünen toplumsal ve iktisadi sorunları rasyonel ve soğukkanlı bir şekilde çözme becerisine dönüşmüştür. Nitekim 80'li yıllarda verdiği bir mülakatta problemlere yaklaşımda Doğu ile Batının farkını "Batı, sebepten neticeye gider. Yani sebepleri alır, tahlil eder, terkip eder, neticeyi oradan çıkarır. Doğu, neticeyi farz eder, ona sebep arar." ifadeleriyle ortaya koymuştur (Arzık, 1985: 62).

Taşradan büyükşehire gelen bir genç olarak ülkenin en saygın kurumlarından biri olan İTÜ'den aldığı bu teknik ve sosyal eğitim sürecinin onun sonraki yıllarda gireceği siyasi hayatında pragmatik, çözüm odaklı ve geniş kitlelerle iletişim kurabilen bir lider olmasına önemli katkılar sağladığı düşünülmektedir (Arslan, 2019: 43). Üniversitede geçirdiği yıllar, onun hem teknik bilgisini hem de sosyal yaşamını genişletmesine imkân tanımıştır. Üniversite yerleşkesinin konumundan dolayı Rumca şarkı söylenen gazinolara da giden Demirel, okulun sportif faaliyetlerinde de yer almıştır. Bu dönemde, ilerleyen yıllarda Türkiye siyasetinde önemli isimler olacak olan Özal, Erbakan ve Türkeş gibi figürlerle aynı dönemde eğitim görmesi, onun siyasi geleceğinde etkili olacak bir sosyalleşme sürecinin zeminini hazırlamıştır. Özal ve Erbakan'la birlikte İTÜ'de namaz kılan öğrenciler arasında yer alan Demirel, aynı zamanda İslam ve milliyetçilik akımlarını savunan gruplarla da temas kurmuş ancak bu cemaat veya gruplarla organik bir ilişki içinde olmamıştır (Bora, 2023: 33).

Eğitiminin ardından, Demirel mühendislik alanındaki ilk iş deneyimlerini devletin kalkınma politikaları doğrultusunda gerçekleştirmiştir. Mezuniyet sonrası şantiye şefi olarak çalışmaya başlamış ve özellikle altyapı projelerinde deneyim kazanmıştır. Bu projelerdeki görevleri, kırsal bölgelerin altyapı eksikliklerini doğrudan gözlemlemesine ve bu eksiklikleri gidermeye yönelik bir vizyon geliştirmesine zemin hazırlamıştır. Özellikle Burdur ve Bucak'taki hükümet konaklarının inşasında görev alması, onun Türkiye'nin farklı bölgelerindeki altyapı eksiklikleri ve kırsal kalkınma ihtiyaçları hakkında derin bir bilgi sahibi olmasını sağlamıştır (Turgut, 1992: 102). Bu süreç, Demirel'in kariyerini doğrudan etkileyerek mühendislik bilgisi ile kalkınma politikalarını birleştiren bir yaklaşımı benimsemesine yol açmıştır.

Demirel'in mühendislik kariyerindeki bir diğer önemli aşama ise ABD'de aldığı eğitimdir. 1949 ve 1954 yıllarında iki kez ABD'ye giden Demirel, burada baraj inşası ve sulama sistemleri üzerine çalışmalarda bulunmuştur (Arslan, 2019: 43). Bu deneyim, onun Türkiye'nin su kaynaklarını geliştirme ve tarımsal altyapıyı iyileştirme konusundaki vizyonunu belirlemiştir. Demirel, ABD'deki modern mühendislik teknolojilerini yakından incelemiş ve

ülkesine döndüğünde bu bilgileri Türkiye'de uygulamaya yönelik güçlü bir kararlılıkla harekete geçmiştir. Demirel'in bu altyapı odaklı, kalkınmacı mühendislik vizyonu, siyasette de kırsal kesimin ihtiyaçlarına duyarlı, halkçı bir lider olarak tanınmasını sağlamıştır. ABD'de büyük projelerin yürütülme süreçlerini gözlemlediği ve "gördüğüm şeyleri adeta içtim" (Turgut, 1992: 102) diyerek anlattığı bu süreç, onun "Barajlar Kralı" olarak anılmasını sağlayacak baraj ve sulama projelerine yönelmesine yol açmış, böylece Türkiye'nin kırsal kalkınma ve tarımsal verimliliğini artırmaya yönelik önemli adımlar atılmıştır (Bora, 2023: 37). Eğitim ve mühendislik kariyerindeki bu deneyimlerin kalkınma projeleriyle halkın gönlünde taht kurmasına ve siyasette başarılı olmasına vesile olduğu söylenebilir.

Bu derin deneyimler, siyasetin yanı sıra onun özel hayatında da karakterini şekillendiren unsurlar olmuştur. Aynı köyden ve akraba olan Nazmiye Hanım ile 1948 yılında evlenen Demirel, eğitim ve kariyer yolculuğunda eşiyle birlikte birçok zorluğa göğüs germiştir. Evlilikleri, bir köy düğünüyle başlamış; genç Demirel düğün sürecinde bile Burdur-Bucak'taki şantiyede çalışacak kadar işine bağlı, hedeflerine odaklı bir yaşam tarzı sergilemiştir (Konuksever, 1969: 48). Ancak bu yoğun tempoya rağmen, Nazmiye Hanım onun hayatında özel bir yer edinmiş, Demirel her zaman ona saygı göstermiş ve destek olmuştur. Amerika'ya yaptığı ikinci geziye bu kez eşiyle birlikte giden Demirel, Nazmiye Hanım ile bu yolculuğu "ikinci balayı" olarak nitelendirmiştir. Amerika'da edindikleri kültürel alışkanlıklar, çiftin gündelik hayatında izler bırakmış; Nazmiye Hanım, Ankara'nın ilk araba kullanan kadınlarından biri olmuş ve çift, modernlik ile geleneksel değerlere saygıyı sentezleyen bir hayat tarzını benimsemiştir (Şimşek, 2011: 40; Bora, 2023: 39-42).

İş ve özel hayatının içiçe geçtiği bir dönemde, 1954 yılında Türkiye'nin teknik alanlardaki uzman ihtiyacını karşılamak amacıyla burslu olarak gönderildiği ABD'de, özellikle su kaynakları yönetimi ve sulama sistemleri üzerine eğitim almış; burada edindiği modern mühendislik birikimini Türkiye'ye dönüşünde DSİ bünyesinde uygulamaya koymuştur. ABD'deki eğitimiyle teorik bilgisini geliştiren Demirel, Türkiye'nin kırsal bölgelerinde yürütülen baraj ve altyapı projelerinde aktif görevler üstlenmiş, özellikle GAP ve Keban Barajı gibi büyük ölçekli projelerin temellerinin atıldığı dönemde önemli katkılarda bulunmuştur (Şimşek, 2011: 34-35). DSİ'de önce saha mühendisi, ardından müdür olarak görev yapan Demirel hem teknik uzmanlığını derinleştirmiş hem de devlet bürokrasisinin işleyişine dair önemli bir deneyim kazanmıştır. 1950'li yılların Türkiye'sinde kırsal modernizasyon ve altyapı eksiklikleri büyük bir sorunken, Demirel'in kalkınmacı vizyonu bu ihtiyaçların giderilmesinde belirleyici rol oynamış; nitekim göreve başladığında DSİ'nin kapısına "Görevimiz, Türk

insanının ihtiyacı olduğu suyu bulmaktır" yazdırdığına dair rivayet, onun bu misyona yüklediği anlamı göstermesi açısından dikkat çekicidir (Arslan, 2019: 39).

Su projeleri, Demirel'in halkçı siyasetinin en somut yansımalarından biri olarak Türkiye'nin kalkınma tarihine iz bırakan bir miras haline gelmiştir. Öyle ki suyun gücünü halka hizmetle bütünleştiren bu yaklaşım, onun siyasal misyonunun temel taşını oluşturmuştur. Bora'ya (2023: 57-61) göre, onun suyla kurduğu ilişki, yalnızca teknik bir mühendislik pratiğiyle sınırlı kalmamış; bu ilişki, suya duyduğu derin hayranlık ve duygusal bağlılıkla daha anlamlı bir boyut kazanmıştır. Halkın içinden gelen bir figür olarak Demirel, özellikle kırsal kalkınma hedefleri doğrultusunda suyun dönüştürücü gücüne büyük önem atfetmiş, su kaynaklarını yalnızca doğal zenginlikler değil, aynı zamanda toplumsal refahı artıracak stratejik araçlar olarak görmüştür. Siyasi kariyeri boyunca bu yaklaşımını Anadolu topraklarını canlandırmak, kırsal yapıyı güçlendirmek ve kalkınmayı tabana yaymak yönünde somut projelere dönüştürmüş; bu projeleri halkın ihtiyaçlarına doğrudan yanıt verecek araçlar olarak kurgulamıştır. Demirel'in bu konudaki hassasiyeti, suya dair kişisel tutkusunu ve politik vizyonunu birleştirdiği *Bir Ömür Suyun Peşinde* adlı eserinde de açık biçimde kendini göstermektedir.

Onun su projeleriyle halkla kurduğu bu güçlü bağı Bora (2023: 62) Machiavelli'nin *Prens* adlı eserindeki 'fortuna' kavramını 'devlet kuşuna' benzeterek anlatmaktadır. Ona göre, 'fortuna' yani talih, azgın bir nehre benzer; onu kontrol etmek ve yol açacağı belirsizliği önlemek bir liderin görevidir. Demirel de suyun taşkın gücünü dizginlemek için inşa ettiği barajlar ve su projeleriyle, sadece doğayı değil, aynı zamanda halkın kaderini de yönetmeye talip olmuştur. Halkın yaşam koşullarını iyileştirme gayesiyle su kaynaklarını ehlileştiren Demirel, adeta Machiavelli'nin ideal prensini anımsatan bir mühendis gibi, halkın ihtiyaçlarını karşılayarak talih karşısında hazırlıklı olmayı başarmış bir liderdir. Bu bakımdan, ona atfedilen "Makyavelist" pragmatizm, doğanın ve halkın taleplerine cevap veren bir siyaset anlayışı olarak anlam kazanmaktadır.

Bürokrasideki görevi sırasında, dönemin önemli bürokratları ve politikacılarıyla temas kuran Demirel, özellikle kırsal bölgelerin modernleşmesi ve sanayileşmesi için yapılan devlet projelerini yürütürken DSİ müdürlüğü sırasında, dönemin Başbakanı Menderes ve onun yakın çevresiyle tanışma fırsatı bulmuştur. Demirel'in Başbakan Menderes ile ilk tanışması, "ilk defa devletin kürsüsüne çıkıyordum" diye anlattığı ve açılış konuşmasının bizzat Menderes tarafından DSİ müdürü olarak Demirel'in yapmasını istediği 8 Nisan 1956'deki Seyhan Barajı açılışı vesilesiyle olmuştur (Turgut, 1992: 118). İlk kez devlet erkânının karşısına çıkmanın

heyecanını yaşayan bu genç DSİ müdürü için Menderes'in "istikbalin genç idarecisi" diyerek övgüyle bahsettiği; hatta bir bakanlar kurulu toplantısında onun için "Bu çocuğa dikkat ediniz, geleceğin başvekilidir." dediği aktarılmaktadır (Bora, 2023: 50). Bu bağlamda, DP hükümeti döneminde başlatılan altyapı çalışmaları ve köylerin kalkındırılmasına yönelik politikalar, Demirel'in görüşlerini ve siyasi tercihlerini etkileyen önemli unsurlardan biri olmuştur. DP'nin kırsal kalkınma odaklı siyasetini yakından izleyen Demirel, Menderes'in devlete ve halka yönelik projeci yaklaşımından etkilenmiştir. Bu etki, Demirel'in bürokrasiden siyasete geçiş sürecinde onun DP geleneğine yakın bir duruş sergilemesinin zeminini hazırlamıştır (Şimşek D, 2011: 41).

1960'lı yılların başında, Türkiye'de yeni bir siyasi döneme geçiş yaşanırken Demirel de siyasi arenaya girmeye karar vermiştir. 27 Mayıs 1960 Darbesi sonrasında Türk siyasetinde merkez sağda boşluk oluşmuş ve yeni bir siyasal yapılanma ihtiyacı doğmuştur. 1961 Anayasası ile çok partili sisteme geçişte yeni siyasi hareketlerin önü açılmış; bu durum, Demirel gibi genç bürokratların siyasete yönelmelerini teşvik etmiştir. Aslında Demirel mühendis bir bürokrat olarak devlete hizmet etmekten oldukça memnundu. Siyasete girmek gibi bir arzusu yoktu. Bu durumu kendisi de 80'li yılların sonunda verdiği bir röportajda "Siyaset heveslisi olsam yaşımın müsait olduğu bir yerde siyasete girerdim; ama ben siyasete girmemek için elimden gelen her şeyi yaptım." sözleriyle ifade etmiştir (Bora, 2023: 52).

Darbenin ardından DSİ'deki görevinden istifa eden Demirel, askerlik hizmetini DPT'de yerine getirmiş ve burada Türkiye'nin ilk "Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı"nı hazırlayan ekip içinde yer almıştır. DPT henüz kuruluş aşamasındayken, "Özel Büro" adlı bir birimde görevlendirilen Demirel, bu süreçte yalnızca teknik katkı sunmakla kalmamış, aynı zamanda 1961 seçimleri ve Yassıada Yargılamaları gibi siyasal gelişmelerin devlet bürokrasisi üzerindeki etkilerine doğrudan tanıklık etmiştir (Şimşek, 2011: 45). Söz konusu dönem, Demirel'in bürokrasinin yanı sıra siyasi çevrelere dair gözlem ve ilişkiler geliştirmesi bakımından da önem taşımaktadır; nitekim burada, dönemin Başbakanlık Müsteşarı Türkeş gibi önemli isimlerle tanışarak askerî-bürokratik çevrelerle bağlarını kuvvetlendirmiştir (Bora, 2023: 65).

Öte yandan, askerlik görevine paralel olarak Demirel, TBMM bahçesindeki barakalarda faaliyet gösteren ODTÜ Mühendislik Fakültesi son sınıf öğrencilerine "hidrolik" dersleri vererek hem akademik hem de teknik bilgisini yeni nesillere aktarmayı sürdürmüş; 1962-1964 yılları arasında, ODTÜ'nün bugünkü kampüsüne taşındığı süreçte de bu derslere devam etmiştir. Akademiyle kurduğu bu bağ, onun sadece uygulayıcı değil aynı zamanda bilgi üreticisi

bir teknokrat profilini de pekiştirmiştir. Ancak 1964 sonunda aktif siyasete atılmasıyla birlikte hem akademik hem de müteahhitlik faaliyetlerini sonlandırmıştır (Turgut, 1992: 64).

1960 darbesinin ardından AP'nin kuruluşuyla birlikte, Türkiye'deki siyasi denge arayışlarının ortasında merkez sağ siyasetteki bu boşluğu doldurma çabaları yoğunlaşmıştır. Askerlik görevini tamamlamasının ardından Demirel, 1962 yılında AP'ye üye olarak katılmış, mühendislik birikimi ve pragmatist yaklaşımıyla partide kısa sürede öne çıkan bir figür haline gelmiştir (Arslan, 2019: 57). Siyasete girişi, kişisel bir hırs ya da ideolojik bir yönelimden ziyade, 1960 sonrası Türkiye'de oluşan siyasal ve toplumsal boşluk karşısında duyduğu vicdani sorumlulukla şekillenmiştir. Kendi ifadeleriyle "siyasete atılmadım, sürüklendim" diyen Demirel, Yassıada yargılamaları ve idamlar gibi gelişmeleri "gayrî insanî ve gayrî medenî" bulmuş; 1960 öncesinde başlatılan kalkınma hamlesinin yarım kalmasından duyduğu rahatsızlık nedeniyle siyasete dâhil olma kararı almıştır (Şimşek, 2011: 58-59).

AP lideri Gümüşpala'nın 1964'teki vefatının ardından başlayan lider arayışı, DP döneminin en gözde bürokratlarından biri olan Demirel'in parti içinde yıldızını parlatmıştır. Demirel, genç yaşına rağmen parti içinde geniş bir destek bulmuş; pragmatizmi, ideolojik kutuplaşmadan ziyade kalkınma ve icraat odaklı yaklaşımıyla öne çıkmıştır (Bora, 2023: 75). Bu süreçte, AP'nin muhafazakâr kanadı Saadettin Bilgiç'in liderliğinde örgütlenmeye çalışırken, Demirel hem eski DP'lilerin hem de büyük sermaye çevrelerinin desteğini alarak öne çıkmıştır. AP ikinci Büyük Kongresi öncesinde, Kayseri Cezaevinde bulunan Bayar ve diğer eski DP önderleri, Demirel'i desteklemiş ve kongrede delegeye gönderilen mesajlarla bu destek açıkça ortaya konmuştur (Çavuşoğlu, 2016).

Partinin başkanlık kongresinde partililere hitaben birlik, kalkınma ve huzur vaat eden söylemi ve etkileyici konuşmaları, onu AP'nin ötesinde dönemin Türkiye siyasetinin de yükselen figürlerinden biri yapmıştır. Bu bağlamda, onun "Ben mühendisim, benim işim yapmaktır" ifadesi (Turgut, 1992: 193), onun siyaset anlayışının temelini oluştururken, kalkınma ve altyapı projeleri üzerinden halkın desteğini kazanmasını sağlamıştır. Demirel'in kalkınmacı ve pragmatik siyaset anlayışı, kongre sürecinde izlediği stratejik adımlar sayesinde daha da belirginleşmiş; bu süreçte hem parti içindeki konumunu hem de kamuoyundaki itibarını güçlendiren unsurlarla desteklenmiştir. Özellikle kongrede, delegelere Demirel'in ABD Başkanı Lyndon Johnson ile çekilmiş fotoğraflarının dağıtılması, uluslararası itibarı olan bir lider algısı yaratma stratejisinin bir parçası olmuş ve askeri kesimin desteğini de arkasına almasına katkı sağlamıştır. Ayrıca, AP içindeki liderlik yarışında Demirel'in teknik bilgisi,

pratik çözüm odaklı yaklaşımı ve basının desteği, Bilgiç ve Tekin Arıburun gibi rakiplerini geride bırakmasında belirleyici olmuştur (Çavuşoğlu, 2016).

Demirel'in AP liderliği, dönemin hem ulusal hem de uluslararası dinamikleri açısından dikkat çekici bir destek bulmuştur. Özellikle ABD ile olan ilişkileri nedeniyle bazı çevrelerde "Amerikancı" olarak eleştirilse de bu ilişkiler ona Batı destekli bir kalkınma modeli inşa etme imkânı sunmuştur. Demirel, Amerikan ilişkilerini kullanarak Türkiye'nin sanayi ve altyapı gelişiminde hız kazanmasını sağlamayı amaçlamıştır (Bora, 2023: 89). Öte yandan, Cumhurbaşkanı Gürsel'in onu "iyi yetişmiş, laik, aydın bir devlet adamı" olarak tanımlaması, Demirel'in liderlik kapasitesine olan güveni yansıtırken, ordunun desteğini de kazanmasını sağlamıştır. Nitekim Demirel, askeriye ile ilişkilerinde dikkatli bir denge gözetmiş, kendini "devlet adamı" olarak tanımlayarak devletin ve Cumhuriyet'in temel değerlerine bağlılığını vurgulamıştır (Demirel, 2004). Ayrıca basının desteğini arkasına alan Demirel, "Barajlar Kralı" ve "Çoban Sülü" gibi halkta yankı bulan imajlarla, halkın gözünde hem bir proje lideri hem de "köyden çıkan halk adamı" olarak güçlü bir imaj inşa etmiştir. Anadolu halkıyla bağını güçlü tutmak adına, "Halka hizmet Hakk'a hizmettir" şeklinde ifade ettiği görüşü, onun halkla kurduğu ilişkinin felsefi zeminini oluşturmuştur (Konuksever, 1969: 9).

Aslında onun siyasi duruşu, ideolojilerden bağımsız, pragmatist ve Türkiye'nin özgül koşullarına uygun bir politika arayışına dayanıyordu. Bu bağlamda, ideolojilerle mesafeli olan Demirel, sağ-sol eksenine oturtulmayı reddetmiş, ideolojilerin ötesinde bir yaklaşım benimsemiştir. "Bütün -izmlere karşı" olduğunu sık sık vurgulayan Demirel, kendisini "realist" olarak tanımlamış ve Türkiye'nin ihtiyaçlarına göre şekillenen ne kapitalist ne de sosyalist bir kalkınma modelini savunmuştur. Ona göre siyaset, "Türkiye'nin şart ve icaplarına uygun bir politikanın takibi" anlamına geliyordu ve bu tutumu, Atatürkçülüğün ideolojiler üstü anlayışıyla da uyum içindeydi (Bora, 2023: 113-114). Bu ideolojilerden bağımsız ve gerçekçi duruşuyla Demirel, sadece bireysel bir lider olarak değil, merkez sağın yeniden inşasında ve toplumsal kesimlerin bir araya getirilmesinde de önemli bir figür haline gelmiştir.

AP genel başkanlığını üstlendikten sonra Demirel, sadece DP'nin mirasını devralmakla kalmamış, aynı zamanda merkez sağın kurumsal gücünü yeniden inşa etmeyi hedeflemiştir. Bu bağlamda, ülkede 1961 Anayasası'nın sağladığı özgürlükler ortamında TİP'in yükselişi ve sol hareketlerin yaygınlaşması karşısında sağın birleştirici bir figürü olarak beliren Demirel, sağdaki farklı toplumsal kesimleri bir araya getirerek geniş bir seçmen kitlesine hitap etmeyi başarmıştır (Arslan, 2019: 81-82). "Yaparsanız yapılır" söylemiyle icraat odaklı bir söylemle halkın karşısına çıkan Demirel, seçim mitinglerinde sıklıkla Atatürk'ün "Komünizm Türk

milletinin en büyük düşmanıdır; onu bulduğunuz yerde ezin!" sözlerinden hareketle o dönem yaklaşan bir tehdit olarak görülen komünizme karşı güçlü bir duruş sergileyerek halkın güvenini kazanmayı amaçlamıştır. Bu çerçevede, onun seçim stratejisi, merkez sağ seçmen kitlesinin desteğini alarak kalkınma vaatlerini güçlendirmek ve aynı zamanda komünizm karşıtlığı üzerinden toplumda yükselen endişeleri yatıştırmak üzerine kurulmuştur (Bora, 2023: 156). Daha net bir ifadeyle, Demirel böyle bir stratejiyle sadece ekonomik kalkınma vaatleri ile sınırlı kalmayıp, aynı zamanda ideolojik bir güvence sunarak toplumda destek sağlamayı hedeflemiştir.

Demirel'in, seçim kampanyası sırasında AP amblemini "şaha kalkmış at" olarak değiştirmesi ve bu seçim sloganını kullanması da dönemin siyasi atmosferini ve DP mirasını sahiplenme stratejisini yansıtması açısından son derece önemlidir. Zira DP, halk arasında "Demirkırat" olarak da anılıyordu, bu da onun DP mirasıyla güçlü bir bağ kurmasına imkân sağlıyordu (Şimşek, 2011: 75). DP'nin mirasını sahiplenmek, özellikle 1960 askeri müdahalesinden sonra DP'nin varisi olarak görülen AP'ye büyük bir destek sağlamıştır. Demirel'in, "Vurun mührü beyaz atın böğrüne!" sloganı ise DP'nin şaha kalkmış at simgesini anımsatarak halkın hafızasında güçlü bir yer edinmişti. Demirel'in bu stratejisi, halkın DP dönemine duyduğu nostaljiyi yeniden canlandırmıştır (Turgut, 1992: 255-256). İnönü liderliğindeki CHP'ye karşı güçlü bir seçim kampanyası yürüten Demirel, 1965 seçimlerinde partisini %52 oy oranıyla tek başına iktidar yapmayı başarmıştır. Seçim sonuçları aynı zamanda DP'nin mirasına sahip çıkan YTP ve CKMP gibi diğer sağ partilerin zayıfladığını ve AP'nin merkez sağda tek başına söz sahibi konumuna geldiğini göstermiştir. Ayrıca, 1965 seçimlerinde elde edilen zafer, bir yandan AP'yi merkez sağda güçlü bir aktör haline getirirken diğer yandan onun Türkiye siyasetindeki kalıcı yerini de belirlemiştir (Arslan, 2019: 83). Böylece, Demirel liderliğindeki AP, DP'nin merkez sağdaki boşluğunu doldurarak kırsal ve muhafazakâr seçmende geniş bir taban kazanmış ve oy oranını arttırarak tek başına hükümet kurma hakkını elde etmiştir.

1965 seçimleri Demirel için önemli bir başarı olarak görülse de bu başarıyı yalnızca ona atfetmek doğru olmaz. William Hale (1994: 171), bu zaferi pragmatizmin gelenek ve dogmalara karşı kazandığı bir başarı olarak yorumlarken, Demirel'in köy kökenine, hırsına ve detaycılığına dikkat çekmektedir. Sherwood (1967: 54) ise Demirel'in Atatürk, İnönü ya da Menderes gibi karizmatik bir lider değil, dönemin Türkiye'sinin ihtiyaç duyduğu modern ve pragmatik bir yönetici olduğunu vurgulamaktadır. Bu iki yorum da gerçeği yansıtsa da Demirel'in pragmatizminin başarısında en belirgin faktör olduğu söylenebilir. Bu bakımdan,

Demirel'in zaferi, Türkiye'nin siyasi tarihinde pragmatizm ile somut icraatları birleştiren ve kitlelerin desteğini kazanan yeni bir liderlik anlayışının doğuşuna işaret etmesi bakımından dikkat çekicidir.

Nitekim Demirel, 1965 seçim sonuçlarını "kendisine karşı ihtilâl yapılan bir kitleyi, dört yıl sonra yeniden iktidara taşıyan başka bir hareket yoktur" şeklinde değerlendirerek, bu sonucu hem siyasi rehabilitasyon hem de merkez sağın toplumsal tabanla yeniden buluşması olarak görmüştür (Şimşek, 2011: 77). Bu noktada seçim başarısını mümkün kılan etkenlerden biri, onun askerî-bürokratik elit geleneğinden gelmeyen ve taşralı seçmen tarafından üslubu ve konuşma tarzından dolayı "kendinden biri" ve "halk adamı" olarak görülen lider profiline sahip olmasıdır (Ahmad, 1999: 194). Ayrıca, bu dönemde CHP'nin sola yöneldiğini vurgulayan söylemleriyle Türkiye'de sağ-sol ayrımını belirginleştirmesi ve bu zeminde AP'yi güçlü bir sağ alternatif olarak konumlandırması, kitleler nezdinde ciddi bir karşılık bulmuştur (Şimşek, 2011: 78). Tüm bu stratejiler, Demirel'in seçim sürecindeki pragmatik yöneliminin toplumsal ve ideolojik bir karşılığı olduğunu göstermektedir.

24 Ekim 1965 tarihinde henüz 41 yaşında, Cumhuriyet tarihinin en genç başbakanlarından biri olarak partisini iktidara taşıyan Demirel, ilk yıllarında idealist bir kalkınma hedefi benimsemiş ve bu doğrultuda Türkiye'yi modern bir sanayi ülkesi haline getirme yolunda adımlar atmıştır (Arslan, 2019: 84). Demirel'in ilk yıllardaki kalkınma hedefleri, dönemin uluslararası ekonomik ve siyasi koşulları göz önüne alındığında oldukça iddialı olarak değerlendirilebilir. Ancak bu dönemde, dünya ekonomisinin altın çağını yaşaması Demirel iktidarının da elini güçlendirmiştir. Nitekim 1965-1969 yılları arasında Türkiye ekonomisi yıllık yaklaşık %7 oranında bir büyüme göstermiştir ve hükümet yetkilileri ile parti üyeleri, ülkenin büyüme oranı bakımından OECD ülkeleri arasında Japonya'dan sonra ikinci sırada yer aldığını sık sık vurgulamışlardır (Arslan, 2019: 93).

Demirel'in öncelikli amacı, sanayileşme projelerini, büyük altyapı yatırımlarıyla destekleyerek Türkiye'yi modern bir sanayi ülkesi yapmaktı. Bu noktada, onun İzmir Rafinerisi temel atma töreninde "Fındık, mısır ve buğday tarlalarının yerine fabrika bacaları kurulacak" şeklindeki ifadeleri, onun vizyonunu ve sanayileşmeye olan inancını yansıtan sözlerden biriydi. Çünkü Demirel, ülkenin sadece tarıma dayalı bir ekonomi ile kalkınamayacağını, sanayi üretiminin artırılması gerektiğini savunarak toplumun geniş kesimlerine ulaşan bir kalkınma söylemi geliştirmiştir. Bu hedef doğrultusunda Keban Barajı, Boğaziçi Köprüsü, Seydişehir Alüminyum Fabrikası gibi büyük projeler başlatılmıştır (Milliyet, 1967). Onun sanayiye olan bu inancı, 1965-1969 yılları arasında Türkiye ekonomisinin yıllık ortalama %7 büyüme oranına

ulaşmasıyla sonuçlanmıştır. Demirel, bu başarıyı "Türkiye'nin üzerine bir Türkiye daha ekledik" şeklinde ifade etmiş ve kalkınma hedeflerini halkın anlayabileceği şekilde basit ama güçlü bir dille halka aktarmıştır (Arcayürek, 1985: 61). Bu projeler, Türkiye'nin sanayi altyapısını güçlendirmesinin ötesinde aynı zamanda o dönem için halkta güçlü bir kalkınma duygusu ve özgüven yaratması bakımından dikkate değerdir.

Ancak, Demirel için sadece büyük projelere odaklanmak yeterli değildi. Ülkenin sanayileşmesi kadar, AP'yi de güçlü bir siyasi yapı haline getirmeyi hedefliyordu. AP içindeki farklı ideolojik görüşleri bir arada tutmak ve parti içi bütünlüğü sağlamak, bu dönemde Demirel'in karşılaştığı önemli zorluklardan biriydi. Dolayısıyla Demirel, partideki muhafazakâr ve milliyetçi grupların yanı sıra daha ılımlı ve merkez sağa yakın kesimlerin desteğini kazanmak için dengeli bir siyaset yürütmeye çalışmıştır. Bu süreçte, parti içindeki rakiplerini zaman zaman tavizler vererek yatıştırmayı, zaman zaman ise onları etkisizleştirerek partiyi bir arada tutmayı başarmıştır. Bu bağlamda parti içindeki en önemli rakiplerinden biri olan Bilgiç'in Ulaştırma Bakanlığı'na atanması Demirel'in parti içi meselelerde de pragmatik yaklaştığının en somut göstergelerinden biriydi (Arslan, 2019: 102). Zira dönemin iç ve dış politik şartları ve partisinin geniş bir yelpazede destek bulmayı sürdürmesi, Demirel'in pragmatik bir lider olarak esnek bir siyaset geliştirmesini bir anlamda zorunlu kılıyordu.

Demirel'in bu dönemde partiyi bir arada tutma çabası, ilerleyen yıllarda onun liderliğini daha da sağlamlaştırmış ve partinin merkez sağdaki yerini güçlendirmiştir. Bu denge siyaseti, parti içinde liderliğe yönelik tehlikeleri de bertaraf ederken onu partinin vazgeçilmez lideri haline getirmiştir. Parti içindeki farklı gruplara karşı taviz verici bir politika izlemiş olsa da otoritesiyle partiyi derleyip toparlama ve kriz dönemlerinde güçlü bir liderlik gösterme kabiliyeti sayesinde pekişmiştir. Bu çerçevede, onun siyasi stratejisi, sadece güçlü bir lider olarak görünmekten ibaret değildi; o, partinin iç yapısını sağlamlaştırarak gelecekteki krizlere karşı dirençli hale getirmeyi amaçlamıştır (Şimşek, 2011: 67).

Demirel'in iç politikada ve parti içinde sergilediği uzlaşmacı ve dengeci yaklaşımı, dış politikadaki pragmatik tutumuyla da uyum içindeydi. İçerde parti birliğini güçlendirme stratejisi nasıl ideolojik esneklik gerektiriyorsa, dış politikada da benzer bir pragmatizmle hareket etmiş, ideolojik ayrılıkları bir kenara bırakarak Türkiye'nin kalkınma hedeflerine odaklanmıştır. Bu dönemde Demirel, dış politikada katı ideolojik duruşlardan çok ülkenin çıkarlarını önceleyen bir yaklaşım benimsemiştir. Soğuk Savaş'ın sert atmosferine rağmen, SSCB ile ekonomik iş birliği kurarak Türkiye'nin kalkınma hedeflerine hizmet etmeyi amaçlamıştır. Demirel, komünizme karşı güçlü bir duruş sergilemesine karşın, Sovyetlerle

yapılan ekonomik anlaşmaları "kalkınmaya hizmet eden dostluk" olarak tanımlamıştır. Bu bağlamda İskenderun Demir Çelik, Seydişehir Alüminyum ve Aliağa Rafinerisi gibi büyük projelerin Sovyet kredileriyle hayata geçirilmesi, onun ideolojik çizgisinin ötesinde, ülkenin ekonomik çıkarlarını gözeten pragmatik yaklaşımını yansıtmaktadır (Bora, 2023: 142).

Bu pragmatizm, onun ABD ile olan ilişkilerinde de kendini göstermiştir. Özellikle ABD'nin Türkiye'den afyon (haşhaş) üretimini durdurması yönündeki baskılarına karşı, Demirel yerel ekonomiyi koruma amacıyla direnç göstermiştir. ABD'nin bu konudaki baskısının giderek artması, ekonomik yaptırımların gündeme gelmesi ve ilişkilerin geleceğinin bu konuya bağlanması üzerine Demirel, bu talepleri Türkiye'nin egemenlik haklarına bir müdahale olarak nitelendirmiştir. Bu noktada, onun "Devletlerin birbirine ceza tertip etmesi diye bir müessese mevcut değildir" ifadesi, onun uluslararası ilişkilerde eşitlik ilkesine bağlılığını ve ülke egemenliğini korumaya yönelik kararlılığını göstermektedir (Bora, 2023: 140-141). Onun bu dış politik baskılara karşı kararlı duruşu, pragmatizminin yanı sıra gerektiğinde halkçı bir lider olarak büyük güçlerle çatışmayı göze alabileceğini göstermektedir.

Bu direnç noktalarının bir benzeri, aynı dönemde iç politikada yaşanan toplumsal hareketlere karşı sergilenen yaklaşımda da gözlemlenmiştir. Bu bağlamda, 1968 yılı, Türkiye'de gençlik hareketlerinin ve toplumsal olayların yoğunlaştığı bir dönem olarak bilinmektedir. Bu dönemde, dünya genelinde esen değişim rüzgârları, Türkiye'de de üniversitelerde boykot ve işgallere dönüşmüş, gençlerin artan siyasi talepleri meydanlara taşınmıştır. Demirel, bu olaylara doğrudan müdahale etmekten kaçınmış ve 1961 Anayasası'nın sağladığı özgürlükleri koruma amacıyla nispeten hoşgörülü bir tutum benimsemiştir. "Türkiye'de istediğini söyleme hürriyeti vardır" ifadesiyle, bu özgürlük ortamının demokrasinin bir gereği olduğuna vurgu yapmıştır. Türk siyasi literatürüne geçen ve her gündeme geldiğinde kendisini anımsatan "Yollar yürümekle aşınmaz." sözünü de bu dönemde söylemiştir (Milliyet, 1968). Zira Demirel'e göre bu tür toplumsal hareketler, demokrasinin doğasında bulunan ve yasal çerçevede çözümlenmesi gereken olaylardır. Ancak bu hoşgörülü yaklaşımından dolayı, bazı akademik çevreler onu "sıradan bir teknisyen" olarak görmüş ve ülkenin sorunlarını çözmek için akademik elitlerin desteğine ihtiyaç duyduğunu savunmuştur. Demirel ise bu eleştiriler karşısında serinkanlı bir tutum sergileyerek, toplumsal olaylara karşı soğukkanlılığını korumuş ve "Bu tür meseleler demokrasinin doğasında vardır, bunlardan tedirgin olmaya gerek yok" şeklinde konuşmuştur (Arslan, 2019: 95-96). Bu sözler, onun olaylara daha geniş bir perspektiften bakma yeteneğini ve kriz anlarında sükûnetini koruma becerisini göstermektedir.

Demirel'in en büyük sınavlarından biri, 12 Mart 1971'de ordu tarafından verilen muhtıra olmuştur. Artan toplumsal olaylar, ekonomik sorunlar ve siyasi baskıların gölgesinde ordu, hükümete karşı müdahale tehdidinde bulunarak "ülkeyi yönetebilecek güçlü bir hükümete ihtiyaç" olduğunu belirtmiştir. Demirel, bu durum karşısında ordunun doğrudan müdahalesine meydan okumak yerine istifa ederek demokratik düzeni koruma yolunu tercih etmiştir. "Devlet bizim devletimiz; devleti kurtarmak için fedakârlık yapmalıyız" ifadesiyle, bu kararı devletin sürekliliği ve demokratik sürecin devamı adına aldığını açıklamıştır. Demirel'in bu muhtıra karşısında direnmemesi, kısa vadeli çözümlerle krizi geçiştirme eğilimini ve uzun vadede iktidarını tekrar kazanma stratejisini yansıtmaktadır. Bu bağlamda söylediği "Bu tür badirelerle karşılaşacağımı biliyordum. Devletin aldığı yarayı tamir edeceğiz" sözleri (Birand vd., 2008: 218), onun devlete olan bağlılığını ve demokratik ilkelere duyduğu inancı ortaya koymaktadır.

12 Mart'ta askeri kanadın AP hükümetine yönelik baskısı ve Demirel'in "anayasayla kabili telif olmayan" bir müdahale olarak nitelendirdiği muhtıranın ardından başbakanlıktan istifa etmesi, onun siyasette pragmatizm ile bağımsızlık arasındaki dengeyi gözetme arayışının bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. Bu dönemde Demirel, askeri vesayetin gölgesinde faaliyet gösteren hükümetlerin değişimlerine tanık olmuş, ideolojik bir kutuplaşmanın yanı sıra siyasi aktörlerin manevra alanlarının kısıtlanmasına sebep olan bir atmosferde siyaset yapmaya çalışmıştır (Akın, 2010: 389). Muhtıra sonrası şekillenen askeri vesayet ortamında Demirel, bir yandan siyasi manevra alanını korumaya çalışırken, diğer yandan ideolojilerden uzak, Türkiye'nin özgül ihtiyaçlarına göre belirlenmiş pragmatik bir siyaset anlayışını sürdürmeye gayret ettiği gözlemlenmektedir.

Bu kriz döneminde Demirel, her ne kadar askeri müdahaleye direnmemeyi tercih etmiş olsa da siyasetin yeniden sivil bir düzene kavuşması için de mücadele etmiştir. Onun 12 Mart sonrası dönemde siyaset tarzı, ordunun açıkça hükümet işleyişine müdahil olduğu bir ortamda, sağ eğilimli gruplarla stratejik ittifaklar kurmaya yönelik olmuştur. Özellikle 1973 seçimleri sonrasında CHP'nin ivme kazanması ve solun yükselişi karşısında, Demirel sağ partileri bir araya getirme stratejisi izlemiştir. Bu dönemde AP ile MC hükümetlerinin kurulması, Demirel'in siyasette sağın temsilcisi olarak güçlü bir blok oluşturma arayışının bir yansımasıdır. Bu ittifaklar, bir yandan Demirel'in sağdaki konumunu güçlendirirken, diğer yandan da siyasetini ideolojik farklılıklar üzerine inşa etmesine yol açmıştır (Arslan, 2019: 139-144). Ancak bu ideolojik cephe siyasetinin Demirel'in pragmatizmini koruyarak yürüttüğü dengeli siyaset tarzını zayıflattığı ve koalisyon ortakları arasında yaşanan gerilimlerin de hükümetlerin istikrarını olumsuz etkilediği not edilmelidir.

1975-1977 yılları arasında MC hükümetlerinin Başbakanı olarak ekonomik kriz, toplumsal çatışmalar ve siyasi kutuplaşmalarla karşı karşıya kalan Demirel'in bu dönemde ülkenin iç meselelerine dair aldığı kararlar, ekonomik istikrarı sağlama ve kamu düzenini koruma amacını taşırken, hükümetin sağ partilerden aldığı destekle giderek sağa kayması, toplumsal kutuplaşmayı artırmıştır. Bu noktada, Bora'nın (2023: 291) belirttiği üzere, Demirel'in bir 'fevkalade hal hükümeti' gibi davranan MC kabineleri döneminde, siyaseti giderek daha fazla otoriter bir refleksle yönetmeye çalışması, hem onun devlet fikrine dayanan siyasal vizyonunun hem de sağ-muhafazakâr seçmenle kurduğu denge politikasının sınırlarını göstermiştir. Bu süreçte, Demirel'in "devletin bekası" ve "kamu düzeni" gibi kavramları ön planda tutarak, siyasetinde devletin sürekliliğini sağlama arayışında olduğu görülmektedir. Ayrıca devlet kadrolarına yapılacak atamalar, Demirel'i Cumhurbaşkanı Korutürk ile karşı karşıya getirmiş; bu süreçte Demirel, hükümetin tasarruflarını savunmak adına yargı kararlarına direnmeyi dahi göze almıştır (Akın, 2010: 399-402).

Öte yandan, bu hükümetler Demirel'in sağ içindeki liderliğini de pekiştirmiştir. Mert'in (2007: 106) vurguladığı gibi, merkez sağın 'toplumun rızasını modernleşme lehine yeniden üretme' misyonu, MC hükümetlerinde geleneksel muhafazakâr, milliyetçi ve dini hassasiyetleri bir arada tutmayı gerektirmiştir. Ancak, bu dengeyi sağlama çabası, kısa vadede Demirel'in koalisyon ortağı küçük sağ partilerle uyumlu bir görünüm sergilemesini sağlasa da uzun vadede devlet-toplum ilişkilerinde yeni kırılmalar yaratmıştır. Akın (2010: 402) ise bu dönemi, Demirel'in giderek 'sağın lideri' olma vasfını pekiştirdiği ancak aynı zamanda siyasi istikrarsızlıkla da özdeşleşmeye başladığı bir dönem olarak tanımlamaktadır. Nitekim MC hükümetlerinin yaşadığı kısa ömürlü birleşmeler ve dağılmalar, Demirel'in 'istikrar' söylemiyle çelişir biçimde, merkez sağ seçmende güven kaybına neden olmuştur.

Bununla birlikte, 1979'daki ara seçimler, AP'nin yeniden güç kazanmasını sağlamış ve bu durum Demirel'in siyasi arenada yeniden belirleyici bir aktör olarak öne çıkmasına zemin hazırlamıştır. Ancak aynı dönemde, ordunun siyasal sürece dolaylı müdahalelerde bulunmaya devam ettiği görülmektedir. 27 Aralık 1979'da Genelkurmay Başkanlığı tarafından Cumhurbaşkanı Korutürk aracılığıyla Demirel ve Ecevit'e iletilen uyarı mektubu, TSK'nın mevcut hükümetlere duyduğu güvensizliği ve olası bir müdahaleye yönelik hazırlığını açıkça ortaya koymuştur. Demirel, bu gelişmelere karşılık olarak parlamenter sistemin işleyişini ve hükümetin anayasal yetkilerini savunma çabasına girişmiş, ancak askeri müdahale olasılığı giderek somutluk kazanmıştır (Arslan, 2019: 164-165). 12 Eylül 1980'e gelindiğinde ise Demirel hem toplumsal kutuplaşmayı yatıştırmakta zorlanmış hem de geniş bir kamuoyu

desteği sağlayamamanın getirdiği siyasi kırılganlıkla karşı karşıya kalmıştır. Bu süreçte onun askeri vesayeti dengeleme yönündeki çabaları ve sivil siyasetin alanını koruma girişimleri dikkat çekmekle birlikte, artan toplumsal gerilimler ve kurumsal çatışmalar, Demirel'in pragmatik liderliğini sınayan temel etkenlerden biri haline gelmiştir (Demirel, 2023:348-350).

1971-1980 yılları arasındaki siyasal sürece bakıldığında, Demirel'in pragmatik liderliğinin zaman zaman oportünist çizgilere evrildiği görülmektedir. 12 Mart Muhtırası sonrasında Başbakanlıktan istifa eden Demirel, ordu müdahalesinin sosyalizme yönelmemesini bir tür güvence olarak değerlendirmiştir. Bu yaklaşım doğrultusunda, Nihat Erim başkanlığında kurulan teknokrat hükümetin 1961 Anayasası'na getirdiği sınırlamalara doğrudan karşı çıkmamış ve sürece dolaylı destek sunmuştur. Ancak bu uyum politikası, halk nezdinde negatif bir etki yaratarak 1973 seçimlerinde AP'nin gerilemesine yol açmış; bu dönemde Ecevit'in liderliğindeki CHP, merkezin yeni taşıyıcısı konumuna yükselmiştir (Akın, 2010: 390). Bu gelişme, Demirel'in askeri vesayetle kurduğu mesafeli uyumun siyasi bedelini gözler önüne sermektedir.

1970'lerde sol siyasetin yükselişe geçmesi ve Ecevit'in etkili muhalefet stratejileri karşısında, Demirel sağ siyasi aktörleri bir araya getirme yönünde adımlar atmıştır. Bu çerçevede kurulan MC hükümetleri, sağ blokun bütünlüğünü koruma amacına hizmet etse de ülkücü grupların devlet kadrolarında etkinlik kazanmasına olanak sağlamış ve bürokraside partizanlaşmayı artırmıştır. Aynı dönemde artan toplumsal şiddet karşısında hükümetin pasif kalması, Demirel'in liderliğinin meşruiyetini zedeleyen başlıca faktörlerden biri haline gelmiştir (Bora, 2023: 247-249). Bununla birlikte, dış politikada attığı adımlar Demirel'in yalnızca iç siyasete sıkışmadığını, Türkiye'nin uluslararası konumunu yeniden tanımlamaya yönelik hamlelerde bulunduğunu göstermektedir. Bu çerçevede, İKÖ'ye üyelik süreci, ABD ile ilişkilerin normalleştirilmesi ve Kıbrıs Barış Harekâtı'nın altyapısını hazırlayan diplomatik girişimler, onun çok boyutlu dış politika vizyonunu ortaya koymaktadır (Örmeci, 2016).

Öte yandan, bu dönemde Demirel'e yönelik eleştiriler yalnızca siyasal stratejilerle sınırlı kalmamış; nepotizm ve yolsuzluk iddiaları da kamuoyunun tepkisini çekmiştir. Artan ekonomik sorunlar, siyasal tıkanmalar ve derinleşen toplumsal kutuplaşma karşısında hükümetin çözüm üretmekte zorlanması, Demirel'in pragmatik liderlik tarzının sınırlarını açığa çıkarmıştır. 12 Eylül Darbesi'nin hazırlayıcı koşullarından biri olarak görülen bu kriz ortamında, Demirel bir kez daha askeri müdahale ile görevden uzaklaştırılmıştır. Her ne kadar siyasal süreçlere uyum sağlama yeteneğiyle öne çıkmış olsa da bu dönemdeki performansı, yapısal sorunlara yönelik

kalıcı çözümler üretemediği yönünde güçlü eleştirilerle karşılaşmıştır (Demirel, 2023: 353-356).

12 Eylül askeri darbesi, Türkiye siyasetinin tüm dengelerini kökten değiştirirken, Demirel'in aktif siyasi hayatını da kesintiye uğratmıştır. Askeri yönetim, demokratik kurumları askıya almış; başta AP olmak üzere birçok siyasi partiyi kapatarak liderlerine siyaset yasağı getirmiştir. Bu yasakların sembol isimlerinden biri, merkez sağın önde gelen figürü olarak kabul edilen Demirel'dir. AP'nin kapatılmasıyla birlikte siyasi arenadan uzaklaştırılan Demirel, diğer bazı siyasi liderlerle birlikte Balıkesir'deki Zincirbozan askeri tesislerine gönderilerek zorunlu ikamete tabi tutulmuştur (Arslan, 2019: 175-176). Ancak bu dönem, sadece Demirel'in değil, sivil siyasetin bütüncül biçimde tasfiye edildiği ve askeri vesayetin kurumsal olarak tahkim edildiği bir geçiş süreci olmuştur. Bora'nın da işaret ettiği üzere, Zincirbozan yalnızca siyaset yasağı anlamına gelmemekte; aynı zamanda Demirel'in siyasal kimliğini yeniden yapılandırdığı ve stratejik bekleyişini sürdürdüğü bir yarı-kamusal alan işlevi görmüştür (Bora, 2023: 338-341). Bu süreçte Demirel'in görünürde pasif, fakat içerikte dikkatli bir gözlem ve hazırlık pozisyonu benimsediği görülmektedir.

Demirel'in halk kökenli bir siyasetçi olarak milli iradeye duyduğu bağlılık, Zincirbozan'daki pasif direnişini biçimlendiren temel ilkelerden biri olmuştur. MGK'nın siyaseti yönlendirme çabalarına rağmen, Demirel anayasal düzene ve demokratik meşruiyete olan inancından geri adım atmamıştır. Zincirbozan günlerinde, askeri rejimin hukuki ve siyasal adaletsizliklerine karşı sembolik değeri yüksek bir söylem geliştirmiştir. Bu bağlamda dile getirdiği, "Zincirbozan bizi ne Türkiye'den ne de inançlarımızdan koparamaz. Zincirbozan'da tel örgü içine konan bizler değil, Anayasa, hak, hukuk ve adalettir" sözleri, onun siyasal mücadeleyi yalnızca kişisel bir hak arayışı olarak değil, rejimin meşruiyeti adına yürütülen kolektif bir direniş biçimi olarak gördüğünü göstermektedir (Arzık, 1985: 44). Bu süreçte Demirel'in dili giderek daha sembolik, anayasal referanslarla yüklü ve temsilî bir nitelik kazanmıştır. Nitekim Bora'nın ifade ettiği üzere, "Zincirbozan kafesi", sadece liderlerin değil, halk egemenliğinin ve anayasal düzenin hapsedildiği bir sembol haline gelmiştir (Bora, 2023: 338).

Askeri rejimin ağır baskı koşulları altında dahi Türkiye'nin yeniden çok partili hayata döneceğine olan inancını koruyan Demirel, Zincirbozan sürecinde sessizliğini stratejik bir gözleme dönüştürmüştür. Bu dönemde, iç ve dış gelişmeleri dikkatle takip etmiş; siyasal dinamikleri yeniden yapılanma perspektifiyle analiz etmiştir. Siyasal alandan fiilen uzaklaştırılmış olsa da toplumsal teması kopmamış ve demokratikleşme umudunu diri

tutmuştur. Bu dönemdeki duruşu, Demirel'in anayasal değerlere ve halk egemenliğine duyduğu bağlılığı daha da görünür kılmıştır (Bora, 2023: 340-342). Zincirbozan onun için bir tecrit alanı olmaktan çok, ileride yeniden inşa edeceği "rıza üretimine dayalı meşru iktidar" fikrinin düşünsel zeminini kurduğu bir hazırlık süreci işlevi görmüştür. Bu süreçte şekillenen anayasal devlet fikrine yüklediği anlam, sonraki siyasal hamlelerinde belirleyici bir referans kaynağı haline gelmiştir.

1983'e gelindiğinde, çok partili sisteme dönüş yönünde ilk adımlar atılmaya başlanmışsa da askeri yönetim bu geçişi kendi denetiminde biçimlendirme arayışındaydı. Kenan Evren liderliğindeki MGK, eski siyasi liderlerin aktif siyasete dönüşünü engellemek adına yasal ve kurumsal mekanizmalarla süreci sınırlamaya çalışmıştır. Bu çerçevede, Demirel'e yakın kadroların girişimiyle kurulan ve AP'nin devamı niteliği taşıyan BTP, askeri vesayetin çizdiği sınırları zorlayan ilk siyasal yapı olarak dikkat çekmiştir. Demirel her ne kadar yasal olarak siyaset sahnesinden çekilmiş olsa da BTP'nin siyasal pozisyonunu belirlemede en etkili figürlerden biri olmuştur. Bu fiilî etkinlik, askeri yönetimin müdahalesine yol açmış; 79 sayılı MGK kararıyla BTP kapatılmış, Demirel yeniden Zincirbozan'a gönderilmiştir (Çavuşoğlu, 2016).

Tüm siyasal yasaklara ve baskı ortamına karşın liderlik vasıflarını koruyan Demirel, ikinci Zincirbozan sürecinde yeni bir siyasal yapılanma fikrini olgunlaştırmıştır. Necmettin Cevheri, İsmet Sezgin, Sadettin Bilgiç ve Nahit Menteşe gibi yakın çalışma arkadaşlarıyla yürüttüğü bu hazırlık, Doğru Yol Partisi'nin örgütsel temelinin atıldığı kritik bir döneme karşılık gelir. Bu süreçte Demirel'in hem siyasal vizyonu hem de halkla kurduğu manevi bağ, kullandığı ifadelerde belirginleşmiştir.

> "Bize inanan, güvenen milyonlar sahipsiz kalmamalı. Siyaset yapmak yasak ama yol göstermek de yasak değil ya… Şimdi, büyük bir boşluk doğdu. Yeni parti kuracak arkadaşlarımız partinin adını Doğru Yol koysunlar. Bu, Kur'an-ı Kerim'deki Sır'at-ı Müstakim'dir." (Turgut, 1986: 251).

Bu sözler, Demirel'in siyasal liderlik anlayışını ve temsil ettiği merkezin halkla kurduğu sembolik meşruiyet ilişkisini yansıtırken, onun siyaset üstü bir toplumsal sorumluluk duygusuyla hareket ettiğini de ortaya koymaktadır. Zincirbozan'daki bu ikinci evre, yalnızca kişisel bir dönüşüm değil, aynı zamanda merkez sağın yeni siyasal kimliğinin inşasına dönük stratejik bir eşik olmuştur.

12 Eylül askeri darbesi sonrasında Türk merkez sağ siyasetinde belirgin bir ikilik oluşmuş, bu alan Demirel ile Özal arasında keskinleşen bir rekabete sahne olmuştur. Siyasal yasaklarla sistemin dışına itilen Demirel, askeri vesayetin gölgesinde şekillenen yeni siyasal

düzende geçici olarak görünürlüğünü kaybetmiş; buna karşılık Özal, ANAP'ın lideri olarak merkezin yeni temsilcisi konumuna yükselmiştir. Ancak rejimin baskı mekanizmaları gevşedikçe Demirel yeniden siyasal alanda etkisini göstermeye başlamış; enflasyonist ekonomi, gelir adaletsizliği ve özellikle kırsal tabandaki çiftçi kesimin sorunları üzerinden Özal yönetimini eleştiri odağına yerleştirmiştir. Özal ise, ekonomik reformları ve kalkınmacı politikalarıyla kendisini dönüşümün aktörü olarak konumlandırırken, Demirel'i statükonun siyasal taşıyıcısı olmakla itham etmiştir (Cansever ve Kiriş, 2021: 50-51). Bu karşıtlık, sadece liderler arası taktiksel farklılıklardan ibaret kalmamış; merkez sağın toplumsal tabanı ve temsil biçimi üzerinde uzun süreli etkiler yaratacak derin bir siyasal mücadeleye dönüşmüştür.

1986'daki ara seçimler, bu ikili rekabetin seçmen nezdindeki ilk açık sınaması olmuştur. Demirel'in arkasında şekillenen DYP, %23,5 oy oranına ulaşarak ANAP'ın ardından ikinci sıraya yerleşmiş, böylece sistem dışına itilmiş bir liderin toplumsal meşruiyetinin hâlen güçlü olduğunu ortaya koymuştur. Seçim sonucunu "hükümete atılmış bir şamar" şeklinde değerlendiren Demirel (Milliyet, 1986), bu başarıyı yalnızca muhalefet başarısı olarak değil, aynı zamanda siyasal yasaklara karşı kolektif bir tepki biçimi olarak da yorumlamıştır. Seçim sonuçlarının ardından Özal'ın kabine değişikliğine gitmesi, bu mesajı aldığını gösteren dolaylı bir kabul olarak değerlendirilmiştir. Aynı dönemde, Özal siyasi yasakların kaldırılmasına yönelik referandum kararı almış; bu hamleyi, geçmişte Demirel'in benzer bir konuda çekimser kalmasını eleştirerek meşrulaştırmaya çalışmıştır (Milliyet, 1987).

1987 referandumu, Demirel ile Özal arasındaki siyasal rekabetin kırılma noktalarından biri olarak tarihe geçmiştir. %50,2 oy oranıyla alınan "siyasi yasakların kaldırılması" kararı, Demirel'in yeniden siyasal alana dönmesini mümkün kılmış; 24 Eylül 1987 tarihinde DYP genel başkanlığına seçilerek aktif siyasete kurumsal düzeyde dönüşünü gerçekleştirmiştir. Özal, bu gelişmenin ardından hızlı bir manevrayla erken seçim kararı alarak, muhalefetin örgütlenme sürecini sınırlamayı amaçlamış ve seçimlerin Kasım ayında yapılacağını ilan etmiştir (Arslan, 2019: 198). Ancak Demirel, taşra merkezli örgütlenme geleneğini etkin biçimde kullanarak partisini kısa sürede teşkilatlandırarak halkla kurduğu taban ilişkileri sayesinde ANAP karşısında güçlü bir alternatif oluşturmayı başarmıştır (Çavuşoğlu, 2016).

Demirel'in siyasete dönüşü, biçimsel bir genel başkanlık görevinin ötesinde, 12 Eylül sonrasında şekillenen siyasal düzende yeni bir pozisyon alma sürecine işaret etmektedir. Referandumla birlikte oluşan kısıtlı ama etkili bir demokratikleşme zemini, Demirel'in siyasal reflekslerini güncelleyerek daha stratejik ve dikkatli bir muhalefet çizgisi benimsemesini mümkün kılmıştır. Bu süreçte, Özal'ın teknokratik modernleşme iddiaları karşısında, Demirel

yönetim tecrübesine dayanan ve halkla doğrudan temas kurmaya odaklanan bir siyasal söylem inşa etmeye yönelmiştir. Bu yaklaşım, onu hem kurumsal dengeyi temsil eden hem de taban siyasetini güçlü biçimde örgütleyebilen bir aktör haline getirmiştir. Siyasal alandaki bu yeniden konumlanma, merkez sağın ideolojik ve toplumsal zemininde de belirgin bir farklılaşmayı beraberinde getirmiştir. Cansever ve Kiriş'in (2021: 30) dikkat çektiği gibi, bu süreç "yöneten sağın dışındaki sağ partilerin yeniden güç kazandığı" bir döneme denk gelmiştir. Bu güç kayması, hem merkez sağ içindeki rekabeti sertleştirmiş hem de yeni siyasal odakların meşruiyet kazanmasına olanak tanımıştır. Artık merkez sağ, tek bir lider ya da parti etrafında toparlanan yekpare bir yapıdan uzaklaşmış; siyasal anlamda çok aktörlü ve dağılmış bir zemine dönüşmeye başlamıştır. Demirel'in yeniden sahneye çıkışı, bu dönüşümün hem nedeni hem de hızlandırıcısı olmuştur.

1987 genel seçimleriyle açılan siyasal dönem, Türkiye'de merkez sağın dönüşümünü belirleyen temel tartışma eksenlerini gün yüzüne çıkarmıştır. Bu bağlamda, Demirel ile Özal arasında derinleşen siyasal gerilim, bir kişisel çekişmenin ötesine geçerek, Türkiye'nin toplumsal dönüşümüne dair iki ayrı paradigmanın mücadelesine dönüşmüştür. Bu rekabetin yansımaları, DYP'nin iç dinamiklerinde de kendini göstermiştir. Nitekim Demirel'in çevresinde toplanan geleneksel siyasal kadrolar ile partiye sonradan katılan, görece daha şehirli ve teknokratik çizgiye yakın aktörler arasındaki gerilim; aday belirleme süreçlerinden ideolojik yönelim tartışmalarına dek partinin kurumsal bütünlüğünü zorlayan çatlaklara neden olmuştur (Çavuşoğlu, 2016).

Her ne kadar bu iç çekişmeler, Demirel'in muhalefet kapasitesini doğrudan sekteye uğratmamış olsa da DYP'nin farklı toplumsal kesimlerle organik bağ kurma kapasitesini sınırlamıştır. Bu dönemde DYP, siyasal iletişimini büyük ölçüde kırsal seçmene yöneltmiş; geleneksel muhafazakâr değerler etrafında şekillenen bir söylemle toplumsal tabanını tahkim etmeye çalışmıştır. Buna karşılık ANAP, kentleşmenin ivme kazandığı Türkiye'de, yükselen orta sınıfın ve beyaz yakalı seçmen bloklarının taleplerini esas alan daha liberal bir modernleşme vizyonu inşa etmiştir. Demirel liderliğindeki DYP'nin "Büyük Türkiye Programı" başlıklı seçim bildirgesinde özgürlük, güvenlik ve refah kavramları ön plana çıkarılmış olsa da (DYP, 1987), bu temalarla yürütülen seçim kampanyası büyükşehirlerde yeterli karşılığı bulamamıştır. 1991 yılına kadar geçen süreçte DYP, kent yoksulları ve büyük sermaye çevreleri gibi farklı toplumsal kesimlerle etkili ilişkiler geliştirmekte zorlanmış, siyasi varlığını daha çok kırsal seçmene dayandırmıştır. Bundan dolayı, İstanbul ve Ankara gibi

metropollerde yeterli oy desteği sağlanamamış, partinin etkinliği daha çok Isparta, Manisa ve Elazığ gibi kırsal kimliği ağır basan bölgelerde yoğunlaşmıştır (Cansever ve Kiriş, 2021: 55).

Demirel-Özal rekabeti, yalnızca iki lider arasındaki kişisel ve politik farklılıkları değil, aynı zamanda Türk merkez sağının ideolojik sınırlarının ve siyasi temsil biçimlerinin yeniden şekillenmesini ifade eden bir dönüm noktasıdır. Bu bağlamda Demirel ve Özal'ın siyaset anlayışları, Türkiye'nin ekonomik ve uluslararası meselelerine yaklaşımda iki farklı vizyonun çatışmasını temsil etmiştir. Özal'ın modernleşme ve küreselleşme odaklı politikaları, ekonomik liberalizmi merkezine alırken; Demirel, sosyal devlet, sanayileşme ve ulusal bağımsızlık ilkelerine dayalı bir politika izleyerek, Türkiye'nin siyasi, ekonomik ve toplumsal dönüşümüne alternatif bir perspektif sunmuştur (Bora, 2023: 379-381). Merkez sağı temsil eden iki lider arasındaki bu rekabet, 1980'li ve 1990'lı yıllarda Türk siyasetinin yönünü belirleyen temel dinamiklerden biri olurken merkez sağın ideolojik ve pratik anlamda yeniden tanımlanmasına katkıda bulunmuştur.

Bu gelişmeler, merkez sağ siyasetinin artık tekil bir çizgiden değil, farklı modernleşme stratejilerinden beslenen çoğulcu bir yapıdan oluşmaya başladığını göstermektedir. Çünkü bu yeni dönemde Demirel'in halkçı ve gelenekselci söylemi ile Özal'ın reformist ve piyasa merkezli yaklaşımı, merkez sağın siyasal temsiliyetini parçalı bir zemin üzerinde yeniden tanımlamıştır. Böylelikle 1980'li yılların sonlarına gelindiğinde, merkez sağın artık bütünleşik bir ideolojik yapının ötesinde farklılaşan siyasal tercihler ve toplumsal talepler üzerinden inşa edilen çoklu bir rekabet alanıyla şekillendiği görülmektedir.

Bu çoğullaşma, merkez sağ siyasetinde sadece ideolojik ayrışmaları değil, liderlik temsili üzerinden yürüyen bir iktidar mücadelesini de görünür kılmıştır. Demirel ve Özal'ın temsil ettiği farklı modernleşme çizgileri, zamanla daha açık bir siyasal rekabetin zeminini oluşturmuş; bu mücadele, özellikle 1991 genel seçimlerinde belirgin bir kırılma noktasına ulaşmıştır. 1991 genel seçimlerinde DYP'nin elde ettiği başarı, Demirel'in ANAP hükümetine karşı toplumsal güveni yeniden tesis etme konusunda önemli bir avantaj sağladığını göstermiştir. Seçimlerin ardından başbakanlık görevine dönen Demirel, böylece siyasal liderliğini yeniden kurumsallaştırmış ve Özal ile olan güç dengesini tersine çevirmiştir. Ancak bu gelişme rekabeti sonlandırmamış, Özal'ın Cumhurbaşkanlığı sürecinde yürütme üzerindeki etkisini sürdürme arzusu, Demirel'in başbakanlık pozisyonuyla örtüşmeyen bir siyasi gerilim üretmiştir (Akın, 2010: 443).

Bu dönemde yaşanan çekişme, yetki alanlarının ötesine taşarak liderlerin siyasal tarzlarına ve temsil ettikleri siyasal kültürlere ilişkin bir çatışma biçimi almıştır. Özal,

başbakanlık döneminde temellerini attığı dışa açılma politikalarını ve liberal reformları sürdürme konusunda kararlılığını korurken; Demirel, halkın gündelik sorunlarına odaklanan, daha muhafazakâr ve temkinli bir yönetim çizgisi geliştirmiştir. Bu ayrışma, tarafların siyasal söylemine de doğrudan yansımıştır. Demirel, Özal'ı bürokratik zihniyetten gelen, halkla organik bağ kurmakta zorlanan bir yönetici olarak eleştirirken; Özal, Demirel'i geçmişe ait siyasal pratikleri sürdüren bir lider olarak tanımlamıştır (Çelebi, 2021). Bu karşılıklı konumlanış, merkez sağın kurumsal yapısı kadar, modernleşme yönelimi üzerindeki farklı yaklaşımları da açığa çıkarmıştır.

1991 genel seçimlerinde oyların %27'sini alan DYP 178, %24'ünü alan ANAP 115, %21'ini alan SHP 88 milletvekili çıkarırken, RP ve DSP ise sırasıyla 62 ve 7 milletvekili ile Meclis'te temsil edilmiştir (Milliyet, 2024). DYP seçimden birinci parti olarak çıkmasına karşın tek başına hükümet kuracak çoğunluğa ulaşamamıştır. Ortaya çıkan bu tablo, koalisyon hükümeti kurmanın zaruretini ortaya koymuş ve Demirel'i geniş tabanlı bir koalisyon arayışına yönlendirmiştir. Bu doğrultuda, merkez sağın lideri Demirel, Meclis aritmetiği çerçevesinde en uygun seçenek olarak SHP ile ittifak kurmuştur. Bu süreçte, merkez sağın temsilcisi DYP ile merkez solun temsilcisi SHP'nin bir araya gelmesi, Türkiye siyasetinde pragmatizmin ve liderlik becerilerinin önemini bir kez daha gözler önüne sermiştir. Ancak koalisyonun kurulmasının ardından, iki parti arasındaki ideolojik ve programatik farklılıklar ile Cumhurbaşkanı Özal ile hükümet arasındaki yetki ve politika alanlarına dair çekişmeler, hükümetin işleyişini zorlaştırmış ve karar alma süreçlerinde gerilimlere yol açmıştır (Özdemir, 2013: 386).

Demirel'in siyasi kariyerinde önemli bir dönemeç olan DYP-SHP koalisyon hükümeti, ideolojik farklılıkları olan iki partiyi bir araya getirerek Türkiye'nin hem iç hem de dış politikasında kritik adımların atıldığı bir dönem olarak dikkat çekmiştir (Bora, 2023: 398). Bu bağlamda belirtmek gerekir ki Demirel'in olgunlaşan siyaset anlayışında, uzlaşma ve toplumun farklı kesimlerini temsil eden yapıların bir araya gelmesi önemli bir yer tutuyordu. Bu nedenle, SHP ile kurulan koalisyon, aritmetik bir zorunluluğun ötesinde Türkiye'nin kutuplaşan siyasi yapısına karşı bir denge unsuru olarak da değerlendirilmelidir. Zira koalisyon sürecinde Demirel, ülkenin karşı karşıya olduğu ekonomik ve toplumsal sorunların çözümü için geniş tabanlı bir hükümetin gerekliliğini vurgulamış ve bu nedenle SHP lideri Erdal İnönü ile yapıcı bir iş birliği geliştirmiştir. Koalisyon protokolü, ekonomik reformlar, demokratikleşme ve Kürt sorunu gibi öncelikli başlıklara odaklanarak, bu dönemin temel siyasetini şekillendirmiştir (Çakır ve Kaygısız, 2024).

Koalisyon hükümetinin ilk evresinde demokratikleşmeye yönelik beklentiler kamuoyunda belirgin biçimde yükselmiş; DYP ile SHP'nin oluşturduğu ittifak, ideolojik kutuplaşmanın azaldığı bir siyasal atmosferde toplumsal karşılık bulmuştur. Bu dönemin en dikkat çekici gelişmelerinden biri, etnik kimliğe dayalı bir siyasi hareket olan HEP milletvekillerinin SHP listelerinden Meclis'e girmesi olmuştur. Her ne kadar HEP'in söylemi etnik milliyetçilik temelli olsa da bu gelişme, Kürt kimliğinin parlamenter düzeyde temsiline imkân tanıması bakımından sembolik bir eşik teşkil etmiştir (Şimşek, 2011: 227). Bu bağlamda, Demirel'in Kürt meselesine yaklaşımı da geleneksel güvenlik odaklı söylemin ötesine geçme eğilimi göstermiş, 1991 yılında yeniden başbakanlığa gelmesinin ardından kullandığı "Kürt realitesini tanıyoruz" ifadesi bu yönelimin açık bir göstergesi olmuştur (Arslan, 2019: 209).

Ancak söylem düzeyindeki bu açılım, uygulamada geniş bir demokratik dönüşüme evrilememiştir. Soğuk Savaş sonrası uluslararası konjonktür, devletin etnik sorunlara daha yumuşak bir yaklaşım geliştirmesini teşvik edici nitelikte olsa da Demirel liderliğindeki hükümet bu doğrultuda radikal adımlar atmamış, güvenlik eksenli politikalar belirleyici olmuştur (Şimşek, 2011: 227). Bu süreçte, güvenlikçi politikalar "Bahar Operasyonu" gibi askeri müdahalelerle sürdürülmüş, genel af ya da federatif yapılanma gibi öneriler kesin biçimde reddedilmiştir. Kürtçe yayınlara sınırlı ölçüde izin verilmiş olsa da bu adımlar, daha çok güvenlik politikalarını meşrulaştırma amacı taşımıştır. SHP'nin koalisyon ortağı olarak gündeme getirmeye çalıştığı demokratikleşme talepleri ise, ordu ve güvenlik bürokrasisinin direnci nedeniyle siyasal pratiğe aktarılamamıştır. Sonuç itibarıyla Demirel'in Kürt sorununa yaklaşımı, siyasal hakların tanınmasından ziyade kalkınma projeleri ve kamu otoritesinin tahkimi üzerinden şekillenmiş; böylece sorun, daha çok ekonomik iyileştirme ve güvenlik merkezli stratejilerle ele alınmıştır (Bora, 2023: 409-410).

Kürt meselesine yönelik çözüm beklentilerinin giderek daraldığı bir atmosferde, 1993 yılında Özal'ın ani ölümüyle Türk siyasetinde yeni bir sayfa açılmış ve bu gelişme, Demirel'in Cumhurbaşkanlığına seçilmesiyle kurumsal bir kırılma anına dönüşmüştür. Özal'ın beklenmedik vefatı, yalnızca DYP-SHP koalisyonunun fiilen sona ermesine neden olmamış, aynı zamanda Demirel'e devletin en üst makamında demokratikleşme sürecine müdahil olma imkânı tanımıştır (Arslan, 2019: 211). Cumhurbaşkanlığı adaylığı sürecinde daha önce benzer teklifleri reddettiğini vurgulayan Demirel, bu kez görevi üstlenmenin bir siyasal sorumluluk olduğunu belirterek, kariyerinin zirvesine ulaşmıştır. Onun bu tercihi, kamuoyunda "altın tepside sunulan bir görev" olarak yorumlanmış ve Cumhurbaşkanlığı makamındaki ağırlığını artıran bir sembole dönüşmüştür (Çavuşoğlu, 2016).

Ancak Demirel'in Çankaya'ya çıkması, DYP içinde yeni bir liderlik sorunu doğurmuş ve partinin geleceğine dair belirsizlikleri gün yüzüne çıkarmıştır. Bu bağlamda, partinin kırsal merkezli yapısının değişmesi gerektiği yönündeki kanaat, Demirel'in stratejik müdahalesiyle Çiller'in önünü açmıştır. Ekonomist kimliği, akademik geçmişi ve modern kadın profiliyle Çiller, DYP'nin taşralı parti algısını aşarak daha kentli ve çeşitli bir seçmen kitlesine ulaşma iddiasını temsil etmiştir (Akın, 2010: 447). Ne var ki bu tercihin partideki karşılığı, yenilenme heyecanının ötesinde köklü kadrolar arasında bir hoşnutsuzluk dalgası olmuştur. Çavuşoğlu'nun belirttiği gibi, Demirel'in Çiller'i kısa sürede hem partinin GİK üyeliğine hem de Ekonomi Bakanlığı'na taşıması ve ardından genel başkanlığı ona devretmesi, partideki tecrübeli aktörler tarafından sorgulanmış; bu durum, parti içindeki dengeleri sarsarak bir hizipleşme sürecinin önünü açmıştır (Çavuşoğlu, 2016).

Demirel, Cumhurbaşkanlığı seçimi sürecinde selefi Özal'ın aksine nispeten daha geniş bir meclis mutabakatıyla desteklenmiştir (Bora, 2023: 406). Bunda muhakkak ki koalisyon sürecinde SHP ile kurduğu iyi ilişkilerin rolü de vardır. Ancak esasında bu durum, onun uzun yıllar boyunca siyasette kazandığı deneyim ve uzlaşmacı liderlik becerilerinin bir yansıması olarak değerlendirilebilir. Göreve gelir gelmez, tarafsız bir Cumhurbaşkanı olacağına dair kararlı bir tutum sergileyen Demirel, Türkiye'nin anayasal düzenine ve demokratik kurumlarına sıkı sıkıya bağlı kalacağını vurgulamıştır. Bu bağlamda, tarafsızlık ilkesine uygun bir şekilde hareket ederek tüm siyasi partilere eşit mesafede durmaya özen göstermiştir (Arslan, 2019: 213).

Demirel'in Cumhurbaşkanlığı dönemi, tarafsız bir devlet adamı kimliğiyle birlikte, siyasal krizlerin yönetiminde üstlendiği aktif ve uzlaştırıcı rol sayesinde öne çıkmıştır. Özellikle hükümet oluşumlarında ve rejim krizlerinin yönetiminde sergilediği dengeleyici yaklaşım, anayasal düzenin korunmasına yönelik güçlü bir irade olarak dikkat çekmiştir. 28 Şubat 1997 süreci, bu yönelimin en belirgin örneği olarak öne çıkar. Sürecin başlangıcında Refahyol Hükümeti'ni meşru bir oluşum olarak tanımlayan Demirel, Başbakan Erbakan'a anayasal sınırlar içerisinde yaklaşmış; ancak süreç ilerledikçe, laiklik karşıtı politikalar nedeniyle toplumda yükselen tepkiler karşısında daha müdahaleci bir pozisyona yönelmiştir (Arslan, 2019: 234).

MGK kararlarının kamuoyuna yansıtılmasıyla birlikte, Demirel'in anayasal düzene yaptığı vurgular, bu kararların meşruiyet zeminini oluşturmuştur. Bu süreçte özellikle Sincan'daki askeri araç gösterisi gibi gelişmelerin ardından, Refahyol Hükümeti'ne yönelik baskıların artmasına paralel olarak Demirel, süreci anayasal sınırlar içinde yönetme amacıyla

pozisyon almıştır. Çavuşoğlu'nun (2016) değerlendirmesine göre, bu tavır, askeri vesayeti doğrudan desteklemeden krizin anayasal çerçevede çözülmesine yönelik bir "devlet aklı" stratejisinin ürünüdür. Demirel, sürecin başından sonuna kadar Meclis iradesine ve hükümet işleyişine zarar vermeyecek bir biçimde hareket etmiş, böylece açık bir askeri müdahalenin önüne geçilmesine katkıda bulunmuştur.

28 Şubat sonrası gelişmelerde de benzer bir anayasal çizgi izlenmiştir. 1997'de MGK kararlarının ardından Demirel, Refahyol'un devam edemeyeceği yönünde dolaylı bir mesaj vermiş; Erbakan'ın istifasının ardından Yılmaz'ı yeni hükümeti kurmakla görevlendirmiştir (Cansever ve Kiriş, 2021: 118). Bu girişim, Refahyol ortakları tarafından ağır biçimde eleştirilse de Demirel yetkisini Anayasa'nın 104. maddesindeki "devlet organlarının uyumlu çalışmasını gözetme" sorumluluğuna dayandırmıştır. Çavuşoğlu'na (2016) göre, bu tercihi Demirel'in geleneksel merkez sağ tabanı ile arasında mesafe oluşmasına yol açsa da onun Cumhurbaşkanlığı süreci boyunca tarafsızlık ilkesini siyasal dengeleri değil, anayasal düzeni koruma yönünde kullandığını açıkça ortaya koymuştur. Bu tavır, Demirel'in sistem içi meşruiyeti önceleyen, açık müdahaleden kaçınan ve rejim krizlerini anayasal sınırlar içerisinde çözmeye çalışan siyasal profilini pekiştirmiştir.

28 Şubat süreci bağlamında değerlendirildiğinde, Demirel'in siyasi kariyeri boyunca en dikkat çekici özelliklerinden birinin askeri müdahaleler karşısındaki tavırlarında görülen pragmatik ve uzlaşmacı yaklaşım olduğu not edilmelidir. Aslında onun askeri darbelere karşı tavrı, Türkiye'de merkez sağın siyasal yapısı ve ideolojileri bağlamında şekillenmiştir. 27 Mayıs, 12 Mart ve 12 Eylül gibi müdahaleler karşısında Demirel, demokrasi ve milli irade vurgusunu sürdürmüş; ancak pragmatist bir lider olarak değişen koşullara uyum sağlamıştır. 12 Mart'ta hükümetin istifasını kabul ederek parlamentoyu açık tutmayı tercih eden Demirel, 12 Eylül sonrası dönemde de sert bir muhalefet sergilemiş ve darbenin etkilerine karşı siyasi yasakların kaldırılması gibi demokratikleşme çabalarını desteklemiştir. 28 Şubat sürecinde ise laikliği koruma adına askerle uzlaşı yolunu tercih ederek darbeden kaçınılmasını sağlamış; ancak bu dönemde aldığı kararlar, demokrasi ile askerî vesayet arasında bir denge kurmaya çalışan bir lider olarak eleştirilmesine neden olmuştur (Erken, 2012). Bu bağlamda, Demirel'in askeri müdahaleler karşısındaki yaklaşımı Türk siyasi literatüründe "şapkasını alıp gitmek" deyimiyle özdeşleşmiş (Bora, 2023: 223); bu ifade, onun darbe ve muhtıra gibi kriz anlarında direnmektense, mevcut şartlara boyun eğmeyi ve iktidarı geçici olarak terk etmeyi tercih eden bir lider profili çizdiğini simgelemiştir. Bu tutum, Demirel'in siyaseti bir çatışma alanı olarak

değil, uzlaşma ve zamanlama sanatı olarak gördüğünün bir göstergesi olarak değerlendirilmiştir.

2000 yılında Cumhurbaşkanlığı görevini tamamlamasının ardından aktif siyasetten tamamen çekilen Demirel, Türk siyasal hayatında bir "akil adam" olarak konumlanmış ve Güniz Sokak'taki evi, iktidar ve muhalefet temsilcilerinin sıkça ziyaret ettiği bir danışma merkezi haline gelmiştir. Özellikle merkez sağın parçalanmaya başladığı bu dönemde, Demirel hem siyasal hem de toplumsal düzeyde devlet adamlığı kimliğiyle ön plana çıkmış ve siyasette birleştirici bir figür olmaya çalışmıştır. Bu bağlamda, Cumhurbaşkanlığı sonrası dönemde üstlendiği "akil adam" rolü, Demirel'in pragmatizminin liderlik anlayışındaki etkisini daha da belirgin hale getirmiştir. Zira Arslan'a (2019: 253) göre, onun siyasi kariyeri, Cumhuriyet ve demokrasinin yanı sıra, her dönemde belirgin olan pragmatik yaklaşımıyla şekillenmiştir. Siyasi hayatı boyunca, toplumsal kesimlerin farklı beklentilerini karşılamaya çalışırken sergilediği bu pragmatizm, onun liderlik anlayışının en belirgin özelliği olmuştur. Kararlarını çoğunlukla dönemin koşullarına ve gerekliliklerine uygun bir şekilde alan Demirel, zaman zaman toplumun tüm kesimlerinden tam anlamıyla kabul görememiştir. Bu durumun temelinde, pragmatizm ile ilkelilik arasında kurmaya çalıştığı denge arayışı yatmaktadır. Bu yaklaşımıyla Demirel, Türk siyasetinde kendine özgü bir liderlik profili oluşturmuştur.

17 Haziran 2015 tarihinde, 91 yaşında hayatını kaybeden Demirel, vefatından sekiz ay önce, doğduğu İslamköy'de adına yapılan Demokrasi ve Kalkınma Müzesi'nin açılışında, hayat hikayesini Cumhuriyet'in başarısıyla ilişkilendiren anlamlı bir konuşma yapmış; bu konuşmasında, bir köy çocuğu olarak Türkiye Cumhuriyeti'nin en yüksek makamına seçilmesinin, Cumhuriyet ve demokrasinin sağladığı fırsatların bir sonucu olduğunu vurgulamıştır (Anadolu Ajansı, 2014). Demirel'in bu sözleri, onun kişisel yaşam öyküsünün, yalnızca bireysel bir siyasi kariyerin ötesinde, Cumhuriyet'in toplumsal eşitlik ve fırsat eşitliği ilkelerinin hayata geçirilmiş bir örneği olarak okunabileceğini göstermektedir. Bu bağlamda, onun hikayesi, siyasal başarılarının ötesinde, Cumhuriyet'in kalkınma ve medeniyet mücadelesinin bir simgesi olarak, Cumhuriyet'in sunduğu imkanları ne denli içselleştirdiğinin somut bir göstergesi olarak değerlendirilebilir.

4.4. "Yenilikçi" Bir Elit Olarak Turgut Özal

Türkiye'nin yakın dönem siyasi tarihinde hem bir bürokrat hem de siyasetçi ve devlet adamı olarak iz bırakan Halil Turgut Özal, 13 Ekim 1927'de Malatya'da doğmuştur. Türkiye Cumhuriyeti'nin 8. Cumhurbaşkanı olan Özal, yükseköğrenimini mühendislik alanında tamamlayıp İTÜ Elektrik Fakültesi'nden 1950'de mezun olmuştur. Üniversite hayatından sonra

kamu ve özel sektörde çeşitli görevlerde bulunmuş, özellikle 12 Eylül Darbesi öncesi Demirel'in liderliğindeki 3. MC hükümetinde başbakanlık müsteşarlığı ve darbe sonrası Bülent Ulusu başbakanlığında MGK tarafından kurulan geçiş hükümetinde ise ekonomiden sorumlu başbakan yardımcılığı yapmıştır (Özkarabekir, 2023).

Bu süreçte hazırladığı 24 Ocak Kararlarıyla Türkiye'nin serbest piyasa ekonomisine geçiş sürecini başlatan Özal, 1983 yılında ANAP'ı kurarak aktif siyasete girmiştir. Aynı yıl yapılan genel seçimlerde partisinin tek başına iktidar olmasıyla başbakanlık görevini üstlenen Özal, özelleştirme, dış ticaretin serbestleştirilmesi ve özel sektör odaklı kalkınma politikalarıyla Türkiye'nin ekonomik ve siyasi dönüşümünde önemli bir rol oynamıştır. 1989 yılında Cumhurbaşkanlığına seçilen Özal, bu görevinde Türkiye'nin bölgesel ve uluslararası alandaki etkinliğini artırmaya yönelik çalışmalarda bulunmuş, Türk dünyası ile ilişkilerin geliştirilmesine öncülük etmiştir (TCCB, 2024). Cumhurbaşkanlığının dördüncü yılında 17 Nisan 1993'te ani vefatıyla siyasi yaşamı son bulan Özal, reformist liderliği ve yenilikçi politikalarıyla Türk siyasetinde kalıcı izler bırakmıştır.

Bu tarihsel ve siyasal çerçevenin anlaşılabilmesi için, Özal'ın karakterinin şekillenmesinde etkili olan aile yapısına daha yakından bakmak gerekmektedir. Malatya'nın eski ve köklü ailelerinden "Cinlioğlu" ailesine dayanan Özal'ın soyu, kardeşi Korkut Özal'ın anlatımına göre, Anadolu'da manevi lider olarak bilinen Seyyid Battal Gazi'ye kadar uzanmaktadır ve bu durum aile içinde her zaman bir gurur kaynağı olarak görülmüştür. Babası Mehmet Sıddık Özal, son Osmanlı medreselerinden mezun olmuş bölgedeki nadir isimlerdendir. Medrese eğitimi sayesinde Arapça, Farsça ve Osmanlıcaya hâkim olan Mehmet Sıddık Bey, aynı zamanda matematik konusunda derin bir bilgi birikimine sahipti. Aile içinde matematiğe yönelik bu eğilim, çocuklara zihinsel hesap yaptırma gibi uygulamalarla nesilden nesile aktarılmıştır. Özal'ın kardeşi Korkut Özal, bu dönemi "Bize sual sorulur ve kim hızlı cevap verecek diye yarışırdık" şeklinde ifade etmiştir (Birand ve Yalçın, 2012: 13-14).

Özal'ın annesi Hafize Hanım ise dönemin modern kadınlarından biri olarak dikkat çekmektedir. Mahalle mektebinde aldığı eğitimin ardından genç yaşta öğretmenlik mesleğine başlamış ve ailesine eğitimiyle katkı sağlamıştır. Hafize Hanım'ın etkisi, yalnızca çocuklarına değil, çevresine de örnek olacak şekilde belirgin bir karakter özelliğidir. Özellikle güçlü iradesi ve dışa dönük kişiliği, aileyi yönlendiren bir yapı oluşturmuştur. Özal'ın hem çocukluk arkadaşı hem de bürokrasi ve siyaset hayatında yakın çalışma arkadaşlarından biri olan Hasan Celal Güzel, Hafize Hanım'ı "sert mizaçlı ve sesiyle herkesi etkileyen güçlü bir karakter" olarak tanımlarken, onun çocukları üzerinde derin bir iz bıraktığını belirtmiştir. Hafize Hanım'ın

disiplini ve ileri görüşlülüğü, Özal kardeşlerin tümünde derin bir etki bırakmış ve onların mesleki ve kişisel başarılarının arkasındaki itici güç olmuştur (Birand ve Yalçın, 2012: 16-17). Bu özellikler, Özal'ın bürokrasi ve siyasetteki vizyoner karakterini şekillendiren ve onun insanlarla duygudaşlık kurabilen, pragmatik ve çözüm odaklı bir yapıya sahip olmasını sağlayan temel değerleri oluşturmuştur.

Özal'ın çocukluk yıllarında aile içindeki dini ve kültürel atmosfer de dikkat çekicidir. Ailesi, toplumsal ve kültürel açıdan dönemin şartlarına göre nispeten "elit" olarak tanımlanabilecek kentli bir memur ailesi olarak nitelendirilebilir. Annesinin modern eğitimi ve güçlü iradesi, aile üzerinde belirgin bir etki yaratırken, bu etkiler aile ortamındaki dini ve kültürel atmosferle dengelenmiştir. Hafize Hanım'ın dışa dönük ve baskın kişiliği, baba Mehmet Sıddık Bey'in dini bilgisi ve eğitici rolüyle birleşerek, aile içinde hem geleneksel değerleri koruyan hem de yenilikçi düşüncelere açık bir ortam oluşturmuştur (Baykal, 2019). Özellikle babasının çocuklarına matematik öğretme metodları ve dini konularda verdiği derslerin Özal'ın ilerleyen yıllarda bürokratik ve siyasi kariyerinde analitik ve çözüm odaklı bir anlayışa sahip olmasında etkili olduğu söylenebilir. Ayrıca babasının Osmanlı dönemine ait bilgi birikimi, annesinin modern Cumhuriyet kadını kimliğiyle birleşmiş ve bu birleşim, çocuklarının hem entelektüel hem de pratik bir bakış açısı geliştirmesine olanak tanımıştır. Özal'ın kendi ifadelerinde sıkça yer bulan bu aile yapısı, onun ilerideki reformist ve dengeci liderlik anlayışını şekillendirmiştir. Bu erken dönem deneyimler, Özal'ın hem kişisel hem de profesyonel gelişiminde kritik bir rol oynamıştır (Barlas, 2001: 19-22).

Özal'ın çocukluk ve aile çevresinden edindiği değerlerin, onun düşünsel yönelimi ve mesleki birikimiyle nasıl pekiştiği ise üniversite yıllarında daha belirgin hâle gelmiştir. Genç yaşta İTÜ'ye giren Özal, burada teknik bilgi birikimini artırmakla kalmamış; aynı zamanda entelektüel ve sosyal çevresini de ciddi ölçüde genişletmiştir. Özellikle elektrik mühendisliği alanındaki eğitimi, analitik düşünme becerisini güçlendirmiş ve bu yetenek, ilerleyen yıllarda yürüttüğü ekonomik ve yönetsel reformların şekillenmesinde etkili olmuştur (Birand ve Yalçın, 2012: 22). Başka bir ifadeyle, İTÜ'de kazandığı disiplin ve sistematik problem çözme yetisi, onun kariyeri boyunca benimsediği pragmatik yaklaşımın temel taşlarını oluşturmuştur. Bu dönemde Demirel gibi ileride siyasal arenada farklı roller üstlenecek kişilerle kurduğu temaslar ise, Özal'ın hem sosyal hem de profesyonel ağını zenginleştirmiştir (Duman, 2018).

Ayrıca üniversite yıllarında Türk Kültür Ocağı gibi muhafazakâr düşünce çevrelerinde etkin biçimde yer alması, Özal'ın millî ve kültürel değerlere yönelik ilgisini daha da derinleştirmiştir (Çandar, 2013). Bu ortamlarda tanıştığı Nurettin Topçu ve Ali Fuat Başgil gibi

önemli isimler, onun entelektüel gelişimine anlamlı katkılarda bulunmuştur. Bu bağlamda, Topçu'nun ahlak ve maneviyat temelli modernleşme anlayışı, Özal'ın bireyi merkeze alan ve toplumsal değerlerle uyumlu reformcu perspektifini beslerken; Başgil'in hukuk devleti ve demokratikleşme vurgusu, onun sivil siyasete bakışını derinleştirmiştir (Birand ve Yalçın, 2012: 24). Bu noktada, Heper'in (2013), Özal'ın İTÜ'de şekillenen entelektüel dünyasının İslam ile moderniteyi harmanlayan özgün bir düşünsel zemine dayandığını belirtmektedir. Zira bu yıllarda Nakşibendi geleneğiyle kurduğu ilişkiler, onun dini ve kültürel duyarlılıklarını modern siyasal vizyonla bütünleştiren bir yapı kurmasına olanak tanımıştır.

Öte yandan, Özal'ın düşünsel gelişiminde üniversite yılları kadar yurtdışı deneyimleri de önemli bir eşik oluşturmuştur. İTÜ'den mezuniyetinin ardından devlet bursuyla gittiği Amerika'da edindiği teknik eğitim ve Batı kültürüyle olan yoğun etkileşimi, Özal'ın modernleşme anlayışında derin etkiler bırakmıştır. Özellikle ekonomik kalkınma modelleri ve serbest piyasa ekonomisine dair görüşlerinin şekillenmesinde bu deneyim belirleyici olmuştur. Nitekim Özal döneminde Türkiye'de görev yapan ABD'li diplomat ve büyükelçi Morton Abramowitz (2013), Özal'ın Amerika'daki yaşam tecrübesinin ve Dünya Bankası'nda üstlendiği görevlerin, onun Amerikan yaşam tarzına ve teknolojiye yönelik ilgisini artırdığını belirtmektedir. Abramowitz'e göre, Özal'ın Amerikan televizyonlarını sıkça izlemesi ve teknolojik yeniliklere duyduğu ilgi, onun Batı'daki dinamizmi örnek alma yönelimini açık biçimde göstermektedir.

Bu gözlemler doğrultusunda gelişen siyaset anlayışı, Özal'ın Batı modernitesine eleştirel bir mesafeden yaklaştığını ve bunu Türk-İslam geleneğiyle harmanlayarak yeni bir sentez inşa etmeye çalıştığını göstermektedir. Ona göre modernleşme, yalnızca ekonomik reformlarla sınırlı tutulmamalı; bireysel özgürlüklerin desteklenmesi ve toplumsal değerlerle uyumlu yapısal değişimlerin hayata geçirilmesiyle anlamlı hâle gelmelidir (Çandar, 2013). Bu görüş, Özal'ın liderlik felsefesinin temelini oluşturmuştur. ABD'deki gözlemleri, Türkiye'nin kalkınmasında serbest piyasa ekonomisinin kritik rolünü fark etmesini sağlarken; aynı zamanda bu modelin yerel kültürel dokuyla bütünleşerek uygulanması gerektiği kanaatine ulaşmasına neden olmuştur. Batı'nın yenilikçi dinamizmini benimseyip bunu yerli değerlerle bütünleştirme çabası, Özal'ın kendine özgü bir modernleşme modeli oluşturma iradesinin en somut yansımasıdır (Duman, 2018). Aral'a (2001) göre, Özal bu sentezi kurgularken bir yandan Türkiye'nin Batılılaşma çizgisini sürdürmüş, diğer yandan İslam coğrafyasıyla kurduğu ilişkilerle çok boyutlu bir dış politika anlayışını da beraberinde getirmiştir. Bu ikili yaklaşım, onun liderlik tarzında pragmatik bir dengeyi esas aldığını ortaya koymaktadır.

Bu yaklaşım, Özal'ın özel yaşamında da kendisini göstermiştir. Bu bağlamda, onun aile hayatı, toplumsal ve siyasal karakterini anlamak için önemli bir pencere sunmaktadır. Eşiyle ilişkisi, geleneksel değerler ile modern yaşam anlayışı arasında bir köprü niteliği taşırken, çocuklarıyla kurduğu bağ, şefkat ve özgürlük temellerine dayanan bir baba figürünü ortaya koymuştur. Dolayısıyla, Özal'ın aile yaşamı, onun hem kişisel hem de toplumsal rollerinin bir sentezi olarak değerlendirilebilir.

Hayatı boyunca iki evlilik yapan Özal, ilk evliliğini görücü usülü olarak Ayhan Hanım ile gerçekleştirmiştir. Ancak bu evlilik uzun ömürlü olmamış ve çift bir süre sonra ayrılmıştır. Bu ayrılığın temel nedenleri arasında, Özal'ın annesi Hafize Hanım ile eşinin anlaşmazlıkları olduğu ifade edilmiştir. Hafize Hanım'ın, oğlunun eş seçiminde etkili bir rol üstlendiği ve bu konuda sert bir tavır sergilediği, Özal'ın bu süreçte arabulucu bir rol üstlenmek zorunda kaldığı belirtilmiştir. Özal'ın ikinci evliliği aynı işyerinde çalışan Semra Hanım ile olmuştur. Bu evlilik, her iki ailenin başlangıçtaki muhalefetine rağmen gerçekleşmiştir. Çünkü Semra Hanım, İstanbul doğumlu olup Özal'a kıyasla daha modern bir aile ortamında büyümüştür. Semra Hanım, bu evliliğin başlangıcında farklı kültürel ve sosyal altyapılarının zorluklar yarattığını, ancak zamanla ailelerin birbirini sevdiğini ve uyum sağladığını ifade etmiştir. Bu evlilikten Ahmet, Zeynep ve Efe adında üç çocukları olmuştur. Eşinin "kafasına koyduğunu mutlaka yapan bir insan" olduğunu belirten Semra Hanım, bu özelliğin evlilik kararlarında belirleyici olduğunu vurgulamıştır (Birand ve Yalçın, 2012: 26-28). Bu evlilik, geleneksel ile modern olanın sentezini temsil eden bir aile yapısına dönüşmüş, Özal'ın yalnızca özel yaşamını değil, kamuya yansıyan imajını da şekillendirmiştir.

Özal'ın özel yaşamındaki denge arayışı, yalnızca eş ilişkilerinde değil, çocuklarıyla kurduğu bağda da kendini göstermektedir. Yoğun iş temposuna rağmen, aile içindeki sevgi atmosferi ve karşılıklı anlayış, Özal'ın baba kimliğini belirgin kılan temel unsurlar arasında yer almıştır. İş yaşamının getirdiği sınırlamalara karşın çocuklarına duyduğu sevgi ve gösterdiği şefkat, onu mesafeli bir figür olmaktan ziyade duyarlı ve ilgili bir baba olarak konumlandırmıştır. Aile içindeki rol dağılımı da bu tempoya uygun olarak yeniden şekillenmiş, Semra Hanım çocukların yetiştirilmesinde ve ev içi düzenin sağlanmasında belirleyici bir rol üstlenmiştir. Ahmet Özal, babasının asla baskıcı olmadığını, oldukça müşfik bir yaklaşım sergilediğini ifade etmiş; annesinin ise babasının başarısında büyük pay sahibi olduğunu şu "Babamın yarısı annemdir" sözleriyle dile getirmiştir (Birand ve Yalçın, 2012: 29). Ebeveynler arasındaki bu güçlü uyum, Özal'ın hem aile yaşamında hem de siyasal yaşamında dengeli ve yapıcı bir çizgi izlemesini kolaylaştıran önemli bir zemine işaret etmektedir.

Bu aile içi denge ve karşılıklı anlayış, Özal'ın yalnız özel yaşamına değil, siyasal liderlik tarzına da yansıyan bir özellik olarak dikkat çekmektedir. Özellikle yurtdışı tecrübesinden edindiği kavramsal donanım ve pragmatik bakış açısı, onun Türkiye'ye döndükten sonraki ekonomi politikalarında belirleyici olmuştur. Amerika'dan dönüşü, Özal'ın Batı'daki liberal ekonomik yaklaşımları Türkiye'ye özgü koşullarla uyumlu hâle getirme çabasını başlattığı kritik bir dönüm noktasıdır. Abramowitz (2013), bu süreçte Özal'ın ABD ile stratejik iş birliklerine önem verdiğini ve serbest piyasa ekonomisine geçişte küresel standartları dikkate alan bir yaklaşım benimsediğini ifade etmektedir. Özellikle DPT'deki görevi sırasında edindiği bu uluslararası perspektif, onun kalkınma politikalarını hem evrensel ilkeler hem de yerel gerçekliklerle uyumlu biçimde şekillendirmesine olanak tanımıştır. Diğer bir ifadeyle, Amerika'daki eğitimi süresince edindiği bilgi birikimi ve teknik altyapı, ilerleyen yıllarda uygulayacağı ekonomik reformların entelektüel temelini oluşturmuştur. Bu dönemde kazandığı küresel perspektif, Özal'ın liderlik anlayışına yön veren ve onu dönemin diğer siyasal aktörlerinden ayıran önemli bir farklılık yaratmıştır (Duman, 2018).

Özal'ın bireysel ve entelektüel gelişimiyle şekillenen liderlik potansiyeli, 1970'li yılların siyasal ve ekonomik karmaşasında daha görünür hâle gelmiştir. Bu dönem, Türkiye'de siyasal istikrarsızlık, ekonomik darboğaz ve toplumsal kutuplaşmaların yoğun yaşandığı bir süreç olarak tarihe geçmiştir. Demirel'in liderliğindeki AP, bu çalkantılı dönemde MC koalisyonları aracılığıyla iktidarda kalmaya çalışmış; ancak artan enflasyon, sağ-sol çatışmaları ve kamu hizmetlerindeki aksamalar, iktidarın kriz yönetme kapasitesini ciddi şekilde sorgulatmıştır. Devletçi ekonomi politikaları ve kamu kaynaklarının etkisiz kullanımı hem ekonomik yapıyı zayıflatmış hem de toplumsal memnuniyetsizliği derinleştirmiştir (Çelebi, 2021).

Tam da bu ortamda, serbest piyasa ekonomisine duyduğu inanç ve yenilikçi yaklaşımıyla dikkat çeken Özal, Başbakanlık Müsteşarı olarak görev yapmaya başlamıştır. Görev süresince ekonomi yönetimine dair önerdiği reformist politikalar, mevcut yapının dönüşümüne yönelik ilk ciddi girişimler olarak değerlendirilebilir. Ne var ki, MC hükümetlerinin kısa ömürlü olması ve giderek tırmanan siyasi istikrarsızlık, 1980 yılına gelindiğinde TSK'nın yönetime el koymasını doğuran koşulları oluşturmuştur. Bu gelişmeler, devletin kriz anlarında etkin bir yönetim sergileyemediği yönündeki eleştirileri artırmış ve Özal'ın temsil ettiği piyasa odaklı, rasyonel yaklaşıma dayanan yeni bir liderlik anlayışına duyulan ihtiyacı daha da görünür kılmıştır (Yıldız, 2018).

12 Eylül askeri darbesi, Türkiye'nin siyasi tarihinde önemli bir kırılma noktası olmuş; özellikle siyasi partilere ve liderlere yönelik getirilen yasaklar yoluyla siyasal alan baştan aşağı yeniden şekillendirilmiştir. Darbe sonrası kurulan geçiş hükümetinde Özal, ekonomiden sorumlu başbakan yardımcılığı görevini üstlenmiş ve bu süreçte hazırladığı 24 Ocak Kararlarıyla Türkiye'nin serbest piyasa ekonomisine yönelmesini sağlayan reformların mimarı olmuştur. Söz konusu reformlar, yalnızca ekonomik alanla sınırlı kalmamış; aynı zamanda Özal'ın hem teknnokrat hem de stratejik bir siyasal aktör olarak kendisini konumlandırmasına olanak tanımıştır (Alptekin, 2018).

Özal'ın 12 Eylül sonrası dönemde üstlendiği rol hem ekonomik reformların uygulanabilirliğini artırmış hem de sivil-asker ilişkilerinde yeni bir denge arayışının kapılarını aralamıştır. Askeri yönetimle kurduğu pragmatik ve çatışmadan uzak ilişki, derinleşen ekonomik krizin çözümünde piyasa temelli modellere yönelmenin kaçınılmazlığı doğrultusunda şekillenmiş, bu çerçevede Özal'a güçlü bir destek sağlanmıştır. Bu destek, reformların hayata geçirilmesini kolaylaştırırken; aynı zamanda Özal'ın teknokratik kimliği ile uyumlu biçimde, rasyonel çözümlere dayalı bir siyaset tarzının da önünü açmıştır (Yıldız, 2018). Özal, bu süreçte askerlerle gerginlik yaşamadan sivil yönetimin kurumsallaşmasını hedefleyen adımlar atmış; reform vizyonunu yalnız ekonomik alanda değil, siyasi sistemin yeniden yapılanmasında da etkili kılmıştır. Türkiye'nin uluslararası piyasalara entegrasyonunu hızlandıran ve küresel ekonomide daha etkin bir konum kazanmasını sağlayan bu reformlar, aynı zamanda modernleşme sürecini de derinleştirmiştir (Birand ve Yalçın, 2012: 146). Böylece Özal, askeri otoritenin sınırlarını zorlamadan, sivil siyaset alanını genişletmiş; darbe sonrası siyasal boşluğu fırsata dönüştürerek hem ekonomik kalkınmayı hem de demokratikleşme yönelimini besleyen yapısal bir dönüşüm sürecine öncülük etmiştir.

Özal'ın gençlik yıllarında edindiği entelektüel ve akademik birikim, 1980 sonrası askeri yönetimin ekonomik kararlılığıyla birleşerek Türkiye'nin küresel sisteme entegrasyon sürecini başlatan yeni bir dönemin zeminini hazırlamıştır. 24 Ocak Kararlarının hazırlanmasında ve uygulanmasında kilit bir rol üstlenen Özal, devletçi ekonomi modelinden piyasa temelli bir yaklaşıma geçişin hem teorik hem de pratik boyutlarını ortaya koymuştur. Bu kararlarla birlikte ithal ikameci politikaların terk edilmesi ve ihracata dayalı kalkınma stratejilerinin benimsenmesi, Türkiye ekonomisinin yönünü değiştiren somut bir kırılma noktası olmuştur (Haydaroğlu ve Tatlısu, 2016). Özal, neoliberal çizgideki bu yapısal değişim sürecinde devletin ekonomik alandaki ağırlığını azaltmaya ve özel sektöre daha geniş bir alan açmaya yönelik reformlar hayata geçirmiştir (Sarı, 2016).

Bu reformların dikkat çekici yönlerinden biri, küresel eğilimlerle eş zamanlı olarak uygulanmış olmasıdır. Özal, ekonomik politikalarını yalnızca iç yapısal ihtiyaçlarla sınırlı tutmayıp, aynı zamanda 1980'lerde dünya genelinde yükselen neoliberal dönüşüm dalgasını dikkatle izleyerek Türkiye'yi bu küresel yönelime entegre etmeyi hedeflemiştir. Serbest piyasa modeline geçişin, Türkiye'nin uluslararası alandaki rekabet kapasitesini artıracağına inanan Özal, bu doğrultuda maliye, ticaret ve yatırım alanlarını kapsayan geniş kapsamlı reformlar gerçekleştirmiştir (Duman, 2011). Abramowitz'in (2013) gözlemlerine göre, Özal'ın attığı bu adımlar Türkiye'nin küresel piyasalarla bütünleşme sürecini hızlandırmış ve uluslararası yatırımcıları çekmeyi hedefleyen kapsamlı düzenlemeleri beraberinde getirmiştir.

Bu doğrultuda, Özal'ın ekonomi vizyonunun önemli bir parçası ihracatın teşvik edilmesi ve doğrudan yabancı yatırımların ülkeye çekilmesi olmuştur. Özellikle 1984 yılında Türk lirasının konvertibl hâle getirilmesi, döviz piyasalarının serbestleştirilmesini sağlayarak Türkiye'nin dışa açılma sürecini hızlandırmış; dış ticaret hacminde artış ve ekonomik yapının modernizasyonu açısından dönüştürücü bir rol oynamıştır (İzmirli vd., 2014). Bu süreçte Özal, kamuya dayalı büyüme modelinden uzaklaşıp özel sektörü merkeze alan bir ekonomik anlayışı benimseyerek girişimcilik kültürünün güçlenmesini teşvik etmiş ve piyasa dinamiklerinin kurumsallaşmasına öncülük etmiştir (Haydaroğlu ve Tatlısu, 2016).

Özal'ın ekonomi politikaları, büyüme rakamlarının yanı sıra yarattığı toplumsal etkilerle de değerlendirilmelidir. Bu noktada, Abramowitz (2013), Özal'ı bireysel özgürlükleri savunan ve girişimcilik ruhunu teşvik eden bir lider olarak tanımlarken, onun liberal düşünceyi toplumsal zeminde yerleştirme çabasını özellikle vurgulamaktadır. Serbest piyasa modelinin sunduğu fırsatlar, bireylerin ekonomik özgürlüklerini genişletmiş, bununla birlikte toplumda daha girişimci ve dinamik bir sosyo-kültürel yapının ortaya çıkmasına katkı sağlamıştır. Bu bağlamda Özal, ekonomik büyümeyi toplumsal dönüşümle eşgüdüm içinde ele alan bir lider olarak Türk modernleşmesinin yönünü belirlemiştir (Duman, 2011).

1980 sonrası dönemde Özal, ekonomi politikalarını teknik bir dönüşüm hamlesinin ötesinde, bireysel özgürlükleri öne çıkaran, özel sektöre dayalı ve devlet müdahalesini sınırlayan Batıdaki "Yeni Sağ" anlayışa dayalı ideolojik bir yeniden yapılanma projesi olarak tasarlamıştır. Bu yaklaşım, klasik muhafazakâr merkez sağ çizginin liberal ekonomik reformlarla harmanlanması sonucunda ortaya çıkan ve literatürde "Özalizm" olarak tanımlanan özgün bir sentezle somutlaşmıştır. Margaret Thatcher'ın "Thatcherizm"i ve Ronald Reagan'ın "Reaganizm"i ile paralellikler taşıyan bu model, 1980'li yıllar boyunca Türkiye'nin ekonomik ve siyasal yönelimlerinde belirleyici bir rol oynamıştır (Haydaroğlu ve Tatlısu, 2016). Bu çift

yönlü yaklaşım, hem küresel piyasa sistemine entegrasyonu mümkün kılmış hem de geniş halk kesimlerinin desteğini alacak şekilde toplumsal meşruiyet üretmiştir. Ancak Özal'ın serbest piyasa ekonomisini kalkınmanın ve demokratikleşmenin ön koşulu olarak görmesi, reform önceliklerini büyük ölçüde ekonomik hedefler üzerine kurmasına yol açmıştır. Bu durum, demokratikleşme hamlelerinin zaman zaman geri planda kalmasına neden olmuş; özellikle muhalefet çevreleri ve basın tarafından, Özal'ın demokrasiye bağlılığını ekonomik başarıya feda ettiği yönünde eleştiriler dile getirilmiştir (Uzun, 2008: 65; Keskin, 2002: 121).

1983 genel seçimleriyle başlayan sivil siyasete dönüş süreci, Özalizm'in kurumsallaşma fırsatı bulduğu bir siyasal ortam yaratmıştır. ANAP iktidarıyla birlikte, Özal liderliğinde şekillenen neoliberal politikalar devletin yeniden yapılandırılmasında etkili olmuş; ekonomi merkezli, ideolojik kutuplaşmadan uzak ve daha pragmatik bir yönetim anlayışı benimsenmiştir. Bu yeni siyasal dönemin başlangıcında Demirel, 12 Eylül sonrasında getirilen siyasi yasaklar nedeniyle aktif siyasetten uzak kalmış; ancak 1987 referandumu ile yasakların kaldırılmasının ardından yeniden siyaset sahnesine dönmüştür. Demirel'in geri dönüşü, merkez sağda hem liderlik hem de ideolojik yönelimler açısından belirgin bir rekabetin doğmasına neden olmuş; bu durum, Özalizm'in merkez sağ içindeki konumunu daha da tartışmalı hâle getirmiştir (Çelebi, 2021).

Bu süreçte, Özal, ekonomik reformsları ve sivil siyaseti güçlendirme yönündeki adımlarıyla kendisini yenilikçi bir lider olarak konumlandırırken; Demirel, geleneksel merkez sağın temsilcisi olarak daha temkinli ve klasik bir siyasi çizgiyi sürdürmüştür. Bu fark, yalnız politik programlar üzerinden değil, iki liderin yönetim anlayışları ve siyasi retoriğinde de açıkça görülmüştür. Özal, Demirel'i eski sistemin temsilcisi olmakla eleştirmiş; "Türkiye'yi geçmişin alışkanlıklarıyla yönetmeye çalışmak, modernleşme sürecini baltalar" diyerek aralarındaki zihniyet farkına dikkat çekmiştir (Alptekin, 2018). Demirel ise Özal'ın politikalarını halktan kopuk ve popülist olmakla itham etmiş; "Halkın gündelik ihtiyaçlarını göz ardı eden politikalar, gerçekçi değildir" sözleriyle eleştirilerini dile getirmiştir (Birand ve Yalçın, 2012: 159).

Bu rekabet, siyasi söylemlerin ötesinde, liderlik tarzları ve sivil-asker ilişkilerine yaklaşımlarda da belirgin bir ayrışma yaratmıştır. Özal, askerî vesayetin sınırlandırılması gerektiğini savunan reformist bir çizgide ilerlemiş; özellikle 1980 darbesi sonrasında oluşan siyasal atmosferi, sivil otoriteyi güçlendirme yönünde değerlendirmiştir. Başlangıçta askerlerle uyumlu bir ilişki kurarak teknokrat kimliğini ön plana çıkarmış; ancak sivil siyaset alanı genişledikçe daha cesur anayasal ve kurumsal adımlar atmıştır. Tarihsel kurumsalcılık literatüründe "kritik kavşak" olarak değerlendirilen 1980 darbesi, Özal için sivilleşmeyi

kurumsallaştırma açısından önemli bir fırsat sunmuştur. Bu bağlamda Özal, sivil yönetimin yetkilerini genişletmeye yönelik anayasal reformlar hayata geçirerek, askerlerin siyaset üzerindeki belirleyici etkisini azaltmayı hedeflemiştir (Alptekin, 2018).

Söz konusu çabalar, yalnız reformlarla sınırlı kalmamış; aynı zamanda Özal'ın siyasi liderlik anlayışında demokrasinin temel ilke hâline geldiğini de göstermiştir. Darbe sonrası dönemde, askeri yönetimin siyasetteki ağırlığına rağmen Özal hem ekonomik yapıyı hem de siyasal düzeni sivil temellere oturtmak amacıyla kapsamlı adımlar atmıştır. Bu çerçevede, onun "Demokrasi, askerin gölgesinde değil, halkın özgür iradesiyle gelişir" ifadesi, onun sivilleşmeyi esas alan yönetim anlayışını özetlemektedir (Barlas, 2001:19). Özellikle 1987 referandumu sonrasında gerçekleştirilen anayasa değişiklikleri, askerin siyasal rolünü sınırlamaya dönük önemli düzenlemeleri beraberinde getirmiştir. Bu reformlar sayesinde Özal, Türkiye'nin demokratikleşme sürecinde sivil iradeyi ön plana çıkaran bir lider olarak siyasi tarihimizde kalıcı bir yer edinmiştir (İnel, 2016).

Özal'ın askeri vesayete karşı duruşu, dış politikadaki sivil liderlik anlayışı ile de kendini göstermiştir. Körfez Savaşı sırasında, Türkiye'nin dış politikada bağımsız bir çizgi izlemesi, Özal'ın bu konudaki kararlılığını ortaya koymuştur. Bu süreçte Genelkurmay Başkanı Necip Torumtay, Özal'ın izlediği dış politikayı açık bir şekilde eleştirmiş ve bu politikalara yönelik ciddi çekinceler göstermiştir. Özellikle, Türkiye'nin ABD öncülüğündeki koalisyona verdiği desteği doğru bulmayan Torumtay, Özal ile arasındaki fikir ayrılıkları nedeniyle istifa etmiştir. Torumtay'ın istifası, Türkiye'nin sivil otoritenin dış politika üzerindeki etkinliğini artırma çabalarının bir yansıması olarak değerlendirilmiştir (Erdoğan, 2019). Doster'e (2016: 207) göre ise, Özal'ın izlediği dış politika, sivil-asker ilişkilerinde bir güç mücadelesine neden olmuş, ancak bu mücadele, Türkiye'nin ulusal çıkarlarından ziyade, Amerikan stratejik önceliklerine koşulsuz bağlılık temelinde yürütülmüştür.

Özal, bu olay sonrasında sivil liderliğin üstünlüğünü daha açık bir şekilde vurgulamış ve "Türkiye, bağımsız karar alabilen bir ülke olmalıdır; bu, sadece siyasi değil, aynı zamanda askeri kararları da kapsar" diyerek, demokratikleşme yolunda sivil yönetimin önemine dikkat çekmiştir. Körfez Savaşı dönemi, Özal'ın askerî vesayete karşı aldığı en somut duruşlardan biri olarak tarihe geçmiştir (Barlas, 2001: 198). Türkiye'nin bu süreçte aldığı pozisyon, Özal'ın sivil otoritenin güçlendirilmesi konusundaki kararlılığını ve vizyonunu yansıtması bakımından önem arz etmektedir. Bu bağlamda, Özal'ın yönetimi, sivil-asker ilişkilerinde dönüşümün öncüsü olmuş ve Türkiye'nin demokratikleşme sürecinde önemli bir kilometre taşı olarak değerlendirilmiştir.

Bu perspektiften bakıldığında, Özal'ın sivil yönetimi güçlendirme yönündeki kararlı duruşu, sivil-asker ilişkilerinin yanı sıra dış politika bürokrasisine ve devletin genel işleyişine dair yaklaşımlarında da açıkça tezahür etmiştir. Geleneksel, temkinli ve statükocu dışişleri kadrolarının ötesine geçerek, Türkiye'nin uluslararası sistemde daha bağımsız, girişimci ve ekonomik çıkarlarını önceliklendiren bir çizgide hareket etmesi gerektiğine inanan Özal, bu doğrultuda hem dışişleri bürokrasisinin direncini kırmaya çalışmış hem de dış politikada kişisel liderliğini daha belirgin hale getirmiştir. Bu bağlamda, Dışişleri Bakanı Yılmaz'ın klasik diplomatik gelenekleri sürdürme eğilimi, Özal'ın dış politika vizyonuyla örtüşmemiş; Yılmaz'ın süreci yavaşlatan ve statükoya bağlı kalan tutumu, Özal'ın onu görevden alarak dış politikadaki dönüşüm iradesini doğrudan uygulamaya koymasına neden olmuştur (Doster, 2016: 203).

Özal'ın bu süreçte yerleşik kurumsal anlayışlara karşı benimsediği bu müdahaleci ve özgün tavrı, devletin ekonomideki rolüne dair yaklaşımlarında da belirginleşmiş; birey odaklı, serbest piyasa merkezli ekonomi modeli ile devletçi kalkınma anlayışını savunan Demirel gibi figürlerden ayrışarak, Türkiye'nin siyasal ve ekonomik dönüşümünde farklı bir paradigma sunmuştur. Demirel, devletin ekonomide ve toplumda düzenleyici bir rol oynaması gerektiğini savunmuş ve devletçiliğe dayalı bir yaklaşım benimsemiştir. Ona göre devlet, kalkınmanın temel motoru olarak hareket etmeli ve ekonomik refahı sağlamak için aktif bir özdeşe sahip olmalıydı (Yıldız, 2018). Özal ise devletin ekonomik hayatta daha minimal bir rol üstlenmesi ve bireylerin özgürleştirilmesi gerektiğini savunmuştur. "Devlet, bireylerin önündeki bir engel değil, onları destekleyen bir yapı olmalıdır" diyerek, serbest piyasa ekonomisinin gerekliliğini vurgulamış ve devleti bir hizmetkâr olarak tanımlamıştır (Birand ve Yalçın, 2012: 18).

"Özalizm" olarak adlandırılan bu yaklaşım, ekonomik reformların yanı sıra birey haklarının güçlendirilmesi ve toplumsal modernleşmenin önünün açılmasına odaklanmıştır. Bu model, Yeni Sağ'ın piyasa ekonomisiyle uyumlu, ancak Türk-İslam değerleriyle de örtüşen bir yapı sunmasıyla dikkat çekmiştir (Sarı, 2016). Özal ve Demirel arasındaki bu siyasi rekabet, Türk siyasetinin hem demokratikleşme sürecine hem de ekonomik yapısına derin etkiler bırakmış ve merkez sağdaki güç dengelerini yeniden tanımlamıştır. Bu doğrultuda, Özal'ın sivil yönetimi ve birey odaklı ekonomik modeli vurgulayan liderlik anlayışı, Demirel'in devlet merkezli kalkınma yaklaşımıyla keskin bir karşıtlık oluşturmuş ve her iki liderin siyasal vizyonu, Türkiye'nin demokratikleşme süreci ile ekonomik dönüşümüne farklı yönlerden katkılar sağlamıştır.

Bu çerçevede, Türk siyasal hayatında merkez sağın geleneksel çizgisinden farklılaşarak yeni bir temsil biçimi ortaya koyan Turgut Özal, karizmatik liderliğin merkez sağdaki güçlü örneklerinden biri olarak öne çıkmıştır. Halkla kurduğu doğrudan ve sıcak iletişim, sade dili ve yeniliğe açık siyaset tarzı, onun liderliğini sadece ideolojik zemin üzerinden değil, kişisel özellikleriyle de etkili kılmıştır. 1983 yılında askeri darbenin ardından kurduğu ANAP, Özal'ın liderliğiyle birlikte muhafazakâr, liberal, milliyetçi ve sosyal demokrat eğilimleri bir araya getiren bir siyasal çatı hâline gelmiş ve bu yönüyle darbe sonrası dönemin siyasal boşluğunu dolduran kapsayıcı bir merkez partisi olarak konumlanmıştır (Uzun, 2008: 59). Özal'ın bu çoğulcu ve bütünleştirici vizyonu, merkez sağın yeniden tanımlanmasında belirleyici olmuş; aynı zamanda toplumun farklı kesimlerine hitap eden yeni bir siyaset biçiminin de önünü açmıştır.

Özal'ın karizması ve çoğulcu liderlik yaklaşımı, ANAP'ın başarısında temel belirleyici faktörlerden biri olarak öne çıkmıştır. Muhafazakâr ve liberal değerleri harmanlayan bir figür olarak toplumun geniş kesimlerinden destek görmesi, partisinin geniş bir seçmen tabanına ulaşmasını ve farklı toplumsal grupları aynı çatı altında toplamasını sağlamıştır. Bu yönüyle Özal'ın liderlik anlayışı, bireyi merkezine alan, kutuplaşmayı azaltmayı hedefleyen ve siyasal pragmatizme dayanan bir çizgiyle şekillenmiştir. ANAP, bu anlayış doğrultusunda, darbe sonrası siyasal yapının yeniden inşasında hem temsil gücü hem de siyasal kapsayıcılığı ile dikkat çekmiş; böylece Türkiye'nin siyasi atmosferine yeni bir soluk kazandırmıştır (Keskin, 2002: 71). Ortaya çıkan bu çoğulcu yapı, ANAP'ı sıradan bir siyasi oluşumun ötesine taşıyarak, dönemin en etkili siyasal aktörlerinden biri hâline getirmiştir.

Bu çoğulcu yapının temel taşlarından biri, Özal'ın laiklik anlayışı ve dinî meselelere yaklaşımındaki yenilikçi tutum olmuştur. Toplumsal kesimlerin farklı inanç ve değerler etrafında bir araya getirilmesini hedefleyen bu yaklaşım, onun liderlik vizyonunun dönüştürücü etkilerinden biri olarak öne çıkar. Özal, laikliği bireysel özgürlüklerin geliştirilmesi ve din-devlet ilişkilerinin daha dengeli bir zemine oturtulması bağlamında yorumlamış; bu doğrultuda Türk-İslam sentezi fikriyle uyumlu bir laiklik anlayışı geliştirmiştir (Kılınç, 2024). Laiklik ilkesinin din özgürlüğüyle çelişmeyeceğini savunan Özal, devletin din üzerindeki denetleyici işlevini yumuşatmayı, dini özgürlükleri ise toplumsal barışı destekleyecek biçimde genişletmeyi amaçlamıştır. Ona göre laiklik, devletin tüm inanç gruplarına eşit mesafede durmasını sağlayan bir tarafsızlık ilkesidir (Yayman, 2018). Bu yaklaşım, laikliği bireysel hak ve özgürlükleri temel alan bir sistem içerisinde yeniden yorumlamış; dinin toplumsal

modernleşme süreciyle çelişmeden var olabileceğini savunan bir siyasal tutumun önünü açmıştır.

Başbakanlığı döneminde imam hatip okullarının teşviki ve Kur'an kurslarının yaygınlaştırılması gibi politikalar, Özal'ın dinî özgürlükleri yalnız teoride değil, uygulamada da genişletme hedefini somutlaştırmıştır (Barlas, 2001: 177-178). Modernleşme ile muhafazakârlığı uzlaştırmaya çalışan bu yaklaşım, bazı çevrelerce laikliğin devletin tarafsızlık ilkesiyle çeliştiği gerekçesiyle eleştirilmiş; ancak Özal bu eleştirilere, laikliğin yalnızca denetim değil, aynı zamanda özgürlükleri güvence altına alma işlevi olduğunu vurgulayarak yanıt vermiştir. Bu bağlamda, onun laiklik anlayışı ne katı sekülerizme ne de dinî vesayete dayanmaktadır; bunun yerine, dinin kamusal alanda barışçıl bir şekilde var olabileceği, bireysel özgürlüklerin genişletilebileceği ve din-devlet ilişkilerinin dengeli bir şekilde düzenlenebileceği çoğulcu bir anlayışı yansıtmaktadır (Çelik ve Küçükkürtül, 2022). Bu yönüyle Özal, Türkiye'nin siyasal tarihinde laiklik ilkesine farklı bir içerik kazandıran; toplumsal barış, özgürlük ve çoğulculuk kavramlarını merkezine alan özgün bir siyasetçi profili çizmiştir.

Özal'ın dönüşümcü liderlik anlayışı, iç politika ve ekonomik reformların ötesine geçerek Türkiye'nin uluslararası alandaki konumunu yeniden inşa etme çabasını da kapsamıştır. Küreselleşmenin hız kazandığı bir dönemde Türkiye'yi hem siyasi hem de ekonomik açıdan stratejik bir noktaya taşımayı hedefleyen Özal, dış politikada esnek, çok yönlü ve çıkar odaklı bir yaklaşımı benimsemiştir. Özellikle Soğuk Savaş sonrasında geliştirilen politikalar, Batı ile ilişkilerin güçlendirilmesini sağlarken; aynı zamanda İslam dünyasıyla bağların pekiştirilmesini de mümkün kılmıştır. Bu çok yönlü strateji, Türkiye'yi Batılı müttefikleri nezdinde güvenilir bir ortak; İslam ülkeleri açısından ise saygın ve etkili bir lider ülke konumuna taşımıştır (Aral, 2001).

Özal'ın dış politika vizyonu, geleneksel diplomatik sınırların ötesine geçerek kamu diplomasisi ve ekonomik etkileşimi de içeren çok boyutlu bir anlayışla şekillenmiştir. Doster'in (2016: 203-204) ifadesiyle, ideolojik düzlemde Batı yanlısı liberal değerlerle örtüşen bu yaklaşım, uygulamada ekonomik çıkarları önceleyen pragmatik bir çizgiye dayanmıştır. Özal, Türkiye'nin küresel sisteme entegrasyonunu hızlandırmak amacıyla dış politika karar alma süreçlerinde devletin kurumsal teamüllerini esnetmiş, özellikle Dışişleri Bakanlığı gibi yapıları ikincil konumda değerlendirmiştir. Bu tercih, dış politikayı kişisel inisiyatifle yönlendirme arzusuyla doğrudan ilişkilidir. Yılmaz'ın dışişleri bakanlığı döneminde yaşanan görüş ayrılıkları, onun kurumsal dengelere dayalı tutumuyla Özal'ın kararları tek elde toplama eğilimi

arasındaki gerilimden doğmuş; bu çatışma sonunda Yılmaz'ın görevden alınmasına ve Özal'ın dış politika üzerindeki denetimini güçlendirmesine yol açmıştır.

Özal'ın geleneksel diplomasi anlayışını aşan diğer önemli yönü, dış politikada ekonomik aktörlerin önünü açmasıdır. Doster'e (2016: 202-204) göre, Özal klasik devlet aktörlerini geri plana iterken, özel sektör ve sivil toplum temsilcilerini dış ilişkilerin aktif bileşenleri hâline getirmiştir. Yurt dışı gezilerinde iş dünyasından isimlere ağırlık vermesi, bu stratejinin en somut örneklerinden biridir. Uçaklarda geniş yer ayrılan iş adamları arasında ENKA'dan Şarık Tara, Suudi Arabistan bağlantılarında kardeşi Korkut Özal ve Prof. Dr. Nevzat Yalçıntaş, ABD ile temaslarda ise Selim Egeli gibi isimler öne çıkmıştır. Bu aktörlerin diplomatik süreçlerdeki rolü, klasik diplomasi pratiklerinden önemli bir kopuşa işaret etmektedir. 1985 Davos Zirvesi'nde, Özal ile Yunanistan Başbakanı Andreas Papandreu arasındaki görüşmenin Dışişleri kadroları değil, Şarık Tara tarafından organize edilmesi, bu yaklaşımın dikkat çekici örneklerinden biridir. Bu durum, Özal'ın dış politikayı kişisel ilişkiler ve ekonomik ağlar üzerinden yürüten özgün tarzının kurumsal dış politika geleneğiyle olan farkını açıkça ortaya koymaktadır (Birand ve Yalçın, 2012: 317).

Bu diplomasi anlayışının bir devamı olarak, Özal'ın dış politikası sadece ikili ilişkilerde değil, aynı zamanda Türkiye'nin küresel düzeydeki konumunu yeniden tanımlama çabalarında da belirleyici olmuştur. Bu doğrıltuda, 1980'li yıllar boyunca Türkiye, Soğuk Savaş sonrasında şekillenmekte olan yeni dünya düzenine uyum sağlamaya çalışırken, Özal liderliğinde yürütülen dış politika, ülkenin bölgesel ve küresel çıkarlarını dengeleme hedefi doğrultusunda yeniden yapılandırılmıştır. Özal, dış politika vizyonunu ekonomik iş birlikleri ve güvenlik temelli stratejiler üzerine inşa etmiş; bu kapsamda Türkiye'nin Batı ittifakı içerisindeki yerini güçlendirmeye öncelik vermiştir. NATO üyeliğinin sunduğu güvenlik şemsiyesi, Türkiye'yi Batı bloğunun vazgeçilmez müttefiklerinden biri hâline getirirken, Özal'ın ABD ile stratejik ortaklık ilişkisini derinleştirme yönündeki çabaları, Türkiye'nin özellikle Ortadoğu'daki jeopolitik önemini artırma hedefiyle örtüşmüştür (Balcı ve Gülener, 2018). Ancak bu stratejik yönelim, bazı çevrelerde Türkiye'nin dış politikada özerkliğini yitirdiği yönünde eleştirilere neden olmuştur. Doster'e (2016: 204-205) göre, Özal'ın Batı merkezli dış politika tercihi, Türkiye'yi bağımsız bir aktör olmaktan çıkararak, ABD'nin bölgesel çıkarlarıyla uyumlu hareket eden bir pozisyona itmiş ve bu da dış politikada denge arayışını zorlaştırmıştır.

Bu yaklaşımın en somut örneklerinden biri, Körfez Savaşı sırasında izlenen aktif ve proaktif dış politika ile gözlemlenmiştir. Özal, ABD öncülüğündeki koalisyon güçlerine verdiği açık destekle Türkiye'nin Batı ile ilişkilerini tarihsel anlamda benzersiz bir seviyeye taşımıştır

(Ataman, 2003). Bu dönemde Özal, Körfez Savaşı'nı Türkiye için bölgesel kazanımlar elde edilebilecek stratejik bir fırsat olarak görmüş; kamuoyuna da "bir koyup üç alacağız" söylemiyle yansıyan bu pragmatik tutum, onun dış politika yaklaşımının temelini oluşturmuştur (Birand ve Yalçın, 2012: 423). Doster'e (2016: 208-209) bu politika, Türkiye'nin ABD ekseninde hareket eden bir ülke olarak algılanmasına neden olmuş ve dış politika bağımsızlığı tartışmalarını beraberinde getirmiştir. Her ne kadar bu strateji, Türkiye'yi Batı'nın güvenilir müttefiki konumuna yerleştirmiş olsa da aynı zamanda bölgesel manevra alanlarını daraltmış; özellikle İslam dünyasıyla ilişkilerde Türkiye'nin hareket serbestisini sınırlamıştır. Dolayısıyla Özal'ın Körfez Savaşı'ndaki dış politika tercihleri, Türkiye'nin Batı ile entegrasyonunu sağlamlaştırırken, aynı anda bölgesel özerklik arayışlarını gölgede bırakmıştır.

Özal liderliğindeki dış politika yalnızca Batı bloğu ile sınırlı kalmamış, aynı zamanda İslam dünyasına yönelik açılımları da kapsamıştır. Bu noktada, Körfez Savaşı sürecinde, Türkiye'nin İslam dünyasındaki liderliğini güçlendirme amacı, Özal'ın dış politikadaki çok yönlü yaklaşımının bir yansıması olarak değerlendiriebilir. Türkiye, savaş boyunca ekonomik ve insani yardımlar sağlayarak, İslam dünyası ile diplomatik bağlarını güçlendirmiştir. Bu süreçte, Türkiye'nin laik devlet kimliği ile İslam dünyasında bir model ülke olarak öne çıkması, Özal'ın vizyoner liderliğinin bir sonucu olarak değerlendirilebilir (Kurt, 2018). Bu yaklaşım, Türkiye'nin yalnızca diplomatik değil, ekonomik çıkarlarını da önceliklendiren bir dış politika anlayışıyla birleşmiş ve bu durum Özal'ın özellikle ekonomik diplomasiyi ön plana çıkaran stratejileriyle desteklenmiştir. Ancak Özal'ın İslam dünyasına yönelik bu ilgisinin dini saiklerden ziyade, ekonomik ve stratejik kazançlara dayandığı görüşü de yaygın olarak tartışılmıştır. Nitekim Özal, İslam ülkeleriyle din kardeşliği temelinde değil, karşılıklı çıkara dayalı bir ilişki biçimini benimsediği için, Türkiye'nin bölgesel etkinliğini bu ülkeler nezdinde artırmayı hedeflemiş; ancak bu çaba, Batı ile olan ittifak bağlarının gölgesinde sınırlı kalmıştır (Doster, 2016: 204-205). Bu durum, Türkiye'nin İslam dünyasında laik bir model olarak sunulmasının, esasen Batı'nın da desteklediği bir stratejik yönelim olduğunu göstermektedir.

Bu perspektiften bakıldığında, Özal'ın dış politika stratejisinin sadece güvenlik ve diplomatik ilişkilerle sınırlı kalmadığı, aynı zamanda ekonomik diplomasiyi de ön plana çıkardığı görülmektedir. Bu bağlamda, Özal, Körfez Savaşı sırasında Türkiye'nin ekonomik çıkarlarını korumaya ve genişletmeye yönelik adımlar atmıştır. Bölgedeki ticaret ve enerji politikalarına dair yaptığı hamleler, Türkiye'nin ekonomik büyümesine katkıda bulunmuş ve dış politikayı ekonomik çıkarlarla entegre eden bir vizyon ortaya koymuştur. Bu süreçte, Türkiye'nin dış politika öncelikleri arasında ekonomik istikrar ve kalkınma da önemli bir yer

tutmuştur (Daban, 2017). Zira Doster'in (2016: 208-209) vurguladığı gibi, Özal'ın dış politika vizyonu, ticareti ve ekonomik bağımlılığı siyasal sorunları çözmenin anahtarı olarak gören bir anlayış üzerine kuruluydu. Ancak, Körfez Savaşı sonrası Türkiye'nin uğradığı ekonomik kayıplar, bu yaklaşımın sınırlılıklarını da gözler önüne sermiştir. Ambargo politikaları ve savaşın getirdiği ekonomik tahribat, Türkiye'nin beklentilerinin aksine, kısa vadede ağır maliyetler doğurmuş, Özal'ın ekonomik diplomasiye dayalı dış politika stratejisi sorgulanmaya başlanmıştır.

Türkiye'nin AB ile ilişkileri de Özal dönemi dış politikasının önemli bir boyutunu oluşturmuştur. Özal, Türkiye'nin AB ile bütünleşmesini, hem demokratikleşme ve insan hakları alanında reformların desteklenmesi hem de ekonomik kalkınmanın bir parçası olarak görmüştür. 1987 yılında Türkiye'nin tam üyelik başvurusunu gerçekleştiren Özal, bu adımıyla Türkiye'nin Batı ile entegrasyon sürecine ivme kazandırmıştır. Ancak bu süreç, Avrupa tarafında özellikle Türkiye'nin insan hakları standartları ve demokratikleşme seviyesi ile ilgili çekinceler nedeniyle beklenen ilerlemeyi kaydedememiştir. Buna rağmen Özal, AB ile ilişkileri Türkiye'nin uluslararası itibarını artıracak stratejik bir hedef olarak görmüş ve bu doğrultuda reformlara devam etmiştir (Erdoğan, 2019). Bu bakış açısı, Özal'ın liderlik anlayışında Batı ile entegrasyon hedefinin, çok boyutlu dış politika perspektifiyle uyum içinde nasıl bir rol oynadığını göstermektedir.

Avrupa ile bütünleşme hedefleri kadar Orta Asya'daki yeni bağımsız Türk devletleriyle kurulan ilişkiler de Özal'ın dış politika anlayışının merkezinde yer almıştır. Başka bir deyişle, Özal Türkiye'yi hem Batı'nın ekonomik sistemine entegre etmeyi hem de İslam coğrafyası ve Türk cumhuriyetleriyle bağlarını güçlendirmeyi hedefleyen çok yönlü bir dış politika inşa etmeye çalışmıştır (Doster, 2016: 200-201). SSCB'nin dağılmasının ardından bağımsızlıklarını kazanan Orta Asya Türk devletleri, Özal açısından hem stratejik hem de tarihsel bir sorumluluk alanı olarak değerlendirilmiştir. Bu bağlamda, Türkiye, 1991'den itibaren Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan ve Özbekistan'ı tanıyan ilk ülkelerden biri olmuş; bu adım, bölgedeki nüfuzunu artırmakla kalmayıp, Türkiye'nin kültürel liderlik iddiasını da somutlaştırmıştır (Kara, 2012: 213-215).

Özal'ın bu yaklaşımı, yalnız ekonomik çıkarlarla sınırlı olmayan, aynı zamanda kültürel ve ideolojik bağlamda şekillenen bütüncül bir dış politika arayışına işaret etmektedir. Özen'in (2011: 126) vurguladığı üzere, Özal'ın bu politikasının amacı, Türkiye'yi yalnızca ekonomik bir aktör değil, Türk ve İslam dünyasında referans kabul edilen bir ülke konumuna taşımaktı. Çünkü bu çift yönlü dış politika anlayışıyla Özal, Türkiye'yi Batı ve Doğu arasında hem

ekonomik hem de kültürel düzlemde köprü işlevi gören bir aktör olarak konumlandırmak istiyordu. Batı ile ilişkilerinde rasyonel ve çıkar temelli bir çizgi izleyen Özal, Türk ve İslam dünyasıyla yürüttüğü ilişkilerde tarihsel ve kültürel bağları öne çıkaran bir siyasi perspektif geliştirmiştir. Bu doğrultuda, TİKA gibi kurumlar aracılığıyla kalkınma projeleri hayata geçirilmiş; boru hatları, enerji iş birlikleri ve Türkçe eğitim veren kurumlar gibi girişimlerle bölgedeki etki alanı genişletilmiştir (Bozkan, 2016: 187-189). Bu çabalar, Özal'ın ekonomik ve kültürel diplomasiyi birlikte yürüten geleneksel kalıpların dışında farklı bir siyasetçi olarak algılanmasını sağlamış ve Türkiye'nin Orta Asya politikalarının yönünü belirleyen temel stratejik çerçeveyi oluşturmuştur.

Özal'ın Orta Asya politikası, ekonomik ve kültürel ilişkilerin ötesine geçerek, siyasi düzeyde kapsamlı bir dayanışma zemini oluşturma çabasını da içermiştir. Türkiye'nin bölgesel öncülüğünü pekiştirmek adına Orta Asya Türk devletlerine sağlanan destek, bu ülkelerin uluslararası arenada daha etkin aktörler hâline gelmesini amaçlamıştır. Bu çerçevede düzenlenen Türk Devletleri Zirveleri, ortak bir siyasal söylem ve bölgesel iş birliği geliştirme yönündeki iradenin somut tezahürleri olarak dikkat çekmiştir. Türkiye, aynı zamanda NATO ve Batı ile olan ilişkilerini kullanarak bu devletlerin güvenlik ve kalkınma süreçlerine katkı sunmaya çalışmıştır (Laçiner, 2009: 193).

Bu çok boyutlu strateji, Özal'ın Türk dünyasında uzun vadeli bir liderlik hedefi taşıdığını ortaya koyarken, onun küresel ölçekte alternatif bir dış politika vizyonu geliştirme arayışını da gözler önüne sermektedir. Nitekim Özal'ın bu yöneliminin süreklilik kazanmasını engelleyen en dramatik gelişme, 1993 yılında Orta Asya'ya gerçekleştirdiği kapsamlı bir ziyaretin hemen ardından ani bir şekilde hayatını kaybetmesidir. Bu vefat, Türk dünyasıyla kurduğu ilişkilerin kurumsallaşma sürecine geçmeden önce liderlik inisiyatifinin kesintiye uğramasına yol açmış; aynı zamanda Özal'ın bölgesel vizyonunun tamamlanmadan yarım kalmasına neden olmuştur. Özen'in (2011: 128) de vurguladığı gibi, bu süreç Türkiye'nin Soğuk Savaş sonrası uluslararası düzende bağımsız bir dış politika arayışı geliştirme çabalarının erken bir evresinde önemli bir kırılmaya işaret etmektedir.

Bu çerçevede değerlendirildiğinde, Özal'ın siyasi portresi dış politikadaki hamlelerinin ötesine geçerek, toplumsal dönüşüm süreçlerini etkileyen çok boyutlu bir liderlik anlayışını yansıtmaktadır. Devlet yönetimini ekonomik perspektifle toplumsal yenilenmeyi bütünleştiren bir çerçevede ele alan Özal, iktisadi yapının dönüşümünü birey-devlet ilişkilerinin yeniden tanımlanmasıyla birlikte yürütmeyi amaçlamıştır. Serbest piyasa ekonomisine geçişi teşvik ederken bireysel özgürlükleri önceleyen bir yaklaşım sergilemiş; bu yönüyle ekonomik

reformları, toplumsal yapının daha açık, katılımcı ve küresel normlara uyumlu hâle gelmesini sağlayacak bir araç olarak kurgulamıştır. Onun siyasi anlayışında ekonomik liberalleşme, teknik bir düzenleme değil; Türkiye'nin dünyadaki konumunu yeniden kurma çabasının ayrılmaz bir parçası olarak öne çıkmıştır. Bu stratejik bakış, Özal'ı geleneksel siyasal kalıpların dışına taşıyarak hem iç politikada hem de uluslararası alanda Türkiye'nin kimliğini yeniden biçimlendirmeye çalışan dönüştürücü bir siyasi figür hâline getirmiştir.

4.5. "Muhafazakâr" Bir Elit Olarak Recep Tayyip Erdoğan

Recep Tayyip Erdoğan, son yirmi yılın Türkiye siyasetinde muhafazakâr kimliği ve dini referansları ön planda tutan bir lider görüntüsüyle belirginleşmiş ve bu yönüyle Türk siyasal kültüründe derin bir iz bırakmıştır. 26 Şubat 1954'te İstanbul'un Kasımpaşa semtinde dünyaya gelen Erdoğan, ailesiyle birlikte Türkiye'de 1950'li yıllarda hız kazanan iç göç dalgasının parçası olarak Rize'nin Güneysu ilçesinden İstanbul'a taşınmış bir sosyolojik çevrede büyümüştür. Babası Ahmet Bey'in İstanbul'a genç yaşta gelip Şirket-i Hayriye'de kaptanlık yaparak çalışma hayatına dâhil olması, ailenin şehirle kurduğu ilişkiyi şekillendirirken; annesi Tenzile Hanım'ın geleneksel yapıyı içselleştirmiş bir ev hanımı olarak aile içindeki konumu, Erdoğan'ın erken dönem toplumsal aidiyetlerinin oluşumunda belirleyici rol oynamıştır. Adını dedesi Recep Tayyip'ten alan Erdoğan, çocukluk ve ilk gençlik yıllarını hem ekonomik kıtlıkların hem de güçlü bir dini duyarlılığın belirlediği bir ortamda geçirmiştir (Çakır ve Çalmuk, 2001: 14-16).

Küçük yaşlardan itibaren ailesiyle birlikte sabah namazlarına gitmesi ve Kur'an eğitimi alması, onun gündelik yaşam pratiklerine nüfuz eden bir inanç disiplini geliştirmesine zemin hazırlamıştır. Bu inanç merkezli yaşam tarzı, yalnızca kişisel kimliğinin değil, siyasal kimliğinin de taşıyıcısı hâline gelmiş; Erdoğan'ın ilerleyen yıllarda toplumun taleplerine verdiği yanıtlar üzerinde etkili bir çerçeve kurmuştur. Siyasal tercihlerinin arka planında yer alan bu dini referanslar, aynı zamanda modernleşme ile geleneksel değerler arasında gerilim yaşayan bir toplumda karşılık bulan bir temsil imkânı olarak da öne çıkmıştır (Lashnits, 2005: 26).

Erdoğan'ın Kasımpaşa'daki çocukluğu, mahalledeki toplumsal çeşitlilik içinde biçimlenmiş; gündelik yaşamı paylaşan farklı kesimlerle kurduğu ilişkiler, onun kişisel gelişiminde belirleyici olmuştur. Bu çevrede edindiği deneyimler, erken yaşlardan itibaren dayanışma ve aidiyet duygusunu pekiştirmiştir. Futbol, bu dönemde Erdoğan için yalnızca bir oyun değil, arkadaşlık bağlarının güçlendiği ve bireysel yeteneklerin sergilendiği bir alan hâline gelmiştir. Mahalle turnuvalarındaki kaptanlık deneyimi, onun liderlik yönünü görünür kılarken;

arkadaşları arasında sağladığı birlik duygusu, topluluk içinde etkili bir figür olarak algılanmasına yol açmıştır (Akkır, 2018; Çakır ve Çalmuk, 2001: 22).

Bu erken dönem gözlemleri, Erdoğan'ın siyasette benimsediği halk merkezli yaklaşımla örtüşmektedir. Kasımpaşa gibi sınırlı imkânlara sahip bir çevrede büyümüş olması, gündelik sorunlara karşı duyarlılığını artırmış; toplumsal taleplere karşı geliştirdiği çözüm arayışları, bu deneyimlerin doğal bir uzantısı olarak şekillenmiştir. Halkın değerlerini önceleyen bu siyasal duruş, ona geniş bir destek zemini sunmuştur. Milli ve manevi değerlere yaptığı göndermeler, onu yalnızca politik bir figür değil, aynı zamanda toplumun anlam dünyasına seslenen bir aktör hâline getirmiştir (Türk, 2014: 227).

Erdoğan'ın eğitim hayatı da bu yönelimleri derinleştirmiştir. İlköğrenimine Kasımpaşa Piyale İlkokulu'nda başlayan Erdoğan, okul müdürünün yönlendirmesiyle İmam Hatip Lisesi'ne devam etmiş; burada aldığı eğitim, onun düşünsel yönünü ve dini hassasiyetlerini beslemiştir (Akkır, 2018; Çakır ve Çalmuk, 2001: 19). Bu yıllarda hitabet becerileriyle öne çıkmış; şiire ve edebiyata olan ilgisi, fikir dünyasının şekillenmesinde etkili olmuştur. Necip Fazıl Kısakürek gibi isimlerin eserlerine duyduğu ilgi, Erdoğan'ın kimliğinde iz bırakan kaynaklar arasında yer almıştır. Lise dönemindeki münazaralarda gösterdiği performans ve dini meseleler etrafında yürüttüğü tartışmalar, onun genç yaşta siyasi bir figür olarak fark edilmesine yol açmıştır (Türk, 2014: 368).

Erdoğan'ın gençlik yıllarında dikkat çeken eşiklerden biri, dönemin muhafazakâr öğrenci çevrelerinde hatırı sayılır bir etkiye sahip olan MTTB bünyesindeki faaliyetleridir. Bu yapıda üstlendiği roller, hem kolektif organizasyon kültürüne aşinalığını artırmış hem de toplumsal sorunlara karşı duyarlılığını pekiştirmiştir. MTTB çatısı altında gerçekleştirdiği etkinlikler sırasında edindiği deneyimler, onun siyasi bilinç inşasında belirleyici olmuş; toplumun değerler sistemiyle siyasal tahayyül arasındaki ilişkiye dair erken bir farkındalık geliştirmesine katkı sağlamıştır. Bu döneme dair aktarılan bir panel konuşmasında, ahlaki çözülmelere karşı değer merkezli bir söylemle dikkat çekmesi ve bu konuşmanın geniş takdir toplaması, onun kamusal hitabet becerisinin erken örneklerinden biri olarak öne çıkmaktadır. Öte yandan, arkadaş çevresinde aldığı inisiyatif ve gösterdiği yönlendirici tutum, ilerleyen yıllarda şekillenecek liderlik biçiminin ilk nüvelerini barındırmaktadır (Heper, 2013).

Lisans eğitimini Marmara Üniversitesi İktisadi ve Ticari Bilimler Fakültesi'nde tamamlayan Erdoğan, burada aldığı ekonomi ve yönetime dair derslerin siyasi altyapısını oluşturma sürecinde temel bir zemin sağladığını ifade etmiştir (Çobanoğlu, 2001). Üniversite hayatı boyunca sadece akademik bir eğitim değil, aynı zamanda sosyal yaşantı içinde aktif bir

rol üstlenmiş; böylece hem bireysel hem de toplumsal düzeyde sorumluluk alma pratiğini erken yaşlarda edinmiştir. Mezuniyetinin ardından İETT'de başladığı meslek hayatı, onun gündelik hayatın dinamiklerine daha yakından temas ettiği bir dönem olmuştur. Bu süreçte, hem çalışma arkadaşlarıyla kurduğu ilişkilerde sergilediği dürüstlük ve disiplin hem de halkla doğrudan teması, siyasal üslubuna yansıyan pragmatik gözlem gücünü beslemiştir (Akdağ, 2018). Özellikle toplu taşıma kullanıcılarıyla gerçekleştirdiği sohbetlerde gündelik sorunlara dair geliştirdiği sezgisel kavrayış, ileride uygulayacağı çözüm odaklı siyaset pratiğine yön vermiştir.

Erdoğan'ın gençlik döneminde öne çıkan bir diğer unsur, kişisel karizmasını pekiştiren doğal bir liderlik tutumudur. Akran çevresinde kendine güvenen, kararlı ve güçlü hitabet becerileriyle dikkat çeken bir figür olarak tanınmış; sorun anlarında sergilediği soğukkanlılık ve çözüm üretme kapasitesi, çevresindeki insanlar tarafından takdir edilmiştir (Lashnits, 2005: 20). Bu nitelikler, onun yalnızca gençlik çevresinde değil, daha geniş bir toplumsal bağlamda da örnek gösterilen bir kişilik olmasına katkı sağlamıştır. Bu döneme dair bir televizyon programında yaptığı açıklamada, okul yıllarındaki münazara ve hitabet yarışmalarının, kişisel gelişim sürecinde taşıdığı öneme dikkat çekmiş; bu faaliyetlerin kendisine disiplinli bir karakter kazandırdığını belirtmiştir (Çobanoğlu, 2001). Özellikle İmam Hatip Lisesi'nde aktif olarak yer aldığı kültürel ve sosyal faaliyetler, şiir ve hitabet yarışmalarında elde ettiği başarılarla birleştiğinde, onun hem estetik beğeniye hitap eden hem de toplumsal meseleleri içselleştiren bir söylem kurmasına olanak tanımıştır (Yalçın, 2014: 27). Bu yıllarda şekillenen kişilik yapısı; disiplin, azim ve sorumlulukla birleşerek Erdoğan'ı yalnızca kendi kuşağında değil, gelecekteki siyasal muhatapları nezdinde de etkili bir aktöre dönüştürmüştür.

Bu bağlamda, Erdoğan'ın kendi ifadeleri, onun karakterinin temel yapı taşlarını anlamak açısından oldukça açıklayıcıdır. Erdoğan, doğup büyüdüğü Kasımpaşa atmosferinin ve Karadenizli kimliğinin etkisiyle, sözünün arkasında duran ve halk arasında "adam gibi adam" olarak tanımlanan bir kararlılığı temsil etmektedir. Karakterini bir yandan yumuşak başlılık ve sevgi doluluğu ile tanımlarken, diğer yandan haksızlık karşısında sergilediği kesin ve tavizsiz duruşuyla dikkat çekmektedir. Bu bağlamda, Mehmet Akif'in "Yumuşak başlı isem, kim dedi uysal koyunum?" dizeleri, Erdoğan'ın siyasi mücadelelerinde sıkça kullandığı ve zorluklar karşısında sergilediği dirençli duruşu temsil eden bir metafor niteliği taşımaktadır (Çobanoğlu, 2001). Erdoğan'ın bu tavrı, seçmen tabanı nezdinde bir yandan toplumsal sorumluluk bilinciyle hareket eden bir liderlik anlayışını, diğer yandan ilkelere bağlı bir siyasal duruşu işaret etmektedir (Öksüz, 2018: 125).

Erdoğan'ın gençlik yıllarında şekillenen liderlik potansiyeli ve toplumsal duyarlılığı, ilerleyen yıllarda ailesiyle birlikte kurduğu yaşam tarzı ve değerlerle birleşerek, onun hem kişisel hem de siyasi hayatında güçlü bir temel oluşturmuştur. Bu bağlamda, Erdoğan ailesinin yaşam biçimi ve değerleri, Türkiye'de muhafazakâr ve modern unsurları bir araya getiren bir aile yapısı olarak öne çıkmıştır. Bu yapı, Erdoğan'ın siyasi kariyerine olan etkisinin yanı sıra, toplumsal bir model olarak da dikkate değerdir. Geleneksel değerlerin modern eğitim ve yaşam tarzı ile birleştirildiği bu aile yapısı, Türkiye'nin toplumsal ve siyasal dönüşüm sürecinde önemli bir sembol haline gelmiştir.

Erdoğan, 4 Temmuz 1978 tarihinde Emine Gülbaran ile evlenmiştir. Siirtli bir aileden gelen Emine Hanım, muhafazakâr ve geleneksel değerlere bağlı bir yaşam tarzı benimsemiştir. Erdoğan çiftinin bu evliliğinden dört çocukları olmuştur: Ahmet Burak, Necmettin Bilal, Esra ve Sümeyye. Çiftin çocuklarının eğitim tercihleri ve mesleki kariyerleri, Erdoğan ailesinin muhafazakâr yaşam tarzını korurken modern eğitim imkânlarından da yararlandığını göstermektedir. Büyük oğulları Ahmet Burak Erdoğan denizcilik sektöründe çalışmış, diğer oğulları Necmettin Bilal Erdoğan ise yurtdışında eğitim almıştır. Esra ve Sümeyye Erdoğan ise yükseköğrenim görerek toplumsal alanda aktif roller üstlenmiştir (Bölük, 2003: 67).

Emine hanım, eşinin siyasi kariyerinde genellikle arka planda bir destekçi olarak yer almış ve toplum nezdinde muhafazakâr bir aile yapısının temsilcisi olmuştur. Evlilikleri, Türkiye'nin sosyal ve siyasal yapısında geleneksel İslami değerlere dayalı bir aile modelinin örneği olarak kabul edilmektedir. Bu durum, özellikle başörtüsü tercihi ve toplumsal duruşu üzerinden Emine Erdoğan'ın bireysel bir figür olarak algılanmasına yol açmıştır. Ailelerinin yaşam biçimi ve çocuklarının eğitimde imam hatip okullarını tercih etmesi, Erdoğan ailesinin muhafazakâr kesimlerle olan bağını güçlendiren önemli bir unsur olarak öne çıkmaktadır (Çakır ve Çalmuk, 2001: 35-36).

Erdoğan'ın çocuklarıyla olan ilişkisi, geleneksel bir baba figürünün ötesine geçerek hem sevgi dolu hem de disiplinli bir yaklaşımı yansıtmaktadır. 2001 yılında Erdoğan çiftinin birlikte katıldığı bir TV programında, eşi Emine Hanım, Erdoğan'ın çocuklarıyla olan ilişkisini anlatırken "Tayyip Bey, çocuklarıyla vakit geçirirken onların fikirlerini önemseyen, rehberlik eden bir baba olmuştur. Çocuklarının özellikle dini ve ahlaki değerlere bağlı yetişmesi için çaba göstermiştir." ifadelerini kullanmıştır. Erdoğan ise bu konuda, "Evlatlarımız bizim en büyük zenginliğimizdir. Onları hem inancımıza hem de ülkemize faydalı bireyler olarak yetiştirmek en önemli vazifemizdir" ifadelerini kullanarak aile yapısına verdiği önemi vurgulamıştır (Çobanoğlu, 2001).

Çocuklarının eğitimlerine verdiği önem, sadece bireysel bir tercih olmaktan öte, dini ve toplumsal değerlere olan bağlılıklarının bir göstergesi olarak algılanmaktadır. Erdoğan'ın çocuklarının eğitim ve kariyer seçimleri, onların bireysel gelişimlerine odaklanırken aynı zamanda aile bağlarının muhafazakâr bir temelde şekillenmesine olanak sağlamıştır. Çocuklarının imam hatip liselerinde eğitim alması, bu değerlere bağlılıklarının bir yansımasıdır (Bölük, 2003: 67). Bu güçlü aile yapısı, Erdoğan'ın siyasi kariyerindeki toplumsal destek tabanını genişleten önemli bir unsur olmuştur. Aile yapısının toplumsal ve siyasi yansımaları, muhafazakâr aile yapısının modern yaşam tarzı ile uyumlu bir şekilde var olabileceğini göstermiştir. Erdoğan ailesi, geleneksel ve modern değerlerin bir arada olabileceğine dair topluma bir örnek teşkil ederken, bu durum Erdoğan'ın muhafazakâr seçmenlerle olan ilişkisini daha da güçlendirmiştir (Yalçın, 2014: 45). Bu bağlamda, Erdoğan'ın hem aile içindeki babalık rolü hem de toplumda muhafazakâr değerlerin savunucusu olarak ortaya çıkan liderlik figürü bir bütünlük oluşturmuştur.

Erdoğan'ın siyasete girişi, lise yıllarında içinde yetiştiği ve kendi muhafazakâr dünyasına yakın bulduğu Erbakan'ın liderliğindeki Millî Görüş hareketiyle tanışmasıyla başlamıştır. MSP gençlik kollarına katılması, onun siyasal bilincinin ve ideolojik altyapısının şekillenmesinde kritik bir rol oynamıştır (Akkır, 2018). Bu dönemde Erdoğan, Erbakan'ın İslam dünyası için birleştirici liderlik anlayışından etkilenerek, aktif olarak parti çalışmalarına katılmış ve bu süreçte hitabet yeteneğini daha da geliştirmiştir. Özellikle gençlik teşkilatlarında organize ettiği etkinlikler ve liderlik becerileri, Erdoğan'ın ileride büyük kitlelere hitap etme yeteneğinin temelini oluşturmuştur. Kızıltoprak'ın değerlendirmesine göre, Erdoğan'ın bu yıllardaki faaliyetleri, onun İslamcı ideolojiyi toplumsal dönüşüm projeleriyle bütünleştirme kapasitesinin ilk ipuçlarını vermektedir (Kızıltoprak, 2018).

Henüz genç yaşlarda siyasi hayata atılan Erdoğan, 12 Eylül sonrası Millî Görüş çizgisinde kurulan bir diğer parti olan RP içinde de aktif bir rol almıştır. Beyoğlu İlçe Başkanlığı gibi kritik görevlerde bulunarak bu partinin İstanbul'da teşkilatlanma ve taban oluşturma süreçlerine önemli katkılarda bulunmuştur. Özellikle parti örgütlenmesi ve halka temas konularında sergilediği etkin liderlik, kendisini hızla ön plana çıkarmıştır. 1985 yılında RP İstanbul İl Başkanlığı görevini üstlenmesiyle, partinin profesyonelleşme sürecinde belirleyici bir figür haline gelmiştir. 1989 yerel seçimlerinde Erdoğan'ın Beyoğlu Belediye Başkanlığına aday olması hem Millî Görüş hareketi hem de Erdoğan'ın siyasi kariyeri açısından önemli bir dönüm noktası olmuştur. Bu seçim sürecinde Erdoğan, Beyoğlu gibi sosyo-kültürel olarak çeşitlilik arz eden bir bölgede yüksek oy oranı elde etmiş, bu durum *Millî Görüş*'ün kentli seçmenle

kurabileceği potansiyele dair umutları artırmıştır. Ancak, seçim sonuçlarıyla ilgili tartışmalar Erdoğan için önemli bir mağduriyetin başlangıcı olmuştur (Türk, 2014: 17).

Seçimlerin ardından, seçim sandığında haksızlığa uğradığı iddiasıyla Seçim Kurulu'na yapılan itiraz sırasında yaşanan bir olay, Erdoğan'ın hukuki bir mağduriyet yaşamasına neden olmuştur. Seçim Kurulu'ndaki görevli hâkimin, RP heyetini terslemesi üzerine Erdoğan, sinirlenerek "Sarhoş kafayla karar veremezsin," demiştir. Bu sözler nedeniyle hâkim tarafından kendisine hakaret davası açılmış ve Erdoğan suçüstü yapılarak Sağmacılar Cezaevi'ne götürülmüştür. RP teşkilatı ile cezaevi yönetimi arasındaki anlaşma sonucu, Erdoğan koğuşa gönderilmemiş ve bir hafta revirde kaldıktan sonra tahliye edilmiştir. Hukuki bir sürecin parçası olan bu olay, aynı zamanda Erdoğan'ın siyasi iradesini daha da pekiştiren bir deneyim olmuştur. Nitekim Beyoğlu Belediye Başkanlığını şaibeli bir şekilde kaybetmesi, Erdoğan'ı teşkilat çalışmalarına daha sıkı sarılmaya yöneltmiş ve siyasi çevresinde köklü değişikliklere gitmesine neden olmuştur (Çakır ve Çalmuk, 2001: 54-55). Bu mağduriyet, ilerleyen yıllarda Erdoğan'ın kamuoyu nezdinde daha geniş bir destek tabanı oluşturmasına zemin hazırlayan bir unsur olarak değerlendirilebilir.

Erdoğan'ın yerel siyasette edindiği tecrübeler ve halkla kurduğu güçlü bağ, 1990'lı yıllarda Türkiye'de yaşanan siyasi istikrarsızlık ortamında RP'nin alternatif bir siyasi güç olarak yükselişinde kritik bir rol oynamıştır. Bu dönemde Türkiye, ekonomik krizler, koalisyon hükümetlerinin yarattığı yönetim zaafiyetleri ve toplumsal kutuplaşmalarla şekillenen bir siyasi atmosfer içindeydi. Koalisyonların sık sık değişmesi, yönetimde sürekliliğin sağlanamamasına neden olurken, enflasyon ve ekonomik belirsizlikler halk nezdinde büyük bir güvensizlik ortamı yaratmıştır (Bulut, 2021: 92). Bu bağlamda, PKK terör örgütüyle mücadele kapsamında alınan güvenlik tedbirleri ve bölgesel çatışmalar, özellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde ekonomik ve sosyal krizleri daha da derinleştirmiştir. Devletin merkezî otoritesine duyulan güvenin sarsıldığı ve merkez sağın giderek etkisizleşmeye başladığı bu süreçte, RP sistemin dışında kalan kesimlerin kendilerini ifade edebileceği bir siyasi aktör olarak ön plana çıkmıştır (Türk, 2014: 243).

Bu çerçevede RP'nin yükselişi, merkezdeki siyasi boşluğun bir sonucu olarak toplumsal tabanında genişleyen muhafazakâr ve dindar seçmenin kendini temsil edecek bir güç arayışına girmesiyle açıklanabilir. Erdoğan gibi isimler, bu süreçte halkın değişim talebine yanıt veren, yerelden yükselen ve taban siyasetiyle şekillenen karizmatik liderler olarak sivrilmiştir (Çakır ve Çalmuk, 2001: 107-108). Bu noktada, Erdoğan'ın siyasi hayatındaki en önemli dönüm noktasının, 1994 yılında ülkenin en büyük kenti İstanbul'da belediye başkanlığını kazanmasıyla

gerçekleştiği söylenebilir. Erdoğan, 27 Mart 1994 yerel seçimlerinde RP adayı olarak İBB Başkanı seçildiğinde, Türkiye siyasetinde yeni bir dönemin başlangıcına işaret eden bir figür olarak dikkat çekmiştir. Bu seçim, yalnızca onun kişisel siyasi kariyerinde bir dönüm noktası olmakla kalmamış, aynı zamanda RP'nin Türkiye'deki siyasal yükselişini gözler önüne seren önemli bir gelişme olarak değerlendirilmiştir (Koyuncu, 2014: 80).

Erdoğan, seçimlerde %25,19 oy alarak birinci olurken, ANAP adayı İlhan Kesici %22,14, SHP adayı Zülfü Livaneli %20,30, DYP adayı Bedrettin Dalan ise %15,46 oranında oy almıştır (YSK, 1994). Bu seçim sonuçları, 1990'lı yıllardaki merkez sağın parçalı yapısının Türkiye siyasetindeki etkilerini gözler önüne seren önemli bir örnek teşkil etmektedir. ANAP ve DYP gibi merkez sağ partilerinin birbirine yakın oy oranlarıyla seçime ayrı ayrı katılması, oyların bölünmesine ve RP'nin İstanbul'da birinci çıkmasına neden olmuştur. Merkez sağın bu parçalı yapısı, 1990'lar boyunca Türkiye'de siyasal istikrarsızlığa zemin hazırlamış ve RP gibi alternatif sağ partilere güç kazandırarak yeni bir siyasi dönüşüm sürecinin önünü açmıştır. Bu bağlamda, 1994 İstanbul seçimleri, sadece bir belediye başkanlığı yarışı olmanın ötesinde, Türkiye'de siyasi dengelerin nasıl şekilleneceğine dair önemli ipuçları vermiştir (Bulut, 2021: 98). Erdoğan'ın İBB Başkanı olarak seçilmesi, bu dönüşümün en görünür yansımalarından biri olmuş ve onu kısa süre içinde ulusal çapta bir lider haline getiren süreci başlatmıştır.

Bu siyasi dönüşüm sürecinin bir diğer önemli boyutu ise, Erdoğan'ın seçim zaferinin kamuoyu ve medya tarafından nasıl karşılandığı olmuştur. Erdoğan'ın belediye başkanlığını kazanması, medyada farklı açılardan ele alınmıştır. Seçim sonuçları, yalnızca Erdoğan'ın kişisel başarısı olarak değil, Türkiye'de siyasi dengelerin değiştiğinin bir göstergesi olarak yorumlanmıştır. Seküler basında, RP'nin İstanbul gibi büyük bir metropolde iktidara gelmesi "İslamcı siyasetin yükselişi" olarak yorumlanırken, muhafazakâr medya, Erdoğan'ın seçim zaferini "halkın değişim talebinin bir yansıması" olarak değerlendirmiştir. Özellikle ana akım medya, RP'nin başarısını yeterince öngörememiş ve bu durumu analiz etmekte yetersiz kalmıştır (Çakır, 2021). Bu bağlamda, Erdoğan'ın seçim zaferi, siyasal İslam'ın yükselişi bağlamında Türkiye'nin sosyopolitik dengelerindeki değişime yönelik çeşitli tartışmaları beraberinde getirmiştir.

İBB Başkanlığı döneminde sergilediği yönetim anlayışı ve halkla doğrudan kurduğu iletişim, Erdoğan'ı RP içinde farklı bir konuma taşırken, onu klasik Millî Görüş çizgisinden daha pragmatik ve kitlelere hitap eden bir siyaset anlayışına yöneltmiştir. Böylelikle Erdoğan, RP'nin geleneksel ideolojik çerçevesini aşarak, hizmet odaklı ve toplumun geniş kesimlerini kucaklayan bir siyaset dili geliştirmiş ve bu yaklaşımı, Türkiye'de siyasal İslam'ın

dönüşümünde belirleyici bir unsur haline gelmiştir (Türk, 2014: 316). Özellikle ulaşım, su ve çöp gibi İstanbul'un kronikleşmiş sorunlarına getirdiği çözümler, halk nezdinde onu başarılı bir yönetici olarak konumlandırmış ve karizmatik bir lider algısını güçlendirmiştir. Erdoğan'ın popülerliği yalnızca belediyecilik başarısından kaynaklanmamaktadır. Yerel yönetimler düzeyinde geliştirdiği "hizmet odaklı" siyaset anlayışı, siyasal İslam'ın kentsel alanlardaki etkinliğini artırmış ve RP'nin toplumsal tabanını genişletmiştir. Bu süreçte Erdoğan, RP içerisindeki geleneksel Millî Görüş çizgisinden farklı olarak, siyasetin merkeze daha yakın bir eksene oturtulması gerektiğini savunmuş, ideolojik sertlik yerine pragmatizmi öne çıkaran bir söylem geliştirmiştir (Bulut, 2021: 76). Bu bağlamda Erdoğan, RP içinde farklı kanatların rekabet ettiği bir dönemde, yenilikçi ve çözüm odaklı siyaset anlayışını temsil eden bir figür olarak ön plana çıkmıştır.

Erdoğan'ın belediye başkanlığı süreci, AK Parti'nin ilerleyen yıllarda inşa edeceği ulusal kimlik anlayışının temellerini de şekillendirmiştir. Koyuncu'ya (2014: 16) göre, bu dönem Erdoğan'ın modernist İslamcı stratejiler çerçevesinde "hizmet belediyeciliği" anlayışı ile kentli muhafazakâr seçmen üzerinde sembolik sermaye biriktirmesine olanak tanımıştır. Erdoğan'ın, belediyecilik hizmetlerini halkla doğrudan temas kurarak gerçekleştirmesi, hem elitlerle halk arasında kurulmuş olan geleneksel ayrımın sorgulanmasına neden olmuş, hem de İslami bir yaşam tarzını modern şehir yaşamı ile uyumlu kılan bir yönetim pratiği ortaya koymuştur. Bu yönetim tarzı, kentsel modernlik ile dini kimlik arasında bir sentez üretmiş, AK Parti'nin ileride geliştireceği ulusal kimlik kurgusunda dinin meşruiyet kazanmasına yönelik önemli bir zemin oluşturmuştur. Böylece Erdoğan, yerel yönetimlerdeki başarısını, ulusal düzeyde yeni bir kimlik inşasıyla bütünleştiren öncü bir siyasi aktör haline gelmiştir.

Ancak, Erdoğan'ın yerel yönetimlerdeki başarısı ve RP içindeki çözüm odaklı siyaseti savunan tutumu, 1997'de başlayan 28 Şubat sürecinde onu ve partisinin belediyelerini doğrudan hedef haline getirmiştir. Laiklik eksenli müdahalelerin yoğunlaştığı bu süreçte, Refah'lı belediyeler "irticai faaliyetlerin odağı" olarak hedef alınmış, İslamcı söylem kullanan siyasetçilere yönelik yargı süreçleri hız kazanmıştır (Kentel, 2016: 133). Erdoğan'ın RP içinde "merkez sağa yakın" bir çizgi izleme çabası bile, askeri ve bürokratik vesayet tarafından tehdit olarak algılanmış ve bu durum, onun giderek artan baskılara maruz kalmasına neden olmuştur (Yılmaz, 2001: 273). Bu bağlamda, Erdoğan'ın İBB Başkanlığı dönemi, sadece yerel yönetim başarısıyla değil, aynı zamanda İslamcı siyasetin dönüşümüne dair verdiği sinyallerle de önem taşımaktadır. Belediyecilikte sergilediği yönetim anlayışı, onu geleneksel İslamcı çizgiden farklı bir noktaya taşımış; ancak bu farklılık bile onun sistemin hedefi olmasını

engelleyememiştir. Özellikle 28 Şubat süreciyle birlikte Erdoğan, bir belediye başkanı olmanın ötesinde devletin sistematik baskılarına maruz kalan bir siyasi figür haline gelmiş ve İslamcı siyasetin dönüşüm sürecindeki en önemli aktörlerden biri olarak ön plana çıkmıştır (Yılmaz, 2001: 134). Daha açık ifade etmek gerekirse, Erdoğan'ın belediye başkanlığı dönemi, kendine özgü belediyecilik anlayışı ve yaşadığı mağduriyetler dikkate alındığında, onun Türkiye'nin siyasi liderliği için gerekli olan deneyimi kazandığı bir süreç olmuştur.

Erdoğan'ın yerel yönetimlerdeki performansı ve İslamcı siyasete getirdiği daha ılımlı, merkeze yakın duruş, onu hem parti içindeki geleneksel yapıyla hem de dışarıdan gelen sistematik baskılarla karşı karşıya bırakmıştır. Özellikle 28 Şubat sürecinin yaklaşan ayak sesleriyle birlikte bu yeni siyaset tarzı, tehdit algılarını daha da tetiklemiş; Erdoğan, hem RP içinde dönüşümü temsil eden bir figür olarak hem de devletin "irtica" ile mücadele adı altında yürüttüğü müdahale politikasının hedeflerinden biri olarak konumlanmıştır.

İşte tam da bu siyasal ve toplumsal gerilim ortamında, Türkiye'nin modern siyasi tarihinde derin izler bırakan 28 Şubat süreci sahneye çıkmıştır. Bu süreç yalnızca askeri bir müdahale olarak değil, aynı zamanda devletin çeşitli kurumları aracılığıyla yürüttüğü kapsamlı bir toplumsal mühendislik projesi olarak değerlendirilmektedir. 28 Şubat 1997'de gerçekleştirilen MGK toplantısında alınan kararlar, Türkiye'de "irtica tehdidine" karşı sert önlemler içermiş ve RP'ye yönelik sistematik baskıların başlangıcını oluşturmuştur (Çakır ve Çalmuk, 2001: 75). Bu gelişmeler, RP'nin kapatılmasına ve İslamcı kimlik taşıyan siyasetçilerin yargılanmasına zemin hazırlamış; kamusal alandaki dindar kimliklerin görünürlüğünü hedef alan hukuki ve idari düzenlemelerle kurumsallaştırılmıştır. Bu bağlamda, RP'nin en güçlü belediye başkanlarından biri olan Erdoğan da sürecin en doğrudan mağdurlarından biri hâline gelmiştir (Yılmaz, 2001: 149-150).

Bu dönemde RP ve ona bağlı belediyeler, özellikle laiklik hassasiyetleri üzerinden sistematik bir baskı altına alınırken, Erdoğan'ın İBB Başkanı olarak hayata geçirdiği projeler dahi "irticai faaliyet" kapsamında değerlendirilmiş ve yoğun eleştirilere maruz kalmıştır. Bu siyasi atmosferde, Erdoğan'ın kamuoyu önündeki her söylemi ve icraatı dikkatle izlenmiş, özellikle dini referanslar içeren ifadeleri yargı sürecine konu olacak ölçüde hassaslaştırılmıştır. Nitekim bu gerilimli süreç, Aralık 1997'de Siirt'te yaptığı bir meydan konuşmasında Ziya Gökalp'e ait bir şiiri seslendirmesiyle yeni bir boyut kazanmıştır. Şiirde yer alan "Minareler süngü, kubbeler miğfer / Camiler kışlamız, müminler asker / Bu ilâhî ordu dinimi bekler / Allahu Ekber, Allahu Ekber" dizeleri nedeniyle, Erdoğan hakkında halkı dinî ve etnik

farklılıklar temelinde kin ve düşmanlığa tahrik ettiği gerekçesiyle Devlet Güvenlik Mahkemesi'nde dava açılmış ve 10 ay hapis cezasına çarptırılmıştır (Yılmaz, 2001: 132-134).

Aldığı cezanın infazını Pınarhisar Cezaevinde geçiren Erdoğan'a yönelik yargı süreci, sadece hukuki bir dava değil, aynı zamanda siyasetten dışlanma girişimi olarak değerlendirilmiştir. Mahkeme süreci boyunca, basın organları davaya büyük ilgi göstermiş, bazı medya kuruluşları Erdoğan'ı "laiklik karşıtı bir figür" olarak resmederken, muhafazakâr kesimde ona yönelik destek dalgası giderek büyümüştür. Özellikle, Erdoğan'ın mahkûmiyet kararının ardından Hürriyet gazetesinin 23 Eylül 1998 tarihinde attığı "Artık Muhtar Bile Olamaz!" manşeti, onun siyaset dışına itilmesi gerektiğine yönelik bir mesaj olarak algılanmıştır. Bu manşet, askeri vesayetin ve medya elitlerinin, Erdoğan'ı sistemin dışına itme çabalarının bir yansıması olarak yorumlanmıştır (Besli ve Özbay, 2010: 203-204).

Dönemin medya çevrelerinin Erdoğan'a yönelik eleştirel tutumu, beklenenin aksine kamuoyunda ona yönelik bir mağduriyet algısının güçlenmesine yol açmıştır. Bu süreçte, yerel yönetim alanındaki uygulamaları ve toplumla kurduğu etkileşim, Erdoğan'ın siyasal alanda kalıcı bir aktör olarak konumlanmasını sağlamıştır. Yerel düzeyde elde ettiği bu başarılar, onu belediye yöneticisi kimliğinin ötesine taşıyarak ulusal ölçekte geniş bir seçmen desteğine sahip bir siyasetçi haline getirmiştir (Öksüz, 2018: 180-181). Erdoğan'ın cezaevi sürecindeki tutumu ise, bireysel bir mağduriyetin ötesinde, siyasi bir direnç ve liderlik göstergesi olarak değerlendirilmiştir. Heper'in (2013) belirttiği üzere, bu tutum hem Türkiye'nin demokratikleşme sürecindeki kurumsal aksaklıklara dikkat çekmiş hem de devletin otoriter eğilimlerine karşı sembolik bir itiraz biçimi olarak yorumlanmıştır. Bu dönüm noktası, Erdoğan'ın siyasal kariyerinde önemli bir eşiği temsil etmiş ve kamuoyundaki meşruiyetini pekiştirerek liderlik iddiasını güçlendirmiştir.

RP'nin 1998 yılında kapatılmasının ardından, Millî Görüş çizgisinin devamı niteliğinde FP kurulmuş, ancak bu parti, RP'de zaten belirginleşmeye başlamış olan iki farklı siyasal eğilimin çatışma alanına dönüşmüştür. Bu siyasi dönüşüm süreci devam ederken, Erdoğan'ın hapishanedeki duruşu ve halk nezdinde artan popülaritesi, FP içinde zaten var olan gelenekçi-yenilikçi ayrımını daha da belirginleştiren bir etken haline gelmiştir. *Milli Görüş*ün siyasi yasaklı lideri Erbakan'a sadakat gösteren geleneksel kanat, siyasal İslam'ın ideolojik ve söylemsel çizgisini koruyarak, Millî Görüş hareketinin temel prensiplerine sadık kalmayı savunurken, Abdullah Gül, Bülent Arınç ve Abdüllatif Şener gibi partinin önemli isimlerinden oluşan yenilikçi kanat, özellikle Erdoğan'ın İBB Başkanı olarak sergilediği hizmet odaklı,

pragmatik ve geniş kitlelere hitap eden yönetim anlayışını örnek alarak, merkez sağa daha yakın bir siyasal söylem geliştirme gerekliliğini vurgulamıştır (Bölük, 2003).

Millî Görüş hareketi içerisinde yaşanan ayrışma, Türkiye siyasetinde dönüştürücü bir kırılma noktası olarak değerlendirilmektedir. FP çatısı altında belirginleşen "gelenekçi" ve "yenilikçi" kanatlar arasındaki ideolojik gerilim giderek derinleşirken, Erdoğan'ın belediye başkanlığı döneminde elde ettiği toplumsal destek ve 28 Şubat sürecinde yaşadığı siyasi mağduriyet, onu halk nezdinde karizmatik bir lider figürüne dönüştürmüştür. Bu durum, FP içindeki yenilikçilerin argümanlarını güçlendirirken Erdoğan'ın yükselen popülaritesi, hareketin geleneksel kalıplarından sıyrılarak daha geniş bir seçmen kitlesine hitap edebilecek yeni bir siyasi yapılanmanın mümkün olduğunu ortaya koymuştur (Çakır ve Çalmuk, 2001: 191-192).

Bu çerçevede, siyasal İslam'ın dar bir ideolojik alana hapsedilmesinin toplumsal desteği zayıflattığını düşünen yenilikçi kanat, merkez sağla temas kurabilen ve daha kapsayıcı bir siyaset anlayışının gerekliliğini öne çıkarmıştır. Yenilikçiler, Erdoğan liderliğinde yeni bir siyasi oluşumun kaçınılmaz hale geldiği düşüncesiyle çalışmalarını yoğunlaştırmış; FP'nin Anayasa Mahkemesi tarafından kapatılması bu ayrışmayı belirginleştirmiştir (Çakır ve Çalmuk, 2001: 192). Erdoğan'ın hapse girmesi ve siyasi yasaklı konuma düşmesi ise, onu siyaset dışına itmekten ziyade kamuoyunda bir "mağdur lider" imajıyla öne çıkarmış ve etrafında geniş bir toplumsal destek tabanının şekillenmesine zemin hazırlamıştır. Sonuç olarak, 2001 yılında Erdoğan ve yakın çevresi, "Millî Görüş gömleğini çıkararak" (Milliyet, 2003) geleneksel İslamcı çizgiden uzaklaşmış ve merkez sağın parçalanmış siyasal yapısının yarattığı boşluğu değerlendirerek, yeni bir siyasal dönemin başlangıcını simgeleyen AK Parti'yi kurmuştur.

Bu siyasi dönüşümün hemen öncesinde ise, Türkiye derin bir ekonomik kriz ve siyasi istikrarsızlık sürecinden geçmekteydi; bu ortam, halkın mevcut düzene olan güvenini sarsarken, yeni bir siyasi alternatifin doğuşuna bir anlamda zemin hazırlamıştır. Çünkü 2001 ekonomik krizi hem ekonomik hem de siyasi alanda köklü bir değişim ihtiyacını ortaya çıkarmıştır. Kriz, bankacılık sisteminde ciddi bir çöküşe yol açarken, toplum genelinde derin bir güvensizlik ve istikrarsızlık hissiyatının yayılmasına neden olmuştur (Türk, 2014: 212). Bu kriz, mevcut siyasi düzenin sorgulanmasına ve yeni bir siyasi liderlik arayışına zemin hazırlamıştır. Erdoğan'ın liderliğindeki AK Parti, bu bağlamda, "muhafazakâr demokrat" bir kimlikle sahneye çıkarak geniş bir toplumsal tabana hitap etmeyi başarmıştır. Erdoğan, belediye başkanlığı döneminden itibaren kazandığı yönetim tecrübesi ve karizmatik liderlik özellikleriyle, halkın güvenini

kazanmış ve AK Parti'yi Türkiye'nin en güçlü siyasi hareketlerinden biri haline getirmiştir (Bulut, 2021: 14-15).

2001 yılında yaşanan ekonomik ve siyasi krizler, Türkiye toplumunda mevcut siyasal düzene yönelik güven kaybını derinleştirirken, aynı zamanda güçlü, kararlı ve çözüm odaklı bir lider arayışını öne çıkarmıştır. Tarihsel olarak kriz dönemleri, toplumsal belirsizlikler karşısında "kurtarıcı" olarak algılanan liderlerin yükselişine zemin hazırlamıştır; Türkiye'de de bu dinamik, yeni bir siyasal yönelişin oluşumunda etkili olmuştur. Bu kırılgan atmosferde kurulan AK Parti, değişim talebine seslenen söylemleri ve toplumsal beklentileri merkeze alan yaklaşımıyla kısa sürede geniş bir destek tabanı oluşturmuştur. Erdoğan'ın liderliğinde şekillenen bu yeni siyasal hareket, farklı toplumsal kesimlerle temas kurarak siyasette bir yeniden yapılanma sürecinin önünü açmıştır. Erdoğan'ın halkla doğrudan iletişim kurma biçimi, kriz dönemlerindeki kararlılığı ve sosyal adalet vurgusu, onu yalnızca bir siyasi aktör değil, aynı zamanda istikrar ve yön arayışındaki geniş kitleler açısından sembolik bir lider konumuna taşımıştır (Kızıltoprak, 2018).

Bu toplumsal yönelime karşılık veren Erdoğan'ın liderlik tarzı, popülist unsurları muhafazakâr değerlerle harmanlarken, pragmatik kararlarıyla milliyetçi söylemi ve Batı'yla kurulan temkinli diplomatik ilişkileri aynı siyasal çizgide bir araya getirmiştir. Besli ve Özbay'a (2010: 272) göre, Türk toplumunda liderden beklenen en belirgin nitelikler arasında karizmatik duruş öne çıkmakta; Erdoğan ise bu beklentiyi karşılayan bir siyasal figür olarak değerlendirilmektedir. Duman ve Kasımoğlu'nun (2023) belirttiği üzere, onun çalışkanlık, cesaret, güven ve mütevazılıkla şekillenen kişisel özellikleri, geleneksel değerlerle bütünleşerek karizmatik liderlik algısını güçlendirmiştir. Bu unsurlar, Erdoğan'ı kriz koşullarında ortaya çıkan geçici bir figürden ziyade, yeni bir siyasal dönemin taşıyıcısı ve toplumsal dönüşüm arayışına yanıt veren bir lider konumuna taşımıştır.

Bu karizmatik liderlik anlayışını toplumla kurduğu duygusal bağ ve etkili söylem stratejileriyle pekiştiren Erdoğan'ın siyasi söyleminde dini ve kültürel referansların öne çıkması, muhafazakâr kitlelerle olan bağını güçlendiren temel unsurlar arasında yer almıştır. Göksu'ya (2019) göre, onun hitabet yeteneği, gündelik hayatın içinden gelen ifadeleri kullanma becerisi ve halkın dertlerini doğrudan sahiplenme stratejisi, seçmen sadakatini güçlendiren önemli unsurlar arasında yer almaktadır. Diğer bir ifadeyle, Erdoğan'ın söyleminde halkın gündelik hayatına dair meseleleri öne çıkarması ve "biz" söylemini vurgulayarak kolektif bir aidiyet duygusu inşa etmesi, onun popülist liderlik anlayışının temel bileşenlerinden biri olmuştur. Popülist liderlik perspektifinden bakıldığında, Erdoğan'ın halkı "biz" ve "onlar"

olarak ayrıştırarak söylem üretmesi, onun siyaset tarzının temel taşlarından biri olmuştur. Bu noktada, Erdoğan'ın 28 Şubat sürecinde yaşadığı siyasi baskılar ve maruz kaldığı hukuki süreçler, onun liderlik karakteristiğini daha da belirginleştiren unsurlar olmuştur. 1997'de RP'nin kapatılması ve ardından FP'nin de benzer şekilde hedef alınması, siyasal İslam'ın sistem dışına itilmek istendiğini gösteren gelişmeler olarak değerlendirilirken, Erdoğan bu süreçte geri çekilmek yerine siyasi varlığını ve söylemini güçlendiren bir lider profili sergilemiştir.

Bu bağlamda, Erdoğan'ın liderlik modelinin temel dinamiklerinden biri, halkın onunla kurduğu psikolojik özdeşleşmedir. Bu özdeşleşme, sadece bir lidere duyulan siyasi bağlılıkla sınırlı kalmayıp, aynı zamanda ortak bir değerler dünyasında gelişen derin bir aidiyet hissini de içinde barındırmaktadır. Kızıltoprak'a (2018) göre, Erdoğan, siyasi bir aktör olmanın ötesinde, kendisini destekleyen kesimlerin kültürel kodlarıyla bütünleşmiş bir lider profili sergilemektedir. Bu bütünleşme, onun popülist söylemi, güçlü hitabeti ve seçmenle kurduğu doğrudan ilişki üzerinden pekişmiştir. Özellikle 1997 yılında Siirt'te gerçekleştirdiği bir konuşma nedeniyle aldığı hapis cezası, Erdoğan'ı siyasetten dışlamak amacı taşıyan bir müdahale olarak değerlendirilmiştir. Bu gelişme, onun halkla olan bağını zayıflatmak yerine güçlendirmiş, mağduriyet teması etrafında şekillenen yeni bir liderlik anlatısının doğmasına zemin hazırlamıştır. Pınarhisar Cezaevi'nde geçirdiği süre boyunca Erdoğan, yalnızca siyasi yasaklı bir figür olarak değil, aynı zamanda halkın değerlerini temsil eden ve sistemin dışlayıcı tavrına karşı direnen bir aktör olarak algılanmıştır. Göksu'ya (2019) göre, bu süreçte oluşan mağduriyet söylemi, Erdoğan'ın liderlik tarzını duygusal bağın ötesine taşıyarak, kriz anlarında çözüm üretebilen, kararlılık gösterebilen ve geniş kesimlerin beklentilerine yanıt verebilen bir siyasi yapıya evrilmesini sağlamıştır.

Bununla birlikte, Öksüz (2018), Erdoğan'ı mağduriyet söylemi ve halkla kurduğu bağla sınırlı bir çerçevede değerlendirmek yerine, karizmatik, dönüştürücü ve stratejik liderlik niteliklerine sahip bir figür olarak tanımlamaktadır. Öksüz, siyasal istikrarsızlık ve ekonomik sorunlarla mücadele sürecinde sergilediği dirençle Erdoğan'ın liderlik algısını sıradan bir popülist siyasetçinin ötesine taşıyarak, kamuoyunda çözüm odaklı ve yön gösterici bir aktör olmasını sağladığını belirtmektedir. Özellikle 28 Şubat süreci bağlamında ortaya koyduğu tavır, siyasi baskılara karşı geri adım atmayan bir duruşu temsil etmiş; bu da onun cesur, kararlı ve mücadeleci bir lider olarak geniş toplum kesimlerinde karşılık bulmasını sağlamıştır. Söz konusu özellikler, AK Parti'nin kurumsallaşma sürecinde Erdoğan'ın halkla kurduğu bağın güçlenmesine ve partinin yükselişinde belirleyici bir rol üstlenmesine katkıda bulunmuştur.

Erdoğan'ın siyasal üslubu ve liderlik karakteri, büyük ölçüde tarihsel kırılma anlarıyla şekillenmiş; zaman içinde bu deneyimlerin etkisiyle dönüşerek belirginleşmiştir. Özellikle yüksek siyasal gerilim anlarında sergilediği pragmatik esneklik, karar alma süreçlerine doğrudan yansımış; bu durum, kamuoyunda liderlik imajını pekiştiren başlıca unsurlardan biri olmuştur. Bu bağlamda 2007'deki e-muhtıra girişimi, 2013 Gezi Parkı protestoları ve 2016'daki darbe teşebbüsü, Erdoğan'ın siyasal kariyerinde kritik eşikler olarak öne çıkmaktadır. Bu üç olay, yalnızca konjonktürel krizler olmaktan öte, Erdoğan'ın siyasal tutum ve reflekslerini dönüştüren yapısal etkiler yaratmıştır. Özellikle 15 Temmuz darbe girişimi gecesinde halkı doğrudan sokağa davet eden tutumu, Erdoğan'ın siyasal meşruiyetini geleneksel kurumlar üzerinden değil, doğrudan halk iradesine dayandıran temsil anlayışını görünür kılmıştır (Balcı ve Efe, 2021).

Ancak Erdoğan'ın liderliğini salt kriz dönemleriyle sınırlı bir bağlamda ele almak, onun siyasal inşa kapasitesini kavramakta yetersiz kalır. Zira Erdoğan, eşzamanlı olarak muhafazakâr değerler ekseninde biçimlenen bir siyasal tahayyül geliştirmiş ve bu değerler sistemini siyasal söyleminin asli bileşenlerinden biri hâline getirmiştir. Aile kurumu, mahremiyet olgusu, tarihsel süreklilik ve toplumsal hafıza gibi kavramlara yaptığı vurgular, bu değer evreninin temelini oluşturur. "Aile bizim için önemlidir, mahremiyet bizim için önemlidir, tarih ve tarihi şahsiyetlerin manevi değerleri bizim için son derece önemlidir" şeklindeki beyanı, bu değer sisteminin sınırlarını ve önceliklerini açık biçimde ortaya koymaktadır. Erdoğan'ın bu söylemi, kendisini medeniyet inşasının bir devamı olarak gören bir milletin temsilcisi olarak konumlandırma çabasını da yansıtır; zira burada vurgulanan aidiyet, köksüzlük değil, tarihsel süreklilikle beslenen bir siyasal kimliktir (Habertürk, 2011).

Erdoğan'ın muhafazakârlığı, katı bir muhafazakârlıktan ziyade özgürlükler ve demokratik temsil gibi modern siyasal değerlerle çatışmayan aksine zamanın ruhuna göre dönüşen ve yenilenen muhafazakârlıktır. Bu bağlamda, kendisini "muhafazakâr olduğu kadar demokrat" olarak tanımlarken, farklı düşüncelerin ifade edilmesine verdiği önemi vurgulamış; başkalarının kutsalına hakaret içermediği sürece fikir özgürlüğünü savunduklarını dile getirmiştir (Habertürk, 2011). Bu yaklaşım, onun geleneksel değerlerle modern yönetişim anlayışını harmanlama çabasının bir göstergesi olarak okunabilir. Bu çerçevede Erdoğan, hem değerlerine bağlı bir lider imajı çizmiş hem de toplumsal çeşitliliğe hitap edebilen bir siyasal aktöre dönüşmüştür. Onun muhafazakârlığı, salt dini ya da geleneksel kodlarla sınırlı kalmayıp, toplumsal aidiyet, güçlü devlet vurgusu ve kalkınmacı anlayışla bütünleşen daha geniş bir siyasal tahayyül sunar (Kızıltoprak, 2018).

Türkiye merkez sağının uzun süredir taşıdığı popülist ve halkçı söylem, Erdoğan'ın muhafazakârlık anlayışında yeni bir biçimle yeniden hayat bulmuştur. Bu anlayış, geleneksel sağın sistem içi duruşundan farklı olarak, mevcut düzene yönelik güçlü bir eleştirellik barındırmakta; "millet iradesi"ni yücelten bir demokrasi söylemiyle birleşmektedir. Erdoğan, bir taraftan halkın doğrudan temsiline vurgu yaparak siyasal meşruiyetini pekiştirirken, öte yandan seçkinci ve bürokratik vesayet yapılarına karşı sert bir muhalefet hattı kurmuştur. AK Parti'nin kuruluş süreciyle birlikte yeniden inşa edilen muhafazakâr kimlik, salt dini referanslarla sınırlı kalmamış; milliyetçi vurgular ve kalkınmacı ideallerle zenginleştirilerek, daha geniş bir toplumsal yelpazeye hitap edebilecek bir siyasal dile dönüştürülmüştür. "Büyük Türkiye" söylemi ve tarihsel referanslarla örülü siyasi anlatı ise, bu kimliğin toplumsal karşılığını pekiştiren temel unsurlar arasında yer almıştır (Türk, 2014: 260).

Akdoğan'a (2004: 85) göre Erdoğan'ın siyasal karakteri, geleneksel sağ siyasetin devamı olmanın ötesinde, muhafazakârlığın hem yerel hem de küresel dönüşüm dinamiklerine uygun biçimde yeniden yorumlandığı bir çerçeveye oturmaktadır. Bu dönüşüm, demokratik katılımı ve ekonomik özgürlükleri önceleyen bir siyasal tahayyülün parçası olarak Erdoğan'ın liderliğine yön vermiştir. Akdoğan'ın (2004: 53-54) ifadesiyle, bu yaklaşım "geleneğin modern inşası" olarak tanımlanabilir; zira burada muhafazakârlık, toplumsal değerleri korurken bireysel özgürlükleri gözeten bir denge arayışına dayanmaktadır. Böylece Erdoğan, muhafazakâr siyaseti demokratikleşme süreciyle bütünleştiren bir lider olarak Türkiye sağının evriminde belirleyici bir rol üstlenmiştir.

Erdoğan'ın muhafazakâr liderlik tarzı, Batı'daki geleneksel muhafazakârlıktan da ciddi biçimde ayrışmaktadır. Göksu'nun (2019) belirttiği gibi, Avrupa'daki muhafazakâr liderler genellikle statükoyu koruma eğilimindeyken, Erdoğan'ın yaklaşımı toplumsal dönüşümü yönlendirmeye odaklanmış daha dinamik bir yapıya sahiptir. Türk siyasi tarihinde muhafazakâr siyasi elitlerin çoğu sistemin devamını öncelemişken, Erdoğan bu sınırları zorlayarak, muhafazakârlığı toplumun değişim talebiyle uyumlu hale getirmeye çalışmıştır. Türk'e (2014: 215) göre onun bu yaklaşımı, milliyetçilik, dindarlık ve kalkınmacılık eksenlerini bir arada barındıran daha esnek bir muhafazakâr siyasi anlayışa işaret etmektedir. Bu bakımdan Erdoğan'ın siyaseti, muhafazakâr seçmeni konsolide etmenin yanı sıra siyasetin merkezini yeniden tanımlamaya yönelik güçlü bir hamleye dönüşmüştür. Bu noktada, Kızıltoprak (2018) da Erdoğan'ı, sağ-muhafazakâr siyaseti kitleselleştiren, geleneksel sağın sınırlarını genişleten bir aktör olarak değerlendirmektedir. Böylece Erdoğan'ın muhafazakârlığı, dar ideolojik çerçevelerden sıyrılarak, geniş halk kesimlerini kapsayan yeni bir siyasal form kazanmıştır.

Bu muhafazakâr dönüşüm, Erdoğan'ın siyasette üstlendiği rolü daha geniş bir bağlama yerleştirirken, onu klasik sağ liderlik kalıplarının dışına taşıyan bir süreci de beraberinde getirmiştir. Tam da bu zeminde, 2002 seçimleriyle birlikte Türkiye'de siyasal liderliğin niteliğinde belirgin bir değişim yaşanmış; Erdoğan, hem yeni bir partinin kurucusu hem de mevcut düzene karşı şekillenen toplumsal beklentilerin sözcüsü olarak öne çıkmıştır. Ekonomik istikrarsızlığın derinleştiği ve geleneksel merkez sağ aktörlerin toplumsal karşılık üretmekte zorlandığı bir dönemde, Erdoğan geniş kesimlerle kurduğu güçlü bağ sayesinde dikkat çekici bir yükseliş göstermiştir. Çarkoğlu'na (2002) göre, özellikle 1999-2002 arasındaki ekonomik çöküntü ve koalisyon hükümetinin yetersizliği, mevcut siyasal düzene duyulan inancı sarsmıştır. 2001 krizi sonrasında oluşan güvensizlik ortamında Erdoğan, bir yandan muhafazakâr değerlerle toplumsal belleğe seslenmiş, öte yandan AB sürecine yaslanan reformcu bir dil geliştirerek farklı toplumsal bloklarla temas kurmuştur. "Değişim" vurgusu etrafında şekillenen bu liderlik anlayışı, bir partinin yükselişinin ötesine geçerek siyasal sistemin bütünü üzerine yeni bir tartışma zemini açmıştır (Koyuncu, 2014: 146-148).

Seçimlerden elde edilen güçlü sonuç, Erdoğan'a yürütme erkine ulaşma imkânı sağlamış; ancak belirleyici olan, devletin yerleşik kurumlarıyla nasıl bir ilişki kurulacağı sorusu olmuştur. Erdoğan bu süreçte, sistemle doğrudan çatışmaya girmek yerine siyasal alanı kademeli biçimde genişletmeyi tercih etmiştir. Askeri vesayetin hâlâ etkili olduğu bir dönemde reformcu fakat temkinli adımlarla ilerlemiş, değişen güç dengelerine uyum sağlayarak iktidarını istikrarlı hâle getirmeye yönelmiştir (Duman ve Kasımoğlu, 2023). Başörtüsü kısıtlamalarının gevşetilmesi, imam hatip liselerine ilişkin düzenlemeler ve dinî eğitimin güçlendirilmesi gibi adımlar, seçmen tabanının beklentilerine karşılık verirken aynı zamanda toplumsal meşruiyeti de pekiştirmiştir (Koyuncu, 2014). Bu dönemde Erdoğan, devlet içi dengeleri doğrudan sarsmadan ilerlemeyi gözeten; buna karşın siyasal tabanıyla ideolojik bağını koruyan bir liderlik çizgisi geliştirmiştir. Bu strateji, kriz sonrası istikrar arayışının belirlediği dönemde, çatışmadan dönüşüm üretme yönünde pragmatik bir siyasal tutumun ifadesi olarak değerlendirilebilir.

2007 yılına gelindiğinde, Erdoğan'ın siyasi liderliği yeni bir sınavla karşı karşıya kalmıştır. Cumhurbaşkanlığı seçim sürecinde yaşanan e-muhtıra krizi, Türkiye'de askerî vesayet ile sivil otorite arasındaki gerilimin en açık tezahürlerinden biri olmuş ve Erdoğan, önceki merkez sağ liderlerden farklı olarak doğrudan bir meydan okuma sergilemiştir. 27 Nisan 2007'de Genelkurmay Başkanlığı, resmi internet sitesinden yayımladığı bildiriyle laiklik konusunda hassasiyetlerin korunması gerektiğini vurgulamış ve bu açıklama kamuoyunda "e-

muhtıra" olarak adlandırılmıştır. Ancak, Erdoğan liderliğindeki hükümet bu bildiriyi anayasal düzene bir müdahale olarak değerlendirerek sert bir yanıt vermiş ve demokratik meşruiyetin halk iradesine dayandığını vurgulamıştır. Erdoğan hükümetinin yaptığı açıklamada, Genelkurmay Başkanlığı'nın yürütme erkinin bir parçası olmadığı hatırlatılmış ve demokratik sistemde hükümete karşı bu türden bir tutumun kabul edilemez olduğu belirtilmiştir (Koyuncu, 2014: 69). Bu durum, Erdoğan'ın krizler karşısında geri adım atmayan ve siyaseti yalnızca mevcut dengeler içinde değil, aynı zamanda bu dengeleri dönüştürme aracı olarak gören liderlik anlayışının en net göstergelerinden biri olmuştur.

Bu kriz, Erdoğan'ın kriz yönetimindeki kendine özgü yöntemlerini sergilemesi açısından kritik bir dönüm noktası olmuştur. Zira önceki merkez sağ liderlerden farklı olarak, Erdoğan, bu dönemde askerî vesayetle mücadelede uzlaşmacı bir yol izlemek yerine, doğrudan bir karşı duruş sergileyerek vesayet sistemini sınırlandırmayı siyasi misyon haline getirmiştir (Türk, 2014: 211). Diğer bir ifadeyle, Demirel ve Özal gibi önceki merkez sağ liderler, sivil-asker ilişkilerinde denge politikası izleyerek askerî müdahalelere karşı doğrudan cephe almaktan kaçınmışken, Erdoğan, hükümetin demokratik meşruiyetini ön plana çıkararak askerî vesayetin karşısında durmuştur. Bu süreçte, 5 Mayıs 2007'de Dolmabahçe Sarayı'nda dönemin Genelkurmay Başkanı Yaşar Büyükanıt ile Erdoğan arasında gerçekleşen ve içeriği açıklanmayan 135 dakikalık görüşme, krizin perde arkasındaki en önemli olaylardan biri olarak kayda geçmiştir (Bulut, 2021: 156). Öksüz'e (2018: 120-121) göre, Erdoğan'ın bu süreçte sergilediği kararlı duruş, onun liderlik modelinde kriz yönetiminin ne denli önemli bir yer tuttuğunu göstermektedir. Nitekim Erdoğan, askerî vesayetle mücadele ederken sadece savunmacı bir pozisyon almamış, aynı zamanda sistemin dönüşümünü sağlayacak adımlar atmıştır. Özellikle, cumhurbaşkanının halk tarafından seçilmesini öngören anayasa değişikliği, Erdoğan'ın sadece kısa vadeli kriz yönetimiyle yetinmediğini, aynı zamanda siyasal sistemde yapısal reformları da önceleğini ortaya koymaktadır.

Diğer yandan, Türk'e (2014: 432) göre, Erdoğan kriz dönemlerinde tepkiyle yetinmeyip, aleyhine gibi görünen gelişmeleri lehine çevirebilen bir stratejik sezgiye sahiptir. Bu bağlamda, e-muhtıra sürecinde sıkça vurguladığı "milli irade" söylemi, kendisini halkın zihninde onların gerçek temsilcisi olarak konumlandırmasını sağlamış; bu söylem, askeri vesayete karşı yürüttüğü siyasi mücadeleyi demokratik meşruiyet temeline dayandırmasına olanak tanımıştır. Dolayısıyla bu söylemi kullanarak muhtıra krizine karşı yürüttüğü güçlü seçim kampanyasının sonucunda, Temmuz 2007 seçimlerinde partisinin oy oranını %46,58'e yükselterek yeniden iktidar olması, Erdoğan'ın krizi yönetme biçiminin toplumda güçlü bir karşılık bulduğunu

göstermiştir (Milliyet, 2007). Bu süreçte ortaya çıkan siyasi karakteri, üç temel özellik etrafında şekillenmiştir: Kriz anlarında hızlı ve net refleksler gösterebilme kabiliyeti, vesayetçi yapılara karşı reform yönelimli ve dönüştürücü bir çizgi izleme kararlılığı ve siyasal meşruiyetin kaynağını halk desteğinde arama eğilimi (Öksüz, 2018: 182-183). Söz konusu nitelikler, ilerleyen yıllarda yaşanan farklı ölçeklerdeki krizlerde de benzer biçimde tezahür etmiş ve Erdoğan'ın siyasal tarzını tanımlayan belirleyici ilkeler haline gelmiştir.

Bu dönemin dikkat çeken bir diğer yönü, Erdoğan'ın muhafazakâr değerleri siyasal alanda daha görünür kılma çabasıdır. 2007 seçimlerinin ardından, AK Parti toplumsal tabanını genişletmiş ve aynı zamanda muhafazakâr bir siyasal elitin devletin üst kademelerine erişimini mümkün kılan bir iktidar alanı inşa etmiştir. Abdullah Gül'ün Cumhurbaşkanlığına seçilmesi, bu dönüşümün en belirgin simgelerinden biri olarak değerlendirilmektedir (Öksüz, 2018: 107). Erdoğan, bu süreci "Yeni Türkiye" kavramsallaştırmasıyla tanımlamış; eski vesayetçi kurumların etkisini yitirdiği, halk iradesinin temel meşruiyet kaynağı olarak öne çıktığı yeni bir siyasal düzenin kurulduğunu savunmuştur. Türk'e (2014: 304) göre Erdoğan, bu söylemi bir reform arayışının ötesinde, devlet-toplum ilişkilerinde köklü bir paradigmanın dönüşümü olarak görmektedir.

2010'lu yılların başında Erdoğan'ın siyasi stratejisinde belirgin bir yön değişimi gözlemlenmiştir. 2011 genel seçimlerinin ardından patlak veren Arap Baharı ve Suriye iç savaşı, dış politikada daha atak ve girişken bir yaklaşımın ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bu yıllara dek Türkiye, "komşularla sıfır sorun" ilkesi doğrultusunda dengeci bir dış politika benimserken, 2011 sonrası dönemde bu çizgiden uzaklaşılmış ve kimlik temelli bir dış politika söylemi öne çıkmıştır (Öksüz, 2018: 309). Yeni dönemde Erdoğan, Türkiye'yi bölgesel ölçekte daha etkili ve belirleyici bir aktör olarak konumlandırmayı hedeflemiş; Batı'yla kurulan denge ilişkilerinin yanı sıra, Ortadoğu coğrafyasındaki siyasi gelişmelere doğrudan müdahil olmayı benimsemiştir. Dönemin Dışişleri Bakanı Davutoğlu'nun "stratejik derinlik" yaklaşımı, bu dış politika yöneliminin teorik zeminini oluşturmuş; Türkiye'nin hem Batı ittifakı içinde konumlanması hem de çevresindeki bölgelerde etkinlik kurması gerektiği düşüncesi hükümet politikalarına yön vermiştir (Koyuncu, 2014: 281). Arap Baharı sürecinde Türkiye, Mısır, Tunus ve Libya'da iktidara gelen Müslüman Kardeşler çizgisindeki hareketlere doğrudan destek sunmuş; bu destek, Erdoğan'ın bölgesel bir figür olarak güç kazanmasına ve içerideki seçmen tabanını ideolojik düzlemde pekiştirmesine olanak tanımıştır (Smith, 2019: 94). Bu gelişmeler, Türkiye'nin geleneksel laik diplomasi hattından uzaklaşmasına zemin hazırlamış;

Erdoğan'ın "ümmetin lideri" söylemini benimseyerek bölgesel düzeyde sembolik bir temsil misyonu üstlenmesini beraberinde getirmiştir.

Özellikle Suriye iç savaşının başlaması, Erdoğan'ın dış politika çizgisinde belirgin bir yön değişikliğine neden olmuştur. Esad rejimine karşı net bir pozisyon alan Türkiye, bu süreçte hem muhalif gruplara destek sağlamış hem de artan sınır ötesi tehditler ve göç hareketleriyle yüzleşmiştir. Erdoğan, bu dönemde insani yardım söylemlerini daha yüksek sesle dile getirmiş; Türkiye'nin Suriyeli mültecilere yönelik açık kapı politikasını "Ensar ruhu" anlayışıyla gerekçelendirmiştir. Ancak dış politikanın bu yeni yönelimi, yalnızca değer temelli söylemlerle sınırlı kalmamış; aynı zamanda güvenlik temelli stratejik adımlarla desteklenmiştir. 2012 sonrası dönemde, Suriye'nin kuzeyindeki gelişmelerin Türkiye açısından ulusal güvenlik tehdidi olarak değerlendirilmesi, sınır ötesi operasyonları gündeme getirmiştir (Cagaptay, 2017: 165-167). Böylece Erdoğan liderliğinde şekillenen dış politika, ideolojik yakınlıkların yanı sıra, iç kamuoyunu harekete geçiren güvenlik kaygılarını da önceleyen bir yapıya evrilmiştir.

"Komşularla sıfır sorun" ekseninde sürdürülen dış politikanın seyri hem Suriye'deki gelişmeler hem de Mısır'da Müslüman Kardeşler'in askeri müdahaleyle iktidardan uzaklaştırılmasıyla son bulmuştur. Türkiye'nin Mısır'daki yeni yönetime karşı geliştirdiği eleştirel tutum, uluslararası düzlemde diplomatik gerilimleri beraberinde getirmiştir (Türk, 2014: 338). Bu yeni dönem, Türkiye'nin dış politikada daha bağımsız ve müdahaleci bir çizgiye kaymasına neden olmuş; Erdoğan'ın söylemlerinde de bu değişimin izleri net şekilde gözlemlenmiştir. Özellikle bu süreçte kullanmaya başladığı "Dünya beşten büyüktür" ifadesi, Erdoğan'ın uluslararası düzeydeki hiyerarşik yapı ve temsil sorunlarına karşı geliştirdiği sistem karşıtı pozisyonun çarpıcı bir örneği olarak dikkat çekmiştir (Öksüz, 2018: 136).

Bu dönemde Erdoğan'ın dış politika yaklaşımı, pragmatik hamlelerle beslenen ancak aynı zamanda ideolojik bir çerçeveye oturtulan bir yönelim sergilemiştir. Açıkalın'a (2020: 111-114) göre, bu yaklaşım, Türkiye'yi küresel ölçekte etkili bir aktör hâline getirme amacı taşımakta; insani diplomasi ve uluslararası görünürlük bu anlayışın temel dayanaklarını oluşturmaktadır. Bu doğrultuda geliştirilen dış politika, sadece bölgesel hedeflerle sınırlı kalmamış; küresel düzeydeki adaletsizlikleri ve temsildeki dengesizlikleri de gündeme taşımıştır. Erdoğan'ın BMGK yapısını hedef alan çıkışları, Türkiye'nin uluslararası sistemdeki eşitsiz düzene karşı eleştirel bir konum aldığını ve liderliğin bu söylemsel hatta güçlü biçimde yerleştiğini göstermektedir (Erdoğan, 2021: 25-27).

Bununla birlikte, Erdoğan'ın küresel bakışı sadece eleştirel söylemle sınırlı kalmamış, insani diplomasi alanında da somut politikalarla desteklenmiştir. Açıkalın'a (2020: 115) göre,

Türkiye, Erdoğan liderliğinde gayrisafi milli hasılasına oranla en fazla insani yardım yapan ülkelerden biri olmuş ve insani diplomasiye dayalı bir dış politika anlayışını benimsemiştir. Ayrıca, Erdoğan'ın liderlik yaklaşımı, yalnızca diplomatik ve ekonomik girişimlerle sınırlı kalmamış, aynı zamanda kültürel ve tarihi mirasa dayalı bir strateji ile desteklenmiştir. Koyuncu, Erdoğan'ın Osmanlı mirasını vurgulayan ve Türkiye'yi tarihsel bağlamda bir medeniyet merkezi olarak konumlandıran söylemlerinin, AK Parti'nin dış politika anlayışının önemli bir bileşeni haline geldiğini belirtmektedir (Koyuncu, 2014: 254). Bu doğrultuda, Türkiye'nin insani diplomasiye dayalı dış politika anlayışı ve tarihsel mirasa vurgu yapan stratejisi, bir yandan uluslararası alanda yumuşak güç unsurlarını ön plana çıkarırken, diğer yandan bölgesel gelişmelere karşı daha aktif ve müdahaleci bir tutum benimsemesine zemin hazırlamıştır.

Liderlik biçimiyle ilgili bu sert ve müdahaleci üslup, aynı dönemde iç politikada yaşanan toplumsal gerilimler karşısında da belirginleşmiş ve Erdoğan'ın yönetim anlayışını şekillendiren başka bir kırılma noktasına dönüşmüştür. Mayıs 2013'te İstanbul Taksim'deki Gezi Parkı'nda yapılması planlanan inşaat projesine karşı çevreci bir tepki olarak başlayan protestolar, kısa sürede hükümetin artan otoriterleşme eğilimine yönelik daha geniş bir toplumsal itiraza dönüşmüştür (Smith, 2019: 105). Başlangıçta yerel bir çevre meselesi olarak görülen bu eylemler, zamanla farklı toplumsal ve siyasi kesimlerin katılımıyla kitlesel bir hükümet karşıtı harekete evrilmiştir. Gezi Parkı protestoları, Erdoğan'ın toplumla kurduğu ilişkiyi yeniden tanımlayan bir süreç olması bakımından dikkat çekicidir. Protestolara yönelik müdahaleler ve göstericilere karşı kullanılan söylemler hem iç kamuoyunda hem de uluslararası platformda büyük yankı uyandırmıştır. Protestoların yayılmasıyla birlikte Erdoğan, bu süreci yalnızca çevreci bir tepki olarak değil, hükümetin icraatlarını hedef alan kapsamlı bir meydan okuma olarak okumuş ve bu doğrultuda pozisyon almıştır. Hatta Erdoğan bu protestoları "milli iradeye karşı bir kalkışma" olarak tanımlamış, göstericileri "çapulcu" olarak yaftalayarak kendi seçmen tabanını mobilize etmeye çalışmıştır (DW, 2013).

Erdoğan'ın siyaset anlayışı, Türkiye'de güçlü bir siyasi figür olmanın ötesinde, koşullara uyum sağlayan, krizleri fırsata çeviren ve siyasal söylemini dönüştürerek iktidarını daha da güçlendiren bir modelin en dikkat çekici örneklerinden biri olmuştur. Onun siyasal söylemi, iktidarının farklı evrelerinde ekonomik, toplumsal ve uluslararası dinamiklere göre şekillenmiş, bu esneklik ise liderlik tarzının belirleyici özelliği olmuştur (Göksu, 2019). Bununla birlikte, Erdoğan'ın liderlik yaklaşımını özgün kılan en önemli yönlerden biri, kararlılıkla örülmüş bir cesaret politikasıdır. Öksüz, (2018: 121) Erdoğan'ın kriz dönemlerinde geri adım atmayan ve

tehditler karşısında tavizsiz bir duruş sergileyen siyasal reflekslerini, liderlik ile cesaret arasındaki bağı kurarak değerlendirmektedir. Ona göre Erdoğan, inandığı davadan vazgeçmeyen ve zorluklar karşısında geri çekilmeyen bir siyasetçi profili ortaya koyarak önceki merkez sağ liderlerden ayrışmaktadır.

Bu karakteristik çizgi, 2016 yılında yaşanan 15 Temmuz darbe girişimiyle birlikte Erdoğan'ın liderliğinde daha da netleşmiştir. Türkiye'nin yakın tarihindeki en ciddi sistemik tehditlerden biri olan bu girişim, siyasal yapıda köklü bir dönüşümün başlangıcına işaret ederken, aynı zamanda Erdoğan'ın liderliğinde yeni bir yönetim paradigmasının kurumsallaşmasına da zemin hazırlamıştır. Darbe girişiminin başarısızlıkla sonuçlanması sonrasında devletin güvenlik ve bürokratik mekanizmalarında geniş çaplı tasfiyelere gidilmiş, kamu kurumlarında yeniden yapılanma süreci başlatılmıştır (Köse, 2020). Ancak bu yeniden yapılanmanın temelini yalnızca idari bir zorunluluk değil, aynı zamanda Erdoğan'ın bizzat sahiplendiği bir irade oluşturmuştur. Nitekim darbe gecesi yaptığı açıklamalarda halkı sokağa davet ederken, kendisinin de meydanlarda olacağını açık biçimde ifade etmesi, onun liderliğinde kriz yönetiminin kişisel kararlılık temelinde nasıl işlediğini gözler önüne sermiştir. Erdoğan'ın, darbecilerin hava sahasında hâkimiyet kurduğu bir ortamda doğrudan İstanbul'a gitme kararı alması, siyasal cesaret ile liderlik arasındaki bağın en canlı örneklerinden biri olarak kayda geçmiştir (Öksüz, 2018: 121).

Bu tarihi kırılma noktası, Erdoğan'ın siyasal dilinde "devletin bekası", "milli irade" ve "güçlü liderlik" gibi kavramların daha merkezi bir hâle gelmesine neden olmuş ve yürütme erkini merkeze alan yapısal dönüşümlerin önünü açmıştır. Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi'ne geçişin zeminini hazırlayan bu süreçte, Erdoğan halk desteğini "milletin iradesiyle devleti koruma" söylemi üzerinden yeniden inşa etmiş ve meşruiyetini pekiştirmiştir. 15 Temmuz'un hemen ardından yaptığı konuşmalarda dile getirdiği "Bu millet iradesine sahip çıkmıştır, bu vatan bizimdir" ifadesi (TCCB, 2016), yalnızca bir zafer söylemi değil, aynı zamanda yeni dönemin siyasal meşruiyet çerçevesinin de habercisi olmuştur.

Darbe girişiminin ardından, Erdoğan'ın siyasal söylemi, demokratik sistemin güçlendirilmesi yerine merkeziyetçi bir yönetimin gerekliliği üzerine inşa edilmeye başlanmıştır. Nitekim 2017 yılında gerçekleştirilen referandum ile Türkiye'de Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi'ne geçiş yapılmış ve parlamenter sistem sona ermiştir. Referandum sürecinde yaptığı konuşmalarda Erdoğan, "Hızlı karar alabilen, güçlü bir Türkiye için yönetim sistemimizi değiştiriyoruz" diyerek değişimi bir anlamda meşrulaştırmıştır (TCCB, 2017). Yeni sistem, yürütme yetkisinin doğrudan halk tarafından seçilen

cumhurbaşkanına verilmesini öngörmüş ve yürütme ile yasama arasındaki ayrımı yeniden şekillendirmiştir. Erdoğan, bu değişimin Türkiye'nin siyasi istikrarını artıracağını savunmuş ve "Karar alma mekanizmalarının hızlandırılması, yönetimde etkinliğin artırılması için bu sistem elzemdir" ifadelerini kullanarak reformu gerekçelendirmiştir (TCCB, 2017).

Ancak bu noktada Erdoğan'ın, özellikle 2010'lu yıllardan itibaren muktedir bir lider haline geldikten sonra, "halktan biri" imajının giderek aşındığı gözlemlenmiştir. Cagaptay'a göre Erdoğan, başlangıçta kendisini yoksul ve muhafazakâr kesimlerin temsilcisi olarak "mağduriyet" ve "halkın sesi" söylemiyle öne çıkarmışken; 2017 referandumundan itibaren söylemini daha güvenlikçi, otoriter ve merkeziyetçi bir çizgiye kaydırmıştır. Bu süreçte Erdoğan, çoğulcu demokrasiyi sandık sonuçlarına indirgemiş, muhalif kesimleri yaftalayan ve onları dışlayan bir dil kullanmaya başlamıştır. Böylece, bir zamanlar tabanına güçlü bir aidiyet duygusu sağlayan "halktan biri" kimliği, yerini devletin bekası ve güçlü liderlik vurgusuna dayalı kutuplaştırıcı bir siyaset tarzına bırakmıştır (Çağaptay, 2017: 128-130)

Kantar'ın (2017) yaptığı söylem analizinde de Erdoğan'ın 2014 ve 2017 kongre konuşmalarında retorik düzlemde kapsayıcı bir "biz" söylemini öne çıkardığı, ancak içerikte muhalif seslere karşı hoşgörüsüz, partiyi tek lider etrafında toplayan bir siyasi dil kurduğu tespit edilmektedir. Bu dil, parti içinde farklı görüşlere tahammülün azaldığını ve liderin karizmatik otoritesinin mutlaklaştırıldığını göstermektedir. Bu nedenle Erdoğan'ın söyleminde güvenlik, beka ve istikrar kavramları ön plana çıkarken, demokratik çoğulculuk ve kurumsal denge-denetim mekanizmaları giderek arka planda kalmıştır.

Bu retorik eğilimin siyasal düzleme yansıması ise özellikle 2018 sonrasında daha görünür hâle gelmiştir. Erdoğan'ın liderliği açısından bu dönem, ekonomik krizler, diplomatik gerilimler ve artan toplumsal kutuplaşmaların yanı sıra, Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi'ne geçişle birlikte devlet yönetiminde önemli bir dönüşümü de beraberinde getirmiştir. Bu bağlamda, ekonomik krizlerle mücadele etmek için faiz politikalarında değişiklikler yapılmış, yerli üretim ve sanayileşme politikalarına ağırlık verilmiştir. Ancak, alınan ekonomik kararlar küresel piyasalarda ve iç dinamiklerde belirsizliği artırırken, Türkiye'nin uluslararası arenada Batı ittifaklarıyla mesafeli bir ilişki kurarak Rusya, Çin ve Körfez ülkeleriyle yeni iş birlikleri geliştirdiği bir süreç başlamıştır (DW Türkçe, 2023). Bu dönemde yürütmenin merkezileşmesi, Erdoğan'ın ekonomi ve dış politika alanlarında daha bağımsız bir yönetim anlayışı geliştirmesine olanak sağlarken, aynı zamanda kurumsal denetim mekanizmalarının etkisini azaltarak yönetim tarzının otoriterleştiğine yönelik eleştirileri de beraberinde getirmiştir (Kutay, 2021).

Bu dönemde, özellikle ekonomik krizlerle mücadele sürecinde Erdoğan'ın uyguladığı faiz politikaları, geleneksel ekonomi politikalarıyla önemli ölçüde çatışarak, özellikle MB'nin bağımsızlığı üzerine ciddi tartışmaları da beraberinde getirmiştir. Faiz oranlarının düşük tutulması gerektiğine dair Erdoğan'ın ısrarcı tutumu, ekonomik çevrelerde geniş yankı uyandırmış ve Türkiye ekonomisinin geleceğine dair farklı yorumlara neden olmuştur (DW Türkçe, 2023). Bu süreçte, MB'nin aldığı kararların siyasi müdahalelerle şekillendiği yönündeki eleştiriler artarken, ekonomi yönetiminin öngörülebilirliğinin zayıfladığı vurgulanmıştır. Ekonomik aktörler açısından, faiz politikasındaki değişimler yalnızca iç piyasaları değil, aynı zamanda uluslararası yatırımcıların Türkiye'ye yönelik güvenini de etkilemiş, döviz kuru dalgalanmalarına ve enflasyonist baskılara zemin hazırlamıştır (Bulut, 2021: 112). Bu durum, piyasalarda uzun vadeli belirsizlikleri artırmış, ekonomik aktörlerin karar alma süreçlerini zorlaştırmıştır. Erdoğan'ın faiz politikası, kısa vadede siyasi desteği koruma amacı taşıyan bir strateji olarak görülse de uzun vadede ekonomik istikrara yönelik ciddi riskleri de beraberinde getirmiştir. Özellikle enflasyonun yükselmesi ve yatırımcıların risk algısının artması, Türkiye ekonomisinin kırılganlıklarını derinleştirmiş, finansal piyasalar üzerindeki baskıyı artırmıştır (DW Türkçe, 2023).

Bu ekonomik gelişmeler, siyasi arenada da önemli yansımalar yaratmış ve Erdoğan'ın liderliğindeki siyasi hareketin halk nezdindeki desteğini sınayan kritik süreçlere zemin hazırlamıştır. Nitekim 2019 yılında yapılan yerel seçimlerde İstanbul, Ankara ve İzmir gibi büyük şehirlerde yaşanan seçim kayıpları, bu dönemde yaşanan ekonomik sıkıntılar ve halkın refah seviyesindeki düşüşle yakından ilişkilendirilmiştir. Özellikle İBB Başkanlığı seçimlerinde yaşanan tartışmalar ve seçim tekrarının ardından muhalefetin kazandığı zafer, Erdoğan'ın siyasi kariyerinde ciddi bir meydan okuma olarak değerlendirilmiştir. Bu süreçte Erdoğan'ın siyasi söyleminin daha milliyetçi ve güvenlik odaklı hale geldiği görülmüş, ekonomik zorluklar karşısında ise popülist söylemlerle toplumun desteğini pekiştirme çabaları dikkat çekmiştir (Bulut, 2021: 240).

Uluslararası ilişkiler bağlamında ise Erdoğan yönetimi 2018 sonrası dönemde Batı ittifaklarıyla yaşanan krizler nedeniyle alternatif stratejik ortaklıklar geliştirme arayışına yönelmiştir. Özellikle ABD ve AB ile yaşanan diplomatik gerginlikler, Türkiye'nin dış politika yönelimlerinde yeni ittifaklara kapı aralamıştır. Bu süreçte, Suriye ve Libya'daki askeri operasyonlar, Doğu Akdeniz'deki enerji kaynakları üzerindeki gerilimler ve Rusya'dan S-400 hava savunma sistemlerinin tedarik edilmesi, Türkiye ile NATO arasındaki ilişkilerde ciddi çatlaklara neden olmuştur (Ozan, 2022). Batı ile yaşanan bu gerilim, Türkiye'nin dış politikada

daha bağımsız hareket etme yönündeki eğilimlerini güçlendirirken, Çin ve Körfez ülkeleriyle geliştirilen ekonomik ve stratejik ilişkiler, ülkenin dış politika tercihlerinde belirgin bir yön değişimini ortaya koymuştur. Özellikle Çin'in "Kuşak ve Yol Girişimi" çerçevesinde Türkiye'ye sunduğu yatırım olanakları ile Katar ve Birleşik Arap Emirlikleri gibi Körfez ülkeleriyle artan mali iş birliği, Türkiye'nin ekonomik kriz sürecinde alternatif finansman kaynaklarına yönelme stratejisinin bir parçası olarak değerlendirilmiştir (Turan, 2023). Bu bağlamda, Türkiye'nin çok yönlü dış politika anlayışı, Batı ittifaklarına bağlılığı sorgulatan bir süreç yaratmış ve ülkenin küresel jeopolitik dengelerdeki konumunu yeniden şekillendirmiştir.

2023 yılı Cumhurbaşkanlığı seçimleri ise Erdoğan'ın liderliği açısından kritik bir sınav olmuştur. Artan ekonomik sıkıntılar ve deprem felaketinin ardından toplumda oluşan genel hoşnutsuzluk, Erdoğan'ın siyasi geleceği üzerinde önemli bir etki yaratmıştır. Ancak seçim kampanyası sürecinde uyguladığı milliyetçi ve güvenlik odaklı söylemler, muhalefetin bölünmüşlüğünden de faydalanarak, kendisine yönelik muhalefeti bertaraf edip seçim zaferini elde etmesini sağlamıştır (Bakaç, 2023). Bu süreç, Erdoğan'ın kriz yönetim kapasitesi, toplumsal duyguları mobilize etme becerisi ve siyasi retorikteki ustalığını bir kez daha ortaya koymuştur. Seçimin ardından oluşan siyasi tablo, Erdoğan'ın siyaset sahnesindeki güçlü liderlik pozisyonunu pekiştirirken, onun vizyoner yönetim anlayışını ve halkla kurduğu güçlü bağı bir kez daha gözler önüne sermiştir.

Sonuç olarak, Erdoğan'ın siyasi kariyeri, muhafazakârlık ve pragmatizmin iç içe geçtiği bir dönüşüm süreci olarak değerlendirilebilir. İlk yıllarında demokratikleşme ve ekonomik reformları önceleyen Erdoğan, zamanla güvenlikçi politikalar ve daha merkeziyetçi bir yönetim anlayışı benimsemiş, ancak her durumda siyasi esnekliğini ve krizlere karşı uyum sağlama yetisini korumuştur. Menderes ve Özal gibi isimlerin ekonomik reformları ve demokratik açılımlarıyla kıyaslandığında, Erdoğan yönetimi, Türkiye'yi yalnızca ekonomik ve siyasi anlamda değil, savunma sanayi, enerji bağımsızlığı ve bölgesel liderlik açısından da önemli bir seviyeye taşımıştır. Muhafazakâr değerleri siyasetin merkezine yerleştirerek geniş halk kesimlerinin temsilini güçlendirmiş ve devlet-toplum ilişkilerinin daha yakınsak bir zemine oturmasına katkıda bulunmuştur.

BEŞİNCİ BÖLÜM: ELİT TEORİLERİ PERSPEKTİFİNDEN 'SEÇİLMİŞ' MERKEZ SAĞ LİDERLERİN İNCELENMESİ

Türk siyasal hayatında merkez sağın gelişimi, ideolojik dönüşümün çok ötesinde, aynı zamanda elit yapılarla ilgili önemli bir yeniden yapılanma sürecini de kapsamaktadır. Bu gelişimi anlayabilmek için, siyasal arenadaki iktidar mücadeleleri ile toplumsal dengelerdeki değişimlerin etkisini birlikte değerlendirmek gerekir. Özellikle yöneten elitler ile yönetici olmayan elitler arasındaki geçişkenlik, Türkiye'de merkez sağın tarihsel seyrinde belirleyici bir unsur olarak ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda, merkez sağın tarihsel ilerleyişi, farklı sosyo-ekonomik kökenlerden gelen liderlerin yönetici elit tabakasına nasıl dâhil olduğunu ve bu süreçte yerleşik elit yapılarla ne tür rekabet ilişkileri geliştirdiklerini açıklamak açısından dikkate değerdir. Söz konusu geçiş, siyasal gücün merkezî yapılar dışındaki aktörler tarafından nasıl dönüştürüldüğünü göstermesi bakımından da önemlidir.

Bu dönüşüm dinamiği teorik düzlemde değerlendirildiğinde, Pareto'nun (1935: 139) klasik elit kuramının temel bir referans noktası sunduğu düşünülmektedir. Pareto'ya göre toplumlar her zaman belirli bir azınlık tarafından yönetilmekte olup, bu azınlık, "yönetenler" ve "yönetici olmayan elitler" olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Buna göre, zamanla etkinliğini yitiren eski elitlerin yerini, alt toplumsal tabakalardan gelen yeni aktörler almaktadır. Çünkü iktidarın el değiştirmesi, özünde siyasal gücün el değiştirmesi değil; bu gücün, daima elit bir azınlık tarafından kullanılmaya devam ettiği bir dolaşım süreci olarak değerlendirilmektedir. "Elitlerin dolaşımı" olarak adlandırılan bu süreç, Türkiye'deki merkez sağ liderlerin siyasal olarak yükseliş ve elitleşme biçimlerinde de açıkça izlenebilmektedir.

Türkiye bağlamında siyasal elitlerin oluşumu, özellikle modernleşme süreciyle doğrudan ilişkilidir. Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde öne çıkan bürokratik seçkinler, Cumhuriyet'in ilanıyla birlikte yerlerini yeni bir bürokratik-siyasal sınıfa bırakmıştır. CHP'nin tek parti iktidarı döneminde bu yapı; laiklik, modernleşmecilik ve merkeziyetçilik ilkeleri etrafında kurumsallaşmıştır (Arslan, 1999: 64-67). Ancak bu elit yapılanma, halkın geniş kesimlerinin temsil edilmediği, yukarıdan aşağıya biçimlenen bir siyasal düzen anlayışıyla bütünleşmiştir. Nitekim Tuncel ve Bakan'a (2013) göre, Türkiye'de köklü bir biçimde kurumsallaşmış olan merkeziyetçi ve buyurgan devlet geleneği, halkın siyasal taleplerini doğrudan dile getirmesini uzun süre engellemiş; halkın siyasal alandaki görünürlüğü, çoğu zaman dolaylı ve dışsal kanallar üzerinden sınırlı kalmıştır. Dolayısıyla 1946 sonrası çok partili yaşama geçilmesiyle birlikte çevresel toplumsal gruplardan gelen liderlerin siyasal sistemde etkili hâle gelmeleri, Türkiye'de elit dolaşımının ilk büyük kırılma anını oluşturmuştur. Bu

kırılma, sadece siyasal temsilin meşruiyeti açısından değil; aynı zamanda devlet ile toplum arasındaki ilişkilerin yeniden tanımlanması bakımından da bir dönüm noktasıdır.

Türkiye'de elit yapısının geçirdiği dönüşüm, merkez sağ liderlerin geleneksel devletçi ve bürokratik elitlere karşı alternatif bir güç odağı olarak öne çıkmasını sağlamıştır. Bu liderler, halkın farklı toplumsal kesimleriyle doğrudan bağ kurarak siyasal meşruiyet elde etmiş; böylece bürokratik merkezin dışında kalan çevresel tabanla güçlü ilişkiler geliştirmiştir. Kalaycıoğlu'na göre, Türkiye'de siyasal iktidarın biçimlenmesinde uzun süre etkili olan merkeziyetçi ve patrimonyal devlet anlayışı, halkın taleplerini doğrudan siyasal alana taşımasını engellemiş; bu durum halkla temas kurabilen liderlik biçimlerinin merkez sağda avantaj kazanmasına yol açmıştır (Kalaycıoğlu, 2012: 172). Bununla birlikte, bu liderler toplumsal desteğin yanı sıra farklı elit gruplarla ilişki geliştirerek siyasal kariyerlerini güçlendirmiş, değişen koşullara uygun stratejiler benimsemişlerdir. Tuncel ve Bakan bu durumu, merkez sağın kamu bürokrasisine karşı geliştirdiği dolaylı muhalefet tutumuyla ilişkilendirmekte; özellikle 1950 sonrası dönemde dindar çevrelerin CHP'nin temsil ettiği seküler merkeze karşı merkez sağ partilere yönelmesini, bu dönüşümün toplumsal temelini oluşturan dinamiklerden biri olarak değerlendirmektedir (Tuncel ve Bakan, 2013). Diğer bir ifadeyle, modernleşmeci bürokratik yapı tarafından uzun süre dışlanan dini ve geleneksel gruplar, bu bağlamda merkez sağ partiler aracılığıyla hem temsil hem de ifade alanı bulmuştur.

Bu bağlamda, Menderes'in liderliğindeki DP, CHP etrafında şekillenen bürokratik ve askerî elit bloğa karşı, halkın desteğiyle "yönetici elit" pozisyonuna yükselmiştir. Ancak Pareto'ya göre her elitin doğasında yozlaşma vardır ve bu nedenle yeni gelen elitlerin zamanla yerini başka bir gruba bırakması bir zorunluluktur (Pareto, 1935:142). Bu bakımdan, Menderes'in yönetici elit statüsüne geçişi, askerî elitlerle yeterli uzlaşıyı sağlayamaması nedeniyle 1960 darbesiyle son bulmuştur. Bu tarihsel kırılma, Türkiye'de yalnızca iktidarın değil, elitlerin temsil ettiği değerlerin ve toplumsal sınıfların da değiştiğini göstermesi açısından dikkat çekicidir.

Demirel ve Özal gibi liderler ise hem yönetici elit hem de "ikincil sağ elit" gruplarla zaman zaman ittifak, zaman zaman da çatışma ilişkileri kurmuşlardır. Bu noktada, Arslan (1999: 2-3) Türkiye'deki iktidar elitleri –siyasal, askerî, ekonomik, bürokratik ve medya elitleri– arasında görece bir "elit içi uzlaşı" (relative elite consensus) olduğunu ve bu grupların benzer sosyo-kültürel ve eğitimsel kökenlerden geldiğini belirtmektedir. Bu uzlaşı, siyasal elitlerin kendi içindeki hizipleri bastırmak ya da yeni gelen elitleri bünyeye dâhil etmek yoluyla sağlanmaktadır. Özal örneğinde bu durum, yeni bir elit projesi olarak okunabilir. Özal, devletçi-

bürokratik gelenekle ters düşen bir neoliberal vizyonla teknokratlardan, iş insanlarından ve yeni muhafazakâr girişimcilerden oluşan bir elit yapısı inşa etmeye çalışmış; böylece klasik yönetici elit tipolojisine meydan okumuştur (İnel, 2016). Bu strateji, elit yapının içinden gelen bir figürün elit dolaşımını yeniden tanımlaması açısından önemlidir.

Erdoğan'ın yükselişi ise Paretocu bağlamda daha farklı bir dinamiğe işaret etmektedir. Zira Erdoğan, yalnızca mevcut yöneten elitlerin yerine geçmekle kalmamış, aynı zamanda onları tasfiye ederek yeni bir elit bloğu inşa etmiş ve bu yolla "elit dolaşımı"nı radikal biçimde gerçekleştirmiştir. Kurtbaş'ın (2017) da belirttiği gibi, Erdoğan iktidarıyla birlikte merkez-çevre ilişkileri tersine dönmüş, çevreden gelen muhafazakâr elitler devleti yöneten kadrolar hâline gelmiştir. Bu durum, sadece genel anlamda siyasal elitlerin özelde de merkez sağ elitlerinin dönüşümünü değil, aynı zamanda ekonomik ve kültürel elit yapısının da yeniden şekillenmesini beraberinde getirmiştir. Tuncel ve Bakan (2013), bu dönüşümün önemli bir boyutunun da kamu bürokrasisinin uzun yıllar boyunca temsil ettiği seçkinci ideolojik çizginin kırılması olduğunu belirtmektedir. Çünkü 2002 sonrası süreçte, devletten özerk sivil yapılarla ilişkili yeni elit unsurlar, yalnızca seçilmiş siyasi iktidarı desteklemekle kalmamış, aynı zamanda geleneksel bürokratik vesayet karşısında alternatif bir toplumsal güç odağı olarak sivrilmiştir. Bu çerçevede Erdoğan dönemindeki elit dönüşümü, yalnızca siyasal alandaki aktör değişimini değil, aynı zamanda kamu yönetiminin, medya yapısının ve sermaye ilişkilerinin yeniden örgütlenmesini içeren çok katmanlı bir yeniden yapılanma süreci olarak değerlendirilebilir.

Bu liderlerin dönemlerinde, iktidar dışı merkez sağ partiler ve elit gruplarla yaşanan çatışma, rekabet ya da iş birlikleri de Türk siyasal elit sisteminin doğası hakkında önemli referanslar sunmaktadır. Bu kapsamda, DP döneminde MP ve CKMP gibi sağ eğilimli partiler, yönetici elit konumundaki DP ile hem ideolojik hem de sınıfsal olarak ayrışmış ve kimi zaman alternatif elit blokları oluşturmuşlardır. Bu ayrışmalar, merkez sağ siyaset içerisindeki farklı toplumsal taleplerin ve sınıfsal çıkarların da temsil mücadelesine dönüşmesini sağlamıştır (Özdemir, 2012). Özellikle MP'nin temsil ettiği daha muhafazakâr-dini çizgi ile DP'nin liberal-muhafazakâr eksende konumlanışı arasındaki fark, merkez sağdaki elitler arası meşruiyet ve temsil rekabetinin yalnızca iktidar mücadelesiyle sınırlı olmadığını, aynı zamanda ideolojik çeşitlenmenin siyasal olarak elitleşme sürecine yansıması olduğunu ortaya koymaktadır (Göksu, 2013).

Bu tarihsel örüntü içinde Demirel'in liderliğinde yürütülen AP ve daha sonra DYP iktidarları dönemleri de merkez sağda elit içi rekabetin önemli halkalarını oluşturmaktadır. AP

döneminde Demirel'in karşısında hem Erbakan'ın kurduğu MNP gibi İslamcı tabanlı alternatifler hem de Ferruh Bozbeyli'nin liderliğinde ortaya çıkan DP-2 gibi eski DP geleneğini sahiplenen muhafazakâr oluşumlar belirmiştir. Bu partiler, AP'yi merkezde konumlanan teknokrat-muhafazakâr elit bloğunun temsilcisi olarak görmüş; Demirel ise bu muhalif elit hareketleri "merkezin dışından gelen marjinalleşmiş elitler" olarak tanımlamış ve bu partilere karşı bir tür hegemonik merkez sağ liderliği yürütmüştür (Demirel, 2004: 63-65).

Benzer şekilde, ANAP iktidarında da DYP ve RP gibi sağ aktörler, yönetici elit bloğuna karşı hem seçim rekabeti hem de elit stratejik pozisyonları bağlamında ciddi meydan okumalar gerçekleştirmiştir (Göksu, 2013). Bu partiler aynı zamanda kendi kadrolarıyla merkez sağ iktidarındaki elit yapısına aday alternatif elit havzaları olmuşlardır. Bu noktada, 12 Eylül askeri darbesi sonrası sivil siyasete geçiş sürecinde Başbakan Özal ile siyasi olarak yasaklı bir diğer önemli merkez sağ lider Demirel arasında yaşanan siyasi rekabet, yalnızca iki liderin kişisel hırsları ya da partisel çıkarlarıyla sınırlı değildir. Bu rekabet, merkez sağın bünyesinde şekillenen iki farklı elit tipinin -"teknokratik-entelektüel elit" ile "geleneksel-popülist elitin"- karşı karşıya gelmesini temsil etmektedir. Bu rekabette, Özal, neoliberal ekonomik reformlar ve bürokratik yapının yeniden inşası çerçevesinde bir "yeni elit projesi" sunarken, Demirel ise halkçı söylemi ve taşra muhafazakârlığını önceleyen yaklaşımıyla "klasik merkez sağ elit geleneklerini" temsil etmiştir (Osmanbaşoğlu, 2014: 151).

Pareto'nun yöneten elit içindeki "rezidü farkı" (Bokszański, 1981) kavramıyla açıklanabilecek bu durum, Özal'ın yenilikçi ve dönüşümcü elit yapısıyla Demirel'in mevcut siyasal düzeni koruma ve halkla kurulan geleneksel bağı sürdürme eğilimleri arasındaki temel ayrışmayı ortaya koymaktadır. Özal, elit dolaşımını hızlandırarak yeni ekonomik aktörleri sisteme dahil ederken; Demirel, elit yapının yatay genişlemesini savunmuş, sivil ve askerî bürokrasi ile pragmatik bir denge siyaseti kurmayı amaçlamıştır (İnel, 2016). Bu nedenle Özal-Demirel rekabeti, sadece ANAP ve DYP arasındaki partisel mücadele değil; aynı zamanda Türkiye'deki merkez sağ elitlerin meşruiyet ve temsil biçimlerine dair derin bir ayrışmanın siyasal tezahürü olarak okunabilir.

AK Parti'nin uzun süreli iktidarı döneminde ise, ilk kez merkez sağ elit sisteminin içinde gözlemlenen dinamik ve içkin bir çatallanma dikkat çekicidir. Erdoğan liderliğinde kurulan yeni elit bloğu, başlangıçta hem geleneksel muhafazakâr seçmeni hem de teknokratik ve neoliberal aktörleri bir araya getirmiştir. Bu kapsamda, kamuoyunda tanınmış birçok liberal isim ya partiye katılmış ya da söylemleriyle destek vermiştir (Yayla, 2008). Ancak zamanla bu blok içerisindeki farklı anlayışlar ve çıkarlar, içsel bir rekabeti tetiklemiş ve elit sisteminde

yeniden yapılanma ihtiyacını doğurmuştur. Bu bağlamda, Abdullah Gül, Ahmet Davutoğlu ve Ali Babacan gibi kurucu figürlerin zamanla AK Parti elit bloğundan dışlanması, bireysel fikir ayrılıklarının ötesinde alternatif siyasal temsil iddialarının elit yapıda kendini yeniden üretme biçimi olarak okunabilir (Çakır, 2025). Pareto'nun (1935: 247) "elitlerin iç rotasyonu" ve "rezidü değişimi" kavramları bağlamında değerlendirildiğinde, bu durum elit yapının istikrarını koruma eğilimiyle, içsel farklılaşmaları yönetme çabası arasında kurumsal bir gerilime işaret etmektedir.

Bu kısa tarihsel ve kuramsal bağlamdan sonra, çalışmanın bu bölümünde, merkez sağ siyasetinde önemli roller üstlenmiş ve geniş halk desteğiyle iktidara gelmiş bu dört liderin – Menderes, Demirel, Özal ve Erdoğan– hem siyasal kariyerleri hem de elitleşme ve yapılarla kurdukları ilişki biçimleri ele alınacaktır. Bu bağlamda, her bir liderin, yöneten elit konumuna hangi yollarla ulaştığı, bu konumlarını nasıl koruduğu ya da dönüştürdüğü, geliştirdikleri stratejilerle birlikte değerlendirilecektir. Bu çözümleme, liderlerin bireysel liderlik özelliklerinin yanı sıra Türkiye'nin siyasal kültürü, kurumsal yapıları ve tarihsel güç dengeleri içinde şekillenen ilişkiler ağına da odaklanacaktır. Çünkü söz konusu liderler, merkez sağda bir elit dönüşümünü temsil etseler de farklı tarihsel ve toplumsal bağlamlarda siyaset sahnesine çıkmış, içinde bulundukları dönemin koşullarına göre elit yapılarla farklı ilişkiler kurmuşlardır. Bu nedenle yapılacak olan değerlendirme ve analiz, bu liderlerin siyasal yükseliş süreçlerini, halkla kurdukları bağı, bürokratik yapılarla etkileşimlerini ve küresel ekonomik gelişmeler karşısındaki duruşlarını esas alan dört temel eksen üzerinden ele alınacaktır. Bu nedenle bölüm sonunda sunulan tablo, söz konusu dört liderin farklı dönemlerde üstlendikleri rolleri ve temsil ettikleri elit biçimlerini özetlemekte; elit teorisi çerçevesinde süreklilik ve kırılma noktalarını görünür kılmaktadır.

Tablo 3. Merkez Sağ Liderlerinin Karşılaştırmalı Profilleri

Başlıklar	Adnan Menderes	Süleyman Demirel	Turgut Özal	Recep Tayyip Erdoğan
Elit Tipolojisi	Doğuştan elit (toprak sahibi aile)	Halktan gelen elit (bürokraside yükselen mühendis)	Yenilikçi elit (teknokrat kökenli, reformist)	Muhafazakâr elit (İslamcı gelenekten demokratik muhafazakârlığa)
Askeri ve Bürokratik Elitlerle İlişkisi	Bürokratik elitlerle çatışmalı, askerî vesayetle karşı karşıya kaldı	Bürokrasiyle denge politikası izledi, askerî müdahalelerle karşılaştı	Bürokratik vesayetle mücadele etti, reform yanlısıydı	Bürokrasi ve askerî vesayeti tasfiye etti, yeni bir yönetici elit grubu oluşturdu
Ekonomik Elitlerle İlişkisi	Tarım ve ticaret burjuvazisini desteklemeye çalıştı, liberal retoriğe rağmen devlet müdahaleciliği sürdü	Devlet destekli sanayi burjuvazisi ve taşra ekonomisi arasında denge kurdu	Neoliberal politikalarla yeni girişimci sınıf yarattı	Müteahhitlik, finans sektörü ve Anadolu sermayesiyle ittifak kurarak yeni ekonomik elitleri inşa etti
Yönetim Anlayışı	Tarım odaklı kalkınma, dış yardımlarla desteklenen karma ekonomi; özel teşebbüs öncelikli piyasa vizyonu	Planlı kalkınma, KİT'ler ve kamu yatırımlarıyla kalkınmacı devlet modeli	Neoliberal entegrasyon, teknokratik ve merkezî yönetim	Merkezîyetçi ve popülist liderlik modeli; ekonomik milliyetçilik
Dış Politika Anlayışı	Soğuk Savaş eksenli, Batı yanlısı; ABD merkezli dış yardım sistemine bağlı	Dengeci: NATO ve Batı ile yakın ilişkiler, Sovyetler ve Orta Doğu ile ekonomik diplomasi	Batı'yla entegrasyon, İslam dünyasına ekonomik açılım	Başlangıçta "sıfır sorun", sonrasında millî çıkar odaklı, proaktif ve güvenlik merkezli çok boyutlu diplomasi
Seçmen Tabanı	Kırsal kesim, muhafazakâr ve milliyetçi seçmenler	Taşra seçmeni, çiftçiler, küçük esnaf, muhafazakâr kitle	Kentli muhafazakârlar, girişimciler, liberaller	Alt-orta sınıf, dini ve milliyetçi hassasiyetleri yüksek geniş kitleler

(Bu tablo dört merkez sağ liderinin elit profilleri karşılaştırmalı incelenerek yazar tarafından oluşturulmuştur.)

5.1. Geleneksel Elitten Popülist Liderliğe: Menderes'in Siyasal Mirası

Menderes, Türk siyasi tarihinde merkez sağın ilk ve en etkili liderlerinden biri olarak, hem sosyo-ekonomik kökeni hem de siyasal stratejisiyle klasik elit teorilerinin Türkiye örneği içinde analiz edilebilecek çarpıcı bir isimdir. Onun Türkiye siyaseti içindeki yükselişi ve siyasi pratiği, klasik elit teorileri bağlamında incelendiğinde, hem doğuştan sahip olduğu sosyo-ekonomik ayrıcalıklarla hem de halkla kurduğu güçlü ilişkilerle çok katmanlı bir elit figürünü temsil ettiği görülmektedir.

Kökeni itibariyle Osmanlı döneminin toprak sahibi ayan sınıfına dayanan Menderes ailesi, Cumhuriyetin ilk yıllarında da Anadolu'nun batısında ekonomik gücü ve sosyal itibarı yüksek bir sınıfı temsil etmekteydi (Ahmad, 1993: 65-66). Bu bağlamda değerlendirildiğinde, Pareto'nun (1935: 137) "doğuştan elit" kavramı doğrultusunda, Aydın'daki köklü bir toprak aristokrasisine mensup olan Menderes, sahip olduğu ekonomik sermaye sayesinde erken Cumhuriyet döneminin siyasal elit yapısına dâhil olmuştur. Ancak onun siyasi elitliğe geçişi yalnızca doğuştan gelen statüsüne değil, aynı zamanda modern siyasal sistemin halk temelli meşruiyet gereksinimlerini kavrayıp dönüştürebilmesine de dayanmaktadır. Başka bir ifadeyle, onu diğer geleneksel elit figürlerinden ayıran temel unsur, halkla kurduğu güçlü bağ ve bu bağı popülist bir liderlik stratejisiyle pekiştirmiş olmasından kaynaklanmaktadır (Mardin, 1973).

Bu çift yönlü elit kimlik, Coşkun'un (2021: 53-54) da belirttiği gibi, Menderes'in hem geleneksel hem de modern elit özelliklerini bünyesinde barındırdığını göstermektedir. Daha açık ifade etmek gerekirse, bir yandan Osmanlı'dan miras kalan mülk sahibi bir sınıfın temsilcisiyken, diğer yandan dönemin halkçı taleplerini siyasete taşıyan ve özellikle kırsal seçmenle güçlü bağlar kuran bir lider profili çizmektedir. Bu yönüyle, Pareto'nun "tilkiler" ve "aslanlar" ayrımında, Menderes'in her iki stratejiyi de kullandığı; gerektiğinde halkçı ve pragmatik, gerektiğinde ise otoriter eğilimler gösterdiği söylenebilir.

1931 yılında CHP içinde başlayan Menderes'in siyasal hayatı, 1945 yılında kurulan DP ile birlikte yeni bir evreye girmiş; burada sadece bir kurucu lider değil, aynı zamanda halkın taleplerini merkeze taşıyan yeni bir siyasal temsil anlayışının simgesi haline gelmiştir. Onun siyasi olarak yükselişi, klasik elit teorisinin kurucu düşünürlerinden Pareto'nun 'elit dolaşımı' kuramı bağlamında değerlendirildiğinde dikkate değer bir örnek teşkil etmektedir. Nitekim Pareto'ya göre, mevcut elit tabaka zamanında kendini yenilemezse, yerini yeni ve dinamik bir elit grubuna bırakmak zorunda kalır. Bu noktada, Menderes'in, CHP içerisindeki çatışmaların ardından DP'nin başına geçerek iktidarı devralması, elit değişiminin barışçıl değil, sert siyasal mücadelelerle gerçekleşebileceğini göstermektedir (Özdemir ve Coşkun, 2021).

Bu bağlamda, Pareto'nun öngördüğü elit yenilenmesinin somut bir yansıması olarak CHP içindeki muhalefet rolünden çıkıp, DP çatısı altında halkla doğrudan bağ kuran bir lider kimliğine evrilen Menderes, bu yeni temsil biçimiyle Türkiye'deki yerleşik elit döngüsünün kırılmasında öncü bir rol üstlenmiştir. Tek parti döneminin modernleşmeci ve devlet merkezli elit yapısına karşı, DP çatısı altında gelişen yeni siyasi hareket, geniş halk kesimlerinin sesini duyurmayı hedeflemiş ve böylelikle siyasal elitlerin toplumsal temsiliyetini dönüştürmüştür. Mardin'in (1973) "merkez-çevre teorisi" çerçevesinde de belirtildiği gibi, merkez elitlerinin

seküler-modernleşme odaklı politikalarına karşı, çevreden gelen bir liderin halkla doğrudan kurduğu bu bağ, sistem içerisinde yeni bir elit dolaşımının kapısını aralamıştır. Bu dönüşümün merkezinde yer alan Menderes'in siyasal yükselişi ise, yalnızca toplumsal kökeniyle açıklanamaz; aksine, onun kişisel liderlik vasıfları ve stratejik siyasal hamleleriyle pekişmiş bir süreçtir.

Nitekim Coşkun'un (2021: 45-47) da vurguladığı üzere, Menderes'in CHP içindeki muhalefet çizgisi, onu demokratik taleplerin taşıyıcısı olarak konumlandırmış ve bu pozisyon, DP'nin kuruluş sürecine giden yolu açmıştır. Bu noktada Mosca'nın "yönetici sınıf" tanımı dikkat çekicidir. Mosca'ya (1939: 53) göre, her toplumda örgütlenmiş bir azınlık, çoğunluk üzerinde egemenlik kurar. Menderes ise başlangıçta bu egemen azınlık içinde yer almakla birlikte, zamanla halk desteğini arkasına alarak mevcut elit yapıya karşı alternatif bir elit yapılanmanın öncüsü haline gelmiştir. Böylece hem klasik elit teorilerinde öngörülen döngüsel değişimi somutlaştırmış hem de Türkiye'de seçilmiş liderliğin yükselişine dayalı yeni bir siyasal temsil biçimini inşa etmiştir.

DP'nin 1950'de iktidara gelişi, Türkiye'de elitler arası dengeyi ülkede çoğunluğu oluşturan "siyasal çevre" lehine radikal biçimde değiştirmiştir. Cumhuriyet'in kurucu kadroları tarafından şekillendirilen ve geleneksel merkezin temsilcileri konumunda bulunan askerî ve bürokratik elitler, DP iktidarının yükselişinden itibaren artan bir rahatsızlık duymuştur. CHP'nin modernist-seküler elit modeline karşılık, Menderes'in temsil ettiği muhafazakâr değerler ve yerel halkla kurduğu ilişkiler, yeni bir siyasal temsil biçimi yaratmıştır. Bu bağlamda, Mosca'nın (1939: 50-53) siyasal elitin sürekliliği ile değişime açıklığını vurguladığı çerçevede değerlendirildiğinde, Menderes hem ekonomik elitliğin temsilcisi olmuş hem de halk desteğine dayalı popülist bir lider olarak yeni bir siyasal meşruiyet biçimi üretmiştir. Menderes, bu değişimi, halkın seçimlerdeki rızasını alarak büyük ölçüde başarmış; fakat geleneksel elit yapıların direnciyle karşılaşmıştır. Bu direncin en belirgin görünümü, 27 Mayıs Darbesiyle ortaya çıkmış; Menderes ve DP iktidarı, askerî ve bürokratik elitlerin müdahalesiyle tasfiye edilmiştir (Karaosmanoglu, 2012: 153). Bu durum, Pareto'nun (1935: 169) elit dolaşımı kuramına uygun biçimde, yeni elitlerin sistem içinde tutunmak için yalnızca halk desteğinin yetmediğini, yerleşik kurumsal yapılarla uyumlu çalışmanın da gerekliliğini gözler önüne sermiştir.

Siyasi çizgisinin önemli bir boyutu da halkla kurduğu samimi ve yerelden beslenen bağdır. Toplumun kırsal ve muhafazakâr kesimleriyle kurduğu bu çok boyutlu ilişki, elit pozisyonunu sadece yukarıdan gelen bir güçle değil, aşağıdan gelen rızayla da pekiştiren bir

liderlik tarzını ortaya koymuştur (Mert, 2007: 10). Başka bir deyişle, bu süreç, merkez-çevre ilişkilerinin dönüşümüne işaret etmenin ötesinde merkez sağın kurumsallaşma sürecinin temelini oluşturmuştur. Yalman'ın (2009: 87) belirttiği gibi, Menderes'in popülizmi, seçmen nezdinde onu "bizden biri" haline getirmiştir. Bu bağlamda, DP iktidarı döneminde kırsal kalkınmaya yönelik yatırımlar, yollar, elektrik ve baraj projeleri gibi ekonomik politikalar sadece altyapıyı geliştirmekle sınırlı kalmamış, aynı zamanda ideolojik bir dönüşümün de aracı olmuştur.

Ancak Menderes'in "her mahalleye bir milyoner" söylemi, ekonomik refahı tabana yayma vaadini temsil etse de uygulamada bu vizyonun sınırlı kaldığı ve ekonomik eşitsizlikleri derinleştirdiği de ileri sürülmüştür (Kanbir, 2014). Nitekim Menderes döneminde benimsenen liberal ekonomi politikaları hem iç hem de dış düzlemde belirli elit yapılarla bütünleşmeyi beraberinde getirmiştir. İçeride, uygulanan serbest piyasa odaklı kalkınma stratejileri; büyük toprak sahipleri, sanayiciler ve ticaret burjuvazisi gibi yerli ekonomik aktörlerin konumunu pekiştirerek, bu grupların ekonomik elit sınıf içerisindeki ağırlığını artırmıştır (Altunışık, 2009). Bu çerçevede, DP iktidarının yarattığı dönüşüme sınıf temelli bir perspektiften bakıldığında, Menderes'in özellikle ekonomik elitlerle kurduğu stratejik ilişkiler aracılığıyla Türkiye'deki kapitalist sınıfın güç kazanmasına zemin hazırladığı söylenebilir.

Öte yandan, dış politikada özellikle ABD ile kurulan yakın ilişkiler, Marshall Planı kapsamında alınan yardımlar ve Türkiye'nin NATO'ya üye olması gibi gelişmeler, Menderes liderliğindeki siyasal iktidarın uluslararası ekonomik ve stratejik elit ağlarla entegrasyonunu hızlandırmıştır. Bu gelişmeler, DP iktidarının yalnızca iç politik meşruiyetle sınırlı kalmadığını, aynı zamanda küresel ölçekte bir tanınırlık ve kabul görme arayışında olduğunu da ortaya koymaktadır. Ancak bu süreç, beraberinde önemli kırılganlıkları da getirmiştir. Dış yardımlara ve kredi mekanizmalarına dayalı olarak sürdürülen kalkınma modeli, özellikle 1950'li yılların ikinci yarısında artan dış borç yükü ve döviz darboğazı nedeniyle ciddi yapısal sorunlarla karşı karşıya kalmıştır (Zürcher, 2017: 234-236).

Bu yapısal sorunların derinleşmesiyle birlikte, dış politikadaki entegrasyonun iç politika üzerindeki yansımaları da daha görünür hâle gelmiştir. Ekonomide yaşanan dalgalanmalar, enflasyonist baskılar ve kırsal bölgelerde tarımsal üretimin istikrarsızlaşması, geniş halk kesimlerinin iktidara olan desteğini zayıflatmıştır. Bu bağlamda, dışa bağımlılığın artması ve ekonomik kırılganlıkların derinleşmesi, sadece iktidarın meşruiyetini değil, aynı zamanda toplumun bazı kesimlerinde yeni bir muhalif söylemin filizlenmesine de zemin hazırlamıştır. Bu söylem, Menderes yönetiminin dış kaynaklı kalkınma anlayışını eleştirerek, ekonomik

bağımsızlık ve ulusal egemenlik gibi kavramlar etrafında şekillenmiştir (Ahmad, 1993: 10-12). Böylece ekonomik kalkınma ile siyasal meşruiyet arasındaki denge, dışa bağımlılık tartışmaları ekseninde yeniden tanımlanmış; ekonomik elitlerle kurulan ittifaklar hem bir meşruiyet aracı hem de toplumsal kutuplaşmanın belirleyicisi hâline gelmiştir.

Weber'in (1947: 65-66) karizmatik otorite kuramı çerçevesinde değerlendirildiğinde, Menderes'in siyasal karakteri, Türkiye'de çok partili hayatın ilk yıllarında halkla kurduğu güçlü duygusal bağ ve kişisel sadakate dayalı yönetim anlayışıyla dikkat çekmektedir. Weber'e göre karizmatik otorite, liderin olağanüstü niteliklerine duyulan inançtan beslenir ve genellikle bürokratik ya da geleneksel otorite biçimlerinin ötesine geçer. Menderes'in liderliği, tam da bu tanıma uygun şekilde, rasyonel-bürokratik devlet aygıtının sınırlı temsil kapasitesine karşılık halkın doğrudan özlemlerine hitap eden, kişiselleşmiş bir siyasal ilişki biçimi ortaya koymuştur. Nitekim DP'nin iktidara gelişiyle birlikte Menderes'in siyasal meşruiyeti, partisel aidiyetten ya da programatik söylemlerden çok, hitabet gücüne, halkla kurduğu samimi bağa ve toplumda yarattığı karizmatik etkiyle biçimlenmiştir.

Bu bağlamda özellikle kırsal kesimlerde ve küçük şehirlerde halkın içinde görünmesi, doğrudan iletişim kurması, sade ve anlaşılır bir dille konuşması gibi pratikler, Weber'in (1947: 359) karizmatik liderlikte vurguladığı kişisel temas ve doğrudanlık ilkesiyle birebir örtüşmektedir. "Odunu aday gösterse seçtirecek" (Kara, 2012) ifadesinde somutlaşan bu sadakat biçimi, halk nezdinde Menderes'in yalnızca bir lider değil, aynı zamanda kurtarıcı ve rehber olarak konumlandığını göstermektedir. Karizmatik liderliğin bir diğer özelliği olan modernleşme ve kalkınma söylemini halkçı bir dil aracılığıyla sunma becerisi de Menderes'te belirgin biçimde gözlemlenmektedir. Dış yardımlara dayalı kalkınma modeli ve liberal ekonomi politikalarının meşrulaştırılması sürecinde Menderes'in sembolik dili ve halkın refah arzularına hitap eden üslubu, karizmasının pekişmesinde önemli rol oynamıştır (Zürcher, 2017: 248).

Ne var ki, karizmatik otorite yapısal bir istikrardan yoksun olduğu için, bu tür liderlik biçimi zamanla aşınabilmektedir. Weber'in (1947: 61-62) vurguludığı üzere, karizmatik liderlik kurumsallaşmadığı takdirde, kriz koşullarında çözülmeye açık hale gelmektedir. Nitekim 1950'li yılların sonuna doğru derinleşen ekonomik krizler, siyasal baskılar ve toplumsal kutuplaşma, Menderes'in karizmasını da zedelemiş ve halk desteğinde ciddi bir gerilemeye yol açmıştır. Diğer bir ifadeyle, Menderes'in liderliği, Türkiye'de karizmatik otoritenin güçlü ve etkileyici bir örneği olarak değerlendirilse de bu liderlik modeli, kişisel otoriteye dayalı yapısı nedeniyle aynı zamanda siyasal kırılganlıkları da içinde barındırmıştır.

Karizmatik liderliğin yapısal bir temele oturtulamaması, zamanla devletin kurumsal işleyişinde ortaya çıkan kırılmaları da görünür kılmıştır. Zira Menderes'in siyasal pratiği, bürokratik kadrolarda yaptığı tasarruflarla sınırlı kalmamış; devletin merkezî yapısında daha köklü bir dönüşüm iddiasını da beraberinde getirmiştir. Bu çerçevede onun liderliği, devlet içindeki elit yapılar arasındaki güç dengesine müdahale biçimiyle anlam kazanmıştır. Tek parti döneminde ordu ve sivil bürokrasi ekseninde şekillenen yerleşik elit düzeni, DP iktidarı döneminde bu geleneksel elit yapının dışında kalan aktörlerle yer değiştirirken, yeni bir siyasal elit tabakası ortaya çıkmaya başlamıştır. Ancak bu dönüşüm, devlet içindeki kurumsal dirençle karşılaştıkça, çatışma eksenlerinin keskinleşmesine ve yönetici kadrolar arasındaki ayrışmanın derinleşmesine neden olmuştur (Eroğul, 1990: 59).

Bu tablo, Michels'in "Oligarşinin Tunç Kanunu" kavramıyla birlikte düşünüldüğünde daha çarpıcı bir anlam kazanmaktadır. Michels'e (1915: 170-173) göre, siyasal yapılar başlangıçta ne kadar katılımcı ya da halk merkezli olursa olsun, zamanla kendi içlerinde hiyerarşik bir örgütlenme kurar ve karar alma süreçlerini merkeze yoğunlaştırır. Siyasal merkezde biriken güç, liderin karizmatik meşruiyetini pekiştirirken, aynı zamanda onun etrafında şekillenen yeni bir yönetici elit grubunu da ortaya çıkarır. Menderes'in basına müdahalesi, parti içi muhalefeti sindirmesi ve kuvvetler ayrılığına dönük müdahaleleri, bu güç yoğunlaşmasının örnekleri olarak değerlendirilebilir. Bu noktada, Farabi'nin tasvir ettiği erdemli yönetici modeliyle Menderes'in iktidar pratiği arasında derin bir ayrışma görülmektedir. Farabi'nin erdemli yöneticisi, hırs ve keyfîlikten arınmış, adaleti önceleyen ve halkın iyiliğini merkeze alan bir figürken; Menderes'in son dönem performansı, iktidar tutkusunun öne çıktığı, farklı seslere tahammülün azaldığı ve gücün tek merkezde toplandığı bir tabloyu göstermektedir (Özdemir ve Coşkun, 2021). Bu çelişki, karizmatik liderliğin kurumsal denetimle dengelenmediğinde, otoriter eğilimlere açık hale geldiğini bir kez daha teyit etmektedir.

Bu değerlendirmeyle birlikte düşünüldüğünde, Menderes'in halk desteğine yaslanan yükselişi ile iktidar pratiği arasında gelişen gerilim, onun siyasal tarzının farklı düşünsel çerçevelerle birlikte okunmasını gerektirmektedir. Zira toplumsal temsiliyet üzerinden meşrulaşan bu yükseliş, Pareto'nun elit dolaşımı anlayışıyla açıklanabilecek nitelikler taşısa da zaman içinde Farabi'nin "erdemli yönetici" idealinden uzaklaşması, siyasal iktidarın yalnızca halk desteğine değil, yönetsel etik ve kurumsal dengeye de dayalı olması gerektiğini ortaya koymuştur. Özellikle 1954 seçimlerinin ardından muhalefet üzerindeki baskıların artması, basının denetim altına alınması ve üniversitelerle yaşanan gerilimler, DP kadrolarının yerleşik

bürokratik elitlerle baş etmekte zorlandığını göstermiştir. Bu süreç, 27 Mayıs askeri müdahalesiyle sona ermiş ve Menderes'in siyasal kariyeri trajik biçimde sonlandırılmıştır (Ahmad, 1993: 11-12).

Bu noktada Menderes'in bürokrasiyle olan ilişkisinin, Mosca'nın "elitlerin içsel dayanışma ihtiyacı" ilkesine ters düştüğü görülmektedir (Arslan, 2015). Çünkü bürokratik yapıyı dönüştürme çabaları, bu yapıdan yükselen dirençle karşılaşmış; nihayetinde ortaya çıkan çatışma, iktidarın elde tutulmasında sistem içi güç dengelerinin belirleyici olduğunu göstermiştir. Mills'in "iktidar eliti" kuramı ise, gerçek gücün siyasal, askerî ve ekonomik aktörlerin oluşturduğu bir üçgen içinde yoğunlaştığını öne sürer. Menderes'in bu üçgen içinde özellikle askerî ve bürokratik kanatla sağlıklı bir ilişki kuramaması, elit döngüsünün dışına itilmesine yol açmıştır (Coşkun, 2021: 122). Bu durum, Pareto'nun belirttiği üzere, elit değişiminin her zaman barışçıl yollarla değil, kimi zaman zorlayıcı biçimlerde gerçekleşebileceğine işaret etmektedir (Pareto, 1968: 1431). Dolayısıyla Menderes'in askerî elitlerle yaşadığı gerilimin bu üçlü yapı içindeki dengeyi sarstığı ve onun iktidar sürecindeki kırılganlığını derinleştirdiği şeklindeki bir değerlendirme yerinde olacaktır.

Tüm bu değerlendirmeler doğrultusunda Menderes'in siyasal mirası, sadece bir döneme özgü liderlik tecrübesi olarak değil, Türkiye'deki siyasal elitleşme süreçlerinin işleyişini ve merkez sağın tarihsel biçimlenişini kavramak açısından özgün bir örnek olarak ele alınmalıdır. Cumhuriyet elitlerinin modernleştirici tahayyülüne karşılık, halkın değer dünyasına daha yakın bir temsil tarzı benimseyen Menderes, geleneksel-muhafazakâr söylemi kitlesel siyasal düzleme taşıyarak merkez sağın ideolojik eksenini belirleyen öncül bir figür hâline gelmiştir (Yavuz, 2003: 33-34). Onun kurduğu siyasal zemin, sonraki yıllarda farklı bağlamlarda yeniden üretilecek bir referans çerçevesi sunmuş; Demirel'in bürokrasiyle kurduğu denge siyaseti, Özal'ın piyasa merkezli reformculuğu ve Erdoğan'ın muhafazakârlığı kutsayan bir anlayışla toplumla kurduğu doğrudan temsil ilişkisi, bu mirasın farklı biçimlerde güncellenmiş yansımaları olmuştur. Bu nedenle Menderes dönemi, Türkiye'deki elit dönüşümünün süreklilik ve kopuş ekseninde anlaşılmasına katkı sağlayan özgül bir tarihsel oluşum süreci olarak ele alınmalıdır.

5.2. Merkez Sağda Süreklilik ve Denge: Demirel'in Siyasal Mirası

Taşradan gelerek Türk siyasi hayatının kırk yılına damga vuran ve farklı dönemlerde yedi kez başbakanlık, bir dönem de cumhurbaşkanlığı yapmış bir lider olan Demirel, Türk siyasal hayatının merkez sağ geleneğinde elit dönüşümünü hem temsil eden hem de dönüştüren bir figür olarak dikkat çekmektedir. Bu dönüşüm süreci, bireysel bir başarı öyküsünün ötesinde

merkez sağın Türkiye siyasetinde temsil ettiği sosyolojik dönüşümün de bir parçası olmuştur. Çünkü merkez sağın özünde yer alan "milletin sesi olma" iddiası, ancak böyle figürlerle inandırıcılık kazanabilmiştir (Mert, 2007: 24).

Nitekim Demirel'in siyasi sahneye çıkışı, 1960 darbesi sonrasında askeri yönetimin teknokratlara güveninin arttığı bir döneme denk gelmiştir. Dolayısıyla DSİ'deki yöneticilik deneyimi, teknik uzmanlığı ve kalkınmacı projelerdeki başarıları, onun AP çatısı altında sivilleşmenin sembol isimlerinden biri olarak yükselmesini sağlamıştır (Arslan, 2019: 39-40). Bu bağlamda, Demirel'in siyasal kariyeri, elit teorisi çerçevesinde "teknokratik elit"ten "siyasal elit"e geçiş sürecinin önemli bir örneğini temsil etmektedir (Heper, 2012: 175; Mosca, 1939: 88). Karpat'ın (2010: 56-57) ifadesiyle Demirel, "batılı teknik bilgiye sahip modern bir bürokrat" kimliği ile "taşra kökenli, halktan biri" imajını birleştirebilmiş nadir figürlerdendir. Bu çift yönlü yapısı, hem merkezin elit yapısına girebilmesini hem de çevreyle duygudaşlık kurarak siyasal meşruiyet inşa etmesini mümkün kılmıştır.

Isparta'nın İslamköy kasabasında doğmuş ve muhafazakâr bir aile ortamında yetişmiş olan Demirel, bu kimliğiyle merkez-çevre ayrımında "çevre"yi temsil eden bir figür olarak öne çıkmış, halk tabanıyla kurduğu ilişki sayesinde elit pozisyonunu tabandan gelen destekle meşrulaştırabilmiştir (Mardin, 1973; İnel, 2016). Feroz Ahmad (2010: 293) da bu yönüyle Demirel'i Tanzimat'tan itibaren Türkiye'de siyasal yaşamı kontrol eden "asker-sivil bürokrat aydın" geleneğinden ayrışan, yeni bir siyasetçi tipi olarak tarif etmektedir. Ona göre Demirel, "sıradan" bir Türk vatandaşının kendisiyle özdeşleştirebileceği, kendi çabasıyla yükselen ve genç Cumhuriyet'in sunduğu fırsatları doğru biçimde değerlendiren bir liderdir. Bu özellikleriyle Demirel, halktan gelen bir siyasetçi olarak hem bürokrasi ile halk arasında arabulucu bir rol üstlenmiş, hem de kırsal kesimlerin devlet yapısına entegrasyonunda etkili bir köprü işlevi görmüştür.

Demirel'in taşradan gelen kimliği, Cumhuriyet elitinin soyut "vatandaş" tanımına karşı somut, tanıdık ve halktan biri olarak algılanmasını sağlamıştır. Bu durum, merkez sağın popülerleşme kapasitesini artıran önemli bir unsur olmuştur. Mert'e (2007: 25-26) göre bu tür bir siyasal temsilin merkez sağın meşruiyetini seçim zaferlerinin yanı sıra kültürel ve sembolik kodlara da dayandırabilme imkânı vermiştir. Ayrıca "İslamköylü Demirel" imgesi, taşrayla devlet arasında kurulan sembolik bağı güçlendirdiği gibi "milletin evladının" devlette yer alabileceğinin de bir ispatı olarak işlev görmüştür. Diğer taraftan, taşralı bir mühendis olarak devlet bürokrasisinden siyaset sahnesine adım atan Demirel, Pareto'nun (1935: 169) "elit dolaşımı" kuramına uygun biçimde, merkezdeki iktidar yapılarının halkın içinden gelen

figürlerle yeniden biçimlenebileceğini göstermiştir. Nitekim onun siyasal hayatı, teknokrat kökenli bir uzmandan, halkın lideri ve nihayetinde Türkiye Cumhuriyeti'nin cumhurbaşkanı olarak ülkenin en üst yönetim kademesine ulaşan yönetici bir aktöre evrilen bir süreci kapsamaktadır. Bu açıdan ele alındığında, taşradan gelip mühendislik ve bürokrasi alanındaki yükselişiyle siyasetin en üst seviyelerine ulaşmış olan Demirel, "kendini yetiştirmiş elit" (self-made elite) kategorisine girmektedir (Ahmad, 1993: 139).

Demirel, sadece bir siyasi figür olmanın ötesinde aynı zamanda Türkiye'nin modernleşme serüveninde çevrenin temsilcisi olarak merkeze yerleşen elitlerin özgün bir örneği olarak değerlendirilebilir. Bu açıdan, İTÜ'de aldığı mühendislik eğitimi, onu Batılılaşma süreciyle tanıştırırken; taşradan gelen kimliği ise halkla duygudaşlık kurmasına imkân tanımıştır (Şimşek, 2011: 20). Bu bağlamda, özellikle eşi Nazmiye Hanım'ın modern yaşantısı ile taşra kökeni arasında kurulan sembolik denge, merkez sağ seçmenin zihnindeki hem Cumhuriyet hem de milletin değerleriyle uyumlu ideal siyasetçi tipini yansıtması bakımından dikkat çekicidir. Bu çift yönlü sosyal sermaye, onun hem merkezî devlet elitleriyle hem de kırsal seçmenle ilişki kurabilmesini kolaylaştırmış, böylece merkez sağın halkçı ve devletçi yüzünü aynı anda temsil etmiştir. Daha açık ifade etmek gerekirse, bir yandan devletin teknik kapasitesini temsil eden mühendis kimliğiyle bürokraside güven uyandırırken, diğer yandan taşrayla kurduğu kültürel ve duygusal bağlar sayesinde geniş seçmen kitlelerine ulaşabilmiştir. Bu çift taraflı aidiyet, merkez sağ siyasetinin halkla bütünleşme biçimini de tanımlamaktadır (Mert, 2007: 24-26).

Öte yandan, onu "modernlik ile milli otantizmin" bir sentezi olarak konumlandıran Karpat'a (2010: 57) göre, Demirel, hem Batılı teknik bilgiye sahip bir bürokrat olarak hem de Anadolu'nun tarihsel hafızasında yer etmiş halk tipiyle uyumlu bir figürdür. İslamköy'den çıkan bu liderin, Tanzimat'tan bu yana merkezde yer alan asker-sivil bürokrasi geleneğinin dışında bir meşruiyet zemini inşa etmesi, Türk sağının halkla bütünleşme stratejisinde bir dönüm noktası olmuştur. Bu yönüyle Demirel, merkez sağda elit dolaşımının köylü temsiliyeti üzerinden mümkün olabileceğini göstermiştir. Demirel'in, bu "mühendis kökenli köylü çocuğu" kimliği, merkez sağda liderliğin ilk kez Cumhuriyet eliti dışından gelen biri tarafından temsil edilmesi anlamına gelmiştir. Bu durum, halkla kurduğu teması daha da meşrulaştırmış ve "halk çocuğu" ve "milletin içinden gelen lider" imajını pekiştirmiştir.

Demirel'in memleketi Isparta ile kurduğu sembolik ilişki de onun halkla temasını siyasal sınırların ötesine taşıyarak kültürel bir aidiyet zemininde derinleştirmiştir. "İslamköylü Demirel" imgesi, taşradan merkeze ulaşan bir figür olarak seçmen gözünde onu sahici ve

güvenilir bir lider olarak öne çıkarmıştır (Çiltaş, 2023). Bu bağlamda, sıkça doğduğu köye atıfta bulunması, onun yerellik fikrini yalnızca bir kimlik vurgusu olarak değil, halkla kurulan ilişkinin güçlü bir taşıyıcısı olarak gördüğünü göstermektedir. Bu yönelim, temsil ettiği kesimlerin devletle olan tarihsel uzaklığını azaltmış; taşranın merkez siyasetinde görünürlük kazanmasına olanak tanımıştır. Evrenselci modernleşme anlayışının soyut ve dışlayıcı diline karşılık Demirel, yerel deneyime yaslanan ve gündelik hayatla temas eden bir siyaset tarzı inşa etmiş; böylece yalnızca yöneten değil, aynı zamanda merkezin anlam dünyasını dönüştüren bir figür hâline gelmiştir (Mert, 2007: 174). Bu sembolik bağlar, onun halkla kurduğu ilişkiyi geçici bir destekten çıkararak kalıcı bir aidiyet duygusuna dönüştürmüştür.

Ne var ki onun taşrayla kurduğu bu duygudaşlık ve siyasal yakınlık, merkezdeki yerleşik elit yapılar tarafından her zaman kabul görmemiştir. Bu bağlamda, Demirel'in kendi ifadesiyle "Ben Isparta insanıyım, köylüyüm" sözü, elit zümrelerin taşrayı temsil eden bir figürü kolayca hazmedemediğine dair bir farkındalığı yansıtmaktadır. Bu ifade, kökenine dair sade bir hatırlatma olmanın ötesinde, merkez elitlerine karşı geliştirilmiş bilinçli bir duruşun da izlerini taşır. Attilâ İlhan ve Kemal Tahir gibi sol entelektüeller, Demirel'in köylü kökenini "babacan" bir özellik olarak yorumlamış ve bu taşralı kimliğin dönemin halkçı siyaset anlayışıyla kurduğu ilişkiyi olumlayan az sayıdaki aydın arasında yer almıştır (Bora, 2023: 181). Bu çelişkili konum, Demirel'in siyasal temsil gücünün bürokratik birikim kadar, sınıfsal aidiyetin dönüştürücü etkisine yaslandığını göstermesi açısından önemlidir.

Elit dönüşümünü halk desteğiyle meşrulaştıran bu hibrit siyasal elit modeli bağlamında düşünüldüğünde, Demirel'in en önemli özelliğinin elit dönüşümünü sağlayarak, teknokrat bir figürden halkın liderine dönüşebilme başarısı olduğu görülebilir. Bu dönüşüm süreci, klasik elit teorisinin "siyasi elitin halk ile kurduğu bağı nasıl yeniden ürettiği" (Pareto, 1968: 1570) sorusuyla ele alındığında, Demirel'in siyasi arenadaki yükselişi, Türkiye'deki siyasal ve ekonomik elitlerin farklı kesimlerle olan etkileşimini gözler önüne sermektedir. Özellikle 1960'lı yıllarda sanayileşme süreciyle birlikte ekonomik elitlerle kurduğu bağ, onun iktidardaki pozisyonunu güçlendirmiştir. Buna ek olarak, askerî bürokrasiyle zaman zaman gerilim yaşasa da siyasal elitler içindeki dönüşümü sağlayarak uzun yıllar merkez sağın temsilcisi olarak kalmayı başarmıştır (Heper, 2012: 175-178).

Bora'ya (2023: 420-421) göre, bu başarı, Demirel'in halkla kurduğu ilişkinin doğrudanlığı kadar, siyasi merkezde süreklilik arz eden bir aktör olmasından kaynaklanmaktadır. Diğer bir ifadeyle, Demirel, sistemin dışına itilse bile halkın gözünde "Süleyman hep başbakan" sözleriyle "geri dönebilir lider" imajını muhafaza etmiş; elit

yapılarla girdiği gerilimleri kalıcı kopuşlara dönüştürmemiştir. Bu yönüyle Demirel, sistemle mücadele eden değil, onu içeriden dönüştürmeye çalışan bir siyasal stratejinin temsilcisi olmuştur. Aslında, bu süreklilikte Demirel'in bürokratik yapılarla kurduğu karşılıklı bağımlılığa dayalı ilişki belirleyici olmuştur; zira Demirel, siyasi hayatı boyunca bürokrasiyi dışlayıcı değil, onunla iş birliği içinde hareket eden bir lider imajı çizmiştir (İnel, 2016). Özellikle 1970'li yıllarda yaşanan siyasi krizlerde, Demirel'in söyleminde "devletin devamlılığı" vurgusunun öne çıkması, onun elit yapılarla kurduğu bu işlevsel denge arayışını da yansıtmaktadır. Bora'nın da belirttiği gibi, bu anlayış merkez sağın geleneksel "devletle çatışmama" eğiliminin bir devamıdır (Bora, 2023: 438). Bu noktada, Karpat (2010: 56-57), Demirel'in popülist söylemleri, uzlaştırıcı dili ve teknik başarılarıyla yalnızca seçim kazanan bir lider olmadığını, aynı zamanda "Türkiye'de modern siyasal elitin halkla yeniden temas kurma girişiminin" somutlaşmış bir örneği olduğunu ifade etmektedir. Bu yönüyle Demirel, elit dolaşımı kuramının Türkiye bağlamındaki nadir başarılı örneklerinden biri olarak kabul edilmektedir.

Demirel'in bu uzlaşmacı tavrında kendi kişisel stratejisi kadar merkez sağın kurumsal reflekslerinin izleri de görülebilir. Çünkü özellikle sağ siyasetin önemli bir darbe aldığı 1960 sonrası siyasal yapıda merkezin bürokratik kurumsallığıyla çatışmadan yol alma arayışı, Demirel'in liderlik tarzında da karşılığını bulmuştur. Bu noktada, Mert (2007: 49) darbe sonrası merkez sağın devlete karşı radikal bir pozisyon almadığını; aksine devletin ideolojik sabitlerini dönüştürmeden halkın taleplerini buna eklemlemeye çalışan bir siyaset geliştirdiğini ifade etmektedir. Dolayısıyla Demirel'in askerî elitlerle yaşadığı çatışmalar, onun devletle kurduğu ilişkide kalıcı bir kopuşa neden olmamış; tersine, bu gerilimler, onun sistem içindeki varlığını yeniden tanımlamasına olanak tanımıştır.

Bu çerçevede, 1965-1971 ve 1975-1980 yılları arasındaki başbakanlık dönemlerinde, sivil bürokrasinin desteğini yitirmemeye özen gösterirken, aynı zamanda askerî vesayetin kurumsallaşmış etkisiyle dikkatli bir denge kurmak zorunda kalmıştır. Aslında bu dönem, onun siyasal manevra kabiliyetinin sınandığı bir süreç olarak okunabilir. Bu bakımdan, 12 Mart Muhtırası ve 12 Eylül Darbesi, Demirel'in siyasi kariyerinde birer dönüm noktası olmanın ötesinde, siyasal direncinin ve uyum becerisinin sınandığı anlar olarak öne çıkmıştır. Ancak bu tür müdahaleler, onun siyaset sahnesinden bütünüyle silinmesine neden olmamış; tersine, yeniden dönüş yolları aramasına ve yeni güç dengeleri içinde varlık göstermesine zemin hazırlamıştır (Heper, 2012: 179; Zürcher, 2004: 265).

Demirel'in devlete dair zihinsel haritası, onun siyasal çizgisini anlamada önemli bir perspektif sağlamaktadır. Devleti dönüştürme iddiası taşımaktan ziyade, mevcut devlet düzeni içinde konumlanmaya ve sistemle uyum içinde hareket etmeye yönelen refleksi, siyasal stratejilerini belirleyen temel unsurlardan biri olmuştur. Devletin sürekliliğine duyduğu bağlılık, kriz anlarında dahi sistemle bağını koparmadan siyasal varlığını korumasını mümkün kılmıştır. Bu noktada, Mert'in (2007: 54) merkez sağ için dile getirdiği "devletle müzakere eden ama çatışmayan" tarz, Demirel'in özellikle olağanüstü dönemlerde sergilediği pozisyon alış biçimini büyük ölçüde yansıtmaktadır. Zira siyasal sistemin dışına itildiği her durumda, bu müzakereci ve esnek tavrı sayesinde yeniden merkeze dönüşünün zeminini sabırla ve stratejik bir biçimde inşa etmiştir. İnel'in (2016) vurguladığı üzere, Demirel'in yerleşik bürokratik yapılarla kurduğu ilişki, karşıtlık üzerinden değil, kurumsal sürekliliği önceleyen bir uzlaşı anlayışı üzerinden şekillenmiştir. Bu yönüyle onun siyaset pratiği, yalnızca güç dengelerini doğru okuyabilme yetisini değil, aynı zamanda demokratik temsiliyetin ancak kurumsal meşruiyetle birlikte anlam kazandığına dair bir kavrayışı da yansıtır. İdeolojik sertliklerden uzak, esnek ve uzlaşmacı tutumu sayesinde her siyasal krizde yeniden merkeze dönebilecek bir hareket alanı yaratabilmiş; böylece merkez sağ siyasetin karakteristik bir özelliği haline gelen "devlet içinde konumlanarak etki üretme" stratejisini uzun siyasi hayatında somutlaştırmıştır.

Öte yandan, Demirel'in askerî bürokrasiyle ilişkileri, durağan bir çizgiden ziyade, siyasal bağlamın gerekliliklerine göre şekillenen esnek ve zamana yayılan bir yönelimi yansıtmaktadır. Diğer bir ifadeyle, onun bu alandaki tutumu, sadece onun uzlaşmacı ya da direnişçi nitelikleriyle tanımlanamayacak kadar çok katmanlıdır. Nitekim 12 Mart muhtırası sonrasında istifa ederek Meclis'i açık tutmayı tercih etmesi, kısa vadede geri çekilme gibi görünse de uzun vadede demokratik zemini koruma stratejisi olarak yorumlanabilir. Benzer biçimde, 12 Eylül darbesiyle birlikte siyasal yasaklı hâle gelmesi, onun siyasal sahneden tümüyle silinmesine değil, yalnızca geçici olarak dışlanmasına yol açmıştır. Demirel, bu tür dönemleri kalıcı bir tasfiye olarak değil, siyasal iktidar döngüsünün doğal ve aşılabilir bir parçası olarak değerlendirmiştir. Bu yaklaşımının bir sonucu olarak, 1987 referandumu ile yeniden siyasete dönebilmiş ve elit çevreler içindeki yerini güçlü bir şekilde yeniden kurabilmiştir (Erken, 2012).

Demirel'in bu tutumu, merkez sağ ideolojinin pragmatik ve denge arayıcı karakteriyle de uyum içindedir; siyasal meşruiyetin sürekliliğini, kurumsal çatışmalar karşısında taktiksel geri çekilmelerle korumaya yönelik bir liderlik tarzının ifadesi olarak değerlendirilmelidir. Bu bağlamda, "Şapkamı alır giderim" sözü, Demirel'in kriz anlarında sistemle doğrudan çatışmaya girmektense, geri çekilerek yeniden güç toplama ve uygun zamanda sahneye çıkma stratejisini

simgelemektedir. Dolayısıyla bu ifade, retorik bir unsur olmanın ötesinde aynı zamanda Demirel'in pragmatik liderlik anlayışını ve siyasal meşruiyetini koruma becerisini yansıtan sembolik bir anlatı hâline gelmiştir. Bu tür söylemler, onun siyasi iletişimde kullandığı sade, gündelik ve etkili dilin örneklerinden biridir. Liderin geri çekilme kararını teknik ya da anayasal bir gerekçeyle değil; "şapkasını alıp gitme" gibi gündelik bir imgelerle ifade etmesi, halkla kurduğu duygusal yakınlığın göstergesidir. Başka bir deyişle, bu retoriğin ardında, bürokrasiyle olan ilişkinin tamamen koparılmaması gerektiğine dair kurumsal bir sezgi ve siyasal esneklik anlayışı yatmaktadır (Bora, 2023: 397). Geri çekilme kararlarında görülen bu stratejik bilinç, onun siyasi yaşamındaki dalgalanmaların bir süreklilik arayışıyla dengelendiğini göstermektedir. Bu noktada Hale'in (1994: 171) de vurguladığı üzere, Demirel'in başarısının ardında kırsal kökenlerinden gelen bu toplumsal sezgi, dirençli kişiliği ve özellikle yönetsel detaylara gösterdiği dikkat belirleyici olmuştur.

Demirel'in halkla kurduğu bağ ise, onun siyasetteki pragmatik duruşunu tamamlayan bir başka temel ayağı oluşturmaktadır. Kendisini halkın içinden gelen biri olarak konumlandırırken, bunu ne teorik bir kurguya ne de yapay bir temsil biçimine yaslamıştır; tersine, Anadolu insanının gündelik diliyle, sade ama etkili imgeler üzerinden konuşmuştur. "Şapkamı alır giderim" gibi ifadeler, bu yönüyle salt bir siyasal retorikten ziyade onun halkla kurduğu sezgisel ilişkinin dilsel ifadesi olarak görülmelidir. Bu bağlamda, Kemal Tahir'in dikkat çektiği gibi, Demirel'in köylülüğü, Menderes'in "ağalığından" türeyen kasaba çelebiliğine benzememekte; aksine, okumadan bilen, kırsal sezgiye dayalı bir halk bilgeliğini taşımaktadır. Tahir'in ifadesiyle, Demirel, "tarihsel dönemin artık kendi tipinde bir politikacı istediğini" sezen ve bu sezgisinde yanılmayan bir siyasetçidir. Gündelik hayatın mizahını, siyasetin diliyle ustaca harmanlayan bu üslup, çiftçiyle tarlada, esnafla dükkânda, öğrencilerle okul önünde kolayca iletişim kurabilmesini sağlamış ve onun seçmen gözündeki samimiyetini pekiştirmiştir (Bora, 2023: 181).

Demirel'in siyasal iletişimindeki söz ustalığı, onun merkez sağdaki temsil kapasitesini anlamak bakımından kritik bir yere sahiptir. Weber'in karizmatik otorite yaklaşımının vurguladığı söylemsel mobilizasyon gücü, Demirel'de yüksek bağlamlı ve sözlü kültüre dayanan bir formda görünür hâle gelmiştir. Göktaş'ın (2016) ayrıntılı çözümlemesinde belirtildiği üzere, Demirel'in dili "imar, ima, kinaye, atasözleri ve gündelik hayattan devşirilmiş metaforlarla örülü" bir sözlü kültür evreni içinde çalışmaktadır. Bu kullanım, özellikle Türkiye'de siyaset dilinin tarihsel olarak yüksek bağlamlı bir toplumsal iletişim tarzına yaslanması nedeniyle geniş halk kesimlerinde güçlü bir karşılık üretmiştir. Bu bağlamda,

Göktaş, Demirel'in "müstehzi tonla söylenen nükte"yi bir gerilim azaltma aracı olarak kullandığını; imaların, dolaylı eleştirilerin ve "sözün altını çizmeden bırakılan açık uçlu ifadelerin" seçmende hem yakınlık duygusu yarattığını hem de liderin manevra alanını genişlettiğini vurgulamaktadır.

Bu sözlü kültür dinamikleri, Bora'nın (2023: 181) sosyolojik değerlendirmeleriyle birlikte ele alındığında daha derin bir anlam kazanmaktadır. Bora, Demirel'i "okumadan bilen halk bilgeliği ethos'unu" taşıyan bir siyasal figür olarak tanımlamakta ve onun köylü habitus'u ile şehirli tahsilli zümrelerin habitus'u arasında gidip gelen kimliğini, sözün toplumsal dolaşımındaki etkisiyle birlikte ele almaktadır. Ona göre, bu melez konum, Demirel'in hem teknik bir bürokratik aklı temsil etmesine hem de mahalle kahvesinde rahatlıkla karşılık bulabilecek bir dil tutturmasına imkân tanımıştır. Böylece Demirel'in popülerleşmiş sözleri, bir mizah ürünü olmanın ötesinde siyasal gerçekliğin gündelik hayatın sağduyusuyla yeniden tercüme edildiği stratejik iletişim araçlarına dönüşmüştür.

Bu bağlamda "Dün dündür, bugün bugündür" ifadesi, Demirel'in siyasal esneklik ve durumsal uyarlayıcılık kabiliyetinin simgesine dönüşürken; "Yollar yürümekle aşınmaz", "Benzin vardı da biz mi içtik?" ve "Boş tencere iktidar götürür" gibi sözleri (Acar, 2016), karmaşık yönetsel ve ekonomik meseleleri gündelik sağduyuya tercüme eden bir iletişim biçimini yansıtmaktadır. Göktaş'ın (2016) "müstehzi tebessümle söylenen eleştirel nükte" olarak tanımladığı üslubun en berrak örnekleri, Demirel'in kendi siyasi döngüsünü mizahla birleştirdiği "Altı kere gittim, yedi kere geldim" sözünde görülmektedir.

Aynı söylemsel yapının dış politika ve kriz anlarında da kullanıldığı görülmektedir. Örneğin; Kardak gerilimindeki "Ege bir Yunan gölü değildir, Ege bir Türk gölü de değildir, binanaleyh Ege bir göl değildir" çıkışı, diplomatik bir tartışmayı halkın anlayacağı yalın bir zemine çekerken; "GAP'ı gaptırmam" ifadesi, bölgesel kalkınma politikasını yerel ağızla sahiplenen bir siyaset tarzının göstergesidir. "Elektriğin komünisti olur mu?" sözü ise dönemin ideolojik gerilimlerini teknik rasyonaliteyle yumuşatmaktadır. Sosyal politika ve yoksulluk tartışmalarında dile getirdiği "Açım diyene geber diyemezsiniz" cümlesi, yoksulluğu yönetimin ahlaki sorumluluğu olarak gören yönünü açığa çıkarırken; CHP'nin planlı kalkınma yaklaşımına verdiği "Bize plan değil, pilav lazım" yanıtı, makroekonomik tartışmayı doğrudan mutfağın gerçekliğine bağlayan tipik bir Demirel retoriğidir (NTV, 2015).

Öte yandan, liyakat tartışmalarında sarf ettiği "Kırk günde kabak yetişmez" sözü, bürokratik kapasiteyi ve eğitim kalitesini gündelik tecrübeyle açıklayan eleştirel bir hat çizerken; demokratik süreçlere güvenini yansıtan "Demokrasilerde çareler tükenmez. Var mı

bunun başka izah tarzı?" cümlesi, kriz yönetiminde kurumsal mekanizmaları önceleyen yaklaşımını özetlemektedir. 17 Ağustos depremi sabahı söylediği "Binaenaleyh Türkiye'nin altı çürüktür, Türkiye'nin altı çürüktür diye bırakıp gidecek değiliz, bununla yaşamasını öğreneceğiz" (NTV, 2015) sözü ise, felaket karşısındaki devlet refleksini yine gündelik sadelikle birleştiren, hem kaderci hem de dayanıklılığa vurgu yapan tipik bir söylem biçimidir.

Tüm bu sözler bir araya geldiğinde, Demirel'in dil ve üslubunun salt bir nükte repertuvarı olmaktan çıktığı ve kültürel kodları siyasal temsilin merkezine yerleştiren, belirsizliği yönetme kapasitesini artıran ve bürokrasinin teknik aklını halkın sözlü kültürüyle buluşturan özgün bir temsil yeteneğine dönüştüğü görülmektedir. Tam da bu nedenle, Demirel'in diliyle kurduğu bu sahici ilişki, onu merkez sağ seçmen nezdinde yönetici bir elit olmanın ötesinde, benzer hayat hikâyelerini taşıyan bir figür olarak konumlandırmıştır. Bu model, siyasal taleplerin merkeze taşınmasında çatışmacı stratejiler yerine uyum ve müzakereye öncelik veren bir liderlik tarzı olarak biçimlenmiştir. Özellikle taşra kökenli seçmen için Demirel, "bizden biri" olma niteliğiyle güçlü bir temsil duygusu yaratmış; esprili ve yerel imgelerle örülü üslubu sayesinde siyasal söylemini soyut ilkelerden uzaklaştırıp gündelik deneyimlerin somut gerçekliğine taşımıştır. Böylece halkın devlet katındaki temsili, seçim sandığının ötesinde, kültürel ve sembolik düzeyde de hissedilir hale gelmiştir (Mert, 2007: 42).

Benzer şekilde Sherwood (1967: 54) da Demirel'i Atatürk, İnönü ve Menderes gibi karizmatik, paternalist liderlerden ayırarak, karizma yerine organizasyon becerisi ve pragmatik yönetim anlayışıyla öne çıkan modern bir lider olarak tanımlamaktadır. Bu değerlendirmeler, Demirel'in Türkiye'nin modernleşme sürecinde karizmatik lider modelinden yönetsel rasyonaliteye geçişi temsil eden bir figür olarak konumlandığını ortaya koymaktadır. Weber'in (1947: 333-335) "rasyonel-yasal otorite" kavramı bağlamında düşünüldüğünde, Demirel karizmatik çekim gücünden çok, sistem içinde etkili işleyebilen, halkla sürekli diyalog kurabilen ve çok partili siyasal sistemin istikrarını sağlayabilen pragmatik bir lider profili çizmiştir. Bu nedenle, onun bu özelliği, onu hem kriz anlarında hem de Türkiye demokrasisinin inişli çıkışlı dönemlerinde vazgeçilmez bir arabulucu ve dengeleyici aktör konumuna taşımıştır.

Demirel'in siyaset anlayışının temelini oluşturan ve ideolojik kutuplaşmalardan bilinçli biçimde uzak durmayı esas alan bu güçlü pragmatizm, merkezdeki seçmenlerle birlikte aynı zamanda çevredeki farklı toplumsal gruplara da etkili biçimde hitap edebilmesini mümkün kılmıştır. Bu yönüyle Demirel, elit teorilerinde sıklıkla vurgulanan "seçkinlerle halk arasında kurulan meşruiyet bağını" istikrarlı bir biçimde sürdürebilen bir siyasetçi imajı sergilemiş ve Türkiye'nin kırılgan demokratikleşme süreçlerinde dengeleyici bir aktör olarak öne çıkmıştır

(Özbudun, 2000). Bu merkeze yakın siyasal duruş, Demirel'in, Sherwood'un (1967) ifadesiyle, geleneksel seçkinleri taşradan yükselen yeni toplumsal kesimlerle buluşturan ilk gerçek "taban partisi"ni (grassroots party) AP üzerinden temsil etmesini sağlamıştır.

Bu bağlamda, Demirel'in liderlik anlayışıyla büyük ölçüde örtüşen merkez sağın ideolojiden ziyade hizmete, polemikten çok icraata dayanan siyaset dili, geniş bir seçmen kitlesinin desteğini almasını mümkün kılmıştır. Ahmad (2010: 295) da bu noktada, onun bu pragmatik yönelimin altını çizerek, Demirel ve AP'nin - sola karşı olan söylemleri bir kenara bırakıldığında - kendilerini herhangi bir ideolojik çizgiyle özdeşleştirmekten bilinçli biçimde kaçındıklarını belirtmektedir. Demirel'in, liberalizm ve kapitalizm de dâhil olmak üzere tüm "-izm"lere karşı olduklarını ifade ettiği bir demecinde, partinin iktisadi politikalarının sabit ideolojik kalıplarla değil, dönemin toplumsal ve ekonomik koşullarına göre şekilleneceğini vurgulaması da bu esnek yaklaşımın bir göstergesidir.

Bu anlayış doğrultusunda, ideolojik çatışmaları asgari düzeyde tutarak geniş bir seçmen yelpazesinde karşılık bulmayı başaran Demirel, elitler arası rekabeti ise kutuplaşma yerine uzlaşma ve uyum zemininde yönetmeye çalışan bir siyasal liderlik tarzı geliştirmiştir. Merkez sağın değişen toplumsal dengeleri sisteme entegre etme becerisinin temelini oluşturan bu çizgi, Demirel'in teknokrat kimliğiyle birleşerek modernleşmeci ama aynı zamanda muhafazakâr kodlara duyarlı bir siyaset biçimi doğurmuştur (Mert, 2007: 24-26). Bu duyarlılık, onun muhafazakâr toplumsal kökenleriyle devletin seküler yapısı arasında kurmaya çalıştığı denge siyasetinde de belirginleşmiştir. Bu denge arayışının doğal bir yansıması, Demirel'in laiklik, Cumhuriyet ve devletin üniter yapısı gibi temel ilkeler karşısında benimsediği kararlı tutumda kendini göstermektedir. Dindar ve muhafazakâr bir aileden gelmesine rağmen, siyasi söylemini hiçbir zaman din temelli bir eksene oturtmamış, devletin ideolojik aygıtlarıyla açık bir çatışmaya girmemiştir. Bu durum, onun elit yapılarla kurduğu ilişkinin hem süreklilik hem de dönüşüm ilkelerine dayandığını açık bir biçimde ortaya koymaktadır. Hatta laik düzenin anayasal güvenceleriyle halkın dini talepleri arasında denge kurmaya çalışan söylemi, zaman zaman daha muhafazakâr kesimler tarafından Cumhuriyetçi elit yapının sürekliliğini sağlayan figürlerden biri olarak eleştirilmesine neden olmuştur (Arslan, 2019: 222).

Aslında, onun bu dengeci tutumu, merkez sağın halkın kültürel kodlarını tanıyan ama laik cumhuriyet ilkesini aşındırmadan siyaset yapma biçiminin bir uzantısıdır. Bu doğrultuda, seçmeninin muhafazakârlığını tanırken, bu değerleri siyasal araçsallaştırmaya dönüştürmemiş; böylece devletin seküler karakteriyle uzlaşmacı bir çizgi geliştirmiştir. Bu yaklaşım, CHP'nin topluma tepeden bakan modernleşmeci söylemine karşılık, daha kapsayıcı ve tabana yakın bir

temsil anlayışını öne çıkarmıştır (Demirel, 2023: 145). Bu strateji, hem Cumhuriyet'in kurucu değerlerini muhafaza etme hem de demokratik katılımı yaygınlaştırma hedeflerinin birlikte yürütülebileceğini göstermesi bakımından dikkate değerdir.

Siyaseti halka hizmet etmenin ve ülkeye kalkınma ile medeniyet kazandırmanın bir aracı olarak gören Demirel, özellikle kırsal kalkınmayı önceleyen altyapı yatırımları ve destekleme politikalarıyla devletin toplumla kurduğu bağı güçlendirmeyi hedeflemiştir. 1960'lı ve 70'li yıllarda uyguladığı karma ekonomi modeli, sanayi burjuvazisi ile küçük üretici kesimler arasında bir denge kurarken, onu merkez sağın klasik kalkınmacı çizgisine yerleştirmiştir. Bu yaklaşım, hem üretim ve istihdam gibi temel meselelerde doğrudan karşılıklar üretmiş hem de seçmen nezdinde "iş yapan devlet" algısını besleyerek siyasal desteğin toplumsal tabana yayılmasını kolaylaştırmıştır (Demirel, 2023: 149).

Ancak, 1980 sonrası Türkiye'de ekonomi politiğin belirleyeni hâline gelen neoliberal dönüşüm, merkez sağ siyasetçilerin ekonomiyle kurduğu ilişkiyi de yeniden tanımlamaya zorlamıştır. Bu dönemde, Demirel'in ekonomiye bakışı, yine ideolojik katılıktan uzak, fakat belirli sosyal hassasiyetleri koruyan bir uyarlama stratejisine dayalı olarak şekillenmiştir. Bu bağlamda, liberalizme yaklaşımı, onu herhangi bir neoliberal figür olarak konumlandırmaktan ziyade, klasik kalkınmacı anlayış ile sınırlı bir piyasa açılımı arasında konumlandırmıştır. Başka bir deyişle, ekonomide liberalizm rüzgârlarının estiği bir dönemde, Demirel, devletin düzenleyici ve yönlendirici pozisyonunu tümüyle terk etmeden, özel sektöre alan açan bir "sosyal liberalizm" çizgisine yönelmiştir. Bu tutum ne tam anlamıyla bir devletçiliğe ne de katı bir serbest piyasacılığa denk düşmektedir. Bora'nın ifadesiyle bu yaklaşım, Demirel'in "devleti halkın hizmetine koşan bir aygıt" olarak yeniden tanımlamasına imkân tanımıştır (Bora, 2023: 380-382). Böylelikle hem kamu yatırımlarına ve kalkınmacı retoriğe bağlı kalınmış hem de özelleştirme süreçlerine kontrollü biçimde katılım sağlanmıştır. Bu çerçevede Demirel'in ekonomi politikası, özelleştirme gibi neoliberal uygulamaları toplumsal dengeyi gözeterek gerçekleştirmeyi önceleyen, sosyal refah ve sınıfsal uzlaşmayı gözeten bir liberal çizgiye oturmuştur. Bu pragmatik sentez, Demirel'i farklı dönemlerde hem kamuya dayalı bir ekonomik modeli savunabilen hem de özel sektörle iş birliği kurabilen bir siyasetçi olarak öne çıkarmıştır.

Bu içe dönük ekonomik ve toplumsal denge arayışının bir benzeri, Demirel'in dış politika yaklaşımında da gözlemlenmektedir. Demirel'in dış politika çizgisi, genel olarak merkez sağın benimsediği Batıcılıkla uyumlu olmakla birlikte, bu yönelimi ideolojik değil, rasyonel ve stratejik bir tercih olarak ele almıştır. Bu kapsamda, Atlantik İttifakı'na bağlılık, onun dış

politikada temel referans noktalarından biri olmuş; ancak bu bağlılık, tam bir teslimiyetten ziyade, Türkiye'nin tarihsel çıkarlarını gözeten bir pazarlık zemini çerçevesinde yürütülmüştür. Bu bağlamda, Demirel, Soğuk Savaş'ın iki kutuplu dünyasında Türkiye'nin Batı bloğuna entegre olmuş konumunu sürdürürken, bu yapının sunduğu stratejik avantajları hem ekonomik hem diplomatik düzlemde değerlendirmeye çalışmıştır. NATO üyeliğine bağlılık, ABD ile sürdürülen temkinli yakınlık ve Avrupa ile uyum politikaları, Demirel'in küresel düzeyde de sistem içi bir aktör olarak hareket ettiğini göstermektedir (Can, 2023).

Cumhurbaşkanlığı döneminde ise Demirel, dış politikayı daha kurumsal ve geleneksel bir çizgiye oturtmuş, selefi Özal'ın yenilikçi ve açılımcı anlayışının aksine, temkinli ve dengeleyici bir liderlik sergilemiştir. Bu noktada, Hale'in (2013: 162-163) belirttiği üzere, Demirel bu dönemde sıkça Sevr Antlaşması'na atıfta bulunarak Batı'nın Türkiye'ye yönelik tutumunu tarihsel bir güvensizlikle yorumlamış; bu durum, hem ulusalcı kamuoyu nezdinde karşılık bulmuş hem de dış politikada sınırlı özerklik alanları yaratma çabasını yansıtmıştır. Özellikle 1990'lı yıllarda NATO ve ABD ile sürdürülen ilişkilerde sergilenen dikkatli tutum hem güvenlik iş birliğinin sürdürülmesini hem de ulusal egemenliğin korunmasını önceleyen çift yönlü bir stratejiye işaret etmektedir.

Bu çift yönlü stratejiyi Balkanlar, Kafkasya ve Orta Asya ile kurulan ilişkilerde titizlikle uygulayan Demirel, böylelikle Türkiye'nin tarihsel ve kültürel hinterlandına yönelik çok boyutlu bir açılım geliştirmiştir. Özellikle, Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ile yürütülen diplomatik temaslarda Özal'ın yayılmacı Pan-Türkist söylemine kıyasla daha temkinli ve simgesel bir dil benimseyen Demirel, "Türklerin kardeşliği" temasını öne çıkarmış; ancak bu söylemi kültürel bir yakınlık çerçevesinde sınırlandırmıştır. Hale'e (2013: 165) göre, bu yönelim, Türkiye'nin Batı nezdindeki stratejik konumunu pekiştirmeyi hedefleyen bir diplomatik dengeleme girişimi olarak da okunabilir. Sözün özü, Demirel dönemi dış politikası çoğunlukla ideolojik kutuplardan uzak, gerçekçilik temelli ve kurumsal sürekliliği önceleyen bir yaklaşım sergileyerek merkez sağın dış politika geleneğini sürdürmeye çalışmıştır. Bu pragmatik çizgi, aynı zamanda askeri etkinliğin belirgin olduğu, ulusal güvenliğin önceliklendirildiği ve uluslararası ittifaklara karşı temkinli bir tutumun benimsendiği bir dış politika anlayışıyla tamamlanmıştır.

Tüm bu bilgiler ışığında değerlendirildiğinde, Demirel'in siyasi kariyeri Türkiye'de merkez sağın tarihsel sürekliliğini ve dönüşüm kapasitesini anlamada eşsiz bir örnek sunmaktadır. İslamköy'den çıkarak mühendislik, bürokrasi ve nihayetinde siyaset sahnesinin zirvesine ulaşan Demirel, taşradan merkeze doğru gerçekleşen elit dolaşımının somut bir

temsilcisi olmuştur. Onun teknokrat kökenli ama halkla güçlü bağlar kurabilen siyasal kimliği, merkez sağın halkla devlet arasında kurduğu aracı rolün en etkili yansımasıdır.

Demirel, Cumhuriyet'in merkeziyetçi ve seçkinci devlet anlayışını doğrudan reddetmeden; fakat onu halkın talepleriyle buluşturan bir uzlaşma zemini yaratmıştır. Siyasetinde ideolojik kutuplardan uzak, hizmet ve kalkınma odaklı bir yaklaşımı esas alması, onu yalnızca elit yapının içine dâhil eden değil, aynı zamanda bu yapının sınırlarını halkçı bir eksende yeniden tanımlayan bir aktöre dönüştürmüştür. Kriz anlarında sergilediği esnek, pragmatik ve uzlaştırıcı tutumuyla, Türkiye'nin kırılgan demokratikleşme sürecinde istikrarın korunmasına katkıda bulunmuş; merkez sağın "devletle çatışmama ama onu içeriden dönüştürme" stratejisinin kalıcı figürü hâline gelmiştir. Böylece Demirel, yalnızca Türkiye siyasetinde değil, aynı zamanda elit teorileri literatüründe de çevreden merkeze yükselen hem sisteme entegre olan hem de onu dönüştürebilen nadir siyasal liderlerden biri olarak yerini almıştır.

5.3. Liberal Dönüşüm ve Merkez Sağın Elit Döngüsünde Özal'ın Rolü

Turgut Özal'ın Türkiye siyasetindeki yerini ve özellikle merkez sağdaki rolünü derinlemesine anlayabilmek için, onun çocukluk yıllarından itibaren şekillenen siyasal ve zihinsel dünyasına yakından bakmak gerekir. 1927 yılında Malatya'da dünyaya gelen Özal, geleneksel Anadolu değer dünyası ile modern Cumhuriyet bürokrasisinin temsil ettiği akılcı zihniyetin iç içe geçtiği bir aile ortamında yetişmiştir. Babası Mehmet Sıddık Özal'ın hem medrese eğitimi alması hem de maliye teşkilatında görev yapmış olması, küçük yaşlardan itibaren Özal'ın devletle kurduğu ilişkinin zihinsel temellerini atmıştır (Coşkun, 2021: 120). Annesi Hafize Hanım ise Cumhuriyet'in erken dönem eğitim politikalarının bir ürünü olarak öğretmenlik yapmış, aile içinde hem eğitici hem de ahlaki bir referans noktası olmuştur (Ersay, 2024: 27-28).

Aileden kaynaklanan bu çift yönlü etki, Özal'ın düşünsel dünyasında erken yaşlarda başlayan bir melezleşmenin habercisi olmuştur. Pierre Bourdieu'nün "habitus" kavramı çerçevesinde değerlendirildiğinde, onun toplumsal refleksleri, taşralı muhafazakâr bir duyarlılıkla merkez bürokrasisinin teknokratik rasyonalite anlayışı arasında salınan dinamik bir yapı arz etmektedir (Ersay, 2024: 41). İTÜ'de aldığı mühendislik eğitimi, Özal'ın rasyonalist yönünü güçlendirirken; aynı dönemde tanıştığı dini cemaat çevreleri, onun manevi yönünü canlı tutan bir zemin yaratmıştır. Üniversite yıllarında dini pratiklere yönelmesi ve özellikle İskenderpaşa Cemaati ile kurduğu temaslar, ilerleyen yıllarda geliştireceği siyasal söylemin

hem teknokratik aklı hem de muhafazakâr sembolleri birlikte barındırmasına imkân tanımıştır (Birand ve Yalçın, 2012: 22-24).

Özal'ın merkez sağ siyasetteki özgün konumunu doğru biçimde değerlendirebilmek için, bu geleneğin kurucu figürleri arasında yer alan Menderes ve Demirel'le kurduğu süreklilik ve kopuş hatlarını birlikte ele almak gerekir. 1950'lerde çok partili hayatın simgesel ismine dönüşen Menderes, kırsal toplumun siyasal temsil sahnesine güçlü biçimde dâhil olmasını sağlayarak, merkezin modernleştirici iddialarıyla çevrenin geleneksel değer dünyası arasında duygusal ve karizmatik bir bağ kurmuştur (Karpat, 2010: 295). Tek parti rejiminin dışlayıcı yapısına karşı, kırsal seçmeni merkeze taşıyan bu siyasal hamle, toprak aristokrasisiyle harmanlanmış bir muhafazakâr popülizm aracılığıyla geniş halk kesimlerini mobilize edebilmiştir. "Yeter! Söz milletindir!" sloganında ifadesini bulan bu yaklaşım, CHP'nin "halka rağmen halkçılık" çizgisinin çözülmeye başladığı bir dönemde, bürokratik merkez ile taşra halkı arasında aracılık eden yeni bir liderlik biçiminin ortaya çıkışını simgelemiştir (Mert, 2007: 21).

Bu popülist-muhafazakâr damarın sonraki durağı ise, 1960'lı ve 70'li yıllarda Demirel'in şahsında kurumsal bir karakter kazanmıştır. Menderes'in duygusal temsile dayalı halkçı liderliğini teknik rasyonaliteyle harmanlayan Demirel, mühendislik birikimi ve bürokratik deneyimini, kalkınmacı devlet modelinin gerektirdiği icraat siyasetinin temel dayanaklarına dönüştürmüştür (İnel, 2016). Altyapı yatırımlarına öncelik veren ve devletin teknik kapasitesini önceleyen bu yaklaşım, ona bürokratik elitler nezdinde önemli bir meşruiyet zemini sağlamıştır. Ancak Demirel'i selefi Menderes'ten ayıran temel fark, devlet aygıtına yaklaşımındaki çatışmacı değil, müzakereci ve uyum arayışına dayalı tutumdur. Halkla kurduğu pragmatik ilişkiyi teknokratik bir söylemle destekleyen Demirel, böylece popülizmi yönetimsel dengeyle birlikte kurgulamaya yönelmiş; bu yönüyle merkez sağ siyasetin hem süreklilik hem de dönüşüm kapasitesine örnek teşkil etmiştir. Menderes ve Demirel'in liderlik stilleri, dönemin sosyoekonomik yapısı, kent-kır ayrımı ve kalkınmacı devlet anlayışı içinde şekillenmiş; her ikisi de merkezin çevreyle kurduğu ilişkide farklı tarihsel durakları temsil etmiştir (Mert, 2007: 52-54).

Özal ise bu tarihsel çizgiye dâhil olmakla birlikte, onu aşan ve dönüştüren bir siyasal temsil biçimi geliştirmiştir. O, ne Menderes'in halkla kurduğu içten bağı ne de Demirel'in kurumsal dengeyi önceleyen tutumunu aynen devralmıştır. Bunun yerine, iki liderin pratiklerinden izler taşısa da siyaset sahnesine müdahalesini daha özgün bir zemin üzerinden inşa etmiştir. Bu noktada, Demirel'in (2018) dikkat çektiği üzere, Özal'ı merkez sağ geleneğin

sürekliliği içinde görmek mümkün olsa da esasen bu sürekliliği içeriden dönüştürerek farklılaştıran bir reformist olarak ortaya çıktığı unutulmamalıdır. Gelenekten beslenmiş ancak ona teslim olmamış bir figür olarak, merkez sağın pragmatik yönelimlerine "iktisadi liberalizm" vurgusunu eklemiş; kalkınmayı salt ekonomik büyümenin ötesinde, bir medeniyet projesi olarak kurgulamıştır.

Barajlardan otoyollara, iletişim altyapısından finansal yapıya kadar genişleyen yatırımlar, Özal'ın "çağ atlama" düşüncesinin somut karşılıklarını oluştururken, bu kalkınmacı anlayışın merkezinde ise teknolojik ilerleme ve yapısal dönüşüm yer almıştır. Batılılaşmayı kültürel taklit üzerinden değil, ekonomik rasyonalite ve yönetimsel verimlilik üzerinden yeniden tanımlayan Özal, modernliği dört temel özgürlük - din, vicdan, ifade ve teşebbüs - ekseninde yorumlamış; böylece hem bireysel alanı genişleten hem de toplumsal yapıyı dönüştüren bir modernleşme tahayyülü geliştirmiştir. Gültekin'in (2022:108) belirttiği gibi, onun siyaset anlayışı, geleneksel değerlerle teknik aklı bir araya getiren pragmatik bir çerçeve sunarken, aynı zamanda Türkiye'yi sanayi, iletişim ve finansal entegrasyon alanlarında yeni bir yapısal evreye taşıma yönünde güçlü bir iradeyi de yansıtmaktadır.

Bununla birlikte, Özal'ın siyasal temsil biçimi, ekonomi politikalarının ötesinde, toplumun geniş kesimleriyle kurduğu ilişki biçimiyle de ayırt edici niteliktedir. Tıpkı selefi Demirel gibi, Özal da Anadolu'nun taşra koşullarından gelen bir figür olarak, kendisini "sıradan" yurttaşla özdeşleştirebilecek bir kimlik etrafında inşa etmiştir. Malatya gibi geri kalmış bir bölgeden gelmesi ve kendi bireysel çabalarıyla yükselmesi, onun yaşam öyküsünü kırsal kökenli seçmenlerin umutlarıyla buluşturmuştur. Mesleki başarısı, gecekondu mahallerinde yaşayanlardan küçük esnafa, serbest meslek erbabından işçi sınıfına kadar uzanan geniş bir kesim açısından, toplumsal hareketliliğin somutlaşmış bir simgesine dönüşmüştür. Bu kitleyle kurduğu iletişimde ise samimi ve anlaşılır bir dil kullanmayı başarmış; "orta direk" kavramını bir seçim sloganına dönüştürerek hem onları onore eden hem de kendisini bu tabanla özdeşleştiren bir siyasal anlatı geliştirmiştir (Zürcher, 2017: 283). Bu yaklaşım, Özal'ın teknokratik liderliğini halk nezdinde meşrulaştıran önemli bir toplumsal zemin oluşturmuştur.

Öte yandan, Özal'ın siyasal temsil biçimini özgün kılan temel unsur, küresel ölçekteki ekonomik dönüşümleri zamanında kavrayabilmesi ve bunları Türkiye'nin yapısal gerçekliklerine uyarlayabilme becerisinde yatmaktadır. 1980 sonrası neoliberal yeniden yapılanma sürecinde, piyasa değerleriyle teknokratik uzmanlığı bir araya getiren Özal, merkez sağın klasik sınırlarını genişletmiş; toplumsal tabanında köklü bir dönüşüm yaratmayı başarmıştır. Mert'in (2007: 57-58) işaret ettiği gibi, Cumhuriyet dönemi boyunca merkez sağ

siyasetin önemli bir işlevi, Batıcı, laik ve bürokratik elitlere karşı toplumsal tepkilerin siyasal bir mecra bulmasını sağlamaktır. Bu çerçevede, uzun yıllar kültürel seçkinlik ekonomik başarıya tercih edilmiş; zenginleşen kesimlerin dahi kültürel statükoya uyum göstermesi beklenmiştir. İşte Özal'ın yarattığı en belirgin kırılmalardan biri de burada ortaya çıkar: Sağ siyasetin mağduriyet merkezli dilini terk ederek, yükselen ve kendine güvenen bir toplumsal kesimi temsil etmeye yönelmiştir. Kültürel elitliği tümüyle dışlamak yerine, onun sınırlarını yeniden tanımlayarak merkezin dışında kalanları merkezileştiren bir yaklaşım geliştirmiştir. Böylece seçkinliğin ölçütünü dönüştürerek burjuva tanımını yerli kodlarla yeniden üretmiş; kültürel yabancılaşma söyleminin ağırlığını azaltmıştır. Bu yönelim, Özal'ın sadece ekonomik değil, kültürel hegemonya düzleminde de merkez sağın siyasal tahayyülünü yeniden kurduğunu göstermektedir.

Pareto'nun "elit dolaşımı" kuramı çerçevesinde düşünüldüğünde, bu yeniden inşa ve dönüşüm, siyasi temsildeki bir değişimi aşan yapısal bir sıçramayı ima etmektedir. Pareto'ya (1935: 1425) göre her toplum, egemen elitlerin zamanla işlevselliğini yitirmesi ve yerlerine yeni aktörlerin geçmesiyle sürekliliğini temin eder; bu dolaşım, toplumsal düzenin canlılığını ve dengenin yeniden tesisi için kaçınılmazdır. Özal, bu döngünün merkez sağ siyaset içindeki en çarpıcı örneklerinden biri olarak, eski elitleri yerinden etmesinin yanı sıra yeni bir değerler sistemini iktidar merkezine taşıyan dönüştürücü bir aktör olarak öne çıkmıştır. Onun liderliğiyle birlikte merkez sağ, klasik muhafazakâr seçmen kitlesinin ötesine geçerek, girişimci ruhu taşıyan kentli orta sınıflardan küresel pazarla entegrasyon arayışındaki yeni toplumsal kesimlere kadar uzanan çok katmanlı bir zemine oturmuştur. Bu bağlamda, Taşkın'ın (2009: 455) dikkat çektiği gibi, Özal'ın en ayırt edici yönlerinden biri, merkez sağı sağın merkezine çekmek yerine, sağ siyaseti merkezin ideolojik diliyle yeniden kurmaya çalışması olmuştur. Böylece Özal, hem merkez sağı yeni bir toplumsal bileşimle donatmış hem de merkezin tanımını kökten dönüştürerek, siyasal temsildeki kodları baştan yazmıştır.

Türkiye'de sağın klasik kodlarını çözüp, onları yeniden tanımlayan Özal, geleneksel muhafazakârlığı bireysel özgürlüklerle, kalkınmacılığı girişimcilikle ve devleti piyasa ile bağdaştıran yeni bir siyasal tahayyül geliştirmiştir. Bu çerçevede, Özal'ın siyasetteki konumu, basit bir görev değişiminden çok daha fazlasını; toplumsal temsil biçimlerinde ve karar alma süreçlerinde köklü bir dönüşümü yansıtmaktadır (Ahmad, 1999: 269-270). Bu bağlamda, Özal'ın siyasal arenaya çıkışı, bireysel iradenin ötesinde, 1980 askeri müdahalesi sonrasında şekillenen yeni siyasal düzenin bağlamsal bir sonucudur. Bu dönemde devletin siyasetçilerden ziyade teknokrat isimlere duyduğu güven artarken, ideolojik sadakatten çok uzmanlık ve

performans odaklı bir yönetim anlayışı ön plana çıkmıştır. Özal, bu yapısal dönüşüm ortamında, geleneksel devletçi reflekslerden farklı olarak piyasa mekanizmalarını önceleyen bir zihniyeti temsil etmiş; teknokratik elitin sembol ismi hâline gelmiştir (Ersay, 2024: 29-30).

Özal'ın devlet-toplum ilişkisini dönüştürme çabası da kuramsal bir yönelimin ötesine geçerek siyasal pratikte kurumsallaşmış bir tercihe dönüşmüştür. Bu anlamda onun liderliği, "yukarıdan aşağıya" elit yapının dönüşümüne değil, "merkezden çevreye" doğru yayılan bir elit yeniden yapılanmasına işaret etmektedir. Askeri elitler eliyle her türlü siyasal ve toplumsal mühendisliğe başvurulduğu ve sivil siyasetin devre dışı bırakıldığı bir dönemde bürokratik tecrübesi ve teknin bilgisine duyulan güven sayesinde ön plana çıkan Özal, kurduğu ANAP ile siyasete adım atmıştır. Parti, hem dini-muhafazakâr kesimlerin hem de seküler-liberal çevrelerin taleplerine hitap eden kapsayıcı bir zemin inşa etmiş; bu yönüyle klasik merkez sağ çizgisini aşan bir toplumsal ittifak modeli sunmuştur (İnel, 2016). Bu yönleriyle ANAP, devletin askeri darbe sonrası yaşadığı meşruiyet krizini aşmak için toplumsal uzlaşma üreten bir formüle dönüşmüştür; özellikle sağ seçmen nezdinde devleti temsil etme kabiliyetini yeniden inşa etmiştir (Taşkın, 2009: 470-471).

Ayrıca, Demirel'in (2018) vurguladığı üzere Özal, merkez sağın geleneksel söylemlerini kökten dönüştürmeye çalışmak yerine, bu söylemleri küresel dönüşümler doğrultusunda yeniden biçimlendirerek işlevselleştirmiştir. ANAP'ın dört eğilimli yapısı da bu stratejik esnekliğin kurumsal bir yansımasıdır. Parti bünyesinde yer alan milliyetçi, sosyal demokrat, liberal ve muhafazakâr aktörlerin bir araya gelişi, salt bir koalisyon yapısı olmanın ötesinde, Özal'ın sahip olduğu kültürel ve entelektüel birikimin şekillendirdiği toplumsal bir sentezin ifadesi olarak okunabilir. Bununla birlikte, Demirel bu sentezin, bütünlüklü bir ideolojik yapıdan ziyade, birbirine toleransla yaklaşan farklı kimliklerin geçici birlikteliği olduğunu belirtmektedir.

Bu yaklaşım, Özal'ın hem muhafazakâr hem de liberal öğeleri aynı siyasal söylemde bir arada tutabilmesini mümkün kılmıştır. Nitekim bu sentez, Türk sağı içinde ilk kez kültürel düzlemde muhafazakâr; fakat iktisadi bakımdan liberal bir toplumsal bloğun siyasal temsilini ortaya koymuştur. Mert'in (2007: 104-105) işaret ettiği gibi, Özal bu stratejiyi "değişimi yerli sembollerle meşrulaştırmak" biçiminde kurgulayarak, sağ siyaset içinde özgün ve pragmatik bir dönüşüm projesi sunmuştur. Öte yandan, Taşkın'ın (2009: 467-469) dikkat çektiği gibi, bu sentez yapısal bir bütünlük arz etmekten ziyade farklı toplumsal eğilimlerin yan yana durabildiği gevşek bir uzlaşı alanı olarak işlev görmüştür. Böylece Özal, muhafazakâr değerleri açık biçimde savunmaktan ziyade, bu değerleri yerli kültürel kodlar üzerinden dolaylı bir

temsille siyasal anlatısına dâhil etmiştir. Bu yaklaşım, seküler hassasiyetleri gözeten ama muhafazakâr aidiyeti de dışlamayan bir siyasal denge anlayışının ürünüdür; Özal'ın tabanını genişleten ve farklı kimliklerin birlikte temsilini mümkün kılan temel stratejik çizgiyi de burada bulmak mümkündür.

İşte bu stratejik çizgi, Türkiye'nin geç modernleşme sürecinde Özal'ı yürütme erkinin sınırlarını aşan, neoliberal dönüşümün yerli mimarı konumuna taşımıştır. Alışılagelmiş merkez sağ söylemin ötesine geçen bir siyasal kimlik inşa eden Özal, devlet aygıtının içinden gelen bir isim olarak bu yapıyı dönüştürme iradesi göstermiştir. Bu dönüşümü uygularken bürokratik gelenekle doğrudan bir çatışmaya girmeksizin, teknokratik meşruiyet üzerinden kendine özgü bir temsil biçimi kurarak klasik siyasal elit profillerinden belirgin biçimde ayrışmıştır. Bu bağlamda, onun yönetim yaklaşımının sadece sonuç üretmeyi amaçlayan pragmatik bir tutumdan ibaret olmadığını aynı zamanda karar alma süreçlerini sadeleştirmeyi, ağır işleyen bürokratik düzenekleri işlevsizleştirmeyi hedefleyen yapısal bir vizyon barındırdığını not etmek gerekir (İnel, 2016).

Bu noktada, Demirel'in (2018) de dikkat çektiği üzere, bu anlayış, modernleşmeyi maddi kalkınma üzerinden tanımlayan bir medeniyet tahayyülüne dayanmaktaydı. Ancak bu tahayyül, geleneksel bürokratik modernleşmeden farklı olarak piyasa rasyonalitesini merkeze alan yeni bir yönetsel zihniyeti de temsil etmekteydi. Dolayısıyla Özal, Menderes'in halkçı coşkusuyla Demirel'in kurumsal denge arayışı arasında bir denge noktası aramaktansa, doğrudan çözüm ve dönüşüm arayışına yönelmeyi tercih etmiştir. Bu açıdan onun siyasal pozisyonu, Türkiye'yi küresel sistemle bütünleştirmeyi hedefleyen bir yeniden yapılanma projesinin siyasi karşılığı olarak okunabilir. Bu nedenle Özal, merkez sağın evrimsel çizgisi içinde sürekliliği temsil etmekten çok, zihinsel ve yapısal bir kırılmanın miladı olarak değerlendirilmelidir.

Özal'ın siyasal yükselişi, Mills'in "iktidar üçgeni" modeli çerçevesinde değerlendirilerek açıklanabilir; zira onun yöneten elit pozisyonuna geçişi, ekonomik, bürokratik ve siyasal elit çevreler arasındaki geçişkenliği başarıyla kurduğu bir sürece dayanmaktadır (Coşkun, 2021: 126). Bu yükseliş, herhangi bir sınıfsal imtiyazdan değil, teknik uzmanlık, planlama becerisi ve uluslararası bağlantılarla pekişen kurumsal tecrübeden beslenmiştir. Bu yönüyle Özal, Mosca'nın (1939: 88) modern bürokratik toplumlar için tanımladığı teknokrat elit tipolojisinin Türkiye'deki ilk temsilcilerinden biri olmuştur. Nitekim DPT'deki üstlendiği görevler, Dünya Bankası'ndaki deneyimi ve özel sektördeki yöneticilik geçmişi, onu hem ekonomik hem de bürokratik elit ağlar içinde etkin bir aktör hâline getirmiştir.

Bu yapısal konumlanma, 24 Ocak Kararlarının hazırlayıcılarından biri olarak neoliberal ekonomik dönüşüm sürecinde oynadığı kurucu rolle daha da belirginleşmiştir (Coşkun, 2021: 120). Dolayısıyla Taşkın'ın (2009: 468) işaret ettiği gibi, Özal'ın merkez sağdaki yeri klasik siyasetçi tiplemesinden ayrılan ve "muktedir teknokrat" olarak tarif edilen bir figürün cisimleşmiş biçimi olarak değerlendirilmelidir. Çünkü 12 Eylül sonrasında askerî yönetim tarafından Ekonomiden Sorumlu Devlet Bakanlığı görevine atanması, Özal'a duyulan teknik güvenin ötesinde, onu olağanüstü dönemlerde karar alma yeteneğiyle öne çıkan bir siyasal figür olarak meşrulaştıran kritik bir dönüm noktası olmuştur. Bu dönemde Özal, teknik karar mekanizmalarının başında yer alan bir bürokrattan öte, dönüşümün siyasal sorumluluğunu üstlenen ve bu dönüşümün toplumsal meşruiyetini inşa eden bir aktöre dönüşmüştür (Gültekin, 2022: 151-152).

Liberal yeniden yapılanma sürecinde Özal hem içeride hem dışarıda güven duyulan bir tekno-bürokratik figür olarak, Türkiye'de siyasal elitliğin yapısal dönüşümünde belirleyici bir rol oynamıştır. Bu liderlik tarzı yalnızca ekonomik sistemi ya da bürokratik yapıyı dönüştürmekle sınırlı kalmamış, aynı zamanda Weberyen anlamda rasyonel-bürokratik otoriteyi karizmatik liderliğe evrilterek, devlet-toplum ilişkilerinde yeni bir paradigmanın inşasına öncülük etmiştir (Weber, 1947: 358). 24 Ocak Kararları'nın uygulanmasıyla birlikte, devletçi kalkınma modelinin sınırlarını gören Özal, bireysel girişimcilik, piyasa serbestliği ve sınırlı devlet ilkeleri etrafında yeni bir kalkınma anlayışı ortaya koymuştur. Bu anlayış, sanayi üretiminden dış ticarete ve finans sektörüne kadar ekonominin temel alanlarında köklü bir dönüşüm yaratırken, geleneksel bürokratik elitlerin karar alma gücünü sınırlamış; yerine, bilgi ve performansa dayalı yeni bir ekonomik elit tabakasının doğuşuna zemin hazırlamıştır (Coşkun, 2021: 95-96). Böylece Özal, hem Mosca'nın (1939: 71) "yöneten-yönetilen" ayrımında öne çıkardığı "teknokrat elit" tipine, hem de Pareto'nun elitlerin yeniden oluşumu yönündeki döngüsel modeline uygun biçimde, mevcut yapıların dışından ama onlarla etkileşimli yeni bir siyasal ve ekonomik elit bloğu kurmuştur.

Özal'ın inşa ettiği bu yeni elit yapılanma, ekonomik ve siyasal alanların ötesine geçerek belirgin bir kültürel boyut da kazanmıştır. Bu dönemde, uzun süre siyasal temsil gücü sınırlı kalan muhafazakâr-burjuva kesim, "Anadolu sermayesi" başlığı altında hem kurumsal hem de ideolojik düzeyde görünürlük elde etmiştir. TOBB ile özellikle MÜSİAD gibi muhafazakâr ekonomik örgütler, bu yeni sınıfın örgütlenme ve temsiline imkân tanıyan başlıca yapılar hâline gelmiştir. Özal'ın bu kesimle kurduğu simbiyotik ilişki, neoliberal ekonomi politikaları ile

muhafazakâr değerlerin yerli bir bileşim içinde kaynaşmasına zemin hazırlamıştır (Buğra ve Savaşkan, 2015: 98-100).

Bu noktada Duman'ın (2011) belirttiği üzere, bu sınıf hem ekonomik etkinliği hem de siyasal meşruiyet üretimi bakımından yeni bir güç odağına dönüşmüştür. Yani Özal, Batı'yla uyum sağlayabilen ve aynı zamanda yerli kültürel kodlara yaslanan bir ekonomik elit tabakası ortaya çıkarmış; bu elit yapı, geleneksel Kemalist bürokratik sınıfa karşı güçlü bir alternatif oluşturmuştur. Girişimciliği teşvik eden ve ekonomik başarıyı siyasal temsilde belirleyici kılan bu özgün yaklaşım, halkçı bir temsiliyet anlayışıyla teknokratik rasyonaliteyi bir araya getiren "Özalizm"in karakteristik yönlerinden biri olarak öne çıkmıştır. Bu model, Thatcher ve Reagan dönemlerindeki neoliberal paradigma ile benzerlik gösterse de Türkiye'ye özgü koşullarda kültürel ve ekonomik sermayeyi birlikte işleyen melez bir siyasal formasyona dönüşmüştür (Taşkın, 2009: 468; Akın, 2018).

İç politika reformlarıyla sınırlı kalmayan Özal'ın ekonomi merkezli dönüşüm vizyonu, dış politikada da belirgin bir yön değişikliği olarak kendini göstermiştir. Bu çerçevede, geleneksel güvenlik eksenli dış politika anlayışının aksine, Özal ekonomik karşılıklı bağımlılığı siyasal istikrarın temel unsurlarından biri olarak görmüş ve bu çerçevede dış ilişkileri yeni bir stratejik zemine oturtmuştur. IMF ve Dünya Bankası ile kurulan ilişkiler, yalnızca iç ekonomik dönüşümün destekleyici unsurları değil, aynı zamanda Türkiye'nin küresel sistemle bütünleşmesini hızlandıran diplomatik kanallar hâline gelmiştir. Bu yaklaşım, "Ticaret yapan milletler savaşmaz" ilkesine dayanan yeni bir dış politika söylemi oluşturmuştur. Soğuk Savaş'ın çözülme süreciyle eş zamanlı gelişen bu yönelim, Türkiye'nin NATO içindeki konumunu pekiştirmeye yönelik çabalarla başlamış; 1987'de AT'ye tam üyelik başvurusu ile birlikte Avrupa merkezli bir bakış açısına evrilmiştir (Gültekin, 2022: 118, 130). Aynı dönemde Körfez Savaşı sırasında ABD ile geliştirilen yakın ilişkiler ve İncirlik Üssü'nün koalisyon güçlerine açılması gibi gelişmeler, Özal'ın Batı ile uyumlu, ekonomik çıkarlarla diplomatik açılımı birleştiren dış politika tarzının somut örnekleri olarak öne çıkmıştır. Bu çizgi, Türkiye'yi bölgesel bir aktör olmanın ötesine taşıma ve küresel ölçekte etkili bir diplomatik aktör hâline getirme hedefini barındıran bütüncül bir dış politika yönelimine işaret etmektedir (Laçiner, 2009: 199).

Özal'ın dış politika anlayışının merkezinde yer alan çok boyutlu açılım stratejisi, Batı ile entegrasyonu önceleyen ekonomik diplomasiyle çelişmeyen; ancak kurumsal kapasitenin sınırlarını zorlayan bir lider merkezliliğe dayanıyordu. Bu yaklaşım, dış ilişkilerde esneklik ve hız sağlamasına rağmen, karar alma süreçlerinin kurumsal derinlikten kopmasına neden olmuş;

Dışişleri Bakanlığı'nın geleneksel rolü büyük ölçüde gölgede kalmıştır. Tuncer'in (2015: 34-35) belirttiği gibi, bu çok eksenli yönelim söylem düzeyinde etkileyici bir vizyon ortaya koysa da uygulamada şahsi inisiyatife dayalı bir yapıya bürünmüş; diplomatik tecrübeden yeterince yararlanamayan bir pratik haline gelmiştir. Dolayısıyla Orta Doğu, Orta Asya ve İslam dünyasıyla geliştirilen ilişkiler, kültürel ve tarihsel referanslarla meşrulaştırılmaya çalışılsa da bu temaslar çoğunlukla stratejik derinlikten yoksun sembolik girişimlerin ötesine geçememiştir. Özellikle Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ile kurulan bağlar, kalıcı ekonomik ve diplomatik ağlara dönüşememiş; dış politika gündeminde yüzeysel kalan bir başlık olarak varlığını sürdürmüştür (Hale, 2013: 222-224).

Özal'ın yerleşik elit yapıyı dönüştürmedeki en belirgin stratejilerinden biri, askeri vesayetle doğrudan bir çatışma hattı oluşturmadan, sivil siyaset alanını genişletme yönündeki çabası olmuştur. 1980'li yıllarda askerî bürokrasinin siyasal sistem üzerindeki etkisi hâlâ güçlü bir biçimde sürerken, Özal bu etkiyi tamamen dışlamadan ama belirleyiciliğini kademeli olarak sınırlayan bir yeniden yapılanma süreci başlatmıştır. Bu süreçte, klasik bürokratik elitin yerini teknokrat ve sivil aktörlere bırakacak şekilde şekillenen bir geçiş modeli benimsenmiş; otoritenin doğrudan sarsılmasından kaçınılmış; ancak yönetim pratiği giderek daha esnek ve piyasa dostu bir çerçevede yeniden tanımlanmıştır (Demirel, 2018).

Bu denge politikası, Özal'ın Cumhurbaşkanlığı dönemine geçişiyle birlikte daha belirgin müdahalelere dönüşmüş ve askerî yapı üzerindeki sivil denetim, somut uygulamalarla kendini göstermeye başlamıştır. Özellikle Genelkurmay atamaları sürecinde yaşanan çatışmalar, sivil-asker ilişkilerinde yeni bir safhaya işaret etmiştir. 1987'de yaşanan Üruğ-Öztorun eksenine karşılık, Özal'ın kendi tercih ettiği Necip Torumtay'ı Genelkurmay Başkanı olarak ataması, sivil otoritenin atama yetkisini fiilen kullanmaya başladığı simgesel bir kırılma noktası olmuştur (Gültekin, 2022: 111; İnel, 2016). Bu gelişmenin hemen ardından, 1989'da Kenan Evren'in görev süresinin sona ermesiyle birlikte Özal, ANAP'ın parlamento çoğunluğuna dayanarak Cumhurbaşkanlığı'na aday olmuş ve seçilmiştir. Askerî bürokrasinin mesafeli tutumuna rağmen gerçekleşen bu seçim, Cumhuriyet tarihinde ilk kez sivil kökenli bir liderin Cumhurbaşkanlığı makamına çıkışı olarak değerlendirilmiş; vesayet kurumları açısından bir eşik oluşturmuştur.

Özal'ın sivil siyaset alanını genişletmeye yönelik çabalarının somutlaştığı en önemli zeminlerden biri, MGK ve istihbarat bürokrasisi gibi vesayet mekanizmaları üzerinde kurduğu denetim girişimleridir. Özellikle MGK toplantılarında sivil iradenin ağırlığını artırma çabası, askerî önerilerin teknik veya ekonomik gerekçelerle geri çevrilmesi ve MİT'e sivil atama

girişimleri, onun bu süreçte benimsediği yönetişim modelinin pratikteki yansımalarıdır. Kurt'un da vurguladığı gibi, Özal yalnızca iç güç dengelerini yeniden kurmakla kalmamış; aynı zamanda dış dünyadaki neoliberal dalga ve demokratikleşme iklimini iç siyasette bir meşruiyet kaynağı olarak seferber etmiştir (Kurt, 2022: 101). Bu sivilleşme adımları, MGK'nın yapısal dönüşümüne dair taleplerden, devlet protokolünde Cumhurbaşkanlığı makamının yerini güçlendirme çabasına kadar geniş bir yelpazeyi kapsamıştır. Ancak her girişim eşit ölçüde sonuç vermemiştir. Özellikle MİT'in sivilleştirilmesi ve Kürt meselesine dair bazı hassas açılımlar hem askerî çevrelerde hem de kamuoyunda dirençle karşılaşmış; kimi hamlelerin geri çekilmesine yol açmıştır. Buna rağmen, 1989 sonrası dönemde askerî vesayetin, en azından görünür düzeyde, geriletildiği bir evreye girildiği açıktır (Çakan, 2024).

Bu dönüşüm sürecinin bir diğer belirleyici boyutu, Özal'ın reformcu pragmatizme dayanan siyaset tarzında yatmaktadır. Demirel'in (2018) de altını çizdiği üzere, Özal'ın liderliği geleneksel ideolojik kutuplaşmaların dışında, etkinlik ve işlevselliği önceleyen bir yönetim anlayışıyla şekillenmiştir. Bu yaklaşım, sadece ekonomik reformlarla sınırlı kalmamış; bürokrasinin işleyiş mantığında da yapısal bir dönüşüm yaratmıştır. Özal, kamu yönetiminde teknokratik kapasiteyi merkeze alan, merkeziyetçi hiyerarşiyi piyasa odaklı mekanizmalarla esneten ve siyasal karar alma süreçlerini daha rasyonel ve sonuç odaklı hâle getiren bir yönetim modeli kurmaya yönelmiştir. Böylece, klasik devlet aklının yerini esnek, girişimci ve küresel eğilimlerle uyumlu bir siyasal yönetişim anlayışı almıştır.

İcraatı merkezine alan bu siyaset tarzı, ideolojik sabitliklerden uzak, sonuç odaklı ve esnek bir yönetişim anlayışına işaret etmektedir. Bu çerçevede, Özal'ın demokrasi anlayışı da partisinin çoğulcu yapısıyla örtüşen bir niteliğe sahiptir. Ona göre demokrasi, yalnızca çoğunluk iradesine indirgenen bir rejim biçimi değil; bireysel hakların güvence altına alındığı, ekonomik refahın siyasal meşruiyetin temel belirleyeni olarak kabul edildiği dinamik bir sistemdir. 1980 sonrası otoriter ortamda, anayasal düzenin yeniden inşasının ötesine geçerek, toplumun kültürel ve ekonomik taleplerini dikkate alan bir demokratikleşme perspektifi geliştirmiştir. "Demokrasi, halkın iradesiyle değil, refah düzeyiyle ölçülmelidir" ifadesi, onun teknokratik siyaset tarzının özünü yansıtan bir ilkeye dönüşmüştür (Uzun, 2008: 143-145). Bu bağlamda, Özal'ın liderliği, Pareto'nun "tilki" tipolojisine denk düşen, stratejik ve pragmatik bir elit karakteri temsil etmektedir. Katı ideolojik aidiyetlere mesafe koyarak geniş toplumsal kesimlerle ittifak kurma yeteneği, onun elit döngüsü içinde süreklilik kazanmasını sağlamıştır. Bu stratejik pragmatizm, Özal'ı hem neoliberal dönüşümün uygulayıcısı hem de devlet aygıtını yeniden yapılandıran kurucu bir aktör konumuna taşımıştır (Özdemir ve Coşkun, 2021).

Ancak Özal'ın kapsayıcı ve reformcu söylemi, uygulamada her zaman çoğulcu bir yönetişim tarzına karşılık gelmemiştir. Özellikle parti içi muhalefetle karşılaştığında sergilediği tutum, lider merkezli ve müdahaleci bir siyasi anlayışın izlerini taşımaktadır. Bunun çarpıcı bir örneği, 1985'teki ANAP İzmir İl Kongresi'nde yaşanmış; Özal'ın desteklemediği bir adayın seçimi kazanması üzerine seçim iptal edilmiş ve genel merkez eliyle kendi tercih ettiği isim göreve atanmıştır (Çoruk, 2020: 82). Bu olay, Özal'ın kurumsal uzlaşıdan çok, kontrolü elinde tutmayı önceleyen bir müdahale refleksi geliştirdiğini göstermektedir. 1987 seçimlerinin ardından kamuoyu desteğinde yaşanan kısmi gerileme ise, onu iç ve dış muhalefet karşısında daha temkinli bir kadro politikası izlemeye yöneltmiştir. Yeni kabinesini oluştururken, sadık parti kadrolarını öne çıkaran Özal, aynı zamanda eski AP kökenli bazı isimleri bakanlık teklifleriyle DYP'ye geçişlerini engelleme stratejisi izlemiştir (Coşkun, 2021: 107). Bu yaklaşım, siyasal ilişkilerini ilkeli müzakere zemininden ziyade güç dengelerine dayalı pragmatik hesaplarla şekillendirdiğini ortaya koymaktadır.

Bu doğrultuda, Özal'ın siyasal istikrar anlayışı da çoğulculuktan çok, güçlü ve kesintisiz bir yürütmenin inşasına odaklanmıştır. Koalisyonları verimsizlikle özdeşleştirerek sıkça eleştirmiş; çok partili yapının karar alma süreçlerini yavaşlattığını, toplumsal ilerlemenin önünde bir engel oluşturduğunu savunmuştur. "Tek parti iktidarıyla üretim ve kalkınma mümkündür" şeklindeki söylemi, onun icraat öncelikli siyaset tarzını özetleyen temel bir ilkedir (Uzun, 2008: 141-142). Bu nedenle siyasal meşruiyeti, halkla doğrudan kurduğu iletişim üzerinden tesis etmeyi tercih etmiş; kurumsal muhalefeti ise siyasi rekabetin ötesinde eski düzenin ve geri kalmışlığın temsilcisi olarak konumlandırmıştır.

"Eski"yi; siyasal kaos, ekonomik yoksunluk ve yönetim zaafiyetiyle özdeşleştiren bu söylem, askeri vesayetin sınırlandırdığı bir siyasal iklimde, Özal'ın kendisini ilerleme, refah ve modernleşme vaat eden bir lider figürü olarak halkın nezdinde meşrulaştırmasına olanak tanımıştır. Bu bağlamda, "eski düzen"e karşı "yeni Türkiye" söylemi, yalnızca bir retorik aygıt değil; siyasal alanın yeniden inşasında yönlendirici bir ideolojik çerçeve işlevi görmüştür. Günlük dili ve halkın beklentilerini doğrudan siyasete taşıyan bu yaklaşım, Özal'ı sistem dışından gelen bir temsilciden öte, mevcut muhalefetin meşruiyet zeminini daraltan etkin bir dönüştürücü aktör haline getirmiştir (Çoruk, 2020: 120-121).

Bu çerçevede Özal'ın siyasal stratejisi, kurumsal muhalefeti sınırlamanın ötesine geçerek, toplumsal temsili genişletme sürecinde de belirli kesimlerle kurduğu ilişkilerde benzer bir pragmatizmi yansıtmıştır. Bu tutumun en dikkat çekici örneklerinden biri, ANAP'ın "dört eğilim" stratejisi içinde muhafazakâr seçmen kitlesine verdiği özel önem üzerinden okunabilir.

1983 ve 1987 seçimlerinde partinin elde ettiği yüksek oy oranı, büyük ölçüde dinî hassasiyetlere sahip toplumsal kesimlerin Özal şahsında temsil edildiklerini hissetmeleriyle bağlantılıdır (Akın, 2018). Ancak Özal'ın bu kesimle kurduğu ilişki, geleneksel sağ liderlerdeki normatif muhafazakârlıktan ziyade, stratejik ve birey merkezli bir yaklaşıma dayanmaktadır. Kültürel sembollerin araçsallaştırıldığı bu anlayış hem Özal'ın kişisel yaşamında hem de siyasal söyleminde net biçimde gözlemlenmektedir (Taşkın, 2009: 468).

Dini referanslara olan yakınlığı ise, katı ideolojik sınırlar çizmekten çok, toplumsal tabanla duygusal ve kültürel bir bağ kurma aracına dönüşmüştür. Üniversite yıllarında başlayan dini pratiğini sürdüren Özal, İskenderpaşa Cemaati gibi yapılarla ilişkisini devam ettirmiş hatta 1977 seçimlerinde MSP'nin İzmir milletvekili adayı olmuş olsa da hiçbir zaman siyasal İslamcı bir çizgiyi benimsememiştir (Birand ve Yalçın, 2012: 52-53). Heper'in (2013) aktardığı üzere, Nakşibendi geleneğine yakınlığı bulunsa da din onun için kamusal kimliğin merkezine yerleştirilmesi gereken bir ilke değil, bireysel bir inanç meselesi olmuştur. Bu noktada, Akın'ın (2018) değerlendirmesine göre, dini kimliğini siyasallaştırmadan kamusal görünürlük kazandıran bir lider olarak Özal, bireyin önceliğini temel alan liberal değerlerle manevi aidiyet arasında dengeli bir hat izlemiştir. Bu denge, bireysel özgürlük alanlarını genişleten ve devletin yönlendirici rolünü sınırlandıran bir siyasal tahayyülün ifadesi olarak değerlendirilebilir.

Bu kamusal görünürlük, muhafazakâr seçmenle güven temelli bir ilişki kurmanın ötesinde, Türkiye'de laiklik anlayışının yeniden yorumlanmasına da kapı aralamıştır. Özal'ın laiklik yaklaşımı, Kemalist modernleşmenin otoriter ve dışlayıcı modelinden farklı olarak, bireysel özgürlükleri esas alan çoğulcu bir çerçeveye dayanıyordu. Laikliği dinin kamusal hayattan tamamen soyutlanması değil, inanç özgürlüğünün teminat altına alınması olarak yorumlayan bu yaklaşım, din karşıtlığına indirgenmiş seküler bir pozisyondan ziyade, devletin tarafsızlığını önceleyen özgürlükçü bir anlayışı yansıtmıştır. Safi'nin (2005: 177) belirttiği gibi, bu esnek yorum, ilerleyen yıllarda şekillenecek olan "muhafazakâr demokrat" kimliğin düşünsel zeminini de oluşturmuştur.

Bu perspektif, özellikle başörtüsü tartışmalarının gündemi belirlediği 1980'li yıllarda somut uygulamalarla kendini göstermiştir. Özal, devletin bireylerin inanç tercihleri karşısında tarafsız kalması gerektiğini savunmuş; başörtüsünü bir hak meselesi olarak değerlendirmiştir. 1987'de verdiği bir röportajda "İnanıyorsa bunu takar… Bundan korkmamak lazım" ifadesiyle laikliği bireysel hak ve özgürlükler bağlamında tanımladığını açıkça ortaya koymuştur (TBMM, 1987: 1113). Bu tutum, sekülerleşmeyi modernleşmenin ön koşulu olarak gören klasik devlet aklının sınırlarını aşarken, toplumsal barışın ve kültürel çoğulculuğun inşasına

yönelik bir adım niteliği taşımıştır. Bu ortamda dindar grupların eğitim ve ekonomi alanlarında daha görünür hale gelmeleri, yeni elit yapılanmanın sosyo-kültürel dayanaklarını güçlendirmiştir (Duman, 2018).

Tam da bu çoğulcu siyasal anlayışın toplumsal izdüşümünü yansıtan elit dönüşümü, Özal'ın liderliğinde biçim kazanmıştır. Elit teorileri açısından Özal'ın en dikkat çekici yönlerinden biri, siyasetteki yükselişini sistem dışı bir figür olarak başlatıp, zamanla sistemin merkezine yerleşerek kendi elit çevresini yaratabilmesidir. Bu durum, Mosca'nın "yeni elitlerin eski elitlerin yerine geçmesi" ve Pareto'nun "elitin dolaşımı" teorileri ile doğrudan ilişkilidir. Ancak bu süreç, idealize edilmiş bir dönüşüm olarak kalmamış; Michels'in "Oligarşinin Tunç Kanunu" bağlamında değerlendirilebilecek biçimde, ANAP içinde giderek artan merkeziyetçilik, lider kültü inşası ve muhalefete karşı tahammülsüzlük gibi eğilimleri de beraberinde getirmiştir. Nitekim ANAP'ın ilk yıllarındaki çoğulcu söylem zamanla daralmış, parti içi demokrasi yerini tek adam ağırlıklı bir karar alma yapısına bırakmıştır (Coşkun, 2021: 112). Böylece Özal'ın çoğulculuğu hem sistemin dönüştürülmesi yönünde bir dinamizm üretmiş hem de bu dönüşümün içinde yeni bir merkezîleşme eğilimini tetiklemiştir.

Elit dönüşümünün bu dinamik ve çoğulcu niteliği, Özal'ın liderliğinin etik zeminine dair bazı tartışmaları da beraberinde getirmiştir. Zira, Farabi'nin "erdemli yönetici" modeline göre değerlendirildiğinde, Özal'ın siyaset tarzı bazı açılardan eksik bir profil çizmektedir. Özellikle Cumhurbaşkanlığı dönemindeki bürokratik atamaları ve hükümetin kararlarına müdahaleleri bağlamında kamusal yarar ile bireysel çıkar arasındaki sınırın belirsizleştiği uygulamalar ile muhalefet liderleriyle girdiği tartışmalar, Farabi'nin kamu ahlakına dayalı yönetsel ilkeleriyle örtüşmeyen bir durumu işaret etmektedir. Bu çerçevede, Özdemir ve Coşkun'un (2021) da belirttiği gibi, Özal'ın hem dini sembolleri hem de liberal piyasa araçlarını eş zamanlı biçimde kullanması, farklı seçmen gruplarına hitap etme stratejisinin bir parçası olmuş, ancak bu ikili yapı, erdemli yönetim idealinden uzaklaşan bir siyasal pratik doğurmuştur. Dolayısıyla Özal, bir yandan yönetici elitlerin yapısal dönüşümünde etkin bir figür olarak öne çıkarken, diğer yandan klasik siyasal ahlak teorileri açısından sorgulanabilir bir liderlik modeli sergilemiştir.

Tüm bu tarihsel ve siyasal arka plan ışığında, Özal, Türkiye'de merkez sağın siyasi geleneğini dönüştüren bir figür olmasının ötesinde, ülkenin ekonomik, kurumsal ve ideolojik yapısında kalıcı izler bırakan bir lider olarak değerlendirilmelidir. Çünkü onun teknokratik geçmişi, ekonomik bilgiye dayalı yönetim anlayışıyla birleşerek, klasik sağın popülist ve duygusal temsil biçimlerinden belirgin şekilde ayrılan yeni bir liderlik modeline hayat vermiştir. Özal'la özdeşleşen bu siyasal model, bir yandan devletin ekonomik alandaki

etkinliğini sınırlandıran neoliberal politikaları hayata geçirirken, diğer yandan girişimci orta sınıfı siyasetin meşru muhataplarından biri haline getiren bir temsil zemini kurmuştur. Bu yönüyle hem merkez sağın tabanını hem de söylemini genişletmiş; teknokrat, muhafazakâr ve liberal eğilimleri aynı yapı içinde harmanlamayı başarmıştır.

Özal'ın izlediği çizgi, değişen Türkiye'nin ruhunu yakalayabilen, çoğu zaman kurumsal geleneklerle uyumlu olmasa da siyasal alanı açan bir liderlik örneği sunmuştur. Popülist coşkunluklardan uzak, fakat halkla temas hâlinde; ideolojik kısıtlamalardan azade, fakat yön duygusunu kaybetmeyen bu siyaset tarzı, onu Türkiye siyasetinde yalnızca etkili bir yönetici değil, aynı zamanda kalıcı izler bırakmış bir dönüştürücü olarak konumlandırır. O artık geleneksel elit yapının içinde yer alan klasik bir merkez sağ siyasetçiden ziyade o yapının sınırlarını aşındırıp yerine yeni bir düzen kurmaya çalışan, modernleşmenin çelişkili dinamikleriyle yüzleşen ve bu dinamizmi siyasal bir avantaja dönüştüren aktörlerden biri olarak Türk siyasi tarihine geçmiştir.

5.4. Sosyo-kültürel Dönüşüm ve Elit Döngüsünde Erdoğan'ın Rolü

Recep Tayyip Erdoğan, Türkiye'de sadece ekonomi ya da yönetim alanlarında değil, toplumun değerlerinde ve kültüründe de değişim yaşandığı bir dönemde öne çıkan önemli bir lider olmuştur. Erdoğan'ın siyasette yükselme biçimi ve halkla kurduğu ilişki, alışılmış bürokrat ya da soylu kökenli liderlerden oldukça farklıdır. O, toplumun alt kesimlerinden gelip sistemin merkezine yerleşmiş ve gücünü doğrudan halkla kurduğu bağdan almıştır.

Erdoğan'ın kendine özgü siyasi kimliğini şekillendiren en önemli etkenlerden biri, gençlik yıllarında yaşadığı deneyimlerdir. Özellikle İstanbul'un Kasımpaşa semtinde geçen çocukluk ve gençlik dönemi, onun siyaset anlayışını derinden etkilemiştir. Çakır ve Çalmuk'a (2001: 11-14) göre, bu semt çoğunlukla Anadolu'dan göç eden, muhafazakâr değerlere bağlı ve dar gelirli ailelerin yaşadığı bir yerdi. Mahalle kültürü, dayanışmayı, otoriteye saygıyı ve mücadele etmeyi teşvik eden bir yapı sunuyordu. Erdoğan da bu ortamda, ileride siyasi hayatında öne çıkacak olan kararlılık, sadakat ve halkla sıcak ilişki kurabilme gibi özelliklerini geliştirmiştir.

Erdoğan'ın kişiliğinin ve siyasi duruşunun şekillenmesinde ailesinin, özellikle de babası Ahmet Erdoğan'ın büyük etkisi olmuştur. Babasının disiplinli ve otoriter yapısı, çalışkanlık ve dürüstlük gibi değerlere verdiği önem, Erdoğan'ın hem kişisel hayatında hem de siyasette benimsediği ahlaki temellerin oluşmasına katkı sağlamıştır. Bunun yanında, küçük yaşlardan itibaren cami cemaatine katılması, Kur'an kurslarına gitmesi ve vaaz kültürüyle tanışması, onun

dini yönünü güçlendirmiş ve ileride savunacağı muhafazakâr siyasi söylemin temelini oluşturmuştur (Çakır ve Çalmuk, 2001: 18). Tüm bu yerel ve dini-kültürel birikim, Erdoğan'ın halkla samimi ve duygusal bir bağ kurmasını kolaylaştırmış; onu yalnızca bir siyasetçi değil, aynı zamanda toplumun alt ve orta kesimlerinin sesi haline getirmiştir.

Erdoğan'ın ailesinden ve mahallesinden aldığı değerler, zamanla onun siyasetteki duruşuna da yansımıştır. Bu kişisel temeller üzerine kurulan siyasi yolculuğu, 1990'lardan itibaren Türkiye'de yaşanan büyük toplumsal değişimle birlikte şekillenmiştir. Bu bağlamda, alışılmış bürokrat ya da soylu kökenli liderlerden farklı olarak, o, büyük şehirlerin kenar mahallelerinden, taşradan göç etmiş muhafazakâr ailelerin yaşadığı çevrelerden çıkıp siyasetin merkezine yerleşmiştir. Bu yönüyle, Türkiye'de siyaset yapan kesimlerin yapısında önemli bir değişimi temsil etmiştir. Özellikle Özal döneminden sonra Anadolu'nun muhafazakâr ve dindar kesimleri ekonomik olarak güçlenmeye başlamış; bu güçlenme beraberinde kültürel ve siyasi alanda da görünür olma isteğini getirmiştir. Erdoğan, bu ortamda toplumla kurduğu güçlü bağ sayesinde geniş bir destek bulmuştur (Akkır, 2018).

Onun halktan yana duran siyasi kimliğinin kökleri, Millî Görüş hareketindeki gençlik dönemine kadar gitmektedir. RP'nin Beyoğlu Gençlik Kolları'nda aktif olarak siyasete atılan Erdoğan, burada hem disiplinli bir ekip çalışmasını öğrenmiş hem de İslamcı siyasetin halkla nasıl iletişim kurduğunu yakından gözlemlemiştir (Göksu, 2019). RP ve FP gibi İslamcı partilerde geçirdiği bu yıllar, onun teşkilat içinde yetişmesini sağlamış ve onu ekip kurabilen, yönlendirebilen bir siyasi figür hâline getirmiştir. Bu birikim, İBB Başkanlığı döneminde "halka hizmet, Hakk'a hizmet" anlayışı ekseninde uyguladığı hizmet odaklı belediyecilik anlayışıyla birleşmiş; böylece Erdoğan, sadece İstanbul'da değil, ülke genelinde de dikkat çeken bir isim hâline gelmiştir (Çakır ve Çalmuk, 2001: 91).

İBB Başkanlığı sırasında edindiği tecrübeler ve halkla kurduğu güçlü ilişki, Erdoğan'ın siyasetteki yerini daha da sağlamlaştırmıştır. Bu dönemde geliştirdiği "hizmet siyaseti" anlayışı, klasik devletçi ve yukarıdan bakan yönetim anlayışına karşı, insanların günlük sorunlarına doğrudan çözüm üretmeyi ön plana çıkarmıştır. Bu yaklaşım, Erdoğan'ı zamanla "varoşların lideri" olarak anılan ve siyasetin çehresini değiştiren yeni bir figüre dönüştürmüştür (Akdağ, 2018). Onun bu tavrı sayesinde, uzun süre sistemin dışında kalmış sosyal ve kültürel gruplar da siyasal merkeze yaklaşmış; böylece sadece yönetime katılmakla kalmayıp, Türkiye'deki elit yapının da dönüşmesine katkıda bulunmuşlardır. Bu toplumsal ve siyasal değişim, Taşkın'ın (2009: 458) ifadesiyle "muhafazakâr modernleşme" anlayışının bir yansımasıdır. Taşkın'a göre, Türkiye'de merkez sağ siyaset, halkın alışık olduğu değerler ve

kültürel kodlar üzerinden maddi ilerleme arzusunu siyasete taşıma konusunda uzun süredir etkili olmuştur. Erdoğan da bu geleneği devam ettirmiş; insanlara tanıdık gelen bir kültürel ortamda değişimi mümkün kılarak hem yeniliğe açık hem de gelenekle bağını koparmayan bir siyaset tarzı ortaya koymuştur.

Erdoğan'ın, yerel yönetimde halkla kurduğu doğrudan ilişki ve çözüm odaklı yaklaşımı, zamanla daha geniş bir siyaset tarzına dönüşerek onun hem siyasetteki yerini hem de bakışını ciddi şekilde değiştirmiştir. Nitekim kendisinin siyasi yasaklı olduğu için aktif olarak katılamadığı FP içindeki ayrışmalar ve kongre süreçlerinde, partideki önde gelen isimler onun tavsiye ve telkinleriyle hareket etmiş ve siyasi değişim sürecini başlatmışlardır. Bu doğrultuda, 2001 yılında kurulan AK Parti, ilk başta hem FP'nin doğrudan devamı olmadığını hem de klasik merkez sağ partilerle tam olarak aynı çizgide durmadığını söyleyerek kendini "yenilikçi" bir hareket olarak tanıtmıştır (Çakır ve Çalmuk, 2001: 109-110).

Fakat zamanla hem partinin söylemleri hem de Erdoğan'ın liderlik tarzı, Türkiye merkez sağının geçmişteki güçlü figürleriyle daha belirgin bağlar kurmaya başlamıştır. Onun özellikle Menderes ve Özal'a duyduğu açık hayranlık, sadece bir sembol olarak kalmamış; Erdoğan'ın konuşmalarında ve seçim kampanyalarında bu iki liderin dili ve duygusu sık sık yer almıştır. Bu noktada, Koyuncu'nun (2014: 152) da belirttiği gibi, Erdoğan hem Özal'ın "çağ atlatan lider" anlatısını sahiplenmiş hem de Menderes'in "demokrasi kahramanlığını" ve halkla duygusal bağ kuran sıcak üslubunu kendi siyasi anlayışına uyarlamıştır. Aslında bu benzerlikler sadece tesadüf değildir. Çünkü Türk'e (2014: 210) göre, Menderes, Özal ve Erdoğan arasında halkın iradesine yapılan vurgu, kalkınma vurgusu ve samimi bir üslupla konuşma gibi ortak noktalar bulunmaktadır. Bu yönleriyle, üçü de merkez sağ siyasetin halkla yeniden güçlü bağlar kurmasını sağlayan isimler hâline gelmiştir.

Her ne kadar Erdoğan'ın söyleminde Menderes ve Özal'ın izleri net bir şekilde görülse de onun liderlik tarzı bu mirası doğrudan taklit etmekten çok, yeniden şekillendirmek üzerine kuruludur. Erdoğan; halkla doğrudan iletişim kurabilen dili, kriz anlarını yönetme becerisi, kitleleri harekete geçirme gücü ve medya araçlarını etkili biçimde kullanmasıyla, bu geleneği kendi tarzına göre yeniden yorumlamıştır. Bu noktada, Pareto'nun (1935: 934) "siyasal değişimin temel gücü mantıktan çok duygulardır" sözü, Erdoğan'ın halkla kurduğu duygusal bağ ve kültürel dili anlamak açısından oldukça yerinde bir açıklama sunmaktadır. Onun siyaset tarzı, zaman zaman Menderes ve Demirel gibi halkla güçlü bağ kurabilen popülist liderlerle benzerlik gösterse de Erdoğan'ın çizgisi daha yoğun ideolojik içerik ve kültürel sembollerle belirginleşmiştir. Yavuz'a (2021: 136) göre, Erdoğan'ın temsil anlayışı artık sadece hizmet

sunumuyla sınırlı değildir; aynı zamanda dindar ve muhafazakâr kimlik etrafında şekillenen bir aidiyet ilişkisiyle de beslenmektedir.

Akdağ (2018) da Erdoğan'ın doğrudan ve duygusal iletişim kurma becerisinin, farklı toplumsal ve ideolojik kesimlere hitap edebilme kapasitesini artırdığını; bu yönüyle AK Parti'yi bir "kitle partisi" kimliğine yaklaştırarak uzun süreli iktidar başarısının temel unsurlarından biri haline getirdiğini belirtmektedir. Bu açıdan bakıldığında, Erdoğan'ın Millî Görüş çizgisinden uzaklaşması, keskin bir ideolojik kopuş olmaktan çok, siyasette merkezin anlamını yeniden tanımlama çabası olarak görülebilir. Yani bu değişim, eski merkez sağ partilerin yerini alacak yeni bir liderlik tarzının ortaya çıkışıyla ilgilidir. ANAP döneminde farklı görüşlere alan açan dağınık yapı, AK Parti'de daha disiplinli ve lidere odaklı bir hale gelmiştir. Bu da zamanla Erdoğan'ın liderliğini, kişisel karizmasının ön planda olduğu güçlü bir yapı haline dönüştürmüştür.

Karizmatik liderlik ekseninde merkez sağın siyasal temsil geleneğini sürdüren Erdoğan, bu çizginin tarihsel sınırlarını aşan daha kapsamlı ve kurumsallaşmış bir dönüşüm projesine yön vermiştir. Bu dönüşümün laiklik ve din anlayışı bağlamındaki yansımaları, onun merkez sağdaki seleflerinden hem süreklilik hem de kopuş içeren özgün bir çizgi izlediğini göstermektedir. Zira Erdoğan'ın laiklik anlayışı, klasik merkez sağın taşıdığı ikili yapıyı - yani dinî duyarlılıklara açık ama modernleşme idealine bağlı yaklaşımı - devam ettirmiştir; ancak bu çerçeveyi yeniden tanımlayarak dönüştürmüştür. Dolayısıyla DP'den başlayarak Özal dönemine kadar uzanan merkez sağ geleneğin laikliği toplumsal uzlaşıyı tehdit etmeyen bir çerçevede yorumlama eğilimi, Erdoğan'ın söyleminde daha açık ve ideolojik bir form kazanmıştır (Türk, 2014: 37-39).

Bu bağlamda Erdoğan, laikliğin bireyler için değil, devlet için geçerli bir ilke olduğunu sıkça vurgulamış; laikliğin bir inanç biçimi değil, inanç özgürlüğünün teminatı olduğunu savunmuştur. "İnsanlar laik olmaz, devlet laik olur" şeklindeki söylemi, bu yaklaşımın açık bir göstergesi olarak öne çıkmaktadır. Dahası, laiklik ilkesinin Cumhuriyet'in kurucu lideriyle özdeşleştirilme biçimini de sorgulayan Erdoğan, 1937'de laikliğin Anayasaya ancak Atatürk'ün sağlık sorunlarıyla mücadele ettiği bir dönemde eklendiğine dikkat çekmiş, bu tartışmayı siyasal sembollerin yeniden tanımlanması açısından önemli bir müdahale aracı olarak kullanmıştır (Çakır ve Çalmuk, 2001: 115). Böylece Erdoğan, laikliği "din karşıtı" bir ideolojik aygıt olarak değil, çoğunluğun inanç dünyasına karşı tarafsız bir düzenleme biçimi olarak yeniden tanımlamış; bu yorum, özellikle Diyanet'in genişleyen rolü ve dinî sembollerin

kamusal görünürlüğü üzerinden somut bir dönüşümün zeminini oluşturmuştur (Koyuncu, 2014: 184-185).

Laikliği toplumsal uzlaşının bir zemini olmasının yanı sıra kültürel kimliğin temel bir parçası olarak gören Erdoğan'ın laiklik anlayışını yeniden tanımlaması ve inançla devlet arasındaki ilişkiyi farklı bir zemine oturtması, aslında merkez sağ siyasetin geçmişten bugüne geçirdiği dönüşümün bir parçası olarak da okunabilir. Mert'in (2007: 11-12) dikkat çektiği gibi, Türkiye'de merkez sağ siyaset uzun yıllar boyunca modernleşmenin getirdiği toplumsal hareketliliği, dini değerler ve geleneksel sembollerle harmanlayarak bir "duygu haritası" üzerinden şekillendirmiştir. Bu siyaset tarzı çoğu zaman katı olmayan, esnek bir laiklik anlayışıyla yürütülmüş; böylece dini taleplerin kamusal alanda görünürlük kazanmasına da imkân tanımıştır. Menderes, Demirel ve Özal gibi liderlerin izinden giden Erdoğan, onların temsil tarzını korumakla birlikte bunu daha belirgin ve ideolojik bir çerçevede yeniden şekillendirmiştir. Bu noktada, Türk'ün (2014: 108-110) de belirttiği gibi, Erdoğan'ın laiklik anlayışı artık sadece dini talepleri yumuşatıp sisteme dahil etmeye çalışmakla sınırlı değildir; bu taleplerin, doğrudan sistemin yeni yönünü belirleyen unsurlar haline geldiği bir sürece işaret etmektedir. Bu yönüyle bakıldığında, Erdoğan sadece merkez sağ geleneği sürdüren bir liderden öte aynı zamanda bu geleneğin laiklik ve kimlik politikaları üzerinden geçirdiği dönüşümün de en etkili ismi olarak öne çıkmaktadır.

Erdoğan'ın siyasette benimsediği bu yaklaşım, onun pratik çözümlere dayanan siyaset tarzının da temelini oluşturmuş ve ona elit değişimini kültürel kimlik ve halkın değerleri üzerinden yeniden düşünerek şekillendirme fırsatı yaratmıştır. Bu yaklaşım, sadece yeni bir iktidar grubunun ortaya çıkmasını sağlamamış; aynı zamanda merkez sağın uzun süredir benimsediği esnek ve uyumlu siyaset tarzını, bugünün kimlik odaklı siyasi diliyle buluşturmuştur. Nitekim Taşkın'ın (2009: 460) belirttiğine göre, merkez sağda esas mesele, katı bir ideolojik çizgiye bağlılıktan ziyade toplumla kültürel açıdan benzeşen bir dil kurabilmektir. Bu noktada, Erdoğan'ın Millî Görüş'ten ayrıldıktan sonra benimsediği "muhafazakâr demokrasi" söylemi, sadece yeni bir isim ya da etiket olmamış; aynı zamanda sağ siyaset içindeki farklı görüşleri bir arada tutabilen esnek bir yaklaşıma dönüşmüştür. Erdoğan, bu esnek duruş sayesinde İslamcılık ve milliyetçilik gibi güçlü siyasi akımlarla bağ kurarken, merkez sağın toplumla uyumlu olmayı önceleyen tutumunu da sürdürmüştür.

Öte yandan, Erdoğan'ın liderliği, zamanla klasik sağ siyasetin halkla daha yatay ilişki kurma biçiminden uzaklaşıp, daha çok karizmaya dayalı ve liderin merkezde olduğu bir yapıya dönüşmüştür. Bu tarz, Akdoğan'ın "muhafazakâr demokrasi" tanımıyla da örtüşmektedir;

çünkü böylece Erdoğan hem toplumun taleplerine kulak vermiş hem de sert ideolojik kalıplara sıkışmadan hareket etmeyi başarmıştır (Akdoğan, 2004: 39-41). Onun muhafazakâr demokrasi anlayışı, AK Parti'nin resmî belgelerinde de açık biçimde tanımlandığı üzere, statükocu muhafazakârlıktan ayrılarak değişime açık ama geleneksel değerleri önceleyen bir modernlik anlayışıyla şekillenmiştir. Bu çerçevede, Erdoğan, uzun süreli iktidarının ilk dönemlerinde radikal cemaatçi çizgilerden ve rant eksenli siyasal yapılardan uzak durulması gerektiğini özellikle vurgulamış; siyaseti kimliksel çatışmalar yerine toplumsal merkezle uyum içinde yürütülmesi gereken bir alan olarak tanımlamıştır. Bu bağlamda onun ve partisinin muhafazakârlık anlayışı, evrimci bir değişimden yana olmakla birlikte, sosyal mühendislik girişimlerine açıkça mesafeli durmuştur. Erdoğan'ın ifadesiyle, "tek tipçi ve buyurgan" toplum mühendislikleri yerine, siyaset halkın değerleriyle diyalog içinde gelişmelidir. Bu anlayış, merkezin yeniden tanımlandığı bir siyasal yapıyı mümkün kılmış; böylece Erdoğan hem dindar-muhafazakâr seçmeni hem de klasik merkez sağ seçmeni aynı temsil içinde buluşturabilmiştir (Süar, 2011: 123-124).

Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi'ne geçiş sonrasında Erdoğan'ın siyasal yaklaşımı, giderek daha merkeziyetçi ve katı bir muhafazakârlık doğrultusunda dönüşüm geçirmiştir. Bu süreçte dini ve milli referanslar siyasal söylemin merkezine yerleşmiş, toplumsal birlik vurgusu yerini ideolojik tutarlılık ve kültürel muhafaza arzusuna bırakmıştır. Erdoğan'ın ilk dönemlerinde cemaatlere karşı sergilediği mesafeli tutum, ittifakların iktidar dengelerini belirlediği Cumhurbaşkanlığı sistemiyle birlikte yerini bu yapılarla daha görünür bir iş birliğine bırakmıştır. Bu durum, siyasal meşruiyetin sürdürülmesi ve tabanın konsolidasyonu açısından stratejik bir yönelim olarak değerlendirilebilir.

Bu dönüşüm, AK Parti'nin muhafazakâr kimliğinde de belirgin bir yeniden yapılanmayı beraberinde getirmiştir. Partinin kuruluş yıllarındaki "muhafazakâr demokrasi" anlayışı, değişim ve gelenek arasında denge kuran bir esneklik içerirken, son dönemde "muhafazakâr devrimcilik" ve "yerli-milli" söylemleri üzerinden yeniden tanımlanmıştır. Kandemir'in (2024) belirttiği üzere, bu yeni söylem, Necip Fazıl'ın "devrimi devirmek" düşüncesiyle Nuri Pakdil'in "eleştirel devrimcilik" anlayışını birleştirerek muhafazakârlığı dinamik, dönüşümcü bir ideoloji olarak sunmuştur. Ancak bu söylemin, ideolojik bir yenilenmeden çok, iktidarın sürekliliğini korumaya dönük pragmatik bir araç haline geldiği de görülmektedir. Özellikle 15 Temmuz sonrasında milliyetçi-muhafazakâr bir çizginin güç kazanması, "yerli ve milli" retoriğin beka söylemiyle birleşerek devlet merkezli bir muhafazakârlığa evrilmesine zemin hazırlamıştır.

Her ne kadar Erdoğan, Menderes ve Özal gibi isimlerle aynı siyasi çizgide yer alsa da temsil biçimi zamanla daha kurumsal ve kültürel boyutlar kazanmıştır. Onun "muhafazakâr demokrasi" söylemi, klasik merkez sağın daha çok ekonomik büyüme ve sınıfsal temsil arayışına dayanan yaklaşımından farklılaşarak, kimlik ve kültür temelli bir siyaset anlayışına dönüşmüştür. Bu anlayış, yeni yüzlerin iktidara gelebilmesini imkân verirken aynı zamanda toplumda geçerli değerlerin ve kamusal davranış kalıplarının da değişmesini beraberinde getirmiştir. Çünkü Erdoğan'ın liderliğindeki AK Parti, alt sınıfların dini ve kültürel beklentilerini merkeze taşıyarak, devletin yukarıdan şekillendirdiği bir siyaset anlayışı yerine, toplumsal tabandan gelen taleplerle oluşan yeni bir düzen kurmuştur. Böylece, "muhafazakâr demokrasi", devleti kökten değiştirmekten çok, onu halkın değerleriyle daha uyumlu hâle getirmeyi hedefleyen bir çerçeveye dönüşmüştür (Kandemir, 2013: 170).

Bu dönüşüm, Mosca'nın yöneten sınıfın yenilenmesi gerektiğine dair yaklaşımı ve Pareto'nun "elit dolaşımı" kuramı ışığında değerlendirildiğinde, Erdoğan'ın siyasal bir güç haline gelmesi, geleneksel bürokratik elitlerin yerini alan yeni bir iktidar yapısının inşası olarak okunabilir. Pareto'nun (1935: 1422) belirttiği gibi, "yöneten sınıf sürekli bir değişim içindedir; bireyler bu yapıya girer ve çıkar". Bu bağlamda, Taşkın'ın (2009: 457) da vurguladığı üzere, sağın önde gelen aktörleri, halkla kültürel benzerlik kurarak "milletin içinden çıkan" temsilciler üzerinden elit değişimini meşrulaştırmıştır. Dolayısıyla Erdoğan örneğinde olduğu gibi, Türkiye'de de sağ siyaset, meşruiyetini kültürel otantiklikten üretme eğilimiyle bu dönüşüme özgün bir zemin hazırlamıştır.

Bu yapılanmanın toplumsal düzlemdeki en somut yansıması ise, dindar-muhafazakâr kesimlerin siyasal temsiline ilişkin yaşanan kırılma ile kendisini göstermiştir. Çünkü Erdoğan'ın liderliği popülist meşruiyet anlayışıyla kimlik temelli bir siyasal aidiyet yaratarak daha muhafazakâr ve dindar alt sınıfların yönetimde söz sahibi olabileceklerinin ispatı olacak şekilde yeni bir elit yapılanmasının önünü açmıştır. Bu bağlamda, Taşkın'ın (2009: 463-464) işaret ettiği gibi, Türkiye'de sağ ideolojiler geleneksel olarak sermaye birikimini halkın değerleriyle uyumlu aktörler eliyle yürütme eğiliminde olmuş, ekonomik güç transferini kültürel meşruiyetle tahkim etmeye çalışmıştır. Erdoğan da bu düşüncenin somut bir örneği olarak Millî Görüş gibi dini hassasiyetleri yüksek bir gelenekten merkez sağa evrilen bir lider imajıyla bu kesimlerin taleplerini siyasal düzleme taşımış; popülist söylem stratejileriyle birlikte onları mobilize ederek elit döngüsünün yapısını değiştirmiştir (Yanık, 2014). Bu dönüşüm, küreselleşmenin etkilerinin yoğun biçimde hissedildiği bir dönemde alt ve orta

sınıfların ekonomik ve kültürel beklentilerine hitap eden politikalar aracılığıyla daha da pekişmiştir.

Bu anlayış doğrultusunda, uzun yıllar boyunca Türkiye'nin ekonomik karar alma mekanizmalarında etkili olan İstanbul merkezli sermaye gruplarının temsilcisi TÜSİAD'a karşı, Anadolu merkezli yeni sermaye aktörleri desteklenmiş ve siyasal iktidarın himayesinde güç kazanmıştır. Erdoğan döneminde Anadolu sermayesinin yükselişi, sınıfsal bir dönüşümden öte aynı zamanda sağın 'millî burjuvazi' idealine uygun olarak biçimlendirilmiş, devlet destekli bir ekonomik elit modelinin kurumsallaşmasına işaret etmektedir (Akdağ, 2018). 2002 sonrasında uygulanan kamu yatırımları, özelleştirme projeleri ve büyük ölçekli altyapı hamleleri, bu yeni ekonomik aktörlerin sistem içindeki ağırlığını artırmış; ekonomik sermayenin yeniden dağılımı, aynı zamanda siyasal sadakat ve ideolojik yakınlıkla biçimlenen bir yeni elit tabakasının inşasına zemin hazırlamıştır (Buğra ve Savaşkan, 2015). Böylece ekonomik elitin tanımı, klasik merkez sağdaki teknokratik ve seküler kriterlerden uzaklaşarak, kimliksel uyum ve ideolojik yakınlık üzerinden yeniden kurgulanmıştır.

Bu yeni yapılanma, Taşkın'ın da belirttiği gibi, sağ siyasette sıkça görülen "millî kültürü koruma" refleksiyle şekillenmiştir. Her ne kadar bu refleks modernleşme süreciyle her zaman tam uyum içinde olmasa da "muhafazakâr modernleşme" anlayışı, bu gerilimi bir dengeye oturtmaya ve farklı yönleri bir araya getiren bir sentez oluşturmaya çalışmıştır (Taşkın, 2009: 464-465). Yani Pareto'nun "elit dolaşımı" kuramı çerçevesinden bakıldığında, eski bürokratik yapılar yerini zamanla siyasal iktidarla daha doğrudan ilişkili, Erdoğan'ın ifadeleriyle, daha "yerli ve millî" vurgusu taşıyan yeni bir ekonomik ve siyasal elit grubuna bırakmıştır (Pareto, 1935: 1431).

Bu bağlamda, onun "muhafazakâr demokrat" kimliği ve "yerli ve millî" söylemi, yeni elit yapının hem ekonomik hem de kültürel düzlemde kabul görmesini sağlamıştır. Böylece, laik-bürokratik geleneğin yerini, halkla daha güçlü ideolojik bağlar kurabilen, dindar-muhafazakâr değerlerle uyumlu aktörler almış; Anadolu sermayesiyle kurulan ittifak, yalnızca ekonomik güç değil, aynı zamanda kimlik temelli bir siyasal temsil yapısının da önünü açmıştır (Yanık, 2014). Bu noktada Erdoğan'ın, Menderes'in yaşadığı mağduriyetleri kendi hayat hikâyesiyle örtüştürerek ön plana çıkarması, yaşanan dönüşüme tarihsel bir devamlılık kazandırmıştır. "Tek Parti zihniyetiyle mücadele" söylemi de bu sürecin bir parçası olarak şekillenmiş; onun kendini "mücadeleci" bir lider olarak konumlandırdığı bu anlatı, elit değişimini açıklayan güçlü bir siyasal hikâyeye dönüşmüştür (Akdağ, 2018). Böylece Erdoğan döneminde ekonomik elitin yeniden şekillenmesi, sadece kadroların değişmesiyle sınırlı kalmamış; aynı zamanda siyasetin

ve kültürün temel kurallarının, yeni bir güç dengesi içinde baştan yazıldığı bir sürece dönüşmüştür.

Erdoğan'ın bürokrasiyle ve devletin güçlü kurumlarıyla kurduğu ilişki de merkez sağ siyaset içindeki yerini sağlamlaştıran en önemli unsurlardan biri olmuştur. Bu bağlamda, devletin şiddet tekeli üzerindeki meşru gücü ve TSK'nın Cumhuriyet'in kurucu hikâyesindeki özel yeri, Erdoğan'ın orduyla kurduğu ilişkiyi her zaman dikkatle yönetmesini gerektirmiştir. İktidarının ilk yıllarında "ordu gözbebeğimizdir" gibi ifadelerle doğrudan bir çatışmadan kaçınan Erdoğan, değişimi yumuşak adımlarla ve kurumsal dengeleri gözeterek yürütmeyi amaçlamıştır (Akyol, 2012). Ancak 27 Nisan 2007'de Genelkurmay Başkanlığının internet sitesinden yayımladığı ve hükümete laiklik ile ilgli bir dizi uyarının yer aldığı e-muhtıra, bu dengeyi bozan önemli bir dönüm noktası olmuştur. Hükümetin bu bildiriyi cevapsız bırakmak yerine doğrudan yanıtlaması, TSK'nın "uyarı yapan kurum" rolünü zayıflatmış; MGK'nın etkisi sınırlanmış ve ardından gelen Ergenekon ile Balyoz davaları gibi hukuki süreçler, bu değişimi kalıcı hâle getiren adımlar olmuştur (Koyuncu, 2014: 68-70).

Bu bakımdan 2007 sonrasında artan asker-sivil gerilimlerinde Erdoğan'ın attığı stratejik adımlar ve 2010 referandumuyla sivilleşme yönünde elde ettiği kazanımlar, başta TSK olmak üzere yüksek yargı ve devlet bürokrasisi içinde etkili olan vesayetçi odakların zayıflatılmasında belirleyici olmuştur (Kalaycıoğlu, 2012). Aslında ortaya çıkan tablo, iktidarın el değiştirmesinin ötesinde bir anlam taşımaktadır. Çünkü merkezdeki geleneksel elit ittifakının zayıflaması ve alttan gelen yeni elitlere alan açılması, Pareto'nun (1935: 1430) "tarih, aristokrasilerin mezarlığıdır" sözüyle ifade ettiği süreci Türkiye bağlamında gözler önüne sermiştir. Bu durumu daha iyi anlamak için Bourdieu'nün "alan" kuramına da bakmak faydalı olabilir. Çünkü Erdoğan yaptığı siyasi ve hukuki hamlelerle, sadece devletin kurumsal yapısını değiştirmekle kalmamış; aynı zamanda devleti, ekonomik, kültürel ve sembolik güçlerin birbiriyle yarıştığı bir alana dönüştürmüştür. Bu yeni düzende farklı toplumsal kesimler ve çıkar grupları devlette söz sahibi olmaya çalışırken, Erdoğan da elindeki sembolik gücü kullanarak eski elitlerin toplumsal meşruiyetini zayıflatmayı başarmıştır (Parlak, 2018: 114-116).

Özellikle ve öncelikle TSK ile yaşanan gerilimlerde somutlaşan bu dönüşüm süreci, askerî vesayetin geriletilmesiyle sınırlı kalmayarak devletin sembolik sermayesinin yeniden dağıtımını da kapsayacak şekilde geniş tutulmuştur. Başka bir ifadeyle, Erdoğan liderliğinde devlet, klasik kurumsal bütünlüğünü aşarak, Bourdieu'nün kavramsallaştırdığı biçimiyle farklı habitusların ve iktidar stratejilerinin çatıştığı bir alana dönüşmüştür (Parlak, 2018: 118). Bu süreçte, bir dönem "cemaat" olarak bilinen ve daha sonra "paralel devlet yapılanması" olduğu

ortaya çıkan yapı, 15 Temmuz darbe girişiminin ardından "FETÖ" (Fethullahçı Terör Örgütü) olarak ilan edilmiş ve ordu, emniyet, adalet ve bürokrasi içindeki uzantılarıyla tamamen tasfiye edilmiştir. Devlete paralel bir yapılanmanın tasfiyesiyle birlikte bürokrasi, daha merkeziyetçi ve güvenlik odaklı bir yaklaşımla yeniden düzenlenmiştir. Bu noktada Akdağ'ın (2018) da belirttiği gibi, Erdoğan'ın halk gözündeki güçlü, güvenilir ve karizmatik lider imajı, bu paralel örgüt yapılanmasının bertaraf edilmesinde kolaylaştırıcı bir işlev görmüştür. Parlak'ın (2018: 119) belirttiği üzere, bu dönemde Erdoğan'ın eyleyiciliği, sadece kurumsal yapıları değil, aynı zamanda devletin sembolik alanlarını da kontrol altına alarak, çevreden gelen "sadakat" temelli "yerli ve milli" unsurların bürokratik ve ideolojik alanlardaki etkisini kalıcı hâle getirmiştir.

Erdoğan liderliğinde ortaya çıkan yeni elit düzeni, askeri ve bürokratik vesayetin etkisizleştirilmesinden çok daha kapsamlı bir dönüşüme işaret etmektedir. Bu dönüşüm, yürütme erkine sıkı biçimde bağlı, siyasal sadakate dayanan bir güç mimarisinin adım adım kurulmasıyla şekillenmiştir. Bu süreçte, devletin uzun süre özerk kabul edilen kurumları giderek yürütme organına bağlanmış; bürokratik kadrolar, siyasi iradeyle tam uyumlu aktörlerden oluşmaya başlamıştır. Ayrıca, 2017 anayasa değişikliğiyle uygulamaya geçen Cumhurbaşkanlığı Hükûmet Sistemi, yürütme yetkilerini merkezileştirerek güçler ayrılığı anlayışında köklü bir değişim yaratmıştır. Bu yeni yapı içinde TSK'nın siyasetteki etkisi gerilemiş, vesayetçi bürokratik elitin yerini iktidarla ideolojik uyum içindeki teknokratik bir yapı almıştır. Değişim sadece kadroların yenilenmesiyle sınırlı kalmamış; aynı zamanda bürokratik alanın hangi temellere dayanarak meşruiyet kazandığı da farklılaşmıştır (Yayla, 2008). Bu dönüşümün toplumsal zeminini ise merkez sağın devlete dair tarihsel algısı oluşturmuştur. Taşkın'ın (2009: 459-460) dikkat çektiği gibi, merkez sağ siyaset, Türkiye'de devleti çoğu zaman halktan kopuk, "millî iradeye mesafeli" bir yapı olarak görmüş; buna karşılık kültürel olarak tanıdık, halkın değerleriyle örtüşen siyasal aktörleri meşru kabul etmiştir. Bu çerçevede, Erdoğan dönemindeki bürokratik yeniden yapılanma da sağ ideolojinin halk merkezli meşruiyet anlayışıyla uyumlu bir şekilde; liyakatten çok siyasal sadakat ve kültürel aidiyet temelinde şekillenmiştir.

Bu iç dönüşümle paralel biçimde, Erdoğan'ın dönüştürücü liderliği uluslararası düzlemde de Türkiye'nin konumunu yeniden tanımlayan stratejik yönelimlerle görünür hale gelmiştir. İçeride siyasal sadakate dayalı yeni bir elit yapısı şekillenirken, dış politikada da benzer bir yeniden yapılanma süreci yaşanmış; Türkiye'nin uzun yıllar sürdürdüğü Batı merkezli yönelim giderek daha özerk ve çok kutuplu bir dış politika anlayışına evrilmiştir. 2000'li yılların başında IMF ile yürütülen yapısal uyum programları ve AB üyelik süreci, başlangıçta Batı'yla

bütünleşmeyi öngören bir çizgi izlerken, 2010'lu yıllardan itibaren bu yaklaşım daha esnek ve pragmatik bir rotaya dönüşmüştür (Keyman ve Gümüşçü, 2014). Bu yeni dönemde Türkiye, geleneksel Batılı ortaklarının yanı sıra Rusya, Çin ve Körfez ülkeleri gibi alternatif güç merkezleriyle de ilişkilerini çeşitlendirmiştir. Erdoğan'ın dış politikadaki bu çok yönlü tutumu, Özal döneminde başlayan dışa açılma girişimlerinin güncellenmiş bir devamı niteliğinde değerlendirilmekte; aynı zamanda küresel düzeyde etkinliğini artırma stratejisinin bir unsuru olarak görülmektedir (Akdağ, 2018). Böylece içeride kurulan yeni muhafazakâr elit düzeni ile dışarıda geliştirilen çok taraflı ilişkiler, birbirini tamamlayan iki boyutlu bir dönüşüm sürecinin parçaları haline gelmiş; Erdoğan dönemi, ulusal ve uluslararası ölçekte yeniden şekillenen bir güç mimarisini temsil etmiştir.

Küresel sermaye çevreleriyle kurulan bu çok taraflı ilişkiler, Türkiye'nin uluslararası ekonomik sistemde daha pragmatik bir konum elde etmesini sağlarken, özellikle Körfez ülkeleriyle geliştirilen finansal iş birlikleri, Erdoğan'ın iç politikada daha geniş bir ekonomik hareket alanı kazanmasına katkı sunmuştur. Bu dönemde büyük altyapı projeleri, enerji yatırımları ve stratejik özelleştirmeler, yalnızca ekonomik kalkınma aracı değil; aynı zamanda siyasal meşruiyet üretiminin ve ekonomik elitler üzerindeki denetimin araçları hâline gelmiştir. İçeride kazanılan bu siyasal zemin, dış politikada küresel adaletsizliklere karşı geliştirilen eleştirel pozisyonla birleşerek daha iddialı bir uluslararası vizyonun temelini oluşturmuştur (Erdoğan, 2021: 137). Bu vizyon, Türkiye'yi Batı ittifakına bağımlı bir aktör olmaktan çıkarıp, çok kutuplu sistemde etkin bir özneye dönüştürmeyi hedefleyen yeni bir stratejiyle bütünleşmiştir. Bu bağlamda onun "Dünya beşten büyüktür" söylemi, bu yönelimin simgesel ifadesi olarak öne çıkmakta; mevcut küresel düzenin eşitsiz yapısına karşı Türkiye'nin alternatif ittifaklar öneren bir aktör olarak konumunu pekiştirmektedir (Duman ve Kasımoğlu, 2023; Erdoğan, 2021: 27).

Son kertede, siyasal hayatına Millî Görüş geleneği içinde başlayan Erdoğan, bu zeminde edindiği örgütsel deneyimi ve inanç temelli siyaseti zamanla çok daha geniş bir toplumsal alana taşımıştır. Halkla arasına mesafe koymayan tavrı, günlük dilin sıcaklığıyla kurduğu bağ ve siyaset sahnesinde gösterdiği inatçı kararlılık, onu yalnızca bir lider olarak değil, bir yönelim olarak da tanımlanabilir kılmıştır. Zamanla etrafında toplanan kadrolar, devletin karar mekanizmalarında etkili olmaya başlamış; bu değişimle birlikte kurumların işleyişinde farklı bir anlayış yerleşmiştir. Temsil artık resmi sıfatların ötesinde, yaşam tarzı ve dünya görüşü üzerinden şekillenmiş; siyaset, halkın gündelik gerçekliğiyle daha uyumlu bir zemin kazanmıştır. Erdoğan'ın hitabet gücü, yürüttüğü siyasetle birleştiğinde geniş kitleleri uzun süre

harekete geçirecek bir etki yaratmış; bu etkinin sürekliliği, merkez sağın geleneksel sorunlarından biri olan istikrarsızlığı aşmak adına belirleyici olmuştur. Aynı dönemde Türkiye'nin dış politikası da daha serbest, daha esnek ve yer yer meydan okuyan bir hatta yönelmiş; bu çizgi, içerde kurulan yeni siyasal yapının dışa yansıyan uzantısı hâline gelmiştir. Ortaya çıkan tablo, siyaset tarzından temsil biçimine, kurumsal işleyişten dış ilişkilerdeki tavra kadar birçok başlıkta yeni bir dönemin habercisi olmuştur. Erdoğan bu sürecin merkezinde yer almış; devletin hem kimliğini hem de işleyişini halkla kurduğu ilişki üzerinden yeniden tanımlamıştır.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Elit yapıların dönüşümünü anlamak, iktidarın kimler tarafından sürdürüldüğünü saptamanın ötesinde, bu iktidarın hangi tarihsel, düşünsel ve toplumsal temeller üzerinde şekillendiğini çözümlemeyi gerektirir. Zira siyasal iktidar, yalnızca güç dağılımına ilişkin bir mesele değil; aynı zamanda tarih boyunca kurumsal düzenekler ve kültürel kabullerle yeniden inşa edilen bir olgudur. Türk siyasal hayatı bağlamında ele alındığında, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e uzanan geniş tarihsel süreçte, yöneten kesimin niteliğinin önemli kırılmalarla değiştiği ve her dönem kendi meşruiyet anlayışını ve siyasal temsil biçimini ürettiği anlaşılmaktadır. Bu çerçevede, Osmanlı'nın merkeziyetçi düzeninde askerî ve dinî seçkinler, yönetim aygıtının temel taşıyıcıları olarak öne çıkarken, Tanzimat ve Islahat reformlarıyla birlikte bu yapı çözülmeye başlamış; klasik ulema-asker bürokrasisinin yerini, modern bir devlet sınıfı almaya başlamıştır.

Bu yeni sınıf, yalnızca yönetsel bilgiyle donanmış bir kadro olmanın ötesine geçmiş; modernleşme ideallerini içselleştirmiş, merkeze yerleşmiş ve reformculukla beslenen bir yapıya dönüşmüştür. II. Meşrutiyet döneminde İttihat ve Terakki'nin yükselişi, bu dönüşümün örgütsel temelini kurarak seçkinci yönü ağır basan, fakat kitlesel desteği de gözeten bir elit anlayışını kurumsallaştırmıştır. Cumhuriyet'in ilanıyla birlikte ise bu yapı, köklü bir ideolojik yeniden inşayla bambaşka bir yönelim kazanmıştır. Sekülerlik, pozitivist düşünce ve Batı'ya yönelim, yeni dönemin elit yapısının belirleyici ilkeleri haline gelmiştir. Bu dönüşüm yalnızca yönetici kadroların toplumsal kökenini değil, aynı zamanda devletin toplumla kurduğu ilişkinin doğasını da değiştirmiştir. Siyasal seçkinler artık askerî ya da aristokratik bir arka planla değil; ideolojik sadakat, modern eğitim kurumlarında yetişmişlik ve bürokratik liyakat üzerinden belirlenen yeni bir seçilim düzenine göre şekillenmektedir. Böylece siyasal alan, kendi kurallarını yeniden tanımlayan yeni bir eşiğe ulaşmıştır: Devlet hem iç yapılanmasını yeniden kurmuş hem de toplumu dönüştürmeyi hedefleyen bir görev üstlenmiştir. Bu bağlamda Türkiye'de elit olgusu, her tarihsel dönemde biçim değiştirerek ortaya çıkmış; her seferinde yeni bir hegemonya alanı yaratma çabasının temel taşı olmuştur.

Ancak bu yeni elit düzeni, merkezin benimsediği Batıcı ve modernleşmeci değerlerle, çevrede kök salmış geleneksel, dinî ve yerel öğeler arasında derin bir gerilim doğurmuştur. Tam da bu noktada, Şerif Mardin'in merkez-çevre yaklaşımı, Cumhuriyet döneminde oluşan elit yapılarının belirli grupları öne çıkarırken aynı zamanda birçok kesimi de sistemin dışında bıraktığını göstermektedir. Nitekim Tek Parti döneminde asker ve bürokratlardan oluşan kadrolar, güçlü bir merkez inşa etmiş; bu merkez, halkın geniş kesimlerini siyasal karar alma

süreçlerinden uzak tutmuştur. Bu dışlanmışlık hissi, zamanla büyümüş ve çok partili yaşama geçildiğinde, toplumun yönetime katılma arayışına farklı bir yön vermiştir. DP'nin halkla doğrudan ilişki kurması ve Menderes'in merkeze yönelen yükselişi, ilk kez halkın değerlerini taşıyan bir siyasal temsil anlayışını öne çıkarmıştır. Ortaya çıkan bu yeni yaklaşım, geleneksel elit yapısının sınırlarını aşarak, meşruiyetini halktan alan ve demokratik katılımla şekillenen farklı bir temsil biçimini kurumsallaştırmıştır. Sürecin devamı, Demirel ve Özal gibi aktörlerin halktan gelerek ya da bürokrasideki yetkinlikleriyle merkeze ulaşmasıyla sürmüştür. Erdoğan dönemine gelindiğinde ise bu yönelim, dinî ve kültürel kimliklerin siyasal kadroların oluşumunda belirleyici bir rol oynadığı yeni bir dönemi beraberinde getirmiştir.

Bu doğrultuda, çalışmanın genel amacı, Türk siyasal hayatında merkez sağın tarihsel gelişimini ve bu doğrultunun liderler aracılığıyla nasıl yeniden kurulduğunu, elit kuramları temelinde değerlendirmek olmuştur. Bu çerçevede, Pareto'nun "elit dolaşımı", Mosca'nın "yönetici sınıf" anlayışı ve C. Wright Mills'in "iktidar üçgeni" yaklaşımı, Türkiye'de siyasal temsilin nasıl işlediğini kavramak için güçlü bir kuramsal zemin sunmuştur. Bu kuramsal arka plan doğrultusunda, Menderes, Demirel, Özal ve Erdoğan örnekleri üzerinden yapılan karşılaştırmalı çözümleme, merkez sağın yalnızca bir ideolojik yöneliş olmadığını; halkla kurduğu temas biçimi, kurumlarla geliştirdiği ilişkiler ve kullandığı siyasal dil üzerinden süreklilik ile değişimi bir arada taşıyan bir yapı olduğunu ortaya koymuştur. Dolayısıyla Menderes'le başlayan ve Erdoğan'a uzanan bu siyasal çizgi, merkez sağda kendine özgü bir "elit döngüsü"nün oluştuğunu düşündürmektedir. Ne var ki burada söz konusu olan, sabit bir kadronun devri değil; her dönemin koşullarına göre yeniden şekillenen bir siyasal kadro anlayışıdır.

Söz konusu bu döngü, bu liderlerin siyasal başarılarıyla açıklanamayacak kadar çok katmanlıdır. Dolayısıyla her bir liderin, kendi döneminin siyasal iklimine, toplumsal taleplerine ve uluslararası konjonktüre verdiği yanıtlar, merkez sağın dönüşümünde belirleyici rol oynamıştır. Bu bağlamda, Menderes'in halkla kurduğu duygusal bağ, Demirel'in teknokratik pragmatizmi, Özal'ın neoliberal modernleşmeci vizyonu ve Erdoğan'ın kimlik temelli mobilizasyon stratejileri, farklı bağlamlarda merkez sağ siyasetinin halk tabanı ile yeniden ilişki kurmasını sağlamıştır. Merkez sağ liderlerin halk nezdinde "seçilmiş" kişiler olarak görülmesi, yalnızca sandıktan galip çıkmalarıyla açıklanabilecek bir durum değildir. Bu niteleme, doğrudan doğruya onların toplumla kurduğu samimi ve derin bağın bir yansımasıdır. Kitlelerin değerleriyle örtüşen yaşam tarzları, kullandıkları dilin sıcaklığı ve gündelik hayata temas eden siyasal duruşları, onları temsil ettikleri çevrelerin gözünde sıradan bir yönetici olmaktan

çıkarıp, kendilerinden biri haline getirmiştir. Bu liderler, oy isteyen siyasetçiler olmanın ötesinde, aidiyet duygusunu pekiştiren, beklentilere tercüman olan ve duygusal yakınlık kurabilen figürler olarak öne çıkmıştır. Bu noktada Mosca'nın yöneten sınıf teorisiyle dile getirdiği gibi, siyasal elitliği belirleyen temel ölçüt teknik ehliyet ya da bürokratik tecrübe değildir. Toplum nezdinde anlam kazanan siyasal temsil, çoğu zaman sembolik düzeyde kurulan etkileşimler, söylemdeki çağrışım gücü ve davranışlardaki inandırıcılık üzerinden biçimlenir.

Bu bağlamda düşünüldüğünde, merkez sağ liderlerin her biri, seçmenle kurdukları ilişkide duygusal düzeyde güçlü bir karşılık bulmayı başarmıştır. Bu etkileşim, yalnızca dönemsel tercihlere ya da politik vaatlere indirgenemeyecek ölçüde derin bir bağlılık doğurmuş; zamanla liderlerin şahsında kolektif bir hafıza, siyasal bir kimlik ve kültürel bir aidiyet alanı şekillenmiştir. Ortaya çıkan bu ilişki biçimi, merkez sağı salt bir program bütünlüğünden ya da partisel retorikten ibaret olmaktan çıkarıp, aynı zamanda belirli bir yaşam tarzının, değer dünyasının ve tarihsel sürekliliğin taşıyıcısı haline getirmiştir. Bu çerçevede halk tarafından benimsenen bu liderler, sadece yönetsel anlamda Başbakan veya Cumhurbaşkanı sıfatlarını aşarak toplumun gündelik deneyimlerine dokunabilen, onları merkeze taşıyabilecek bir temsil biçiminin taşıyıcıları olmuştur. Bu temsil tarzı, Türkiye'de siyasal elitliğin sınırlarını yeniden çizerken, halkla kurulan ilişkinin derinliğine de yeni bir boyut katmıştır.

Bu temsil biçiminin zaman içinde kurumsal bir nitelik kazanması ve geniş toplum kesimleri tarafından kalıcı biçimde benimsenmesi, tarihsel olarak merkez sağın en belirleyici sıçrama anı olan DP iktidarıyla görünür hale gelmiştir. Özellikle halkla kurulan duygusal ve siyasal bağın ilk güçlü örneği, tek parti döneminin seçkinci ve merkez odaklı siyaset anlayışına karşı bir itiraz olarak doğan DP'nin yükselişinde kendini göstermiştir. CHP'nin tepeden inme modernleşme politikalarına karşı duyulan toplumsal rahatsızlık, DP'nin arkasında şekillenen geniş halk desteğini büyütmüş; bu destek, merkez sağın siyasal yapıda daha kapsayıcı bir yer edinmesini sağlamıştır. Bu nedenle, 1950 seçimlerinde DP'nin iktidara gelişi, bir parti değişiminin çok ötesinde aynı zamanda siyasal elit yapısında köklü bir dönüşümü de beraberinde getirmiştir. Bu gelişme, Pareto'nun elit döngüsü yaklaşımıyla birlikte değerlendirildiğinde, yönetici kadroların değişimiyle birlikte iktidarın meşruiyet zemininde de bir yenilenmenin yaşandığına işaret etmektedir. DP'nin açtığı bu yeni yol, halkın taleplerini önceleyen bir siyaset anlayışının güç kazanmasına katkı sunmuş; böylece merkez sağ, elitlerle halk arasında yeni bir temsil köprüsü kurma yönünde önemli bir eşik aşmıştır.

Bu dönüşüm sürecinde Menderes, sahip olduğu aristokratik geçmişe rağmen halkın gündelik hayatına ve değer dünyasına yakın duran bir siyasal tutum sergileyerek, merkez sağın toplumla kurduğu yeni ilişkinin öncüsü haline gelmiştir. Onun liderliğinde şekillenen DP, özellikle kırsal kesimde yaşayan, geleneksel yaşam tarzını sürdüren ve dini referanslara önem veren geniş toplum katmanlarının siyasal temsiline alan açmıştır. Bu dönemde Menderes'in benimsediği popülist siyaset dili hem söylemsel düzeyde hem de ekonomik ve toplumsal uygulamalar açısından karşılık bulmuş; devletin kalkınmacı işlevini öne çıkaran politikalarla kırsal kalkınmaya ivme kazandırılmıştır. Öte yandan bu dönemde atılan bireysel özgürlüklerin ve özel teşebbüsün önünü açan adımlar, ilerleyen yıllarda merkez sağın liberal damarını beslerken halkla kurulan bağı da daha kalıcı hale getirmiştir.

Ancak bu yeni yaklaşım, bu gerilimli zemin, merkez sağın hem geniş toplum kesimlerine ulaşma potansiyelini artırmış hem de onu sistem içi dirençlerle karşı karşıya getirmiştir. Zira Menderes'in izlediği siyaset, özellikle CHP geleneğinden gelen bürokratik elitler ve askerî çevreler tarafından sisteme tehdit olarak algılanmıştır. Bu algı, 1950'li yılların sonlarına doğru daha da belirginleşmiş; Menderes'in muhalefetle ilişkilerini sertleştirmesi, basın üzerindeki denetimi artırması ve yönetimde giderek daha otoriter eğilimler sergilemesi, zaten tedirgin olan geleneksel devlet elitleriyle çatışma hattını keskinleştirmiştir. Bu gerilim hattı, 1960 darbesiyle birlikte en sert biçimini almış ve Türkiye siyasal tarihinde silinmesi güç bir kırılma noktası olarak kayda geçmiştir. Halkla güçlü bağ kurabilen bir siyasi anlayışın yerleşik elitler tarafından tehdit olarak algılanması, Türkiye'de elit döngüsünün ne ölçüde kırılgan olduğunu da gözler önüne sermiştir. Bu yönüyle darbe, siyasal alanın meşruiyet sınırlarının demokratik yolların haricinde kurumsallaşmış güç merkezleri eliyle de çizildiğini açık biçimde ortaya koymuştur.

Menderes'in idamı ise bu dışlayıcı siyasal tavrın en çarpıcı ve aynı zamanda en dramatik tezahürü olarak Türkiye'nin hafızasına kazınmıştır. Yaşanan bu olay, halkın güçlü desteğini arkasına almış bir siyasal iradenin, mevcut kurumsal yapılar tarafından sistem dışına nasıl itilebildiğini gözler önüne sermiştir. Dahası, bu kırılma anı; halk egemenliğini esas alan bir siyaset anlayışıyla, devletin sürekliliğini koruma iddiasındaki bürokratik yapılanma arasındaki yapısal ve derin çatışmayı bütün açıklığıyla ortaya koyarak sonraki yıllarda merkez sağ çizgide öne çıkan liderlerin tutum ve stratejilerinde belirleyici bir tarihsel hatırlatıcıya dönüşmüştür. Bu nedenle, Menderes sonrası dönemde ortaya çıkan merkez sağ aktörler, benzer bir akıbetle yüzleşmemek için daha ihtiyatlı bir siyaset geliştirme yolunu tercih etmiş; devlet içi dengelere doğrudan meydan okumak yerine, uyum arayışını önceleyen ve temkinli adımlarla ilerleyen bir yaklaşım benimsemişlerdir. Menderes'in tecrübesi, bu anlamda, merkez sağın sonraki

temsilcilerinde hem tarihsel bir uyarı hem de kaçınılması gereken bir yolun sembolü olarak etkisini sürdürmüştür.

Menderes sonrası dönemde merkez sağın yeniden biçimlenmesinde öne çıkan en önemli siyasal aktörlerden biri Demirel olmuştur. AP'nin başına geçerek siyaset sahnesine çıkan Demirel, merkez sağ çizgiyi sürdüren bir isim olmanın ötesine geçerek, dönemin toplumsal beklentilerine ve siyasal koşullarına uyum sağlayabilen esnek ve pragmatik bir liderlik tarzı geliştirerek merkez sağ siyasete esas rengini katmıştır. Mühendislik eğitimi ve bürokrasi deneyimiyle donanmış bir isim olarak siyasete giren Demirel, bu arka planı sayesinde yönetimi teknik akla dayalı bir çerçevede ele almış; planlama, altyapı geliştirme ve ekonomik kalkınma gibi alanlarda programlı politikalar üretmiştir.

Ancak onun merkez sağ içindeki konumunu güçlendiren esas unsur, bürokratik tecrübesi kadar, kırsal kökeninden gelen toplumsal sezgilerini siyasal bir avantaja dönüştürebilmesi olmuştur. Isparta'nın İslamköy köyünde yetişen Demirel, taşra hayatının gündelik ritmini, kültürel kodlarını ve ifade biçimlerini içselleştirmiş bir siyasetçiydi. Hitabetinde yer verdiği atasözleri, halk deyişleri ve nüktedan anlatımı sayesinde, seçmenle arasındaki mesafeyi hızla kapatabilmiş; geniş halk kesimleriyle kurduğu doğrudan ilişkiyi söylemsel düzlemde de beslemiştir. Bu yönüyle Demirel hem kentli elitlerle hem de Anadolu'nun farklı toplumsal kesimleriyle doğrudan iletişim kurabilen; merkez sağ siyaseti teknik aklın ötesine taşıyarak aidiyet duygusu, kültürel yakınlık ve toplumsal hafızayla harmanlayan bir temsil biçimi inşa etmiştir.

Bu bağlamda, geniş toplumsal kesimleri aynı potada tutabilmek için hem büyük sermaye çevrelerinin beklentilerine yanıt verebilmiş hem de kırsal ve alt sınıf grupların taleplerine duyarlı bir siyaset geliştirebilmiştir. Devletin yerleşik kurumlarıyla kurduğu ilişkilerde ise keskin çatışmalardan kaçınarak uzlaşma zeminlerini öncelemiş; askerî ve bürokratik yapılarla doğrudan cepheleşmek yerine, merkez sağın sistem içindeki sürekliliğini gözeten bir denge politikası benimsemiştir. Bu stratejiyi uzun yıllar sürdüren Demirel, bir siyasetçi olarak istikrar arayışının simgesi haline getirmiştir. Ancak Türk siyasal hayatındaki yapısal kırılganlıklar, Demirel'in kariyerine de gölge düşürmüştür. 12 Mart ve 12 Eylül askeri müdahaleleriyle siyaset sahnesinden uzaklaştırılsa da geniş halk desteğini yitirmemiş; merkez sağ seçmeni dağılmadan bir arada tutmayı başarmıştır. 1987'de siyasal yasakların kalkmasının ardından aktif siyasete dönüşü ve 1991'de başbakanlık görevine yeniden getirilmesi, Demirel'in halkla kurduğu ilişkinin geçici bir teveccühten ibaret olmadığını; aksine, köklü ve süreklilik arz eden bir siyasal

güvene dayandığını ortaya koymuştur. 1993'te Özal'ın vefatının ardından cumhurbaşkanlığına seçilmesi ise, yıllara yayılan bu siyasal serencamın ulaştığı en yüksek noktayı simgelemiştir.

Demirel'in merkez sağda kurduğu dengeli ve uzlaşmacı siyasal çizginin 1980 darbesiyle sekteye uğramasının ardından, bu boşluğu doldurarak yeni dönemin yönünü tayin eden isim Özal olmuştur. Türkiye'nin ekonomik ve siyasal yapısında köklü değişimlerin öncüsü olan Özal, teknokratik bir birikimi taşradan gelen yaşam deneyimiyle harmanlayarak kendine özgü bir liderlik anlayışı geliştirmiştir. ANAP etrafında şekillenen bu yeni merkez sağ yorumu, geleneksel devletçi reflekslerden uzaklaşarak serbest piyasa ekonomisini, küresel entegrasyonu ve bireysel girişimcilik fikrini temel alan bir yöneliş sergilemiştir. Özal da Demirel gibi bürokratik sistemin işleyişine hâkim bir devlet adamı olmasının yanında, halkın diline ve gündelik hayatına aşina, samimi bir siyasal iletişim kurabilen bir figür olarak geniş kitlelere ulaşabilmiştir. Bu çok yönlü kimliği sayesinde, merkez sağın klasik seçmen kitlesine ek olarak kentli, girişimci ve yükselen orta sınıf kesimlerin desteğini de kazanarak siyasal yelpazeyi genişletmeyi başarmıştır.

Özal'ın benimsediği ekonomi anlayışı, üretim ve ticaret alanlarını aşarak ülkenin siyasal yapılanmasını da köklü biçimde etkilemiştir. 24 Ocak Kararları ile temelleri atılan bu yeni model, dışa açık büyümeyi esas alarak devletin yönlendirici işlevini geri plana çekmiş; özel girişimciliği ön planda tutan bir kalkınma anlayışı oluşturmuştur. Özelleştirme uygulamaları, ihracat odaklı teşvik sistemleri ve ulaştırma-iletişim altyapısına yapılan kapsamlı yatırımlar, Türkiye'yi hızlı sanayileşme ve kentleşme rotasına sokmuştur. Bu değişim sürecinde Özal, askeri vesayet mekanizmasına doğrudan cephe almaktan kaçınmış; fakat sivil siyaset alanını tedrici fakat tutarlı adımlarla genişletmeyi bilmiştir. Devlet bürokrasisiyle zaman zaman çatışmalar yaşasa da ekonomik başarılara dayalı toplumsal rıza üretme becerisi, siyasal meşruiyetini güçlendirmiştir. Bu noktada sermaye çevreleriyle geliştirdiği yapıcı ilişkiler, dönüşüm sürecinin hem ekonomik hem de toplumsal temelini sağlamlaştırmıştır.

Dış politikada ise Özal, klasik merkez sağdan farklı olarak daha girişimci ve küresel odaklı bir strateji benimsemiştir. Türkiye'nin Avrupa ile ilişkilerini derinleştirmeye yönelik hamleleri, Batı ile entegrasyonu savunan ekonomik yaklaşımıyla örtüşmüş; serbest piyasa düzeni içinde rekabet gücünü artırmayı hedeflemiştir. Tüm bu adımları atarken, muhafazakâr seçmeni dışlamayan bir dil ve temsil biçimi kullanması, merkez sağın kimliksel sürekliliğini de korumasını sağlamıştır. Böylelikle Özal, modernleşme dinamikleri ile geleneksel değerler arasında yeni bir denge kurarak, farklı bir siyaset anlayışı ortaya koymanın ötesinde merkez sağın yönünü, toplumsal tabanını ve temsil biçimini de yeniden tanımlamıştır.

Özal'ın ardından merkez sağda oluşan boşluk, 2000'li yıllarla birlikte Erdoğan liderliğindeki AK Parti tarafından doldurulmuştur. Erdoğan, geçmişin çizgisini sürdüren bir aktör olmanın ötesinde, bu geleneği kendi siyasal deneyimi, toplumsal arka planı ve dönemin dinamikleriyle yeniden biçimlendiren bir lider olarak öne çıkmıştır. Millî Görüş hareketinde yetişmiş olması, onun siyasal kimliğine dindar-muhafazakâr bir yön kazandırmış; bu yön, hem toplumsal değerlerle kurduğu güçlü bağı hem de siyaseti ahlaki bir zemin üzerinden meşrulaştırma biçimini belirlemiştir. Menderes ve Demirel'de olduğu gibi halkla doğrudan temas kuran bir siyaset tarzını benimsemiş; ancak bu iletişimi daha örgütlü, karizmatik ve kitlesel bir düzeye taşımıştır. Kalabalıkları etkileyen hitabet gücü, dini ve milli sembolleri harmanlayan söylemiyle birleşerek, onu geniş kitlelerin duygusal ve ideolojik taleplerine karşılık verebilen bir lider konumuna getirmiştir. Böylece Erdoğan, merkez sağ geleneğin pragmatik ve halk temelli yönünü, İslamcı duyarlılıklarla harmanlayarak Türkiye siyasetinde hem geleneksel muhafazakâr seçmeni hem de yeni toplumsal kesimleri birleştiren özgün bir liderlik modeli ortaya koymuştur.

Erdoğan'ın siyasette ön plana çıkışı, merkez sağın geçmişten devraldığı mirasa sadık kalırken onu dönemin değişen toplumsal ve ekonomik ihtiyaçları doğrultusunda dönüştüren bir yönelişi temsil etmiştir. Millî Görüş çizgisinden gelen bir siyasetçi olarak RP ve FP'nin kapatılmasının ardından benimsediği muhafazakâr demokrat yaklaşım, siyasette yeni bir kanal açarak farklı sınıfsal ve kültürel kitleleri aynı çatı altında buluşturmuştur. Bu stratejik hamle, geleneksel muhafazakâr seçmenin yanı sıra kentli orta sınıfların, girişimci çevrelerin ve küresel sermayeyle teması bulunan aktörlerin desteğini kazanmasına olanak sağlamıştır. Bu noktada, AK Parti'nin köklü teşkilat ağı, yerel yönetimlerle geliştirdiği güçlü ilişki yapısı ve seçmenle temas kurabilen disiplinli örgütlenme biçimi, bu uzun soluklu iktidarın kurumsal sürekliliğini besleyen temel dinamiklerden biri olmuştur. Tüm bunların ötesinde, Erdoğan'ın etkileyici hitabet gücü ve kriz anlarında dahi geniş toplum kesimleriyle doğrudan bir bağ kurabilen siyasal iletişim yetkinliği, onu merkez sağ liderleri arasında özgün bir noktaya taşımış; halkla kurduğu bu sahici ilişki, onun liderliğini salt yönetsel bir pozisyonun ötesinde, kolektif bir aidiyet duygusunun taşıyıcısı hâline getirmiştir.

Erdoğan'ın ekonomi politikalarında benimsediği yönelim ise onun siyasal gücünü tahkim eden önemli bir ekseni oluşturmuştur. Özellikle Özal döneminin piyasa merkezli vizyonunu çağrıştıran bu yaklaşım, ekonomik büyümeyi, küresel rekabeti ve özel girişimciliği önceleyen bir kalkınma stratejisine dönüşmüştür. 2002 sonrasında hız kazanan ulaşım, sağlık, enerji ve konut alanındaki büyük ölçekli yatırımlar, yalnızca altyapıyı güçlendirmekle kalmamış; aynı

zamanda geniş halk kesimlerinin gündelik yaşamına dokunarak iktidarın toplumsal meşruiyetini pekiştirmiştir. Kentli seçmen kadar kırsal bölgelerde yaşayan yurttaşları da etkileyen bu projeler, Erdoğan'ın ekonomiyle siyaseti nasıl iç içe kurguladığını göstermektedir.

Bu dönemde devletin rolü, klasik müdahaleci reflekslerden farklı olarak, düzenleyici bir çerçeveye oturtulmuş; özel sektörün önünü açan ve küresel piyasalarla entegrasyonu teşvik eden bir anlayış benimsenmiştir. İhracatın artırılması, dış ticaretin çeşitlendirilmesi ve sermaye akışlarının hızlandırılması yoluyla Türkiye'nin ekonomik görünürlüğü uluslararası alanda belirgin biçimde artmıştır. Erdoğan, bu stratejisini yalnızca ekonomik göstergeler üzerinden değil, aynı zamanda muhafazakâr değer dünyasıyla uyumlu bir siyasal söylemle destekleyerek merkez sağ seçmeniyle güçlü bir bağ kurmuştur. Bu yaklaşım, merkez sağın klasik sınırlarını genişletmiş; Erdoğan'ı ekonomik başarıları kadar bu başarıların arkasındaki ideolojik tutarlılığı da gözeten bir lider olarak öne çıkarmıştır.

Bu siyasal çizginin giderek kurumsallaşmasında belirleyici olan bir diğer unsur da Erdoğan'ın vesayet odaklarıyla girdiği doğrudan mücadele olmuştur. Özellikle askerî vesayet yapısıyla ve yüksek yargının statükocu unsurlarıyla giriştiği mücadele, Türkiye'de demokratik siyasetin alanını genişletme arayışının en belirgin adımlarından biri olmuştur. Bu bağlamda, 2007 Cumhurbaşkanlığı krizi, e-muhtıra, AK Parti kapatılma davası, 15 Temmuz darbe girişimi gibi kritik eşiklerde sergilediği siyasi kararlılık, güç dengelerini yeniden şekillendirirken, elit tabakanın oluşum biçiminde de ciddi bir değişime zemin hazırlamıştır. Bu dönemle birlikte Erdoğan, siyasi bir lider olmanın ötesine geçerek devletin siyasal yapısını ve toplumla kurduğu bağı yeniden kuran bir dönüştürücü olarak sadece merkez sağın değil aynı zamanda Türk siyasi hayatının dönüşümünde de belirleyici bir rol üstlenmiştir.

Genel tabloya bakıldığında, merkez sağ liderlerin siyaset yapma biçimlerinde halkla doğrudan temas kurma çabası, kuşaklar boyunca korunan temel bir özellik olarak öne çıkmaktadır. Ancak bu ilişkiyi inşa etme biçimleri, liderlerin içinde bulundukları dönemin tarihsel koşulları ve toplumun sosyolojik dokusuna göre farklılıklar taşımıştır. Menderes ve Demirel, siyasetlerini daha çok kırsal kesimlerin değer dünyasıyla örtüşecek biçimde kurarken; Özal ve Erdoğan, kentleşmenin hız kazandığı, girişimciliğin önem kazandığı yeni toplumsal dinamiklere yanıt veren politikalar geliştirmiştir. Bu farklılaşma, merkez sağın tek bir çizgiye indirgenemeyecek kadar esnek bir yapıya sahip olduğunu; zamanla dönüşen seçmen profiline uyum sağlayabilen, dolayısıyla durağan değil, toplumsal değişimi içselleştiren bir siyasal geleneğe dönüştüğünü açıkça göstermektedir.

Menderes ve Erdoğan'ın siyasal yolculukları birlikte değerlendirildiğinde, her iki liderin de mevcut devlet elitleriyle açık bir mücadele hattı oluşturduğu dikkat çekmektedir. Menderes, tek parti döneminin merkezî bürokratik yapılanmasına karşı halkın iradesini ön plana çıkaran bir söylem geliştirmiş; bu yönüyle Türkiye'de demokratikleşme sürecinin önemli eşiklerinden birini temsil etmiştir. Erdoğan ise askerî vesayetin ve yargı elitlerinin etkisini azaltmaya dönük hamleleriyle sivil siyasetin sınırlarını genişletmiş, devlet yapısında köklü bir yeniden yapılanma sürecine öncülük etmiştir. Her iki liderin toplumsal kesimlerle kurduğu güçlü bağ, zaman zaman popülist çizgilere yaklaşan siyasal stratejilerle birleşmiş ve geniş kitlelerin harekete geçirilmesini mümkün kılmıştır. Bununla birlikte, yürütülen bu siyaset biçimi kurumsal yapıların direnciyle karşı karşıya kalmış; siyasal alan ile yerleşik elit yapılar arasındaki tansiyonu artıran bir zemin yaratmıştır.

Buna karşılık Demirel ve Özal'ın tercih ettiği yol, çok daha dengeleyici ve esnek bir çizgide seyretmiştir. Demirel, mühendislik mesleğinden gelen pratik zekâsı ve teknik donanımıyla bürokratik yapılara doğrudan cephe almak yerine, sistem içinde manevra alanları aramış; çatışmayı değil, dengeyi esas alan bir yaklaşım benimsemiştir. Özal ise devletin içinden gelen biri olarak reformları doğrudan çatışma yoluyla değil, ekonomik büyüme ve yapısal dönüşüm üzerinden yürütmüş; merkeziyetçi yapıyı gevşetirken aynı zamanda toplumsal talepleri de sisteme dahil edecek kanallar oluşturmuştur. Bu uzlaştırıcı çizgi, merkez sağın siyasal temsil gücünü yalnızca halk tabanına değil; ekonomik çevrelere ve kurumsal yapılara da taşıyan çok katmanlı bir siyaset alanına dönüştürmüştür.

Elit döngüsü kuramı açısından bakıldığında, merkez sağda öne çıkan bu dört liderin her biri, siyasal yapının dönüşümünde belirleyici eşikleri temsil etmiştir. Menderes, halkın siyasal sisteme daha doğrudan katılımını önceleyen çıkışıyla, yerleşik bürokratik yapıya meydan okuyan ilk büyük kırılmayı yaratmıştır. Ancak bu demokratik açılım çabası, devletin merkezinde konumlanan geleneksel elit blokunun sert direnciyle karşılaşmış ve nihayetinde trajik bir biçimde bastırılmıştır. Ardından gelen Demirel, halkla kurduğu güçlü teması sürdürürken, aynı zamanda yönetici elitlerle çatışmaya girmeden sistem içinde denge kurmaya yönelik bir çizgi izlemiştir. Bu tutum, onun siyasal sürekliliği önceleyen, esnek ve uzlaştırıcı yönünü ön plana çıkarmıştır. 1980 sonrası dönemde sahneye çıkan Özal ise, merkez sağ siyaseti yalnızca toplumsal değil, aynı zamanda yapısal bir dönüşüme tabi tutmuştur. Liberal ekonomi politikaları, küresel piyasalara entegrasyon çabaları ve teknnokratik bir liderlik anlayışıyla merkez sağın dilini, hedef kitlesini ve siyasal işleyişini büyük ölçüde yeniden tanımlamıştır. Onun ardından gelen Erdoğan ise, vesayetçi yapılara karşı verdiği mücadeleyle yalnızca

kurumsal dengeleri değil, siyasal temsilin niteliğini de dönüştüren bir rol üstlenmiştir. Erdoğan'ın liderliğinde merkez sağ, toplumsal tabanı genişleyen, yerleşik seçkin yapılarla mesafesini koruyan ve güçlü halk desteğiyle meşruiyetini pekiştiren bir yapıya bürünmüştür.

Son tahlilde bu çalışma, Türkiye siyasetinde merkez sağın salt geçmişe dayalı bir gelenek olmadığını, aksine değişen toplumsal koşullar karşısında kendini yenileyebilen bir elit inşa süreciyle iç içe geçtiğini ortaya koymuştur. İncelenen liderlerin siyasi hayatları, elit olgusunun iktidarı elde etmekten çok daha fazlası olduğunu; kültürel alanı dönüştürme ve belirli bir yaşam tarzını meşrulaştırma çabasıyla şekillendiğini ortaya koymaktadır. Menderes'in popülist diliyle açılan yol, Demirel'in rasyonel denge arayışıyla genişlemiş, Özal'ın piyasa merkezli reformları ve Erdoğan'ın kimlik temelli siyasetiyle birlikte merkez sağda zamanla değişen ama birbirine eklemlenen elit yapılar ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda merkez sağ, Türkiye'de bir yandan devletle toplum arasındaki gerilimleri yumuşatan bir ara alan işlevi görmüş, öte yandan geniş kitleleri siyasal sürece dâhil eden bir mobilizasyon kanalı olarak öne çıkmıştır. Bu yönüyle çalışma, dört liderin siyasal yolculuğunu analiz etmenin ötesine geçerek, Türkiye'de elit yapılarının geçirdiği dönüşümleri anlamaya yönelik daha geniş bir kuramsal tartışmanın penceresini aralamaktadır. Gelecekte yapılacak çalışmalarda, bu dönüşümün medya, sermaye grupları ve uluslararası ilişkilerle etkileşimi üzerinden daha da derinleştirilmesi, elit teorilerinin yerel bağlamlara uyarlanabilirliğine ilişkin daha kapsamlı sonuçlar sağlayacaktır.

MERKEZ SAĞIN SEÇİLMİŞ LİDERLERİNİN YAŞAM ÖYKÜLERİNDEKİ OLAYLAR DİZİNİ

Tablo 4. Adnan Menderes'in Yaşam Öyküsündeki Olaylar Dizini

Yıl	**Olay**
1899	Doğum (Çakırbeyli, Aydın)
1906-1916	İlk ve ortaöğrenim İzmir'de
1916	İzmir Amerikan Koleji'ne başlama
1919	Kurtuluş Savaşı'na katılma (Aydın Cephesi, Kuvâ-yi Milliye)
1920	İzmir Amerikan Koleji'nden mezuniyet
1921	Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ne giriş
1930	Serbest Cumhuriyet Fırkası'na katılma
1931	Cumhuriyet Halk Partisi'nden (CHP) Aydın milletvekili seçimi
1945	Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu hakkında fikir ayrılığı
1946	Demokrat Parti'yi kurma (Celâl Bayar, Refik Koraltan, Fuat Köprülü)
1950	Türkiye Cumhuriyeti'nin 10. Başbakanı seçilme
1954	Demokrat Parti'nin yeniden zafer kazanması
1957	Seçim zaferi ancak oy kaybı yaşanması
1960	Darbe sonrası tutuklanma ve Yassıada yargılaması
1961	İdam cezası verilmesi ve İmralı'da asılma
1990	Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından itibarı iade edilmesi

Tablo 5. Süleyman Demirel'in Yaşam Öyküsündeki Olaylar Dizini

Yıl	**Olay**
1924	Doğum (İslamköy, Isparta)
1930-1936	İlkokul eğitimini köyde, ortaokul Isparta'da
1938-1941	Lise eğitimini Afyon Lisesi'nde tamamladı
1949	İstanbul Teknik Üniversitesi'nden inşaat mühendisi olarak mezuniyet
1954	Devlet Su İşleri (DSİ) Genel Müdürlüğü'ne atama
1962	Adalet Partisi (AP) Genel İdare Kurulu Üyesi seçilmesi
1964	Adalet Partisi Genel Başkanı seçilmesi
1965	Adalet Partisi'nin zaferi, Süleyman Demirel 41 yaşında Başbakan oldu
1971	12 Mart Muhtırası sonrası istifa etme
1975-1980	Koalisyon hükümetlerinde başbakanlık yapma
1987	Siyasi yasağın kaldırılması, DYP Genel Başkanlığı'na seçilme
1991	Doğru Yol Partisi lideri olarak başbakanlık görevine gelme
1993	Türkiye Cumhuriyeti 9. Cumhurbaşkanı seçilmesi
2000	Cumhurbaşkanlığı görev süresinin sonlanması
2015	Vefat (90 yaşında, Isparta'da doğduğu köye defnedildi)

Tablo 6. Turgut Özal'ın Yaşam Öyküsündeki Olaylar Dizini

Yıl	**Olay**
1927	Doğum (Malatya)
1946	İstanbul Teknik Üniversitesi'ne giriş
1950	İstanbul Teknik Üniversitesi'nden elektrik mühendisi olarak mezuniyet
1952	ABD'ye enerji sistemleri eğitimi için gitme
1959	Planlama Dairesi Başkanlığı'na atanma
1961-1967	Devlet Planlama Teşkilatı'nda çalışması
1971	Dünya Bankası'nda görev alması
1979	Süleyman Demirel hükümetinde Başbakanlık Müsteşarı
1983	Anavatan Partisi'ni kurma ve başbakanlık
1987	Tekrar başbakanlık görevine devam etme
1989	Türkiye Cumhuriyeti 8. Cumhurbaşkanı seçilmesi
1993	Vefat (Kalp krizi, cenazesi Anıt Mezar'da)

Tablo 7. Recep Tayyip Erdoğan'ın Yaşam Öyküsündeki Olaylar Dizini

Yıl	**Olay**
1954	Doğum (Kasımpaşa, İstanbul)
1973	Marmara Üniversitesi'ne giriş
1976	Milli Selamet Partisi'nde gençlik kolları başkanlığı
1980	12 Eylül Darbesi sonrası siyasetten uzaklaşma
1983	Refah Partisi'ne katılma
1994	İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanı seçilme
1997	Siirt'te şiir okuma nedeniyle hapis cezası
1999	Pınarhisar Cezaevi'nde hapis yatma
2001	Adalet ve Kalkınma Partisi'ni kurma, genel başkan seçilme
2002	AK Parti'nin zaferi, Başbakanlık görevi
2003	Siyasi yasağın kalkması, başbakanlık görevine başlama
2007	İkinci iktidar dönemi, anayasa değişikliği
2014	Halk tarafından seçilen ilk Cumhurbaşkanı
2017	Başkanlık sistemine geçiş
2018	Yeni sistemde Cumhurbaşkanlığına tekrar seçilme
2023	Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde tekrar zafer kazandı

KAYNAKÇA

Abadan, N. (1966). *Anayasa Hukuku ve Siyasi Bilimler Açısından Tahlili.* Ankara: AÜSBF Yayınları.

Abramowitz, M. (2013). Remembering Turgut Ozal: some personal recollections. *Insight Turkey, 15*(2), 37-46.

Acar, M. (2016, Eylül 5). Bir Kısa Portre Denemesi: Süleyman Demirel. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 21*(3), 1093-1099.

Acemoglu, D., & Robinson, J. A. (2012). *Why Nations Fail: The Origins of Power, Prosperity, and Poverty.* Crown.

Acemoglu, D., & Ucer, M. (2015). *The ups and downs of Turkish growth, 2002-2015: Political dynamics, the European Union and the institutional slide.* National Bureau of Economic Research.

Acemoglu, D., Johnson, S., & Robinson, J. A. (2005). Institutions as a fundamental cause of long-run growth. P. Aghion, & S. Durlauf içinde, *Handbook of economic growth* (s. 385-472).

Açıkalın, Ş. N. (2020, Haziran). Foreign Policy and Political Leadership: Recep Tayyip Erdoğan and Angela Merkel. *Yayınlanmamış Doktora Tezi*. Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Adams, G. (1967, July). Review of The New Cambridge Modern History: The American and French Revolutions, 1763-93. *The Canadian Historical Review, 71*(4), 81-82.

Ahmad, F. (1993). *The making of modern Turkey.* London: Routledge.

Ahmad, F. (1999). *Modern Türkiye'nin oluşumu.* (Y. Alogan, Çev.) İstanbul: Kaynak Yayınları.

Ahmad, F. (2008). Politics and Political Parties in Republican Turkey. R. Kasaba içinde, *The Cambridge History of Turkey in the Modern World* (Cilt 4, s. 243). Cambridge: Cambridge University Press.

Ahmad, F. (2010). *Demokrasi Sürecinde Türkiye 1945-1980* (4. Baskı b.). (A. F. Yıldırım, Çev.) İstanbul: Hil Yayınları.

Ahmad, F. (2010). *İttihat ve Terakki: 1908-1914* (8. Baskı b.). (N. Yavuz, Çev.) İstanbul: Kaynak Yayınları.

Ahmad, F., & Ahmad, B. T. (1976). *Türkiye'de Çok Partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi (1945-1971).* İstanbul: Bilgi Yayınevi.

AK Parti Programı. (2002, Eylül 12). *AK Parti Programı*. www.akparti.org.tr: https://www.akparti.org.tr/media/0auje2sn/partiprogrami.pdf adresinden alındı

AK Parti Tüzüğü. (2002, Ocak 12). *AK Parti tüzüğü.* Ekim 2025 tarihinde TBMM Kütüphanesi: https://acikerisim.tbmm.gov.tr/server/api/core/bitstreams/ac641b25-7ffd-40ce-b163-1a0843971d18/content adresinden alındı

Akın, M. H. (2018). Turgut özal ve Anavatan partisi muhafazakârlığı. *Muhafazakâr Düşünce, 15*(55), 121-139.

Akın, R. (2010). *Türk siyasal tarihi 1908-2000*. İstanbul: Oniki Levha Yayıncılık.

Akıncı, A. (2014). Türkiye'nin darbe geleneği: 1960 ve 1971 Müdahaleleri. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi, 9*(1), 55-72.

Akça, G. (2007). Osmanlı Millet Sisteminin Dönüşümü. *Fırat Üniversitesi Doğu Araştırmaları Dergisi, 6*(1), 57-68.

Akar, R. (2015, Haziran 17). *Çoban Sülü nasıl yükseldi?* www.cumhuriyet.com.tr: http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/turkiye/301057/Coban_Sulu_nasil_yukseldi.html adresinden alındı

Akbaş, S. B. (2013, Mart 3). *Adalet Partisi'nin İktidarında Türkiye'nin Durumu*. Seyit Burhanettin Akbaş: https://burhanettinakbas.blogspot.com.tr/2013/03/adalet-partisinin-iktidarinda.html adresinden alındı

Akdağ, H. (2005). Tek Parti ve Demokrat Parti Dönemi Lise Tarih Ders Kitaplarının Muhtevası. *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Akdağ, M. (2018). Geçmiş merkez sağ liderleriyle Recep Tayyip Erdoğan'ın siyasi liderlik pratiğinin karşılaştırılması. *Political Communication in Theory and Practice: Non-Western Approaches* (s. 249-274). Aydın: Adnan Menderes Üniversitesi.

Akdoğan, Y. (2004). *Ak Parti ve Muhafazakar Demokrasi* . İstanbul: Alfa Yayınları.

Akgün, B. (2006). Türkiye'de Merkez Sağ Siyaset Geleneği ve Ak Parti. *Muhafazakâr Düşünce Dergisi, 2*(9-10), 23-37.

Akkır, R. (2018). ürkiye'de Siyaset, Din ve Liderlik: Recep Tayyip Erdoğan Örneği. *Turkish Studies, 13*(22), 31-49.

Aknur, M. (2013). Towards More Democratic Civil-Military Relations in Turkey. *Europe en formation*, 31-50.

Aksu, H. (2021). *Hakim Parti Sistemi Dünyadan Örnekler ve Ak Parti.* Bursa: Ekin Basım Yayın Dağıtım.

Akturan, U. (2008). Doküman İncelemesi. U. Akturan, & T. Baş içinde, *Nitel Araştırma Yöntemleri* (s. 117-126). Ankara: Seçkin Yayıncılık.

Akyol, E. (2013). Merkez Çevre İlişkileri ve Modelin Geçerliliği. A. Karadağ içinde, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türkiye'de Siyasal Hayat* (s. 393-452). Ankara: Orion Kitabevi.

Akyol, T. (2012, Nisan 3). *Asker ve iktidar*. Mayıs 2025 tarihinde Hürriyet Web Sitesi: https://www.hurriyet.com.tr/yazarlar/taha-akyol/asker-ve-iktidar-20261361 adresinden alındı

Akyol, T. (2014). *Türkiye'nin hukuk serüveni.* İstanbul: Doğan Kitap.

Albayrak, M. (2000). Türkiye'nin Kıbrıs Politikaları (1950-1960). *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, 16*(46), 249-275.

Alptekin, H. (2018). Türkiye'de Sivil Asker İlişkilerinde Özallı Yıllara Kurumsalcı Bir Yaklaşım: 1983-1993. *Muhafazakâr Düşünce Dergisi, 15*(55), 141-156.

Altun, F. (2009). *22 Temmuz'dan 29 Mart'a Siyasal Partiler Değişim ve Statüko Kıskacında AK Parti.* İstanbul: SETA.

Altunışık, M. B. (2009). Worldviews and Turkish foreign policy in the Middle East. *New Perspectives on Turkey, 40,* 169-192.

Anadolu Ajansı. (2014, Ağustos 29). *58. Kabineden bugüne AK Parti hükümetleri*. Eylül 2024 tarihinde www.aa.com.tr: https://www.aa.com.tr/tr/politika/58-kabineden-bugune-ak-parti-hukumetleri/127074# adresinden alındı

Anadolu Ajansı. (2014, Ekim 26). *Süleyman Demirel Demokrasi ve Kalkınma Müzesi açıldı*. Kasım 2024 tarihinde https://www.aa.com.tr: https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/suleyman-demirel-demokrasi-ve-kalkinma-muzesi-acildi/107379# adresinden alındı

ANAP. (1983). *Anavatan Partisi Parti Programı ve Tüzüğü.* Ankara: TBMM Kütüphanesi.

ANAP. (1983). *Anavatan Partisi programı ve tüzüğü.* Ankara: TBMM Kütüphanesi.

ANAP. (2011, Eylül 7). *Anavatan Partisi Genel Başkanı*. Nisan 2025 tarihinde ANAP Web sitesi: https://www.anavatan.org.tr/genel-baskan/ adresinden alındı

AP Programı. (1969). Adalet Partisi Programı 1969. Ankara: Orijinal Matbaa.

Aral, B. (2001). Dispensing with tradition? Turkish politics and international society during the Özal decade, 1983-93. *Middle Eastern Studies, 37*(1), 72-88.

Aras, B. (2017, Mart). *15 Temmuz Sonrası Türkiye'de Devlet, Kurumlar ve Reform* . www.inveg.org (İstanbul Politikalar Merkezi): http://ingev.org/wp-content/uploads/2017/05/15-Temmuz-Sonrası-Türkiye'de-Devlet-Kurumlar-ve-Reform".pdf adresinden alındı

Arcayürek, C. (1985). *Demirel Dönemi, 12 Mart Darbesi: 1965-1971.* Ankara: Bilgi Yayınevi.

Aron, R. (1950). Social Structure and the Ruling Class: Part 2. *The British Journal of Sociology, 1*(2), 126–143.

Aron, R. (1995). The anarchical order of power. *Daedalus, 124*(3), 27-52.

Arruzza, C. (2011). The private and the common in Plato's Republic. *History of Political Thought, 32*(2), 215-233.

Arslan, A. (1999, Ağustos). Who rules Turkey? The Turkish power elite and the roles, functions and social backgrounds of Turkish elites. *Yayınlanmamış Doktora Tezi*. Guildford: University of Surrey.

Arslan, A. (2005, July-December). Elite theory applied to contemporary Turkish society. *Journal of Human Sciences, 2*(2), s. 1-16.

Arslan, B. (2016, Şubat 26). II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet (1908–1923), tarihsel, ideolojik ve olgusal bir karşılaştırma . *Yayınlanmamış Doktora Tezi*. İzmir, Türkiye: Dokuz Eylul Universitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Arslan, D. A. (2003). Eşitsizligin teorik temelleri: Elit teorisi. *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 115-135.

Arslan, D. A., & Ahmet-Albayrak, M. (2017). Sosyolojik Açıdan Türk Siyasal Hayatında Demokrat Parti ve Adnan Menderes. *Journal of Human Sciences, 14*(1), 819-856.

Arslan, M. (2015). Elit teorisinin doğuşu ve kitle korkusu. *Eğitim Bilim Toplum, 13*(50), 76-95.

Arslan, M. (2019). *Süleyman Demirel* . İstanbul: İletişim Yayınları.

Arslan, N. T. (2010). Yönetimin Yeni Yapı Taşları Bağımsız İdari Otoriteler:"Yavru Leviathanlara Doğru". *Journal Of Social Policy Conferences*, 25-49.

Arslanel, M. N., & Eryücel, E. (2011). Modern Devlet Anlayışının Felsefi Temelleri. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 15*(2), 1-20.

Arzık, N. (1985). *Demirel'in içi-dışı.* İstanbul: Milliyet Yayınları.

Aslan, K. (2022). 27 Mayıs 1960 Darbesi ve Yassıada Mahkemelerinde Celal Bayar. N. Gülmez, & N. Bilgi içinde, *Asırlık Çınar Celal Bayar* (s. 839-873). Ankara: Berikan Yayınevi.

Aşık, M. (1997, Haziran 26). *Baba doğru yolda*. Kasım 2024 tarihinde https://www.milliyet.com.tr: https://www.milliyet.com.tr/yazarlar/melih-asik/baba-dogru-yolda-5380302 adresinden alındı

Ataman, M. (2003). Özalist dış politika: Aktif ve rasyonel bir anlayış. *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi, 2*, 49-64.

Ataman, M. (2020, Ağustos 15). *19. Yılında AK Parti'nin Dış Politika Stratejisi*. Şubat 2025 tarihinde SETA Web Sitesi: https://www.setav.org/strateji-arastirmalari/19-yilinda-ak-partinin-dis-politika-stratejisi adresinden alındı

Aucoin, P., & Heintzman, R. (2000). The dialectics of accountability for performance in public management reform. *International review of administrative sciences, 66*(1), s. 45-55.

Avşar, B. Z., & Kaya, E. E. (2012). Çok Partili Hayata Geçiş Sonrasında İlk Muhalefet Partisi: Milli Kalkınma Partisi. *C.Ü. İktisadi Ve İdari Bilimler Dergisi, 13*(2), 113-132.

Aydın, A. S. (2011). Cumhuriyet Fırkası ve Adnan Menderes' in siyasi hayatının başlaması. *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 8*, 1-9.

Aydemir, Ş. S. (1988). *İkinci Adam (1950-1964).* İstanbul: Remzi Kitabevi.

Aydemir, Ş. S. (1990). *Menderes'in Dramı?* İstanbul: Remzi Kitabevi.

Aykan, C. (2003). *Demokratik Süreç ve Anılar (1946-2000).* Ankara: Grafiker Yayınları.

Ayvazoğlu, B. (1991). Türkiye'de sağcı olmak. *Türkiye Günlüğü, 16*(3), 32–43.

Bölük, M. (2003). *El Tayyip.* İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları.

Bölük, M. (2003). *El Tayyip.* İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları.

Başkan, B. (2011). Krizdeki Merkez Sağ-Yeniden Konumlanma Bunalımı. *Liberal Düşünce Dergisi, 16*(63), 153-168.

Bakaç, N. (2023, Haziran 10). *Seçimlerin Topoğrafyası-3*. Mart 2025 tarihinde www.perspektif.online: https://www.perspektif.online/secimlerin-topografyasi-3-2/ adresinden alındı

Bakan, S., & Çimen, H. (2018). Türk siyasi değişiminde Anadolu burjuvazisi. *Akademik Yaklaşımlar Dergisi, 9*(2), 32-58.

Bakan, S., & Özdemir, H. (2013). Türkiye'de 1946-1960 Dönemi İktidar-Muhalefet İlişkileri: Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) Demokrat Parti (DP)'ye Karşı. *Cumhuriyet Universitesi Journal of Economics & Administrative Sciences (JEAS), 14*(1), 373-397.

Bakan, S., & Öztürk, Ş. (2021). Küreselleşme ve Neo-Liberalizm Ekseninde Ulus-Devletlerin Yeni Ekonomi Politikaları: Türkiye Üzerine Bir Değerlendirme. *Premium E-Journal Of Social Sciences, 5*(12), 101-125.

Bakan, S., & Arpacı, I. (2012). Liberal Değişim Sürecinde Dönüşen ve Dönüştüren Muhafazakârlık. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 2*(2), 131-140.

Bakir, S. (2013, Mayıs). Finland's political elite and recruitment to the elite. *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. Tampere: Tampere Üniversitesi.

Balcı, A., & Efe, İ. (2021). Exogenous Dynamics and leadership traits: a study of change in the personality traits of Recep Tayyip Erdoğan. *All Azimuth: A Journal of Foreign Policy and Peace, 10*(2), 149-164.

Balcı, A., & Gülener, E. M. (2018). Turgut Özal Dış Politikası: Amerikan Düzeninde Yeniden Konumlanma ve Otonomi Arayışı. *Muhafazakâr Düşünce Dergisi, 15*(55), 77-98.

Baltacı, A. (2019). Nitel Araştırma Süreci: Nitel Bir Araştırma Nasıl Yapılır? *Ahi evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 5*(2), 368-388.

Baran, İ. (2022, Ağustos). Muhafazakâr demokrasi düşüncesi ve Adalet ve Kalkınma Partisi'nde siyasal söylemin dönüşümü. *Yayınlanmamış Yüksek lisans Tezi*. İstanbul: İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Lisansüstü eğitim Enstitüsü.

Barlas, M. (2001). *Turgut Özal'ın anıları.* İstanbul: Birey Yayıncılık.

Bayar, C. (2010). *Başvekilim Adnan Menderes.* (İ. Bozdağ, Dü.) İstanbul: Truva Yayınları.

Bayhan, V. (2014). Yeni toplumsal hareketler ve Gezi Parkı direnişi. *Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi, 4*(1), 23-58.

Bayir, A. E. (2011). 27 MAYIS 1960 İHTİLALİ VE DEMOKRAT PARTİ'NİN TASFİYESİ. *Selçuk Üniversitesi Sosyal ve Teknik Araştırmalar Dergisi, 1*, 13-27.

Baykal, Ö. (2019). Türkiye'de siyasetin konsolidasyonu: Turgut Özal dönemi. *Akademik Hassasiyetler, 6*(12), 143-179.

BBC. (2019, Temmuz 8). *Ali Babacan AKP'den istifa etti: 'Türkiye için yepyeni bir gelecek vizyonuna ihtiyaç var'*. Şubat 2025 tarihinde www.bbc.com: https://www.bbc.com/turkce/live/48905566 adresinden alındı

Belet, M. S. (2008). Türk kamu yönetiminde siyaset ve bürokrasi ilişkisi: Üst Kurullar Bürokrasisi. *Yayınlanmış Doktora Tezi*. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Belhan, Ş. (2021). 1980 Askeri Darbesi Sonrasında İktidara Gelen Anavatan Partisi İcraatları Hakkında Bir Değerlendirme. *Alınteri Sosyal Bilimler Dergisi, 5*(2), 111-123.

Bell, D. (1988). The End of Ideology Revisited (Part 1). *Government and opposition, 23*(2), 131-150.

Bellamy, R. (2003). The advent of the masses and the making of the modern theory of democracy. T. Ball, & R. Bellamy içinde, *The Cambridge history of twentieth-century political thought* (s. 70-103). Cambridge: Cambridge University Press.

Bennett, J. (1991). The difference between right and left. J. Van Cleve, & R. E. Frederick içinde, *The Philosophy of Right and Left: Incongruent counterparts and the nature of space* (s. 97-130). Dordecht: Springer Science & Business Media.

Besli, H., & Özbay, Ö. (2010). *Bir Liderin Doğuşu: Recep Tayyip Erdoğan.* İstanbul : Meydan Yayınları.

Bevir, M. (2006). Democratic governance: Systems and radical perspectives. *Public Administration Review, 66*(3), s. 426-436.

Bilgi, N. (2022). Biyografi: Bir Siyasal Kimlik Olarak Celal Bayar. N. Gülmez, & N. Bilgi içinde, *Asırlık Çınar Celal Bayar* (s. 3-27). Ankara: Berikan Yayınevi.

Birand, M. A., & Yalçın, S. (2012). *The Özal: bir davanın öyküsü.* İstanbul: Doğan Kitapçılık.

Birand, M. A., Dündar, C., & Çaplı, B. (1999). *Demirkırat: Bir Demokrasinin Doğuşu.* İstanbul: Doğan Kitapçılık.

Birand, M. A., Dündar, C., & Çaplı, B. (2008). *12 Mart - İhtilalin Pençesinde Demokrasi.* Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.

Bokszański, Z. (1981). On the concept of residues in the theory of Vilfredo Pareto. *The Polish Sociological Bulletin, 54*, 39-50.

Bora, T. (2017). *Türk Sağının Üç Hali: Milliyetçilik, İslamcılık, Muhafazakarlık.* İstanbul: Birikim Yayınları.

Bora, T. (2023). *Demirel*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Bottomore, T. (1993). *Elites and Society.* London&New York: Routledge.

Boyraz, C. (2011). The Justice and Development Party in Turkish Politics: Islam, Democracy and State. *Turkish Studies, 12*(1), 149-164.

Bozdağ, İ. (2004). *Darağacında Bir Başbakan: Menderes.* İstanbul: Truva Yayınları.

Bozkan, B. (2016). Türk dış politikasında Turgut Özal Dönemi . *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. İstanbul: Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Bozoklar, K. (2005). Kemalizm ve Türk Aydını. *Sanat ve Hayat Dergisi, 15*(19).

Bozoğlu, H. (2018). A study on the perspectives analysing political impact of Nietzsche's philosophy. *Yayınlanmış Doktora Tezi*. İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Brennan, J. (2016). *Against Democracy.* Princeton University Press.

Brubaker, W. R. (1989). The French Revolution and the Invention of Citizenship. *French Politics and Society, 7*(3), 30-49.

Buçukçu, Ö. (2021). Edilgen Bir Siyasal Kimlik: Türkiye'de "Merkez Sağ"(1960-1980). *Muhafazakâr Düşünce Dergisi, 17*(60), 12-32.

Bulut, S. (2009). 27 Mayıs 1960'tan günümüze paylaşılamayan Demokrat Parti mirası. *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, 19*, 73-90.

Bulut, S. (2009). Üçüncü dönem Demokrat Parti iktidarı (1957-1960): siyasi baskılar ve Tahkikat Komisyonu. *Gazi Akademik Bakış*, 125-147.

Bulut, T. (2021). *Nereden Nereye? AK Parti'nin İktidar Serüveni.* Bursa: Ekin Yayınevi.

Burak, B. (2011). The role of the military in Turkish politics: To guard whom and from what. *European Journal of Economic and Political Studies, 4*(1), 143-169.

Buğra, A., & Savaşkan, O. (2015). *Türkiye'de yeni kapitalizm.* İstanbul: İletişim Yayınları.

Cagaptay, S. (2017). *The new sultan: Erdogan and the crisis of modern Turkey.* London & New York: I.B. Tauris.

Can, C. (2023). Türkiye'de Sağ-Sol Ayrımını İnşa Eden Yatay ve Dikey İdeolojik Eksenler: Bir Siyasal Yelpaze Önerisi. *İnsan ve Toplum, 14*(1), 60-89.

Cansever, N., & Kiriş, H. M. (2021). *Yöneten sağda rekabet ve dönüşüm.* Ankara: Detay Yayıncılık.

Caprara, G. V. (2020). Distinctiveness, functions and psycho-historical foundations of left and right ideology. *Current Opinion in Behavioral Sciences, 34*, 155-159.

Carkoglu, A. (2002). Turkey's November 2002 elections: a new beginning? *Middle East Review of International Affairs, 6*(4), 30-41.

Carlton, E. (2017). *The few and the Many: A Typology of Elites.* London: Routledge.

Cemal, H. (1989). *Özal Hikayesi.* İstanbul: Bilgi Yayınları.

Cizre, Ü. (1999). *Muktedirlerin siyaseti: merkez sağ, ordu, islamcılık* . İstanbul: İletişim Yayınları.

Cizre-Sakallioglu, U., & Cinar, M. (2003). Turkey 2002: Kemalism, Islamism, and politics in the light of the February 28 process. *The South Atlantic Quarterly, 102*(2), 309-332.

CNNTürk. (2005, Nisan 2). *Mumcu ANAP'ın yeni genel başkanı* . www.cnnturk.com: https://www.cnnturk.com/turkiye/mumcu-anapin-yeni-genel-baskani adresinden alındı

Coşkun, C. (2021). Elit Teorisi Perspektifinden Adnan Menderes ile Turgut Özal'ın Karşılaştırılması. *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. Malatya: İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Collin, P. H. (2004). *Dictioanry of Politics and Government* (Cilt Third Edition). Londra: Bloomsbury Publishing PLc.

Cook, S. A. (2012). *Recent History: The Rise of the Justice and Development Party.* New York: Council on Foreign Relations.

Creswell, J. W. (2004). *Educational research: Planning, conducting, and evaluating quantitative and qualitative research.* Columbus, Ohio: Merrill Prentice Hall.

Cumhuriyet. (2008, Ekim 18). *'İnşallah kriz bizi teğet geçecek'*. Nisan 2025 tarihinde Cumhuriyet Gazetesi Web Sitesi: https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/insallah-kriz-bizi-teget-gececek-16758 adresinden alındı

Cumhuriyet Gazetesi. (1962, Mayıs 31). *Başbakan İsmet İnönü Dün Gece İstifa Etti*. egazete.cumhuriyet.com.tr: https://egazete.cumhuriyet.com.tr/oku/192/1962-05-31/0 adresinden alındı

Çakır, R. (2021, Ocak 30). *Gomaşinen (25): 27 Mart 1994 yerel seçimleri: Refah ve Erdoğan'ın zaferi*. Şubat 2025 tarihinde medyascope.tv: https://medyascope.tv/2021/01/30/gomasinen-25-27-mart-1994-yerel-secimleri-refah-ve-erdoganin-zaferi/ adresinden alındı

Çakır, R. (2025, Ocak 16). *Ruşen Çakır yorumluyor: Erdoğan'ı terk edenler siyasette neden başarılı olamıyor?* Nisan 2025 tarihinde www.medyascope.tv/: https://medyascope.tv/2025/01/16/rusen-cakir-yorumluyor-erdogani-terk-edenler-siyasette-neden-basarili-olamiyor/ adresinden alındı

Çakır, R., & Çalmuk, F. (2001). *Recep Tayyip Erdoğan: Bir Dönüşüm Öyküsü.* İstanbul: Metis Yayınları.

Çakır, S., & Kaygısız, Ü. (2024). Türk Demokrasisinin Gelişim Seyrini Karşıt İdeolojili Koalisyonlar Üzerinden İnceleme. *Türk Dünyası Araştırmaları, 136*(268), 69-98.

Çakan, F. N. (2024). Turgut Özal Döneminde Ordu-Siyaset İlişkisi (1983-1993). *Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 10*(1), 148-172.

Çandar, C. (2013). Turgut Özal Twenty Years After: The Man and the Politician. *Insight Turkey, 15*(2), 27-36.

Çarkoglu, A. (2002). Turkey's November 2002 elections: a new beginning? *Middle east review of international affairs, 6*(4), 30-41.

Çarkoğlu, A., & Avcı, G. (2002). An analysis of the electorate from a geographical perspective. S. Sayarı, & Y. Esmer içinde, *Politics, parties, and elections in Turkey* (s. 115-136). Colorado: Lynne Rienner Publisher.

Çarkoğlu, A., Elçi, E., Erol, F., & Paksoy, C. (2022). Popülizm Teorileri Işığında Türkiye'de Popülizmin Tarihsel Gelişimi: Siyasi Partiler Üzerine Bir İnceleme. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 22*(1), 323-348.

Çavdar, T. (1984). Adalet Partisi. S. G. M. Belge içinde, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi* (Cilt 8, s. 2089-2103). İstanbul: İletişim Yayınları.

Çavuşoğlu, H. (2009). Türk Siyasi Hayatında Merkez Sağ Çizgisinin Tarihi. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 19*(2), 265-278.

Çavuşoğlu, H. (2010). Anavatan Partisi İle Doğru Yol Partisi'nin Karşıaştırmalı Analizi. *Gaziantep University Journal of Social Sciences, 9*(1), 19-35.

Çavuşoğlu, H. (2016). Süleyman Demirel'in Siyasal Hayatı Ve Kişisel Özellikleri. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 21*(3), 1043-1051.

Çağaptay, S. (2017). *The new sultan: Erdogan and the crisis of modern Turkey.* Londra & New York: I.B.Tauris & Co. Ltd.

Çağliyan-İçener, Z. (2009). The Justice and Development Party's conception of "conservative democracy": Invention or reinterpretation? *Turkish Studies, 10*(4), 595-612.

Çelebi, N. (1990). Vilfredo D. Pareto. *S. O. Fen - Ede. Fak. Edebiyat Dergisi*(5), 131-146.

Çelebi, O. (2021). 6 Eylül 1987 Referandumunda Turgut Özal ve Süleyman Demirel'in Faaliyetleri. *Tarih Okulu Dergisi, 14*(51), 961-989.

Çelik, Ö. (2004, Ocak 10-11). Türkiye ve AK Parti'de Muhafazakârlık ve Demokrasi. *Uluslararası Muhafazakârlık ve Demokrasi Sempozyumu*. İstanbul: Ak Parti.

Çelik, M. E., & Küçükkürtül, M. R. (2022). Sezai Karakoç'un Eserlerinden Hareketle İki Lider Portresi: Adnan Menderes ve Turgut Özal. *Muhafazakâr Düşünce Dergisi, 18*(63), 250-270.

Çelik, S. (2007). Türkiyede askeri güvenlik bürokrasisinin anayasal sistem içerisindeki yeri. *Yayınlanmış Doktora Tezi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Çelik, S. (2018). Askeri Vesayetin İki Enstrumanı: Millî Güvenlik Akademisi ve Savunma Sekreterlikleri. *Journal of Law, 2*(2), 23-37.

Çetinkaya, S. G. (2020). Adnan Menderes' in Siyasal Karakteri ve 27 Mayıs. *Journal of Universal History Studies (Prof. Dr. Mustafa Keskin Özel Sayısı), 3*, 112-130.

Çilliler, Y. (2015). Modern Milliyetçilik Kuramları Açısından 19. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu Fikir Akımları. *Akademik İncelemeler Dergisi, 10*(2), 45-65.

Çiltaş, Ş. (2023, Ağustos 24). *Demirel (hâlâ) devrede*. Nisan 2025 tarihinde www.k24kitap.org: https://www.k24kitap.org/demirel-hala-devrede-4251 adresinden alındı

Çimen, H., & Bakan, S. (2019). Türkiye'de demokrasinin gelişim süreci bakımından dönemsel kritiği. *Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi, 9*(1), 121-156.

Çobanoğlu, S. (2001, Kasım 13). *Süleyman Çobanoğlu ile Tanıklar - Recep Tayyip Erdoğan.* Ocak 2025 tarihinde Youtube: https://youtu.be/Cb9H7MzycM8?si=SLBqhqPrOi5kz3nV adresinden alındı

Çoruk, E. (2020). Türkiyede yeni sağın vitrini olarak Turgut Özal. *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Çufalı, M. (2004). *Türkiye'de Demokrasiye Geçiş Dönemi (1945-1950).* Ankara: Babil Yayıncılık.

Daban, C. (2017). Turgut Özal dönemi türkiye diş politikasi. *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi, 17*(33), 77-96.

Dahl, R. A. (1958). A Critique of the Ruling Elite Model. *The American Political Science Review, 52*(2), s. 463-469.

Dahl, R. A. (1971). *Polyarchy: Participation and Opposition. .* Yale University Press.

Daloz, J. P. (2007). Elite distinction: grand theory and comparative perspectives. *Comparative Sociology, 6*(1-2), 27-74.

Davutoğlu, A. (2001). *Stratejik Derinlik: Türkiye'nin Uluslararası Konumu.* İstanbul: Küre Yayınları.

Dağı, İ. (2006). The justice and development party: Identity, politics, and human rights discourse in the search for security and legitimacy. M. H. Yavuz içinde, *The Emergence of A New Turkey: Democracy and the AK Parti* (s. 88-107). Salt Lake City: The University of Utah Press.

Demir, Ş. (2009, Ocak 29). Türk Siyasi Tarihinde Adnan Menderes (1930–1960). *Yayınlanmış Doktora Tezi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

Demir, Ş. (2023). 27 Mayıs Askeri Darbesine Hazırlık Sürecinde Cumhuriyet Halk Partisi. *Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*(29), 107-124.

Demirel, S. (1987, Şubat 11-14). Süleyman Demirel ile yapılan söyleşi (Yazı Dizisi). (Tercüman, Röportaj Yapan)

Demirel, T. (1998, Aralık). Political party elites and the breakdown of democracy: The Turkish case, 1973-1980. *Yayınlanmış Doktora Tezi*. Ankara: Bilkent Universitesi.

Demirel, T. (2004). *Adalet Partisi ideoloji ve politika.* İstanbul: İletişim Yayınları.

Demirel, T. (2004). Soldiers and Civilians: The Dilemma of Turkish Democracy. *Middle Eastern Studies, 40*(1), s. 127–150.

Demirel, T. (2009). 1946-1980 döneminde ‘sol’ve ‘sağ’. T. Bora, & M. Gültekingil içinde, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Dönemler ve Zihniyetler* (s. 413-450). İstanbul: İletişim Yayınları.

Demirel, T. (2011). *Türkiye'nin Uzun On Yılı-Demokrat Parti İktidarı ve 27 Mayıs Darbesi.* İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Demirel, T. (2018). Turgut Özal: Reformcu Bir Siyasetçi Hakkında Bazı Notlar. *Muhafazakâr Düşünce Dergisi, 15*(55), 57-78.

Demirel, T. (2023). *12 Mart ve 12 Eylül'ün anatomisi: 1960-1980 dönemi Türkiyesi'nde siyaset.* Ankara: Liberte Yayınları.

Demirtaş, B. (2007). Jön Türkler Bağlamında Osmanlı’da Batılılaşma Hareketleri. *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, 8*(13), 389-408.

Demirtepe, Ü. (1991, Ekim 19-26). Politikacılarımızın Röntgeni. *Yazı dizisi*. Milliyet Gazetesi.

Dews, P. (2003). Postmodernism: Pathologies of modernity from Nietzsche to the Post-structuralists. T. Ball, & R. Bellamy içinde, *The Cambridge History of Twentieth-Century Political Thought* (s. 343-367). Cambridge: Cambridge University Press.

Değerli, E. S. (2012). Demokrat Parti Döneminde Türkiye’nin Kıbrıs Politikası (1950–1960). *Gazi Akademik Bakış, 11*, 85-102.

Di Zerega, G. (1991). Elites and democratic theory: insights from the self-organizing model. *The Review of Politics*, 340-372.

Dickson, B. J. (2003). *Red capitalists in China: The party, private entrepreneurs, and prospects for political change.* Cambridge University Press.

Dilipak, A. (1990). *Menderes Dönemi.* İstanbul: Beyan Yayınları.

Dinnin, A. (2019). Ortega y Gasset, Democracy, and the Rule of the People. *Hispanic Research Journal, 20*(6), 548-565.

Domhoff, G. W. (2014). *Who Rules America? Challenges to Corporate and Class Dominance.* McGraw-Hill Education.

Domhoff, G. W. (2017). *The power elite and the state: How policy is made in America.* London and New York: Routledge.

Donat, Y. (1987). *Özal’lı Yıllar (1983-1987).* Ankara: Bilgi Yayınları.

Donat, Y. (2005). *Cumhuriyetin kara kutusu Süleyman Demirel anlatıyor.* İstanbul: Merkez Kitaplar.

Doster, B. (2016). Turgut Özal ve Dış Politika. H. Çakmak içinde, *Mustafa Kemal Atatürk'ten Günümüze Cumhurbaşkanları ve Dış Politika* (s. 197-216). Kripto Yayınları.

Doğanay, Ü. (2007). AKP'nin Demokrasi Söylemi ve Muhafazakarlık: Muhafazakar Demokrasi ve Eleştirel Bir Bakış. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 62*(1), 65-88.

Duman, B. (2005). 1980 Sonrası Yeni Sağın Hegemonya Mücadelesi: Özal Liderliğinde Anavatan Partisi. *Yayınlanmamış Doktora Tezi*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi.

Duman, M. Z. (2011). Turgut Özal'in Politikalarinda Ekonomik Rasyonalizm. *Sosyoloji Dergisi*(23-24), 105-123.

Duman, M. Z. (2018). Turgut Özal'ın Modernleşme Anlayışı. *Muhafazakâr Düşünce Dergisi, 15*(55), 99-120.

Duman, M., & Kasımoğlu, M. (2023). Küresel Liderlik ve Paradigma Geliştirme: Recep Tayyip Erdoğan Modeli. *Kamu Yönetimi ve Politikaları Dergisi, 4*(1), 105-138.

Duman, O. Ö. (2016). Demokrat Parti Dönemi Türk Dış Politikası ve Bu Politikanın Dinamiklerine Etki Eden Dış Gelişmeler. *Atatürk Dergisi, 1*(1), 299-318.

Dunleavy, P., & O'Leary, B. (1987). Elite Theory. P. Dunleavy, & B. O'Leary içinde, *Theories of the State* (s. 136-202). London: Palgrave.

Durç, S. A. (2010). Türk Muhalefet Geleneğinde "Demokrat Parti". *Mukaddime, 1*(1), 59-84.

Duverger, M. (1986). *Siyasal Rejimler*. (T. Yılmaz, Çev.) İstanbul: İletişim Yayınları.

Duverger, M., & Özbudun, E. (1962). Partiler ve siyasi rejimler. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 19*(1), 95-171.

DW. (2013, Haziran 9). *Eylemcilere sert çıktı*. Şubat 2025 tarihinde www.dw.com.tr: https://www.dw.com/tr/erdo%C4%9Fan-eylemcilere-sert-%C3%A7%C4%B1kt%C4%B1/a-16869254 adresinden alındı

DW Türkçe. (2023, Mayıs 11). *Erdoğan'lı yıllar: Türkiye'nin 21 yıllık hafızası*. Mart 2025 tarihinde Deutsche Welle Türkçe YouTube Sayfası: https://youtu.be/I6TZ9l7Y3J8 adresinden alındı

DYP. (1987). *Büyük Türkiye Programı: Hürriyet, Güvenlik ve Refah için El Ele.* Ankara: Doğru Yol Partisi.

Echevarria, A. J. (2004). *Toward an American way of war.* Strategic Studies Institute, US Army War College.

Edwards, E. (2012). An analysis of the political ideology of Turkeys Justice and Development Party: Liberal Islam. *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. İstanbul: Yeditepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Edwards, J. (2014, Eylül 15). *Elite Theory.* Wiley Online Library web sitesi: https://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1002/9781118474396.wbept0303 adresinden alındı

Edwards, J. (2015). Elite Theory . M. T. Gibbons içinde, *The Encyclopedia of Political Thought.* John Wiley & Sons, Ltd.

Egeberg, M. (1999). The impact of bureaucratic structure on policy making. *Public Administration, 77*(1), s. 155-170.

Eisenstadt, S. N. (2017). *The political systems of empires.* Routledge.

Elçarpar, Y. (2018). Harf İnkılâbı Hakkında Görüşler ve Uygulamaya Geçirilmesi . *Enderun, 2*(1), 24-31.

Enerem, H. T. (2018, Haziran 27). The rise and decline of center right parties in Turkey. *Yayınlanmamış Doktora Tezi*. İstanbul: Yeditepe Üniversitesi.

Erdağ, R. (2019). After the failed military coup: The need for the organizational reform in the Turkish military. *All Azimuth: A Journal of Foreign Policy and Peace, 8*(1), 55-68.

Erdoğan, H., & Pişkin, Ç. (2020). Demokrat Parti Dönemi İktidar-Muhalefet Çekişmesinin Bir Ürünü: Nevşehir'in İl, Kırşehir'in İlçe Olması. *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi, 10*(2), 580-583.

Erdoğan, M. (2004). Conservatism: Basic Themes. *International Symposium On Conservatism and Democracy.* İstanbul: AK Parti.

Erdoğan, R. T. (2021). *Daha Adil Bir Dünya Mümkün Birleşmiş Milletler Reformu İçin Bir Model Önerisi* . İstanbul: Turkuvaz Kitap.

Erdoğan, S. (2008). Anavatan Partisinin siyasal dönüşümü. *Yayınlanmış Doktora Tezi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Erdoğan, S. (2019). The Role of Turgut Özal in Turkey's Application to The European Union for Full Membership in 1987. *İmgelem, 3*(5), 239-254.

Erer, T. (1966). *Türkiye'de Parti Kavgaları.* İstanbul: Ticaret Postası Matbaası.

Ergüder, Ü., & Hofferbert, R. (1988). The 1983 General Elections in Turkey: Continuity or Change in Voting Patterns. M. Heper, & A. Evin içinde, *State, Democracy and the Military in Turkey in the 1980s* (s. 81-102). De Gruyter.

Ergun, A. Y. (2016). Tek Parti Dönemi milletvekili olarak Adnan Menderes (1931-1945). *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. İzmir, Türkiye: Dokuz Eylul Üniversitesi Sosyal Bilimler Emstitüsü.

Erken, B. (2012). Merkez sağ ideolojisi çerçevesinde Süleyman Demirel ve askeri müdahaleler. *Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 12*(2), 31-62.

Erken, B. (2016). Türkiye'de Merkez Sağ İdeolojisini Siyasal Hareket Üzerinden Temellendirme Denemesi. *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 14*(2), 191-222.

Eroğul, C. (1990). *Demokrat Parti: tarihi ve ideolojisi.* Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.

Ersay, S. O. (2024, Şubat). 8. Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın Siyasi Biyografisi. *Yayınlanmamış Doktora Tezi*. İstanbul: Galatasaray Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Ertan, M. (2021). Türkiye'de Siyasal Merkezin Dönüşümü: 1990'larda Merkez Sağın Bölünmesi ve Düşüşü. *Mülkiye Dergisi, 45*(4), 963-992.

Ertman, T. (1997). *Birth of the Leviathan: Building States and Regimes in Medieval and Early Modern Europe.* Cambridge University Press.

Etzioni-Halevy, E. (1997). Introduction. E. Etzioni-Halevy içinde, *Classes and elites in democracy and democratization: a collection of readings* (s. 23-36). Taylor & Francis.

Farazmand, A. (2010, September 14). Bureaucracy and democracy: A theoretical analysis. *Public Organization Review, 10*, s. 245-258.

Feaver, P. D. (1999). Civil-military relations. *Annual review of political science, 2*(1), 211-241.

Fedayi, C. (2019). AP'nin birinci dönemi: 1961-1971. *Muhafazakâr Düşünce Dergisi, 16*(57), 123-150.

Femia, J. (1993). Mosca revisited. *European Journal of Political Research, 23*(2), 145-161.

Ferraz, C., Finan, F., & Martinez-Bravo, M. (2020). *Political power, elite control, and long-run development: Evidence from Brazil.* National Bureau of Economic Research.

Fincancıoğlu, Y. (2000). *Demirel: demokraside duraklama yılları.* İstanbul: Büke Yayınevi.

Findley, C. (2012). *Modern Türkiye tarihi* (2. Basım b.). (G. Ayas, Çev.) İstanbul: Timaş Yayınları.

Freeland, C. (2011, Ocak-Şubat). *The Rise of the New Global Elite* . Kasım 10, 2022 tarihinde www.theatlantic.com: https://www.theatlantic.com/magazine/archive/2011/01/the-rise-of-the-new-global-elite/308343/ adresinden alındı

Friedman, M. M. (2020). *A comparative study of some theories of elites.* The Graduate Council of Wayne University Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Michigan: ProQuest LLC .

Fukai, S. N., & Haruhiro, F. (1992). Elite vs. Leader: Elite Recruitment and Political Leadership. *Political Science and Politics, 25*(1), 25-36.

Göksu, O. (2019). Siyasal liderlikte yeni bir model önerisi: Recep Tayyip Erdoğan örneği. *Gaziantep University Journal of Social Sciences, 18*(3), 1058-1080.

Göksu, V. (2013). Siyasal Kimlikler ve Merkez-Çevre Dikotomisi Bağlamında Türkiye'de Merkez Sağ ve Merkez Sol. *Akademik İncelemeler Dergisi, 8*(2), 69-93.

Göktaş, P. (2016, Eylül 5). Sessiz Milyonların Sözcüsü Süleyman Demirel'in Söylemlerinin Yüksek-Düşük Bağlamlı İletişim Açısından Değerlendirilmesi. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 21*(3), 1053-1061.

Göle, N. (1996). Authoritarian secularism and islamist politics: the case of Turkey. A. R. Norton içinde, *Civil Society in the Middle East* (Cilt 2, s. 17-43). New York: E.J. Brill.

Güler, B. A. (2005). *Devlette Reform Yazıları Dünya'da ve Türkiye'de Ekonomik Liberalizasyondan Siyasi-İdari Liberalizasyona.* Ankara: Paragraf Yayınevi.

Güler, F. D. (2003). *Türkiye'nin yakın siyasetinde bir örnek olay: Adalet Partisi.* Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü, Ankara.

Gülmez, N. (2022). Celal Bayar-Adnan Menderes İlişkisi . N. Gülmez, & N. Bilgi içinde, *Asırlık Çınar Celal Bayar* (s. 601-632). Ankara: Berikan Yayınevi.

Gültekin, H. (2022). 1980 Sonrası Demokratikleşme Sürecinde Türk Siyasal Hayatında Teknokrat Olarak Turgut Özal. *Yayınlanmamış Doktora Tezi*. İstanbul: Beykent Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.

Gümüştekin, G. E., & Arslan, D. A. (2005). The Turkısh Power Elite. *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 7*(14), 141-152.

Gündüz , M. (2019). İspanyol Basınına Göre II. Abdülhamid ve Bu Dönemde Yaşanan Siyasi Gelişmeler. *History Studies, 11*(3), 915-941.

Güneş, G., & Akdağ, M. (2013). Çok partili yaşama geçiş sürecinde Adnan Menderes' in Aydın ilindeki siyasi faaliyetleri (1946-1950). *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi, 13*(27), 185-224.

Güneş, M. (2012). Adnan Menderes ve halkevleri. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi, 12*(25), 141-155.

Güner, E. (2014). *Özal'lı yıllarım: başdanışman Engin Güner anlatıyor.* İstanbul: Doğan Kitap.

Güray, Ş. (2020). Çok Partili Hayata Geçiş ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası . *Türk Dünyası Araştırmaları, 125*(247), 405-420.

Gürkan, N. (1998). *Türkiye'de Demokrasiye Geçişte Basın (1945-1950)* . İstanbul: İletişim Yayınları.

Güven, S. (2016). ürkiye'de Siyasal Hayatta Dönüşüm Ve Lider Odaklı Siyaset. *Selçuk İletişim, 9*(3), 90-118.

Gasset, J. O. (1957). *The Revolt of the Masses.* New York: W.W. Norton & Company.

Gasset, J. O. (2010). *Kitlelerin Ayaklanması (La Rebellion De Las Masas).* (N. G. Işık, Çev.) İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Giddens, A. (1972). Elites in the British class structure. *The Sociological Review, 20*(3), s. 345-372.

Gilens, M. (2012). *Affluence and influence: Economic inequality and political power in America.* Princeton University Press.

Grant, M. (1978). *History of Rome* (First Edition b.). New Jersey: Prentice Hall & Englewood Cliffs.

Guay, R. (2002). Nietzsche on freedom. *European Journal of Philosophy, 10*(3), 302-327.

Guba, E. G., & Lincoln, Y. S. (1994). Competing paradigms in qualitative research. N. K. Denzin, & Y. S. Lincoln içinde, *Handbook of qualitative research* (s. 105–117). Sage Publications, Inc.

Habertürk. (2011, Ocak 14). *Tıksırana kadar içiyorlar, karışmıyoruz*. Şubat 2025 tarihinde Habertürk Web sitesi: https://www.haberturk.com/polemik/haber/591577-tiksirana-kadar-iciyorlar-karismiyoruz adresinden alındı

Habertürk TV. (2022, Kasım 29). *Erdoğan: Çıraklık ve kalfalık dönemini bitirdik ustalık aşamasındayız* . Eylül 2024 tarihinde Youtube: https://www.youtube.com/live/inWFPuoJhIg?si=VNIpjCAuZMMwyV5l adresinden alındı

Hacker, J. S., & Pierson, P. (2018). Winner-take-all politics: Public policy, political organization, and the precipitous rise of top incomes in the United States. D. B. Grusky, & J. Hill içinde, *Inequality in the 21st Century* (s. 58-68). Routledge.

Hale, W. (1994). *Turkish Politics and the Military.* Londra: Routledge.

Hale, W. (2013). *Turkish foreign policy since 1774.* New York: Routledge.

Hartman, M. (2006). *Tho Sociology of Elites.* London & New York: Routledge Taylor&Francis Group.

Hatipoğlu, İ. (2014). Tek parti Döneminden Demokrat Parti dönemine bürokrasinin değişimi . *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Haydaroğlu, C., & Tatlısu, S. (2016). Turgut Özal dönemi yeni sağ devlet ve ekonomik liberalizm: Devlet ve piyasa ilişkisinin politik ekonomisi. *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 1*(1), 27-41.

He, B., & Warren, M. E. (2020). Can meritocracy replace democracy? A conceptual framework. *Philosophy & Social Criticism, 46*(9), 1093-1112.

Heinz, J. P., Laumann, E. O., Salisbury, R. H., & Nelson, R. L. (1990). Inner Circles or Hollow Cores? Elite Networks in National Policy Systems. *The Journal of Politics, 52*(2).

Heinz, J. P., Laumann, E. O., Salisbury, R. H., & Nelson, R. L. (1990). Inner Circles or Hollow Cores? Elite Networks in National Policy Systems. *The Journal of Politics, 52*(2), 356-390.

Heper, M. (1985). The State and Public Bureaucracies: A Comparative and Historical Perspective. *Comparative Studies in Society and History, 27*(1), s. 86-110.

Heper, M. (2011). Civil-Military Relations in Turkey: Toward a Liberal Model? *Turkish Studies, 12*(2), s. 241-252.

Heper, M. (2012). *Türkiye'de devlet geleneği.* (N. Soyarık, Çev.) Ankara: Doğu-Batı Yayınları.

Heper, M. (2013). Islam, Conservatism, and Democracy in Turkey: Comparing Turgut Özal and Recep Tayyip Erdoğan. *Insight Turkey, 15*(2), s. 141-156.

Heywood, A. (2003). *Political Ideologies: An Introduction* (Cilt 3rd edition). Basingstoke: Palgrave Macmillan.

Heywood, A. (2014). *Siyaset.* (B. B. Özipek, Çev.) İstanbul: Adres Yayınları.

Higley, J. (2009). Elite Theory and Elite. L. K. T., & J. C. Jenkins içinde, *Handbook of Politics: State and Society in Global Perspective* (s. 161-176). New York: Springer Science and Business Media. doi:https://doi.org/10.1007/978-0-387-68930-2_9

Higley, J. a. (1989, February). The Elite Variable in Democratic Transitions and Breakdowns. *American Sociological Review, 54*, 17-32.

Higley, J., & Pakulski, J. (2012). Elite theory versus Marxism: the twentieth century's verdict (2000). *Historical Social Research*, 320-332.

Hoffmann-Lange, U. (2008). *Studying elite vs mass opinion.* SAGE Publications.

Hood, C. (1991). A public management for all seasons? *Public Administration, 69*(1), s. 3-19.

Hossain, N., & Moore, M. (2002). *Arguing for the Poor: Elites and Poverty in Developing Countries.* Brighton: Institute of Development Studies.

Huntington, S. P. (1957). *The Soldier and the State: The Theory and Politics of Civil-Military Relations.* Harvard University Press.

Huntington, S. P. (2011). *Üçüncü Dalga: Geç Yirminci Yüzyılda Demokratikleşme.* (E. Özbudun, Çev.) Ankara: Kilit Yayınları.

İlhan, A. (2018). *Hangi Sol* (Cilt 5. Baskı). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Ülman, A. H., & Tachau, F. (1965). Turkish Politics: The Attempt to Reconcile Rapid Modernization with Democracy. *Middle East Journal, 19*(2), 153-168.

İnan, S. (2002). Muhalefette Adnan Menderes (1945–1950). *Yayınlanmamış Doktora Tezi*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

İnan, S. (2006). Demokrat Parti Dönemi 1950-1960. S. İnan, & E. Haytaoğlu içinde, *Yakın Dönem Türk Politik Tarihi.* Ankara: Anı Yayıncılık.

İnce, E. (2006). Köylüyü Topraklandırma Kanununun Türk Siyasal Yapısının Oluşumu Üzerindeki Etkileri. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi, 5*(13), 59-78.

İnel, H. (2016). Turgut Özal ve Süleyman Demirel'in Siyasi Liderliklerinin Bürokrasi ile İlişkiler Açısından Karşılaştırması. *The Journal Of Europe-Middle East Social Science Studies, 2*(2), 181-215.

İnsel, A. (2003). The AKP and normalizing democracy in Turkey. *The South Atlantic Quarterly 102*, 293-308.

Iqbal, M. Z., & Fatima, N. (2021). Turkish Foreign Policy from Zero Problem Policy to Hegemonic Behavior in South Caucasus. *Pakistan Social Sciences Review, 5*(2), 631-642.

Üstündağ, G. M. (2023). Siyasal Elitler (Seçkinler) ve Elit Siyasi Kültürü: Kavramsal Bir Analiz. *International Academic Social Resources Journal, 8*(51), 3072-3079.

İzmirli, R., Gökbunar, R., & Özer, B. (2014, Ekim). Dönüşümcü Bir Lider Olarak Turgut Özal. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*(42), 245-255.

Jain, A. (2004). Using the lens of Max Weber's theory of bureaucracy. *37th Annual Hawaii International Conference on System Sciences* (s. 127-136). Proceedings of the IEEE.

Janowitz, M. (1957). Military elites and the study of war. *Conflict Resolution, 1*(1), 9-18.

Jenkins, G. (2008). *Political Islam in Turkey: Running West, Heading East?* . New York: Palgrave Macmillan.

Johnston, M. (2006). Good governance: Rule of law, transparency, and accountability. *United Nations Public Administration Network*, (s. 1-32). New York.

Köker, L. (2003). Liberal Muhafazakarlık ve Türkiye. A. Çiğdem içinde, *Modern Türkiye'de siyasi düşünce: muhafazakârlık* (s. 274-302). İstanbul: İletişim Yayıncılık.

Köse, A., & Yılmaz, M. (2019). Türkiye Siyasetini Değerler Üzerinden Okumak: 14 Mayıs 1950 Seçimi. *İnsan ve İnsan, 6*(20), 263-288.

Köse, T. (2020, Temmuz 18). *15 Temmuz Darbe Girişiminin Türk Dış Politikası ve Güvenlik Yaklaşımlarına Etkileri*. Şubat 2025 tarihinde www.setav.org: https://www.setav.org/strateji-arastirmalari/15-temmuz-darbe-girisiminin-turk-dis-politikasi-ve-guvenlik-yaklasimlarina-etkileri?utm_source=chatgpt.com adresinden alındı

Köylü, M. (2016). Temmuz Sürecinin Türk Siyasi Hayatına Etkisi. *Uluslararası Yönetim, Ekonomi ve Politika Kongresi Bildiriler Kitabı.* İstanbul: ICOMEP 2016.

Küçükömer, İ. (1994). *Batılaşma-Düzenin Yabancılaşması.* İstanbul: Bağlam Yayıncılık.

Kılıçaslan, H. (2017). 15 Temmuz Darbe Girişimi ve Türkiye'nin Ekonomik ve Malî Göstergeleri. *Uluslararası Politik Araştırmalar Dergisi, 3*(3), 51-64.

Kılınç, H. (2024). Din-Siyaset İlişkileri Açısından Turgut Özal Dönemi (1983–1993). *Ulusal ve Uluslararası Sosyoloji ve Ekonomi Dergisi, 5*(7), 1171-1178.

Kısakürek, N. F. (1993). *Benim Gözümde Menderes.* İstanbul: Büyük Doğu Yayınları.

Kızıltoprak, A. A. (2018). Türk Siyasetinde Recep Tayyip Erdoğan'ın Karizmatik Liderliği. *Sosyal Bilimler Dergisi*, *5*(30), 613-638.

Kaştan, Y. (2017). Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne Siyasal Partileşme Süreci. *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi, 3*(5), 89-97.

Kabasakal, M. (1991). *Türkiye'de siyasal parti örgütlenmesi.* İstanbul: Tekin Yayınevi.

Kahn, S. R. (2012). The Sociology of Elites. *Annual Review of Sociology*, 361-377. doi:https://doi.org/10.1146/annurev-soc-071811-145542

Kahraman, H. (2008). *Türk Siyasetinin Yapısal Analizi: Kavramlar KuramlarKurumlar.* İstanbul: İdil Matbaacılık.

Kahraman, H. B. (2007). *Türk Sağı ve AKP.* İstanbul: Agora Kitaplığı.

Kahraman, H. B. (2009). *Akp Ve Türk Sağı.* İstanbul: Agora Kitaplığı.

Kalaycıoğlu, E. (2002). The motherland party: the challenge of ınstitutionalization in a charismatic leader party. *Turkish Studies, 3*(1), 41-61.

Kalaycıoğlu, E. (2012). Political culture. M. Heper, & S. Sayarı içinde, *The Routledge handbook of modern Turkey* (s. 171-181). London&New York: Routledge.

Kanbir, F. (2014). Türkiye'deki Seçkinlerin Toplumsal Yapıda Dönüşümü: "Hegemonik Konumdaki Elitler". *Journal Of International Social Research, 7*(34), 678-685.

Kandemir, K. (2013, Haziran). Türkiye'deki Muhafazakâr Siyaset ve Değişim İlişkisi: Ak Parti Örneği. *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü.

Kandemir, K. (2024). Muhafazakârlık Versus Modernlik: Ak Parti'nin Siyasi Kimliğinde Muhafazakârlığın Yansımaları. *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 3*(1), 72-86.

Kantar, G. (2017). Türk siyasetinde politik dil kullanımı: Recep Tayyip Erdoğan'ın "Ak Parti 1. Ve 3. Olağan üstü kongrelerinde ki konuşmalarının" içerik ve söylem analizi. *Balkan Sosyal Bilimler Dergisi*, 103-122.

Kapani, M. (1988). *Politika Biiimine Giriş* (4. Baskı b.). Ankara: Bilgi Yayınları.

Kara, A. (2012). *Turgut Özal ve Türk dünyası: Türkiye-Türk Cumhuriyetleri ilişkileri 1983-1993*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.

Kara, İ. (2012, Mart 8). *Demokrasi Tarihimize Bir Bakış ve Demokrat Parti Dönemi*. Mart 2025 tarihinde www.serenti.org: https://www.serenti.org/demokrasi-tarihimize-kisa-bir-bakis-ve-cok-partili-hayat/ adresinden alındı

Kara, M. (2022). Linking Turkey's domestic politics and foreign policy: the Justice and Development Party's political strategies and their divergent foreign policy effects. *Turkish Studies, 23*(4), 529-553.

Karabulut, M. (2016). OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA 19. YÜZYILDA DEĞİŞİM SÜRECİ, SOSYAL VE KÜLTÜREL DURUM. *Mecmua*(2), 49-65.

Karadaş, C. (2018). Siyasal elitizm teorileri ve güçlü demokratik elitizm modeli üzerine bir inceleme. *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. Ardahan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Karadag, R. (2010). Political Capitalisms: Power, Elites and the Economy in Turkey and the Philippines. *PhD Thesis*. Cologne: University of Cologne.

Karadağ, A. (2005). Din-Devlet İlişkisi ve Türkiye Deneyimi. A. K. Ahmet Karadağ içinde, *21. Yüzyılın Eşiğinde Türkiye'de Siyasal Hayat* (Cilt 2, s. 891-916). İstanbul: Alfa-Aktüel Yayınları.

Karaosmanoglu, A. L. (2012). Civil-Military Relations. M. Heper, & S. Sayarı içinde, *The Routledge handbook of modern Turkey* (s. 149-159). New York: Routledge.

Karataş, M. (2022). 12 Eylül 1980 Sonrası Merkez Sağ'ın Temsilinde Bir Aktör Turgut Özal ve Anavatan Partisi. M. Karataş içinde, *Türk Demokrasi Tarihi (1980'den Günümüze) Liderler, Partiler ve Seçimler* (s. 49-76). İstanbul: Efeakademi Yayınları.

Karataş, Z. (2017). Sosyal Bilim Araştırmalarında Paradigma Değişimi: Nitel Yaklaşımın Yükselişi. *Türkiye Sosyal Hizmet Araştırmaları Dergisi, 1*(1), 69-86.

Karatepe, Ş. (2009). *Darbeler, anayasalar ve modernleşme.* İstanbul: İz Yayıncılık.

Karpat, K. (1959). *Turkey's Politics: the transition to a multi-party system.* New Jersey: Princeton University Press.

Karpat, K. H. (1972). Political developments in Turkey, 1950–70. *Middle Eastern Studies, 8*(3), s. 349-375.

Karpat, K. H. (2010). *Türk Demokrasi Tarihi* (1. Baskı b.). İstanbul: Timaş Yayınları.

Karpat, K. H. (2016). The Republican People's Party, 1923–1945. M. Heper, & J. M. Landau içinde, *Political parties and democracy in Turkey* (s. 42-64). Londra: Routledge.

Kaya, E. E., & Avşar, Z. (2012). İktidar-Muhalefet İlişkilerinde Değerlendirilemeyen Bir İyileşme Şansı: Adnan Menderes' in Uçak Kazası Üzerinden Siyasal İletişim İnşa Çabaları. *International Journal Of History, 4*(4), 219-244.

Kaynar, M. K. (2009). Totem, Tabu, Mustafa Kemal ve Atatürkçülük. T. Bora, & M. Gültekingil içinde, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Dönemler ve Zihniyetler: Döenmler ve Zihniyetler* (s. 1089-1120). İstanbul: İletişim Yayınları.

Keçeciler, M. (2014). Merkez siyasetin perde arkası. (H. Gönültaş, Röportaj Yapan) İstanbul: Hayy Kitap.

Keller, S. (2017). *Beyond the ruling class: strategic elites in modern society.* Routledge.

Kentel, F. (2016). The right to the city during the AK Party's thermidor. Ü. Cizre içinde, *Routledge Studies in Middle Eastern Politics* (s. 132-165). London & New York: Routledge.

Keskin, Y. (2002). Türk Siyasal Hayatında Bir Karizmatik Lider Örneği: Turgut Özal . *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Keyder, Ç. (1989). *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar.* İstanbul: İletişim Yayınları.

Keyman, E. F., & Gümüşçü, S. (2014). Turkey's proactive foreign policy under the AKP. E. F. Keyman, & S. Gümüşçü içinde, *Democracy, Identity, and Foreign Policy in Turkey: Hegemony through Transformation* (s. 70-83). London: Palgrave.

Khaldun, I. (2015). *The muqaddimah: an introduction to history.* (F. Rosenthal, Çev.) Princeton: Princeton University Press.

Kimberly, D. B., & Amy, E. P. (2011). Strategies To Win: Six-Steps For Creating Problem Statements In Doctoral Research. *Journal of College Teaching & Learning, 2*(11).

King, A. (2011). Military command in the last decade. *International Affairs, 87*(2), 377-396.

Knight, K. (2006). Transformations of the Concept of Ideology in the Twentieth Century. *American Political Science Review, 100*(4), 619-626.

Koç, Y. (2018). ZARURET GEREĞİ TAHAYYÜL EDİLEN BİR KİMLİK: TÜRKÇÜLÜK. *Journal of Social and Humanities Sciences Research, 5*(26), 2640-2650.

Koçal, A. V. (2013). Türkiye'de siyasal değişme bağlamında küreselleşme sürecinde muhafazakârlığın dönüşümü. *II. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi* (s. 325-342). Bursa: Bursa Kültür A.Ş.

Koçyiğit, A. (2003). Makroekonomik İstikrar Politikası. T. Göksu, H. Çevik, A. Baharçiçek, & A. Şen içinde, *1980-2003 Türkiye'nin Dış, Ekonomik, Sosyal ve İdari Politikaları* (s. 489-519). Ankara: Siyasal Kitabevi.

Kocaman, A. Ç. (2023). Gasset Felsefesinde Kitleselleşme Sorunu, Kültür Eğitimi ve Üniversitenin Misyonu. *Kaygı, Bursa Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi, 22*(1), 213-263.

Konca, Ö. F. (2011, Haziran 15). Adnan Menderes' in siyasal yaşamı ve kişiliği. *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü.

Konda. (2024, Mart). *Gençlerin Politik Tercihleri Araştırması 2024.* Ekim 2024 tarihinde www.konda.com.tr: https://konda.com.tr/uploads/genclerin-politik-tercihleri-arastirmasi-2024-64df8822aead837953c985b7a856bc911a53b8524850b4725246f7b92b74b216.pdf adresinden alındı

Konuksever, E. (1969). *Çoban Sülü.* İstanbul: Duran Ofset.

Korom, P. (2015). Elites: History of the concept. *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences, 2*(7), s. 390-395.

Koyuncu, B. (2014). *Benim milletim...": AK Parti iktidarı, din ve ulusal kimlik.* İstanbul: İletişim Yayınları.

Krauz-Lahav, N., & Kemp, A. (2019, June 3). Elite without Elitism? Boundary Work and the Israeli Elite Philanthropy in a Changing Field of Power. *Social Problems, 67*(2), 324–341.

Kurban, D., & Sözeri, C. (2012). *İktidarın Çarkında Medya: Türkiye'de Medya Bağımsızlığı ve Özgürlüğü Önündeki Siyasi, Yasal ve Ekonomik Engeller.* İstanbul: TESEV Yayınları.

Kurt, V. (2018). Özal'ın Dış Politikası: Uluslararası Siyaset, Değişim ve Süreklilik. *Muhafazakâr Düşünce Dergisi, 15*(55), 157-171.

Kurtbaş, İ. (2017). Bir Klasik Elitizm Eleştirisi ve Yeni Bir Elitizm Modeli Önerisi: "Güçlü Demokratik Elitizm Modeli". *Turkish Studies*, 385-412. doi:http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.11376

Kurtbaş, İ. (2017). Türkiye'de Politik Değişim ve Siyasi Elitler: Merkez-Çevre Kuramının Gözden Geçirilmesi ve Türkiye'de Bir "Elit Koalisyonu Olarak Yeni Elitler". *The Journal of Academic Social Science Studies*(54), 179-204.

Kurtdaş, M. (2019). Osmanlı Modernleşme Sürecinde Aydınlar ve Bürokrasinin Rolü. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 29*(1), 399-411.

Kutay, A. (2021). A historical analysis of the AKP in power: Hegemony, predominance, and interregnum. *Statsvetenskaplig tidskrift, 123*(1), 55-74.

Kutlay, M. (2019). Political Economy of Turkey (1980–2001). T. M. Shaw içinde, *The Political Economies of Turkey and Greece. International Political Economy Series.* (s. 33-70). Palgrave Macmillan.

Laçiner, S. (2009). Turgut Özal period in Turkish foreign policy: Özalism. USAK içinde, *USAK Yearbook of Politics and International Relations* (s. 153-205). USAK.

L'Arrivee, R. (2019). Echoes of the caliphate in Al-Farabi's reconceptualization of Plato's decline of the regimes. *History of Political Thought, 40*(2), 175-195.

Lashnits, T. (2005). *Recep Tayyip Erdoğan (Major World Leaders).* Philadelphia: Chelsea House Publishers.

Lasswell, H. D. (2017). *Power and society: A framework for political inquiry.* New York: Routledge.

Le Bon, G. (2001). *The Crowd: A Study of the Popular Mind.* Kitchener: Batoche Books.

Leiter, B. (2021). Nietzsche's Moral and Political Philosophy. E. N. Zalta içinde, *The Stanford Encyclopedia of Philosophy.* Stanford University. https://plato.stanford.edu/ENTRIES/nietzsche-moral-political/ adresinden alındı

Levi, A. (1991). The Justice Party: 1961-1980. M. Heper, & J. M. Landau içinde, *Political Parties and Democracy in Turkey.* London: I.B. Tauris.

Lieberthal, K., & Oksenberg, M. (1988). *Policy making in China: Leaders, structures, and processes.* Princeton University Press.

López, M. (2013). Elite theory. *Sociopedia.isa*, 1-12.

Müftüler-Baç, M. (2016). The Pandora's box: democratization and rule of law in Turkey. *Asia Europe Journal*, 61-77.

Mac Cormick, J. (2011). *Machiavellian Democracy.* Cambridge: Cambridge University Press.

Machiavelli, N. (2008). *The Prince.* (J. B. Atkinson, Çev.) Indianapolis: Hackett Publishing Company.

Mahir, S. K. (2018). Elitler ve kültürel sermaye: Nejat F. Eczacıbaşı örneği. *Sosyoloji Notları, 2*(1), 141-156.

Mainwaring, S., & Shugart, M. S. (1997). *Presidentialism and Democracy in Latin America.* Cambridge University Press.

Mangset, M. M. (2017). Knowledge, dispositions and skills: The socialization and training of elites. *Journal of Education and Work, 30*(2), 123–129.

Manteghi, F. Z. (2019, Ocak 19). *Taking a Look at the Concept of Utopia in the Political Philosophy of Plato and Farabi.* Kasım 2023 tarihinde SSRN: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3480437 adresinden alındı

Mardin, Ş. (1973). Center-Periphery Relations: A Key to Turkish Politics? *Dedalus, 102*(1), 169-190.

Mardinli, İ. (2020). Tanzimat'tan Günümüze Türk Modernleşme Sürecinde Bürokratik Elitlerin Rolü. *Econharran, 4*(6), 1-20.

McCraw, T. K. (2007). *Prophet of Innovation: Joseph Schumpeter and Creative Destruction.* Harvard University Press.

Mert, N. (2001, Aralık). Türkiye'de Sağ Siyaset: Nereden Nereye. *Birikim Dergisi, 152*(153), 136-140.

Mert, N. (2003). Muhafazakârlık ve Laiklik. A. Çiğdem içinde, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Muhafazakarlık* (s. 314- 345). İstanbul: İletişim Yayınları.

Mert, N. (2007). *Merkez Sağın Kısa Tarihi.* İstanbul: Selis Kitaplar.

Metin, C. (2011, Eylül). *Bayrak Adam: Celal Bayar*. Ekim 2024 tarihinde www.turkyurdu.com.tr: https://www.turkyurdu.com.tr/arsiv/yazar-yazi.php?id=1617 adresinden alındı

Michaud, T. A. (2019). Leadership elitism–idealism vs. realism. *Studia Philosophiae Christianae, 55*(3), 81-103.

Michels, R. (1915). *Political Parties: A Sociological Study of the Oligarchical Tendencies of Modern Democracy.* Dover Publications.

Milliyet. (1967, Ağustos 18). *İzmir Rafinerisinin temeli atıldı*. Ekim 2024 tarihinde https://gazetearsivi.milliyet.com.tr: https://gazetearsivi.milliyet.com.tr/liste?tarih=1967.08.18 adresinden alındı

Milliyet. (1968, Kasım 9). *Demirel, "Sokaklar eskimez, takati olanlar yürür" dedi*. Ekim 2024 tarihinde https://gazetearsivi.milliyet.com.tr: https://gazetearsivi.milliyet.com.tr/liste?tarih=1968.11.09 adresinden alındı

Milliyet. (1983, Haziran 1). *MGK'nin 79 sayılı kararı: BTP kapatıldı*. Ekim 2024 tarihinde https://gazetearsivi.milliyet.com.tr: https://gazetearsivi.milliyet.com.tr/liste?tarih=1983.06.01 adresinden alındı

Milliyet. (1986, Eylül 30). *Demirel ültimatom verdi: Hükümet çekilmeli*. Ekim 2024 tarihinde https://gazetearsivi.milliyet.com.tr: https://gazetearsivi.milliyet.com.tr/liste?tarih=1986.09.30 adresinden alındı

Milliyet. (1987, Haziran 20). *Özal'dan 'Hayır' emri*. Ekim 2024 tarihinde https://gazetearsivi.milliyet.com.tr: https://gazetearsivi.milliyet.com.tr/liste?tarih=1987.06.20 adresinden alındı

Milliyet. (2002, Kasım 5). *Gidiyorlar...* www.milliyet.com.tr: https://gazetearsivi.milliyet.com.tr/liste?tarih=2002.11.05 adresinden alındı

Milliyet. (2003, Mayıs 17). *Miili Görüş gömleğini çıkardık*. https://gazetearsivi.milliyet.com.tr/liste?tarih=2003.05.17 adresinden alındı

Milliyet. (2003, Mayıs 17). *'Milli Görüş elbisesini çıkardık'*. Nisan 2025 tarihinde Milliyet Gazetesi Web Sitesi: https://gazetearsivi.milliyet.com.tr/liste?tarih=2003.05.17 adresinden alındı

Milliyet. (2003, Mayıs 22). *Milli Görüş'le gurur duyuyorum.* Ocak 2025 tarihinde www.milliyet.com.tr: https://www.milliyet.com.tr/siyaset/milli-gorusle-gurur-duyuyorum-5178071?utm_source adresinden alındı

Milliyet. (2007, Temmuz 23). *AKP'nin rekoru*. Milliyet GAzetesi Web Sitesi: https://www.gastearsivi.com/gazete/milliyet2/2007-07-23/1 adresinden alındı

Milliyet. (2015, Haziran 17). *Süleyman Demirel'in siyasi hayatı - Süleyman Demirel kimdir?* . www.milliyet.com.tr: https://www.milliyet.com.tr/gundem/suleyman-demirelin-siyasi-hayati-suleyman-demirel-kimdir-2075040 adresinden alındı

Milliyet. (2019, Nisan 3). *31 Mart 2019 Yerel Seçimleri*. Haziran 2025 tarihinde Milliyet Gazetesi Web Sitesi: https://secim.milliyet.com.tr/31-mart-2019-yerel-secimleri/secim-sonuclari/ adresinden alındı

Milliyet. (2024). *10 Ekim 1965 Genel Seçimi*. Nisan 2025 tarihinde Milliyet Web Sitesi: https://secim.milliyet.com.tr/ adresinden alındı

Milliyet. (2024). *12 Ekim 1969 Genel Seçimi*. Nisan 2025 tarihinde Milliyet Web Sitesi: https://secim.milliyet.com.tr/ adresinden alındı

Milliyet. (2024). *Türkiye'nin Geçmiş Seçimleri Zaman Çizelgesi - 20 Ekim 1991 Genel Seçimi*. Nisan 2025 tarihinde www.milliyet.com.tr: https://secim.milliyet.com.tr/ adresinden alındı

Milliyet Gazetesi. (1962, Kasım 29). *Yarın toplanacak AP büyük kongresi için kulis faaliyeti arttı*. gazetearsivi.milliyet.com.tr: https://gazetearsivi.milliyet.com.tr/liste?tarih=1962.11.29 adresinden alındı

Milliyet Gazetesi. (1965, Eylül 22). *Demirel Eskişehir'de konuştu: Vaatlerini hiç tutmadılar*. gazetearsivi.milliyet.com.tr: https://gazetearsivi.milliyet.com.tr/liste?tarih=1965.09.22 adresinden alındı

Milliyet Gazetesi. (1969, Mart 22). *Üniversitede polis gece arama yaptı*. gazetearsivi.milliyet.com.tr: https://gazetearsivi.milliyet.com.tr/liste?tarih=1969.03.22 adresinden alındı

Milliyet Gazetesi. (1986, Eylül 29). *DYP sürpriz yaptı*. www.gazetearsivi.milliyet.com.tr: https://gazetearsivi.milliyet.com.tr/liste?tarih=1986.09.29 adresinden alındı

Milliyet Gazetesi. (1987, Eylül 8). *Evet 119bin fark yaptı*. gazetearsivi.milliyet.com.tr: https://gazetearsivi.milliyet.com.tr/liste?tarih=1987.09.08 adresinden alındı

Mills, C. (1956). *The Power Elite.* London: Oxford University Press.

Minel, Ü. (2010, Ekim 21). *İktidar Olmak ama Muktedir Olamamak* . Politika Dergisi Web Sitesi: https://politikadergisi.com/makale/iktidar-olmak-ama-muktedir-olamamak adresinden alındı

Moraka, N. V., & Jansen van Rensburg, M. (2015). Transformation in the South African mining industry-looking beyond the employment equity scorecard. *Journal of the Southern African Institute of Mining and Metallurgy, 115*(8), 669-678.

Mosca, G. (1939). *The Ruling Class.* London and New York: McGraw-Hill.

Na'im, A. N. (2002). Liberal islamcı Söylemde Demokrasi Kavramı. A. Ahmed içinde, *Islam ve Demokrasi* (s. 59-88). İstanbul: Tüses Yayınları.

Narli, N. (2009). EU harmonisation reforms, democratisation and a new modality of civil-military relations in Turkey. G. Caforio içinde, *Advances in Military Sociology: Essays in Honor of Charles C. Moskos* (s. 433-472). Leeds: Emerald Group Publishing Limited.

Neziroğlu, İ., & Yılmaz, T. (2015). *Türkiye Büyük Millet Meclisi Koalisyon Hükümetleri, Koalisyon Protokolleri, Hükümet Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri.* Ankara: TBMM Basımevi.

NTV. (2009, Ekim 31). *Anavatan tarih oldu.* www.ntv.com.tr: https://www.ntv.com.tr/turkiye/anavatan-tarih-oldu,1R8kDkYV6kKjeMOVwxFKAQ adresinden alındı

NTV. (2015, Haziran 17). *Süleyman Demirel'in unutulmaz sözleri*. Kasım 2025 tarihinde NTV web sitesi: https://www.ntv.com.tr/galeri/turkiye/suleyman-demirelin-unutulmaz-sozleri,mcRmqvCI1UyaPWy8TWjlSQ/1 adresinden alındı

Okutan, M. Ç. (2022). *Siyasal Partiler*. Haziran 2022 tarihinde TÜBİTAK web sitesi: https://ansiklopedi.tubitak.gov.tr/ansiklopedi/siyasal_partiler adresinden alındı

Osmanbaşoğlu, G. K. (2014, Haziran). Typology of the Center-Right in Turkey . *Yayınlanmamış Doktora Tezi*. Ankara: Bilkent Universitesi.

Ostrowski, M. S. (2023). The ideological morphology of left–centre–right. *Journal of Political Ideologies, 28*(1), 1-15.

Ozan, E. (2022). Doğu Akdeniz'in Değişen Jeopolitiği ve Türk Dış Politikası. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, 11*(4), 2267-2288.

Öksüz, D. (2018, Haziran). Recep Tayyip Erdoğan'ın liderlik yaklaşımı. *Yayınlanmamış Doktora Tezi*. Kırıkkale: Kırıkkale Üniversitesi sosyal Bilimler Enstitüsü.

Önder, M., & Ulaşan, F. I. (2018). Ibn Khaldun's cyclical theory on the rise and fall of Sovereign powers: the case of Ottoman Empire. *Adam Academy Journal of Social Sciences, 8*(2), 231-266.

Önder, T. (2019). Türkiye'de Bürokrasi-Demokrasi İlişkisi Üzerine. *OPUS International Journal of Society Researches, 14*(20), 2149-2168.

Önder, T. (2019). Türkiye'de Parti Sistemi: Tarihsel Bir Analiz. *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 21*(3), 511-534.

Önder, T. (2019). Türkiye'de Bürokrasi-Demokrasi İlişkisi Üzerine. *Uluslararası Tolum Araştırmaları Dergisi, 14*(20), 2149-2168.

Öniş, Z. (2004). Turgut Özal and his economic legacy: Turkish neo-liberalism in critical perspective. *Middle Eastern Studie, 40*(4), 113-134.

Öniş, Z., & Yilmaz, Ş. (2009). Between Europeanization and Euro-asianism: Foreign policy activism in Turkey during the AKP era. *Turkish Studies, 10*(1), 7-24.

Örmeci, O. (2010). Jön Türkler ve İttihat ve Terakki. *Tarih Okulu Dergis, 8*, 95-109.

Örmeci, O. (2016). Süleyman Demirel'in Ardından. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 21*(3), 1109-1113.

Özçelik, P. K. (2010). Demokrat Parti'nin Demokrasi Söylemi. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 65*(3), 163-187.

Özal, T. (1989). Welcoming Speech by Turgut Özal. *Kuruluş Yıldönümünde Türk Siyasi Hayatında Siyasi Kültür ve Ekonomik Politika Bakımından Anavatan Partisi.* Ankara: ANAP Propaganda ve Sosyal Faaliyetler Başkanlığı.

Özbudun, E. (2000). *Contemporary Turkish politics: Challenges to democratic consolidation.* Boulder: Lynne Rienner Publishers.

Özdemir, A. U. (2021). Türkiye'de Merkez Sağ Partilerin Gelişimi, Örgütlenişi ve Ayrışması (1960-2002). *Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi, 5*(2), 341-361.

Özdemir, H. (2012). Demokrat Parti (DP) ile Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP)'nin karşılaştırmalı tarihsel analizi. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 22*(2), 188-209.

Özdemir, H. (2013, Haziran). Ulus devletin bazı Avrupa ülkelerinde ve Türkiye'de oluşumu ve sorunları: Ötekileştiren ulus mu, ötelenen ulus mu? *Yayınlanmış Doktora Tezi*. Malatya: İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Özdemir, H. (2014). *Turgut Özal.* İstanbul: Doğan Yayıncılık.

Özdemir, H., & Coşkun, C. (2021). Investıgatıon of Adnan Menderes From The Elite Theory Perspectıve. *Kafkas Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 12*(24), 1079-1107.

Özdemir, N. (2018). Cumhuriyet Dönemi Enerji Politikaları Çerçevesinde Türkiye Elektrik Kurumu. *Yayınlanmamış Doktora Tezi*. Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü.

Özder, F. (2006, Haziran 14). 1980 Sonrasında Türkiye'de Muhafazakar Kimliğin Gelişimi ve Siyasal Partiler . *Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Özen, H. (2011). Turgut Özal. E. Toros içinde, *Türkiye'de Siyasi Liderlik: Dönemler, Özellikler ve Karşılaştırmalar Menderes, Demirel, Özal ve Erdoğan Örnekleri* (s. 121-177). Ankara: Atılım Üniversitesi Yayınları.

Özet, İ. (2023). Soğuk Savaş Dinamikleri Ekseninde Merkez-Sağ Siyaset: Adalet Partisi Örneği. *TESAM Akademi Dergisi*, 531-556.

Özkan, A. (2022). *Eleştirel Kuram Bağlamında Türkiye'De Medya-Siyaset İlişkileri. .* Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.

Özkarabekir, C. (2023, Nisan 17). "Turgut Özal" Mini Belgesel. Belgeselci.

Öğün, S. S. (1997). Türk Muhafazakârlığının Kültür Kökleri ve Peyami Safa'nın Muhafazakâr Yanılgısı. *Toplum ve Bilim*(74), 102-152.

Öğün, S. S. (1998). Türk muhafazakârlığının açık ikilemleri üzerine. *Doğu Batı Dergisi, 3*(3), 75-84.

Pakulski, J. (2012). The Weberian foundations of modern elite theory and democratic elitism. *Historical Social Research*, 38-56.

Pareto, V. (1935). *The Mind and Society* (Cilt 3). New York: Harcourt, Brace & Company.

Pareto, V. (1935). *The Mind and Society: A Treatise on General Sociology.* New York: Harcourt Brace Jovanovich.

Pareto, V. (1968). *The Mind and Society: A Treatise on General Sociology* (Cilt 2). Dover Publications.

Parlak, M. (2018). İktidar alanının yeniden üretim aracı olarak yönetimsellik: Adalet ve Kalkınma Partisi örneği . *Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Parry, G. (1969). *Political elites.* George Allen & Unwin Ltd.

Peters, B. G. (2018). *The politics of bureaucracy: An introduction to comparative public administration.* Routledge.

Piketty, T. (2014). *Capital in the twenty-first century.* Harvard University Press.

Plato. (2012). Republic. S. M. Cahn içinde, *Classics of Political and Moral Philosophy* (s. 135-213). Indianapolis: Hackett Publishing Company.

Platon. (2015). *Devlet.* (F. Akderin, Çev.) İstanbul: Say Yayınları.

Poyraz, F. (2010). *Milli Nizam Partisinden Ak Partiye.* Ankara: Orion Kitapevi.

Pustu, Y. (2007). Osmanli-Türk devlet geleneğinde modernleştirici unsur olarak bürokratik elitler. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 9*(2), 197-214.

Putnam, R. D. (1976). *The Comparative Study of Political Elites.* Englewood Cliffs: Prentice-Hall Inc.

Putnam, R. D. (2000). *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community.* Simon & Schuster.

Querubin, P. (2012). Political Reform and Elite Persistence: Term Limits and Political Dynasties in the Philippines. Harvard Academy for International and Area Studies. https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2108036 adresinden alındı

Rakel, E. P. (2009). Theoretical Framework. E. P. Rakel içinde, *Power, Islam, and Political Elite in Iran* (s. 1-29). Brill.

Ray, J. (2004). Explaining the left/right divide. *Society, 41*(4), 70-78.

Resmi Gazete. (1983, Nisan 24). *Siyasi Partiler Kanunu.* T.C. Resmi Gazete Web Sitesi: https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/18027.pdf adresinden alındı

Roskin, M. G. (2016). *Countries and Concepts Politics, Geography, Culture.* New York: Pearson.

Rustow, D. A. (2016). Political parties in Turkey: An overview. J. M. Landau, & M. Heper içinde, *Political parties and democracy in Turkey* (s. 10-23). London: Routledge.

Sönmez, M. (2010). *Teğet'in Yıkımı: Dünyada ve Türkiye'de Küresel Krizin 2009 Enkazı ve Gelecek.* İstanbul: Yordam Kitap.

Sönmez, M. (2014). Dünden Bugüne Türkiye'de Medyanın Ekonomi Politiği. E. Arsan, & S. Çoban içinde, *Medya Ve İktidar: Hegemonya, Statüko, Direniş* (s. 86-102). İstanbul: Evrensel Kültür Kitaplığı.

Söylemez, F., & Erdem, Ç. (2020). Attilâ İlhan ve "Ulusal Sol" Düşüncesi. *Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi, 3*(1), 104-113.

Söğütlü, İ. (2010). Cumhuriyet Türkiyesi'nde modernleşme ve bürokratik vesayet. *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 19*, 49-68.

Süar, A. (2011). Süleyman Demirel ve Recep Tayyip Erdoğan'ın Seçim Öncesi Büyük Kongre Konuşmalarının Karşılaştırmalı Söylem Analizi. *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. Kocaeli: Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Süer, S. S. (2011). Catch-all siyasi partiler. *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*(96), 49-90.

Sümer, B. (2012). Ibn Khaldun's asabiyya for social cohesion. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, 11*(41), 253-267.

Sabuncuoğlu, Z., & Tüz, M. (2005). *Örgütsel Psikoloji.* Bursa: Alfa Aktüel Basım Yayınları.

Saes, D. (1994, Nov. 3). Uma contribuição à crítica da teoria das elites. *Revista de Sociologia e Política*.

Saf, H. H. (2020). Partileşme sürecinde ideolojik söylem: demokrasi ve atılım partisi ve gelecek partisi programlarında adalet ve kalkınma partisi eleştirisi. *Artvin Çoruh Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, *6*(2), 74-94.

Safi, İ. (2005, Kasım 25). Türkiye'de Muhafazakârlığın Düşünsel - Siyasal Temelleri ve 'Muhafazakâr Demokrat' Kimlik Arayışları. *Yayınlanmamış Doktora Tezi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal bilimler Enstitüsü.

Saint-Simon, H. (1964). *Social Organization, the Science of Man and Other Writings.* New York: Harper & Row (İlk basım yılı: 1819).

Sanlı, F. S. (2017). Türk Sağındaki Politik Çatallaşmaya Adalet Partisinden Bakmak: 1961-1967 Yılları Arası AP İçerisinde Yaşanan "Müfrit-Mutedil" Mücadelesi ve Bu Mücadelenin "Türkeş Hareketi" ile Olan Münasebeti. *CTAD, 13*(25), 4-49.

Sanlı, F. S. (2020). Osman Turan'ın Adalet Partisi'ndeki Siyasi Hayatı (1965-1967). *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 22*(4), 1347-1371.

Sarı, B. (2016). Türkiye Ekonomisinde Neoliberal Düşüncenin Doğuşu ve Değiştirdiği Devlet-Toplum İlişkileri Ekseninde Değerlendirilmesi. *International Turgut Özal Symposium. 3*, s. 28-39. Ankara: Turgut Özal Araştırma ve Uygulama Merkezi Turgut Özal Üniversitesi .

Sarıbay, A. Y. (1991). The Democratic Party: 1946-1960. M. Heper, & J. M. Landau içinde, *Political Parties and Democarcy in Turkey* (s. 119-133). London: IB Tauris & Co Ltd Publsihers.

Sarigil, Z. (2014). The Turkish military: principal or agent? *Armed Forces & Society, 40*(1), 168-190.

Sartori, G. (1966). Italy: The Case of Polarized Pluralism. J. La Palombara, & M. Weiner içinde, *Political Parties and Political Development* (s. 137-176). Princeton: Princeton University Press.

Sartori, G. (2005). *Parties and party systems: A framework for analysis.* Colchester: ECPR press.

Sayın, A. (2020, Ekim 30). *Mesut Yılmaz: 1991-99 yılları arasında üç kez başbakanlık yapan siyasetçi*. www.bbc.com: https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-54744911 adresinden alındı

Sayarı, S. (2013). Political parties. M. Heper, & S. Sayarı içinde, *The Routledge handbook of modern Turkey* (s. 182-193)). Routledge.

Sağlam, F. (2019). Demokrat Parti Döneminde Ezanın Arapça'ya Çevrilmesi ve Basındaki Yansımaları. *Yayınlanmamış Yüksek lisans tezi*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü.

Schattschneider, E. E. (1960). *The Semisovereign People: A Realist's View of Democracy in America.* Holt, Rinehart, and Winston.

Schumpeter, J. (2010). *Capitalism, Socialism and Democracy* . London&New York: Routledge.

Scully, T. R. (1992). *Rethinking the center: Party politics in nineteenth-and twentieth-century Chile.* Stanford University Press.

Sekulow, J. A. (2016). *Turkey-Israel Relations.* Oxford: M.G. Robertson Global Centre for Law & Public Policy .

Senemoğlu, O. (2016). Antik Yunan siyasal düşünüşünde insan doğası ve toplum anlayışı: Platon ve Aristoteles. *İnsan ve İnsan, 3*(10).

Sereno, R. (1938). The anti-Aristotelianism of Gaetano Mosca and its fate. *Ethics, 48*(4), s. 509-518.

Serpa, S., & Ferreira, C. (2019). The Concept of Bureaucracy by Max Weber. *International Journal of Social Science Studies, 7*(2).

Sherwood, W. B. (1967). The Rise of the justice Party in Turkey. *World Politics, 20*(1), 54-65.

Shils, E. (1991). Reflections on tradition, centre and periphery and the universal validity of science: The significance of the life of S. Ramanujan. *Minerva*, 393-419.

Siddiqi, A. A. (2014, August). Politics, religion, and philosophy in Al-Farabi's Book of Religion . *Doctoral dissertation*. Austin: University of Texas Libraries.

Simon, M. K., & Francis, B. J. (2004). *The dissertation cookbook: From soup to nuts a practical guide to start and complete your dissertation.* Dubuque, Iowa: Kendall/Hunt.

Sinanoğlu, E. N. (2021). Siyasal Parti Tipolojileri: Maurıce Duverger (1917-2014) ve Sonrası. *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Sirman, A. N. (1988, Mart). Peasants and family farms: the position of households in cotton production in a village of western Turkey. *Yayınlanmamış Doktora Tezi*. Londra: University of London.

Skocpol, T. (1979). *States and Social Revolutions: A Comparative Analysis of France, Russia, and China.* Cambridge University Press.

Smith, H. L. (2019). *Erdogan rising: the battle for the soul of turkey.* London: William Collins.

Sociology Institute. (2022, Ekim 21). *Types of Elites: Understanding Their Role and Impact in Society*. Şubat 2025 tarihinde Sociology Institute Web Sitesi: https://sociology.institute/political-sociology/types-elites-role-impact-society/#google_vignette adresinden alındı

Sproull, N. D. (1995). *Handbook of research methods: A guide for practitioners and students in the social sciences.* New Jersey: The Scarecrow Press.

Stiglitz, J. E. (2015). The Price of Inequality: How Today's Divided Society Endangers Our Future. *Sustainable Humanity Sustainable Nature our Responsibility* (s. 379-399). W. W. Norton & Company.

Szelenyi, I., & Szelenyi, S. (1995). Circulation or reproduction of elites during the postcommunist transformation of Eastern Europe: Introduction. *Theory and Society, 24*(5), 615-638.

Şahin, E., & Tunç, B. (2015). Demokrat Parti'nin kuruluş süreci ve DP–CHP siyasî mücadelesi (1945-1947). *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi (SKAD), 1*(2), 31-69.

Şahin, M. C. (2012). Demokrat Parti Dönemi Türkiye'sinde Din, Siyaset ve Eğitim İlişkileri. *Toplum Bilimleri Dergisi, 6*(12), 31-54.

Şeyhanlıoğlu, H. (2011). *Türk Siyasal Muhafazakârlığının Kurumsallaşması ve Demokrat Parti.* Ankara: Kadim Yayınları.

Şeyhanlıoğlu, H. (2012). 12 Temmuz Beyannamesi'nin Siyasal Etkileri ve Önemi Siyasal Hayatımızda Çatışma Çözümüne Bir Başarı Örneği. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*(16), 77-100.

Şimşek, D. (2011). Süleyman Sami Demirel'in hayatı ve siyasi faaliyetleri. *Yayınlanmamış Doktora Tezi*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Şimşek, H., & Yıldırım, A. (2008). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri* . Ankara: Seçkin Yayıncılık.

Şimşek, S. S. (2024, Ocak 26). Türkiye'de Merkez Sağın Siyasal Dönüşümü: Siyasi Partiler Üzerinden Karşılaştırmalı Bir Analiz. *Yayınlanmamış Doktora Tezi*. Kocaeli, Türkiye: Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Türk, H. B. (2014). *Muktedir: Türk Sağ Geleneği ve Recep Tayyip Erdoğan.* İstanbul: İletişim Yayınları.

Türköz, E. N. (2021). Demokrat Parti Erken Dönemi Din-Siyaset İlişkisi. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 9*(4), 1067-1084.

Türkdoğan, O. (1995). *Bilimsel Değerlendirme ve Araştırma Metodolojisi.* İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.

Türkmenoğlu, D. (2007). Tek Parti Döneminde Ulus İnşa Politikalarının Eğitim Boyutu. *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi, 5*(1), 159-174.

Türkmenoğlu, M. A. (2019). Osmanlı Devletini Kurtarma Planı: Osmanlıcılık. *Tarih Ve Gelecek Dergis, 5*(2), 408-427.

Taşkın, Y. (2009). Türkiye'de sağcılık - Bir Kavramın Yerlileşme Tarihini Anlamak... T. Bora, & M. Gültekingil içinde, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Dönemler ve Zihniyetler* (s. 451-473). İstanbul: İletişim Yayınları.

Tachau, F. (2002). An Overview of Electoral Behavior: Toward Protest or Consolidation of Democracy? S. Sayarı, & Y. R. Esmer içinde, *Politics, parties, and elections in Turkey* (s. 33-54). London: Lynne Rienner Publishers.

Tachau, F., & Heper, M. (1983). The state, politics, and the military in Turkey. *Comparative Politics, 16*(1), s. 17-33.

Takım, A. (2012). Demokrat Parti Döneminde Uygulanan Ekonomi Politikaları ve Sonuçları. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 67*(2), 157-187.

Tanıyıcı, Ş. (2003). Transformation of political Islam in Turkey: Islamist Welfare Party's pro-EU turn. *Party Politics, 9*(4), 463-483.

Tarrow, S. (2011). *Power in Movement: Social Movements and Contentious Politics.* Cambridge University Press.

Tartılacı, A. (2016, Ağustos). Türkiye'de liberalizm: Ak Parti dönemi politikaları ve uygulamaları (2002-2011) . *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. Denizli: Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Tazegül, M. (2005). *Modernleşme sürecinde Türkiye.* İstanbul: Babil Yayınları.

TBMM. (1987). Başbakan Turgut Özal'ın Konuşma, Mesaj, Beyanat ve Mülakatları 13.12.1986–12.12.1987. Ankara: Başbakanlık Basımevi.

TCCB. (2016, Temmuz 19). *Milletimiz Meydanı Darbecilere Bırakmamış, Tarihî Bir Duruş Sergilemiştir*. Şubat 2025 tarihinde www.tccb.gov.tr: https://www.tccb.gov.tr/haberler/410/47678/milletimiz-meydani-darbecilere-birakmamis-tarih-bir-durus-sergilemistir?utm_source=chatgpt.com adresinden alındı

TCCB. (2017, Şubat 10). *Hızlı Karar Almak İçin Yönetim Sistemimizi Değiştirmekten Başka Çaremiz Yok*. Şubat 2025 tarihinde www.tccb.gov.tr: https://tccb.gov.tr/haberler/410/70974/hizli-karar-almak-icin-yonetim-sistemimizi-degistirmekten-baska-caremiz-yok.html?utm_source=chatgpt.com adresinden alındı

TCCB. (2024). *Turgut Özal*. Kasım 2024 tarihinde www.tccb.gov.tr: https://www.tccb.gov.tr/cumhurbaskanlarimiz/turgut_ozal/ adresinden alındı

TDK. (2024, Ekim 14). www.sozluk.gov.tr: https://sozluk.gov.tr/takiye_yapmak adresinden alındı

TDK Sözlüğü. (2022). *sozluk.gov.tr*. Haziran 2022 tarihinde Türk Dil Kurumu web sitesi: https://sozluk.gov.tr adresinden alındı

Teazis, C. (2010). Adalet ve Kalkınma Partisi: Türkiyede ekonomi ve siyasetin dönüşümü . *Yınlanmamış Doktora Tezi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Tezcan, S., & Sarıbaş, A. (2019). İsrail Tarih Ders Kitaplarının Merceğinden Osmanlı İmparatorluğu. *Osmanlı Araştırmaları, 54*(54), 307-348.

Tilly, C. (1992). *Coercion, Capital, and European States, AD 990-1992*. Blackwell.

Timur, T. (1991). *Türkiye'de çok partili hayata geçiş.* İstanbul: İletişim Yayınları.

Timur, T. (2001). *Türk devrimi ve sonrası* (5. Baskı b.). Ankara: İmge Yayıncılık.

Topcuoğlu, L. S. (2006, Aralık). The conservative-democratic identity of the Justice and Development Party in the Turkish center-right tradition. *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. Orta Doğu Teknik Üniversitesi.

Topdemir, T. A. (2021). Meritokrasi ve Liyakat. C. C. Aktan, & O. K. Acar içinde, *Kamu Yönetiminde Kayırmacılık* (s. 122-159). İzmir: SOBİAD Hukuk ve İktisat Araştırmaları Derneği.

Toprak, B. (1984). Milli Selamet Partisi. M. Belge, S. Gürsel, M. Tunçay, & B. Özükan içinde, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi* (s. 2104-2110). İstanbul: İletişim Yayınları.

Tosun, T. (1999). *Türk parti sisteminde merkez sağ ve merkez solda parçalanma.* Istanbul: Boyut Yayınları.

Tunaya, T. Z. (1948). Amme Hukukumuz Bakımından II. Meşrutiyet'in Fikir Cereyanları. *İstanbul Hukuk Fakültesi Mecmuası,* 630-671.

Tuncel, ,. G., & Bakan, S. (2013). Türkiye'de demokrasinin aksak ayağı: muhalefet. *Journal of Yaşar University, 8*(3), 5343-5365.

Tuncel, G., & Gündoğmuş, B. (2012). Türkiye siyasetinde merkez-çevrenin dönüşümü ve geleneksel merkezin konumlanma sorunu. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 14*(3), 137-158.

Tuncer, H. (2015). *Özal'ın Dış Politikası (1983-1989).* İstanbul: Kaynak Yayınları.

Turan, A. (2023). AK Parti Döneminde Yaşanan Dış Politika Sarmalı: Sebepler, Araçlar ve Örnekler. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 78*, 66-101.

Turgut, H. (1986). *12 Eylül Partileri.* İstanbul: ABC Ajansı Yayınları.

Turgut, H. (1992). *Demirel'in Dünyası.* İstanbul: ABC Ajansı Yayınları.

Turhan, M. (1984). Siyasal Elit Değişimi Kuramı. *Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 2*(2), 69-109.

Turhan, M. (2000). *Siyasal Elitler.* Ankara: Gündoğan Yayınları.

Tutan, M. N. (2020). İktidar Döneminde ANAP'ın Demokrasi Anlayışı: Siyasalar, Söylemler ve Özal Liderliği. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 13*(2), 313-330.

Usanmaz, A. (2024). Türkiye'de Seçkinler Sınıfında Ekonomi Elitlerinin Yeri. *Academic Social Resources Journal, 9*(1), 98-108.

Uslu, C. (2015). Türkiye'nin Dönüşümü, Cepheleşme ve Liberallerin Ayrışması. *Liberal Düşünce Dergisi, 77*, 7-40.

Utma, A. M. (2010). 1980 Sonrası Türkiyesi'nde Medya-Siyasi Iktidar İlişkisi. *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. İzmir: Dokuz Eylul Universitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Uyanık, M. (2002). Osmanlı Düşünce Tarihinde Parlamenter Sistem Arayışları: İslamiyet'in Belirleyiciliği Üzerine Değerlendirmeler. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1*(2), 47-60.

Uzun, E. (2008). Demokrasi retoriği: VIII. Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın konuşmalarında demokrasi. *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Uzun, H. (2010). Tek Parti Döneminde Yapılan Cumhuriyet Halk Partisi Kongreleri Temelinde Değişmez Genel Başkanlık, Kemalizm Ve Milli Şef Kavramları. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi, 9*(20), 233-271.

Uğurlu, F. (2021, Eylül 16). *Adnan Menderes Ailesinin Dramı*. Nisan 2025 tarihinde www.politikkalem.com: https://politikkalem.com/tarih/turkiye-tarihi/adnan-menderes-ailesinin-drami/ adresinden alındı

Vergin, N. (2007). *Siyasetin Sosyolojisi: Kavramlar, Tanımlar, Yaklaşımlar.* İstanbul: Bağlam Yayınları.

Vichot, R. J. (1984, August). Political Philosophy In The Thought of Jose Ortega Y Gasset: A Social And Philosophical Ontology. *Yayınlanmamış Doktora Tezi*. Purdue University.

Warren, M. E. (2009). Citizen participation and democratic deficits: Considerations from the perspective of democratic theory. J. De Bardeleben, & J. H. Pammet içinde, *Activating the citizen: Dilemmas of participation in Europe and Canada* (s. 17-40). London: Palgrave Macmillan.

Weber, M. (1947). *The Theory of Social and Economic Organization.* New York: Oxford University Press.

White, H. V. (1959). Ibn Khaldun in world philosophy of history. *Comparative Studies in Society and History, 2*(1), 110-125.

White, J. (2011). Left and Right as political resources. *Journal of political ideologies, 16*(2), 123-144.

Wintrop, N. (1992). Elite theory and neo-elite theory understandings of democracy: An analysis and criticism. *Australian Journal of Political Science, 27*(3), 462-477.

Wolfe, J. D. (1985). A defense of participatory democracy. *The Review of Politics, 47*(3), 370-389.

Yüksel, Y. (2013). An analysis of the media and government relationship. *Selçuk İletişim, 8*(1), 57-70.

Yıldız, A. (2018). Liberalizm-Muhafazakârlık Sarkacında "İnformel" Bir Demokrat: Turgut Özal'dan Kalan. *Muhafazakâr Düşünce Dergisi, 15*(55), 39-56.

Yıldız, F. (2014). Türk Anayasal Tarihi Çerçevesinde Basın Özgürlüğü Üzerine Bir İnceleme. *Uyuşmazlık Mahkemesi Dergisi*(4), 430-458.

Yılmaz, E. (2017). Türk siyasi tarihinde askeri müdahalelere bir örnek: demokrat partililere siyasi hakların iadesi meselesi ve 14-21 Mayıs 1969 buhranı. *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları, 16*(32), 21-64.

Yılmaz, T. (2001). *Tayyip: Kasımpaşa'dan siyasetin ön saflarına.* Ankara: Ümit Yayıncılık.

Yaşar, B. (2014). Demokrat Parti'de Parti İçi Demokrasi (1946-1960). *Tarih Okulu Dergisi, 7*(18), 503-541.

Yalçın, S. (2005). *Efendi: Beyaz Türklerin Büyük Sırrı.* İstanbul: Doğan Kitap.

Yalçın, S. (2014). *Kayıp Sicil: Erdoğan'ın Çalınan Dosyası.* İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınevi.

Yalman, G. L. (2009). *Transition to Neoliberalism: The Case of Turkey in the 1980s.* İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Yalnızoğlu, Y. (2017). "Hepsini Yakala Partisi" Bağlamında Anavatan Partisi'ne Yönelik Bir Analiz. *PESA Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 3*(1), 67-77.

Yanık, M. (2014, Mayıs 5). *Erdoğan'ı Siyaseten Özel Kılan Dört Özellik* . SETA web sitesi: https://www.setav.org/erdogani-siyaseten-ozel-kilan-dort-ozellik/ adresinden alındı

Yavuz, M. H. (2003). *Islamic political identity in Turkey.* Oxford: Oxford university press.

Yavuz, M. H. (2021). *Erdoğan: The Making of an Autocrat.* Edinburgh : Edinburgh University Press .

Yayla, A. (2008, Mart 8). *AK Parti'nin Liberallerle Zor ama Zorunlu İlişkisi*. Nisan 2025 tarihinde www.liberal.org.tr: http://www.liberal.org.tr/sayfa/ak-partinin-liberallerle-zor-ama-zorunlu-iliskisi-atilla-yayla,340.php adresinden alındı

Yayman, H. (2018). Turgut Özal Kimdir? *Muhafazakar Düşünce Dergisi, 15*(55), 173-184.

Yağcı, A. H. (2022). Türkiye'de bireylerin sol-sağ ayrımına göre konumlanışı: Dünya değerler araştırması 1990-2018 verilerinin incelenmesi. *Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi, 10*(1), 21-50.

Yetim, F. (2022). Çok Partili Döneme Geçiş Sürecinde Türk Basınında Demokrasi Polemikleri. *CTAD, 18*(36), 943-961.

Yetkin, D. (2008). Elites, Power Sources and Democracy . *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. İstanbul: Sabancı Üniversitesi.

YSK. (1994, Mart 27). *27 Mart 1994 Mahalli İdareler Genel Seçimi Belediye Başkanlığı Seçimi Sonuçları*. Şubat 2025 tarihinde www.ysk.gov.tr: https://www.ysk.gov.tr/doc/dosyalar/docs/Mahalli/1994/BelediyeBaskanligi/Pdf/1994Mahalli-BelediyeBsk-istanbul.pdf adresinden alındı

YSK. (2002, Kasım 3). *3 Kasım 2002 Milletvekili Genel Seçimi Sonuçları*. Şubat 2025 tarihinde www.ysk.gov.tr: https://www.ysk.gov.tr/doc/dosyalar/docs/2002MilletvekiliSecimi/2002_secim%20_sonuclari.pdf adresinden alındı

YSK. (2024, Haziran 3). *19. Dönem Milletvekili Genel Seçimi*. www.ysk.gov.tr: https://www.ysk.gov.tr/tr/20-ekim-1991-xviiii-donem-milletvekili-genel-secimi/80053 adresinden alındı

YSK. (2024, Haziran 3). *1983-2007 Yılları Arasında Yapılan Milletvekili Genel Seçimleri*. www.ysk.gov.tr: https://www.ysk.gov.tr/tr/1983-2007-yillari-arasi-milletvekili-genel-secimleri/3008 adresinden alındı

YSK. (2024, Haziran 4). *21. Dönem Milletvekili Genel Seçimi* . www.ysk.gov.tr: https://www.ysk.gov.tr/tr/18-nisan-1999-xxi-donem-milletvekili-genel-secimi/80051 adresinden alındı

YSK. (2024, Haziran 3). *25 Mart 1984 Mahalli İdareler Genel Seçimi*. www.ysk.gov.tr: https://www.ysk.gov.tr/tr/25-mart-1984-mahalli-idareler-genel-secimi/80065 adresinden alındı

YSK. (2024, Haziran 3). *26 Mart 1989 mahalli idareler genel seçimi* . www.ysk.gov.tr: https://www.ysk.gov.tr/tr/26-mart-1989-mahalli-idareler-genel-secimi/80064 adresinden alındı

Zürcher, E. J. (2017). *Turkey: A modern history.* London: Bloomsbury Publishing.

Zannoni, P. (1978). The Concept of Elite. *European Journal of Political Research*(6), 1-30.